

वौद्धभारतीग्रन्थमाला-२

Bauddha Bharati Series-2

' PRESENTED BY THE MINISTRY OF EDUCATION
GOVERNMENT OF INDIA "

तत्त्वसङ्ग्रहः

सम्पादकः

स्वामी द्वारिकादासशास्त्री

Buddha Bharati Series 2

TATTVAŚĀNGRAHA

OF
ĀCĀRYA SHĀNTARAKSITA

WITH THE COMMENTARY PAÑJIKĀ'
OF
SHRI KAMALASHĪLA

in two volumes

Vol 2

BAUDDHA BHARATI
VARANASI-1
1968

बौद्धभारतीग्रन्थमालाप्रकाशनम्-२

आचार्यश्रीशान्तरक्षितविरचितः

तत्त्वसङ्ग्रहः

श्रीकमलशीलकृतपञ्जिकोपेतः

[स्याद्वादपरीक्षातः समाप्तिपर्यन्तम्]

द्वितीयो भागः

सम्पादकः

स्वामी द्वारिकादासशास्त्री

व्याकरणपालि-साहित्यबोर्डवर्षानाचार्यः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी

१९६८ ख्रिष्टाब्दः]

वाराणसी

[२५१२ बुद्धाब्द.

प्रकाशक—

© बौद्धभारती
नरहरिपुरा
वाराणसी

Published by

© BAUDDHA BHARATI
NARAHARI PURA
VARANASI (INDIA)

प्रथम संस्करणम्

छायास्वर्णसंस्करणम्

मूल्यम् २५ ००

(पञ्चविंशतिरुप्यङ्कानि)

First Edition

Students Edition

Price Rs 25 00

(Rupees Twenty five)

मुद्रक—

श्रीशंकर प्रेस

मध्यमपुर,

वाराणसी-१

Printed at

The Gauri Shanker Press

Madhyam Pura,

VARANASI-1

प्रकाशकीयम्

१९५८तमे त्रिष्टाब्दे कालक्रमेणाहं नालन्दापालित्रिपिटकप्रकाशन-
प्रतिष्ठानस्य वाराणसीशिविरे नियुक्तस्तत्रत्याधिकारिमिः । यद्यपि तत्र संस्कृत-
भाषायाः साहाय्येन पालिभाषायाः शब्दानां वाक्यानां चावबोधे नातिक्रान्ति-
मयानुभूतम्, तथापि सौगतदर्शनं प्रति तु बाल एवाहमासम् । अथ यथा यथाहं
तस्मिन् कर्मणि व्यापृतस्तथा तथा तज्ज्ञानं प्रति मगौस्कण्ठ्यम्बर्धमानमेवामृत,
अतो मया पालिसाहित्ये आचार्यपरीक्षामुचरीतुं मनीषा कृता । परन्तु तदा
तत्परीक्षायां निर्धारितानि प्रायः सर्वाणि पुस्तकान्यनुपलब्धान्यासन् । यथाकथमपि
कस्यचनमित्त्राणां साहाय्येन सा परीक्षोत्तीर्णा । ततो ह्यन्यानसिद्धान्तानां कथ-
ञ्चित् परिचये जाते महायानसाहित्याध्ययनार्थं मया प्रयत्नितम् । तदर्थं च
वारणसेयसंस्कृतविधिविद्यालयस्य बौद्धदर्शनआचार्यपरीक्षोत्तीर्णा । तस्यां परीक्षायां
निर्धारितानि ग्रन्थानि त्वद्यत्वेऽप्यनुपलब्धान्येव, का कथा तस्य कालस्य ।
अतोऽध्ययनकाल एव मया हृदं निरणयि यत् सत्यवकाशे बौद्धसाहित्यस्य
सौलभ्यार्थं कोऽपि प्रयत्नः करणीयः ।

वर्षद्वयात् पूर्वमहं केनापि कार्यविशेषेण नालन्दां गतवान् । तत्रत्य-
पुस्तकालये मया तत्त्वसंग्रहस्य कस्याञ्चित् पुराणमातृकाया एका चित्रप्रति-
कृतिर्दृष्टा । तां दृष्ट्वा हृष्टमानसेन मया तत्रत्याधिकारिणः प्रार्थितास्तस्या
लभ्योगार्थम् । तैर्निर्दिष्टोऽहं तत्रैवोपित्वा तां प्रतिकृतिमक्षरशो मासमधीतवान् ।
परं तत्र केवाञ्चिद् पत्राणां प्रतिकृतिः स्पष्टा नासीदिति 'कुत इत्थं प्रतिकृतिरागता'
इत्येतद्विषये तत्रत्याधिकारिणोऽपि न किञ्चिद् भ्रमणिकमवाबोधयन् । अतोऽहं-
स्ततोऽनुमानबलश्रयेणैव राजस्थाने जैसलमेरं प्रति प्रतस्थे । मम सौभाग्येन
तत्रत्यजिनमद्रसुरीधरज्ञानभाण्डागारे एका मातृकोपलब्धा, या वस्तुतो नालन्दा-
स्थचित्रप्रतिकृतेरुपजीव्यमृता अस्तीति तद्भाण्डागारस्थाधिकारिमिः सेविदासं
ज्ञापितम् । अस्तु । तत्रोपित्वा मया पुनः सा मातृका अक्षरशः पठिता । एवं
तत्त्वसंग्रहस्य तन्मातृकाधारेण प्रायः शुद्धः पाठो निर्धारितोऽभूत् ।

तदन्तरमस्य ग्रन्थस्य पुनः प्रकाशनाय पुनः पुनः सम्बोध्यमानोऽपि न कश्चन प्रकाशकोऽस्मिन् कर्मणि व्याप्तोऽभूत् । अन्ते मयैवैतत्साहसमाचरितम्, निरणायि च यद् बौद्धसाहित्यस्य दुर्लभग्रन्थानां पुनर्मुद्रणार्थमेकं प्रतिष्ठानं स्थापनीयम्, यत्रेमे तत्त्वसंग्रहसदृशा सर्वेऽपि दुर्लभा बौद्धग्रन्थाः प्रकाशमाप्नुयुः । इत्येषा बौद्धभारतीपरिषद् स्थापना भूमिः ।

एवमितो बौद्धभारतीपरिषदो वयं सर्वाङ्गसौष्ठवसम्पन्नं कमलशीलपञ्जिकासनाथ तत्त्वसंग्रहाख्यमिमं प्रथमं दुर्लभं बौद्धग्रन्थं प्रकारय विदुषा समक्षं समुपस्थापयाम । अग्रेऽपि अन्यान् सुदुर्लभान् ग्रन्थान् प्रकाशयिष्याम इत्याशासाना वयं बौद्धदर्शने कृतभूरिपरिश्रमाणां, अनुरागनावहताञ्च विदुषामस्मिन् शुभे कर्मणि सर्वविधं साहाय्यं प्रार्थयामहे ।

अन्ते चास्या बौद्धभारतीपरिषद् स्थापने, तत्त्वसंग्रहसंग्यादनकर्मणि च येषां विदुषां योगः प्राप्तस्ते कृतज्ञानामस्माकं सर्वथा प्रणम्या—इति विज्ञापयति ।

रक्षाबन्धनम्, २०२५ वै०
 वाराणसी

प्रकाशक

FOREWORD

Swami Dwarika Das Shastri is now editing the *Tattvasaṅgraha* of Śāntarakṣita with Kamalaśīla's *Pañjīkā*. It was first edited and published in the Gāekwāra Oriental series. It created a stir in the academic world. Dharmakīrti's *Pramāṇavārttika* was then inaccessible. The *Tattvasaṅgraha* throws literally a flood of light on Buddhist metaphysics of the Sautrāntika Yogācāra school and logic and epistemology. The most remarkable feature of this work is its reproduction of the views of scholars who otherwise would have remained in perfect oblivion. Kamalaśīla gives the names of the authors and quotes from them. It shows the philosophical activities and speculations of nearly three centuries from time of Dharmakīrti down to Uddyotakara. It was a period of brisk speculation and hard thinking. Dīghanāga and Dharmakīrti's works gave a good jolt and shock to orthodox schools of philosophy. They were faced with the risk of loss of prestige and even existence. The philosophical complacency was made impossible.

From the study of this work along with Uddyotakara's *Nyāyavārttika* and Kumāriḥa's works one can easily gather the cultural movements of centuries. The ruthless attack on the realism sponsored by the Nyāya school and particularly the reputation of the Soul theories, backed by powerful logic created a veritable peril. The criticism of the infallibility of the Vedas provoked spirited counter-attacks from the Mīmāṃsā school of which Kumāriḥa was the most powerful exponent, and acted as the defender of the faith. The counter-criticisms of these orthodox stalwarts succeeded in undermining the prestige of the Buddhist church. But the Buddhist were not supine and reacted with vigour and verve. The *Tattvasaṅgraha* pre-eminently represents this phase of Buddhist reaction. This rivalry and intellectual combats served a very salutary purpose. It brought into

being intellectual stalwarts on both sides. These giants were to be admired not only for their thoughts but also for their language. Such a command of Sanskrit and its felicity of expression and masterful diction will remain an object of admiration for all time to come.

The Gāekwāra publication was long out of print, and a fresh edition was the crying need. Swami Dwarika Das Shastri has made his mark as a keepable editor of Sanskrit classics. He deserves the thanks of the Sanskrit academics and scholars interested in Indian thought for rescuing the invaluable treasures of India from oblivion.

As for the *Tattvasangraha* and the *Padjyā*, the old edition was based upon imperfect manuscripts. We have got in the Nalanda library photostat copies of a manuscript which supplies all the lacunae. I request my learned friend Swami Dwarika Das Shastri to utilise this source. It is a matter of congratulation that Sanskrit has not lost its favour even in the present secular India, which is suffering from a thousand and one maladies. India's regeneration will come through Sanskrit. It is the immortal language of India. Though perhaps 99% of old Sanskrit classics have met with death, the surviving classics are sufficient to make us alive to the heights and depths of Indian thought when India was not enslaved by foreigners.

I consider it my duty to bring to a focus the academic activities of Sanskrit scholars in the present-day, and I can point to Swami Dwarika Das Shastri as one of them. I am proud of his achievements and it is my confidence that I am voicing the general belief.

Ratna,
Dakshinigram P. O.
Dist Burdham,
West Bengal.

SATKARI MOOKERJEE
11 7. 68

श्रीनवनालम्बाप्रहाविहारस्याध्यक्षचरणां

डा० सातकारिमुकर्जोमहाभगानां

प्रास्ताविकम्

स्वामी द्वारिकादासशास्त्री कमलशील-पत्रिकासनाथस्य श्रीशान्तरक्षित-
विरचितस्य तत्त्वसंग्रहस्य सम्पादनकर्मण्यथत्वे प्रवृत्तोऽस्ति । पूर्वमथ ग्रन्थो
वटोदरस्थगायकबाहुप्रन्थमालायामपि सम्पादितः प्रकाशितश्चानूत् । तदैतद्ग्रन्थे
प्रकाशनायाते, विद्वज्जनमनांसि कुतुकाकान्तानि मोदमानानि चाभूवन् ।
आचार्यधर्मकीर्त्तेः प्रमाणवार्त्तिकं तदात्वेऽनुपलभ्यमिभृतमिवासीत्, अतस्तदानीं
केवलं तत्त्वसंग्रहेणैव सौगतवादाः प्रामाणिकत्वेन ज्ञातुं शक्यन्ते स्म । तत्त्व-
संग्रहः सौगतेषु सौशान्तिक-योगाचारनिष्ठास्योस्तत्त्वशास्त्रस्य, तर्कशास्त्रस्य,
ज्ञानमीमांसाशास्त्रानेके पक्षेन बाधतस्येन दार्शनिकैरवबोधुं शक्यन्ते ।

ग्रन्थस्यास्य स्वकीयं वैशिष्ट्यमिदमेव यदत्र ग्रन्थकारोऽन्येषां दार्शनिकानां
मतान्यपि निर्दिशति । कमलशीलश्च नामग्रहं तद्वचनान्युदाहरति । ग्रन्थकारो-
ऽयं तदानीन्तनशतकत्रये ज्ञातां धर्मकीर्त्तित् इदञ्चोत्तरुपर्यन्तां दर्शनपरिचर्चा-
शुद्धिसति । अस्मिन् काले (ग्रन्थकर्तुः समये) दार्शनिकैः प्रख्याः घुस्मैसि-
कया विवेच्यमाना आसन् । आचार्यदिङ्नाग-धर्मकीर्त्तिप्रवन्धैरास्तिकदर्शनाना
सर्वमान्याः सिद्धान्ता न केवलं भृशं कम्पिताः, अपि तु तेषामस्तित्वमपि सौगत-
प्रबन्धानां पुरतः सन्दिग्धमिव जातम् । 'अहमेव तत्त्वदर्शी' इति दार्शनिकाना-
मात्मतोषस्तदात्वेऽसम्भव एवाभूत् ।

। ग्रन्थेनानेन सहोद्घोतकरीयन्यायवार्त्तिकस्य, कौमारिलप्रबन्धानां श्लोक-
वार्त्तिकदीनाशाष्ययनेन षाट्कैरनायासेनैव तेषु शतकेषु ज्ञातां सांस्कृतिकभ्रमतिः,
दार्शनिकानां तत्त्ववेपणा वा अधिगन्तुं शक्यते । तदा नैवापिकानां वस्तुवाद
वात्मवादश्च बौद्धानां तर्ककुलिशाप्रहारैः निःसत्त्वाविव ज्ञातौ । बौद्धानां च वेदम-
शाष्यवादस्रण्डनं मीमांसाशासनिष्ठातेन कुमारिलविदुषा महताऽऽपेन निरस्तम्,
मीमांसासुप्रदायश्च रक्षितः । एवमास्तिकदार्शनिकानां युक्तिबालेन बौद्धानां
सम्मानं दार्शनिकजगति घुल्लिस्तादिव जातम् । परं बौद्ध अपि न तूष्णीमासुः,
तैरप्यास्तिकदार्शनिकैः भृशमपत्याख्येयामिर्वाचोयुक्तिभिः प्रतिपहताः । सोऽयं

तत्त्वसंग्रहोऽस्यामेकादमहमिकायां सनयपरम्परायां निषेद्धः । षष्ठमस्या दर्शन-
प्रतिद्वन्द्वितायाः बौद्धिकसंग्रामस्थ या सुसुद्ध एव परिणामः सप्तमूत् । उभय-
त्रापि, बौद्धेषु आस्तिकेषु च, उद्धृता विद्वांस आचार्यास्तत्त्वमीमांसकाः प्रादुर-
भूवन् । इमे दर्शनकेशरिणो न केवलं तत्त्वमीमांसायामेव प्रशस्त्याः, अपि तु एषां
मायासौष्ठवमपि तथैव प्रशस्तवन् । इत्यमेषां दर्शने, भाषायाश्च, छन्दोरचनाश्च
न यावान् गरिष्ठोऽपिक्वः, सोऽस्माकं बराकायां कृते सत्त्वमनुष्करणीय एव ।

तत्त्वसंग्रहस्य गायकवाङ्मन्यमालासंस्करणं बहुहायनेभ्यः पूर्वमेव समाप्तम-
भूत् । अतोऽयं ग्रन्थस्य नवं सर्वातसौष्ठवसम्पन्नं संस्करणं नितरामावश्यक-
मासीत् । स्वामिन् द्वारिकादासशास्त्रिणा, माचीनसंस्कृतग्रन्थानां विद्यसनीयेन
सम्पादनेन, इमं ग्रन्थं साधु सम्पाद्य वस्तुतो लुब्ध आत्मीसम्पद् पुनरुज्जीविता ।
अतोऽयं मनीषी प्राच्यविद्याप्रविष्टानाम्, दर्शनेषु सज्जातहृत्वीनां विदुषां चातीव
धन्यवादार्हः ।

गायकवाङ्मन्यमालासंस्करणमेकां श्रुतिमत एवापूर्णां मालुकामुपनीव्य
सम्पन्नमासीत् । नयनालन्दाभवाविहारस्य पुस्तकालयेऽस्माभिरैका पुराणमातृका-
याश्चित्रप्रतिहृतिरुपलब्धा, यत्र सर्वास्तुत्यः संगूरिता इव इदमन्ते । अहमस्म-
न्मित्राणि स्वामिद्वारिकादासमहोदयानुशास्त्रि यरे इमां मालुकामप्यवश्यमेव
परिशील्येयुः । इदं सन्तोषावहमेव यदयत्नेऽप्यस्मिन्प्रयुक्ताने धर्मनिरपेक्षे
संस्काराच्च्युते च भारते संस्कृताध्ययनाध्यापनं मनीषिभ्यो रीचत एव ।
भारतस्य पुनरुत्थानं संस्कृतमापयैव भविव्यतीति मे बलिष्ठो विश्वासः । यद्यप्यधुना
संस्कृतस्य शताव्रतनवतिर्ग्रन्था अस्मदीर्घाग्रेण लुप्ता एव, तथापि, येऽवशिष्टारते-
ऽप्यस्मान् माचीनमालस्य दार्शनिकतत्त्वज्ञानं प्रति सततं खारूकान् विदधति ।

इदञ्च मनीष्यं कर्तव्यं यद्भूनां संस्कृतविदुषां लेखनकार्याणि विद्वज्जनपर्यदि
सप्तपत्यायेवम् । एषु सुवसु विद्वत्स्यैकः स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, गर्वितोऽह-
मस्योपलब्धौ—इति कथयन्नहं न केवलं ममैव, अपि तु विद्वज्जनपर्यदोऽपि
हार्दं प्रकटयामीति मे हृदीयान् विश्वासः ।

रतमा
पृ० ३१० दक्षिणाम् ।
'पौरभूमसंग्रहलम्'
पश्यन्तः

सावकारी मुकर्जी

११. ३. १८

संक्षिप्तसंकेतविवरणम्

ग्रन्थकर्त्रा च व्याख्यात्रा ये ये ग्रन्था इहोद्भूताः ।

तेषां संक्षेपसंकेतः स्फुट विद्विद्यनेऽधुना ॥

संकेतः	नाम	प्रकाशनस्थानम्	वर्षम्
अ० को०, अभि० को०	=अभिधर्मकोष	काशीविद्यापीठम्, काशी	१९३९
अ० को० भा०	=अभिधर्मसौश- भाष्यम्	काशीप्रसाद जा० संस्थानम् पटना	१९६८
अ० वे०	=अग्नेद	प० मातवहेकरमस्तराम	
काद०	=कादम्यटी	निर्गन्धसामसुश्रूणाख्य, मम्बई	१९९२
का० ल०	=काव्यालङ्कारः	विश्वस्तोत्रभाषापरिषद्, पटना	१९६२
जा० भा०	=जातकमाला	मिथिलाविद्यापीठम्, दरमङ्गा	१९५९
तत्त्व०	=तत्त्वसंग्रहः	दृढमेवासमस्तगाण्डिव संस्करणम्	१९६८
तत्त्वटी०	=तत्त्वटीका	अमुद्रिता	
दी० नि०	=दीर्घनिराखः	मालन्दाप्रज्ञानम्, मालन्दा	१९५९
ध० प०, धर्मप०	=धर्मपदम्	मालन्दाप्रज्ञानम्, मालन्दा	१९५९
न्या० द०	=न्यायदर्शनम्	अस्यलम्प्यातेम्, भारतीय त्रिचाप्रसाधनम्, काशी	१९६६
न्या० या०	=न्यायवार्तिकम्	चाणक्यसंस्करणम्, वाराणसी	१९९५
पा० म० भा०	=पातञ्जलभाष्यम्	निर्गन्धसामसुश्रूणाख्य, मम्बई	१९९६
पा० सू०	=पाणिनिसूत्रम्	[द्र० अस्मत्सम्पादिता काशिसा] तारा पब्लिकेशन्स, वाराणसी	१९६२ ६०
प्र० भा०	=प्रशस्तपादभाष्यम्	चाणक्यसंस्करणम्, वाराणसी	१९६५
प्र० भा० उप०	=धैरोपिकदर्शनम्, उपस्कारसहितम्	गुजरातीमेंलसंस्करणम्, मम्बई	
प्र० धा०	=प्रमाणवार्तिकम्	(मनोरपनन्दिवृत्तिसुतम्) सी० धो० आर० गोसायनी, पटना	१९३०
प्र० विनि०	=प्रमाणविनिश्चय	महिषूरसंस्करणम्, मैसूर	
प्र० समु०	=प्रमाणसमुच्चय	महिषूरसंस्करणम्, मैसूर	
वै० घ० द०	=वैश्वधर्मदर्शनम्	विश्वस्तोत्रभाषापरिषद्, पटना	१९५९

संकेतः	नाम	प्रकाशनस्थानम्	वत्सरः
दाहं सू०	=दाहस्पत्यसूत्रम्	चौखम्बासंस्करणम्, वाराणसी	१९५६
म० भार०	=महाभारतम्	गीताप्रेस, गोरखपुर	२०१३ वै०
म० च०	=महावग्गो	नालन्दाप्रकाशनम्, नालन्दा	१९५६
म० वि०	=मन्यान्तयिभङ्ग- सूत्रम्		
मी० द० शा० मा०	=मीमांसादर्शन-		
	शापरभाष्यम्	आनन्दाश्रमसंस्करणम्, पूना	१९२९
मी० सू०	=मीमांसासूत्रम्	चौखम्बासंस्करणम्, वाराणसी	१९००
ल० सू०	=लङ्कावतारसूत्रम्	मिथिलाविद्यापीठम्, दरभङ्गा	१९६३
वा० प०	=वाक्यपदीयम्	पूनाविश्वविद्यालयप्रकाशनम्, पूना	१९६५
वि० का० प०	=विज्ञानकायपादः	अमुद्रितः	
वै० द०	=वैशेषिकदर्शनम्	भायनवाङ्मसंस्करणम्, मडोदा	१९६१
वै० द० मा०	=वैशेषिकदर्शनस्य प्रशस्तपादभाष्यम्	चौखम्बासंस्करणम्, वाराणसी	१९६५
शा० सू०	=शालिस्तम्भसूत्रम्	मिथिलाविद्यापीठम्, दरभङ्गा	१९६१
श्लो० या०	=श्लोकवार्तिकम्	चौखम्बासंस्करणम्, वाराणसी	१८९८
सं० नि०	=संयुक्तनिकायः	निर्गमसागरसंस्करणम्, बम्बई	१९४१
सां० छा०	=सांख्यकारिका	नालन्दाप्रकाशनम्, नालन्दा	१९१९
हेतुमु०	=हेतुमुद्रम्	अमुद्रितम्	

विषयक्रमः

स्वयं कमलशीलेन ध्याख्यातोऽयं यथा यथा ।
तथैवास्य प्रबन्धस्य विषयक्रम उच्यते ॥

२०. स्याद्वादपरीक्षा	५९३	२२. लोकायतपरीक्षा	६३३
चौद्योपक्रमः	५९३	चौद्योपक्रमः	६३३
अङ्गीकृत्य प्रयोगद्वयम्	५९३	देहानतिरिक्तात्मवादतिरसनम्	६३३
तस्य विस्तरेण समर्थनम्	५९४	अतीतजन्मनिषेधः	६३४
तत्प्रतिविधानम्	५९६	अनागतजन्मनिषेधः	६३५
सुमतिमतम्	५९७	कायादेव चिद्योत्पत्तिः	६३५
तत्प्रतिविधानम्	५९७	चार्वाक्याणां प्रतिविधानम्	६३७
नरसिंहादीनामिव द्वैरूप्यनिषेधः	५९९	अतीतजन्मसाधनम्	६५२
कौमारिल्यमतेनानैकान्तिक- त्वोद्भावनम्	६०२	अनागतजन्मसाधनम्	६५२
परोद्भावितकस्तुत्वानुपपत्ति- परोद्भावः	६०४	विज्ञानसन्तानप्रतिषेधप्रसङ्ग- निराकरणम्	६५४
सुमतेऽश्वोद्यम्	६०५	कलत्रादिषु विज्ञानसन्ताना- न्वयसमर्थनम्	६५८
तत्प्रतिविधानम्	६०५	स्वापादिषु विज्ञानसन्तानान्वय- समर्थनम्	६५८
दृष्टान्ताग्निद्विशङ्कनम्	६०६	विज्ञानस्य कायानाधितत्व- समर्थनम्	६६१
तत्प्रतिविधानम्	६०७	श्रेययोगनैरेक्येव- सन्तानान्वयसमर्थनम्	६६२
कुमारिल्यमतम्	६३१	मिथ्यदेहसम्बद्धानामपि पिष्टाना- नामेकान्वयतासमर्थनम्	६६३
तत्प्रतिविधानम्	६३३	परलोकसिद्धादुपपत्त्यन्तरम्	६६६
२१. त्रैकाल्यपरीक्षा	६१३	पर्याय चोद्यम्	६६९
बसुमित्रस्य भावनैकाल्यमतम्	६१३	तत्प्रतिविधानम्	६७०
क्षयतिविधानम्	६१७	२३. बहिरर्थपरीक्षा	६७०
पुनस्तत्प्रत्यवस्थानस्य निरसनम्	६२१	भूतान्येव न सन्तीति प्रतिश्रयः परेण प्रत्यक्षविशेषापादानम्	६७०
विस्तरेण भाषाणां त्रैकाल्य- निरसनम्	६२२		
अतीतादिसत्तासाधकप्रमाणाना- मपाकरणम्	६२९		

तत्प्रतिविधानम्	६७१
मदन्तगुणगुणमतम्	६७३
तत्प्रतिविधानम्	६७३
मुमातिदगम्भरमतम्	६७५
तत्प्रतिविधानम्	६७५
कुमारिडमतम्	६७६
तत्प्रतिविधानम्	६७६
पट्टा	६७७
समाधानम्	६७७
वाक्याथस्यानस्यभाव	
राहत्यम्	६८०
वाक्याथस्यैस्वरभावनिवृत्तम्	६८१
प्राक्वाक्यैककक्षणाद्युत्पत्तमथनम्	६८२
मदन्तगुणगुणमतम्	६८४
विज्ञानस्य स्वधर्मित्वत्पत्ते	
पदान्तम्	६८५
कुमारिडयोगम्	६८५
तत्प्रतिविधानम्	६८६
नालयाभावादिपौरुष	
साधनम्	६९१
वाक्याथस्यालीकनापदान्तम्	६९६
मदन्तगुणगुणमतम्	६९८
तत्प्रतिविधानम्	६९८
वाक्याथस्याथप्रमाणाद्यन्तम्	७००
उद्देश्यकारमतम्	७०२
तत्प्रतिविधानम्	७०५
कुमारिडमतम्	७०३
तत्प्रतिविधानम्	७०३
कुमारिडभिन्नान्तरप्रमाणाद्यन्तम्	७०४
तत्प्रतिविधानम्	७०५
वैमिनीयैः सिद्धांतम्	७०५
तत्प्रतिविधानम्	७०६
द्वयप्रमाणस्य भेदमतम्	७०९

मदन्तगुणगुणमतम्	७१०
२४ श्रुतिपरीक्षा	७१२
(पूर्वपक्ष)	
श्रुतसौख्यवस्तुमर्षनमुत्तेन	
वैमिनीयमतानुयाय	७१२
व्याप्राप्त्याप्यसाधनानरसनम्	७१९
गन्तव्यत्वमर्थनम्	७२१
परमतनाभ्यन्तरसिद्धिसाधनम्	७२१
तत्प्रतिविधानम्	७२५
गन्तव्यत्वमर्थनम्	
स्वोपपत्तम्	७२६
उभयस्यैकत्वमर्थनम्	७२६
जात्यन्तगुणगुणमुत्तेन शङ्का	७४८
उत्तरम्	७४८
जन्यथापि प्राक्प्रमाणपूर्वक	
निरासम्	७४९
द्वयप्रमाणस्यैकत्वमर्थनम्	
गन्तव्यत्वम्	७५१
वाक्यप्रमाणस्यैकत्वमर्थनम्	
विशेषमर्थनम्	७५३
सम्बन्धस्यैकत्वमर्थनम्	
गन्तव्यत्वमर्थनम्	७५६
सम्बन्धस्यैकत्वमर्थनम्	
गन्तव्यत्वमर्थनम्	७५७
परमप्रमाणस्यैकत्वमर्थनम्	
निरासम्	७५८
परमप्रमाणस्यैकत्वमर्थनम्	
गन्तव्यत्वम्	७६५
गन्तव्यत्वम्	
गन्तव्यत्वम्	७६६
गन्तव्यत्वम्	
प्रयोगस्यैकत्वम्	७७३
अवधिप्रमाणस्यैकत्वमर्थनम्	७७५
परमप्रमाणम्	७८२
तत्प्रतिविधानम्	७८३

(उत्तरपक्षः)

वेदस्य पौरुषेयत्वसमर्थनम्	७८६
वेदप्रामाण्यसाधननिरस्तनम्	८०८
शब्दनिश्चयत्वसङ्गठनम्	८११
भ्रान्तज्ञानस्य निर्दिपयत्वविद्धिः	८२०
नादैः शब्दागिन्यसिद्धिषाधनम्	८२१
शब्दनादधीर्वाह्यत्वसङ्गठनम्	८२८
शङ्करत्वामितरसङ्गठनम्	८२८
उद्घोषोद्भूततासङ्गठनम्	८२९
परस्य चोद्यम्	८२१
तद्विरस्तनम्	८२१
उद्घोषोत्कर्तृकुमारिणादिप्रत- ष्ठासङ्गठनम्	८३२
शब्दानित्यस्यै प्रमाणात्	८३९
आदित्यस्य नानात्मना ग्रहणस्य निरस्तनम्	८४३
वर्णानामन्यान्यत्वसमर्थनमुखोना निरस्तनसमर्थनम्	८४८
उभयवस्तरस्यदूषणम्	८५०
देशभेदादीनां साधनत्वात्- पादनम्	८५१
अर्थशब्दयोर्वाच्यवाचनभाव- विचारः	८५२
समयसम्बन्धदूषणनिरस्तः	८५६
आनुपूर्व्यनित्यताभूतानवगा- नित्यतासमर्थनम्	८६८
सौन्दर्यादसङ्गठनम्	८७४
शब्दानित्यत्वसमर्थनम्	८८३
वाक्यनित्यतानिरस्तनम्	८८८
वेदप्रामाण्यप्रतिक्षेपः	८९६

मीमांसकानां स्वतःप्रामा- ण्यवादः	९०४
स्वतःप्रामाण्यनिरस्तनम्	९०५
अप्रामाण्यस्यापि स्वतःत्वा- पादनम्	९११
प्रकारान्तरेण वेदप्रामाण्य समर्थयतो मीमांसकस्य सङ्गठनम्	९१६
कुमारिलस्योक्तम्	९७८
तस्य प्रत्यवस्थापनम्	९७९

२६. अतीन्द्रियार्थदर्शि-
परीक्षा

९८७

अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽनागते- नैव सिद्धदूषणपादनम्	९८०
सुगतस्य सर्वज्ञत्वप्रतिषेधे मीमांसकमतानुसारं	९८९
साम्य-अज्ञत्वोभेदे सर्वज्ञता- दूषणम्	१०२०
मीमांसकान्त्युक्तिजालनिरस्तन- सुगतस्य सुगतसर्वज्ञत्व- समर्थनम्	१०२४
सर्वज्ञत्वद्वाराभावक प्रमाणम्	१०४४
सौजन्यनिरासीकृतम्	१०९०
वेदनदृष्ट्याभिधौ बुद्धवद्भावस्य क्षेत्रियम्	१०९२
सुगतस्य सर्वज्ञस्य भुक्तेरपि प्रामाण्यात्	१०९९
महादीनां वेददेहत्वसमर्थनम्	११०६
ब्राह्मणत्वादिजातिवृत्तनम्	१११२
साम्य-अज्ञत्वसङ्गठनम्	११२१
स्वच्छासर्वज्ञत्वसमर्थनम्	११२६

२७. स्वतःप्रामाण्यपरीक्षा ९०६

तत्त्वसङ्ग्रहः

स्याद्वादपरीक्षा

चोचोपक्रमः

नवनेकात्मकं वस्तु यदा मेचकरत्नवत् ।

प्रकृत्यैव सदादीनां को विरोधस्तथा सति ॥ १७०८ ॥

अहोक्तस्य प्रयोगद्वयम्

भावो भावान्तरातुल्यः खपुष्पात्न विक्षिप्यते ।

“अणीयसापि नांशेन मिश्रीभूतापरात्मकम्” (तत्त्व० ३) इत्येतत्समर्थनार्थं
चोचोपक्रमपूर्वकमाह—नन्वियादि । यदुक्तम्—

“अर्थक्रियासमर्थं च सदन्यदसदुच्यते ।

समावेशो न चैकत्र तथोर्धुक्तो विरोधतः ॥ (तत्त्व० १६७४) इति ।

तदन्वाहीकादयश्चोदयन्ति—“सर्वमिव वस्तु सामान्यविशेषत्वकल्पेनानेका-
त्मकम्, यथा—शषलाभासं रत्नम्; तत्र कथं सदादीनां विरोधः, येनोच्यते—
‘समावेशो न चैकत्र इति । आदिशब्देन क्रियाक्रियैकत्वानेकत्वादयो गृह्यन्ते ।
यद्यपि चेदं [G 487] चोद्यम् ‘ननु तदेतत्’ (तत्त्व० १६७५)
इत्यादिना परिहृतम्, तथापि विस्तरेण प्रतिपादनाय, वादान्तरं वा दर्शयितुं
पुनरुच्यते ॥ १७०८ ॥

तत्र सामान्यविशेषात्मकत्वसाधनाय बय्यक्रममाह—भाव
इत्यादि^१ । भाव^२ इति^३ किञ्चित् विवक्षितं वस्तु यद्यदि, स यदि यद्यदिर्भावः
यद्यदिना भावान्तरेणातुल्यः स्यात् = ततो यदि व्यावृत्तः स्यात्, तदा खपुष्पात्न
तस्य विशेषः स्यात्; सर्वथा वस्तुन्तराद्वाप्युच्यते । न च वस्तुन्तराद् व्यावृत्त-

१. यथा—पा०, गा० ।

२. इति—पा०, गा० ।

३-३. पा० गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

तत्त्वसङ्ग्रहः

स्याद्वादपरीक्षा

चोद्योपक्रमः

नन्वनेकात्मकं वस्तु यदा मेचकरत्नवत् ।

प्रकृत्यैव सदादीनां को विरोधस्तथा सति ॥ १७०८ ॥

अद्वैकस्य प्रयोगद्वयम्

भावो भावान्तरातुल्यः लघुष्पान्न विशिष्यते ।

“अणीयसापि नादौ मिधीभूतापरात्मकम्” (तत्त्व० ३) इत्येतत्समर्थनार्थं
चोद्योपक्रमपूर्वकमाह—नन्वित्यादि । यदुक्तम्—

“अर्थक्रियासमर्थं च सदन्यवसदुच्यते ।

समावेशो न चैकत्र तयोर्युक्तो विरोधः ॥ (तत्त्व० १६७४) इति ।

तदत्राह्वीकादयश्चोदयन्ति—“सर्वमेव वस्तु सामान्यविशेषात्मकत्वेनानेका-
त्मकम्, यथा—श्वबलाभासं रत्नम्; तत्र कथं सदादीनां विरोधः, येनोच्यते—

‘समावेशो न चैकत्र’ इति । आदिशब्देन क्रियात्मिकत्वानेकत्वादयो गृह्यन्ते ।

यद्यपि चेद् [G 407] चोद्यम् ‘ननु तदेतत्’ (तत्त्व० १६७५)

इत्यादिना परिहृतम्, तथापि विस्तरेण प्रतिपादनाय, बादान्तरं वा दर्शयितुं
पुनराच्यते ॥ १७०८ ॥

तत्र सामान्यविशेषात्मकत्वसाधनाय यथाक्रममद्वैक. प्रयोगद्वयमाह—भाव
इत्यादि । भाव इति क्रिद्धिन् विधत्तितं वस्तु घटादि, स यदि घटादिर्भावः

घटादिना भावान्तरेणातुल्यः स्यात् = ततो यदि व्यावृत्तः स्यात्, तदा लघुष्पान्न

तस्य विशेषः स्यात्; सर्वथा वस्त्वन्तराद्वावृत्तत्वात् । न च वस्त्वन्तराद् व्यावृत्त-

१. यथा—पा०, गा० ।

२. इति—पा०, गा० ।

३-३. पा० गा० पुनरवयोर्नास्ति ।

अतुल्यत्वविहीनश्च^१ तेभ्यो भिन्नो न सिद्धयति ॥ १७०९ ॥

तस्य विस्तरेण समर्थनम्

सर्वथापि ह्यतुल्यत्वादभिप्रेतेऽस्य^२ वस्तुनः ।

वस्तुवन्तरेण नियतं वस्तुत्वमवहीयते ॥ १७१० ॥

वस्तुनो हि निवृत्तस्य कान्या^३ सम्भाषिनी^४ गतिः ।

लक्ष्यते नास्तित्वा मुक्त्वा तारापथसरोजवत् ॥ १७११ ॥

तस्मात् खपुष्पातुल्यत्वमिच्छता तस्य वस्तुनः ।

वस्तुत्वं नाम सामान्यमेष्टव्यं तत्समानता ॥ १७१२ ॥

अन्यथा हि न सा बुद्धिर्बलिभुग्दशनादिषु ।

वर्तते नियता त्वेषा भावेऽवेवेति किं कृतम् ॥ १७१३ ॥

स्यान्वा गति सम्भवति खपुष्पात् मुक्त्वा । तस्मात् तस्य वस्तुनः खपुष्पातुल्यत्वमभ्युपगच्छता भावान्तरतुल्यत्वं वस्तुत्वं नाम सामान्यमभ्युपगन्तव्यमिति सिद्धं सामान्यात्मकत्वम् ।

विशेषात्मकत्वं तर्हि कथमिति चेत् ? अत्रोच्यते—अतुल्यत्वविहीनश्च तेभ्यो भिन्नो न सिद्धयति । स एव षट्पादिरावो यदि षट्पादिना भावेन यदतुल्यत्वं तेन विहीनं स्यात्, तेन षट्पादिना यदतुल्यो न भवेदिति यावत्, तदा—‘अव षट्’, ‘अयं च षट्’—इति षट्पादिभ्यो षट्पादिभिन्नो न सिद्धयेत्, न्यन्यरूपवत् । मिथने च, तस्मात् विशेषात्मकत्वमपि सिद्धम् ॥ १७०९ ॥

सर्वथाऽपीत्यादिनाऽस्यैव प्रयोगद्वयमर्थं विस्तरेण समर्थयते ॥ १७१०-१७१२ ॥

अन्यथा हि न सा बुद्धिरित्यादिना सामान्यात्मकत्वसाधनयोपपत्त्यन्तरमाह ।

[G 408] अन्यथेति । यदि च भावो भावान्तरतुल्य स्यात्, तदा द्विमिति षट्पादिभ्यो ‘भावो भाव’—इत्यभिन्ना बुद्धिर्भवति, न तु काकदन्तादिविति

१. अतुल्यत्वं—वे०, अतुल्यत्वविहीनत्वे—पा०, गा० ।

२. अतुल्यत्वे सम्भिप्रेते—पा०, गा० ।

३-४. कान्या सम्भाषिनी—पा०, गा० ।

सारूप्यान्नियमोऽयं चेत् सामान्यं च तदेव नः ।
 स्वभावानुगता शक्तिरनेनैवोपवर्णिता ॥ १७१४ ॥
 अत्यन्तभिन्नता तस्माद् घटते नैव कस्यचित् ।
 सर्वं च वस्तुरूपेण भिद्यते न परस्परम् ॥ १७१५ ॥
 अवधीकृतवस्तुभ्यो वैरूप्यरहितं यदि ।
 तद्वस्तु न भवेद् भिन्नं तेभ्योऽभेदस्तदात्मवत् ॥ १७१६ ॥
 तेभ्यः स्वरूपं भिन्नं हि वैरूप्यमभिधीयते ।
 वैरूप्यं न च भिन्नं चेत्पेतदभ्योऽन्यबाधितम् ॥ १७१७ ॥
 तस्माद् भिन्नत्वमर्थानां कर्थाच्चटुपगच्छता ।
 वैरूप्यमुपगन्तव्यं विशेषात्मकताऽप्यतः ॥ १७१८ ॥
 वस्तुवेकात्मकमेवेदमनेकाकारमिष्यते ।

तत्र कारणं वक्तव्यम् । सारूप्यं कारणमिति चेत् ! तदेव तर्हि सामान्यमिति सिद्धम् ; सामान्यपर्यायत्वात् सारूप्यस्य । अनुयायिनी शक्तिरिति पटादिवेव, न काष्ठदन्तादिषु, अतः स्वभावानुगता शक्तिः कारणमिति चेत् ! साऽप्यनेनैव सारूप्येण उपवर्णिता = व्याख्याता । सारूप्यवदत्रापि सामान्युत्तरमिति यावत् ; तस्या एव सामान्यरूपत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् वस्तुरूपेण सर्वं पटादि परस्परमभिन्नमिति सिद्धम् ॥ १७१३-१७१५ ॥

भेदसमर्थनार्थमाह—अवधीकृत इत्यादि । अवधीकृतवस्तुभ्यः^२ इति पटादिभ्योऽर्थान्तरभ्यो यदि पटादि वैरूप्येण रहितं भवेत्, तदाऽनेनात् तेभ्यः पटादिभ्यस्तद् घटादि भिन्नं न भवेद् ; आत्मस्वरूपवदभिन्नत्वप्रसङ्गात् । तथा हि—तेभ्यः पटादिभ्यो यदिभिन्नं स्वरूपं पटादीनां तदेव सत्तु वैरूप्यमुच्यते, नान्यत् । ततश्च सत्यपि वैरूप्ये पटादीनाम् 'न च पटादिभ्यो भेदोऽस्ति' इति रवचनगत्याहतिः, भेदवैरूप्ययो पर्यायत्वात् ॥ १७१६-१७१८ ॥

एवं सामान्यविशेषात्मकं प्रसाध्य तयोः सामान्यविशेषयोरसाद्वयेण व्यवहार-
 देतुत्वं प्रतिपादयन्नाह—वस्तुवेकात्मकमेवेदमिति । [G. 489] अयमत्र

ते चानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राहृतया स्थिताः ॥ १७१९ ॥

आद्या एतेऽनुवृत्तत्वात् सामान्यमिति कीर्त्तिताः ।

विशेषास्त्वभिधीयन्ते व्यावृत्तत्वात् ततोऽपरे ॥ १७२० ॥

तत्प्रतिविधानम्

परस्परस्वभावत्वे स्यात् सामान्यविशेषयोः ।

साङ्ख्यं तत्पतो नेदं द्वैरूप्यमुपपद्यते ॥ १७२१ ॥

परस्परास्वभावत्वेऽप्यनयोरनुपपद्यते ।

नानात्वमेवम्भावेऽपि द्वैरूप्यं नोपपद्यते ॥ १७२२ ॥

परमार्थः—मेवञ्चरत्नवदेकौव वस्त्वनेकाकारम्, ते चाकाराः केचिदनुवृत्तिबुद्धि-
प्राद्याः, केचिद् व्यावृत्तिबुद्धिप्राद्याः । तत्र येऽनुवृत्तिबुद्धिप्राद्याः, तेऽनुवृत्तव्या-
'सामान्यम्' इति कीर्त्स्यन्ते; ये तु ततोऽपरे व्यावृत्तिबुद्धिप्राद्याः, ते व्यावृत्तत्वाद्
'विशेषाः' इति कल्प्यन्ते । तत्रानुवृत्तिबुद्धिः—'भावो भव' इत्याद्यभेदाकारा,
व्यावृत्तिबुद्धि—'पदोऽयं न पद' इत्येवमादिभेदाकारा ॥ १७१९-१७२० ॥

तत्र प्रतिविषये—परस्परस्वभावान्न इत्यादि । अत्र पक्षद्वयम्—किं यदेव
सामान्यं स एव विशेष, आहोस्विन्नन्तु सामान्यमन्यो विशेष इति । तत्र प्रथमे
पक्षे सामान्यविशेषयोः परस्परस्वभावान्ने सादृश्यं स्यात् । ततश्च—'द्वयं सामान्यमर्थं
विशेष' इति विभागाभावात् परमार्थत एकस्य वस्तुनो द्वैरूप्यं नोपपद्यते । अथ
मा मूर्त् सादृश्यमिति द्वितीय पक्षं समर्थयेत् ? तत्र परस्परास्वभावत्वेऽप्यङ्गी-
क्रियमाणे नानात्वम् = स्वभावभेदः सामान्यविशेषयोः सम्प्रसज्यते । एवं
अनयोरसादृश्यं भवेत्, यद्यनयोर्नानात्वं स्यात्, ततश्चैवम्भावेऽपि = नानात्वेऽपि
वस्तुद्वयमेव केवलं ज्ञानमिति नैकस्य वस्तुनो द्वैरूप्यं युक्तम् ।

अथापि स्यात्—यदि नाम सामान्यविशेषयोः परस्परं स्वभावविवेको
ज्ञान, तथापि सामान्यविशेषयोश्च वस्त्वभिन्नमेवेति ! तत्रेतत्तु परस्परविरुद्धम् ।
तथा हि—एकस्माद्द्वयानुः सामान्यविशेषयोर्भेदेऽङ्गीक्रियमाणे कथमनयोः परस्परं
स्वभावविवेकं सिद्धयेत्; एकस्मादभेदे तयोरप्यभेदप्रसङ्गाद्, एकवस्तुस्वभाववत् !
सामान्यविशेषयोश्च परस्परं स्वभावविवेकेऽङ्गीक्रियमाणे ताम्यासमित्तनेकं वस्तु

सुमतिमतम्

सत्यप्येकस्वभावत्वे धर्मभेदोऽत्र सिद्धयति ।

नेदसंस्थाऽनिरोधश्च^१ यथा कारकशक्तिषु ॥ १७२३ ॥

न दृष्टेऽनुपपन्नं च सत्सामान्यविशेषयोः^२ ।

एकात्म्येऽप्योक्ष्यते भेदलोकायात्रानुवर्तनम् ॥ १७२४ ॥

तत्प्रतिविधानम्

ननु सत्येकरूपत्वे धर्मभेदो न सिद्धयति ।

न सिद्धयेत्; ताभ्यामभिन्नत्वात् सत्याप्येकत्वेनाभिमतस्य द्वित्वप्रसङ्गात्, सामान्य-
विशेषस्वरूपकत्वं । तस्माद् 'एकमुपयात्मकम्' इति परस्परव्याहतमेतत् ॥
१७२१-१७२२ ॥

सत्यपीरयादिना सुमतेर्मतनाशङ्कते । [G 490] स हि चोद्योपक्रमे
परिहारं किलात्राह—तत्सामान्यविशेषयो परस्परस्वभावविरहान्मुपगमे सङ्कीर्णता
प्राप्नोति ? नैष दोषः । तयोरेकस्वभाववया सत्यामपि सङ्कीर्णतायां धर्मभेदः
प्रसिद्धयति, कारकशक्तिषु । तथा हि—यद्यहको विद्योत्तरे, बदाहकाद् विद्योत्तरे-
इत्यादिकार्यभेदाद् मिथमानात्मानं कारणशक्तयः समुपलभ्यन्ते द्रव्यस्वभावा-
व्यतिरिक्ततया सङ्कीर्णतायामपि सत्याम् । तद्वन्मुपगमे लोकसाम्यविरोधोऽ-
वश्यम्भावी ।

अपि च—न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । तथा हि—सामान्यविशेषोपपत्तिक-
वस्तुस्वभावत्वेऽप्यसङ्कीर्णतायां भेदेन^३ लोकस्यात्रानुवर्तनमुपलभ्यत एव । भेदेन
लोकस्यात्रा भेदलोकायात्रा; साऽनुवर्त्यति येनैकात्म्येन तत्प्रथोक्तम् । प्रयोगः—
एकस्य वस्तुनो यो भेदव्यवहारः स धर्मभेदनिवृत्तयः, यथा कारकशक्तिषु ।
भेदव्यवहारश्चायमेकस्मिन् वस्तुनि सामान्यविशेषपक्षेण इति स्वमानहेतुः ॥
१७२३-१७२४ ॥

नन्वित्यादिना प्रतिविषये । अनेन हेतोर्विरुद्धतागाह । इष्टविपरीतसाप-

१. सत्याऽरितोऽश्च—पा०, गा० । २. यस्यामात्म्यं—पा०, गा० ।

३. भेदेऽपि—पा०, गा० ।

अकल्पितो विभेदो हि नानात्वमभिधीयते ॥ १७२५ ॥
 नानात्मत्वं तु^१ शक्तीनां त्रिवक्षामात्रनिर्मितम् ।
 एकवस्त्वात्मकत्वे^२ हि न भेदोऽत्रापि युक्तिमान् ॥ १७२६ ॥
 एकमित्युच्यते तद्धि यत् तदेवेति गीयते ।
 नानात्मकं तु तन्नाम न तद् भवति यत् पुनः ॥ १७२७ ॥
 तद्भावश्चाप्यतद्भावः परस्परविरोधतः ।
 एकवस्तुनि नैवायं कथञ्चिद्वच्यते ॥ १७२८ ॥
 विधानप्रतिषेधौ हि परस्परविरोधिनी ।
 शक्यावेकत्र नो कर्तुं केनचित् स्वस्यचेतसा ॥ १७२९ ॥

नात् । तथा हि—परमार्थिको धर्मभेदोऽत्र^३ वादिन साधयितुमिष्ट, स चा-
 कल्पितो धर्मभेदो न सिद्धयति, वस्तुन एकत्वम्युपगमात्, तस्य चैक्यं वस्तुनो
 भेदनिरोधान्, यतो भेद इति नानात्वमभिधीयते, यच्च नाना तत् कथमेक
 स्यात् ॥ १७२५ ॥

दृष्टान्ते च^४ न केवल साध्यशून्यता, अपि तु साध्यविपर्ययेण तेतुर्नसि
 इति दर्शयन्नाह—नानात्मत्वमित्यादि ॥ १७२६ ॥

स्यादेतत्—यद्यपि भेद इति नानात्वमभिधीयते, तदेव नानात्वमेकस्य वस्तुनो
 भाविके कथं निरुद्धम्, येन तद्विपरीतं साध्यत्वं विरुद्धो भवेत् ? इत्याह—
 एतमित्यादि । [G 491] यत्तदेतदिति तत्त्वेन विधीयते तद् 'एकम्' इत्युच्यते,
 यथा चैतन्यपुराणयो । वस्तुन सतन्तत्त्वनिर्दिष्टे नानात्वम्, यथा मृत्तचैतन्ययो ।
 तत्रापि विधिप्रतिषेधयोरेकत्रययोगान् तद्भाष्यलक्षणात् तद्भाष्यलक्षणायोरेकत्वानानात्वयो
 परस्परविरोध इति कल्पित पर्येकस्य धर्मभेद ॥ १७२७ १७२८ ॥

कथं तद्भाष्यतद्भावयोर्विरोधः ? इत्याह—निधानेत्यादि ॥ १७२९ ॥

१. न—गा०, ग० ।

२. एकवस्तुमात्र—गा०, ग० ।

३. धर्मभेद—गा०, ग० ।

४. पा०, ग० पुनश्चात्रात्र ।

५. साध्यत्वं—व० ।

सजातीयविजातीयानेकव्यायुक्तवस्तुनः ।
 ततस्ततः परापुत्तेर्पमंभेदस्तु कल्पते ॥ १७३० ॥
 एकस्यापि ततो युक्ता कल्पितासङ्गपरपता ।
 यास्तत्र नैकभावस्य द्वैरप्यमपि सङ्गतम् ॥ १७३१ ॥
 नरसिंहादयोरिति द्वैरुप्यग्निषेचः
 नरसिंहादयो ये हि द्वैरुप्येगोपर्याणताः ।
 तेषामपि द्विरुपत्वं भाषिकं नैव विद्यते ॥ १७३२ ॥
 स ह्यनेकानुसन्दोहस्यभावो नैकरपवान् ।
 यद्यत्र न तदेकं हि नानाजातोपरदायव् ॥ १७३३ ॥
 ऐक्ये स्यात् द्विरुपत्वाद्नातानकारावभारानम् ।
 मतिपापदमात्रेऽपि पिहितोऽजावृत्तिश्च न ॥ १७३४ ॥

स्यदेतत् । धर्मभेदकल्पनायाः किं निवन्धनम्, असस्य दास्या' मित्रेण
 निवन्धनेन भाज्यम्, अन्यथा यन्मुसाश्चै' स्यात्, तत्रच यणद्विजं निवन्धनं स
 एव च परमार्थिदो धर्मभेदोऽस्माकम् ! इत्याह—सजातीयेत्यादि । सजातीय-
 विजातीयं च तदनेकं चेति कर्मधारयः, तस्माद् व्यापृष्टं च तद्वस्तु चेति विग्रहः ।
 तस्यैकस्य यन्मुनः, ततस्ततः = सजातीयार्थं विजातीयार्थं, या परापृष्टिः, सा
 धर्मभेदव्यवधाया निवन्धनम् । तस्माद्यतः कल्पिताऽप्यनेकता सम्भवति, तस्माद्
 धाम्निर्च द्वैरुप्यमेकस्य न सङ्गतम् । अपिशब्देन सामान्येन धर्मभेदपूर्वरूपमात्रे
 साध्ये सिद्धसाध्यतामपि सूचयति ॥ १७३०—१७३१ ॥

स्यादेतत् । नरसिंहादिभिर्नेकान्तः, तथा हि—नरसिंहादय एकरूपभावा
 अपि भाषिकेन द्वैरुप्येगोपरिहृताः समुपलभ्यन्ते ! इत्याह—नरसिंहादय इति ।
 [G. 492] आदिशब्देन मेचकरत्नादिपरिग्रहः । स हीति नरसिंहः ।
 सन्दोहः = समूहः । रूपमस्यास्तीति रूपवान्, एकेन रूपवानिति विग्रहः ।
 अनेन दृष्टान्तस्य प्रतिपाद्यसिद्धतामाह । न हि वीदं प्रति नरसिंह एकोऽजायवी
 सिद्धः; अनेकानुसमूहत्वान् । तत्रैकत्वनिराकरणे भगवणमाह—यद्यत्र न तदेकम्,

नृसिंहभागानुस्यूतप्रत्यभिज्ञानहेतवः ।
 ते चाणवः प्रकृत्यैव विशिष्टप्रत्ययोद्भवात् ॥ १७३५ ॥
 एतेनेव प्रकारेण चित्ररत्नादयो गताः ।
 नानात्मना हि वैचित्र्यमेकत्वेन विरुध्यते ॥ १७३६ ॥
 अर्थक्रियासमर्थत्वं वस्तुत्वमभिधीयते ।
 यदि तस्यानुगामित्वं सर्वं स्यात् सर्वकार्यकृत् ॥ १७३७ ॥
 एकोऽपि जनकस्तस्य भावः सामर्थ्ययोगतः ।
 तच्चाविशिष्टमन्यस्मिन्नित्यनुत्पादकः कथम् ॥ १७३८ ॥

यथा नानाजातीयरत्नसमूहः । चित्रश्च नृसिंह इति स्वभावविरुद्धोपलम्भः, व्यापक-
 विरुद्धस्य वा । ऐक्ये सति द्विरूपत्वनिमित्तनानाकारावभासानुपपत्तिर्वाच्यं
 प्रमाणम्, प्रतिपक्षमेतन्निश्चयन्त्याद् भेदव्यवस्थायाः । एकदेशावरणे सर्वावरण-
 प्रसङ्गश्च बाधक प्रमाणम् । न शेकम्पावृत्तत्वमनावृत्तत्वं चेति युगपरिवृद्धधर्मसंसर्गो
 युक्तः ॥ १७३२-१७३४ ॥

मयनेकाणुसमूहमात्रं नृसिंह, कथं तर्हि द्विरूपानुगतैरुपस्वरव्यवसायी^२
 मयवः ! इत्याह—नृसिंहहेत्यादि । नृसिंहयोरे भागास्तेरनुस्यूतम् = निर्भासीकृतं
 यन् प्रत्यभिज्ञानं तत्त्वोक्तम् । एवमन्तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य यदा प्रकृत्यैव त एवा-
 णवो हेतवो भवन्ति, तदा किमपरमयवित्ना कल्पितेन । सा च तादृशी प्रकृति
 कुलस्तेषामिति चेद् । आह—विशिष्टप्रत्ययोद्भवात् = विशिष्टत्वात् कारणा-
 दुत्पत्तेः । तत्र विशिष्ट प्रत्ययो गतिविशेषसंघर्षनीयं कर्म, स्वजातिसमुद्गातः
 कृत्यदिग्ध । अनेनैव नृसिंहविचारेण मेवकरत्नादयो गता = व्याख्याताः,
 इति न तेषां दृषक् दूषण वक्तव्यम् ॥ १७३५-१७३६ ॥

ददुक्तम्—'सर्वं च वस्तुत्वेन भिद्यते न परस्परम्' (तत्त्व० १७१५)
 इत्यत्र—अर्थक्रियेत्यादि । (G 193) अर्थक्रियेकारि यद्वं तद् वस्तुत्व-
 मुच्यते, नान्यत् । तच्चेत् सर्वमनुगामि सर्वं सर्वार्थक्रियेकारि प्राप्नोति । तेनैव हि

नीलाद्येव च वस्तुत्वमनुगामि यदीष्यते ।
 सितपीताद्यपि प्राप्तं नीलसंसाध्यकार्यकृत् ॥ १७३९ ॥
 एकमेव ततो जातं द्वितीयात्मविर्वाजितम् ।
 सर्वं विश्वमतो नैकमनेकाकारमस्ति वः ॥ १७४० ॥
 तदेव चेन्न वस्तुत्वं कणाशिमतसत्त्ववत् ।
 नैकस्यानेकरूपत्वमेव वः स्याद् विभेदतः ॥ १७४१ ॥
 विरुद्धधर्मसङ्गश्च वस्तूनां भेदलक्षणम् ।
 कथञ्चिदन्ययेऽपि न भेदो नीलपीतयोः ॥ १७४२ ॥
 अनुगाम्यन्यथाभावात् स च सामान्यभेदयोः ।
 विद्यते तत् कथं नास्ति तयोर्भेदः परिस्फुटम् ॥ १७४३ ॥

रूपेण सर्वे जनका इष्यन्ते । तस्य च सर्वत्राविशिष्टत्वादिति यत्किञ्चिद् यत्
 बुद्धिदुत्तयेत । किञ्च—यदेतन्नीलपीतादि, तदेव किं वस्तुत्वम्, आदोस्विदन्यत् ?
 यदि तदेव, तदा तस्यानुगामित्वात् सितपीताद्यपि नीलसाध्यवस्वरङ्गनाचर्यक्रिया-
 क्षरि प्राप्नोति । अपि च—द्वितीयस्य स्वभावस्याभावात् 'एकस्यैव च भावे'^१
 सर्वं जगदेकमेव वस्तुजातमिति 'एकमनेकाकारम्' इति प्रतिज्ञानार्थद्वानिः स्यात् ।
 अथान्यदेव वस्तुत्वं नीलादिभ्यः, कणादाभिमतसत्त्ववत् यथा कणादस्य
 अभिमतं सत्तास्यं व्यतिरिक्तं चन्तुत्वं नामेति, एवमपि सुतरामेकस्यानेकरूपम-
 युक्तम्; एकान्तेनैव भेदात् । किञ्च—यौ विरुद्धधर्मसंसर्गिणौ तौ मिलौ, यथा—
 शीतोष्णौ । विरुद्धधर्मसंसर्गश्च सामान्यविशेषयोर्विद्यते; अनुगाम्यन्यथाभावादिति
 स्पष्ट एव तयोर्भेदः । अन्यथाभाव = अननुगामित्वम् । यदि च विरुद्धधर्म-
 संसर्गेऽपि भेदो नेष्यते, तदा नीलपीतयोर्योऽप्यर्थं कथञ्चिद्विशेषरूपेण भेद
 इष्टः, स न स्थत्, "बुद्धिभेदात् नैकत्वं रूपादीना प्रसज्यते" (श्लो० वा०,
 प्र० सू० १५८) इति वचनात् कुमारिलेन नीलादीना भेदस्योपवर्णितत्वात् ॥
 १७३७—१७४३ ॥

कौमारिलमतानैकान्तिकत्वोद्भावनम्

यथा कल्माषवर्णस्य यथेष्टं 'रूपनिग्रहः ।
चित्रत्वाद् वस्तुनोऽप्येवं भेदाभेदावधारणे ॥ १७४४ ॥
यदा तु शबलं वस्तु युगपत् प्रतिपद्यते ।
तदाऽन्यानन्यभेदादि सर्वमेव प्रलीयते ॥ १७४५ ॥
वस्तुनोऽनैकरूपस्य रूपमिष्टं विवक्षया ।
युगपत्कमवृत्तिभ्या नान्योऽस्ति वचसां विधिः ॥ १७४६ ॥

यथेत्यादिना कौमारिलमतेन पुनरप्यनैकान्तिकत्वमुद्भावयति । [C. 494]
कल्माषवर्ण = शमलो वर्ण । तस्य यथा नीलमिति वा, पीतमिति वा, लोहित-
मिति वा—इत्यादिना यथेष्ट रूपनिग्रह^१ = रूपावधारणम्, तथा चित्रस्य = अनेक-
रूपस्य वस्तुन स्वपररूपाभ्याम् = सदसदात्मन सामान्यविशेषरूपाभ्यां ब्रह्मात्मन
इच्छावशाद् भेदाभेदावधारण^२ । यदा 'भेदमवधारयितुमिच्छति तदा तमवधार-
यति, यदा' त्वभेदं सामान्यमवधारयितुमिच्छति तदा तमवधारयति' । यदा तु
युगपत्सामान्यविशेषात्मकं वस्तु 'ज्ञमिति प्रतिपद्यते, तदाऽन्यानन्यभेदादि चोद्यं
प्रलीयते, नावतरतीत्यर्थं, प्रत्यक्षेण शबलस्य वस्तुन प्रतीयमानत्वात् ।

तत्रेदमन्यानन्यादिचोद्यम्—भित्तोभ्योऽधादिपिण्डेभ्योऽनन्यत्वात् सामान्य-
स्यापि पिण्डवत् स्वरूपभेदप्रसङ्गं, सामान्याद्वाप्यभिन्नत्वाद्भेदो भेदाना
सामान्यस्यैव प्रसज्यते । तथा भेदाभेदौ परस्पर सामान्यविशेषयो कथं विरुद्धौ
स्याताम् । आदिसकृदेन 'एकत्वानेकत्वे परस्परविरुद्धे', तथा 'तदेव सामान्यं स
एव विशेष'—इत्येवमादि ग्रहीतव्यम् ॥ १७४४—१७४५ ॥

कमेणम्, सर्वत्रैव शमलस्य प्रतीति स्यात्तु कम्यौगपत्ताभ्याम्^३ इत्याश-
ङ्कात्—यस्तुन इत्यादि । युगपत् कमेण वा यदस्य सामान्यविशेषादिरूप व्यव-
स्थाप्यते, तद्विवक्षावशात् । यदा यौगपत्तये सदसदेषु विवक्षति सामान्यविशेषरूपं वा,

१. वर्णनिग्रह इति त्रिषु पुत्राण्यु पाठ । २. वर्णनिग्रह—पा०, गा० ।

३. यथावत्—पा०, गा० ।

४. विशेषमित्यर्थं ।

५-६. पा०, गा० पुनरुक्तानाम्नि ।

१. युगिति—पा० ।

तत्प्रतिविधानम्

नैवम्; चित्रत्वमेकत्वं प्रतिपिद्धं ह्यनन्तरम् ।

अनेकरूपं चैच्चित्रमेकत्वेनासह्यस्थितम् ॥ १७४७ ॥

तै हि यावन्त आकारास्तस्मिन् वस्तुनि भाविकाः ।

तावन्त्येवोपजातानि^१ वस्तुनीत्येकतास्ति^२ न^३ ॥ १७४८ ॥

एकस्माद् वस्तुनोऽन्यत्वे तादात्म्यविकलं भवेत् ।

नाकाशगुण्यसङ्काशं तद्व्यवर्धन्यासकम् ॥ १७४९ ॥

तदा तस्य रूप व्यवस्थाप्यते । अथ क्रमेण विवक्षति सद्रूपसद्रूप सामान्य-
विशेष वा, तदास्य तद्व्यवस्थाप्यते । सर्वमेव हि तस्य स्वरूप स्वेच्छया^३ क्रमा-
क्रम्या व्यपदिश्यते, विचित्ररत्नकोश इव मरकतपद्मरागादिरिति । अथ क्रमा-
क्रमी मुक्त्वाऽन्येन प्रकारेण कस्मान्न निर्दिश्यते ? इत्याह—नान्योऽस्ति यचसां
विधिरिति । युगपत्कमवृत्तिभ्यामित्यपेक्षणीयम् । विधि = प्रकार ॥ १७४६ ॥

नैवमित्यादिना प्रतिविधत्ते । [G ४९७] 'एक चित्रम्' इति परस्परविरुद्ध-
मेतदिति 'यच्चित्र न तदेकम्' (तत्त्व० १७२७) इत्यादिना प्रतिपादितम् ।
यतो विचित्रमित्यनेकत्वमुच्यते । एकत्वानेकत्वयोश्च परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो
विरोधः । तस्मान्नैकस्मिन् भाविका^४ बहव आकारा सम्भवन्ति ।

अथापि स्यु, तथाप्येकस्यानेकत्वं न प्रतिपादितमेव । तथा हि—
तावन्त्येवापराणि वस्तुनि जातानीति, यदि पर भाविकत्वेन प्रतिपादितं स्यात् । न
स्वेकस्यानेकत्वम्, परस्परविरोधात् ॥ १७४७-१७४८ ॥

यदुक्तम्—“वस्तुनो हि निवृत्तस्य काऽन्या सम्भाविनी गति” (तत्त्व०
१७११) इत्याह—एकस्मादित्यादि । यदि हि वस्तुगान्तात् परावृत्तिर्हेतुत्वेन
क्रियते खण्डप्रविशेषेण साध्ये तदा हेतुरसिद्धः । न हि घटस्य घन्तुमात्राद् व्या-
वृत्ति सिद्धा, किं तर्हि ? स्वत्वमाय मुक्त्वाऽन्यस्माद् वस्तुनिशेषात् । अथ वस्तु-

१ वा जातानि—गा०, वाद्य जातानि—गा० ।

२-२ •तास्तिता—पा०, तारिपता—गा० ।

३ पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. पारम्पर्यिका इत्यर्थः ।

परोद्गाहितवस्तुत्वानुपपत्तिपरोद्धारः

शक्तं रूपं न चैकस्य वस्तुष्वन्येषु वर्तते ।
 कार्योपलम्भनिर्भासभेदादेरिति वर्णितम् ॥ १७५० ॥
 अतत्रस्त्यात्मकत्वं तु तदश्लेषेण युज्यते ।
 नाविशेषमवस्तुत्वं वस्तुलक्षणभावतः ॥ १७५१ ॥
 तदप्यर्थक्रियाभौम्यमिति वस्तिवति कल्पने ।
 असमर्थपरावृत्तिः सादृश्यं तद्विकल्पितम् ॥ १७५२ ॥
 तत्रश्चात्यन्तभेदेऽपि तुल्यताऽस्ति विकल्पिता ।
 भावो भावान्तरस्तुल्यः क्षपुष्पात् तद्विदिष्यते ॥ १७५३ ॥

विशेषाद् व्यावृष्टिहेतुत्वेनोपादीयते, तदाऽनैकान्तिको हेतुः । तथा हि—एकस्माद्
 पदार्थस्तुनो व्यावृष्टं घटादिकं वस्तु यदि परं तादात्म्यविकलं सिद्धयेत्, न तु
 सर्वथा नि स्वभावम् ; तस्याप्यर्थक्रियाकारित्वात् ॥ १७४९ ॥

शक्तमित्यादिनैतदेव नैकान्तिकत्वं समर्थयते । यदि धर्मक्रियासामर्थ्यलक्षणं
 वस्तुत्वं नामानुयायि स्यात्, ततो व्यावृष्टस्य नि स्वभावता स्यादर्शक्रियासामर्थ्य-
 लक्षणत्वाद्गन्तुन ; यावत् शक्तं रूपं यदेकस्य नीलादेस्तदन्येषु सितादिषु न वर्तत
 इति पूर्वशुक्तम्—“नीलशेषे च वस्तुत्वमनुगामि यदीप्यते” (तत्त्व० १७३९)
 इत्यादिना । कस्मान् ? कार्यमेवाद्, उपलम्भनिर्भासभेदाच्च । उपलम्भ. = ज्ञानम्,
 तस्य निर्भासः = आकारः । आदिशब्देनोत्पादस्थितिनिरोधार्था^१ गृह्यन्ते ।
 तस्मात्तदश्लेषेण [G 196] हेतुनाऽतद्वस्त्यात्मकमित्येव सापत्तितुं युज्यते,
 नाविशेषम् = निर्दिशेषणम्, अवस्तुत्वं सापत्तितुं युक्तम् । कुत ? तत्राप्यर्थ-
 क्रियाकारित्वस्य वस्तुलक्षणस्य भावान् ॥ १७५०—१७५१ ॥

ननु चत्यन्तभेदे सति कथमनुगामी ‘वस्तु वस्तु’ इति प्रत्ययो भवेत् ? कथं
 च क्षपुष्पद्वेदो वस्तुन सिद्धयति, यदि सादृश्यं न भवेत् ? इत्याह—
 तदधीयादि । असमर्थपरावृत्तिरिति । असमर्थ्या = वक्ष्यामुनादयः, तैस्य.

१. पा०, गा० पुस्तकभेदात् ।

२. ० निरोधार्था—पा०, गा० ।

सुमतेक्षोपम्

ननु . येनात्मना वस्तु समानापरवस्तुनः ।
 व्यावृत्तं तत्सजातीयैरतेनैव सदृशं यदि ॥ १७५४ ॥
 विज्ञायेत विजातीयैरपि तुल्यतया तदा ।
 तस्यात्मनोऽविशिष्टत्वान्न च तज्ज्ञायते तथा ॥ १७५५ ॥
 सजातीयासमानोऽपि तस्माद् येन भवत्ययम् ।
 आत्मना तत्समानश्च तयोर्भेदः स्वभावयोः ॥ १७५६ ॥

तन्प्रतिविधानम्

तेनैवासी स्वभावेन समान इति गम्यते ।
 एकप्रत्ययवमर्शस्य हेतुत्वेनान्यभेदतः ॥ १७५७ ॥

परावृत्तिः = अतदात्मता । यतश्च सादृश्यं कल्पितमस्ति, तस्माद्यदुक्तम्—“भावो
 भवान्तरातुस्त्यः” (तत्त्व० १७०९) इति, तदसिद्धम् ॥ १७५२-१७५३ ॥

नन्यत्यादिना सुमतेक्षोपमाशङ्कते । स आह—येनात्मना सजातीय-
 विजातीयाभ्यां व्यावृत्तं वस्तु तेनैवात्मना तद्वस्तु यदि सजातीयैः सदृशं भवेत्,
 तदा विजातीयैरपि तुल्यतया विज्ञायेत; तस्यात्मनोऽविशिष्टत्वात् । न च ज्ञायते,
 तस्माद्येन स्वभावेन सजातीयासमानोऽपि भवति, येन च स्वभावेन तत्सदृशो
 भवति, तयो स्वभावयोर्भेदोऽभिवाञ्छितव्यः । ननु स यदि सजातीयः, कथं
 तेनासमानो भवति, अथ तेनासमानो भवति कथं सजातीयः—इति परस्परव्याह-
 तमेतत् । नैव दोषः; यतः परेण सर्वमेव वस्तु सामान्यप्रतिपात्मकमिष्टम्,
 तस्माद् वस्तुत्यादिना सामान्येन सर्वमेव सजातीयमित्युच्यते, विरोपरूपेण तदेव
 विजातीयमिष्टमिति, तदपेक्षया पुनरसमान इत्यभिधीयत इत्यदोषः । समानापर-
 वस्तुन [७ 497] इति । समानं च तदपरं चेति समानापरवस्तु । अपर-
 मिति समानम् । शेषं सुगमत्वात् प्रामाण्यम् ॥ १७५४-१७५६ ॥

तेनैवेत्यादिना प्रतिविधत्ते । तेनैव स्वभावेन समान इत्युच्यते, एकप्रत्य-
 यवमर्शप्रत्ययकारणत्वात् । एतदुक्तं भवति—ये लोकाप्रत्ययवमर्शं प्रति कारणभावं

अन्यथा निर्विशिष्टत्वाद् भेदेन श्रवणाद्यपि ।
जनकं तस्य किं नेष्टं चक्षू रूपादिभेदवत् ॥ १७६२ ॥
तत्प्रतिविधानम्
व्यावृत्तिश्चक्षुरादीनां न सिद्धा जनकादियम् ।
अविशेषेण यत् तेषामात्मापि जनको मतः ॥ १७६३ ॥
स्वभावात्तत्र च भावानां व्यावृत्तिरुपपद्यते ।
स्वभावाद्धि परायुत्तो नैस्वाभाव्यं प्रसज्यते ॥ १७६४ ॥
अन्यस्माज्जनकात् तेषां व्यावृत्तिरुपवर्ण्यते ।
अतज्जनकरूपत्वं वाच्यं तच्चेष्टमेव नः ॥ १७६५ ॥

देव्यावृत्तं चक्षुरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः । न नैवं भवति, तस्माद्विपर्ययः ।
यो हि यज्जनकः स तज्जनकस्वभावापरावृत्तः; यथा नीलज्ञानजनकं नीलं स्वस्मात्
स्वभावात् । नीलज्ञानजनकं च चक्षुरिति स्वभावहेतुः । एवं नीलदयोऽपि
पक्षत्वेन वाच्याः । तस्माद् 'अस्ति भावान्मन्वप' इति प्रसङ्गविपर्ययेण दृष्टान्ता-
सिद्धिमाह ॥ १७५९-१७६१ ॥

अथापि स्यात्—ततो व्यावृत्तं च भविष्यति तज्जनकं च—इत्यनैकान्तिकं
प्रसङ्गसाधनम् । इत्याह—अन्यथेत्वादि । श्रोत्रादीनामपि नीलादिज्ञानजनकत्व-
प्रसङ्गो विपर्यये वापकं प्रमाणम्; भेदेनाविशिष्टत्वात् = नीलादिभ्यो यो भेदश्च-
क्षुस्तेन भेदेन श्रोत्रादीनां चक्षुरादिना तुल्यत्वात् । यथा चक्षुर्नीलादेर्व्यावृत्तं
तथा श्रोत्रमपीति वाक् ॥ १७६२ ॥

व्यावृत्तिरित्यादिना प्रतिषिद्धे । [७ 499] अविशेषेण तज्जनकस्व-
भावात् परावृत्तिमात्रं यदि हेतुत्वेन वर्ण्यते सदा न सिद्धो हेतुः । न हि चक्षुरा-
दीनां नीलादिज्ञानजनकात् स्वभावादविशेषेण व्यावृत्तिः सिद्धा; यन्मस्तेषामपि
चक्षुरादीनां यः स्वभावः सोऽपि जनकः इष्टः । को ह्यत्र नियमः—नैनेव तत्कार्यं
कर्तव्यम्, नान्येनेति । अन्योऽपि कर्ताति, सोऽपीति न विशेषं पदवामः ।
यदि तु पुनरविशेषेण व्यावृत्तिः स्यात्, तदा स्वस्वभावात्पि स्यात्, ततश्च
निस्वभावताप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात्त स्वभावाद् भावानां व्यावृत्तिर्मुक्ता ।

न ह्यस्पृत्पादक तस्य स्वरूपेणैव वर्ण्यते ।
 नियतास्तत्र ते सर्वे स्वहेतुभ्यः समुत्थिता ॥ १७६६ ॥
 एकात्मानुगतत्वात् तु यद्येकजनका इमे ।
 आत्मैकत्रापि सोऽस्तीति किमन्यं सहकारिभिः ॥ १७६७ ॥
 विशेषान्तरवैकल्यादेके न जनक यदि ।

अथ स्वभावो भुक्त्वाऽन्यस्माज्जनकाद्वा व्यावृत्तिश्चतुरादीनां सा हेतु-
 लेनामिमता, तदाऽनैकान्तिनत्वा हेतोः । तदा अन्यस्मात् स्वभावाद् व्यावृत्तस्त्व-
 भावो भा भूत्, न तु तदजनक, यतः सर्वे एव स्वरूपेणैव जनको न पररू-
 पेण । येन चात्मीयेन स्वभावेनासौ जनक इष्यते, तस्माच्च न व्यावृत्त इति
 प्रथमजनक स्यादित्यनैकान्तिका हेतोः । अथातस्त्वभावात् पर्युदासवृत्त्या साध्यते,
 तदा सिद्धसाध्यता, परस्पर भावना स्वभावरविवेकस्येष्टत्वात् ।

अतजनकरूपत्वमिति । स चासौ जनकश्च तज्जनको रूपादि, तस्य
 रूपम् = स्वभाव, स यस्य नास्ति सोऽतज्जनकरूपस्तद्वय तत्त्वम् । तस्य =
 अन्यस्य यज्जनकरूप तेन रहितत्वमिति यावत् ।

अथ वा-तच्च तज्जनक चेति तज्जनकम्, तज्जनक च तदप्य चेति कर्मधारय
 कृत्वा नना बहुमीदृि कार्ये । त्रिषदो वा बहुमीदृि ।

[G ०००] अधिकस्मिन् कार्ये कर्त्तव्ये स एव तेषां चतुरादीनां परस्परा-
 सङ्कीर्णो जनक स्वभाव युज आयात, येन त एव तु कार्ये नियता स्युः ।
 इत्याशङ्क्याह-नियता इति । यदुक्तम्-'भेदेन निर्विशिष्टत्वाच्छ्रयणाद्यपि जनक
 तस्य किं नेष्टम्' (तत्त्व० १७६२) इति, तदनेन परिहृतम् । तस्मात् स्वभाव
 नियमाद्वेदऽपि कश्चिज्जनको भवेत्तापर इति न किञ्चिद्विरुद्धम् ।

यदि तु पुनरेव स्वभावरनुगतत्वेन भिन्ना अपि चतुरादयो जनका स्युः, तदै-
 कन्तेषां स्वभावो जनक एवमित्यपि कारणेऽस्तीति तत्र एवैकस्मात् कार्योत्पत्ति
 स्यात् । तत्रापि दोषसदकारिकारणवैयर्थ्यप्रसङ्ग म्यात् ।

अथ विदोषान्तरवैकल्यादेकस्मात् कार्योत्पत्तिरिति चेत् : ये ते विदोषा
 विद्वद्वा इष्यन्ते तेषामस्तत्त्वान् । कस्मात् : भेदात् = सामर्थ्यामिमतादनु

ननु भेदादसत्तास्तेऽभेदे वा विषया कथम् ॥ १७६८ ॥
यथा त्वय विशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारणम् ।
नानात्वस्याविशेषेऽपि तथैव नियमो भवेत् ॥ १७६९ ॥
भेदेऽपि जनकः कश्चित् स्वभावनियमाद् भवेत् ।
अन्वये त्वेक एकस्य जनकोऽजनकश्च किम् ॥ १७७० ॥
भेदोऽप्यत्रास्ति चेदस्तु स किं तस्यैव वस्तुन ।
न हि तस्यान्वयादन्यो ननु भेदादकारकः ॥ १७७१ ॥

यापि स्वभावाद्, अन्यत्वादिति यावत् । न चाशक्तस्य वैकल्पे कार्यानुत्पत्तिर्युक्ता,
कस्यचिदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथापि स्यात्—न ह्यस्माभि सामान्यविशेषाणां
परस्परगत्यन्त^१ भेद^२ इष्ट, ततश्च 'भेदात्' इत्यसिद्धो हेतुः इत्याह—अभेदे वा
विकल्पाः कथमिति । सामान्याद्विशेषणामभेदेऽङ्गीक्रियमाणे न तर्हि वक्तव्यम्—
'विशेषान्तरवैकल्यादेक न खनकम्' (तत्त्व० १७६८) इति । अतस्तस्मिन्
सामान्ये तिष्ठत्यविकले सति तदव्यतिरेकिणा विशेषणामपि वैकल्यातिदि । न
हि यो वदेऽयमक्षेपो न भवति, स तत्त्वभावो युक्तः ।

अपि च—समान एवार्थं प्रसङ्गो भवतामपि, अन्यथाविशिष्टत्वात्
किमिति सर्वं सर्वं न जनयेत् २ यथा भवतामन्वयस्यातिशेषेऽपि सर्वं सर्वस्य
जनक न भवति, तथाऽस्माकमपीति यत्किञ्चिदेतत् । किञ्च—भेदाविशेषेऽपि
कश्चिज्जनवत्ति नापर इति खनकत्वमावप्रतिनियमादेव भवेत्, एकस्य य स्वभावो
नासौ परस्येति कृत्वा, न चैव सति किञ्चिद् विरुध्यते ।

यदा त्वनुगतस्यैकात्मनो जनकत्वम्, तदैकस्यैकस्मिन् कार्ये खनकत्वमखनकत्व
चेति कथं विधिप्रतिषेधौ युक्तवेदाधारौ । मित्राधिकरणौ तु न विरुद्धावित्यत
एरुस्येत्याह ।

अथापि स्यात्—नाम्नाभिरैकान्तेनान्वय एवैष्ट, येनैकस्यैकत्र जनकत्वजन
कत्वविरोध स्यात्, किं तर्हि २ भेदोऽप्यत्रास्ति, तेनाजननत्व न विरुद्धमिति २

१ भेदो न नारक —पा०, गा० ।

२-२ ०नव्यन्तभेद —पा०, गा० ।

स एव भाविकश्चार्यो यो नामार्थक्रियाक्षम ।
 स च नान्वेति, योज्जेति कार्यं तस्मान्न जायते ॥ १७७२ ॥
 य चाल्मानमभिप्रेत्य पुमानेष प्रवर्तते ।
 चिन्तेते^१ तद्गतयेच भेदाभेदावकल्पितौ ॥ १७७३ ॥
 अन्यथा ह्यात्मना भेदो व्यावृत्त्या च समानता ।
 अस्त्येव वस्तु नान्वेति प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गत ॥ १७७४ ॥

अस्तु भेद, स किं जनकत्वमाणाद् भेदस्तत्पैवानुगतस्य जनकात्मनोऽभीष्ट, आहोस्विदन्यन्वेति वक्तव्यम् : न तावत्स्यैव, न हि स्वभावाद् भावस्य परावृत्ति-
 युक्ता, नि स्वभावन्वपसहात् । नाप्यन्यस्य भेदे तस्य जनकत्वभावस्याविकल्पस्या
 जनकत्व युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । मन्तु वा तस्यैव स्वभाववाद् भेद, तथाप्येकस्य
 जनकत्वाजनकत्वविरोधो न परिहृत एव । तथा हि—भेदादपि तस्यैकस्याका-
 रको भवेत् । ननु नान्योऽन्यथात्, किं तर्हि : स एवान्वय, ततश्च स एवैकस्य
 [C 501] जनकत्वाजनकत्वविरोधस्तदवस्य एव । अन्वेतीयन्वय = जनक
 एव स्वभाव उच्यते । नन्विति अभिप्रेक्षीकरणम् ।

अपि च—अन्वयनिरिक्रम्या विदोपेभ्य एव कार्यसिद्धेस्त एव वस्तुलक्षण
 युक्ता^२, न सामान्यार्थम्, क्रियाकारिलक्षणवाद् वस्तुत्वस्य, तत्रच किं सामान्यं
 स्वल्पलाघिजम्, अहोस्विदमित्यमिति किमर्थं क्रियाभिनन्तत्र भेदाभेदचिन्तया,
 यस्माद् एतेव स्वभावमर्थक्रियायोग्यमगिसाधैष पुमानर्थक्रियार्थी प्रवर्तते, तद्
 गन्तव्ये भेदाभेदो चिन्तेतेऽर्थक्रियार्थिभि, न व्यसन्नितया ! अन्यथा हि यस्य
 कृत्विनो भेदाभेदो भेदेते, तदा तस्यार्थक्रियायोग्यस्यामना = म्वेन रूपेण भेद
 परमाधिकोऽन्यथा, व्यावृत्त्या च निकतबुद्धिमतिमासाऽनुरोधिन्या कृत्त्ववत्त्वा
 सामान्यताऽप्यवमितद्वावाऽन्यथा—इयमिहाद एव । इयमैतार्थक्रियार्थिनो भेद
 सामान्यचिन्ता सामान्येति किमर्थं क्रियाकारिण सामान्यस्य भेदाभेदचिन्तया ।

अथपि स्याद्—अन्वेदेव सामान्यमस्तु, किं परिकल्पितया व्यावृत्त्या :
 इत्येव—यस्मिन्वादि । यदि परादिस्तत्र परादिरन्विषान्, तदा मधुदकापादरणाथी

कल्पनारचितस्यैव वैचित्र्यस्योपवर्णने ।
 फो नामातिशयः प्रोक्तो विप्र-निर्ग्रन्थ-कापिलैः ॥ १७७५ ॥
 वर्द्धमानकभङ्गेन रुचकः क्रियते यदा ।
 तदा पूर्वार्थिनः शोकः प्रीतिश्चाप्युत्तरार्थिनः ॥ १७७६ ॥
 हेमार्थिनस्तु माध्यस्थ्यं तस्माद् वस्तु त्रयात्मकम् ।
 नोत्पादस्थितिभङ्गानामभावे स्यात्प्रतिप्रयम् ॥ १७७७ ॥
 कुमारिलमतम्
 न नाशेन विना शोको नोत्पादेन विना सुखम् ।
 स्थित्या विना न माध्यस्थ्यं तेन सामान्यनित्यता ॥ १७७८ ॥

पदादावपि प्रवर्त्तेति प्रवृत्त्यादेः प्रसङ्गः स्यात् । आदिशब्दात् तुल्योत्पत्तिनिरोधा-
 दिप्रसङ्गः ॥ १७६३-१७७४ ॥

अथ सौगतरिव परंपरीदमिष्यते—

“सस्माद्यतो यतोऽर्थो नाभ्यावृत्तस्तन्निरन्धनाः ।

जातिभेदाः प्रकल्पन्ते तद्विशेषाकगाहिनः” ॥ ( ) इति :

अत्राह—कल्पनारचितस्येत्यादि । वैचित्र्यस्येति भेदस्य ॥ १७७५ ॥

वर्द्धमानकभङ्गेनेत्यादिना कुमारिलमतमाशङ्कते । स आह—उत्पादस्थि-
 त्तिनाशत्वगानत्वात् सर्वमेव वस्तु त्रयात्मकम् । एकस्मादपि प्रीत्यादिकार्यत्रयदर्श-
 नात्, तथा हि—यदा वर्द्धमानकं भङ्क्त्वा रुचकः क्रियते, तदा [G. 502]
 वर्द्धमानकार्थिनः शोक उत्पद्यते, रुचकार्थिनः प्रीतिः, पूर्वार्थिनस्तु माध्यस्थ्यम् ।
 यदि च वस्तुैकरूपमेव स्यात्, तदैकार्थीय बुद्धिः स्यात्, न त्रिप्रकारः ।
 वर्द्धमानकरुचकौ = भावनविशेषी ॥ १७७६-१७७७ ॥

स्यादेतत्—यदि नाम व्यात्मकं वस्त्विति सिद्धयति, तथापि नाश्वदि-
 रूपेण व्यात्मकमित्येतत् कुतः ? इत्याह—न नाशेन विनेत्यादि । तेन सामा-
 न्यनित्यतेति । यस्मात् स्थित्यादिना न माध्यस्थ्यस्य स्थित्यविनाभावित्येन,
 सामान्यस्यापि = सर्वार्थस्य, नित्यता प्रतीयते ॥ १७७८ ॥

१. जातिभेदादिरूपस्येत्यर्थः ।

तत्प्रतिविधानम्

इत्येतदपि नो युक्तमसमानाश्रयत्वत् १ ।
 उत्पादस्थितिभङ्गानामेकार्थाश्रयता न हि ॥ १७७९ ॥
 समानकालताप्राप्ते. परस्परविरोधिनाम् ।
 इदं तु क्षणनङ्गित्वे सति सर्वमनाकुलम् ॥ १७८० ॥
 वर्द्धमानकभावस्य कलधौतात्मनः कथम् ।
 अनन्वये विनाशे हि कस्यचिच्छोकसम्भव ॥ १७८१ ॥
 सर्वथा पूर्वल्पस्य रुचकस्य तदात्मन ।
 जन्मन्युत्पद्यते प्रीतिर्नावस्थान तु कस्यचित् ॥ १७८२ ॥
 शातकुम्भात्मको भावो यदा पश्यति मूढधी ।

इत्येतदित्यादिना प्रतिविधये । असमानान्याश्रयत्वत् इत्येतद्ग्रहणकवाक्यम् ।
 अग्न्य व्याख्यानम्—उत्पादस्थितौत्यादि । यदि हि वस्त्वेकमप्युत्पादादिस्वभावेन
 व्यात्मकं स्यात्, तदा युगपत्परस्परविरोधिना उत्पादस्थितिनिनाशा प्राप्नुवन्ति ।
 न च विरोधिनामेकत्र युगपद्भावो युक्त, अन्यथा हि विरोधित्वमेव न स्यात् ।

कथं तर्हि प्रतिवयम्योत्पत्तिर्युक्तेति चेत् : यथा युक्ता तथा श्रूयतामिति
 दर्शयन्नाह—इदं त्विति वर्द्धमानकभाव । स किंविशिष्टः कलधौतात्म्य =
 कलधौत सुवर्णम्, स एवात्मा स्वभावो यम्येति विग्रह, तस्य स्वतः = स्वरसेन,
 विनाशे सति कस्यचित्पदार्थिन शोक उत्पद्यते । अपूर्वस्य तु रुचकस्त्वभावस्य
 तदात्मनः = हेमात्मनः जन्मनि = उत्पादे सति, कस्यचिद् रुचकाध्यवसितस्य
 प्रीतिरुत्पद्यते । न तु कस्यचिद् सुवर्णान्मनोऽवस्थानमस्ति, निरन्वयत्वात्तदुत्पादविना
 शयो ॥ १७७९-१७८२ ॥

[G 503] यथेवम्, कथं तर्हि माध्यस्थ्यबुद्धिः इत्याह—शातकुम्भे
 त्यादि । शातकुम्भात्मको सुवर्णस्वभावो वर्द्धमानरुचकात्म्यो भावो ममेण यदा
 पश्यति मूढमति । पश्यन्नपि स्वभावविवेकसदृशापरोत्पत्तिविमलत्वं, विवेचयितु-
 मशक्तत्वात् । अत एव समानापरभावेन भ्रान्तिनिमित्तेण विमलत्वंोऽवस्थाद्वयेऽपि

समानापरभावेन स्थिरत्वं मन्यते तदा ॥ १७८३ ॥

हेम्नोऽवस्थितरूपत्वे तद्रूपं रुचकाद्यपि ।

पूर्वोत्तराद्यवस्थासु दृश्येतानेकताऽन्यथा ॥ १७८४ ॥

त्रैकाल्यपरीक्षा

यौदैकदेशिनो वसुभिषस्य

भाषत्रैकाल्यमतम्

हेमानुगमसानान्ये' त्रिकालानुगतो ननु' ।

अवस्थामेदवात् भावः कश्चिद् दीर्घरूपीष्यते ॥ १७८५ ॥

हेम्नः स्थिरत्वं मन्यते । समानापरभावेनेति^१ । अहेमव्यावृत्तिमात्रसाधर्म्येण समानस्यापरस्य भावः = उत्पादः सम्बन्धापरभावः । कथं पुनरवसीयते— समानापरभावेन विप्रलक्ष्यः स्थिरत्वं मन्यते, न तु पुनर्वस्तुन एव तथाभावात् ! इत्याह—हेम्न इत्यादि । यदि हेम्नः स्थिरत्वं स्यात्, तदा तदव्यतिरिक्तं रुचकाद्यपि वर्द्धमानावस्थासु दृश्येत; उपलब्धिपक्षेण प्राप्तत्वात् । अन्यथा = यदि रुचकस्य वर्द्धमानावस्थायां न दृष्टिर्वर्द्धमानस्य च^२ रुचकावस्थाबाहुपलविपक्षेण प्राप्तस्य, तदानीं तयोः परस्परतो भेदः, तत्रश्च व्यतिरेकाच्च तत्त्वभाववद्वेम्नोऽपि भेदः सिद्धः स्यादित्यालोच्यह—अनेकताऽन्यथेति । यच्च "अवधीकृतवस्तुभ्यः" (तत्त्व० १७००) इत्यादिना^३ भेदसाधनमुक्तम्, तत्र सिद्धसाध्यैवेति दूषणमुच्यते ॥ १७८३-१७८४ ॥

इति स्याद्वादपरीक्षा

"असङ्क्रान्तिम्" (तत्त्व० ४) इत्यस्य समर्थनार्थमाह—हेमेत्यादि ।
"भावस्थानं तु कस्यचित्" (तत्त्व० १७८०) इत्यत्रेदं चोच्यम्—ननु कथमिद-

१-१. हेम्नोऽनुगमसाधर्म्येण स्थिरत्वं मन्यते तदा—पा०, गा० ।

२. ० भाव इति—त्रै० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. इत्यादि—पा०, गा० ।

अवस्थानेदभावेऽपि यथा वण्यं जहाति न ।

हेमाध्वसु तथाभावो द्रव्यत्व न त्यजत्ययम् ॥ १७८६ ॥

अतीताजातयोजानमन्ययाऽविषयं भवेत् ।

द्वयाश्रयं च विज्ञानं तापिना कथितं कथम् ॥ १७८७ ॥

सुच्यते 'नावस्थानं तु कम्पचित' इति, यावत्तु कैश्चिद् धर्मत्रातप्रभृतिभिर्विद्वैरपि
कारणयावन्मितो भाव इष्ट, अवस्थानेदात्, हेमानुगमसाधन्येण ॥ १७८५ ॥

एतदेव द्वितीयेन श्लोकेन दर्शयति । तत्र भावान्यथावादी भदन्तधर्म
त्रातः । स किलाह—“धर्मस्याध्वसु वर्तमानस्य भावान्यथात्वमेव केवलम्, न
तु द्रव्यस्य” इति । यथा सुवर्णद्रव्यस्य कटककेयूरकुण्डलावमिधाननिमित्तस्य गुणस्या-
न्यथात्व न सुवर्णस्य, तथा धर्मस्यानागतादिमानादन्यथात्वम् । तथा हि—अना-
गतभावपरित्यागेन वर्तमानभाव प्रतिपद्यते धर्म, वर्तमानभावपरित्यागेन चातीत
भावम्, न तु द्रव्यान्यथात्वम्, सर्वत्र द्रव्यस्यान्यमिचारात् । अन्यथाऽप्य एवा
नागत, अन्यो वर्तमान, अन्योऽतीत — इति प्रसज्यते । क पुनर्भावस्तेनेष्ट
गुणविशेष, यतोऽतीतावमिधानज्ञानप्रवृत्ति ।

लक्षणात्मन्यावादी भदन्तयोपरुः । स किलाह—धर्मोऽध्वसु वर्तमानो-
तीतोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतप्रत्युत्पन्नास्या लक्षणात्मन्यावियुक्त । यथा—पुरुष
एकस्या स्त्रिया रक्त शेषास्वविरक्त, एवमनागतप्रत्युत्पन्नावपि वाच्यौ ।

अस्य चातीतादिलक्षणवृत्तिलाभापेक्षो व्यवहार इति पूर्वकाद् भेद ।

अवस्थान्यथावादी भदन्तवगुमित्रः । स किलाह—“धर्मोऽध्वसु वर्तमानो
ऽवस्थान्यथावस्था प्राप्यान्योऽन्यो निर्दिश्यतेऽवस्थान्तरत, न द्रव्यत, द्रव्यस्य
त्रियपि कालेऽन्यमिक्तत्वात् । यथा घृद्गुडिका एकाङ्के प्रक्षिप्ता एकमित्युच्यते,
घतकि घतम्, सहस्रांके सदसम्, तथा क्षारिरेऽवस्थितो भावो वर्तमान, तत्र
प्रच्युतोऽतीत, तदप्रसोऽनागत” इति । अन्य व्यवस्थापेक्षया व्यवहार, यथा
घृद्गुडिच्छायाम् । न हि तस्या स्वभावात्मन्येव भवति, किं तर्हि । स्थानविशेष-
सम्बन्धत् सद्व्यापिरीतक संज्ञान्तरपुपपत्ते ।

कर्मातीतं च निःसर्वं कथं फलवमिष्यते ।

अतीतानागतं ज्ञानं विभक्तं योभिनां च किम् ॥ १७८८ ॥

अन्यथान्यथिको 'मदन्तयुद्धदेवः । स किलह—“धर्मोऽध्वसु वर्त्तमानः
पूर्वापरमपेक्षान्योन्य उच्यते” इति । यथैका स्त्री माता चोच्यते, दुहितो चेति ।
अस्य पूर्वापरपेक्षो व्यवहारः । यस्य पूर्वमेवास्ति नापरः सोऽन्वगतः, यस्य
पूर्वमस्ति अपरं च स वर्त्तमानः, यस्यापरमेव न पूर्वं सोऽतीत इति ।

एते चत्वारः 'सर्वास्तिवादा भावलक्षणाऽवस्थान्यधान्यधिकसंज्ञिताः ।

तत्र प्रथमः परिणामवादित्वात् साहचर्यमतात् भिद्यते । [G 505] यस्तस्य
प्रतिषेधः सोऽस्यापि द्रष्टव्यः । तथा हि—पूर्वस्वभावापरित्यागेन वा परिणामो
भवेत्, परित्यागेन वा ? यद्यपरित्यागेन, तदाऽध्वसद्वरप्रसङ्गः । अथ परित्यागेन,
तदा सदाऽस्तित्वविरोधः ।

द्वितीयस्यापि वादिनोऽयं सङ्कर एव; सर्वस्य सर्वलक्षणयोगात् । स्य-
स्त्वर्थान्तरभूतरागसमुदाचारादक उच्यतेऽविरक्तस्य समन्वागममाणेन, नतु धर्मस्य
लक्षणसमुदाचारो लक्षणसमन्वागमो वा प्राप्तिलक्षणोऽस्ति, अन्वत्वप्रसङ्गादलक्ष-
णस्य प्राप्तिवदिति न साम्यं दृष्टान्तरस्य दार्ष्टान्तिकेन ।

तृतीयस्य कारित्रेणाध्वस्त्वस्येति^१ तस्य विस्तरेण दूषणं वक्ष्यते ।

चतुर्थस्याप्येकस्मिन्नेवाध्वनि त्रयोऽध्वानः श्रान्नुवन्ति । तथा हि—अतीते-
ऽध्वनि पूर्वपश्चिमौ क्षणावतीतानागतौ, मध्यमः क्षण प्रत्युत्पन्न इति । एषा
दूषणदिगोषां स्पष्टा ।

तृतीयमेवाम्य भूयसैकत्रयपरीक्षाऽऽरभ्यते—

हेमदण्डान्तेन तु सिद्धान्तोपक्षेपमात्रं कृतम्, न तु धर्मत्रातदर्शनमेवामि-
मतम् । तथा च वक्ष्यति—“कारित्रेण विभागोऽयमध्वनां यत् प्रकल्प्यतेः
(तत्त्व० १७९०) इति । न च धर्मत्रातस्य कारित्रेणाध्वव्यवस्था, किं तर्हि ?
यसुमिवस्य । तत्र गयतीतानागतं न स्यात्, 'अमूर्त्तज्ञानमतो भविव्यति

१. सुद्धदेवः—पा०, गा० । २. सर्वेऽस्तिवादाः—पा०, गा० ।

३. ०ध्वत्ववधेति—पा०, गा० ।

न द्रव्यापोहविषया अतीतानागतास्ततः ।

अध्वसप्रहृरूपादिभावादेवर्तमानवत् ॥ १७८९ ॥

न चैवमिह मन्तव्यमध्वभेद कुतो न्वयम् ।

शङ्खश्चक्रवर्ती इत्यतीतानागतयोर्विज्ञान निरालम्बनमेव स्यात्, ततश्च विज्ञानमेव न स्याद्, आलम्बनाभावादिति भावः । तथा हि—प्रतिवस्तु विज्ञाप्यात्मक विज्ञानम्, असति च ज्ञेये न किञ्चिदनेन ज्ञेयमित्यविज्ञानमेव स्यात् । किञ्च—'द्वयं प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यते' ( ) इति भगवतोक्तम्—'वत्तमद् द्वयम्' चक्षुरूपानि यावन्मनोभया' ( ) इति । असति चातीतानागते तदालम्बन विज्ञान द्वय प्रतीत्य न स्यादित्यागमविरोधः । अपि च—अतीत कर्म फलं न स्यात्, यदि तत्रि सत्त्व सजाशून्य भवेत्, फलोत्पत्तिकाले विषाकहेतो रभावात् । न चासत कार्योंत्पादनशक्तिरस्ति, सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणात्वादस त्वस्य । किञ्च—'आसीन्मान्धाता' ब्रह्मटत्तः, भविष्यति शङ्खश्चक्रवर्ती मैत्रेयस्तथागतः' इत्यादिना विभागेन योगिनामतीतादिविषय विभक्त विज्ञान न स्यात् । न चासता रिमाणोऽस्ति यस्मादतीतानागता भावा श्रीहर्षादयो न द्रव्यप्रतिषेधरूपा, अप्ससगृहीतरूपादिस्वेनोपदिष्टत्वाद्, वर्तमानवत् । उक्तं हि भगवता—'अतीत चेद् मिश्रणो रूप नामविष्यत्, न श्रुतवानार्यश्चावकोऽतीत-रूपेऽनपेक्षोऽभविष्यत् । यस्मात्तर्कमयतीत रूपम्, तस्माच्छ्रुतवानार्यश्चावकोऽ तीतरूपेऽनपेक्षो भवतीति विस्तर' तथा—'यत्किञ्चिद्रूपमतीतमनागतादि तस्य र्धमभिसंश्लिष्य 'रूपस्कन्ध' इति सङ्ख्या गच्छति' ( ) इत्यादि । अध्वना संग्रहो येषां तेऽध्वसंग्रहा रूपादयः । आदिशब्देन वेदनादिवरिमह । तेषां भावो [७ 50^r] रूपादित्वम् । अत्राप्यादिसंश्लेन दु खसमुदयानित्या न्मन्मदिस्वेनोपदिष्टत्वादिति गृह्यते ॥ १७८६-१७८९ ॥

अद्यापि स्यात्—आद्याश्च न सदानस्थितत्वादतीतादिव्यवस्था तर्हि कथम् । इत्याह—न चैवमित्यादि । यत् सम्प्रासङ्गारित्रो वर्तमान उच्यते, उपरतकारि-

१ •रूपादिपवा•—वा०, गा० ।

२ •मापाना—वे०, •पापाना—वा०, गा० ।

॥ कारित्रेण विभागोऽयमध्वनां यत् प्रकल्प्यते ॥ १७०० ॥

कारित्रे वर्त्तते यो हि वर्त्तमानः स उच्यते ।

॥ कारित्रात् प्रच्युतोऽतीतस्तदप्राप्तस्त्वनागतः ॥ १७०१ ॥

फलाक्षेपश्च कारित्रं धर्माणां जनकं न तु ।

न बाधोपोऽस्त्यतीतानां नातः कारित्रसम्भवः ॥ १७०२ ॥

तत्प्रतिविवानम्

तैः कारित्रमिदं धर्मादन्यत् तद्रूपमेव वा ।

श्रीऽजीवः, अप्राप्तकारित्रोऽनागत इत्यध्वानः कारित्रेण व्यवस्थिताः । किं पुनरत्र कारित्रमभिप्रेतम् ? यदि दर्शनादिलक्षणो व्यापारः, यथा पद्मानां चक्षुरादीनां दर्शनादिकम्—यतश्चक्षुः पश्यति, श्रोत्रं शृणोति, प्राणं विप्रति, जिह्वा स्वाद-यतीत्यादिविज्ञानस्यापि विज्ञातृत्वम् विजानातीति कृत्वा रूपादीनामिन्द्रियगोच-रत्वम् । एवं सति प्रत्युत्पन्नस्य तत्समागस्य चक्षुषो निद्राद्यवस्थायां कारित्रा-भावाद् वर्त्तमानता न स्यात् ।

। अथ फलदानग्रहणलक्षणं कारित्रम्, यथा—चक्षुषा सहभ्या धर्मा जात्या-दयः पुरुषाकारफलम्, अनन्तरोत्पन्नं चक्षुरिन्द्रियं पुरुषाकारफलमधिपतिफलं निष्पन्दफलं च, एतत् फल जननात् प्रयच्छद्देतुभावावस्थानात् गृह्यचक्षुर्वर्त्तमान-मुच्यते इति ? एवं तर्क्षतीतानामपि समागसर्वत्रगविषाकहेतूनां फलदानाम्युप-गमाद् वर्त्तमानत्वप्रसङ्गः । अथ समस्तमेव फलदानग्रहणलक्षणं कारित्रमिष्यते, एवमतीतस्य सभागहेत्वादेरर्धवर्त्तमानत्वप्रसङ्गः ?—इत्येतदोपभयात्तत्रार्पणं हतमत्र आह—“धर्माणां कारित्रमुच्यते फलाक्षेपशक्तिः, न तु फलजननम् । न चातीतानां समागहेत्वादीनां फलाक्षेपोऽस्ति; वर्त्तमानावस्थायामेवाक्षितत्वात् । न चाक्षिप्तस्या-क्षेपो युक्तः; अनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मादतीतानां न कारित्रसम्भव इति नास्ति लक्षणप्रसङ्गः” ( ) इति ॥ १७००-१७०२ ॥

तैरिष्यादिना प्रवृत्तियुक्ते । [G. 507] तत्कारित्रं धर्मादन्यद्वा स्याद्, अन-न्यद् वा ?—इति तैरमुपागन्तव्यम्; अन्यानन्यथोऽन्वोऽन्यपरिहारश्चित्तलक्षणत्वात्,

१. तत्तमानरूपयेत्यर्थः । २. सहनाभद्र—पा०, गा० ।

अन्युपेयं यदन्याऽस्ति गतिः काचिन्न वास्तवी ॥ १७९३ ॥
 अन्यत्वे वर्तमानानां प्रागूर्ध्वं वाऽस्वभावता ।
 हेतुत्वसंस्कृतत्वादेः कारित्रस्येव गम्यताम् ॥ १७९४ ॥
 अन्यथा नित्यतासत्तिः स्वभावावस्थितेः सदा ।
 नैतद् एपातिरिक्तं हि विद्यते नित्यलक्षणम् ॥ १७९५ ॥
 नित्यस्य हेतुता पूर्व कर्माक्रमविरोधतः ।
 निषिद्धा संस्कृतत्व हि व्यक्तं नित्ये निरास्पदम् ॥ १७९६ ॥
 स्कन्धादिव्यतिरिक्तस्य कारित्रस्योपवर्णनम् ।
 स्वसिद्धान्तविरोधश्च दुर्निवारः प्रसज्यते ॥ १७९७ ॥
 अनन्यत्वेऽपि कारित्र धर्मादिव्यतिरेकतः ।

एकनिषेधम्यापरविधिनान्तरीयकत्वात् । नान्या वस्तुनो गतिरस्ति । तत्र यद्य-
 न्यत्, तदा वर्तमानानां प्रागूर्ध्वान्म्ययो नि स्वभावता प्राप्नोति, हेतुत्वसंस्कृतत्वादे-
 र्हेतोः, कारित्रवत् । आदिशब्देन वस्तुत्वादयो गृह्यते । अन्यथा यदि प्रागूर्ध्वं
 च नि स्वभावता न स्यात्, तदा सर्वस्य संस्कृतस्य नित्यता प्राप्नोति, स्वभावस्य
 सर्वदा व्यवस्थितत्वात् । न च सदासत्त्वव्यतिरेकेण नित्यत्वलक्षणमस्ति ।
 यदाह—“नित्यं तमाहुर्विद्वान् सो यं स्वभावो न नश्यति” ( ) इति ॥
 १७९३-१७९५ ॥

स्यादेतन्—यदि नाम नित्यता शक्ति, हेतुत्वसंस्कृतत्वादेस्तु हेतोः कथं
 साध्यनिच्छेदो विरोधः इत्याह—नित्यस्येत्यादि । पूर्वमिति स्थिरभावपरी-
 क्षायाम् । सर्वस्य च संस्कृतस्यानित्यस्याभ्युपगमान् संस्कृतत्व नित्ये न सम्भवतीति
 स्पष्टमेवावसीयते । किञ्च—स्कन्धापतनव्यतिरिक्तस्य कारित्रस्योपवर्णने सिद्धान्त
 विरोधः । तथा हि भगवतोक्तम्—“सर्वं सर्वमिति ब्राह्मणं यदुत पञ्चस्कन्धा,
 द्वादशापतनानि, अष्टादश च पातनः” ( ) इति ॥ १७९६-१७९७ ॥

१. नित्यतासत्तिः—भा०, गा० ।

२. •त्वादेतोः—भा०, गा० ।

३-३. चाप्यन—भा०, चाप्यन—गा० ।

स्वरूपमिव धर्मस्य प्रसक्तं सार्वकालिकम् ॥ १७९८ ॥

१ ततश्चाध्वविभागोऽयं तद्वशात् प्रकल्प्यते ।

न हि तस्य च्युतिः प्राप्तिरप्राप्तिर्वा विभागतः ॥ १७९९ ॥

२ कारित्राव्यतिरेकाद्वा धर्मः कारित्रवद् भवेत् ।

पूर्वापरव्यवच्छिन्नमध्यमात्रकसत्त्ववान् ॥ १८०० ॥

कारित्रं सर्वदा नास्ति तदा धर्मस्तु वर्ण्यते ।

धर्मागतान्यच्च कारित्रं व्यक्तं देवविचेष्टितम् ॥ १८०१ ॥

कारित्रान्तरसापेक्षा तत्राप्यध्वस्थितिर्यदि ।

तुल्यः पर्यनुयोगोऽयं ननु सर्वत्र धावति ॥ १८०२ ॥

[G 508] अथानन्वत्कारित्रमभ्युपगम्यते, तदा धर्मस्वरूपवत् तदव्यतिरेकवत् तदपि सार्वकालिकं प्राप्नोति । ततश्च कारित्रवत् प्रच्युतोऽतीत, तन्मासौ वर्तमान, तदप्राप्तोऽनागत—इति कारित्रवशादयमध्वविभागो न स्यात्; यतोऽस्य कारित्रस्य यदि विभागेन 'च्युतिमाप्स्यमासय. स्यु', तदा स्यादयमध्वविभागः, न च तानि विभागेन सम्भवन्ति; सदावस्थितैकरूपस्य विभागभावात् ॥ १७९८—१७९९ ॥

किञ्च—कारित्रादव्यतिरिक्तत्वाद् धर्मोऽपि पूर्वापरकोटिशून्यसत्तायोगी प्राप्नोति कारित्रवत् । पूर्वापरव्यवच्छिन्नम् = पूर्वापरकोटिशून्यम्, मध्यमात्रकं च तत्सत्त्वं^१ चेति विग्रहः । तदस्यास्तीति तद्वान् ॥ १८०० ॥

कारित्रमित्यादिना परस्परविरुद्धाभ्युपगमोद्भावनेनोपहसति । एवं तद्वि रूपादिधर्मो न सदास्तीति प्रसक्तम्, कारित्रादव्यतिरिक्तत्वात् * इत्याह—मदा धर्मश्चेति । एवमपि धर्मादन्वत् कारित्रं प्रसज्यते * इत्याह—धर्मात्त्रान्यच्च कारित्रम् । देवाः = ईश्वरादयः, ते हि युक्तशुक्लमनालोच्य म्नातन्भ्येणैव वर्तन्ते इति तेषां यथाचेष्टितं युक्तिरपेक्षं स्वात्मन्वेण प्रवृत्ति, तद्वदेतदिति यावत् । किञ्च—यदि कारित्रस्य कारित्रमन्तरेणान्नागतादित्प्रमित्यते, न तर्हि वक्तव्यम्—'अज्जानं चरित्रेण

१. सर्ववान्—पा०, गा० ।

२. धर्मश्च—पा०, गा० ।

३. यदि प्राप्त्व०—पा०, गा० ।

४. तत्सत्त्वं—पा०, गा० ।

स्वरूपाद् व्यतिरिक्तोऽपि दृष्टः सप्रतिघत्ववत् ।
 विशेषश्चेद्विद नैव प्रकृतस्योपकारकम् ॥ १८०३ ॥
 न हि सप्रतिघत्वादिः पदार्थस्यानुगामिनः ।
 फादाचित्तको मतः कश्चिद्भ्रूवावस्येव तथोद्भूवात् ॥ १८०४ ॥
 अनाक्षितान्यभेदेन भाव एव तथोच्यते ।
 सद्रूपस्येति' शब्देन चेतसो वासनापि च^१ ॥ १८०५ ॥

व्यवस्थिता' इति, व्यभिचारात् । यथा कारित्रस्य स्वरूपसत्तापेक्षयाऽनागतादित्वात्
 व्यवस्थाप्यते, एव भावानामप्यनागतादित्वात् भविष्यतीति किं कारित्रकल्पनया ।
 अथ मा गृह्य व्यभिचारदोष इति कारित्रस्यापि कारित्रमभ्युपगम्यते २ तदा तत्रापि
 व्यतिरेकादिचिन्तया तुल्य पर्यनुयोग, जनवस्थादोषश्च ॥ १८०१-१८०२ ॥
 यदुक्तम्—अनन्यत्वेऽपि कारित्र सार्वकालिकं प्राप्नोति धर्मस्वरूपवदविशेषा-
 दिति । अत्र भदन्तसहस्रभद्रं भाह—स्वरूपादित्यादि^३ । [C 509] “स्वरूपाद्
 व्यतिरिक्तोऽपि विदोषको धर्मो दृष्टः, यथा—सप्रतिघत्वादि पृथिव्यादीनाम् । ते
 हि पदार्थत्वेनापिशिष्टा अपि सप्रतिघा अप्रतिघा, सन्निदर्शना वनिदर्शना इति स्व-
 रूपाद् व्यतिरेकधर्मैर्विशिष्टा पतीयन्ते, तद्वत्कारिणेषापि धर्मः” इति । तदेतत् प्रकृता
 नुपधारकम् । तथा हि इदमत्र प्रकृतम्—‘पदार्थात् कारित्रस्याभेदेऽभ्युपगम्यमाने
 सत्येकस्यैव पदार्थस्यासम्भूतकारित्रस्याविशेषात्तद्वशादयमध्वविभागो नावकल्पते’
 इति । पृथिव्यादयस्तु परस्परमन्योऽन्यलक्षणभेदासत्ताभिन्ना इति युक्तं यत्
 यचित् सप्रतिघा भवन्ति केचिदप्रतिघा एव, यथा—चेदनादयः, न तु य एवा-
 प्रतिघास्त एव सप्रतिघा इति, यतो न कश्चिदेकोऽनुगामी पदार्थात्प्राप्ति पृथिव्या-
 दीना यत्सप्रतिघादिधर्मं फादाचित्तको भवेत्, किं तर्हि २ भावस्य निरवयवस्य
 तथा सञ्चालीयनिश्चालीयव्यावृत्तस्योद्भव इति न स्वरूपाव्यतिरिक्तो धर्म एकस्य
 भेदको युक्तः ॥ १८०३-१८०४ ॥

कथं रूपस्य सप्रतिघत्वमिति व्यतिरेकीय व्यपदेश, यदि स्वरूपाव्यतिरिक्तो
 धर्मो भेदको न भवेत् २ इत्याह—अनाक्षितेत्यादि । अनाक्षितान्यभेदेनेति

१ तदुक्तम्—गा०, गा० । २ ०वा—वे० । ३. पा०, गा० पुस्तकान्नास्ति ।

पुनस्तत्प्रत्ययस्थानस्य निरसनम्

१. तत्त्वान्यत्वप्रकारान्ध्यामवाच्यमथ वर्ण्यते ।
 सन्तानादीषु कारित्रं स्यादेवं सांवृतं ननु ॥ १८०६ ॥
 अतश्च कल्पितत्वेन तत् क्वचिन्नोपयुज्यते ।
 २. कार्ये सन्ततिवद् यस्माद् वस्त्वेवार्थक्रियाक्षमम् ॥ १८०७ ॥
 सन्निधानं च तस्येदं भाविकं नेति तत्कृतम् ।
 अथत्रयव्यवस्थानं तात्त्विकं नोपपद्यते ॥ १८०८ ॥

भेदान्तरप्रतिक्षेपेणेत्यर्थः । तथोच्यत इति व्यतिरेकीव । तदिति सप्रतिष-
 त्वम् । शब्देनेति रूपस्य सप्रतिषत्त्वमित्यनेन^१ । अत्र दृष्टान्तमाह—चैतसो
 यासनापिचेति । अपिचेति समुदायो निपात इवार्थे दृष्टव्यः ॥ १८०५ ॥

पुन स^२ एवाह—“न कारित्रं धर्मादन्यत्, तद्द्वयतिरेकेण स्वभावानुपलब्धे ।
 नापि धर्ममात्रम्, स्वभावास्तित्वेऽपि कदाचिदभावात् । न च न विशेषः, कारित्रस्य
 प्रागभावात्, सन्तानवत् । तथा धर्मनैरन्तर्बोत्पत्ति सन्तान इत्युच्यते, न चासौ
 धर्मव्यतिरिक्तस्तदविभागेन गृह्यमाणत्वात् । न च धर्ममात्रम्, एकक्षणस्यापि
 सन्तानत्वसंज्ञात् । न च नास्ति, तत्कार्यसद्भावात्” इति । आह च—

“सन्ततिकार्यं चेष्टं न विद्यते सापि सन्ततिः काचित् ।

तद्द्वयमच्छ युक्त्या कारित्रेणाऽध्वंससिद्धिम्” ॥ ( ) इति ।

१. अत्राह—तत्त्वान्यत्वेत्यादि । [८ 510] सन्तानादीवेति । आदि-
 शब्देन समुदायपरिमहः । यथा सन्तानिम्यस्तत्त्वान्यत्वेनवाच्यत्वात् पुद्गलवत्
 सन्तानो नि स्वभाव, ‘तद्द्वय कारित्रमपि निग्वभाव’ स्यात् । स्वभावे हि सति
 तत्त्वमन्यत्वम्, ततश्च तत्कारित्रं कल्पितत्वाल क्वचित् कार्ये सन्ततियदुपयुज्यते ।
 न हि कल्पितस्य सन्तानस्य क्वचित् कार्येऽस्त्युपयोगः ; तस्य नि म्यभावात्त्वात् ।
 स्वभावप्रतिबद्धत्वात् कार्योदयस्य । तस्माद् वन्त्वेव सन्तानिस्यभावमर्थक्रियाक्षमम्,

१. प्रतिषत्त्व—पा० ।

२. सन्तानवद्वतमद् इत्यर्थः ।

३-३. पा० पुलाने नास्ति, तथा कारित्रे निस्वभावात्—पा० ।

कारिब्राह्म्या फलाक्षेपशक्तिर्या शब्दगोचरा^१ ।
शक्तेरेव च वस्तुत्वात् सा प्रज्ञप्तिसती कथम् ॥ १८०९ ॥

विस्तरेण भावानां त्रैकाल्यनिरसनम्
यच्चेदमीक्ष्यते^२ रूपं बाह्यपाकाविकार्यकृत् ।
अतीतानागतावस्थं किं तदेवान्मुपेयते ॥ १८१० ॥
तदेव चेत् कथं नाम तस्यैवंकात्मनः सतः ।

अक्रिया च क्रिया चापि क्रियाविरतिरित्यपि ॥ १८११ ॥
एकस्मिन् निर्विशिष्टेऽस्मिन् परस्परपरहताः ।

प्रकाराः कथमेते हि युज्यन्ते नाम वस्तुनि ॥ १८१२ ॥
एकावस्थापरित्यागे परावस्थापरिश्रहात् ।

नैवंतत् निर्विशिष्टं चेद् वस्तुध्वस्विति कल्प्यते ॥ १८१३ ॥

न सन्तानः कल्पितः । ततश्च कारित्रस्य प्रज्ञप्तिसत्त्वात् प्रान्वत्^३ पश्चादपि न
परमार्थतः सन्निधानमस्तीति तद्वशादध्वन्नयवस्थानमपि कल्पितमेव स्यात्,
न भाविकम् ॥ १८०६-१८०८ ॥

अथापि^४ स्याद्—भवतु कारित्रं प्रज्ञप्तिसत्, तत्कृतं चाप्यध्वन्नयवस्थानं
प्रज्ञप्तिसन्, ततश्च को दोषः ? इत्याह—कारित्राण्येति ।

[C 511] फलाक्षेपशक्तिर्हि घर्माणां कारित्रमिति वर्णितम् । या^५ च
फलाक्षेपशक्तिः सा^६ नान्या वस्तुस्वरक्षणात्, किं तर्हि ? तदेव । अत एवासौ न
शब्दगोचरा; असाधारणत्वात् स्वरक्षणे शब्दप्रवृत्ते । ततश्च शक्तिरेव वस्तु
नान्यदिति कथं सा शक्तिः^७ प्रज्ञप्तिसती^८ भवेत् । नैव भवेदिति । ततश्च तद्व-
शादध्वन्नयवस्थानं तात्त्विकगोचरेण भवतेति^९ भावः । किञ्च—यदेतद्बाह्यपाकावर्ध-
क्रियाकारि बहुपादिकमुपलभ्यते, किं तदेवातीतानागतावस्थम् ? आहोस्विदन्यत् ?

१. शब्दगोचरा—श्री० ।

२. प्रागनु—पा०, गा० ।

३. या—पा०, गा० ।

४. अर्था कथं—गा० ।

५. यच्चेदमिष्यते—पा०, गा० ।

६. तथापि—पा०, गा० ।

७-८. पा०, गा० पुनश्चयौनास्ति ।

९. मन्वीति—पा०, गा० ।

किं वै भावाद् विभिद्यन्तेऽवस्था नाकर्तृतामितः ।
 तासामेव हि सद्भावाद् कार्यसत्तोपलभ्यते ॥ १८१४ ॥
 अभेदमनुमन्यन्ते कथमध्वसु वस्तुनः ।
 ता अभूत्वा भवन्त्यश्च तदात्मिकाः ॥ १८१५ ॥
 अवस्थायां च मध्यायां स्वरूपेणैव कारकम् ।
 तत् तदेव स्वरूपं च दशयोरन्ययोरपि ॥ १८१६ ॥
 तदक्रियाक्रियाभ्रंशौ कथमस्य तयोर्मती ।
 पररूपेण कर्तृत्वे प्राप्ताऽस्याकर्तृता पुनः ॥ १८१७ ॥

यदि तदेव, कथमेकस्मिन्निविष्टेऽस्मिन् रूपादिके वस्तुन्यत्रियादयः परस्परवि-
 रुद्धा धर्मा युज्यन्ते, येन यथाक्रमगतागतवर्त्तमानातीतव्यवस्था स्यात् । यदि
 हि विरुद्धधर्माध्यासेऽप्येकत्वं स्यात्, तस्यैव तर्हि भेदव्यवस्था, तदथ सर्वमेव
 कथमेकमेव स्यात्, एकत्वे च सहोपस्थादिप्रसङ्गः । अद्याप्यवस्थापरित्यागपरिमह-
 भेदेन भिन्नत्वादध्वसु वस्तु न निर्विशिष्टमिति कल्प्यते, एतदपि किं ता अवस्था
 भ्रयाद्विजाः ? आहोस्विदमित्राः १—इति वक्तव्यम् । पर आह—नेति । भिद्यन्ते
 भावादिति सम्बन्धः । कस्मात् ? भावस्थाकर्तृत्वाक्तिः^१ = अकर्तृत्वप्रसङ्गात् । अन्य-
 व्यतिरेकाभ्यां तासामेवावस्थानां कार्यं प्रति सामर्थ्यसिद्धेः ॥ १८००-१८१७ ॥

अत्र नृपणमह—अभेदमित्यादि । वस्तुनः सत्कालादभेदं कथमवस्थास्व-
 नुमन्यन्ते^२ = प्रतिपद्यन्ते ? नैव; यस्माद्भूत्वा भवन्त्यवस्थाः, भूत्वा च विन-
 श्यन्ति । न च तथा वस्त्विष्टम्; सर्वदाऽस्तित्वानुपगमात् । ततश्च कथं ता
 अभूत्वा भवन्त्यो विनश्यन्त्यश्च तदात्मिका युक्ताः ? नैव; भिद्ययोगक्षेमत्वाद् ।
 अन्यथा हि तदात्मजैरासामपि हाद्यस्तित्वप्रसङ्गो वस्तुत्वमाववद्, [G 512]
 ततोऽप्यतिरेकाद् वस्तुनो वाऽभूत्वाभावादिप्रसङ्गोऽवस्थास्वरूपकत् ।

मन्तु नावस्थामेदपरकल्पना, तथापि विरुद्धधर्माध्यासो न परिहृत एव ।
 तथा हि—वस्तु मध्यावस्थायां किं स्वरूपेण कारकम् ? आहोस्वित् पररूपेण ? यदि

१. कर्तृताक्तिः—पा०, गा० । २. ०परयानुमन्यन्ते—पा० ।

अतीतानागतावस्यमन्यच्चेदनलादिकम् ।
 तत्ताड्ढ्यादिदोषोऽयमस्मिन् पक्षे निरास्पदः ॥ १८१८ ॥
 तदिदानीममूत्वेव कार्ययोग्यं प्रजायते ।
 न च तिष्ठति मूत्वेति सिद्धाऽस्यानन्वयात्मता ॥ १८१९ ॥
 स एव भाविको भावो य एवार्थक्रियात्मकः ।
 स च नास्ति तयोर्दोषोऽस्ति न तस्मात् कार्यसम्भवः ॥ १८२० ॥
 अतीतश्च पदार्थोऽयममूत्वा भवनात् स्फुटम् ।
 वर्तमानोऽन्यच्च प्राप्तः कादाचित्कतयापि च ॥ १८२१ ॥

स्वरूपेण, तदेव स्वरूपमन्ययोरपि दशयोरतीतानागतानस्थयोरस्तीति कथमस्य
 कारकम्भवावस्य क्रियाक्रियाप्रतीत्यात् । अथ पररूपेण, तदाऽस्याकर्तृता पुनः
 प्राप्तेयवस्तुत्वमसङ्ग । एव तान्त्र तदेव बहुधादिरूपमतीतानागतावस्थायां न
 युक्तम् । अथान्यत्, अस्मिन् पक्षे न भवत्येकैव क्रियाक्रियादिपरस्परपराहृतधर्म-
 सादृष्यादिदोष, भिन्नत्वाद् वस्तुन । किन्तु यत्तदाहपाकक्रियाकार्ययोर्मन्यमन्यदिकं
 वस्तु तदमूत्वा जायते, मूत्वा च विगच्छतीति सदाऽस्तित्वाम्युपगमनिरोध
 म्यात्; अन्यथाभावात् ॥ १८१५-१८१९ ॥

म्यादेतद्—यद्यपि कार्ययोर्मन्यममूत्वा जायते, मूत्वा च विगच्छतीति,
 तथाप्यतीतानागतावस्थायामकार्ययोग्यं वस्तु विद्यत एव, ततश्च न सदाऽस्ति-
 त्वाम्युपगमनिरोध इत्याह— स एवेत्यादि । स एवेति अर्थक्रियाक्षम ।
 तयोरिति अतीतानागतानस्थयो । योऽस्तीति अकार्ययोर्मन्य ॥ १८२० ॥

अथपि म्यात्—अतीतम्य सभागदेत्वादे कार्ययोर्मन्यत्वमित्यत एव, तत-
 द्वासिद्धमेतद् 'न तस्मात् कार्यसम्भव' इत्याह—अतीतश्चेति । [C 513]
 अन्यत्रदिति । अत्रिवादात्परीमृतवर्तमानवत् । कादाचित्कतयाऽपि चेति ।
 वर्तमानोऽन्यच्च प्राप्त इति सम्बन्ध । न चायं हेतुरनन्वय । तथा हि—
 हेतुप्रत्ययवनिष्ठो योऽर्थः स वर्तमान उच्यते, यश्च कादाचित्क सोऽवश्यं
 हेतुप्रत्ययनिमित्त, यस्मादेहेतुकम्य द्वे एव गती—यदुत सद्य सत्त्वम्, अस्तत्त्वं

सदा सत्यमसत्त्वं वाऽहेतुत्वेऽस्मानपेक्षणात्^१ ।
हेतौर्नियतसत्त्वश्च वर्तमानोऽर्थ उच्यते ॥ १८२२ ॥
प्रतिसङ्घानिरोधादिवैलक्षण्यं परैर्मतम् ।
संस्कृतत्वं च रूपादेर्जातिस्थित्यादियोगतः ॥ १८२३ ॥
तत्र जातिविशेषं कं जनयन्त्यभिधीयते ।
जनिकाऽस्येति तद्रूपादजातादपरं परम् ॥ १८२४ ॥
अशक्योत्पादनस्तायदनन्प्रोऽतिशयस्ततः ।
सत्त्वात् प्रागपि निष्पत्तेर्निष्पत्त्युत्तरकालवत् ॥ १८२५ ॥

वा; अन्यानपेक्षणात् । तस्माद्यः कदाचित्क सोऽवश्यं हेतुप्रत्ययनिर्मितसत्त्व,
सोऽवश्यं वर्तमान एवेति सिद्धम् । वर्तमानक्येन कदाचित्कत्वस्य व्याप्तिः ।
किञ्च—यद्यतीतानागतं द्रव्यतोऽस्ति, तदा सर्वसंस्काराणां शाश्वतत्वमसङ्गः ।
तत्रश्च प्रतिसङ्घानिरोधादिभ्यो रूपादीनां विशेषो न प्राप्नोति ।

अथ रूपादेः संस्कृतलक्षणयोगात् संस्कृतत्वम्, नाकाशादीनाम्, तेन भवति
प्रतिसङ्घानिरोधादेर्वैलक्षण्यं रूपादेरिति परैर्मतम्, तदेतदसम्यक्; तथा हि—
जातिः, जरा, स्थितिः, अनित्यता च—इति चत्वारोभानि संस्कृतलक्षणानि । तत्र
जातिर्जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा क्षयति, अनित्यता विनाशयति—इत्येवं
जननादिरेषां व्यापार इष्टः ।

तत्र जातिस्तत्रवत् कं विशेषं जनयन्ती सत्यस्य रूपादेर्वैलक्षण्य इत्यभिधी-
यते—किं तस्माद्रूपादेः परम् = व्यतिरिक्तम्, व्याहोस्त्विदपरम् = अव्यतिरिक्तं विशेषं
जनयन्तीति पक्षद्वयम् । तत्र न तावदव्यतिरिक्तम्; यस्मादसौ विशेषो जाति-
व्यापारात् प्रागपि निष्पन्नत्वात्सत्यव्यतिरिक्तम्, निष्पत्त्युत्तरकालवत् । न हि निष्पन्नस्य
—किया युक्तः अनवस्थाप्रसङ्गात् । नापि व्यतिरिक्तोऽतिशयः किमती; व्यतिरिक्ते
वास्य रूपादेरपमतिशय इति सम्मन्पासिद्धेः । तथा हि—न तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः
व्यतिरेकम्युक्तमात् । अनव्युपगमे वा पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् । नापि तदुत्पत्ति-
लक्षणः; जातेरेव तदुत्पत्तेः । न चान्यः सम्बन्धोऽस्ति; आधाराभेयत्वादीनां तदु-

१. अन्यानपेक्षणात्—पा०, गा० ।

अन्यत्वतिशयो नास्ति व्यतिरेकादसङ्गतेः ।
 असत्कार्यप्रसङ्गश्च तस्य पूर्वमसत्त्वत ॥ १८२६ ॥
 अन्यथात्वे स्थितौ नाशे चान्यान्यविकल्पयोः ।
 जरादिविषया दोषा एत एवानुपङ्गणः ॥ १८२७ ॥
 स्वकार्यारम्भेण इमे सामर्थ्यनियमात्मना ।
 जाल्यादयश्च तद्रूप प्राक् पश्चादपि विद्यते ॥ १८२८ ॥
 समर्थरूपभावाच्च प्रारभन्ते न किं तदा ।
 स्वानुरूपा निया तस्या प्रारम्भे चामिताध्वता^१ ॥ १८२९ ॥
 किञ्चातीतादयो भावा क्षणिकाः स्युर्न वा यदि ।
 आद्या, पुनस्तयो प्राप्ता संवापरिमिताध्वता ॥ १८३० ॥

तत्पत्यन्तर्गतत्वात् । अथ तदुत्पत्तिरभ्युपगते, तन्मात्रमाचिनौ विशेषस्य नित्यो
 त्यक्तिप्रसङ्गाग्रानिरीदानो^२ किङ्करी म्यात् । जातिमपेक्ष्योत्पादयतीति चेत् न
 अनुपकारिण्या [G 51^४] जातमपेक्षा युना, अतिप्रसङ्गात् । उपकारे वा
 तस्योपकारस्यातिशयम् तत्त्वान्यत्त्वचिन्तायामनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्माद् व्यतिरेके
 सति सम्बन्धो न सिद्धयति ।

किञ्च—तस्यानिशयस्य पूर्वमसत्त्वादसत्कार्यमभ्युपगत भवेत् । एव
 जरान्यथात्वे क्रियमाणे, स्थित्याऽऽरम्भिते, अनित्यतया च नाशे क्रियमाणे,
 एषामन्यथात्वादीनामन्याऽनन्यविकल्पे सति ये दोषान्ते जातिजजारादिव्यपि
 वाच्या ॥ १८२७ १८२७ ॥

किञ्च—आत्मादीनां स्वकार्यारम्भित्वं यत् तत् समर्थस्वभावनिष्पत्तिद्वयम् ।
 स च समर्थ स्वभावमेवा सर्वदाऽऽप्तीति सदैव स्वकार्यारम्भित्वपसङ्ग ।
 न च हेतुप्रत्ययवैकल्यात्, तेषामपि सदावस्थितत्वात् । ततश्चातीज
 नागत वन्धयोर्जायादिभिर्नतनात्मिककार्यकारणात् एकस्मिन्नेवाध्वन्यपरिमिताध्व
 प्रसङ्ग ॥ १८२८-१८२९ ॥

१ चाक्षिनाध्वना—दे० ।

२ •जाति—पा०, गा० ।

यः क्षणो जायते तत्र वर्तमानो भयत्यसौ ।
उत्पद्य प्रो विनष्टश्च सोऽतीतो भाव्यनागतः ॥ १८३१ ॥
अथाप्यक्षणिकास्ते स्युः कृतान्तस्ते विरुध्यते ।
'क्षणिकाः सर्वसंस्काराः' सिद्धान्ते हि प्रकाशिताः ॥ १८३२ ॥
द्युक्तिवाद्यापि—सन्तश्चेन्द्रियमात् क्षणभङ्गिनः ।
वर्तमाना इव प्राक् तु प्रतिबन्धोऽस्य^१ साधितः ॥ १८३३ ॥
अर्थक्रियासमर्थाः स्युरतीतानागता इमे ।
न वा सामर्थ्यसद्भावे वर्तमानास्तदन्वयवत् ॥ १८३४ ॥

अपि च—अतीतानागताः क्षणिका वा स्युः, न वा क्षणिका इति
पक्षद्वयम् । तत्र यथाद्याः, क्षणिका इति यावत्, तदा सैवामिताध्वता प्राप्ता ।
यः क्षण इति सामेव दर्शयति ॥ १८३०-१८३१ ॥

अथाप्यक्षिका इति पक्षः, एवं सति कृतान्तविरोध । कृतान्तः = सिद्धान्त
उच्यते । तथा हि "क्षणिका-सर्वसंस्कारः" इति सिद्धान्तः ॥ १८३२ ॥

[G 515] किञ्च—न केवलं सिद्धान्तविरोधः, अनुमानविरोधोऽपि^२
प्रतिज्ञायाः । तथा हि—यत्सत्त्वं सर्वं क्षणिकम्, यथा वर्तमानम् । सन्तश्चातीताना-
गता इति नियमात् क्षणभङ्गिनः प्राप्ता । प्राक्तु क्षणमज्ञाधिकारे । प्रतिबन्धो-
ऽस्य हेतोः प्रसाधित इति नानैकान्तिकत्वम् । तथा हि—अर्थक्रियाकारित्वं
सत्त्वलक्षणम्, अक्षणिकस्य च क्रमयौगण्याम्यमर्थक्रियाविरोधादर्थक्रियानिवृत्तौ
तलक्षणस्य सत्त्वस्य निवृत्तिरिति साध्यविपश्चान्निवृत्त सत्त्वम् ॥ १८३३ ॥

किञ्च—इमेऽतीतानागता अर्थक्रियासमर्था वा स्युः, न वा समर्था इति
पक्षौ । यदि समर्थाः; तदा सामर्थ्यसद्भावे वर्तमाना प्राप्नुवन्ति, अविवादास्पदी-
सुत्तवर्तमानवत् । प्रयोगः—यै येऽर्थक्रियासमर्थास्ते वर्तमानाः, यथाऽविवादा-
स्पदीभूता वर्तमानाः । अर्थक्रियासमर्थाश्चातीतदय इति स्वभावहेतुप्रसङ्गः ।

१. °ऽन—पा०, गा० ।

२. मानविरोधोऽपि—पा०, गा० ।

अवर्तमानताया तु सर्वशक्तिवियोगिन ।
 नष्टाजाता प्रसज्यन्ते व्योमतामरसादिवत् ॥ १८३५ ॥
 तुल्यपर्यनुयोगाश्च सर्वे व्योमादयोऽकृता ।
 अनैकान्तिकताकृतृतेन तेषुपि विनिवन्धनम् ॥ १८३६ ॥
 नियमार्थक्रियाशक्तिर्भावाना प्रत्ययोद्भवा ।
 अहेतुत्वे सम सर्वमुपयुज्येत सर्वत ॥ १८३७ ॥
 नियतार्थक्रियाशक्तिजन्म प्रत्ययनिमित्तम् ।
 वर्तमानस्य भावस्य लक्षण नान्यदस्ति च ॥ १८३८ ॥
 अतीतानागताना च तदलण्ड समस्ति च ।
 तर्किक न वर्तमानत्वममीदामनुपज्यते ॥ १८३९ ॥

न चायमनैकान्तिक, यतो वर्तमानत्वनिवृत्तौ नष्टाजाताना सर्वसामर्थ्यवि
 योगित्व प्रसज्येत, आनाशाम्भोरहवत् । प्रयोग — ये वर्तमाना न भवन्ति ते
 ष्वचित् समर्था अपि न भवन्ति, यथा व्योमाम्भोरहवत् । न भवन्ति चातीतादयो
 वर्तमाना इति व्यापकानुपलब्धि । न चाज्ञातप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्रतिसङ्ख्यानिरो
 धैरसम्यग्भेदेकान्त, तेषामपि पक्षीकरणत्वात् । अतोऽनैकान्तिकत्वकल्पनाया नातिनि
 वृत्तत्वं । तथा हि—येषु मत्तनियतार्थक्रियाशक्तिर्भावानाम्, [८ 516] सा
 प्रत्ययोद्भवेयद्भीकृतंज्यम् । अन्यथा यदि निर्दुसा स्यात्, तदा नियमहेतोरभावात्
 पत्तनियन्त शक्तिर्भावात् न स्यात् । ततश्च सर्वे सर्वमिन्द्र कार्ये उपयुज्येत ।
 तस्मात् तृत्वाज्ञानादीना^१ सामर्थ्यनियमो न युक्त इति न तैरनैकान्तिकत्वकल्पनाया
 निवृत्तत्वं । न च प्रथमे हेतौ सन्निवृत्तपिपत्युत्तिरुत्ता^२ यस्मान्नियतायामर्थक्रियाया
 वा शक्तिस्तस्या यन्तज्जन्म हेतुप्रययनिर्मित^३ तद्व वर्तमानस्य लक्षणम् । एतच्च
 वर्तमानत्वलक्षणमधिकतमनीतादिव्यप्यस्तीति निमित्तान्तराभावात् किमिति वर्त
 मानस्य न^४ प्रसज्यते । ॥ १८३४-१८३९ ॥

१ नष्टाजाता—११० ।

२ यन्तज्जन्म—१० ।

४ वा० पुनश्च शक्तिः ।

३ श्रियस्य सहा ११३—१० ।

स्वर्गापवर्गसंसर्गपन्नोऽयमफलस्ततः ।

ईहासाध्यं न किञ्चिद्धि फलमत्रोपलभ्यते ॥ १८४० ॥

अथ नार्थे^१ क्रियाशक्तिस्तेषामन्युपगम्यते^२ ।

यद्येवमत एवंपानसत्त्वं व्योमपुष्पवत् ॥ १८४१ ॥

अतीतादिसत्तासाधकप्रमाणानामपाकरणम्

हेतवो भावधर्मास्तु नासिद्धे सिद्धिभागिनः ।

वर्तमानत्वसिद्धेर्या विरुद्धा धर्मिवाग्रतात् ॥ १८४२ ॥

किञ्च—यस्यातीतानागतं द्रव्यतोऽस्ति, तस्य फलमपि नित्यमस्तीति स्वर्गा-
पवर्गापवर्गयो यत्नो विरुद्धः स्यात्, ईहासाध्यस्य कस्यचित् फलस्याभावात् किं
तत्र प्रतनियमादिलक्षणाया ईहायाः सामर्थ्यं स्यात् । उत्पादने सामर्थ्यमिति
चेत् ? उत्पादनं तर्कमूला भवतीति सिद्धम् । अथ तदप्यस्ति ? कस्येदानीं क
सामर्थ्यम् । वर्तमानोत्पन्नसामर्थ्यमिति चेत् ? किमिदं वर्तमानोत्पन्नं नाम ।
देशान्तराकर्षणं चेत् ? नित्यं तर्हि यस्तु प्रसक्तम्; सर्वदाऽवस्थितत्वात् । अरू-
पाणां वेदनादीनां निष्क्रियत्वात् कथमाकर्षणं भवेत् ! यच्च तदाकर्षणम्, तदमूला
भवतीति सिद्धम् । स्वर्गः = सुमेरुष्टथादिः, अपवर्गः = मोक्षः, तयोः प्राप्तिः =
संसर्गः, तत्र यत्नः = प्रतनियतादिः ॥ १८४० ॥

अथ नार्थे^१ क्रिया^२ समर्थं इति द्वितीयपक्षवाधीयते । एवं तर्ह्येत एवार्थ-
क्रियाशून्यत्वादसत्त्वं प्राप्नोति, सपुण्यवदः सर्वसामर्थ्यविभेदकलक्षणत्वाद्-
सत्त्वस्य ॥ १८४१ ॥

एवं तावदतीतानागतानामसत्तासाधकं प्रमाणमभिधानं सत्तासाधकं प्रमाण-
मपाकर्तुमाह—हेतव्य इत्यादि । हेतवो हि पूर्वोक्ता अघ्नसंगृहीतत्वादित्यादय
शाश्वत्यासिद्धा, अतीतादेर्धर्मिणोऽसिद्धत्वात् । [G 517] यथाह—“नासिद्धे
भावधर्मोऽस्ति” (प्र० वा० ३-१९०) इति । अथापि सिद्धाः स्युः, तथापि
वर्तमानत्वसिद्धेर्यमस्त्वरूपविपरीतसाधनाद् विरुद्धा हेतवः ॥ १८४२ ॥

कथमिदानीमघ्नसंगृहीतत्वमतीतानागतानां रूपादीनां निर्दिष्टम्, न हि

भूत्वा यद् विगतं रूपं तदतीतं प्रकाशितम् ।
 सति प्रत्ययसाकल्पे भावि यत् तदनागतम् ॥ १८४३ ॥
 सत्त्वे तु वर्तमानत्वमासज्येतेति साधितम् ।
 विद्यमानत्वमात्रं हि वर्तमानस्य लक्षणम् ॥ १८४४ ॥
 रूपादित्यमतीतादेभूतां तां भाविनीं तथा ।
 अध्यारोप्य दशमस्य कथ्यते न तु भावतः ॥ १८४५ ॥
 द्वय प्रतीत्यविज्ञानं यदुक्तं तत्त्वदर्शना ।
 सेष्टा सविषय चित्तमभिसन्धाय देशना ॥ १८४६ ॥
 नित्येश्वरादिवुद्धीना नवात्मनमस्ति हि ।
 शब्दानामाविधमर्णा तदाकारवियुक्तितः ॥ १८४७ ॥
 बोधानुगतमानेन विज्ञानमिति चोच्यते ।

यद्यपि षण्णमन्यन्तासदतीतमनागतं वा व्यवस्थाप्यते । इत्याह—भूत्वेत्यादि ।
 सुबोधम् ॥ १८४३-१८४४ ॥

रूपदेवतादिभावन्तदि कथं निर्दिष्टः । इत्याह—रूपादित्त्वमित्यादि ।
 तां दशमिति सामबन्धाय ॥ १८४५ ॥

द्वयाथयं तर्हि कथं विज्ञानयुक्तम् । इत्याह—द्वय प्रतीत्येति । द्विविध
 हि विज्ञानम्—आत्मनम्, अनात्मन च । यत्त्वात्मन तदभिसन्धाय द्वयाथय-
 विज्ञानदेशना भगवतः ॥ १८४६ ॥

अथ निरात्मनमपि ज्ञानमस्तीति कथमवसितम् । इत्याह—नित्येश्वरा-
 दीत्यादि । आदिशब्देन प्रपञ्चालयत्रय परिकल्पना गृह्यन्ते । न चैतन्मन्त्रव्यम्—
 'शब्दापान्त्रव्यना इमा बुद्धयः' इति, कथयति—शब्दानामादीत्यादि । सम्यग्भा-
 द्देशकान्ते निरन्तरमद्वैतानुबन्धि, यन्मया बुद्ध्याऽध्ययसीयते, तेनकारेण
 विषयेण शब्दस्य मत्तना वा रिप्रयुक्तसम्पत्कारविशेषस्य । आदिशब्देन निनिच्छदे
 तदोक्तप्रत्ययार्थनिविष्टमिच्छादिप्रभावस्य ॥ १८४७ ॥

यदि तर्हि निर्विकल्पकं विज्ञानमस्ति, तत्र कथं ज्ञानमिति व्यपदिश्यते,
 स्याद्दि [८ ३१०] 'विकल्पनीनि विज्ञानम्' इति गीयते, अस्ति च विद्येते

सा चास्याजडरूपत्वं प्राकाश्यात् परिकल्पितम् ॥ १८४८ ॥
 विपाकहेतुः फलदो नातीतोऽभ्युपगम्यते ।
 तद्वासितात् तु विज्ञानप्रबन्धात् फलमिष्यते ॥ १८४९ ॥
 तामेव वाननां चेतःसन्ततावधिकृत्य तत् ।
 अस्ति कर्मोति निर्दिष्टं भक्त्या मूलाविनाशवत् ॥ १८५० ॥
 उच्छेददृष्टिनाशाय चैवं शास्त्रा प्रकाशितम् ।
 अन्यथा शून्यतासूत्रे देशना गीयते कथम् ! ॥ १८५१ ॥

किं विज्ञानतः^१ विज्ञानं स्यात् ? इत्याह—बोधानुगतिमात्रेणेति । बोधानुगमोऽपि
 विना बोधेन न^२ सम्भवतीति चेद् ? इत्याह^३— सा चेति । सा = बोधानु-
 गतिः । अस्य = विज्ञानस्य । किमुच्यते ? बचदजडरूपत्वम्, प्रकाशवत्त्व-
 न्ताभावात् प्रकाशान्तरविरहाच्च नभोवत्त्यालोकवत् प्रकाशरूपत्वादभिधीयते
 बोधरूपतेति ॥ १८४८ ॥

कर्मातीतं च कथं फलदम् ? इत्याह—विपाकहेतुरित्यादि । वासितम् =
 परम्पराया फलोत्पादनसमर्थागुत्यादितम् ॥ १८४९ ॥

यद्येवम्, कथमुक्तं भगवता—‘अस्ति सत्कर्म यत्क्षीणं निरुद्धं विपरिणतम्’
 ( ) इति ? आह—तामेवेति । भक्त्येति उपचारेण । यथा मूलद्रव्य-
 मस्तस्य हिरण्यदेः फलप्रबन्धस्य समभावे^४ विनष्टमपि मूलद्रव्यमविनष्ट-
 मित्युच्यते, तद्वत् कर्मापि ॥ १८५० ॥

उपचारेण देशनाया. किं प्रयोजनम् ? इत्याह—उच्छेददृष्टीति । ‘नास्त्यतीतं
 कर्म’ इत्युक्ते पारम्पर्येण यत्कलौत्पादनसामर्थ्यमाहितमतीतेन कर्मणा, तस्यैवमर्थ-
 प्रतिपद्येरन्—इत्युच्छेददृष्टिमाप्ताः स्युर्विनैया इति ‘अस्ति कर्म’ इत्युक्तं भगवता ।
 अन्यथा हि यद्यतीतं स्वरूपेण स्यात्, तदा परमार्थशून्यतासूत्रे देशना कथं
 गीयते—‘बलुस्तपनमानं न कुतश्चिदागच्छति, निरद्भ्यग्रमानं न कश्चित् सन्निकथं
 गच्छतीति हि चक्षुरमूला भवति मूल्या च प्रतिविमच्छति’ ( ) इति ।

१. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

२. पा० पुस्तके नास्ति ।

३. आह—पा०, गा० ।

४. समभावे—पा० ।

लोकयतपरीक्षा

चौथोपक्रमः

यदि नानुगतो भावः कश्चिदप्यत्र विद्यते ।

परलोकस्तदा न स्यादभावात् परलोकिनः ॥ १८५६ ॥

चार्वाकाणां देहानतिरिक्तात्मवादसमर्थनम्
देहबुद्धीन्द्रियादीनां प्रतिक्षणविनाशने ।

न पुक्तं परलोकित्वं नान्यध्याभ्युपगम्यते ॥ १८५७ ॥

तस्माद् भूतविशेषेभ्यो यथा शुक्तसुरादिकम् ।

“विकल्पः स्वयमेवामविधारूपतां गतः ।

स्वाकारं बाह्यरूपेण यस्मादुरोप्य वर्तते ॥” ( ) इति ।

तस्य पूर्वप्रणिधानपुण्यज्ञानसम्भारसामर्थ्यादिबाधचिन्तामणिसदृशरामभावस्या-
नाभोगेनैव देशनाः प्रवर्तन्ते ॥ १८५२-१८५५ ॥

इति त्रैकाल्यपरीक्षा

“अनाद्यन्तम्” (तत्त्व० ४) इत्येतन्समर्थनार्थं चौथोपक्रमपूर्वकमाह --
यदीत्यादि । [G. 520] कश्चिदिति आत्मादिः । तत्रात्मन पूर्वं प्रतिपिद्ध-
त्वादभावादेव नानुगमित्वम्; विज्ञानादीनां च क्षणिकत्वात्, त्रैकाल्यपरीक्षायां
चान्वयस्य निपिद्धत्वान्वाद्य ॥ १८५६ ॥

न च 'देहादयः परलोकिनो भविव्यन्ति ? इत्याह—देहेत्यादि । आदि
शब्देन वेदना-संज्ञा-संस्काराणां ग्रहणम् । नान्यथाभ्युपगम्यत इति ।
आत्मा । तल्लोकयतपश्चात्तुल्येनमेव ज्ञातम्^२ । तथा हि तस्मैतत् सूत्रम्—“पर-
लोकिनोऽभावात् परलोकभावात्” (बा० सू० १७) इति । तथा हि—“पृथि-
व्यापस्तेजोवायुरिति चत्वारि तत्त्वानि” (बा० सू० २) “तेभ्यश्चैतन्यम्” (बा०
सू० ३) इति । तत्र केचिद् घृत्तिकारा व्याचक्षते—उत्पद्यते तेभ्यश्चैतन्यम् ।

तेभ्य एव तथा ज्ञानं जायते व्यज्यतेऽथ च ॥ १८५८ ॥

सन्निवेशविशेषे च क्षित्यादीनां निवेश्यते ।

देहेन्द्रियादिसंज्ञेयं तत्त्वं नान्यद्भि विद्यते ॥ १८५९ ॥

अतीतजन्मनिषेध

कार्यकारणता नास्ति विवादपदचेतसोः ।

विभिन्नदेहवृत्तित्वाद् गवाश्वज्ञानयोरिव ॥ १८६० ॥

न विवक्षितविज्ञानजन्या वा मतयो मताः ।

ज्ञानत्वादभ्यसन्तानसम्बद्धा इव बुद्धयः ॥ १८६१ ॥

अन्ये—अभिव्यज्यत इत्याहु । अत एवद्वयमाह—जायते व्यज्यतेऽथ चेति १ । शुक्तम् = अमृतत्वम् । सुरेति मदजननशक्तिः । आदिशब्देन मूर्खाविजननसामर्थ्यपरिग्रह ॥ १८५७-१८५८ ॥

ननु “बहुवादीनि विषयाश्च रूपादीन् प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यते” ( ) इत्यतिप्रतीतमेतत्, तत्कथमुच्यते तेभ्य एव विज्ञानम् ? इत्याह—सन्निवेश-विशेष इति । तथा च तेषां सूत्रम्—“तत्समुदाये विषयेन्द्रियसंज्ञ” (वा० सू० २) इति । न हि महानृत्यतिरेकेणेन्द्रियादीनि सन्ति, तत्संस्थानविशेष एव तत्प्रज्ञे । न च संस्थान नामान्यत् संस्थानिन्य । इदं च महाभूत-चतुष्टयं प्रत्यक्षसिद्धम् । न चैतद्वयतिरेकेणान्यत्तत्त्वमस्ति प्रत्यक्षसिद्धम् । न च प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणमस्ति, येनान्यस्य परलोकादे ससिद्धि स्यात् ॥ १८५९ ॥

[C १] अपि च—यद्यतीतदेहवर्तिनश्चेतसः प्रथमजन्मचित्तं प्रति धरणभावः स्यात्, मरणचित्तस्य चागामिचित्तं प्रति, तदा चित्तप्रतिबन्धानुपरमात् परलोककल्पना स्यात् । यावता प्रथमयोस्तावद् विवादास्पदीभूतयोश्चेतसोर्न कार्य-कारणताऽस्ति, मित्रदेहवर्तित्वाद्, गवाधवर्तिनोरिव ज्ञानयो ।

अथ वा—जन्मबुद्धयो धर्मिण्य, तासामतीतदेहवर्तिचरमविज्ञानजन्यत्व-प्रतिषेध साध्य, ज्ञानत्वादिति सामान्य हेतु, अन्यसन्तानवर्तिन्यो बुद्धयो निदर्शनम् । प्रयोगस्त्वेदम्—यदि ज्ञानम्, न तद् विवक्षितातीतदेहवर्तिचरमज्ञान

अनागतजन्मनिषेधः

सरागमरणं चित्तं न चित्तान्तरसन्धिकृतम् ।

मरणज्ञानभावेन वीतबलेशस्य तद् यथा ॥ १८६२ ॥

कायादेव चित्तोत्पत्तिः

कायादेव ततो ज्ञानं प्राणापानाद्यधिष्ठितात् ।

युक्तं जायत इत्येतत् कम्बलाश्वतरोदितम् ॥ १८६३ ॥

कल्लादिषु विज्ञानमस्तीत्येतच्च साहसम् ।

असञ्जातेन्द्रियत्वाद्धि न तत्रार्थोऽवगम्यते ॥ १८६४ ॥

न आर्यागतेरन्यद् रूपं ज्ञानस्य मुज्यते ।

मूर्च्छादावपि तेनास्य सद्भावो नोपपद्यते ॥ १८६५ ॥

कन्यम्; ज्ञानत्वात्, यथाऽन्यत्तन्मनवर्धि ज्ञानम् । ज्ञानरूपाधेया निवक्षितवेद-
वर्त्तिन्यो जन्मबुद्ध्य इति विरुद्धव्याप्तौपलब्धिः; निवक्षितविज्ञानकन्यविरुद्धेन
ज्ञानत्वस्य व्याप्तत्वात् ॥ १८६०-१८६१ ॥

एवं सानदतीतजन्मनिषेधः कृतः । साम्प्रतमनागतजन्मनिषेधायाह—
सरागस्येत्यदि । सरागस्य मरणचित्तं चित्तान्तरं न प्रतिसन्धत्ते; मरणचित्तत्वात् ।
अहंस्वरमचित्तवदिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । वीतबलेशस्य तदर्थेति । मरण-
ज्ञानम् ॥ १८६२ ॥

कुतस्त्वर्हि चित्तस्योत्पत्तिः ? इत्याह—कायादेवेत्यादि । तथा च सूत्रम्—
“कायादेव” ( ) इति । कम्बलाश्वतरोदितमिति ॥ १८६३ ॥

ननु च कायान्मिवतावपि कल्लद्यवस्थायां विज्ञानमस्यैव मूर्च्छितम्,
तथातीतमेतद्विज्ञानजन्यतया सिद्धम् चित्तम्^१, एत्^२ कथं कायादेवेति नियमः ?
इत्याह—कल्लादिष्वित्यादि । [G. 522] इन्द्रियार्थो हि विज्ञानोत्पत्तेः
कारणम्; अर्थाणिमरूपत्वाज्ज्ञानस्य । कम्बलाश्वस्थायां चेन्द्रियार्थयोरभावात् कथं
तत्कार्यं विज्ञानं स्यादिति कारणानुपलब्ध्या मूर्च्छायमस्थायां विज्ञानाभावः सिद्ध
इति समुदायार्थः । न च शक्तिरूपेण तदा विज्ञानमस्तीति कल्पयितुं युक्तम्;

न चापि शक्तिरूपेण तदा धीरवतिष्ठते ।
 निराश्रयत्वाच्छक्तीना स्थितिर्न ह्यवकल्पते ॥ १८६६ ॥
 ज्ञानाधारात्मनोऽसत्त्वे देह एव तदाश्रयः ।
 अन्ते वेहनिवृत्तौ च ज्ञानवृत्तिः किमाश्रया ॥ १८६७ ॥
 तदन्तरसम्भूतदेहान्तरसमाश्रया ।
 यदि वेहोऽपरो बृष्ट कथमस्तोति गम्यते ॥ १८६८ ॥
 भिन्नदेहप्रवृत्तं च गजवाज्यादिचित्तवत् ।
 एकसन्तिसम्बद्ध तद् विज्ञान कथं भवेत् ? ॥ १८६९ ॥
 एको ज्ञानाश्रयस्तस्मादनादिनिधनो नरः ।

ज्ञानाश्रयस्यात्मनो नैयायिकादिप्रकल्पितस्य विज्ञानभ्रमणस्य वा तदानीमभावात् ।
 न च निराश्रया शक्तिर्युक्ता । तस्मात् साम्य्यदिह एव तदानीमाश्रय अन्यस्य
 ज्ञानाधारात्मन, ज्ञानाधारश्च भावस्य, विज्ञानमन्थस्यात्मनो वा तदानीमसत्त्वात् ।
 ततश्चान्ते मरणसमया देहस्याश्रयस्य निवृत्तौ निराश्रयं कथं ज्ञानमवतिष्ठेतेति
 सिद्धोऽनागतजन्माभावात् ॥ १८६४-१८६७ ॥

अथापि म्यात्-मरणसमनन्तरसमुद्भूतमन्तरामविक्रं देहमाश्रित्य चित्तवृत्ति
 र्भविष्यतीति । तदेतदसम्यक्, न हि मरणानन्तरमपरो देह उत्पद्यमानो ह्येह ।
 न चादृष्ट्यान्तित्वनिश्चयो युक्त, तस्यासद्व्यवहारनिषेधत्वात् । न चैकसन्तान-
 वर्त्तिनश्चेतसो देहान्तरसमाश्रयण युक्तम्, गजवाज्यादिचित्तवदेकसन्तानसम्बन्धि
 त्वदानिप्रसक्तान् । प्रयोग — यद्विलदेहप्रवृत्तं विज्ञानं न तदेकसन्तानसम्बद्धम्,
 यथा गजवाजिनोश्चित्तम् । भिन्नदेहवृत्तं चान्तराभासमरणभ्रमणोश्चित्तमिति व्यापक-
 विरुद्धोपलम्भसङ्गः । न चैकम्, तस्माद्विपर्यय — यदेकसन्तानसम्बद्धं तद्विलदेह-
 प्रवृत्तं न भवति, यथा गजचित्तमश्वदेहानाश्रितम् । एकसन्तानसम्बद्धं च प्राणिन
 श्चित्तमिति निरुद्धन्यातोपरत्वि, भिन्नदेहप्रवृत्तं यद्विलदेहभिन्नदेहप्रवृत्तत्वेनैकसन्ता-
 नसम्बद्धत्वस्य व्याप्यत्वात् ।

एक इत्याद्युपसंहारः । आदि = उत्पाद, निषण्णम् = नाश, न विद्येते

संसारो कश्चिदेष्टव्यो यद्वा नास्तिकता परा ॥ १८७० ॥

चार्वाकाणां प्रतिविधानम्

तदत्र परलोकोऽयं नान्यः कश्चन विद्यते ।

उपादानतदादेयमृतज्ञानादिसन्ततेः ॥ १८७१ ॥

काचिन्नियतमर्यादाऽवस्यैव परिकीर्त्यते ।

तस्या' अनाद्यनन्तायाः' परः पूर्वं इहेति च ॥ १८७२ ॥

दृष्टमात्रसुखासक्तैर्यथेतावति कल्प्यते ।

परलोकोऽन्यदेशादिस्तथाऽत्रास्माभिरुच्यते ॥ १८७३ ॥

यदि तद्व्यतिरिक्तस्तु परलोको निषिध्यते ।

आदिनिघने [G 523] बस्यासावनादितिघतः । नर इत्यात्मा । यद्वा नास्तिकता परेख्येन "परलोकिनोऽभावात् परलोकभावः" (षा० सू० १७) इत्येत्त्वं सूत्रं सूचयति ॥ १८६८-१८७० ॥

तदत्रेत्यादिना प्रतिविधते । तत्र कोऽयं परलोको नाम, यस्य भवता निषेधः कियते ? किं विज्ञानादिस्कन्धननुष्ठयादुपादानोपादेयत्वेन कार्यकारणमूलादन्यः ? आहोस्वित्तदेव ? न तावदाद्यः एवाः; तस्थानभ्युपेतत्वात् । न ह्युपादानोपादेयमूलाया विज्ञानादिसन्ततेरन्यः परलोकोऽत्रास्ति, यस्याभ्युपगमः स्यात् । किं तर्हि ? तस्या ज्ञानादिसन्ततेरनाद्यनन्तायाः काचिदेव वर्षशताद्यवधिरूपमर्यादाव्यवस्यैव परलोकः, पूर्वः, इहेति वा व्यवस्थाप्यते । यथा भरद्वाजैर्दृष्टमात्रसुखाभिपन्नादेतावतीन्द्रियगोचर एवान्यदेशादि. परलोकादित्वेन कल्प्यते । यथोक्तम्— "एतावानेव पुरुषो यावन्तिन्द्रियगोचरः" ( ) ; तथा "पुनरुक्तदेशान्तरं कालान्तरमवस्थान्तरं वा परलोकः" ( ) इति । यदि तु कार्यकारणमृतविज्ञानादिसन्तान्तरव्यतिरिक्तस्य परलोकस्य निषेधः विद्यते, तदा सिद्धसाध्यत्वात् साधनवैकल्यात्; तथाभूतस्य परलोकस्यानभ्युपगतत्वात् ।

ननु च सन्ततेरवस्तुत्वात्तस्यामवस्थाविशेषो यो व्यवस्थापितः सोऽप्यवस्तुत्व, एतच्च तत्र तस्यां सन्तताववस्थाविशेषेऽवस्थापितोऽयं परलोकोऽपि न पर-

तदा साधनवैफल्यं तदसत्त्वे विवादत ॥ १८७४ ॥

सन्ततेर्नन्दवस्तुत्वान्नावस्यान्तरसम्भव ।

तत्रावस्यापितो लोकः परो वा तात्त्विक कथम् ॥ १८७५ ॥

नैव सन्ततिशब्देन क्षणा सन्तानिनो हि ते ।

सामस्त्येन प्रकाशयन्ते लाघवाय वनादियत् ॥ १८७६ ॥

एकत्वेनावकलृप्तत्वान्नि स्वभावतया मता ।

तत्त्वान्यत्वाद्यनिर्देश्या वियत्कमलपङ्क्तिवत् ॥ १८७७ ॥

सा चानादिरनन्ता च न सिद्धि कथमृच्छति ।

यद्यहेतुकमेतत् सा चित्तमाद्यतया मतम् ॥ १८७८ ॥

नित्यहेतुसमुद्भूत नित्य सत् स्वत एव वा ।

भूतमात्रोद्भव द्यापि यद्वाऽन्यज्ञानमात्रजम् ॥ १८७९ ॥

मार्थिक स्यात् ः नैष दोष, सन्ततिशब्देन क्षणा एव वस्तुमत्ता [G 524]
सन्तानिनो व्यवहारलाघवाय सामस्त्येन युगपत् प्रकाशयन्ते, वनादिशब्देनैव
पञ्चादय ॥ १८७१-१८७६ ॥

कथं तर्हि सन्ततेरवस्तुत्व पूर्वमुक्तम्—“सन्तानादीन् कारित्रम्” (तत्त्व०
१८०६) इत्यत्र प्रप्ताने ः इत्याह—एतत्त्वेनेत्यादि । या त्वेकत्वेन कल्पिता
सन्तति सा तत्त्वान्यत्वाम्भ्यामवाच्यत्वादेवस्तुत्वेनाभिमत्या, आकाशाम्भोरूपङ्क्ति
वदिति, न तन्मया अरन्थाविशेषे परलोकव्यनम्थाऽम्भाभि वियते । अथास्या
एव विज्ञानादिसन्तते परलोकसंज्ञिताया प्रतिषेध त्रियते ः तदा तस्यास्तावत्
स्वरूपनिषेधद्वारेण परलोकनिर्देशो न शक्यते कर्तुम्, दृष्टस्वापद्धेतुमशक्यत्वात्,
किं तर्हि ः वनाद्यनन्तवचर्भनिषेधद्वारेण ।

सा चेत्यमनाद्यन्ता कथं न सिद्धयति ः यदि यत्तज्जगच्चित्तमाद्यतया मतम्,
निर्हेतुकं वा म्यात् ः नित्यविज्ञानेधरादिहेतुसमुद्भूत वा ः यद्वा—स्वत एव
नित्यम् ः भूतमात्रादुपत्र वा ः [G 525] अन्यसन्तानसंज्ञिज्ञानहेतुक वा ः—

गर्भादावादिविज्ञानं तत्राहेतु न युज्यते ।
 कादाचित्कतया सत्त्वं सर्वथात्यान्यथा भवेत् ॥ १८८० ॥
 नाशि नित्यमनःकालदिगीशात्मादिभिः कृतम् ।
 तत एव सदा सत्त्वप्रसङ्गात् तदभावतः ॥ १८८१ ॥
 एकं नित्यस्वभावं च विज्ञानमिति साहसम् ।
 रूपशब्दादिचित्तानां व्यक्तं भेदोपलक्षणात् ॥ १८८२ ॥
 क्षोणीतेजोजलादिभ्यो भूतेभ्यो भूतिरस्य न ।
 व्यक्तिर्वा सर्वचित्तानां यौगपद्यप्रसङ्गतः ॥ १८८३ ॥
 स्थिररूपं परैरिष्टं तद्धि सूतचतुष्टयम् ।
 सहकारिच्यपेक्षाऽपि स्थिरे पूर्वमपाकृता ॥ १८८४ ॥
 अथ क्षणिकमेवेदं परैरप्यभिधीयते ।
 कयं स्वोपगमस्तेषामेवं सति न ब्राध्यते ? ॥ १८८५ ॥

इति पञ्च पक्षाः । यदि हि स्वसन्तानवर्धिपूर्वपूर्वज्ञानहेतुकं पूर्वमेव चित्तं स्यात्, अनादिता निचसन्तते, नान्यथा—इत्यभिप्रायेणैषा पक्षाणामुपन्यासः ।

तत्र न तावदाद्यः पक्षः; नित्यसत्त्वादिप्रसङ्गात् । अपेक्षया हि भावाः कादाचित्कान् भवन्ति । यद्य नित्यहेतुकं स न किञ्चिदपेक्ष्यत इति किमिति विरमेत् ! नापि द्वितीयपक्षः; अतएव नित्यसत्त्वप्रसङ्गात् । कारणवैकल्याद्धि कार्वाणामसत्त्वम्, यथाविकलकारणं तत्किमिति न भवेदिति वक्तव्यम् । नापि तृतीयः पक्षः; कस्मात् ? तदभावतः = सदा सत्त्वाभावतः । एकमित्यादिना तमेव तदभावं दर्शयति । अनेन प्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षे विरोधमाह । क्षोणीत्यादिना चतुर्थं पक्षं निराकरोति । क्षोणी = पृथिवी । नित्येधरादिहेतुसमुद्भवप्रसङ्गात्तत्रापि तुल्यो दोषः; यतो महानूतचतुष्टयं परैर्नित्यमिष्टम् । न च 'सहकारिकारणपेक्षाणानुक्रमेण नित्यादुत्पत्तिः' इति युक्तं वक्तुम्; नित्यस्थानुपकारिणि सहकारिणि नापेक्षा—इति निलोहितप्रामत्वात् ॥ १८७७-१८८४ ॥

अयेदं महाभूतचतुष्टयं परैः = चार्वाकैः क्षणिकमभ्युदगम्यते यथोक्तदोष-भ्यात्, तदापि दोष एवेत्यभिप्रायः । तथा हि—न तावद् बुद्धिदेहयोः कार्य-

वाध्यता काममेतत् तु न्याय्यमित्युपगम्यते ।

क्षणिक सर्वयुक्तिभ्य सर्वभावविनिश्चितम् ॥ १८८६ ॥

कारणभावसिद्धौ किञ्चित् प्रमाणमस्ति, परस्य येन तद्व्यवहार सिद्धयेव ।
प्रयोग—यत्र यद्भावसिद्धौ न किञ्चित् प्रमाणमस्ति, न तत्र तद्व्यवहार प्रेक्षावत्
कार्यं, यथा वक्ष्ये शीतव्यवहार । नास्ति च बुद्धिदेहयो कार्यकारणभावसिद्धौ
किञ्चिन् प्रमाणमिति व्यापकानुपलब्धि ।

न चासिद्धता हेतो, तथा हि—प्रत्यक्षानुपलम्भसाधन कार्यकारणभाव ।
स चान्वयाद्, व्यतिरेकाद्वा विशिष्टादेव निश्चीयते, न दर्शनादर्शनात्रेण । तत्रान्व-
यात् कार्यनिश्चये कर्तव्ये गेषामुपलम्भे सत्युपलब्धिपक्षप्रतिपाद पूर्वमनुपलब्ध सद्युप-
लम्भत इत्येवमाशयणीयम् । अन्यथा हि यद्युपलब्धिपक्षप्रतिपादमनुपलब्धमित्येव
गोप्येते, तदा तत्र कार्यस्य प्रागपि सत्यम्, अन्यतो वा देशादपगमनम् । येन
कारणात् प्रागपि स्थिता कुत्राप्यदयस्तेषां कारणता न निषिद्धा स्यात् । उपलब्धि-
पक्षप्रतिपादसत्युपलम्भोपदर्शने [८ ७२६] तु सा निषिद्धा भवति, तत्र तस्या
व्यभिचारात् । एव तावदन्वयात् कार्यनिश्चय ।

व्यतिरेकादपि कार्यनिश्चये—सासु तदन्येषु समर्थेषु तद्वैतुषु यस्त्वैकस्याभावे
न मरतीत्येवमाशयणीयम्, अन्यथा हि केवल तदभावे न भवतीत्युपदर्शने
सन्दिग्धमत्र तस्य सामर्थ्यं स्यात्, अन्यस्यापि तत्र सामर्थ्याभावात्, ततश्चैक-
मपि सम्भाव्येत—अन्यदेव तत्र समर्थमस्ति, तदभावात् तत्रिष्टुत् ।

यद्युनरेतत्रिष्टुत् सन्यामस्य निवृत्तिरुपलम्भ्यते सा यदृच्छासवात् । मातृ
विवादीचित्तदेशान्मनः पिण्डमर्जुरभ्याम्यत्र देशे मातृस्त्रियादाभावे सत्यभावत् ।
तस्मात् सामर्थ्येति विशेषणीयम् । एव हि तस्यैव कारणत्व निश्चीयते,
तद्व्यतिरेकस्यैवानुपनिषान्त । न ह्यनुपकारिणो व्यतिरेक येनचिदनुविधीयते,
अत्रिसहाय । एवमन्वयव्यतिरेकव्याप्तिसन्दिग्ध कार्यकारणत्व प्रतीयते, नान्यथा ।
न चैतदुपलम्भो व्यतिरेको वा कार्यचित्तयोर्निश्चितोऽस्ति । तथा हि—न
तद्वत् स्वैरुपलम्भोऽन्यनिश्चय शक्यते कर्तुम्, गर्भादी मातृ चित्तोत्पत्ते

१ दशसप्तममन्त्र—पा०, दशसप्तममन्त्र शम्भोत्पत्त-पा० । २ तत्-पा०, गा० ।

केवलकायोपलभान्भावात्, न हि चित्तमन्तरेणोपलभो भवति । परशरीरेऽपि चेत्तसौऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वात् वैर्षापर्यग्रहणमस्ति । ततो नान्वयनिश्चयः ।

नापि व्यतिरेकनिश्चयः । तत्रापि हि न तावदात्मदेहव्यतिरेकेण स्वबुद्धि-
व्यतिरेको ज्ञातुं शक्यः; सर्वथा स्वयमभावात् । नापि परदेहव्यतिरेकेण तत्सम्ब-
न्धिन्या बुद्धेर्व्यतिरेको निश्चेतुं शक्यते; तद्बुद्धेरनुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेन देहनि-
वृत्तावपि बुद्धिव्यतिरेके संशयात् । अत एव कुत्रादौ देहाभावेऽपि न बुद्धिभ्रंति-
रेकनिश्चयः; 'तत्संशयाननुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेन संशयात् ।' 'परिस्पन्दादि-
कार्यदर्शनादप्यभावनिश्चयो न युक्तः; नावरथ^३ कारणाना कार्ययस्त्वात्^४ ।

अपि च—देहविशेषपरिग्रहहेतोस्तृष्णाविषयात् सलक्षणास्य स्पर्शकारणस्याभावात्
किं तत्र कुत्रादौ बुद्धेरभावः, आहोस्त्वित् देहव्यतिरेकादिति संशयः । तस्मान्ना-
सिद्धो हेतुः । नापि विरुद्धः; सपक्षे भावात् । नाप्यनैकान्तिकः; अतिप्रसङ्गात्, प्रेक्षा-
वत्त्वदानिसद्भावाच्च । तत्र चिदं बुद्धेर्न देह कारणमित्यत्र किं वापकं प्रमाणमिति
चेत् ? न; समस्येव प्रमाणम् । तथा च—मनोमतेर्न देहः कारणमित्यत्र "स्वतन्त्रा
मानसी बुद्धिः" (तत्त्व० १९२९) इत्यादिना प्रमाणमुपदर्शयिष्यति; तस्या एव
देहान्तरप्रतिबन्धानं प्रत्याभिपत्त्याद् देहानाशितत्वे सिद्धे परलोकसिद्धेः ।

किञ्च—मनोमतेर्देहः कारणं भवत्, एकोऽप्यवितरूपो वा भवेत्, अनेको
वा परमाणुसञ्चयात्मकः, यद्वा सेन्द्रियः, अनिन्द्रियो वा, किमुपादानकारणम्,
आहोस्त्वित् सहकारिकारणम्—इति विकल्पाः^५ । तत्र न तावदेकोऽवयवी युक्तः;
[G. 527] तस्य पूर्वनिषिद्धत्वात्, चतुर्माहात्म्यकल्पदानिसद्भावाच्च । न ह्येकस्य
स्वभावात्तदुत्पत्त्यं युक्तम्; अनेकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । 'तस्मादनेकपरमाणुसञ्चया-
गकोऽजीकर्षण्यः ।

ते च परमाणवः प्रत्येक वा हेतवः स्युः, समुद्रिता वा ! न तावत्
प्रत्येकम्; प्रतिगीवाङ्कुरोत्पादवत् प्रतिपरमाणु विकल्पोऽत्यतिप्रसङ्गात् । नापि

१. तत्रापि शक्यता०—वा, गा० । २. ०कार्यादिर्ग०—वा० ।

३. नावरथ हि—गा० । ४. कार्यवत्त्वम्—गा० । ५. विकल्प्यते—वा०, गा० ।

६. न तत्पादनैक०—गा०, न च तत्पादनैक०—गा० ।

समुदिता; नासिद्धयेकाङ्गवैकल्येऽपि मनसोऽनुत्पादापत्तेः^१, क्षित्यादीनामन्वत्-
रानायेऽङ्कुरानुत्पत्तिवत् । न हि सामग्रीप्रतिबद्धं कार्यमन्यतराभावे भवति; तत्कि-
पदस्वभावत्वदानिप्रसङ्गात् ।

अथ यथासन्निधानं सर्वेऽपि चैतन्यस्य हेतवः ! एवं तर्हि विकलविक-
लान्नदेहजनितयोर्विशेषेण भवितव्यम्; कारणमेवात्, अन्यथा कार्यस्य मेदो निर्ह-
तुकः स्यात् । न वाऽविकलान्नस्य सतः पश्चाद् विकलान्नतायामुपजातायां कश्चिन्म-
नोमतेर्विशेषोऽस्ति; श्रुतादिसंस्कारस्य तदानीमप्यविकलस्यैवानुवृत्तेः । गलादि-
देहवर्तिनी च मनोमतिरतिशयवती प्राप्नोति, न मनुष्यधीः । ये बाल्यशरीर-
मनुबन्धानस्ते मन्दधियः, महाशरीरास्तु पृथुधिवः; कारणस्य निर्हासातिशयान्या
कार्यस्य निर्हासातिशययोगदर्शनात् । न हि यद्वेदाद् यस्य मेदो न भवति,
तत्स्य कार्यं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात्, अयमेदस्य च निर्हेतुकत्वप्रसङ्गाच्च ।

नापि सेन्द्रिय इति पक्षः । तथा हि—इन्द्रियात् प्रत्येकं वा मनोमतिः स्यात्^२
समस्तादा ! न तावत् प्रत्येकम्; एकेकेन्द्रियापायेऽपि मनोमतेरविकलत्वात् । तथा
हि—प्रसुप्तिकादिरोगादिना कार्येन्द्रियादीनामुपघातेऽपि मनोधोरनिवृत्तैवाविकल्य^३
स्वसत्तामनुभवति । न च यस्य विकारेऽपि यत्र विक्रियने तत्र तत्कार्यं युक्तम्;
अतिप्रसङ्गात् । किञ्च—चक्षुरादिविज्ञानवत् प्रतिनियतार्थग्राहिता निर्विकल्पकत्वमर्थ-
सन्निधानसापेक्षमष्टिकृता च प्राप्नोति, अमिन्नकारणत्वात्; सुगपदनेकविकल्पो-
त्पत्तिप्रसङ्गाच्च । नापि समस्तादिति पक्षः; एकेन्द्रियाभावेऽप्यभावप्रसङ्गात्,
एकसहकार्यपायेऽङ्कुराद्यपायवत् ।

नाप्यनिन्द्रिय इति पक्षः, कटेवरच्युतस्यापि पाण्यादेस्तद्वेतुत्वप्रसङ्गात् ।
विशिष्टम्य हेतुत्वे सेन्द्रिय एवेष्टं स्यात् । न हि सेन्द्रियादन्यो विशिष्टः शक्यते
दर्शयितुम् ।

नाप्युपादनकारणमिति पक्षः । तथा हि—यः कार्यगताशेषविशेषानुयायिन
स्वभावस्य हेतु^३, सदा चाल्मसत्ताप्रत्युपस्थानतन्तदुपकारी, यस्य विकारापादन-

१. मानसाऽनुत्पादा०—पा०, ना० । २. रगिद्वैताऽपि०—पा०, ना० ।
३. पा० गा० पुनश्चर्यानांस्ति ।

मन्तरेण कार्यमशक्यविकारम्, स एव कारणविशेष उपादानत्वेन प्रसिद्धः । यथा पूर्वपूर्वो मृदात्मा कलाप उत्तरोत्तरस्य षट्संश्रितस्य कार्यकलापस्योपादानम् । अत एव यो यद्विकारवितुमिच्छति स तदुपादानविकारेणैव सत्त्विकारवति, नान्यथा । न ह्युपादाने पूर्वस्तिन्नप्रतिबद्धतामर्थ्ये सति 'तत्कार्यस्योपरस्यो-
त्पत्स्युः [G. 528] केनचित् प्रतिवातः शक्येत कर्तुम् । यथा षटादेरुत्तरस्यो-
त्पत्स्यमानस्य कार्यस्य पूर्वकं मृदात्मानमप्रतिबद्धचासमर्थक्षणेत्पादनतः^१ शक्यते न विकारापादानं कर्तुम् । सर्वत्रैव च 'विकारापादानेऽप्येव क्रमो
'यदुत्तासमर्थोत्तरपादानक्षणेत्पादनम्; अन्यथा न किञ्चिद् साक्षाद् विरुद्धं
सम्भवति । यदि हि सम्भवेत्, कार्यस्यापि कारणविकारापादानवत् साक्षाद्
विकारापादनं स्यात्, नोपादानविकारापादनद्वारेणैव ।

यत् पुनः प्रदीपनधिकृत्यैव देशान्तरवर्चिन्यास्तत्प्रमाया अन्तरावरणेन विकार-
रापादनं क्रियते, तन्न तस्याः साक्षात् प्रदीप उपादानकारणम्, किं तर्हि ? पूर्व-
पूर्वः प्रमाक्षणः; 'तस्यैवासमर्थक्षणात्तरोत्पादनलक्षणविकारापादानात् । आवर-
णेन प्रमा प्रतिहन्यते । यत् पुनर्वस्वधिकृत्यैव यद्विकार्यते न तत्तदुपादानम्, यथा
गवयमधिकृत्य नौर्दिकार्यमाणः । अविकृत्य च शरीरं मनोमतेरनिश्चरणादिना
दुर्मनस्कृतादिलक्षणस्य विकारस्योपादानं क्रियत इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

न्तु 'चाहारस्वापादिना देहस्य पुष्ट्यादिविकारे सति रागादिलक्षणा मनो-
मतेर्विकारापत्तिर्दृश्यत एव ? यदि नाम दृश्यते ततः किम् । न द्वेतावता हेतोर-
सिद्धत्वम् । तथा हि—यद्विकारेऽपि यस्य विकारापादनं सम्भवति न तत्तदु-
पादानमित्येतावन्मात्रमिह विवक्षितम् । सम्भवन्ति च 'दस्याद्विदवस्थायामनिश्च-
रणादिना देहविकारापादनमन्तरेणैव बुद्धेर्विकारापादनमिति कुतोऽसिद्धत्वं हेतोः ।

१ कार्यस्यो—पा०, गा० ।

२. मप्रतिबद्धता—पा० ।

३. विकारात्पादाने—पा०, गा० ।

४. समर्थान्तर्ये—पा०, गा० ।

५. तथैवा—पा०, गा० ।

६. चाहारस्वापादिना—पा०, चाहारस्वापादिना—पा० ।

७. वस्यचिदवस्थायाम्—पा०, गा० ।

न चाप्येवम्भूतात् कदाचित्कात् तद्वीयविकारानुविधानात्तदुपादानत्वं युक्तम्; अति-
प्रसङ्गात् । एवं हि विषयस्याप्युपादानत्वं स्यात् । तथा हि—शार्दूलशोणितवि-
बीभत्सविषयदर्शनादिवलेनापि कस्यचित् कातरमनसः सञ्जायत एव मोहादिलक्षणो
मनसो विकारः, न चैतद्वक्ता सा मनोमतिरतवाश्रिता भवति । कामशोकादिवि-
तर्केण च मनस्युपहते देहविकारदर्शनाद्देहस्यापि तदुपादानताप्रसङ्गात् । किन्तु निय-
मेन साक्षाच्च यस्यैव यो विकारमनुविधत्ते स तदुपादानो युक्तः । न च रागादि-
लक्षणो विकारो नियमेन शरीरपरिपोषादितो भवति; कस्यचित् परिपुष्टशरीरस्यापि
प्रतिसङ्ख्यानवतोऽसम्भवात् । तथा परिक्षीणवपुषोऽप्ययोनिशोमनस्कारबहुलस्य
पुंसस्तिर्यग्गतस्य च कस्यचिदपचितपरिमाणस्याप्यतीव रागादिदर्शनात् । न च
यदमावेऽपि यद्भवति तत्स्य कार्यं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् ।

नापि साक्षाद्देहाद् रागादिः सम्भवति, अयोनिशोमनस्कारादिव्यवहितत्वात् ।
तथा हि—देहपृथी सत्यामन्तश्चेष्टव्यलक्षणविषयोपन्नितमुखाद्यनुभूतः । १ तत्
आमस्नेहवत्स्मिन् २ मुखादौ तत्साधने च नित्यादिविषयासपरिगतमनसो
ममेदमनुग्राहकमुपातकं [G. 559] चेत्यात्मोपकारकप्रतिकृत्यादिविज्ञानः, तत्-
स्तत्परितोपदौर्मनम्यादिसम्भवः । तस्माच्च मुखादिविषयव्यवसानादिप्रसृत्य ३ इत्ये-
तच्चान्यव्यतिरेकाम्यां प्रतीतमेव; सौमनस्यादिसम्भव एव रागादिदर्शनात्,
सत्यपि पुष्ट्यादौ तदसम्भवे चादर्शनात् । अतो न पुष्ट्यादि साक्षान्मनोगते-
विकारकम् ।

अत एव च साक्षादनुपकारित्वात् सहकारिकारणमपि न देहस्तत्त्वा
इति सिद्धम्; साक्षादेवोपकारिणामङ्कुरादिषु शिष्यादीनां सहकारित्वप्रसिद्धे,
अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् सच्चतीयपूर्वकीलपनोधप्रवृत्तय एव रागादयः ।
देहपृष्टियौवनकालदयस्तु केषाञ्चिन् प्रतिसङ्ख्यानान्यासविकृत्यानां ठट्टासनाप्रबोध-
हेतवो भवन्ति ।

मरुतु वा साक्षादुपकारी देशो मनोमतेः स्वोपादानमृचाया. कदाचित्,

१. परिपोषादितो—पा०, गा० ।

२. व्यवसायादि—पा०, गा० ।

३-३. तत्रामदेदवत—पा०, गा० ।

तथापि न देहनिवृत्तावपि तस्या निवृत्तिः सिद्धयति, यथा वह्निनिवृत्तावपि न शयदिविनिवृत्तिः; स्वोपादानप्रवृत्तत्वादिति नानिष्टापत्तिः । नाप्यनैकान्तिकत्वा हेतोः; अतिप्रसङ्गात् । नापि विरुद्धता; सपक्षे भावात् । अतो नोपादानकारणं देहः । नापि सहकारिकारणमिति सिद्धं मनोमतेः पूर्वपूर्वबुद्धिप्रमवत्वमेव ।

स्यादेतत्—यथोः सहस्थितिनियमस्तत्सुपादानोपादेयमूलौ, यथा— मदीपप्रमे । अस्ति च सहस्थितिनियमः शरीरमनोविज्ञानयोरिति स्वभावहेतुः । तदयमन्यतरासिद्धो हेतुः; विरूपे घातो शरीरमन्तरेणापि मनोमतेरवस्था-
नाभ्युपगमात् । नापीष्टसिद्धिः; मनोमतेरपि देहं प्रत्युपादानत्वमसङ्गात् । अनै-
कान्तिकता च; हेतुभेदादपि सहावस्थानसम्भवात् । यथा—अग्निताम्रद्रवयोः । तथा हि—बद्धिसहकारि तां द्रवचामारभते, न केवलम्; एवमिहापि देहस्योपादानं कलस्यदि मनोविज्ञानसहकारि देहमुत्तरमारभते, इत्यतस्तयोः सह स्थानं नोपादानोपादेयभावादित्यतोऽनेकान्त एव ।

अथापि स्यात्—यद्यप्युत्तरकालं मनोधीः पूर्वपूर्वबुद्धिप्रमवा भवति, तथापि या प्रथमकालभाविनी तस्या देहोपादानत्वादतो नाऽनादित्सिद्धिरिति ? तदेतद-
सम्बन्धम्; न हास्याः कल्पानायाः किञ्चित् साधकं प्रमाणमस्तीति प्रतिपादितमेतत् । बापकमपि नातीति चेत् ? न; विद्यत एव बापकम् । तथा हि—यदि देहात् सकृदुत्पन्ना सती मनोधीः पश्चात् सन्नानिसमुद्भवा स्यात्, तदोत्तरकालं सर्वदेव पूर्वपूर्वमनोविज्ञानसमुद्भवैव स्यात्, न विजातीयचक्षुरादिविज्ञानसमुद्भवा, न हि प्रसोऽमोः सकृदुद्भूय पश्चादन्यतो विजातीयोद्भवति । न च मनोमतिरुत्तरकालं मनोविज्ञानसमुद्भवैवानुभूयते, किं तर्हि ? अमिततस्मन्तन्तरप्रत्ययप्रसवा । न च यद्यतः प्रथमतरमुद्भयमासादयन् समुपलब्धं तत्ततोऽन्यतो भवितुमर्हति; अहेतुकत्व-
प्रसङ्गात् । [G 530] प्रथमतरं वा नियतचक्षुरादिविज्ञानसमन्तरमुद्भय-
मासादयन्तो मनोधीरनुभूयत इति, अतोऽपतिनियतविज्ञानयात्रम्विकी—
इति सिद्धम् ।

किञ्च—यदि प्रथमकाल एव मनोमतेरुपादानकारणं देहः, नोत्तरकालम्,
उता देहनिर्पेक्षा सा किं न प्रयच्छति ? न अनुपकारिणि देहे तस्याः आचिदपेक्षा

युक्ता । यस्यापि तव^१ बुद्ध्यन्तरपूर्विका बुद्धिः, तस्यापि केवलं किं न प्रवर्तत इति चेत् न, प्रवर्तत एव । यथा—विरूपे घातो । याऽनुरूपे स्पृहावती सा तसापेक्षा वर्तत इत्यनुवालम्ब एव ।

अथोत्तरकाल देहस्याप्युपकारित्वमङ्गीक्रियते : तदाऽनेकविज्ञानप्रबन्धप्रसव प्रसङ्गः, शरीरस्यापरविज्ञानोपादानमूलास्याविकल्पस्य तज्जनकत्वेनावस्थितत्वात् । यथा हि—यद्यदेवोत्पद्यते देहाद्विज्ञान तत्तदपर पृथक् पृथग्विज्ञान सन्तनोतीत्येकस्य प्राग्निन प्रतिक्षणमप्रमेयविज्ञानसन्ताना प्रत्येरेन् । न चैवमनुभवोऽस्ति ।

अथापि स्यात्—उत्तरकाल देहस्य नोपादानकारणत्वेन पृथगुपकारित्वमिष्टम्, किं तर्हि : प्रबन्धेन स्वोपादानत प्रवर्तमानाया मनोविषय उत्तरोत्तरकार्यप्रसव प्रति सहकारित्वादुपकारी देह इत्यतो न देहनिरपेक्षा सा प्रवर्तत इति : एतदपि मिथ्या, न हि यो यस्य यथा जनकत्वेन प्रसिद्धः, स त जनयन्नन्यथा जनयति, विशेषाभावात् । तथा हि—आलोक्यादिरनुनहतचक्षुर्विज्ञान प्रत्याकम्बनभावेन जनकत्वमनुभूय न पुनस्तस्यान्यथा जनको भवति । यदाह—

“प्राज्ञताया न खल्वन्यज्जननं प्राखलक्षणे^२ ॥

साक्षात् ह्यन्यथा बुद्धे रूपादिरुपकारकः” । (म वा २ ५२९-३०) इति । अन्यथा कार्यस्य कारणकृतत्वमवमैदामेदस्य व्यवस्थानं न स्यात्, तद्गतोपकाराननुविधानत्वात् । ततश्चादेतु कत्वमसङ्गः । न च प्रथमकाल देहस्य विज्ञान प्रति साक्षात्जनकत्वव्यतिरेकेणान्यदुपादानत्व स्वया गृहीतम्, किं तर्हि : साक्षादुपकारित्वमेव । न^३ चोत्तरकालमप्यन्तीति किं नोपादानकारणं स्यात् । अथान्यत् पूर्वमपि मा मूल पश्चाद्देविशोपात् । न चोत्तरकालमपि पूर्वविज्ञानसद्वकारी देह एवोत्तरोत्तरबुद्धेरुपादानं भविष्यतीति शक्यं वक्तुम्, पूर्वं विस्तरेणोपादानत्वस्य निषिद्धत्वात्, प्रथमजन्मजुद्धेरपि बुद्ध्यन्तरपूर्वकत्वमसङ्गात् । अतः प्रागित्यमत्तपरेऽप्येतदाचार्यायं दूषणं मुक्ता छिप्यति । यदाह—

“देहान् सद्बुद्धत्वात् पार्यदि स्वभावा निवर्त्यते ।

परतश्चेत् समर्थस्य देहस्य निरति कुतः” ॥ (म वा १ ११५) इति ।

१ ६६—पा० । २ *लक्षणम्—सर्वत्र । ३-३ तयोः—पा०, या० ।

तस्मात् सिद्धा मनोबुद्धेरनादित्वा ।

अथ वा—सर्वेषु बुद्धिरविशेषेणानाविः सिद्धा । तथा हि—आदिवुद्धिर्भवन्ती
अक्षयबुद्धिर्वा भवेत् ? मनोबुद्धिर्वा ? न तावदाद्यः पक्षः, सुप्तमूर्च्छान्यचित्तानां
सत्यप्यक्षेऽनुगुणमनस्काराभावादवाबुद्धेरनुत्पत्ते । अतो न केवलमिन्द्रियमक्ष-
बुद्धे कारणम्, [G 551] अपि तु मन्त्रकारविशेषसापेक्षमिति निश्चीयते ।
अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यत्वात् कार्यकारणभावस्य । न चापि यतो यत् प्रथमतर-
रूपमान निश्चितं तत् ततोऽन्वस्मात् प्रथमतरमुदयमासदयति; अहेतुकत्वप्रसङ्गात्, घूम
इवान्ने । प्रथमतरं चाक्षयबुद्धिरूपव्यमानाऽनुगुणमनस्कारसापेक्षैवोत्पद्यत इति
तस्मान्न केवलमिन्द्रियमस्या कदाचित् कारणमिति सिद्धम्; अन्यथा निर्हेतुक-
त्वमसङ्गो बाधकं प्रमाणम् ।

नापि मनोबुद्धिरिति पक्षः । न हि साऽक्षैरनुपलब्धेऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रव-
र्तते; अन्यथापि राद्यभावमसङ्गात् । प्रवर्तता वा, किं सा सविकल्पिका ? आहो-
स्विदविकल्पिका ? इति वक्तव्यम् । तत्र न तावदाद्यः पक्षः, तथा हि—विकल्पः
प्रवर्तमान सर्व एव बोधकशब्दाकारानुस्यूत एव वर्तते; अन्तर्जल्पाकारतया
नित्यमनुभूयमानत्वात् । सा च वाचकशब्दाकारता विकल्पस्य सङ्केतप्रवृत्तेशाद् वा
भवेत्, यदा वाचकात्मन शब्दरूपस्य, ज्ञानात्मधर्मरूपत्वाद् बोधरूपवच्छब्दार्थ-
महणाद्वेति विकल्पात् । तत्र न तावत् सङ्केतप्रवृत्तादिति पक्षः; पूर्वं सङ्केतस्यापृहीत-
त्वात् । नापि द्वितीयः पक्षः । तथा हि—द्विविधः शब्दात्मा—स्वरक्षणरूप,
सामान्यलक्षणरूपश्च । तत्र यस्तावत् स्वरक्षणरूप, तस्यावाचकत्वात् तदाकार-
तया ज्ञानस्य सविकल्पकत्वम् । नाप्यती ज्ञानस्यात्मगतो धर्मः; नीलादिवद्बहीरूपेण
भासनात् । अन्यथा हि नीलदीनामपि ज्ञानधर्मत्वं स्यात्; अविज्ञेयात् । ततश्च
विज्ञानमात्रमेव विधं स्यात्, न भूतपरिणामरूपम् ।

ननु साकारज्ञानपक्षे नीलादिप्रकारे ज्ञानस्यात्मगत एव धर्मो बहीरूपेण
भासते, तत्किमुच्यते—बहीरूपेण भासन्वात्ज्ञानात्मधर्मो न भवतीति ? सत्यमेतत्;
किन्तु आद्यार्थोपरागितया ज्ञानस्य तथा प्रतिभासनात्तामगतोऽसौ ज्ञानस्येति

व्यवस्थाप्यते । किं तर्हि ? बाह्यस्यैवेति, तत्रैव तस्य निजत्वात् । ज्ञाने तु तस्यार्थोपपानकृतत्वेनागन्तुवत्त्वात् । तस्मात् स्वलक्षणरूप शब्दात्मा वाचक, नाप्यासौ ज्ञानात्मधर्म । सामान्यलक्षणरूपस्तु यद्यपि वाचक, तथाप्यसौ ज्ञानात्मधर्मो न भवति, बाह्य एव^१ शब्दस्वलक्षणधोनावसेवे^२ तस्य योज्यमानत्वात्, न ज्ञानात्मनि । न ह्यन्यगत सामान्यमन्वत्र योज्यते, ज्ञानेऽतिप्रसङ्गात् । एव हि गोत्वमक्षादावपि योज्येत । न चागृहीतशब्दस्वलक्षणे धर्मिणि तद्धर्मो वाचकात्मा योजयितुं शक्यते, धर्माणां धर्मिपरतन्त्रतया स्वातन्त्र्येणाग्रहणात् । नापि विकल्पेन स्वलक्षणात्मा धर्मो ग्रहीतुं शक्यते, तस्य सामान्यलक्षणविषयत्वात् । तस्माद् नादिस्वलक्षणानुभवाहितवासनाप्ररोधजनानो विकल्प इति सिद्धम् ।

नापि शब्दार्थग्रहणादिति पक्ष, न ह्यर्थे शब्दा सन्ति तदात्मनो [G 532] वा, अस्त्युत्पन्नस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात्, यद्येष्टमर्थेषु नियोगान्यवप्रसङ्गात् । किञ्च—अन्वियादिरूपणार्थस्याविरोधेऽपि न विकल्प सर्वाणाकारात् युगपद् विकल्पयति, आकारान्तरव्यवच्छेदेन प्रतिनियतेकाकारोपग्रहेणैव विकल्पस्योत्पत्ते । अतश्चैकाकारविकल्पेन कारणवक्तव्यम् । न चाम्यासात् तदन्यद्वक्तुं शक्यम्, यथा क्षुण्णानि विकल्पानाम् । ततश्च पूर्वाम्यासवशेन विकल्पकस्य प्रवृत्तेरनादिर्विकल्पका^३ बुद्धिरिति^३ सिद्धम् ।

अथ विकल्पिकेति पक्ष, तदा न कदाचिद्विकल्पिका बुद्धिरुत्पद्यते । प्रोक्तनीत्या सङ्घेत्तवशादुत्तरकालमुत्पद्यत इति चेत् ? न, निर्विकल्पकज्ञाने स्थितस्य पुनः सङ्घेत्तस्य कर्तृमशक्यत्वात् । तथा हि—न यावच्छब्दसामान्यमर्थसामान्यं व बुद्धाववभासते । न तावत् सङ्घेत्त शक्यते कर्तुम् । न च विकल्पे विज्ञाने सामान्यं प्रत्यवभासते । यच्च प्रत्यवभासते स्वलक्षणं न तत्र तेन वा सङ्घेत्त क्रियते, व्यवहारार्थत्वात् तस्य । न च सङ्घेत्तकालदृष्टस्य स्वलक्षणस्य व्यवहारकालेऽस्ति सम्भार इति न स्वलक्षणे सङ्घेत्तकालात् पूर्वं निकल्पोऽवदयमस्त्युपान्तव्य । स चाम्यासमन्तरेण न सिद्धयतीति सिद्धाऽनादिता ।

१-१ ०२२०—पा०, या० ।

२ अद्य — पा० ।

२-२ निकल्पक०—पा०, या० ।

यदि न्यायानुरागाद् वः स्वपक्षेऽप्यनपेक्षता ।

। भूतान्येव न सन्तीति न्यायोऽयं पर इष्यताम् ॥ १८८७ ॥

अपि च—यदि पूर्वजन्माम्नासाहितवासवान्वात् प्रथमजन्मभाविनी नेष्यते बुद्धि, तदा सद्योजातस्य सत शिशोस्तिर्धर्मगतस्यापीड मुखस्य साधनमिव दुःखत्वेति व्यवसाय कथं भवेत् ! येन मुखसाधन स्तनादिकमन्विच्छति । तच्चालभमानो रोदनमारभते, प्राप्य च सहसा व्यपगतस्त्वदितोऽभ्यवहारादिक्रिया कुर्वते । न हनेन कदाचित् स्तनादे क्षुत्पीडाद्युपशमनादिहेतुत्वमनुभूतम् । न चापि प्रयातपठनादेरुपहितकारणत्वा^१, येन सद्योजातोऽपि कानरादिशिगुरवपातपतनप्रभव-
दुःखानुस्मरणनीतो^२ मातुरतीव क्रोडमाश्लिष्यति, प्रपातादिस्थानं च परिहरति । न हनन्तुभूतेऽसिष्टसाधनफलानि नियमेन निहासन्त्युपादिसन्ते वा, अतिप्रसङ्गात् । अयसोऽयस्कान्वापसर्पणदृष्टान्तोऽप्ययुक्त एव, न हि तन्निर्हेतुकम्, सर्वदा सत्त्वादि-
प्रसङ्गात् । सहेतुकत्वे वा यथा तस्य हेतुरयस्कान्तो निर्दिश्यतेऽन्वयञ्चतिरेक-
सिद्ध, तथापि हानोपशान्तानुष्ठानस्य हेतुर्वाच्य^३ । न चासौ निर्देष्टुं शक्यते, अन्वयाम्नासात् । तस्मात् पूर्वाम्नासकृत एवाय बालानामिष्टानिष्टोपादानपरित्याग-
लक्षणो व्यवहार इति सिद्धा बुद्धेरनादितेत्वभिप्राय । तथा च—“स्वतन्त्रा
गानती” (तत्त्व० १९२९) इत्यादिना, “अपि न स्तनपानादा” (तत्त्व०
१९३९) इत्यादिना च साधारण दृपण वक्ष्यतीत्यल बहुता ।

किञ्च—नेषाम् = चार्वाकाणा क्षणिकत्वमभ्युपगच्छताम्, स्वोपगम. =
स्वसिद्धान्तो वाध्यते = भूताना नित्यत्वाभ्युपगमो वाध्यते, भूताना^४ नित्यत्वा
भ्युपगमात्^५ ॥ १८८५-१८८६ ॥

[G 533] अथ युक्त्युपेतत्वात् क्षणिकत्वमभ्युपगम्यते, तदा विज्ञप्तिमात्र
तन्वयस्तर्हि पर उक्तृष्टोऽभ्युपगम्यताम्, तथापि युक्त्युपेतत्वस्याभ्युपगमकारणस्य
तुल्यत्वात् ॥ १८८७ ॥

१. अनुभूतेषु शेष ।

२. * दुःखानुस्मरणभीतो - पा, गा ।

३. हेतुभाव्य - पा०, गा० ।

४-५ पा०, गा० पुस्तकधोर्नास्ति ।

नाव्यव्यात्मता तेषा नापि युक्ताऽणुरूपता ।
 अयोगात् परमाणूनामित्येतदभिधास्यते ॥ १८८८ ॥
 अवहित्तत्त्वरूपाणि वासनापरिपाकत ।
 विज्ञाने प्रतिभासन्ते स्वप्नादाविव नान्यत ॥ १८८९ ॥
 विज्ञानस्यैव निर्भास तन्माश्रित्य प्रकल्प्यते ।
 स्वप्नमायोपम नेद महाभूतचतुष्टयम् ॥ १८९० ॥
 तदन्यस्य तदाभावे हेतुत्व नोपपद्यते ।
 प्राप्तभूत भूतनिर्भास ज्ञान तु जनयेत् परम् ॥ १८९१ ॥
 सन्तानान्तरविज्ञान तस्य कारणमिष्यते ।
 यदि तत् किमुपादान सहकार्यं वाऽस्य किम् ॥ १८९२ ॥

कथम् ? इत्याह—नात्रयव्यात्मतेत्यादि । तेषामिति महान्तानाम् ।
 अभिधास्यत इति । समान्तरमेव ग्रहिरर्थपरीभाषायाम् ॥ १८८८ ॥
 यदि न सत्त्वेव मूलानि, कथं तर्हि प्रतिभासन्ते ? इत्याह—अवहित्तत्त्व
 रूपाणीत्यादिना । अन्यत इति । विज्ञानादन्यत्र बाध इति यावत् ॥ १८८९ ॥
 कथं तर्हि पृथिवीत्यादिव्यवहारो लोक्यास्तयो ? इत्याह—विज्ञान-
 स्यैवेत्यादि ॥ १८९० ॥

यदि मूलानि न सन्ति, कस्माद् पानहेतु ? इत्याह—तदन्यस्येत्यादि ।
 तदन्यस्येति तस्माद् विज्ञानादन्यस्य मूलचतुष्टयस्य ॥ १८९१ ॥

एष मूलमात्रोद्धव तावन्नाय चित्तं न भवतीति प्रतिपादितम्, इदानीम्
 “यद्वाऽन्यज्ञानमात्रजम्” (तत्त्व० १८७९) इत्येतत्प्रश्ननिराकरणाय—
 सन्तानान्तरेत्यादि । [G 531] तत्र = सन्तानान्तरचित्तं मात्रादिसम्बन्धि,
 उपादानकारणं वा स्यात्, सहकारिद्वयं वा ? न तावदुपादानकारणम्,
 पुनश्चानसन्तानेऽपि मानापितृश्रुतादिसंस्कारादिविशेषानुत्पत्तिमसक्तात्, यथा
 पित्रोरेव स्वेतरबुद्धिषु । यन्मादुच्छेषु क्षणेषु यत् पूर्वक्षणसंस्कारानुवर्तनम्,

उपादानमभीष्टं चेत् तनयजानसन्ततो ।
 पित्रोः श्रुतादिसंस्कारविशेषानुगमो भवेत् ॥ १८९३ ॥
 उपादानतदादेयधर्मोऽयं यद्व्यवस्थितः ।
 अन्ययव्यतिरेकाभ्यां निश्चितश्च स्वसन्ततो ॥ १८९४ ॥
 स्वोपादानबलोद्भूते सहकारित्वकल्पने ।
 सन्तानान्तरचित्तस्य न कानिद् व्याहृतिर्भवेत् ॥ १८९५ ॥

अयमुपादानोपादेयधर्मो^१ व्यवस्थितः; स्वसन्तानेऽन्ययव्यतिरेकाभ्यां निश्चितत्वात् ।
 अथ मतम्—यथैकरमात् प्रदीपान्तरोत्पत्तौ न पूर्वदीपसंस्कारेण
 स्थीत्यादिलक्षणेन विशिष्टस्योत्तरस्य दीपस्य सम्भवः, किं तर्हि ? निःसंस्कारस्य
 प्रदीपमात्रस्योत्पत्तिः, अन्यतस्तु तस्य दीपान्तरस्य स्वेत्यनादेः^२
 सकाशाद् विशेषः, तद्वस्तु तद्वद्भेदिरिति ? तत्र; यस्मात् प्रदीपादिसंस्कारः स्वाश्र-
 येऽपि तावन्न^३ सन्तानमववप्नोति, अतिथरत्वात् तस्य । तथा हि—इन्द्रनाप-
 चये^४ तस्यैव दीपस्य तनुत्वं^५ दृश्यते । न त्वेकस्मिन्नेव श्रुतादिसंस्कारः^६,
 तस्य चिरकालमवस्थानात् । अतो न दीपादिविःसंस्कारस्य बुद्धिमात्रस्य
 सम्भवो युक्तः ।

किञ्च—प्रदीपादौ बहुतराध्यपरमाणुसञ्चयोत्पादाहुपकल्पितौ^७ विशेषा-
 विशेषोऽस्ति, अविशेषो च । इह त्वेकस्मिन्नेव वस्तुलक्षणे श्रुतादिसंस्कारेण
 विशेषो यावद्बुद्धिवर्चिनि, अविशेषस्तु सुतबुद्धिवर्चिनीति किं केन शास्यम् ।

किञ्च—उपादानकारणत्वेऽयं प्रसङ्ग उच्यते, न च दीपान्तरं दीपान्त-
 रस्योपादानकारणम्; भिन्नसन्तानत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

अपि च—येषां संस्वेदजातीनां मातैव नास्ति तेषां कथमन्यविश्वानजा-
 मुद्भिरित्यलं प्रसङ्गेन ।

१. एवमुपा०—या०, गा० ।

२. स्वेत्यनादेः—गा० ।

३. तावन्न—या०, गा० ।

४. इन्द्रनापचये—या० ।

५. तनुत्वं—गा०, अत्रत्यं—गा० ।

६. श्रुतादि—त्रे० ।

७. ०दातुपकल्पितौ—या०, गा० ।

अतीतजन्मसाधनम्

तस्मात् तत्रादिविज्ञानं स्वोपादानबलोद्भवम् ।
 विज्ञानत्वादिहेतुस्य इवानौन्तनचित्तवत् ॥ १८९६ ॥
 अन्यहेतुप्रतिक्षेपादहेतुत्वे च संस्थिते ।

अन्यथा निपतो धर्मो नायं तस्य प्रसज्यते ॥ १८९७ ॥

अनागतजन्मसाधनम्

मरणक्षणविज्ञानं स्वोपादेयोदयक्षमम् ।
 रागिणो हीनसद्भत्वात् पूर्वविज्ञानवत् तथा ॥ १८९८ ॥

अथ सहकारिकाणामिति पक्षान्तरा सिद्धसाध्यता ॥ १८९२-१८९५ ॥

तस्मादित्यनादित्यमाधने प्रमाणयति । प्रयोगः—यद्विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कार-
 स्फुर्यन्तुष्टयस्वभावं वस्तु तत्स्वोपादानबलोद्भवम् ; विज्ञानादित्वात्, यथा यौवन-
 धनस्यासु तदं व स्फुर्यन्तुष्टयम् । विज्ञानादित्यभावश्च [G 535] प्रथमजन्म-
 चित्तादिकल्प इति स्वभावहेतुः । तत्रादिविज्ञानमिति विज्ञानप्रदणमुपलक्षणम् ।
 वेदनादयोऽपि गृहीतव्याः ॥ १८९६ ॥

साध्यविपर्यये हेतोर्वापकं प्रमाणमाह—अन्यहेत्वित्यादि । अन्येषां
 नियमन कालदिशीतादीना पूर्वं प्रतिक्षेपात् स्वोपादानस्य चान्म्युपगमेऽहेतु-
 क्तवं स्यात्, तत्राद्यं विज्ञानादित्यक्षणो नियतो धर्मो न स्यात् ; आकस्मिकस्य
 स्वभावस्य नियमनमाधने प्रतिनियमायोगात् । अतो निर्हेतुकत्वे नियतविज्ञा-
 नादिधर्मानुपगच्छिर्वापकं प्रमाणम्, कदाचित्कत्वानुपपत्तिश्च ॥ १८९७ ॥

प्रथमनीतं जन्म प्रसाध्य, अनागतमपि प्रसाध्यितुं प्रमाणयन्नाह—मरणे-
 स्यादि । य सरागं चित्तं तन् स्वोपादेयचित्तान्तरोदयसमर्थम् ; सरागत्वात् पूर्वावस्था-
 चित्तवत् । सरागं च मरणचित्तमिति व्यभावहेतुः । न चासिद्धो हेतुः, यतो यद्
 रागादिप्रतिपक्षनैरात्म्यदर्शनविगुच्छं चित्तं तत्सर्वं सरागमेव ; प्रतिपक्षविपुक्तत्वात्,
 सुरागमोगचित्तमिति । नाप्यनैकान्तिकः ; एतावन्मात्रहेतुकत्वाच्चिदान्तरोदयस्येत्य-
 विकृतकारणानुपगच्छिर्वापकं प्रमाणम् ॥ १८९८ ॥

येन रूपेण विज्ञानं जनयत् परिनिश्चितम् ।
 प्राक् पश्चादपि तद्विभ्रदखण्डं किं न कारकम् ॥ १८९९ ॥
 परपक्षे न' नु ज्ञानं' कायादेवेति संस्थितिः ।
 दृष्टान्तो तत् कथं सिद्धी साध्यधर्मसमन्वितो ॥ १९०० ॥
 तन्न' कायस्य हेतुत्वं प्रागेव विनिवारितम् ।
 चेतसो युगपत् प्राप्तेरभावाच्चातिरेकिणः ॥ १९०१ ॥
 आभोगशुभचित्तादिभावित्वेन विनिश्चितम् ।
 स्मृतिरागादिविज्ञानं तन्निषेद्धुं न पार्यते ॥ १९०२ ॥

एतदेव दर्शयति—येन रूपेणेत्यादि । तद्विभ्रदिति रूपम्^१, स्वभावमिति यावत् ॥ १८९९ ॥

परपक्ष इत्यादिना प्रयोगद्वयेऽपि दृष्टान्तयोः साध्यविकल्पां चोदयति ।
 [G 536] तथा हि—स्वोपादानोद्भवत्वं स्वोपादेयोद्भवक्षमत्वं च साध्यधर्मः ।
 यस्य च 'नित्यं कायादेव विज्ञानमुत्पद्यते' इति दर्शनम्, तस्य न क्वचिद्-
 यथोक्तसाध्यधर्मत्वसमन्वितो दृष्टान्त सिद्ध इति कथम् 'इदानीन्तनचित्तवत्',
 'पूर्वविज्ञानवत्'—इत्येतयोर्दृष्टान्तयोरुपन्यास इति ? नैष दोषः; पूर्वमेव कायस्य
 हेतुत्वं निषिद्धम्—'चेतसो यौगपद्यप्रसङ्गः' इत्यनेन; अपेक्षणीयस्य सहकारि-
 चारणस्यातिरेकिणोऽभावात्, नित्यस्यापेक्षानुपपत्तेः ।

अनित्यपक्षे तु पूर्वोक्तं वर्तमानं च दूषणम् । न चाभ्युपगमाश्रेण प्रमाण-
 सिद्धस्याप्यसिद्धत्वं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात्, तथा न किञ्चिद् कस्यचित् साधनं
 स्यात् । यथाऽऽह—'नानिष्टैर्दूषणं सर्वम्' इति ।

क्रिच्च—यत्राऽऽभोगचित्तसमनन्तरं स्मरणमूलपदमानं संपरिनिश्चितम्, तदा
 शुभादिचिन्ताद्रागः । तथाहि—सा सुन्दरीति तस्मीति तद्गदरीति सुमुत्तीति
 चेत्यादि शुभचिन्तयतां रागिणां राग उत्पद्यते; तथा ममानेनापवृत्तम्, अयमपक्ररि-
 प्यति^४, अयमपक्रोतीत्यादि चिन्तयतश्च द्वेष उत्पाद्यमानो निश्चितः, स कथमपवृत्तुं

१-३. न तद्विज्ञानं—पा०, गा० ।

२. ननु—पा०, गा० ।

३. स्वरूपम्—पा०, गा० ।

४ अयं परिध्यति—पा०, गा० ।

परोद्भाषितविभातसन्तानप्रतिक्षेपरू-

प्रमद्वनिराकरणम्

निर्हासार्तिदायो दृष्टो बुद्धीनां पूर्वभाषिनः^१ ।

बुद्धघष्यात्तविशेषस्य समुत्कर्षार्थपर्यतः^२ ॥ १०३ ॥

लग्नार्था^३ शक्तिविगुणे^३ ज्ञाने^३ वार्यान्तराप्रहात्^३ ।

ज्ञानस्य ज्ञानहेतुत्वं न याति वचनीयताम् ॥ १०४ ॥

विभिन्नदेहवृत्तित्वमत^४ एव न सिध्यति^४ ।

धर्मपरचेतसो^५ वृत्तिः का वा कायेष्वपातिनः ॥ १०५ ॥

स्यादाथयो जलादीनां पतनप्रतिषेधतः ।

चेतसानगतानां च किमाधारः प्रयोजनम् ॥ १०६ ॥

तादात्म्येन स्थितिर्वृत्तिरिह चेत् परिकल्प्यते ।

साऽप्ययुक्ता न हि ज्ञानं युक्तं कायात्मकं तव ॥ १०७ ॥

तादात्म्ये हि यथा कायो विस्पष्टं वेद्यते परैः ।
 रागद्वेषाद्विचेतोऽपि तथा किं न प्रवेद्यते ॥ १९०८ ॥
 स्वेनैव वेद्यते चेतो देहस्तु स्वपरंरपि ।
 यौ चैवं तौ विभिद्यते कुक्षिमूलनटाविव ॥ १९०९ ॥
 अत्रयज्ञानपक्षे तु नायं हेतुः प्रसिद्धयति ।
 स्वस्य स्वस्यावभासस्य वेदनात् तिमिरादिवत् ॥ १९१० ॥
 उदयानन्तरर्ध्वंसि नैरन्तर्येण लक्ष्यते ।
 चेतोदेहस्य ताद्रूप्ये क्षणिकत्वं न किं मतम् ॥ १९११ ॥

देशोत्पादहेतुत्वादाधारो गमनप्रतिबन्धाद् व्यवस्थाप्यते । न त्वमूर्त्तस्य शक्यं तथा
 व्यवस्थापयितुम् । अथ तादात्म्यलक्षणा वृत्तिभिन्नेता ? साऽपि न सिद्धा ।
 न हि तत्र बहिरर्थभिन्निवेशिनो बवतुं युक्तम्—कायात्मकं विज्ञानमिति । मम
 तु युक्तं विज्ञानमात्रवादिनः; आल्यविज्ञानस्वमाकत्वात् फायस्येत्यभिप्रायः ॥
 १९०६-१९०७ ॥

कस्मान्न युक्तम् ? इत्याह—तादात्म्ये इत्यादि । तथा हि—देहे गृहमाणे
 परै रागादीनामपि ग्रहणं प्राप्नोति; अव्यतिरेकात् । न च विप्रशक्त्याऽनेकान्तः, तस्या-
 स्तिदागोनप्रत्यक्षत्वात् । न तु चैतन्यस्याप्रत्यक्षत्वम्; आत्मानाप्यग्रहणप्रसङ्गात् ।
 किञ्च—यावुभयनिश्चितैकनिश्चितौ, तौ भिन्नौ, यथा कुक्षिमूलानुभवतदौ । उभय-
 निश्चितैकनिश्चिते च देहचैतन्ये इति स्वभापहेतुः । स्वेनैवेति आत्मनैव ॥
 १९०८-१९०९ ॥

यद्येवम्, विज्ञानमात्रवादप्रतिक्षेपोऽनेनैव हेतुना क्रियमाणो दुर्वारः स्यात् ।
 इत्यत आह—नायं हेतुः प्रसिद्धयतीति । असिद्धता हेतुदोषो भवतीति
 यावत् । तथा हि—उभयनिश्चितत्वं विज्ञानवादिनो न सिद्धम्; स्वपतिभासस्यैव
 सर्वदा वेदनात्, तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवत् । अपि च—विलक्षणार्थविचिकित्से
 निरन्तरमुत्पादसमनन्तरविनाशि [G 538] विषं स्पष्टं लक्ष्यते । ततश्च
 देहस्य ताद्रूप्येऽभ्युपगम्यमाने क्षणिकत्वप्रसङ्गः ॥ १९१०-१९११ ॥

तदाश्रयेण सम्भूतेस्तेन वाऽव्यभिचारित ।
 तत्र घृत्तियंदीप्येत तथापि व्यभिचारिता ॥ १९१२ ॥
 प्रागवस्थमपि ज्ञान प्रतिक्षणविनश्वरे ।
 देहवृत्त करोत्येव प्रतिसन्धि निरन्तरम् ॥ १०१३ ॥
 एकसन्तानभावेन न चेत् तत्र विभिन्नता ।
 अन्यत्राऽप्येकसन्तानभावान्मा भूद् विभिन्नता ॥ १०१४ ॥
 क्षीणास्त्रवस्य विज्ञानमसन्धानं कुतो गतम् ।

एव तावत् तादात्म्यलक्षणवृत्तिर्न सिद्धा । अथ तदुत्पत्तिलक्षणा वृत्तिः, सा च तदुत्पत्तिस्तदाश्रयद्वारेण वा स्यान्मनोविज्ञानस्य, यथा चक्षुरादिविज्ञानस्य चक्षुरा-
 दाश्रयेण । तदव्यभिचाराद्वा, यथा घूमस्यान्यन्यमिचारिण । तदत्र द्विविधाऽपि
 वृत्तिरसिद्धा । तथा हि—मनोधीर्नान्द्रियबुद्धिवत् कायाश्रिता, नियमेन साक्षात्
 तद्विकाराविधानत् । नापि तदविनाभाविनी, विरूपे धर्तौ कायमन्तरेणपि
 भावाम्बुपगमात् । तथाप्यभ्युपगम्य सिद्धता हेतोरनैकान्तिकतामाह—
 तदाश्रयेण सम्भूतेस्तेन वाऽव्यभिचारित इति । तथा हि—चिदान्तरप्रति-
 संधानस्य चित्तदेहवृत्तेश्च विरोधाभावात्, यथा मरणक्षणात् प्रागवस्थ लीजदवस्था
 भावि विज्ञान प्रतिसन्धि करोत्येव भिन्नदेहवृत्तमपि देहस्य क्षणिकत्वादियनै
 कान्तिको हेतु ।

अथैकसन्तानत्वेन देहस्याभेदादभिन्नदेहवृत्तित्वं कल्प्यते २ तदाऽन्तर्भा-
 विरुद्धेऽपि सगमम् । तथा हि—पञ्चायतनलक्षणो देहसन्तानस्यावस्थभेद
 एवायमावृत्तिर्नो देह, बालवृद्धावस्थाभेदवत् । द्वितीयेऽपि प्रयोगे 'ज्ञानत्वात्' इत्यस्य
 हेतो साध्यविपक्षे बाधकप्रमाणानुपदर्शनान्नैकान्तिकत्वं स्पष्टमेवेति नोक्तम् ॥
 १०१३-१०१४ ॥

“सरागमरणं चित्तम्” (तर० १८६२) इत्यादिकं तृतीयं प्रयोगमधिकृत्याह—
 क्षीणास्त्रवस्येत्यादि । न विद्यते चिदान्तरसंधानं यस्य तदसन्धानम् । अनेन

परकीयकृतान्ताच्चेन्न प्रामाण्यापरिग्रहात् ॥ १९१५ ॥
 ये चेह सुधियः केचिदप्रतिष्ठितनिर्वृतीन् ।
 जिनांस्तद्याननिष्ठत्वं यानयोश्च प्रचक्षते ॥ १९१६ ॥
 तान् प्रत्ययमसिद्धश्च साध्यधर्मसमन्वितः ।
 दृष्टान्तः प्रतिवादोऽसिद्धान्ताश्रयणोऽपि ते ॥ १९१७ ॥
 बाधकानभिधानाच्च सन्दिग्धव्यतिरेकिणः ।
 शङ्कघनानविजातीयसद्भावाद् व्यभिचारिता ॥ १९१८ ॥

दृष्टान्तस्यान्यतराप्रसिद्धसाध्यधर्मतामाह । तथा हि—चार्वाकस्य कुतः प्रसिद्धम्—
 'अर्हतां न चिदान्तरं प्रतिसन्पचे [G 539] मरणचित्तम् इति ।

अथापि स्यात्—परकीये षौद्धे सिद्धान्ते पठ्यते—“क्षीणा मे जातिः, उपितं
 ब्रह्मचर्यम्, कृतं करणीयम्, नापरमस्माद्भवं प्रकामामि” ( )
 इति, अतः सिद्धमसन्त्यागमिति ? तदेतदयुक्तम्; परकीयस्य सिद्धान्तस्य
 प्रामाण्येन परिग्रहल्लोकयतस्य कथं ततोऽप्रामाण्येन परिगृहीतानिश्चयः;
 परलोकस्यापि निश्चयप्रसङ्गात् । अथान्यत एव प्रमाणान्तरात् तदवगतम्, तदेव
 तर्हि किं न साधनमुक्तम्, किमगमकेन जाड्यसंस्पर्शकेन्द्रोपन्यस्तेन ? न ह्यन्यस्य
 तदसाधनं येन तत्राभिधीयते ॥ १९१५ ॥

सिद्धान्ताश्रयणेनापि कौश्लिद् षौद्धान् प्रति साध्यधर्मसमन्वितो न सिद्धो
 दृष्टान्त इति दर्शयन्नाह—ये चेह सुधिय इत्यादि । इहेति सौगते प्रवचने ।
 सुभियो महात्मनिकाः । केचिदिति माध्यमिकाः । ते हि बुद्धानामप्रतिष्ठी-
 तत्वं निर्वाणमाहुः; 'एकमेवेदं यानं' यदुत महायानम्' ( ) इति
 वचनात् ॥ १९१६-१९१७ ॥

एवं दृष्टान्तदोषमुक्त्वाऽनैकान्तिकत्वं साधनदोषमाह—बाधकानभि-
 धानाच्चेति । बाधकानभिधानादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्यस्य हेतुः । शङ्कघनाने-
 त्यादि तु व्यभिचारितायाः । विजातीये सद्भावे विजातीयसद्भावः । कस्य ?

१. व्यतिरेकिता—पा०, गा० । २. तथा०—पा०, गा० ।

३. गान—पा०, गा० ।

कललादिष्वपि विज्ञानसन्तान्वयसमर्थनम्
 कललादिषु विज्ञानमस्तीत्येतन्न साहसम् ।
 बसञ्जातेन्द्रियत्वेषु ज्ञानं तत्र न किं भवेत् ॥ १९१९ ॥
 इन्द्रियायबलोद्भूतं सर्वं विज्ञानमित्यवः ।
 साहसं वेद्यते यस्मात् स्वप्नादावन्यथाऽपि तत् ॥ १९२० ॥
 स्वमर्थगतैरन्यदप्यस्य व्यवसोयते ।
 मूर्च्छादावपि तेनास्य सद्भाव उपपद्यते ॥ १९२१ ॥
 स्वापादिषु विज्ञानसन्तान्वयसमर्थनम्
 न चापि शक्तिरूपेण तथा घोरपतिष्ठते ।
 स्वरूपेणैव बुद्धीनां व्यवस्थानं तदा मतम् ॥ १९२२ ॥

हेतोरिति गम्यते । शक्यमानश्चासौ विज्ञातीयसद्भावधेसि विग्रहः । न वा
 मरुत्वमसौ वापकं प्रमाथम् ; परमार्थतः कस्यचिदात्मनोऽपि त्रियमागत्या-
 भावात् । केवलं तु विद्वद्ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ 'विशिष्टनिक्रयसमानाख्यातस्याविशेषो-
 भवालोके शब्दे च तथा व्यवहारः ॥ १९१८ ॥

यदुक्तम् "कललादिषु विज्ञानमस्तीत्येव साहसम्" (तत्त्व० १८६४)
 इत्यत्र—कललादिष्वित्यादि । [C. 540] यदि सर्वमेव ज्ञानमिन्द्रियार्थ-
 बलेनैव ज्ञायते^१, तदा साहसं भवेत्, यत्रा स्वमाद्यवस्थायां नीत्यदिप्रतिभासं
 मनोविज्ञानमस्यपि बसुदादीन्द्रियविनाऽपि^२ रूपदिनाथेन संवेद्यते । न चापि
 तस्य उदानौ कायेन्द्रियमाश्रय इति शक्यं वक्तुम्; नीत्यदिप्रतिभासत्वात् ।
 कायविज्ञानस्य च भास्यविषयत्वात् । उन्मादार्थावगतिरस्य सर्वं विज्ञानमित्युक्तम् ।
 तेन मूर्च्छादावपि विज्ञानसद्भावो न विरुद्धयते ॥ १९१९-१९२१ ॥

अथपि स्यात्—शक्तिरूपेणावस्थानं विज्ञानस्याविरुद्धम्, स्वरूपेण तु
 विरुद्धम् ! इत्याह—न चापि । यदि हि सुप्तमूर्च्छादिद्रामदायवस्थायां^३ चित्तं

१. •तनाख्या०-या०, गा०, •समागत्या०-वै० पुनःके पाठा० ।

२. शब्दे-या०, गा० ।

३. •न्द्रियेऽपि-वै० ।

४. •मूर्च्छादायवस्थायां-या०, गा० ।

सुप्तमूर्च्छाद्यवस्थामु चेतो नेति च ते कुतः ।
 निश्चयो वेदनाभावादिति चेत् स कुतो भूतः ॥ १९२३ ॥
 यदीत्यं भवतस्तासु निश्चयः सम्प्रवर्तते ।
 न चेच्च चित्तमित्येवं सति सिद्धा सचित्तता ॥ १९२४ ॥
 रमान्तम् यदि विज्ञानं दशास्वास्वस्ति तत्कथम् ।
 न स्मृतिः प्रतिबुद्धादे तदाकारा भवेदिति ? ॥ १९२५ ॥
 तदकारणमत्यर्थं पाटवादेरसम्भवात् ।
 स्मरण न प्रवर्तते सद्योजातादिचित्तवत् ॥ १९२६ ॥
 यद्येवम्, कथमस्तित्वमस्यासु ध्यवसीयते ।
 पूर्वोपवर्णितादेव हेतोरित्यद्यगम्यते ॥ १९२७ ॥

नास्तीति निश्चायक किञ्चित् प्रमाण भवेद्, भवेद्विरोध । स्ववेदनानुपलम्भोऽस्ति
 निश्चायक प्रमाणमिति चेत् न, स्वसवेदनानुपलम्भ कुत सिद्ध, न हि तस्या-
 नवस्थामा सवेदनाभावनिश्चयोऽस्ति । यदि च तान् मूर्च्छाद्यवस्थामु 'न वेदग्रह
 चित्तम्' इत्येव निश्चय प्रवर्तते भवत, तदा तेनैव तथा प्रवृत्तेन निश्चयेन
 सचित्तता सिद्धा । अथापि स्याद्—यदि स्वापाद्यास्यासु चित्त स्यात्, किमिति
 [G 541] प्रतिबुद्धादे पुरुषस्य स्मरण न भवेत् ? आदिशब्देन विगत-
 मूर्च्छस्य, विगतमदस्येति परिग्रह । तत्रैतदस्मरणमस्मरणमनुभूतानामस्तिद्वये ।
 यदि अनुभूत इत्येतावन्नाज्ञेणैव स्मरण स्यात्, स्यादेत्तत्, यावता सत्यप्यनुभवे
 पाटवाम्यात्कार्थित्वादिद्वैकश्यात् स्मरण न भवति, यथा सद्योजाताद्यनस्यायामनु-
 भूतस्वापि चित्तस्य ॥ १९२२—१९२६ ॥

अमित्येऽपि भवता तर्हि किं प्रमाण यदि स्मरणप्रवृत्तावपि सन्देहः—
 इति चोदयन्नाह—यद्येवमित्वादि । अस्येति विज्ञानस्य । आस्त्यिति
 स्वापाद्यवस्थामु । तत्र पूर्वोपवर्णितो हेतु—प्रबुद्धादे पुरुषस्यादिविज्ञानं स्वोपा-
 वागवलोद्भव विज्ञानत्वादाभोगाद्यनन्तरभाविस्मार्चादिविज्ञानस्य । न चायमनौ-
 ऋन्तिहो हेतु, पूर्व कारणांतरनिषेधेन प्रतिबन्धस्य सापिन्नत्वात् ।

स्वप्नमूर्च्छाश्रवस्यासु चित्तं च यदि नेष्यते ।
 स्मृति स्यात् तत्र चोत्पत्तौ मरणाभाय एव वा ॥ १९२८ ॥
 स्वतन्त्रा मानसो बुद्धिश्चक्षुराद्यनपेक्षणात् ।
 स्वोपादानबलेनैव स्वप्नादायिव वर्तते ॥ १९२९ ॥
 तथा हि न विकल्पानामिन्द्रियार्थव्यपेक्षिता ।
 तदव्यापारभावेऽपि भावाद् व्योमोत्पलादिषु ॥ १९३० ॥
 तयोर्भावेऽपि 'नीलादिर्विकल्पो' य प्रवर्तते ।
 सोऽसदर्थोऽपरागेण^१ तुल्य एवावसीयते ॥ १९३१ ॥

किञ्च—यदि स्वापाश्रवस्याया चित्तं न भवेत्, तदा मरणमेव स्यात् । अथ
 तत्र तथामृते निर्मूलमपगतविज्ञाने देहे पुनरुत्पत्तिरिष्यते विज्ञानस्य, तदा तत्रोत्पत्ता
 विष्यमाणाया मरणाभाव प्राप्नोति, मृतस्यापि पुनर्विज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गात्, सुप्त
 बुद्धवत् । मनोबुद्धेरेव जन्मान्तरप्रतिसन्धाने सामर्थ्यात् । तथा चोक्तम्—

“छिदसन्धानवैराग्यहानिच्युत्युपपद्यते^२ ।

मनोविज्ञान एवेष्ट” (जमि० को० ३ ४२) इति ।

अतो मनोबुद्धि पूर्वबुद्धिभावाश्रयेति प्रतिपादयन्नाह—स्वतन्त्रेत्यादि ।
 स्वातन्त्र्येऽनपेक्ष्यत्वं हेतु । सर्वदैवेय मनोबुद्धि स्वोपादानकारणमात्रभाविनी,
 स्वोपादानव्यतिरिक्तचक्षुरादिकारणान्तरानपेक्षणात्, स्वभावस्थावत् ॥ १९२७ २९ ॥

तथा हीत्यनेन हेतोरसिद्धता परिहरति । [८ ५१२] तदव्यापार
 भावेऽपीति । तयोर्निन्द्रियार्थयोरव्यापारेऽपीति यावत् । न हि यदव्यापारेऽपि
 यस्य भावस्तत्तस्य कारण युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् ॥ १९३० ॥

स्पादेत्तद्—भवतु व्योमोत्पलादिविकल्प इन्द्रियार्थानपेक्ष, तदभावेऽपि
 भावात् । यस्तु चक्षुषि प्रणिहिते नीलादौ पुरोवर्तिनि विषये नीलमेतदिति विकल्प
 प्रवर्तते, स कथमिन्द्रियार्थानपेक्ष, येन पक्षैकदेशेऽसिद्धो हेतुर्न भवेत् ? इत्याह—

१—१ • मविऽप्यतीतादिनिष्कम्भे—पा०, गा० ।

२ अस्तदर्थोप०—पा०, गा० ।

३ • हानिम्—पक्षे—पा०, गा० ।

शब्दार्थप्रतिभासित्वाद् वस्तुरूपं न भासते ।
 विकल्पेष्विति सर्वं हि विस्तरेणोपपादितम् ॥ १९३२ ॥
 विज्ञानस्य कायानाश्रितत्वसमर्थनम्
 प्रसुप्तिकाद्यवस्थासु शरीरविकृतावपि ।
 नान्यथात्वं मनोबुद्धेस्तस्मान्नैषं तदाश्रिता ॥ १९३३ ॥
 स्वल्पीयस्यपि नेत्रार्देविकारे तिमिरादिके ।
 चक्षुराद्याश्रिता बुद्धिविकृतैश्च हि जायते ॥ १९३४ ॥
 तद्देहस्य विनाशेऽपि मनोधीरतवाश्रया ।
 स्वोपादानबलेनैव वर्तमानाऽविरोधिनी ॥ १९३५ ॥

तयोस्त्यादि । तयोरिति इन्द्रियार्थयोः^१ । असदर्थः = अर्थशून्यः^२, उप-
 रागः = निर्मासो वस्तुत्प्रेक्षितार्थादिविकल्पस्य सोऽसदर्थोपरागः—व्योनादि-
 विकल्पः । तेन तुल्योऽयमपि निर्विषय इत्यर्थः । कथम् ? सर्वो हि विकल्पः
 शब्दोद्देशेन प्रवृत्तेः शब्दार्थावभासी, यश्च शब्दार्थावभासी^३ न तत्र वस्तुरूपं
 भासते; वस्तुरूपे शब्दस्याप्रवृत्तेः, तत्र तस्यासद्भेदित्वादिति विस्तरेण शब्दार्थ-
 परीक्षायां प्रतिपादितम् । सपक्षे सद्भावात् विरुद्धो हेतुः । नाप्यनैकान्तिकः,
 स्वोपादानबले निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् ॥ १९३१-१९३२ ॥

कायान्श्रितत्वात् निर्हेतुकत्वमिति चेत् ? इत्याशङ्क्याह—प्रसुप्तिकेत्यादि ।
 प्रसुप्तिश्च शरीरोपपातेन हि देहविकारोऽपि मनोमतेरविकारादियं मनोमतिर्न
 देहाश्रिता, यद्विकारेण नियमात् साक्षाद् यत्र विक्रियते न तत्राश्रितम्, यथा
 गोविकारेणविक्रियमाणोऽधः । न च देहस्य विकारेण नियमात् साक्षाद्
 विक्रियते मनोबुद्धिः प्रसुप्तिकावस्थायामिति व्यापकानुपलब्धिः ॥ १९३३ ॥

स्वल्पीपरीत्यादिना तदाश्रितत्वं साक्षात् तद्विकारविकारित्वेन व्याप्तमिति
 दर्शयति । [G. 513] तस्य चात्र व्यापकस्याभावात् इति सिद्धा देहानाश्रिता
 बुद्धिः । तत्तस्माद् देहनिवृत्तावपि न निवर्तयिष्यत इत्यविरोधः । यो हि यदाश्रितो

१. इन्द्रियार्थः—३० ।

२. शून्यः—पा०, गा० ।

३. शब्दार्थावभासी—३० ।

देहयोगनैरपेक्ष्येण विज्ञानसन्तानान्धवसमर्थनम्
 , केवलाऽपि मनोबुद्धियंदेवमविरोधिनी ।
 नातोऽन्यदेहसद्भावसिद्धये यत्नितो वयम् ॥ १९३६ ॥
 न च शक्यतिपेधोऽसावदृष्टावपि संज्ञयात्^१ ।
 स्यादेया मन्दनेत्रस्य स्वच्छधूमाद्यदृष्टिवत्^२ ॥ १९३७ ॥

न भवति त्रिदृष्टौ न^३ नियमेन तस्य निवृत्तिः । तथा गोनिवृत्तौ गवयस्य न
 नियमेन निवृत्तिः । न च देहो मनोमतेराशय इति व्यापकानुपलब्धिः ॥
 १९३४-१९३५ ॥

यदुक्तम्—“मरणान्तरोद्भूतदेहान्तर” इत्यादिना श्लोकद्वयेन (तत्त्व० १८६८-
 ६९), तत्राह—केवलापीत्यादि । अयमत्राभिप्राय—परलोकोऽत्र साधयितुमिष्ट,
 स च कथं सिद्धयति, यदि बुद्धिरनाद्यनन्त सिद्धयेत् । अस्या एषावस्थाविशेष
 परलोकप्रसङ्गे^४ । न तु देहे आरुप्ययातो, देहाभावेऽपि परलोकाभ्युपगमात् ।
 सा चेच्चित्तसन्ततिरनाद्यनन्ता सिद्धा, सिद्धो न परलोक इति नान्यदेहसिद्धये
 यत्नः क्रियतेऽस्माभिः; निष्फलत्वात् । न च तस्यादृष्टिमात्रेण निषेध शक्यते
 कर्तुम् । तथा हि—एषाऽदृष्टिर्जातिविशेषे भावनादिवैकल्यान्मन्दनेत्रस्य भवत सत्यपि
 तस्मिन् देहे स्यादपि । न^५ च^६ ब्रह्मोऽदर्शनवदिति^७ नानुपलब्धिमात्रेण प्रतिषेध
 सिद्धयति । तथा हि—सञ्जातिशुद्धदिव्याशदृश्योत्तराभवो वर्णयते । अत एव
 साङ्ख्यपरिकल्पितातिवाहिकशरीरस्याप्यपतिश्लेषः । पूर्वकालभवत्यापि वेशविप्रकर्ष-
 षात्रोपलम्भ स्यात्; दूरतद्देशोत्पत्ते, स्वभावविप्रकर्षाद्वा, पिशाचादिदेहवत् ।
 अविप्रकर्षेऽप्यर्वाग्दक्षिणा ‘सोऽयं प्राणी पतङ्गायात्मता गत’ इति निश्चेतुमशक्य-
 त्वात्, अचिन्त्यशक्तिभेषज्योपयोगेन परावृत्तदेहवत् ॥ १९३६-१९३७ ॥

१. संज्ञयात्—पा०, गा० ।

२. स्वल्पधूमा—पा० ।

३. शै० पुस्तके नास्ति ।

४. परलोकप्रसङ्गो—पा०, गा० ।

५-६. ननु—पा०, गा० ।

७. ब्रह्मोऽतनुधूमादर्शनं—पा० ।

भिन्नदेहसन्वद्धानामपि विद्यानानाम्

एकान्ययतासमर्थतम्

भिन्नदेहाश्रितत्वेऽपि तद्विशेषानुकारतः ।

एकसत्ततिसम्बद्धं प्राच्यज्ञानं प्रवन्वच्चत् ॥ १९३८ ॥

अपि च स्तनपानादावभिलाषः प्रवर्तते ।

उद्वेग उपघाते च सद्योजन्मभृतामपि ॥ १९३९ ॥

रुदितस्तनपानादिकार्येणासी च गम्यते ।

स च सर्वो विकल्पात्मा स च नामानुपङ्गवात् ॥ १९४० ॥

कथं तर्हि मित्राश्रयाणि ज्ञानान्येकसन्तानसन्वद्धान्युच्यन्ते ! इत्याह—
भिन्नदेहाश्रितत्वेऽपीति । [G. 544] तद्विशेषानुकारत इति । तस्य जन्मा-
न्तर्वर्तिनी ज्ञानस्य यो विशेषस्तमनुकुर्वन्त्यैहिकानि ज्ञानानि । तथा चोक्तम्—

“अभ्यासयोगेन शुभाशुभानि कर्माणि सत्येन भवन्ति पुंसाम् ।

यदप्रकृतेन विनोषदेशाज्जन्मान्तरे स्वप्न इवाचरन्ति ॥” (जा० मा० १५.१)

तत्र यदुक्तं चार्वाकेण—“इहलोकपरलोकद्वारीरयोर्भित्तात्तदृगतयोरपि
चिन्तयोरैकः सन्तानः” (वा० सू० १८) इत्यादिगर्भादौ^३ प्रथमं विज्ञानं विद्या-
गोषराषवैकसन्तानिकं न भवति; भिन्नशरीरत्वान्मादिपञ्चराहादिविज्ञानवत् इति,
तदनेन प्रतिक्षिप्तं भवति ।

अपि च—इतोऽपि परलोकः सिद्धः । तथा हि—यो यो विकल्पः स
शब्दानुभवाभ्यासपूर्वकः; विकल्पत्वात्, यौवनाद्यनस्याभावविकल्पवत् । विकल्प-
श्रयं सद्योजातानां स्तनपानाद्यभिलाषादिविकल्प इति स्वभावहेतुः । न चाश्रया-
सिद्धो हेतुः; यतो रुदितस्तनपानादिकार्येणासी सद्योजातानां स्तनपानाद्यभि-
लाषादिर्यमी सिद्धः । न हि^३ शक्तिर्विद्वेषादिरूपेणाविकल्पयतो रुदितस्तनपाना-
दिसम्भवो युक्तः । नापि स्वरूपासिद्ध इति प्रतिपादयति—स च सर्वो विक-
ल्पात्मेति । सः = स्तनपानाभिलाषादिः । सर्वो विकल्पात्मा = विकल्पस्वभावः;
प्रार्थनायाकारतयाऽनुगृह्यमानत्वात् । नाप्यनैकान्तिक इति दर्शयन्नाह—स च

१. ०वभिलाषे—पा०, गा० । २. इत्यादि । गर्भादौ—गा० । ३. रक्त०—गा० ।

न नामरूपमन्यस्तमस्मिन् जन्मनि विद्यते ।
 तेषां चान्यभवाभावे तदुच्छेदः प्रसज्यते ॥ १९४१ ॥
 तन्नामसंस्तवान्यासवासनावलभाव्यसौ ।
 तेषां विकल्परूपत्वाद् विकल्प इव सम्प्रति ॥ १९४२ ॥
 यन्नामसंस्तवान्यासवासनापरिपाकजः ।
 विकल्पो वसति तेषां तत्प्रसिद्धं भवान्तरम् ॥ १९४३ ॥

नामानुपपन्नानिति । स इति विकल्पः । यस्मान् सर्वो विकल्पः शब्दोल्लेखेन प्रवृत्तेर्नानानुपपन्नः । स च नामानुपपन्नो विकल्पस्य सङ्केताभ्यासमन्तरेण न सम्भवतीति पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितमस्माभिः ॥ १९३८-१९४० ॥

अथापि स्याद्—भवतु नाम नामानुपपन्नोऽभ्यासपूर्वकः, तथाऽप्यसौ नेष्टप्रसाधनः, किं तर्हि? ऐदिलौकिकाभ्यासपूर्वत्वमेव विपरीतं साधयति * इत्याह—
 न नामरूपमित्यादि । एतदुक्तं भवति—ऐदिलौकिकाभ्यासः सर्वोनातानां प्रमाण-
 प्रतीतिव्यपिनः । न च बाध्यमानप्रतिज्ञार्थस्य हेतोर्विद्यदावं युक्तम्; विरुद्धोऽसति
 बाधन इति न्यायान् । नामरूपमिति । नाम्नो रूपम् = वाचकः स्वभावः,
 युद्धिपरिवर्त्तनीये वाद्येषु शब्देष्वव्यस्तः । तेषां चेति सर्वोनातानाम् । तदुच्छेद
 इति तेषामभिव्यक्तिनामुच्छेदस्तदुच्छेदः ॥ १९४१ ॥

[G. 515] तन्नामैत्यादिना अयोक्तं प्रमाणार्थमुपसंहरति—तदिति ।
 तस्मादर्थे ॥ १९४२ ॥

यन्नामैत्यादिना प्रमाणफलं दर्शयति । नाम्न = शब्दमय, संस्तवः =
 परिचय, अनुभव इति वाक्, तस्याभ्यासः = पुनरुत्पादः । यस्मिन् मये नाम-
 सम्भवाभ्यासो यजामसम्मयाभ्यास इति । “सप्तमी” (पा० सू० २.१.४०)
 इति योगविभागात् सगास । तेनाहिता या वासना तस्याः परिपाकः = म्बानुपप-
 न्नाभेत्पादने वृत्तिजम्, उक्तो ज्ञान इति व्युत्पत्तिक्रमः । तेषामिति सयो-
 वातानाम् ॥ १९४३ ॥

नामाम्यासबलादेव यदि तेषां प्रवर्तते ।
 तर्त्तिकं न विस्फुटा वाचः स्मृतिर्वा वाग्मिनामिव ॥ १९४४ ॥
 पटीयसोपघातेन परिपाकाकुलत्वतः ।
 न स्यादात्तामियं वृत्तिः सन्निपातदशास्त्विव ॥ १९४५ ॥
 स्वल्पोयानपि घेषां तु नोपघातो महात्मनाम् ।
 श्रूयन्ते विस्फुटा वाचस्तेषां सा च स्मृतिः स्फुटा ॥ १९४६ ॥

नामाम्यासेत्यादिना परकीयं प्रसङ्गसाधनामाशङ्कते । यदि पूर्वसंकेता-
 म्यासाद् विकल्पस्य प्रवृत्तिः, तदा बालद्वारकस्य पूर्वसंकेतानुस्मरणप्रसङ्गः । न ह्यभ्या-
 सात्प्रवृत्तिः स्मरणमन्तरेण युक्ता, वाग्मिनामिव विस्पष्टवाक्यप्रवृत्तिप्रसङ्गश्च । ततश्च
 संकेतकरणानर्थक्यं स्यात् । न चैवं भवति । तस्मात् स्मरणाभावात्, विस्पष्ट-
 वाचोऽप्रवृत्तेश्च पूर्वाम्यासापूर्वत्वं विरुद्धमिति प्रसङ्गविपर्ययेण धर्मस्वरूपनिराकरण-
 सुखेन प्रतिज्ञाद्रोषमाह ॥ १९४४ ॥

पटीयसेत्यादिना प्रसङ्गविपर्यये च हेतोरनैकान्तिब्रह्ममाह । न हि पूर्वा-
 म्यासः सर्वदा स्मरणादिना व्याप्तो येन स्मरणादिकं भवर्त्तयेत्, उन्निवृत्तौ वा
 निवर्त्तते । यावता पूर्वाम्यासानुभवश्च^१ भवेत्, न च स्मरणम्, यथा सन्निपाता-
 वस्थायम्; तथा स्वप्नेऽपि पूर्वाम्यासानुवृत्तिर्भवेत्, न च स्मरणम् । सन्निपातप्र-
 हणानुपलक्षणम् । पटीयसेति गर्भपरिवासात् । परिपाकाकुलत्वत इति ।
 [G. 546] वासनापरिपाकस्याकुलत्वम् । यथानुभूतप्रतिनियतदेशकालस्वभावा-
 दिभेदरूपेणामवृत्तिः । तत्र यदुक्तं चार्वाकैण—“जातिस्मरणमसिद्धम्; एक-
 श्रामागतानां सर्वेषां स्मरणात्” ( ) इति तदनेन प्रतिक्षिप्तं गवति ।
 तथा हि—एकश्रामागता अपि सर्वे न स्मरन्ति; यतस्तत्र केचन तेषां मध्ये
 ने मन्दगतयस्ते सुषितस्मृतयो भवन्त्येव । आसामिति यावाम् ॥ १९४५ ॥

स्वल्पोयानपीत्यादिना प्रसङ्गविपर्यये हेतोः पक्षैकदेशसिद्धतामाह ।
 महात्मनामिति पुण्यवताम् ॥ १९४६ ॥

१. पूर्वाम्यासात्प्रवृत्तिश्च—पा०, ग्य० ।

परलोकसिद्धानुपपत्त्यन्तरम्

रागद्वेषादयश्चामो पटवोऽभ्यासयोगत ।
 अन्वयव्यतिरेकाभ्या भवन्त परिनिश्चिता ॥ १९४७ ॥
 इहत्याभ्यासरहितास्ते ये प्रथमभावित ।
 को हेतुजन्मनस्तेषा यदि न स्याद् भवान्तरम् ॥ १९४८ ॥
 न ह्यालम्बनसान्निध्यात् तेषा जन्मोपपद्यते ।
 प्रतिसङ्घचानसद्भावे तद्भावेऽप्यतदुद्भावात् ॥ १९४९ ॥
 प्रतिसङ्घचानिवृत्तौ च तेषा प्रावत्यदर्शनात् ।
 नष्टाजातेऽपि विषये विपर्ययाभाववृद्धिते ॥ १९५० ॥

पुनरपि परलोकसिद्धानुपपत्त्यन्तरमाह—रागद्वेषदयश्चेत्यादि ।

प्रयोग—रागद्वेषेर्ष्यामदमानादीना तथा प्रज्ञाकाम्यमैश्यादीना च यत् एव
 तव तदभ्यासपूर्वकम्, यमेवैव जन्मनि षट्मन्दयशोक्तगुणस्य पुरुषस्याभ्यासव
 साद् दृष्टम् । अस्ति दशादावत्र जन्मनि तेषु तेष्वहोहेहरीकिञ्चाभ्यासस्यापि कस्य
 चित् पुरुषस्य तत्प्राप्तमिति कार्यहेतु । अन्वयव्यतिरेकाभ्या कार्यकारणभावस्य
 निश्चित्वादिप्रति नासिद्धो हेतु । अत एवाह—अन्यव्यतिरेकाभ्या भवन्तः
 परिनिश्चिता इति । [G 547] अपारलौकिकाभ्यासपूर्वत्वसाधनाद्विरुद्धो हेतु
 रिति चेत् न, इहत्याभ्यासरहितास्ते ये प्रथमभावित एवो रागादय इत्ययुक्तम
 पारलौकिकाभ्यासपूर्वत्वसाधनम् । न चाहेतुक युक्तम्, नित्यं सत्त्वादिसङ्घात ।
 तन्माद् यदि जन्मान्तर न भवेत् तेषाम् = रागादीना पट्टनाम्, जन्मन =
 उत्पत्ते, को हेतु स्यात् । तन्माजन्मान्तरीम पदाभ्यासो हेतुरिति
 सिद्ध परलोक ।

न चालम्बन कारणम्, आलम्बनस्य भावेऽपि रागादीना कदाचिदनुभावि
 प्रतिसङ्घचानसद्भावे सत्यनुत्पत्ते । अशुभाच्छालम्बना रागादिप्रतिपक्षान्ता मश
 प्रतिसङ्घचानम् । असत्त्वप्यालम्बने रागादीनानुत्पत्तिदर्शनात् युक्त आलम्बनदशात्
 उद्भावा । तथा हि—अतीक्ष्णागतेऽपि विषये सहस्रवशादभिवृद्धसुखादिविपर्या-

शुभात्मोपस्थिरादींश्च समारोप्याङ्गनादियु ।

रागादयः प्रवर्तन्ते तद्रूपा विषया न च ॥ १९५१ ॥

तदनालम्बना एव सदृशाभ्यासशक्तितः ।

इहत्या अपि वर्तन्ते रागादित्वाद् यथोत्तरे ॥ १९५२ ॥

विषयोपनिपाते तु सुखदुःखादिसम्भवाः ।

तस्मात् समानजातीयवासनापरिपाकाजाः ॥ १९५३ ॥

रागद्वेषादयः क्लेशाः प्रतिसङ्ख्यानविद्विषाम् ।

अयोनिशोमनस्कारविधेयानां^१ यथाबलम् ॥ १९५४ ॥

सस्य पुंसः प्रतिसङ्ख्याननिवृत्तौ तेषां रागादीनां प्रबलत्वं दृश्यते । न हि यद्वाभावयोर्यस्य भावाभावाविपर्ययः, तत्तस्य कारणं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् ।

इतोऽपि नालम्बनवशाद् रागादीनां^२ मृत्तिः । तथा हि—यदि यथालम्बनमेव प्रवर्तन्त, एवमालम्बनवशात् प्रवृत्ताः स्युर्यथा नीलादिज्ञानम् । न चैवं प्रवर्तन्ते, किं तर्हि ? आत्मात्मोपस्थिरादीनां कारणानुभूतानेवारोपयन्तोऽङ्गनादियु^३ प्रवर्तन्ते, न च शुभादिरूपा विषयाः । न च यथाकारशून्यं तत्तस्यालम्बनं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् । क्त = तस्मादारोपितविषयत्वेन निरालम्बना रागादयः । ततश्च सिद्धत्वाच्च प्रथममाविनोऽपीह जन्मति ये रागादयः, ते सजातीयाम्यासवशात् प्रवर्तन्त इति ॥ १९५७-१९५२ ॥

यदि तर्हि विषया न कारणम्; कथं विषयोपनिपाते रागादय उत्पद्यमाना दृश्यन्ते ? इत्याह—विषयोपनिपात इत्यादि । एष हि क्रमः—विषयोपनिपाते सतीन्द्रियजं सुखमुत्पद्यते, तस्माच्च मुक्त्वात् प्रतिसङ्ख्यानवैकल्ये सत्यात्मादिविपर्यासलक्षणायोनिशोमनस्कारे स्थितानां [(ः. ५१४) पूर्वागादाहितवासनापरिपाको भवति, ततो रागादयः क्लेशाः प्रवर्तन्त इति न साक्षाद्विषयाः कारणम् ।

स्यादेतत्—स्वरादान्तोपवर्णनमात्रमेव केवलम्, न त्वन कानियुक्तिः । इत्याह—एक इत्यादि । एक इति एकाकारः । तत्रैति विषये । तस्येति विषयस्य ।

^१ अयोनिशोमनस्कारं—पा०, अयोनिशोमनस्कारं—गा० । एषमप्येऽपि ।

^२ भावादीनां—पा०, गा० । ३. आत्मीयं—पा०, गा० ।

साक्षात् तु विषया नैव रागद्वेषादिहेतवः ।
 एकः बलेशो हितत्र स्यात् सर्वेषां तस्य बोधवत् ॥ १९५५ ॥
 अन्यवृत्त्युपलम्भेन परेभ्यः श्रवणेन वा ।
 न च तेषामिदं वृत्तिव्यभिचारोपलम्भनात् ॥ १९५६ ॥
 अदृष्टाश्रुतवृत्तान्ता वराहहरिणादयः ।
 सभागगतिस्तम्बकं प्रयान्त्येव हि विक्रियात् ॥ १९५७ ॥
 संसारानुचिता घर्माः प्रजाशीलकृपादयः ।
 स्वरसेनैव वर्तन्ते तयैव न मदादिवत् ॥ १९५८ ॥
 बलासादिप्रभावेण न च तेषां समुद्भवः ।

बोधरूपवदिति^१, नीलादिप्राहङ्कारवत् । न चैकाकारस्तत्र द्वेषः प्रवर्तते ।
 तथा हि—एकस्मिन् स्त्रीरूपे कस्यचिद्भाग, कस्यचिद् द्वेषः, कस्यचिदीर्ष्या—
 इत्यनेकाकारस्य प्रवृत्तिरिष्यते ॥ १९५३—१९५५ ॥

स्पादेतत्—न पूर्वव्यासादिद्वयन्मन्याचारादयः, किं तर्हि ? अन्येषां
 मैथुनादिसमाचारदर्शनात्, परोपदेशाद्वा ? इत्याह—अन्यवृत्त्युपलम्भेनेत्यादि ।
 अन्येषा वृत्ति = चरितमिति यावत् ॥ १९५६ ॥

अदृष्टेत्यादिना तमेव व्यभिचारं दर्शयति । वृत्तान्तः = मैथुनादिसमुदा-
 चार । सभागा = सदृशी गतिर्यासा वराहीभृशृतीनां तास्तयोच्यन्ते । तानिः
 सह सम्पर्कः = समवधानम् । विक्रियेति विप्लवतिः । मैथुनसमुदाचार इति
 यावत् ॥ १९५७ ॥

अवदयं नैतदवसोयम्—अभ्यासत्रयादेव रागादीनां स्वरसप्रवृत्तिरिति ।
 तथा हि—ये प्रजाशीलादयः संसारानुचिताः = ससारे नाम्यस्ताः, ते
 स्वरसेन = व्यपनेन न वर्तन्ते । मदादिवदिति वैपर्यवृत्त्यन्त । मदः = दर्पः ।
 अन्यथा मदादिवत् प्रजादीनामपि स्वरसेनैव^२ प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १९५८ ॥

वेचिदाहु—“छेम्भयः सकलाद्यागः, पिचाद् द्वेषः, वातान्मोहः” इति,
 वराह—बलासादित्यादि । (G 549) तत्र बलासः = इत्येव्वा । पूर्ववदिति । यथा

१. बोधवदिति—पा०, गा० । २. स्वरसेन—पा०, गा० ।

पूर्ववद् व्यभिचारस्य सर्वथाऽप्युपलम्भतः ॥ १९५९ ॥

तस्मादेते यदभ्यासपूर्वका आद्यभाविनः ।

स एवान्यभवः सिद्ध इति नास्तिकता' हता ॥ १९६० ॥

परकीयं शोधम्

इहत्याभ्यासपूर्वत्वे साध्ये दृष्टेष्टवाधनम् ।

भवान्तरीयहेतुत्वे साध्यशून्यं निदर्शनम् ॥ १९६१ ॥

अविशेषेण साध्ये तु हेतोरस्य विरुद्धता ।

तथैवान्यभवाभ्यासहेतुत्वविनिवर्तनात् ॥ १९६२ ॥

विषयेषु व्यभिचार उक्तः—“प्रतिसङ्ख्यानसद्भावे तद्भावेऽप्यतदुद्भवात्” (तत्त्व० १९४९) इत्यादिना । किञ्च—श्लेष्माद्युपचयापनाभ्यां न रागादीनामुपचयापचयौ भवतः । न च यद्भेदाद् यस्य भेदो न भवति तत्तस्य कार्यं युक्तम् ; अतिप्रसङ्गात् । तथा श्लेष्मणोऽपि तीव्रद्वेषो दृष्टो न तु तीव्ररागः, पित्तप्रकृतिरपि तीव्ररागो दृष्टो न तीव्रद्वेषादिरिति साङ्ख्यं दृश्यते । न च यगन्तरेण यस्य भावः स तस्य हेतुर्बुद्धः । यदवस्थो रागी दृष्टस्तदवस्थोऽपि द्वेषीत्यतोऽपि व्यभिचारज्ञानश्लेष्मादिषुर्भा रागादयः ।

तस्मादित्युपसंहारः । यदभ्यासपूर्वका इति । यस्मिन्नभ्यासो यदभ्यासः, स पूर्वकं कारणं येषामिति विग्रहः ॥ १९५९-१९६० ॥

इहत्येत्यादिना परकीयं शोधमाशङ्कते । तत्रेदं शोधम्—पेरुलौकिकाभ्यासपूर्वत्वं वाऽऽद्यभाविना साध्यम्, पारलौकिकाभ्यासपूर्वत्वं वा, अविशेषेण वाऽभ्यासपूर्वत्वमात्रम्, तस्मिन् सिद्धे सामर्थ्यात् पारलौकिकाभ्यासपूर्वत्वमिष्टं सिद्धं भवति—इति पक्षत्रयम् । तत्र प्रथमे पक्षे दृष्टेष्टवाधनम् । न आद्यभाविनां रागादीनामिहत्याभ्यासपूर्वत्वं दृष्टम्, नापि चेष्टं पारलौकिकादिनेति दृष्टेष्टयोर्वाधनम् । द्वितीयेऽपि पक्षे साध्यविरुद्धो दृष्टान्तः, न हि कचिल्लोकयतस्य पारलौकिकाभ्यासपूर्वत्वसमन्वितो दृष्टान्तोऽस्ति । तृतीयेऽपि पक्षे निरुद्धता हेतोः, तथैव = दृष्टान्तवदेव; अन्यभवाभ्यासपूर्वत्वस्येष्टस्याभावसाधनात् ॥ १९६१-१९६२ ॥

तत्प्रतिविधानम्

सामान्येतेषु साध्यत्व न च हेतोर्विरुद्धता ।
न हि तेन विरोधोऽस्य येन तद् विनिवर्तयेत् ॥ १९६३ ॥

बहिरर्थपरीक्षा

‘भूतान्येव न सन्ति’ इति प्रतिज्ञाया
परेण प्रत्यक्षविरोधापादनम्

यदि ज्ञानातिरेकेण नास्ति भूतचतुष्टयम् ।
तत् किमेतद्गु विच्छिन्न विस्पष्टमवभासते ॥ १९६४ ॥

सामान्येनैवेत्यादिना प्रतिविधत्ते । [G 550] तृतीय एवात्र पक्षोऽ-
भिप्रेत । न च हेतोर्विरुद्धता, यस्मात् न हि तेनान्यमवाम्यासपूर्वत्वेनास्य
रामादित्वस्य कश्चिद् विरोधोऽस्ति । येन उत्पारलौकिकाम्यासपूर्वत्व निवर्तयेत् ।
अपि च—अथ लोक, परलोक—इत्यवस्थामेदकृत^१ न्यवस्थामात्रमेतत्^२,
वालयौवनादिमेदवत् । अनादित्व त्वनेन प्रकारेण साध्यत इति नात्राभिति-
वेष्टव्यम् ॥ १९६३ ॥

इति लोकायतपरीक्षा ।

“मतिचिन्वादिषत्रिभम्” (तत्त्व० ४) इत्येतत्प्रतीत्यसमुत्पादविशेषण-
समर्थनार्थनिदानो विज्ञानवादमुपक्षितिः । तत्र “विज्ञप्तिमात्रमेवेदं त्रैभुक्तम्, तच्च
विज्ञान प्रतिषत्त्वसन्धानमेदागन्तमविशुद्ध चानपिगततत्त्वाना विशुद्ध च प्रहीणा-
चरणाना प्रतिक्षणविसरारु च सर्वप्राणभृतामोजापते, न त्वेकमेवाविकारि, यथौ-
पनिपट्टादिनाम्” इति विज्ञानवादिना बौद्धान् गतम् । तत्रान्या प्रकाराम्या
विज्ञप्तिमात्रताभीष्ट, वाद्यस्य पृथिव्यादित्वमोदस्य आद्यस्याभावे आहकत्वस्याप्य

१ कस्मात्—पा०, गा० ।

२-२ ० वृत्तव्यपरिभा०, पा०, गा० ।

३ इतोऽग्रे ‘प्रतिवादिमतिममित्येतत्’ इति व्यर्थं पाठो पा०, गा० पुस्तकयो ।

४. प्र निदिनादिषत्रिभमित्येतत् ।—पा०, गा० ।

५. विज्ञानवादीदमुपक्षितिः—पा०, गा० ।

तस्यैवं प्रतिभासेऽपि नास्तितोषणमे सति ।

चित्तस्यापि किमस्तित्ये प्रमाणं भवतां भवेत् ॥ १९६५ ॥

तद्व्यतिविधानम्

भासमानः किमात्माऽयं बाह्योऽयं प्रतिभासते ।

परमाणुस्वभावः किं किं बाऽवयवचिह्नक्षणः ? ॥ १९६६ ॥

न तावत् परमाणूनामाकारः प्रतिवेद्यते ।

निरंशानेकमूर्त्तभिप्रत्ययाप्रतिवेदनात्' ॥ १९६७ ॥

भावात् । सत्यपि वा सन्तानान्तरे ब्राह्मप्राहकलक्षणवैधुर्भात् । तत्र प्रयोगः—
यद्यज्ज्ञानं तत्तत् ब्राह्मप्राहकत्वद्वयरहितम्; ज्ञानत्वात्, प्रतिविम्बज्ञानवत् । ज्ञानं
चेदं स्वस्थनेत्रादिज्ञानं विवादास्पदीमूर्त्तमिति स्वभावहेतुः ।

न चाव्याप्तिरस्य हेतोर्मन्तव्या । तथा हि—न तावत् पृथिव्यादिबाह्योऽर्थोऽस्य
भासो विद्यते; तस्यैकानेकस्वभावशून्यत्वात् । प्रयोगः—यदेकानेकस्वभावं न
भवति न तत्सत्त्वेन ब्राह्मं प्रेक्षावता, यथा ज्योतिषालम् । एकानेकस्वभावरहिताश्च
परामिताः पृथिव्यादय इति व्यापकानुपलब्धिः । तृतीयरास्यन्तराभावेनैकत्वा-
नेकत्वान्यां सत्त्वस्य व्याप्तत्वाद् व्याप्यव्यापकभावानुपपत्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणमिति
नापैकान्तिकताऽनन्तरस्य हेतोः । नापि विरुद्धता, सपक्षे भावात् । अत्रास्य हेतो-
रसिद्धतामुद्भावयन्, यथोक्तम्—'भूतान्येव न सन्तीति न्यायोऽयं पर इष्यताम्'
(तत्त्व० १८८७) इति । अस्याश्च प्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षादिविरोधमादर्शयन्, यथमस्य
हेतोरव्याप्तिमेव प्रतिपादयितुं पर ब्रह्म—यदि ज्ञानातिरेकेणेत्यादि । [G 551]
विच्छिन्नमित्यनेन ज्ञानाद् व्यतिरिक्तस्य ब्राह्मस्य सिद्धिमादर्शयति । विस्पष्टमित्यनेन
तु प्रत्यक्षत्वात् । एतदेव असत्त्वेन ब्रह्मब्रह्म—तस्यैवमित्यादिषु ॥१९६४-६५॥

भासमान इत्यादिना प्रतिविषत्वे । तत्र मत्प्रकाशसिद्धोऽर्थो बाह्यो भवन्-
नेको वा परमाणुतोऽगिज्ञो भवेत्, एको वा तैरारब्धोऽवयवी, स्थूलेऽनारब्धो
वा—इति पक्षाः । तत्र न तावदाद्यः; नितंशानामनेकेषाममूर्त्तां मूर्त्तानां ब्राह्मकृत्य
प्रत्ययस्याप्रतिवेदनात्, नितंशं स्थूलकारस्यैव ज्ञानस्यानुभूयमाकत्वात् ।

१. ०मूर्त्तानां प्रत्यया०—गा० ।

व्यपेतभागभेदा हि भासेरन् परमाणवः ।
 नान्यथाऽव्यक्षता तेषामात्माकारासमर्पणात् ॥ १९६८ ॥
 साहित्येनापि जातास्ते स्वल्पेणैव भासिनः ।
 त्यजन्त्यनशरूपत्वं न चेत्^१ तामु^२ दशास्वमी ॥ १९६९ ॥
 लब्धापचयपर्यन्त रूपं तेषा समस्ति चेत् ।
 कथं नाम न ते मूर्त्ता भवेयुर्वेदमादिवत् ॥ १९७० ॥

^१यद्वा—“प्रत्यये तेषामप्रतिवेदनात्” इति सप्तम्यन्तस्य पाठोऽसमस्त ।
 प्रयोग—य प्रत्यक्षामिमते प्रत्यये न प्रतिभासते स्वैनाकारेण, न स प्रत्यक्ष
 त्वेन ग्रहीतव्य, यथा गगननलिनम् । न प्रतिभासते च प्रत्यक्षामिमते प्रत्यये
 स्थूलाकारोपग्राहिणि परमाणुरनेको मूर्त्त इति व्यापकानुपलब्धि, अत्माकार
 प्रतिभासित्वेन प्रत्यक्षस्य व्याप्तत्वात् । तामेव व्याप्तिं प्रतिपादयन्नाह—
 व्यपेतेत्यादि ॥ १९६६-१९६८ ॥

अथापि स्यात्—‘समुदिता एवोत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च’ इति सिद्धान्ता
 त्रैकैकपरमाणुप्रतिभास ॥ इति, यथोक्त भदन्तशुभगुप्तेन—

“प्रत्येक^३ न चाणूना^३ स्वातन्त्र्येणास्ति सम्भार ।

अतोऽपि परमाणूनामेकैकामतिभासनम् ॥” ( ) इति ?

तदेतदनुसरमिति दर्शयन्नाह—साहित्येनापीति । तामु दशास्विति ।
 साहितावस्थासु । किञ्च—यदि निरक्षा परमाणव, ‘न तर्हि [७ ५५२] मूर्त्ता
 इत्यमुपगन्तव्यम्’ इति स्वप्नविरोध प्रतिज्ञायाग्नाह—लब्धापचयेत्यादि ।
 लब्धोऽपचयपर्यन्तो येन रूपेण = स्वभावेन, तद्यथोक्तम् । एतदुक्तं भवति—
 यद्यपनीयमानावयपरिमाणोन्नापपीयमानम्बभावा न गच्छन्ति, यदि निरक्षा इति
 यावत्, तदा न मूर्त्ता वेदनादिवत् सिद्ध्यन्ति, निरीपामावत् ॥ १९६९-७० ॥

१-१ च तामु—गा० ।

२ पा०, गा० पुस्तकयोनास्ति ।

३-३. प्रत्येकपरमाणूना—पा०, गा० ।

भदन्तशुभगुप्तमतम्

तुल्यापरक्षणोत्पादाद् यथा नित्यत्वविभ्रमः ।

अविच्छिन्नसजातीयग्रहे चेत् स्थूलविभ्रमः ॥ १९७१ ॥

तत्प्रतिविधानम्

स्वव्यापारबलेनैव प्रत्यक्षं जनयेद् यदि ।

न परामर्शविज्ञानं कथं तेऽध्यक्षगोचराः ॥ १९७२ ॥

क्षणिका इति भावाच्च निश्चीयन्ते प्रमाणतः ।

क्षणवस्तिवति गम्यन्ते कथं पीतसितादयः ॥ १९७२ ॥

सूक्ष्मप्रचयरूपं हि स्थूलत्वाद् बाह्यचाक्षुषम् ।

पर्वतादिवदत्रापि समस्त्वेपाऽनुमेति चेत् ॥ १९७४ ॥

स्थूलत्वं वस्तुधर्मो हि सिद्धं धर्मद्वयेऽपि न ।

न ह्यस्त्यवयवी स्थूली नाणवश्च तथाविधाः ॥ १९७५ ॥

तुल्येत्यादिना भदन्तशुभगुप्तस्य परिहारास्माच्छ्रुते । स आह—“यथा सदापरापक्षणोत्पादाद्विप्रलम्बस्य गृहीतेऽपि प्रत्यक्षेण शब्दादौ नित्यत्वविभ्रमः, तथा परमाणुनामविच्छिन्नदेशानां सबातीयानां शुभपदग्रहणे स्थूल इति मानसो विभ्रमो भवति । ततश्च ‘निर्गुणैकमूर्तानां प्रत्ययाप्रतिवेदाना’ (तत्त्व० १७६७) इत्यसिद्धो हेतुः” इति ॥ १९७१ ॥

स्वव्यापारेत्यादिना वृषणमाह—स्वव्यापारबलेनैवेति । [G 553] लिङ्गागमव्यापारानपेक्षमित्यवगारण्येन दर्शयति । तथा हि—प्रत्यक्षमविशेषणोत्पन्नमपि सद् यत्रैवांशे यथा परिगृहीताकारपरामर्शं जनयति, स एव प्रत्यक्ष इष्यते व्यवहारयोग्यतया, यत्र तु न जनयति तद्गृहीतमप्यगृहीतमस्यम् । ततश्च नासिद्धो हेतुः; यतः प्रत्ययाप्रतिवेदानादित्यत्र प्रत्यक्षाभिपत्तेः प्रत्यये परामर्शहेतावपतिभासनादित्ययमर्थोऽभिप्रेतः । यत्रोक्तम्—“स्थूल इति मानस एव विभ्रमः” इति, तदप्यसम्यक्; तथा हि—प्रमाणेनापौ सिद्धं सति स्वाद्विभ्रमव्यवस्था । यथा क्षणिकत्वस्य प्रमाणेन सिद्धत्वाशित्यत्वग्रहो भ्रान्तो व्यवस्थाप्यते, न च तथा

१. आद्यचाक्षुषम्—पा०, पा० ।

२. नपारज—था० ।

अथ देशवितानेन स्थितरूपं तथोदितम् ।
 तथापि भ्रान्तविज्ञानभासिरूपेण संशयः ॥ १०, ७६ ॥
 येतव्यात् स तथा नो चेद् व्यतिरेकेऽप्रसाधिते ।
 तस्मादतिशयः कोऽस्य कार्यसंवादनं यदि ॥ १०, ७७ ॥
 कार्यावभासिविज्ञानसंवादेऽपि 'न तूच्यते' ।

प्रमाणेन परमाणव सिद्धाः; तेषामेव विचार्यमाणत्वात् । न चेयं स्थूलग्रान्तिर्मानसी, स्पष्टप्रतिभासनात् । न च विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टकारो युक्तः; सामान्याकारस्या-
 स्पष्टत्वात् । न च सामान्याकारमन्तरेण विकल्पो युक्तः ।

स्यादेतत्—अनित्यतादिवदणवोऽपि सिद्धा एव प्रमाणतः । तथा हि—
 यद्यत् स्थूलं तद्यत् सूक्ष्मप्रचयात्मानम्, यथा पर्वततदयः । स्थूलं च 'बाह्यचाक्षुष-
 मवयविद्रव्यमिति स्वभावहेतु । चाक्षुषप्रहणमचाक्षुषस्य दूषणुकादेर्व्यवच्छेदाय ।
 तत्र यदि स्थूलत्वादिति परमार्थिकं स्थूलत्वं च वस्तुधर्ममाश्रित्योच्यते हेतु,
 तदा साध्यधर्मिणि दृष्टान्तधर्मिणि च धर्मिद्वयेऽपि प्रतिवादिनो न सिद्धं
 स्थूलत्वमिति १ तदा हेतुरसिद्धो दृष्टान्तश्च साधनविकलः ।

अथ यदेतद्देशवितानेन प्रतिभासमानमविचाररमणीयमानोपाद्यदि प्रसिद्धं
 रूपं स्थूलत्वादित्युच्यते, तदा भ्रान्तेऽपि स्वप्नादिज्ञाने परमाणुप्रचयमन्तरेणापि
 तथा प्रतिभासि रूपमस्तीति हेतोरनैकान्तिकता ।

अथ 'अभ्रान्तत्वे सति' इति विशेषणमुदादीयते तदा चिज्ञानवादिनं प्रति
 स्वस्थनेराजानाकारस्य यावत् स्वप्नादिज्ञानाकाराद् व्यतिरेको विशेषो न प्रसाध्यते,
 तावत्त वचिदभ्रान्तत्वं सिद्धमिति विशेषणमप्यसिद्धम् ।

स्यादेतद्—अस्त्येव स्वस्थनेत्रादिज्ञानस्य स्वप्नादिज्ञानादर्थक्रियासवादेन
 विशेष इति २ तत्र कोऽयमर्थक्रियासवादो नह्यः ? यदि वाद्यर्थप्राप्ति, सा न
 सिद्धा; वाद्यार्थासिद्धेस्तस्यैव साध्यत्वेन प्रस्तुत्वात् ।

अयामिमतार्यक्रियावभासि ज्ञानमेवार्थक्रियासवादः, तदायमन्यथाऽपि वाद्यार्था-

१-१ नदूच्यते—ग०, ग० ।

२ आद्यचाक्षुषं—ग०, ग० ।

सामर्थ्यनियमाद्वेतोः स च सम्भाव्यतेऽन्यथा ॥ १९७८ ॥

सुमतिदिगम्बरमतम्

तुल्यं रूपं यदा ग्राह्यमतुल्यं नैव गृह्यते ।

अगूनां द्वयरूपत्वे तदा किं नोपपद्यते ॥ १९७९ ॥

तत्सामान्यविशेषात्मरूपत्वात् सर्ववस्तुनः ।

तुल्यातुल्यस्वरूपत्वाद् द्विरूपा अणवः स्मृताः ॥ १९८० ॥

समानं तत्र यद्रूपं तदक्षज्ञानगोचरम् ।

एकाकारमतो ज्ञानमणुष्वेवोपपद्यते ॥ १९८१ ॥

असमानं तु तद्रूपं योगिप्रत्यक्षमिष्यते ।

इति दुर्मतयः केचित् कल्पयन्ति समाकुलम् ॥ १९८२ ॥

तत्रातिविधावम्

हे हि रूपे कथं नाम युक्तो एवस्य वस्तुनः ।

हे तदा वस्तुनी प्राप्ते अपरस्पररूपतः ॥ १९८३ ॥

लम्बनमन्तरेणापि सम्भाव्यत इति तथा हेतोरनैकान्तिरुक्तैव । कथमन्यथापि सम्भाव्यते ! इत्याह—सामर्थ्यनियमाद्वेतोरिति । हेतोः समन्तरप्रत्ययस्य सामर्थ्यमेदनियमात् । कश्चिदेव हि समन्तरप्रत्ययः किञ्चिद् विज्ञानं जनयितुं समर्थः, न सर्वः सर्वम्, यथा मक्ता बाधोऽर्थ इति तत्र एव नियमः सिद्धः ॥ १९७२—१९७८ ॥

[G 554] तुल्यमित्यादिना सुमतेर्दिगम्बरस्य मतेन 'अप्रतिवेदनात्' एवस्य हेतोरसिद्धतासुद्भावयति । न खेवमाह—“सामान्यविशेषात्मत्वात् सर्वपदार्थानां तुल्यातुल्यरूपेण द्विरूपाः परमाणवः । तत्र समानं यद्रूपं तदिन्द्रियैर्गृह्यते, नासमानम् । तत्रैकैकारं विज्ञानमणुष्वदिकृद्मिति प्रायश्क्षसिद्धाः परमाणवः” इति । समाकुलगिति अप्रतिष्ठम्; एकस्यापि रूपस्य प्रतिनिधित्वस्याभावात् ॥ १९७९—१९८२ ॥

ननु च द्विरूपं वस्तुनि निश्चितरूपमुक्तमेव ! सत्यमुक्तम्, अयुक्तं तुक्तमिति दर्शयन्नाह—द्वै हीत्यादि । तथा हि—द्वाम्नां रूपाम्नां वस्तुतोऽन्य-

परस्पररात्मतायां तु तद् द्वैरूप्यं विरुध्यते ।
विशेषश्रोपलम्बते चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः ॥ १९८४ ॥
परस्परविरुद्धात्मनैकं रूपं कथं भवेत् ।

कुमारिलमनम्

संवित्तेश्च विरुद्धानामेकस्मिन्नाप्यसम्भवः ॥ १९८५ ॥
एकाकारं भवेदेकमिति नेश्वरभाषितम् ।
तथा हि तद्गुपेतव्यं यद् यथैवोपलम्ब्यते ॥ १९८६ ॥

नत्क्षण्डनम्

तन्नासतोऽपि संवित्तेः कन्वुपीतादिरुपपद्यत् ।

न्यत्ताद् द्वे एव वस्तुनी प्राप्ते; रूपद्वयस्यैव केवलस्यापरापरस्य^२ भावात्^३, तत्र
नैकस्य द्विरूपत्वयुक्तम् । एकस्माद्वा वस्तुनो रूपद्वयस्यान्यतिरेकादेकवस्तुस्वरूप-
वद् रूपद्वयस्य परस्परान्मकत्वैवेति कथमेकं द्विरूपं स्यात् ! किञ्च—सामान्यरूप-
व्यतिरेकाद् विशेषरूपस्योलम्भप्रसङ्गः । उतश्चेयमसङ्कीर्णं व्यवस्था न प्राप्नोति—
'समानं रूपमवज्ञानगोचरोऽसमानं तु योगिमत्पञ्चमिष्यते' इति ॥ १९८३-८४ ॥

किञ्च—एकं द्विरूपमिति न केवलमेतत् परस्परव्याहतम्, इदं
व्याहृततरं यत् परस्परविरुद्धरूपद्वयान्मकमिति दर्शयति—परस्परैत्यादि
[G, 555] तथा हि—तुल्यातुल्ये रूपे परस्परपरिहारस्थितलक्षणे, तत्र क
तन्नात्मकमेकं भवेत् !

संवित्तेश्चेत्यादिना कुमारिलमतमाशङ्कते । स आह—“एकस्मिन् वस्तुर्हि
परस्परविरुद्धानामाकाराणामसम्भव इत्येतन्नान्ति । कस्मान् ? संवित्ते. कारणत्वात् ।
तथा हि—एकाकारेणैवैकेन वस्तुना भवितव्यमिति नैयमाज्ञा राज्ञाम्, किन्तु
यद्यथोपलम्ब्यते, तत्तथैवास्तुपगन्तव्यम्; प्रतीतिविषयनत्वाद् वस्तुव्यवस्थायाः ।
पद्मनेत्राकृता च सत्कारूपदिग्मेदतः प्रतीतिर्मयन्ती समुपलम्ब्यते । तस्मात् तथैव
व्यवस्थाप्यते” इति ॥ १९८५-१९८६ ॥

तन्नेत्यादिना प्रतिविधेते । एवं सति न किञ्चिद् विज्ञानं आनन्तं स्याद् ।

विच्छेदधर्मसङ्गात् तु नान्यद् भेदस्य लक्षणम् ॥ १९८७ ॥

शङ्का

मा भूत् प्रमाणतः सिद्धिरणूनामस्तु संशयः ।

अभावनिश्चयस्त्वेपां^१ कयं प्रेक्षावतां भवेत् ? ॥ १९८८ ॥

समाधानम्

संयुक्तं^२ दूरदेशस्थं नैरन्तर्यग्न्यमस्थितम् ।

एकाण्वभिमुखं रूपं यदणोर्मध्यवर्त्तिनः ॥ १९८९ ॥

भेदव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गश्च । अथ बाध्यमानत्वात् कस्यचिद् आन्तस्य स्यात् ? तदैकस्मिन्ननेकविज्ञानं बाध्यमानं कयमग्रान्तं भवेत् । एवं तावदणूनां न^३ प्रत्यक्षतः, नाप्यनुमानतः^३ सिद्धिरिति^३ न बाधार्थापहृते प्रत्यक्षविरोधः प्रतिज्ञायाः । नापि हेतोरसिद्धता ॥ १९८७ ॥

इदानीं परः 'एकानेकस्वभावरहितत्वात्' इत्यस्य हेतोः सन्दिग्धासिद्धतासु-
द्रावपचाह—मा भूदित्यादि ॥ १९८८ ॥

संयुक्तमित्यादिना प्रतिविषत्ते । [७ 556] प्रयोगः—यदेकानेकस्व-
भावरहितं तदसद्व्यवहारयोग्यम्, यथा वियदज्जम् । एकानेकस्वभावरहिताश्च
परामिताः परमाणव इति स्वभावरहेतुः । न चासिद्धो हेतुरिति मन्तव्यम् ।
तथा हि—एकत्वं तावदणूनामसिद्धम्; भूधरादिप्रचितरूपाणां दिग्भागभेदस्य
विद्यमानत्वात् । तमेव दिग्भागभेदं भूधराद्युपचयान्दध्यानुपपत्त्वा परमाणूनां
पसङ्गपत्रेकत्वनिषेधं तावदाह—संयुक्तं दूरदेशस्थमित्यादि ।

तत्र केचिदाहुः—परस्परं संयुज्यन्ते परमाणव इति, सान्तरा एव नित्यं
न स्पृशन्तीत्यपरे, निरन्तरत्वे तु स्पृशसंज्ञेत्यन्ये । तत्रैतस्मिन् पक्षत्रयेऽपि मध्य-
वर्त्तिनः परमाणोर्बहुभिः परिवारितस्य यदि दिग्भागभेदो न स्यात्, तत्र चिच-
चैरादिकलापस्येव प्रचयो न स्यात्; अनंशत्वत् । तथा हि—यैकैकरूपेणैकाण्व-
भिमुखो मध्यवर्त्ती परमाणुस्तौ नैवापरपरमाण्वभिमुखो यदि स्यात्, तदा परिवारका-

१. अभापस्तेपां—पा० ।

२. पा० पुस्तके नास्ति ।

३-३. नाप्यनुमानसिद्धिरिति—पा० ।

अण्वन्तराभिमुख्येन तदेव यदि कल्प्यते ।

प्रचयो नूधरादीनामेवं सति न युज्यते ॥ १९९० ॥

पामणूनामेकदेशत्वप्रसङ्गात् प्रचयो न स्यात् । प्रयोगः—यदेकरूपपरमाण्वभि-
मुखस्वभावं^१ भवेत्, तदेकदेशम्, यथा तस्यैव पूर्वदेशस्थितः परमाणुः, एकप्रासा-
दाभिमुखपूर्वप्रासादवद्वा^२ । एकरूपपरमाण्वभिमुखस्वभावाश्च सर्वे परिवार्यावि-
स्थिताः परमाणव इति स्वभावहेतुः । अतः प्रचयो न स्यात् । अथान्येन
रूपेणाभिमुखः ? तदा दिग्भागभेदस्य दिग्मानत्वाद् घटिकादिवदेकत्वं^३ न प्राप्नोति ।

भदन्तशुभ्रगुप्तस्तु प्राह—“यथैकस्वभावस्यासदद्रव्यादिव्यावृत्तस्थानेकं
सामान्यं न तत्त्वेन कल्प्यते, एवमिहापि परमाणूनामनेकवर्त्तित्वादानेकत्वं
कल्प्यते, न भूतार्थेन । तथा हि—न दिक्पदार्थो नामास्ति कृणादादिकल्पितः,
तस्यैकस्वरूपत्वादानेकरूपः पूर्वादिप्रत्ययो न स्यात् । केवलमणव एव पौर्वापर्येण-
वस्थिता दिक्छब्दवाच्याः, ततश्च दिग्भागभेदवत्त्वादिति केवलं बहुभिः परिवारण-
मैवोक्तं स्यात्, न सावयवत्वम्” ( ) इति, तदेतदसम्भवं; तथा हि—
निरवयवत्वाच्चित्तस्यैवाणूनां परमार्थतो नोर्ध्वाधोमाणाः सन्तीति बहुभिः परि-
वारणमेव न स्यात्, चित्तचैतसिकादिवत्^४ । ततश्च परिवारणामणूनां
परमार्थेनाभावात् कथं तद्द्वारेणानेकमध्यवर्त्तित्वम्, येनानेकत्वं देशकृतं कल्प्येत ।
अथासत्यपि परमार्थत ऊर्ध्वाधोभागवत्त्वे बहुभिः परिवारणं स्यात्, तर्हि चित्त-
चैतानामपि स्यात् । ततश्च परमाणुवच्चित्तादीनामपि देशस्फुल्लं स्यात् । नो
चेत्, परमाणूनामपि न स्यात् । ततश्च प्रचयो न स्याच्चित्तादिवदित्येकान्तः ।

स्यादेतद्—यथा वर्त्तमानचित्तलक्षणस्यातीतानागतान्नाम्नां^५ [G 557]
चित्तक्षणाभ्यां^६ कालकृतनैरन्तर्यमस्ति, अथ च न^७ वर्त्तमानचित्तलक्षणस्य कल-
मुद्गर्थादिवत्^८ सावयवत्वम्; एवमणूनां सत्यपि बहुभिः परिवारणे न देशकृतं

१. स्वरूप—पा०, गा० ।

२. घटादिवत्त्वं—पा०, गा० ।

५. चित्तक्षण—पा०, गा० ।

७. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

२. प्रासादवत्त्वं—पा०, गा० ।

४. चित्तचैतसिकादिवत्—पा०, गा० ।

६. चित्तलक्षणाभ्यां—पा०, गा० ।

८. न कलादिमुद्गर्थात्—पा० ।

अण्वन्तराभिमुख्येन रूपं चेदन्यदिष्यते ।

कथं नाम भवेदेकः परमाणुस्तथा सति ॥ १९९१ ॥

सावयवत्वं भविष्यति ? तदेतदसम्यक् ; न हि वर्तमानचित्तक्षणस्य' पूर्वोक्तान्यां
-नैरन्तर्यं परामर्शतोऽस्ति; तदानीं तथोरसत्त्वात् । न चासता सह पौर्वापर्यं
भाविकं युक्तम् ; केवलं सङ्गमूतयोर्न कार्यकारणभावोऽस्तीति तद्द्वारेण परिकल्प्य
समुत्पासितं पूर्वापरयोः क्षणयोः रात्त्वं याक् पश्चादभाववत् । न चैवमणूनां देश-
कृतं पौर्वापर्यं परिकल्पितम् ; प्रक्याभावपसङ्गात् । किञ्च—न तावदहेतुकत्वं
भावानां युक्तिमत् ; नित्यं सत्त्वादिप्रसङ्गादिति योऽपि सांभृतत्वं भावानां
पलिपत्तः, तेनाप्यवश्यं सर्वभावानां सहेतुकत्वमेष्टव्यम् । सति च सहेतुकत्वे न
तावत् समकाले कार्यकारणे युक्ते । नापि प्राकार्योत्पत्तेः, कारणस्यासत्त्वेनासाम-
प्यात् । पश्चादपि कार्यं समुत्पन्ने; हेतोरनुपयोगात् । अतः प्राग्भावः सर्वहेतूना-
मवश्यमङ्गीकर्तव्यः । यथोक्तम् —

“वसतः प्रागासामर्थ्यात् पश्चाच्चानुपयोगतः ।

प्राग्भावः सर्वहेतूनां नातोऽर्थः स्वपिया सह” ॥

(प्र० वा० २. २४६) इति ।

तदेवं निरंशत्वेऽपि सर्वभावानां न्यायतोऽवस्थितं कालकृतं पौर्वापर्यम्,
देशकृतं तु कथं स्यादपि सावयवत्वं न स्यात् !—इति चोचते । अथासत्यपि
सावयवत्वे देशकृतं पौर्वापर्यं स्यात्, चित्तचित्तानामपि स्यादविशेषादित्युक्तम् ।
मूर्च्छत्वकृतोऽस्ति विशेष इति चेत् ? न; तदेवासिद्धमसति सावयवत्वे । केवलं
पर्यायेण सावयवत्वमेवोक्तं स्यात्, नान्यो विशेष इति यत्किञ्चिदेतत् ।
वसतः सर्वभावानां न्याय्ये कालकृते पौर्वापर्ये सति यदेतदपरमधिकं कस्य-
चिद् देशकृतं पौर्वापर्यं तत् सावयवत्वमन्तरेण न सम्भवतीति युक्तमुक्तम्—
“दिग्भागभेदो यस्यास्ति तत्त्वैक्यं न युज्यते” ( ) इत्यलं
विस्तरेण ॥ १९८९-१९९१ ॥

वाह्यार्थस्यानेकस्वभावसहितत्वम्

अपेतभागमेवञ्च यः परंरणुरिष्यते ।
 तत्रैवेयं कृता चिन्ता नानिष्टासम्भवस्ततः ॥ १९९२ ॥
 भागानां परमाणुत्वमङ्गीकुर्वन्ति ते यदा ।
 स्वप्रतिज्ञाच्युतिस्तेषां तदाऽवश्यं प्रसज्यते ॥ १९९३ ॥
 प्रसङ्गसाधनत्वेन नाश्रयात्सिद्धतेह च ।
 पराम्युपेतयोगाद्विचलादेवयं ह्यपोह्यते ॥ १९९४ ॥
 तदेवं सर्वपक्षेषु नैवंकात्मा स युज्यते ।
 एकानिष्पत्तितोऽनेकस्वभावोऽपि न सम्भवो ॥ १९९५ ॥

अत्र केचिदाहु —“उ’ एव’ तर्कणीयांसः प्रदेशाः सन्तु परमाणवः, तत्राप्यवयवकल्पनायां पुनरपि प्रदेशानामेवाणुत्वं भविष्यति, यदि परमनवत्स्यैव, न तु पुनः सावयवत्वप्रसङ्गेन शक्यतेऽणूनां प्रज्ञसिद्धत्वापादयितुम् । अथापि प्रज्ञसिद्धत्वम् ? एवमपि नियमैव प्रज्ञस्युपादानमङ्गीकर्तव्यम् । अतएव प्रज्ञसाधनं तस्यैव परमाणुत्वं भविष्यति । अथासत्त्वमेवाणूनां साध्यते ? एवमपि दिग्भागमेवादित्यसिद्धत्वं हेतोः । न हि स्वरविषाणादयोऽप्यन्तासन्तः पूर्वादिदिग्भागमेववन्तो भवन्ति । नापीडं प्रसङ्गसाधनं दिग्भागमेदस्यानस्युपगतत्वात्” इति ।

अत्र प्रतिविधानमाह—अपेतेत्यादि । [G 558] अवश्यं हि परिनिष्ठितरूपं किञ्चिद् वस्तु परमाणुत्वेन तद्दिनाऽङ्गीकर्तव्यम् ; अन्यथा ज्ञानवस्थावामनवधारितरूपत्वाद्नुषास्त्वमेव स्वयं प्रतिपादितं स्यात् । तत्रश्लेषसिद्धिरेव परस्य कृता स्यात् । तस्माद् यदेव परिनिष्ठितं यदा व्यवस्थापितमणुत्वेन, तत्रैवाणुपाधितानवस्थाविकल्पे यदा चिन्ता क्रियते तदा क्यमनवस्था स्याद्, यदि परमनवस्थया स्वास्युपगमविरोधः कृतः स्यात् । न तु परस्य किञ्चिदनिष्टमाणादित्त्वम् । एवावतैव हि परस्येष्टसिद्धेः प्रसङ्गसाधनमेवेदम् । न चासिद्धता हेतोः । तथा हि—परेण परमाणूनां संयुक्तत्वं नैरन्तर्यं तथा बहुभिः सान्दरैः परिवारणं

असन्निश्चययोगोऽतः परमाणुत्रिपञ्चिताम् ।

एकानेकत्वभावेन शून्यत्वाद् वियदब्जवत् ॥ १९९६ ॥

बाह्यार्थस्यैकत्वभावरहितत्वम्

परमाणोरयोगाच्च न सन्नवयवो यतः ।

परमाणुभिरारब्धः स परैरुपगम्यते ॥ १९९७ ॥

चेत्यभ्युपगतम् ; अन्यथा कथं प्रचयो^१ भवेत् ! ततश्च यद्यपि दिग्भागमेदो वाचा नाम्युपगतं, तथापि संयुक्तत्वादिधर्मान्म्युपगमकत्वदेवापतति । न ह्यसत्यूर्वाभोभागादिदिग्भागमेदे^२ संयुक्तत्वादिपक्षत्रयं युक्तं चित्वादिबुद्धिस्तुक्तम् ।

यद्योक्तम्—“अणुप्रज्ञतेरवश्यमुपादानमङ्गीकर्त्तव्यम्, यद्युपादानं स एव परमाणुर्भवित्यति” इति, तदत्रास्त्येव मिथ्याशास्त्रश्रवणचिन्तनाहितवासनापरिपाको वातायनादिरेणुप्रतिभासा बुद्धिरणुत्रान्तेर्निष्पन्नम् । न हि यस्मिन्पक्षा^३ च तदेव कारणं युक्तम् ; अप्रजसिसत्त्वप्रसङ्गात्, अन्यथाऽऽमप्रज्ञतेरास्यैव कारणं स्यात्, न स्कन्धाः । ततश्चाणुवदात्मप्रतिपेधोऽपि न स्यात् । एवं तावदेकत्वं परमाणुनामसिद्धम् । तदतिद्वौ^४ नाप्यनेकत्वं सिद्धम्, तत्सन्देहात्मकत्वात् तस्येति नासिद्धोऽणुनामभावव्यवहारे साधनो हेतुः ॥ १९९२-१९९६ ॥

एवं तावद् बाह्यार्थस्यानेकत्वभावरहितत्वं प्रसाध्य, इदानीमेकत्वभावरहितत्व प्रसाध्यन्नाह—परमाणोरयोगाच्चेत्यादि । [G 559] वैरप्यनारब्ध. परमाणुमिस्थूल इष्टं, तेषां सोऽपि परमाणुवदिग्भागमित्तत्वादेको न युक्तः ; बाह्यादि-कम्पादौ सर्वकम्बुदिप्रसङ्गात् । स्पष्टत्वाद्बुद्धिशब्दवित्वाच्च पृथक् तस्य रूपणुक्तम् । एदेवं बाह्यार्थभावव्यवहारसाधने^५ यदेकानेकरवगावं न भवतीत्यादौ प्रयोगे नासिद्धो हेतुत्विति सिद्धो बाह्यस्य = पृथिव्यादेर्बाह्यस्यासद्व्यवहारः । तदसिद्धौ भादकत्वमपि ज्ञानस्य तदपेक्ष कल्पितं नास्तीति सिद्धा विज्ञप्तिमात्रता ॥ १९९७ ॥

१. च प्रचयो—पा०, गा० । २. भोभागादिभेदे—पा०, गा० ।

३. तस्यकम्बु—पा० ।

४-५. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

५. बाह्यार्थान्वयद्वार—पा०, गा० ।

प्राहाप्राहकलक्षणवैधुर्यसमर्थनम्

अनिर्भासं सनिर्भामित्यनिर्भासमेव च ।

विजानाति न च ज्ञानं बाह्यमर्थं कथञ्चन ॥ १९९८ ॥

विज्ञानं जडदृष्टेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते ।

इयमेवात्मसंवित्तिरस्य षाऽजडस्पता ॥ १९९९ ॥

क्रियाकारकभावेन न स्वसंवित्तिरस्य तु ।

एकस्यानंशरूपस्य त्रंस्प्यानुपपत्तितः ॥ २००० ॥

तदस्य बोधरूपत्वाद् युक्तं तावत् स्ववेदनम् ।

परस्य त्वर्यरूपस्य तेन संवेदनं कथम् ॥ २००१ ॥

न हि तद्रूपमन्यस्य येन तद्वेदने परम् ।

तदेवमर्थायोगाद् विज्ञप्तिमात्रता प्रतिपाद्य, सम्यति प्राहप्राहकलक्षणवैधुर्यात्
प्रतिपादयन्नाह—अनिर्भासमित्यादि । न निराकारेण, नापि साक्षरेण, नापि
विषयाकारादन्याकारेण बाह्यस्य ग्रहण युक्तम्, अन्यश्च प्रकारो नास्ति, तस्मादात्म-
सवेदनमेव सदैव ज्ञान सत्यपि बाधे सन्तानान्तर इति सिद्धयति विज्ञप्तिमात्रता ।

कैश्चिदन्याकारमपि ज्ञानमन्याकारस्यार्थस्य सवेदकमिदम्, यथा किल
पीत्वाकारमपि ज्ञानं सुकलशङ्खमाहीति । यथाह कुमारिलः—

“सर्वज्ञात्मन बाह्यं देशकालान्यथात्मकम् ।

अन्यान्येकत्र भित्ते वा सदा कालान्तरेऽपि च ॥” (छो. भा, निरा. १०८)

इत्यतस्तृतीयं दशान्तरमाशङ्कितम् ॥ १९९८ ॥

ननु चात्मसवेदनेऽप्येतेऽनिर्मासादयो विकल्पा कस्मान्नावतरन्ति ?
इत्याह—निर्ज्ञानमित्यादि । न हि प्राहकभावेनात्मसवेदनमभिप्रेतम्, किं
वर्हि ? स्वयम् = मयस्था प्रकाशात्मतया, नभस्तलनर्त्यालोकनम् ॥ १९९९ ॥

अथ कस्माद् प्राहप्राहकभावेन नेप्यते ? इत्याह—क्रियाकारकभावेने-
त्यादि । [G 560] त्रेकूप्यम्—वेद्यवेदकविचित्रेण ॥ २०००-२००१ ॥

अथापि स्याद्—बाह्यन्याप्यात्मसंविच्चिद्विज्ञानेन प्राहप्राहकभावेन संविचिर्भ-
वित्यति ? इत्याह—न हि तद्रूपमित्यादि । यद्यप्यसदादिन्यावृत्त्या सदादिरूपमेक

संवेद्येत विभिन्नत्वाद् भावानां परमार्थतः ॥ २००२ ॥
 बोधरूपतपोत्पत्तेर्ज्ञानं वेद्यं हि पृज्यते ।
 न त्वर्थो बोध उत्पन्नस्तदसौ वेद्यते कथम् ॥ २००३ ॥
 निर्भासिज्ञानपक्षे तु तपोर्भेदेऽपि तत्त्वतः ।
 प्रतिबिम्बस्य ताद्रूप्याद् भाक्तं स्यादपि वेदनम् ॥ २००४ ॥
 येन त्विष्टं न विज्ञानमर्थाकारोपरागद्यत् ।
 तस्यायमपि नैवास्ति प्रकारो बाह्यवेदने ॥ २००५ ॥
 स्यान्मतिः—दन्तिदाह्यादेर्यथाऽसिज्वलनादयः ।
 अताद्रूपेऽपि कुर्यन्ति छेददाहाद्यदस्तथा ? ॥ २००६ ॥
 तदिदं विषयं यस्मात् ते तयोत्पत्तिहेतवः ।

भावेषु कल्प्यते, तथापि तस्य प्रतिपादनार्थम्, परमार्थतो भेदादेकत्वं नास्त्येव,
 इत्याह—परमार्थत इति ॥ २००२ ॥

स्यादेतद्—यदि नाम भिन्नो बाधोऽर्थो ज्ञानात्, तथापि वेद्यो भविष्यति
 ज्ञानवदित्याह—बोधरूपतयैत्यादि ॥ २००३ ॥

एवं स्वसंवेदनं प्रसाध्य, बाधस्येदानीं यथा निराकारेण ज्ञानेन वेदन-
 मयुक्तं तथा प्रतिपादयन्नाह—निर्भासीत्यादि । प्रतिबिम्बस्येति ज्ञाना-
 क्रमस्य । ताद्रूप्यादिति अर्थसारूप्यात्^१ । भाक्तमिति अनुस्यम् । अयमपीति
 अनुस्यम्, ताद्रूप्यादुपकल्पितः ॥ २००४-२००५ ॥

अथापि स्याद्—यथा स्रद्धो दस्त्यादिकं छिनत्ति, यथा चा यद्विर्यं दहति, न
 चैते स्रद्धादयो दस्त्यादिरूपाः, तथा ज्ञानमप्रतिषत्तविषयाकारमपि विषयं परिच्छे-
 त्पतीति, एतत् स्यान्मतिरित्यादिना शङ्कते । छेददाहादीन्वेत्तदपेक्ष्य दन्ति-
 दाहादेरिति पृष्टी । अद् इति षट्ज्ञानम् । आदिशब्देन प्रदीपादयो नील-
 दीनां यथाप्रकाशका इत्यादि गृह्यते ॥ २००६ ॥

तदिदमित्यादिनोत्तरमाह । [G. 561] स्रद्धादयो हि दस्त्यादीनमुत्पा-

सन्तस्तथाविधाः सिद्धा न ज्ञानं जनकं तथा ॥ २००७ ॥

मदन्तशुभगुणमतम्

तत्परिच्छेदरूपत्वं विज्ञानस्योपपद्यते ।

ज्ञानरूप परिच्छेदो यदि ग्राह्यस्य सम्भवेत् ॥ २००८ ॥

अन्यथा तु परिच्छेदरूप ज्ञानमिति स्फुटम् ।

दद्या एव सन्तो दाहकादित्सेन प्रसिद्धा, तथा हि—सङ्गादिभाराभिघाते विदिल्ल-
सन्पथो गन्वास्समुपजायन्ते, तथा बहिसम्पर्कादिन्धनमक्लारादिरूपम्, एव घटा
दयोऽप्यारोहवशाज्ज्ञानजननयोग्या भवन्ति, न त्वेव ज्ञानेन विषयस्य कश्चिदुप-
कार त्रियते, किन्तु विषयेणैव विज्ञानं 'विशिष्टगुणजन्यत इति कथमकिञ्चित्कार-
तस्य वेदक भवेत् । न च तत्कार्यत्वमेव तद्वैक्यव विज्ञानस्येति युक्त कल्पयितुम्,
ना मूर्च्छक्षुरादिवेदकत्वमप्यस्येति ॥ २००७ ॥

मदन्तशुभगुणत्वाह—“विज्ञानमनापन्नविषयाकारपि विषय प्रतिपद्यते,
तत्परिच्छेदरूपत्वात्, तस्मान्नादाह्वा कर्त्तव्या—कथ परिच्छिनत्ति, किंवा परि-
च्छिनत्ति” इति । आह च—

“कथ तद् ग्राहक तच्चेत्परिच्छेदलक्षणम् ।

विज्ञान तेन नादाह्वा कथ तर्किवदित्यपि” ॥ ( ) इति ।

तदग्राह—तत्परिच्छेदेत्यादि । सिद्धे हि व्यतिरेकार्थपरिच्छेदात्कथमे-
सति भवेमेतत् स्यात्, तद्वै तु न सिद्धम् । तथा हि—न ज्ञान सधामात्रेण
परिच्छिनत्ति, सर्वपरिच्छेदप्रसज्जात् । नापि तत्कार्यतया, चक्षुरादेरपि परिच्छेदा-
पत्ते । न च साकारतेषां, येन तादृष्यादभाक् भवेत् तत्सवेदकम् । तस्माद्
ग्राह्यस्य य परिच्छेद स यदि ज्ञानरूपो भवेत्, एव ज्ञानमर्थपरिच्छेदरूपत्वं
भवेत्, अन्यथा कथमर्थपरिच्छेदरूपत्वं ज्ञानस्येति स्पष्टमभिधीयते । तत्कार्यस्य
परिच्छेदाद् व्यतिरेकात् ज्ञानरूपत्वो जातेति सिद्धा विश्विमानता ।

१ विलास०—पा०, गा० ।

२-२. दविमस्व—पा०, गा० ।

वक्तव्यं न च निर्दिष्टमित्यमर्थस्य वेदनम् ॥ २००९ ॥

परिच्छेदः स कस्येति न च पर्यनुयोगनाक् ।

परिच्छेदः स तस्यात्मा मुजादेः साततादिवद् ॥ २०१० ॥

विज्ञानस्य स्वसंवेदनरूपतपोपपादनम्
स्वरूपवेदनापान्थद् वेदकं न व्यपेक्षते ।

न चाविदितमस्तौदमित्यर्थोऽयं स्वसविदः ॥ २०११ ॥

कुमारिलचोद्यम्

व्यापृतं ह्यर्थवित्तां च नात्मानं ज्ञानमृच्छति ।

स्यादेतत्—कोऽप्यस्य विशेषोऽस्ति येनाथमिव परिच्छिन्नति स^१
चेदन्तया निर्दिष्टं न शक्यते इत्याह—न च निर्दिष्टमित्यमर्थस्य
वेदनमिति । मवनीति विशेषः । यद्यप्यसाधारण वस्तु सर्वमेव निर्दिष्टं न
शक्यते, तथाप्युद्दानासकृत्वा कथ्यत एव, अन्यथा हि स्फारीनामपि विशेषो
न वक्तव्य म्यान् । न चेयमनवधारितेन रूपेणार्थस्य सवेदन ज्ञानमिति विम्व-
ष्टमसंशयं निर्दिष्टं भवति; तस्मादनिर्दिष्टेन [G ७७२] रूपेण भावव्यव-
स्थाने सुव्यवस्थिताना भावा इति यत्किञ्चिदेतत् ॥ २००८-२००९ ॥

स्यादेतत् । परिच्छेदाभांगान्ने कस्यासौ परिच्छेदो भवेत् ? इत्याह—
परिच्छेदः स कस्येत्यादि । आमेव हि स तस्य प्रकाशावतया परिच्छेद
इत्युच्यते, यथा सुखादे साततेति । न हि सुखमेति व्यतिरेकनिर्देशमात्रेण
सर्वोऽप्यना सातना^२ भवेत् । तस्माद् यद्यपि नीलस्य परिच्छेदं वीतमेति वा
व्यतिरेकीव व्यपदेश, तथापि स्वभावं एव स तथा नीलादिरूपेण प्रकाशावत-
रान^३ तयोच्यते^३; न्यसंवेदनरूपेणाज्ञानस्य ॥ २०१० ॥

अथ कोऽयं स्वसविदर्थो यद्वलात्तथोच्यते ? इत्याह—स्वसंवेद्यादि । २०११ ॥

व्यापृतमित्यादिना स्वरूपवेदनापान्थं व्यपेक्षत इत्यत्र कुमारिलश्री-
पकसहते । स एतद्—यद्यपि ज्ञान मद्याशा मरुम्, तथाप्यामप्रकाशस्य परमपे-

१. न—१० ।

२. एव तथा—१०, ११ ।

३-३. प्रकाशावतयाप्यो—३०, प्रकाशावतयाप्यो—१० ।

तेन प्रकाशकत्वेऽपि बोधायान्यत् प्रतीक्षते ॥ २०१२ ॥
 ईदृशं वा प्रकाशत्वं तस्मात्प्राप्तुमवात्मकम् ।
 न चात्मानुभवोऽस्त्यस्येत्यात्मनो न प्रकाशकम् ॥ २०१३ ॥
 सति प्रकाशकत्वे च व्यवस्था दृश्यते यथा ।
 स्यादौ चक्षुरादीनां तथात्रापि भविष्यति ॥ २०१४ ॥
 प्रकाशकत्वं बाह्योऽर्थे^१ शयत्यभावात्तु नात्मनि ।
 शक्तिश्च सर्वभावानां नैवं पर्यनुयुज्यते ॥ २०१५ ॥
 त्वत्प्रतिविद्यानम्
 ननु चार्थस्य संवित्तिज्ञानमेवाभिधीयते ।
 तस्यां तदात्मनूताया को व्यापारोऽपरो भवेत् ॥ २०१६ ॥

क्षते । न तु स्वयमात्मानमृच्छति = प्रतिपद्यते, तस्यार्थप्रकाशन एव व्यापृतत्वात् ।
 न ह्येकत्र व्यापृतस्य तदपरित्यागेनान्यत्र तदेव व्यापारण युक्तम् ॥ २०१२ ॥
 अत्र प्रदीपेन व्यभिचारितामाशङ्क्य पक्षान्तरमाह—ईदृशमित्यादि ॥ २०१३ ॥
 ननु चासत्यात्मप्रकाशकत्वे बाह्यप्रकाशकत्वरूपस्य कथं व्यवस्थाप्यते ?
 इत्याह—सतीत्यादि । यथा चक्षुरादीनां रूपादौ विषये प्रकाशकत्वव्यवस्थानम-
 सत्यप्यात्मप्रकाशकत्वे, तथाऽत्रापि ज्ञाने भविष्यति ॥ २०१४ ॥
 [G 563] म्यादेतद् । किमित्यात्मानमन्तरङ्ग परित्यज्य बाह्यमेव
 प्रकाशयति ? इत्याह—प्रकाशकत्वमित्यादि । किमित्यात्मप्रकाशने शक्तिर्नास्ति ?
 इत्याह—शक्तिश्च सर्वभावानामित्यादि । यथाह—“अग्निर्दहति नाकारं
 कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ॥” इति ॥ २०१५ ॥

ननु चेत्यादिना प्रतिविषये । यदुक्तम्—“व्यापृतं धर्मवित्तौ” (तत्त्व०
 २०१२) इति, तदसङ्गतम् ; न धर्मवित्तिरन्या ज्ञानात् । तथा हि—पितृकृषकन्धि-
 र्धर्मप्रतीतिर्विज्ञप्तिरिति ज्ञानमेवैते पर्यायैरभिधीयते । तस्या चार्थवित्तौ तदात्म-
 भूतायाम् कोट्योऽपरो ज्ञानम्यार्थसवेदनात्मको व्यापारो भवेदात्मन्यव्यतिरिक्तो
 मेतार्थवित्तौ व्यापृतमिति स्यात्^२ । न चात्मन्येव व्यापृतिर्मुक्ता ॥ २०१६ ॥

अर्थस्यानुभवो ह्यपं तच्च ' ज्ञानात्मकं' यदि ।
 तदर्थानुभवात्मत्वं ज्ञाने युक्तं न चास्ति तत् ॥ २०१७ ॥
 उपेतार्थपरित्यागप्रसङ्गात् तस्य तु स्वतः ।
 जातेऽप्यनुभवात्मात्वे नार्थवित्तिः प्रसिद्धयति ॥ २०१८ ॥
 न हि तत्र परस्यास्ति प्रत्यासत्तिनिबन्धनम् ।
 यथा साकारविज्ञानपक्षेऽर्थप्रतिधिम्बकम् ॥ २०१९ ॥

स्यादेतत्—ज्ञानात्मत्वमेवार्थवित्तेः कथं सिद्धम्, येन पर्यायता ज्ञानार्थ-
 संवित्तोः ? इत्याह—अर्थस्यानुभवो रूपमित्यादि । अर्थस्यानुभवोऽवश्यं रूपम् =
 स्वभावोऽङ्गीकर्तव्यः । अन्यथा कथं तत्र ज्ञानं व्याप्तियेत ! न ह्यस्ति शश्विषा-
 पादौ कल्पनिदू व्यापारणं युक्तम् । ततश्च तदर्थानुभवात्मकं रूपम् = स्वभावो
 यदि ज्ञानादव्यतिरिक्तं भवेत्, तदा ज्ञानेऽर्थानुभवात्मकत्वं यत्तुक्तम्—“ईदृशं वा
 षकारत्वं तस्यार्थानुभवात्मकम्” (तत्त्व० २०१३) इति, तद्युक्तं स्यात् ।
 कदाचिद्विर्धयमानोऽर्थानुभवादव्यतिरिक्तं ज्ञानमभ्युपगच्छेदपि पर इत्याह—न
 चास्ति तदिति । तत् = ज्ञानादतिरिक्तमनुभवस्य^२ । उपेतोऽर्थः = अभ्युपगतो
 ज्ञानस्यात्मसंवेदनविरहलक्षणाः, तस्य परित्यागप्रसङ्गः; ज्ञानस्यार्थानुभवान्परिरेका-
 भ्युपगमे स्वसंवित्तिप्रसङ्गात् ।

[G 504] स्यादेतत्—नार्थानुभवात्त्वाज्ज्ञानस्य प्रकथनकृत्यमित्यम्, किं
 तर्हि ! अनुभवत्वात्त्वादेव केवलादित्याह—तस्य तु स्वत इत्यादि । तस्य =
 ज्ञानस्य । यद्यप्यनुभवात्मा ह्यस्वमेव केवलं ज्ञातं नार्थानुभवात्मत्वम्, तथा^३ 'नीलस्यैव
 संवित्तिर्न पीतस्य' इत्यादिभेदेनार्थसंवित्तिर्न सिद्धयेत् ॥ २०१७—२०१८ ॥

किमिति न सिद्धयेत् ! इत्याह—न हि तत्रेत्यादि । परस्येति
 अनाकारज्ञानवादिनः, स्येदं दर्शनम्—‘साकारवान् बाधोऽर्थो निराकारा
 बुद्धिः’ इति ॥ २०१९ ॥

१-१. .. नात्मकं—पा० ।

२. ०रिक्तत्वमनु—पा०, गा० ।

३. तथा च—गा० ।

प्रकृत्या जडरूपत्वान्नास्यात्मानुभवो यदि ।
 ज्ञानसंवेदनाभावात् परार्थानुभवस्तदा^१ ॥ २०२० ॥
 अर्थस्यानुभवो नाम ज्ञानमेवाभिधीयते ।
 तस्याप्रतिद्विद्विरूपत्वे प्रतिद्विस्तस्य का परा ॥ २०२१ ॥
 ज्ञानान्तरेणानुभवे सोऽर्थः स्वानुभवे सति ।
 न^२ सिद्धः^३ सिद्धघर्तसिद्धेः कदा सिद्धो भवेत्पुनः ॥ २०२२ ॥
 तज्ज्ञानज्ञानजातो चेदसिद्धः स्यात्सर्वविदि ।
 परसंविदि सिद्धस्तु स इत्येतत् सुभाषितम् ॥ २०२३ ॥

ईदृशं वा प्रकृतत्वं तस्यार्थानुभवात्मकमित्यत्राह—प्रकृत्येत्यादि । यदि
 विज्ञानं जडरूपतयाऽऽत्मानं न संवेदयते, तदा तस्य स्वतोऽप्रत्यक्षत्वेऽर्थानुभवो-
 ऽप्यप्रत्यक्षतया नष्ट^४ स्यात् ॥ २०२० ॥

स्यादेतद्—यदि नाम ज्ञानप्रत्यक्षम्, अर्थानुभवोऽपि किमित्यप्रत्यक्षो भवेत्,
 न हि रूपस्याप्रत्यक्षत्वे अन्द्रस्याप्यप्रत्यक्षता स्यात् ? इत्याह—अर्थस्यानुभवे
 नामेत्यादि । न हि ज्ञानस्यान्यद्रूप निर्धारयामोऽन्यत्रार्थानुभावात्^५ । अन्वित्वात्तः
 स्वभावमन्यत्वं^६ निश्चयं व्यवहरन्त स्वपरान्^७ विप्रलभेमहि । तस्य ज्ञानस्याप्र-
 सिद्धरूपत्वे सति प्रतिद्विस्तस्यार्थानुभवस्य का परा भवेत्, नैव क्वचित् ॥२०२१॥

अथापि स्यात्—ज्ञानान्तरेण तस्य सिद्धिर्भविष्यति ! इत्याह—ज्ञानान्त-
 रेषेत्यादि । [G 565] सिद्धेः ज्ञानस्य, असिद्धिः^८ । नक्षसिद्धव्यक्तिर्^९ व्यक्त-
 मिति युज्यते^{१०} । तथा हि—न तावदर्थस्य स्वानुभवकालेऽपि सिद्धिः, तदमित्य-
 त्तिहभावस्यानुभवस्य तदानीमसिद्धत्वात् कदा तस्य सिद्धिर्भविष्यतीति वक्तव्यम् ।
 तज्ज्ञानज्ञानजातो = अर्थज्ञानज्ञानोत्पत्तिकाले^{११} सिद्धिर्भविष्यतीति चेत् ? एतदति-

१. अस्तथा—गा० ।

२-२. प्रसिद्धः—पा०, असिद्धः—गा० ।

३. इष्टः—पा० ।

४. अनुभावात्—पा०, गा० ।

५. स्वभावमन्यत्वं—पा० ।

६. स्वपरपुत्रु—गा० ।

७. असिद्धेः—पा०, गा० ।

८. प्रसिद्धव्यक्तिः—पा०, असिद्धव्यक्तिः—गा० ।

९. न युज्यते—गा० ।

१०. गति—पा०, गा० ।

तस्याप्यनुभवेऽसिद्धे^१ प्रथमस्याप्यसिद्धता ।
 तत्रानुभवंद्विदुत्पत्तावनवस्था प्रसज्यते ॥ २०२४ ॥
 गोचरान्तरसञ्चारस्तथा न स्यात् स चैक्ष्यते ।

सुभाषितम् । यो हि नाम स्वानुभवकाले न सिद्ध, स कथमस्वानुभवकाले^२
 सेत्स्यतीति ॥ २०२२-२०२३ ॥

सिद्धयत्तु नाम यद्यनवस्था न भवेत्, सा तु दुर्वा^३रेति दर्शयञ्चाह-तस्या-
 प्यनुभवं इत्यादि । तस्येति द्वितीयस्यार्थज्ञानज्ञानस्य । प्रथमस्येति अर्थानुभ-
 वस्य । असिद्धतेति^४ । नास्य सिद्धिरस्तोऽसिद्ध, तद्गतोऽसिद्धता ॥२०२४॥

किञ्च-यदि ज्ञानान्तरेणानुभवोऽङ्गीक्रियते तदा तत्रापि ज्ञानान्तरे स्मृतिरूप
 षत एव-ज्ञानज्ञान ममोत्पन्नमिति, तस्याप्यपरेणानुभवो वक्तव्य, न ह्यननुभूते
 स्मृतिर्युक्ता । ततश्चोमा ज्ञानमाला कोऽनन्यकर्मा जगयतीति वक्तव्यम् । न तत्र-
 र्थ, तस्य मूलज्ञानविषयत्वात् । नापीन्द्रियालोको, तयोश्चञ्चुर्ज्ञान एवोपभोगात् ।
 नपि निर्निमित्ता, सदा सत्त्वादिप्रसङ्गात् । सैव पूर्वधीरुत्तरोचरा बुद्धि जनयतीति
 चेत्^५ इत्याह^६ -गोचरान्तरेत्यादि । एव हि विषयान्तरसञ्चारो न प्राप्नोति,
 तथा हि-पूर्वपूर्वा बुद्धिरुत्तरोत्तरस्य ज्ञानस्य विषयभाषेनावस्थिता मत्यासन्ना
 चोपदानकारणतया ता तादृशीमन्तरङ्गिका स्वस्त्वा कथं च बहिरङ्गमर्थं गृहीयात् ।
 न चाप्यर्थं सन्निरहितोऽपि ता प्रतिबोद्धुम् [G 506] समर्थ, तस्य बहिरङ्ग-
 त्वात् । अथ बहिरङ्गोऽपि तन् प्रतिबोधयात्, तदा न कदाचित् कश्चिद् बुद्धि-
 मनुभवेत्^७ । तथा हि-न सा^८ कश्चिदवस्थाऽस्ति यस्यामर्थो न सन्निरहित इति ।
 स्मृतिरप्युच्छिन्ना स्याद्, अननुभवामावात् । किञ्च-येऽतीतादिविकल्पा विषय
 सन्निधानमन्तरेण भवन्ति, तेषां सञ्चारकारणामावाद् विकल्पपरम्परायामासत्सारमव-
 स्तानात्र कश्चिदर्थचिन्ता स्यात् । भगवतु नामार्थान्तरसञ्चारोऽनुभवमानोऽपि,
 तथापि यच्चदन्त्यज्ञानं^९ तत् केनानुभूयेतेति वक्तव्यम् ।

१ अनुभवे - पा० । २ अनुभवानुभव - पा० । ३ सिद्धतेति - पा० ।
 ४ चेदाह - पा०, गा० । ५ प्रतिबोद्धु - पा०, गा० । ६ प्रादं - पा० ।
 ७ पा०, गा० गुलकयोनास्ति । ८ यदव्यज्जान - पा०, गा० ।

गोचरान्तरसञ्चारे यदन्त्यं तत् स्वतोऽन्यतः ॥ २०२५ ॥
 न^१ सिद्धमस्य चासिद्धौ^२ सर्वेषामप्यसिद्धता ।
 अतश्चान्ध्यमशेषस्य जगतः सम्प्रसज्यते ॥ २०२६ ॥
 अन्त्यस्य तु स्वतःसिद्धावन्शेषामपि सा ध्रुवम् ।
 ज्ञानत्वादन्यथा नैषां ज्ञानत्वं ते^३ घटादिवत् ॥ २०२७ ॥

अथापि^३ स्यात्—सैवोचरा बुद्धिरभान्तरग्राहिणी पूर्वा विषयार्थं चोभय-
 मपि गृह्णातीति ? उदेत्प्रसम्पक् ; तथा हि—यदा शब्दज्ञानादनन्तरं रूपमादि
 ज्ञानं भवति, तदा तस्मिन् रूपग्राहिणि ज्ञाने शब्दज्ञानस्य प्रतिभासात् तदा
 रूढस्यापि शब्दस्य प्रतिभासः प्राप्नोति । यस्यापि निराकारज्ञानं तस्यापि न
 शब्दग्रहणमन्तरेण कद्ग्राहकस्य ग्रहणं युक्तम्, न हि दण्डग्रहणमन्तरेण
 तद्ग्राहकस्य दण्डिनो ग्रहणं न्यायमिति रूपग्राहिणि चक्षुश्चानि शब्दस्यापि
 प्रतिभासः स्यात् । तथा चिन्ताज्ञानेऽप्याकारादिविषयिणि^४ यथोक्तनीत्याऽमिलाप-
 द्वयमेकस्मिन्नक्रमेण^५ स्यात् । तथा हि—यदेकारचिन्तासमनन्तरमकारं चिन्तयति
 तदा तदकारचिन्ताज्ञानमिकारग्राहकमपि चिन्तयतीति स्वज्ञानसमारूढस्येकारमि-
 लापस्याकारमिलापिनि ज्ञाने प्रतिभासः प्राप्नोति । किञ्च—सर्वमेव वस्तु वाग्रथं
 प्रतिभासेत; स्वज्ञानकालेऽवभासनात् । न चैवं प्रतिभासतोऽन्तीत्युक्तमुचरया
 बुद्ध्या द्वयोर्ग्रहणम् ।

अथापि स्यात्—एकमन्त्यं ज्ञानमननुभूतमभूतं चास्ताम्, को दोषः स्यात् ?
 इत्याह—गोचरान्तरसञ्चार इत्यादि^६ । स्वसविचैरनगुपगमात् स्वतः सिद्धः,
 नापि^७ परतः ; अनवस्थादोषात् । तस्यान्तस्यासिद्धौ सत्या पूर्वकस्याप्यसिद्धिः ;
 अपत्यज्ञोपलम्भकत्वात् । ततश्चार्थस्याप्यसिद्धिरिति न कदाचित् किञ्चिदप्युपल-
 भ्येत^८, तन्धान्ध्यमायातमशेषस्य जगतः । अथान्तम्य यथोक्तदोषभावात् स्वसवित्या

१-३. न सिद्धौ—पा०, न सिद्धयेत्यस्य चासिद्धौ—गा० ।

२. स्यात्—पा०, गा० । ३. अथ—पा०, गा० । ४. अप्यस्यदि०—पा०, गा० ।

५. अनुसन्तरेण—पा० । अत्रमेव युगपदित्यर्थः । ६. इति—पा०, गा० ।

७-७. सिद्धता—पा०; सिद्धता नापि—गा० ।

८. किञ्चिदुपलभ्येत—पा०, गा० ।

विज्ञानं जनयद् रूपे चक्षुस्तस्य प्रकाशकम् ।
 न तु तस्यांबवोद्यत्वात् तज्ज्ञानेनास्य कोपमा ॥ २०२८ ॥
 नीलाद्याकारतद्वियोरमेदसाधनम्
 यत्संवेदनमेव स्याद् यस्य संवेदनं ध्रुवम् ।
 तस्मादव्यतिरिक्तं तद् ततो वा न विभिद्यते ॥ २०२९ ॥
 यथा नीलवियः स्वात्मा द्वितीयो वा यथोद्भुपः ।
 नीलधोवेदनं चेदं नीलाकारस्य वेदनम् ॥ २०३० ॥

स्वत एव सिद्धिरभ्युपगम्यते, तदा तद्देव सर्वस्य ज्ञानत्वाविशेषात् स्वसंविदस्तु ।
 प्रयोगः—यज्ज्ञानं तदात्मबोधं प्रत्यनपेक्षितान्यव्यापारम्; ज्ञानत्वात् । ज्ञानं न
 विकारास्पदीभूतं ज्ञानमिति स्वभावहेतुः । अन्यथा हि यद् स्वतो न सिद्धम्, तस्य
 यदाविबन्धरूपतया ज्ञानत्वमेव हीयेतेति वाचकं प्रमाणम् ॥ २०२५-२०२७ ॥

“सति प्रकाशकत्वे च व्यवस्था दृश्यते यथा” (तत्त्व०२०१४) इत्याह—
 विज्ञानं जनयदित्यादि । [G. 567] रूपविपर्यं विज्ञानं जनयच्चतू रूपस्य
 प्रकाशकमुच्यते । विज्ञानं तु न किञ्चिद्रूपे करोति; विरूपस्यैव ज्ञानकत्वात् ।
 न चाकुर्वत् किञ्चित् प्रकाशकं युज्यते; अतिप्रसङ्गात् । तस्मात् । उपमा =
 सादृश्यम् ॥ २०२८ ॥

यत्संवेदनमित्यादिना नीलाद्याकारतद्वियोरमेदसाधनाय निराकारज्ञान-
 चादिनं मति प्रमाणमिति । यस्य संवेदनं यत्संवेदनात्, तदेव ‘यत् संवेदनं’
 यस्य संवेदनं निबन्धेन, नान्यत् । तस्मात् = प्रथमयच्छब्दवाच्यात् । अभिन्नं
 कृत्रमेकान्तेन । तत् = द्वितीयं यच्छब्दवाच्यम् । यद्वा—विपर्ययेणामेदः
 साध्यः । एतदुक्तं भवति—^१यस्मादपृथक्संवेदनमेव तत्तस्मादभिन्नम्; यथा नीलधोः
 स्वस्वभावात् । यथा वा—तैमिरिकज्ञानप्रतिमासी^२ द्वितीय उद्भुपः = चन्द्रमाः ।
 नीलधोवेदनं चेदमिति पञ्चधर्मोपसंहारः । धर्म्यत्र नील्यकारतद्वियौ । तयोरेभि-
 कत्वं साध्यधर्मः । यद्योक्तः सहोपलम्भनियमो हेतुः । ईदृश एवाचार्याणि
 “सहोपलम्भनियमात्” (प्र० विनि० परि० १) इत्यादौ प्रयोगे हेत्वर्थोऽभिप्रेतः ।

१. वेदनात्—पा०, गा० ।

२-२. पा०, गा० पुस्तकचोर्नास्ति ।

३. यत् यस्मात्—गा० ।

४. ०प्रतिमायासी—पा०, गा० ।

तत्र भद्रन्तशुभगुणम्साह—विरुद्धोऽयं हेतुः, यस्मात्—

“सहस्रत्रयं लोकेऽन्यस्मिन्नैवानेन^१ विना क्वचित् ।

विरुद्धोऽयं ततो हेतुर्यच्चस्ति सहवेदनम् ॥” इति ।

तदेतदसम्बन्ध^२, यस्य विपक्ष एव भावः स विरुद्धो हेतुः । न चास्य विपक्ष एव, सपक्षेऽपि भावात् । तथा हि—चन्द्रद्वयस्य सहोपलम्भाभिमानोऽस्ति लोके, न च तयोर्गैत्रोऽस्ति परमार्थः । अथ च सह शश्विद्वयोपलम्भात् सहेति वक्तारो भवन्ति । एवमिहापि ज्ञानादव्यतिरिक्तमपि बहिरिव भासमानमाकार द्वितीयं कृत्वा कल्पितभेदनिगन्धन सहस्रवद् प्रयुक्तः । न हि सर्वं शब्दो व्यञ्जकरो यथावस्तुनिवेशी, येन सहस्रवद्प्रयोगमात्रेण वस्तुप्रतिबद्धस्य लिङ्गस्या न्यत्व स्यात्, यतो विरुद्धो हेतुर्भवेत् ।

पुनः स एवाह—“यदि सहस्रवद् एकार्थं, तदा हेतुरसिद्धः । तथा हि क्व चन्द्रमण्डलप्रेक्षाद्यु न होत्रैनेवोपलम्भो नोलादेः । नापि नीलतटुपलम्भयोरेकेनैवोपलम्भः । तथा हि—नीलोपलम्भेऽपि तटुपलम्भान्मन्यसन्नानगतानामनुपलम्भात् । [G 568] यदा च सर्वप्राणमृता^३ सर्वे चित्तशणा सर्वज्ञेनानसीयन्ते, तदा कथमेनेनेवोपलम्भः सिद्धः स्यात् । किञ्च—अन्योपलम्भनिषेधे सत्येकोपलम्भनियमः सिद्धयति । न चान्योपलम्भप्रतिषेधसम्भवे, स्वभावरिप्रवृत्तस्य विधिप्रतिषेधायोगात् । अथ सहस्रवद् एकज्ञाननिगन्धया, तदा बुद्धविजज्ञेयचित्तेन चित्तचैतैश्च सर्वथाऽनैकान्तिकान्दहेतोरेककारत्विगन्धया^४ । यथा किल धुद्रस्य भगाइता यद्विशेषः सन्तानान्तरचित्तम्, तस्य बुद्धजनस्य च सहोपलम्भनियमोऽध्यस्त्येव च नानात्वम्, तथा चित्तचैताना सत्यपि सहोपलम्भे नैकत्वमित्यतोऽनेका न्तिको हेतुः” इति ।

तदेतद् सर्वमसम्बन्धः ; न ह्यत्रैनेवोपलम्भ एकोपलम्भ इत्ययमर्थोऽभिप्रेतः, किं तर्हि^५ ? ज्ञानज्ञेयो परस्परभेद एवोपलम्भः, न पृथगिति । य एव हि

१ नानैषा०—पा०, ०न्यमान्नीगन्धन—पा० ।

२ तदेतदसम्बन्ध—पा० ।

३ सत्त प्राण०—पा०, गा० ।

४ हेतो—पा०, गा० ।

५ नियमोऽस्त्येव—पा० ।

ज्ञानोपलम्भः स एव ज्ञेयस्य, य एव ज्ञेयस्य स एव ज्ञानस्येति यावत् । न च नष्टचन्द्रमल्लप्रेक्षासु कश्चिज्ज्ञानोपलम्भोऽस्ति यो न ज्ञेयोपलम्भकः, ज्ञेयोपलम्भो वा न ज्ञानोपलम्भक इति कुतोऽसिद्धता ।

नापि सन्दिग्धसिद्धता । तथाहि—यदेवात्मसंवेदनं ज्ञानस्य, तदेवार्थस्येति परेणापि प्राज्ञाद्यथादिनाऽस्तीकृतम् । एतेन 'एकस्यैवोपलम्भ एकोपलम्भः' इत्येवं विकल्प्य योऽसिद्धतादोष उक्तः, स तत्प्रज्ञानक्रीकृतेरेवापास्तो द्रष्टव्यः । न च युद्धस्य भगवत्क्षित्तेन परसन्तानवर्तिनश्चित्तक्षणा अवसीयन्ते; तस्य भगवतः सर्वावरणविमगेन प्राज्ञाप्राहृक्कलङ्करहितत्वात् । यथोक्तम्—

“प्राज्ञं न तस्य अदृष्टं न तेन ज्ञानान्तरप्राज्ञतयापि शून्यम्”

( ) इति ।

अधुष्यविधानं त्वापिपत्यमात्रेण । यथोक्तम्—पूर्वप्रणिधानाद्द्विहितसतताना-
भोगाद्वाहि परकार्यम्” इति । “सर्वार्थकारित्वात् सर्वज्ञ इत्येते” (तत्त्व०)
इति वक्ष्यति । तस्मान्नासिद्धता हेतोरिति ।

ननु नान्चार्यधर्मकीर्तिना—“विषयस्य ज्ञानहेतुतथोपनिधिः प्रागुपलम्भः
पश्चात् संवेदनस्येति चेत्” ( ) इत्येव पूर्वपदामादर्शयता एककार्यः
सहशब्दोऽत्र दर्शितः, न त्वमेदार्थः । एककाले हि विवक्षिते कालभेदोप-
दर्शनं परस्य युक्तम्, न त्वमेदे सतीति चेत् : न; कालभेदस्य वस्तुभेदेन
व्याप्तत्वात् काष्ठदर्शकमुपलम्भे^१ नानात्वप्रतिपादनार्थमेव सुतरां युक्तम् ; व्याप्यस्य
व्यापकाव्यभिचारात् । नापि युद्धविशेषचित्तेनानैकान्तिको हेतुः, न हि तत्रैकोप-
लम्भनिबन्धोऽस्ति^२; पृथक् पृथक्सर्वैरेव चित्तस्य संवेदनात् । अत एव चित्तचैत-
न्यभिचरः^३; तेषामपि प्रत्येकमात्मन एव संवेदनात् ।

अथ वा—भवतु भगवत्क्षित्तेन परिचित्तस्य संवेदनम्, तथापि नानैकान्तिकत्वः
नियमेन व्यावर्चितत्वात् । यद्योर्हि परस्परमुपलम्भनातात्मवपि सम्भवति तन्नियमेन
व्यावर्चितम्, न ह्य पुनरुपलम्भानां सन्तानकाले भेदेन [C 569] स्वलक्षणाना-

१. कालभेदोपदर्शनं—ना० ।

२. ०लम्भस्ति—पा० ।

३. चित्तविपर्ययविनाशः—पा०, गा० ।

न ज्ञानात्मा परात्मेति नीलघोषेदने कथम् ।

नीलाकारस्य संवित्तिस्तयोर्नो चेदभिन्नता ॥ २०३१ ॥

त्वम्^१ । तेनायमर्थो भवति—यदुपलम्भ एव यस्योपलम्भः, नान्योऽपीति । न च भगवज्ज्ञानोपलम्भ एवान्यसन्तानगातचित्तोपलम्भः, नाप्यन्यसन्तानगातचित्तोपलम्भ एव भगवज्ज्ञानोपलम्भः, अपि त्वन्योऽपि; पृथक्त्वस्य स्वस्यापि चित्तस्य संवेदनात् । अत एव न रूपाण्यैर्कर्मिचारः; केवलस्याप्यालोकरशनात् । रूपस्याप्यालोकरहितस्य कैश्चित् प्राणिविशेषैरुपलम्भात् । तस्माद्विपक्षे भावसम्भवात् नैकान्तिको हेतुः ॥ २०२९-२०३० ॥

स्यादेतत्—यद्यपि विपक्षे सत्त्वं न निश्चितम्, सन्दिग्धं तु; ततश्चानैकान्त^१ एव^२ हेतुः; सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । तथा हि—विषयविषयिभावेन नियतत्वादन्यथापि सहोपलम्भनियमः सम्भवत्येव; यतो ज्ञानस्य ग्राहक एव स्वभावः, विषयग्रहणधर्मकत्वात् तस्य । विषयस्यापि तद्ग्राह्य एव स्वभावः, तयोश्चैकसान्प्रघषीनत्वात्तत्त्वं सह भाविता । न च सहोपलम्भाविशेषेऽपि चक्षुरादीनां विषयत्वप्रसङ्गः; तथाविपस्वभावानावात् । तथा हि—सामग्र्या नीलादिविषयाध्यवसायरूपमेव ज्ञानं जन्यते, न चक्षुराद्यध्यवसायरूपम् । नीलादिरपि तु तदध्यवसायमात्ररूपो बन्ति; न चक्षुरादिरिति । आह च—

“नान्योऽस्ति ग्राहको ज्ञानाच्चाक्षुर्षेर्विषयैर्विना” ।

अत्रथ सहसंवित्तिर्नामेदाक्षील्लद्वियोः ॥

“पूर्विकैव तु सामग्री तज्ज्ञानं^३ विषयक्षणम् ।

सालोकरूपवत् कुर्याद् येन स्यात् सहवेदनम् ॥”

अत्राह—न ज्ञानात्मेत्यादि । न हि व्यतिरिक्तस्य प्रतिबन्धनमन्तरेण सहोपलम्भनियमो युक्तः; अनिप्रसङ्गात् । न चात्र व्यतिरिक्तस्य संवेदने कश्चित् प्रतिबन्धोऽस्ति । तथा हि—प्रतिबन्धो भवन्मवेत्तान्नात्म्यम्, सद्बुत्त्वत्तिर्वा । न तावदा-

१. सल्लक्षणानां नानाप्यम्—गा० । २-२. नैकान्तो—या०, गा० ।

३. सच्चक्षुर्षेर्विषयैर्विना—वे० पुनरे पाठान्तरम् ।

४. प्रधानं—या०, गा० ।

संवेदनमिदं सर्वं न चार्थान्तरगोचरम् ।

संवेदनस्वभावत्वाद् स्वात्मसंवेदनं यथा ॥ २०३२ ॥

मुस्यतोऽर्थं न गृह्णाति स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

वात्स्नत्र परीष्टम्, तस्मेव साध्यत्वात् । नापि तदुत्पत्ते सहवेदनम्; सहनतयोः कार्यकारणभावात् । चक्षुरादीनामप्युपलब्धिषसङ्गाच्च । नापि पूर्वसामग्रीवशाद् यौगपद्यमात्रेण विषयविषयिभावः; चिच्चैतानां चक्षुरादीनां च परस्परं विषयविषयित्वप्रसङ्गात् । नापि सामग्र्या प्रतिनियतविषयविषयिरूपेण अनितत्वात्प्रतिप्रसङ्ग इति युक्तं यत्कुम्; विषयविषयित्वस्यैव विचार्यमाणत्वेनासिद्धत्वात् । सिद्धे हि प्रतिबन्धे विषयविषयिभावो युक्तः; यावता स एव विषयविषयिभावव्यवस्थायां प्रतिबन्धो विचार्यते । न च तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यतिरेकेणापरः [G. 570] प्रतिबन्धोऽस्ति, यतो विषयविषयिभावः सिद्धयेत् । नापि तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां विषयविषयिभावो दुष्क इति विचारितम् । अतो न व्यतिरिक्तस्य कथञ्चित् सहोपलम्भोऽस्तीति कुतः सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिका हेतोः ॥ २०३१ ॥

द्वितीयमपि साकारतासिद्धये साधनमाह—संवेदनमिदमित्यादि । यद् यत् संवेदनं तत्तज्ज्ञानाप्रार्थान्तरविषयम्, यथा आत्मसंवेदनम् । संवेदनं चेदं नील-
वाक्त्रास्येति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः; अर्थान्तरगोचरत्वविरुद्धेनानर्थान्तरगोचरत्वेन संवेदनस्य व्यासत्वात् ॥ २०३२ ॥

तामेव व्याप्ति साधयन्नाह—मुस्यतोऽर्थमित्यादि । निर्व्यापारत्वात् सर्व-
धर्माणां न परमार्थतः कस्यचित् केनाचिद् महणम्, केवलं प्रकाशरूपतया तथा प्रथमानं विज्ञानमात्मनो ग्राहकमुच्यते । न चैव मुस्यतोऽर्थस्य ग्राहकं ज्ञानं युक्तम्; सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः । न हि तदात्मा यः सोऽपरस्थापि ।

स्यादेतत्—न हि मुस्यतो यादृशं ज्ञानस्यात्मसंवेदनं २१
किं तर्हि ? स्वामासज्ञानजनकरवमेवार्थस्य संवेदयत्वम् । ततश्च
हेतुत्वेनोपादीयते तदा हेतोरेसिद्धता । अथापि यथाकथञ्चित्

अर्थाकारोपरागेण विधोमाद्यं न भक्तित् ॥ २०३३ ॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशमर्थाकारंरर्नाङ्कितम् ।

परिष्टं वेदनं कैश्चिदिदं तान् प्रति साधनम् ॥ २०३४ ॥

वाह्यभारस्यालीकतोपपादनम्

अस्तु न' हि' तसाल्प्यं चिज्ञानं बाह्यवेदकम् ।

तस्यापि सर्वथाऽप्योगात्तं युक्ता वेदकस्थितिः ॥ २०३५ ॥

ज्ञानादव्यतिरिक्तत्वात्माकारबहुता भवेत् ।

तासाम्पात् १ तथापि न तथाविधादिशसिद्धि, न हि शोशब्दसाम्पात् रासमादीना^२
विषणित्यसिद्धि । अथ ज्ञानरूढ नीलाकार धर्मिणमाश्रित्य साकारज्ञानपक्षे
द्विविधोऽपि हेतुरभिप्रेत, तदा सिद्धसाध्यता । यथोक्तम्—

“साकारज्ञानपक्षे च तन्निर्मासस्य वेद्यत् ।

तस्याभेदे च ससाध्ये सिद्धसाधनता भवेत्” ॥ ( ) इति ।

एतत् सर्वं मद्रन्तशुभ्रगुप्तस्य चोद्यमाशङ्क्याह—अर्थाकारोपरागेणेत्यादि ।
अर्थाकार = अर्थसदृशधासायुपरागे निर्मासश्चेत्यर्थाकारोपराग । इदमिति ।
द्विविधमपि साधनं निराकारवादिन प्रतिपत्त, तेन न सिद्धसाध्यता । नाप्युचारे-
णान्यस्य संवेदनमन्ति, उपचारनिवन्धनाभावात् ॥ २०३३-२०३४ ॥

[C 571] एव तावदनिर्मासं ज्ञानं न वाद्यमर्थं विज्ञानानीति प्रति
पादितम् । नापि सन्निर्मासमिति द्वितीयं पक्षमाश्रित्य प्रतिपादयन्नाह—अस्तु
न' हीत्यादि^३ । न हि भाविक आकारो युक्त, यनस्तद्वशादर्थव्ययम्यानं स्यात् ।
न चालीकेन साकारेणार्थं संनिहितो भवेत्, आन्तेऽपि ज्ञाने तथाविधस्य
भावत् ॥ २०३५ ॥

“कथमलीकत्वमाकाराणामिति चेत् । आह—ज्ञानादित्यादि । चिदान्तरण-
दशने एकस्माज्ज्ञानादव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञानम्वरूपवदाकाराणां बहुता न प्राप्नोति ।
एवमाकारान्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञानस्याप्यनेकता प्राप्नोति । ये तु मन्यन्ते—“समान-

१-१ तर्हि—ता०, गा० ।

२ साकाराणां—ता०, गा० ।

३-३ तर्हीत्यादि—ता०, गा० ।

४. कथमलीकत्वमाकाराणां—ता०, गा० ।

ततश्च तद्वलेनास्ति नार्थसंवेदनस्थितिः ॥ २०३६ ॥

आकाराव्यतिरिक्तत्वात् ज्ञाने वाऽनेकता भवेत् ।

अन्यथा कथमेकत्वमनयोः परिकल्प्यते ॥ २०३७ ॥

सर्वात्मना च सारूप्ये ज्ञानेऽज्ञानादिता भवेत् ।

साम्ये केनचिदंशेन सर्वं स्यात् सर्ववेदकम् ॥ २०३८ ॥

अन्याकारमपि ज्ञानं कथमन्यस्य वेदकम् ।

सर्वं स्यात् सर्वसंवेद्यो न हेतुश्च नियामकः ॥ २०३९ ॥

जातीयान्यपि ज्ञानान्वाकारसङ्ख्यान्येव बहूनि चित्रास्तरगादिषु युगपत् समुद्भवन्त्येव विजातीयरूपशब्दज्ञानवदिति, ततश्च प्रसङ्गे सिद्धसाध्यता" इति, तेषां चित्रास्तरणे^१ यथा नीलादयो बहव आकाराः सवेद्यन्ते, एवमेकाकारेऽपि सितादावर्वाग्मध्यपरभारूप्या बहव आकारा इति तदात्मकं तत्रापि ज्ञानभवेत्कारमकं प्राप्नोति । इत्यत एवेति चेत् ! किमिदानीमेकं ज्ञानं भवतीति वक्तव्यम् । यदनवयवगणुविषयमिति चेत् ! तदेतदनुभवविरुद्धम् ; न हि कचिदनवयवगणुरूपं भासमानमालक्ष्यते ज्ञाने । न चाऽप्यमूर्तानां^२ षोर्षापर्यावस्थानं देशकृतं युक्तम् ; येन तस्य सत्यताप्रसिद्धयेऽनेकज्ञानकल्पना साध्या स्मात् । देशवितानप्रतिभासस्थालीकत्वे कथमाकाराणां सत्यता स्यात् ! न हि देशवितानावस्थितनीलविप्रतिभासव्यतिरेकेणान्यां नीलविप्रतिभासनाकारं सवेद्यते । अतोऽनेकज्ञानकल्पनावैयर्थ्यमेव ॥ २०३६-२०३७ ॥

दृष्टान्तरगाह-सर्वात्मनेत्यादि । अज्ञानता = अदृश्यत्वम् । आदिशब्देन नसरागता, नसद्वेषतेत्यादि गृह्यते ॥ २०३८ ॥

[G. 572] अन्यनिर्भासमित्येतत् तृतीयं पदान्तरमाश्रित्याह—अन्याकारमपीत्यादि । अथापि स्यात्—यद्यज्ञानं येन जन्तिं तत्रस्यैव सर्ववेदकं भवेत्, तेन न सर्वः सर्वसंवेद्यो भविष्यति ? इत्याह—न हेतुश्च नियामक इति । चक्षुरादीनामपि सर्वसंवेद्यत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ २०३९ ॥

१ इतीकोऽयं जे० पुस्तके द्विराहृत्तौ दृश्यते ।

२. येषां चित्रास्तरणे—जे० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

२. या०—या०, गा० ।

मदन्तशुभगुणमतम्

यथा हि भवता ज्ञान निराकार च तत्त्वतः ।

वेत्ति चामृतमाकार मृतमयं^१ तथैव चेत् ॥ २०४० ॥

तत्त्वण्डनम्

असाधारणभेदेन स्वरूप चित्तचैतन्यो ।

सवेदनं ततोऽन्येषा न मुख्य तत् कथञ्चन ॥ २०४१ ॥

एकसामग्र्यधीनत्वं कार्यकारणतादि चा^२ ।

समाश्रित्य भवेन्नाम भाक् मृतस्य वेदनस् ॥ २०४२ ॥

नीरूप्यस्य स्वभावस्य^३ नैकसामग्र्यधीनता ।

न चान्यत् तेन नैवास्ति गौणमप्यस्य वेदनम् ॥ २०४३ ॥

अयं वाऽमृतमाकार वेत्तीति व्यपदिश्यते ।

यथा हीत्यादिना मदन्तशुभगुणस्य परिहारमाशङ्कते । स ब्राह्—“यथैव भवता विज्ञानादिना विज्ञान परमार्थतो निराकारम्, ‘अथातुकनकाकाशशुद्धिक्त् बुद्धिरिष्यते’ ( ) इति वचनात्, अथ च तमाकारं वेत्ति, तथा वाद्यमपि” इति ॥ २०४० ॥

अत्राह—असाधारणमित्यादि । न ह्यमृतस्य मुख्यसवेदनमस्ति । तथा हि—यदेव प्रकाशात्मकमसाधारणमहङ्कारास्पद साधारणरूपेण प्रथते रूपमात्मा चित्तचैतन्यम्, तदेव तेषां सवेदनं मुख्यम् । ततो ज्ञानात्मनोऽन्येषाममृताकारणा न तन्मुख्यं सवेदनं युक्तम्, तेषाममृतत्वादेव । नापि गौणम्, उपचारनिमित्त-भावात् । तथा हि—एकसामग्र्यधीनत्वम्, कार्यकारणभाव, आदिसत्त्वेन सारूप्यम्, एतदुपचारनिवन्धन भवेत् । न चामृतस्यैतत् सर्वमस्ति । न चान्य-दस्त्युपचारनिमित्तम् । केवलमविद्यावशादविषयमेवामृताकारोपदर्शकं ज्ञानं आन्तं जायते ॥ २०४१-२०४३ ॥

स एव तद्दि विभ्रमोऽसत्याकारसवेदने उपचारनिमित्तं भविष्यतीति चेत् । अत्राह—अयं वेत्यादि ।

१ भूत मयं—पा०, गा०, गा० । २ च—पा०, गा० ।

३ तु भावस्य—पा०, गा० ।

विभ्रमात्र हि तत्त्वेन वेत्ति निर्विषयं हि तद् ॥ २०४४ ॥
 त्वयाऽपि यदि विज्ञानमेवम्भूतस्य वेदकम् ।
 विभ्रमाद्बुध्यते व्याप्तं व्यक्तं निर्विषयं तव ॥ २०४५ ॥
 साकारं तन्निराकारं पुक्तं नान्यस्य वेदकम् ।
 इति बौद्धेऽपि विज्ञाने न तु चिन्ता प्रवर्तते ॥ २०४६ ॥
 अन्यरागादिसंविता तत्सारूप्यसमुद्भवात् ।
 प्राप्नोत्यावृत्तिसद्भावं औपलम्भिकदर्शने ॥ २०४७ ॥

[C 5/3] तदिति । भ्रूताकारविषयत्वेनोक्तञ्चाम् । तथा हि—परमार्थतो नामृता-
 कारोऽस्ति वेद्यः; तस्य हि विधिना वेद्यत्वोपगमे भूतत्वमसद्भावं ॥ २०४४-४५ ॥

पुन स एवाह—

“साकारं तन्निराकारं तुल्यकालमवुल्यन्मम् ।

इति बौद्धेऽपि विज्ञाने किं न चिन्ता प्रवर्तते ॥” ( ) इति ।

यथा साकारादिविज्ञानेन नार्थस्य ग्रहणं युक्तमिति चिन्ता क्रियते, तथा,
 भगवतोऽपि ज्ञानेनार्थस्य ग्रहणं प्रति किं न क्रियते ? इत्यत्राह—साकार-
 मित्यादि । न हि भगवतो ज्ञानं तस्य माटकमिष्यते, येनात्रापि चिन्ता क्रियेत;
 यावत् तस्य सर्वावरणविगमनात् आद्यमाहकविकल्पोऽस्तीतीष्टम् ॥ २०४६ ॥

ननु च यद्यपि बाह्योऽर्थो नास्ति ग्राह्य, तथापि चिन्तान्तरमस्त्येव सन्तान-
 न्तरवर्ति, तद्ग्राह्यज्ञानस्य किमिति ग्राह्यं न भवेत् ? अत्राह—अन्यरागादीति ।
 अन्यसन्तानवर्ति रागादिसंवेदनं हि यदि, परं सारूप्यादेव युक्तम्, नान्यथा;
 अतिभ्रमज्ञात् । ततश्च यदि सर्वात्मना सारूप्यम्, तदा भगवतोऽपि ज्ञानं रक्तं
 स्यात् । एवं सति बलेशावरणमपहीणं स्यादित्यावृत्तिसद्भावं प्राप्नोति । उपल-
 भ्येन चरन्तीत्यौपलम्भिकाः, तेषां दर्शने = मते । यद्वा—औपलम्भिके भगवतो
 दर्शने ज्ञानेऽस्युपगम्यमाने सतीत्ययमर्थः ।

अथैकदेशेन सारूप्यम्, तथापि दृश्याकारस्यापहीणत्वाज्जोयावरणसद्भावं
 प्राप्नोति; आद्यकारकञ्चित्त्वात् । तथाश्लोकस्य द्वैरूप्यं भाविकमयुक्तमिति तदवश्यं

कल्पपादपद्यत् सर्वसङ्कल्पपवनंमुनिः ।
 अकम्प्येऽपि^१ करोत्येव लोकानामर्थसम्पदम् ॥ २०४८ ॥
 तेनादर्शनमप्याहुः सर्वं^२ सर्वमिदं जिनम् ।
 अनाभोगेन नि.शेषसर्ववित्कार्यसम्भवात् ॥ २०४९ ॥

वाद्यार्थसाधकप्रमाणरूपहनम्

धियोऽसित्तादिरूपत्वे सा तस्यानुभवः ।
 धियः सित्तादिरूपत्वे बाह्योऽर्थः किम्प्रमाणकः ॥ २०५० ॥

अन्तं व्यवस्थापनीयम् । ततश्च^३ भ्रान्तिबीजस्यादौऽप्युत्पत्त्याप्रहाणादप्रहीणावरण
 एव भगवान् स्यात् ॥ २०४७ ॥

यदि न किञ्चिज्जानति, कथं तर्हि सर्वज्ञः स्यात् ? इत्याह—कल्पपादपद-
 दित्यादि । [G. ०७४] अदर्शनमिति । नास्य दर्शनमुपलम्भोऽस्तीत्यदर्शन ।

पूर्वप्रणिधानरहादनाभोगेन^४ कल्पतरुवद् यथामल्यमशेषजगदर्धसम्पादनात्
 सर्वज्ञमाहुः, नोपलम्भवत्, स्वभावान्तरस्य सर्वथाऽप्युपलम्भावोभात् ॥
 २०४८-२०४९ ॥

एव वाद्यार्थनिषेधक प्रमाणमभिधाय तत्साधकं^५ परमशीतमपाकर्तुमाह—
 धिय इत्यादि । तथाहि—प्रत्यक्षतो वाद्यार्थसिद्धिं स्यात्, अनुमानतो वा, अन्यस्य
 प्रमाणस्य सतोऽत्रैवान्तर्भावत् । तत्र न तावत् प्रत्यक्षत, तथा हि—प्रत्यक्षाभिमतैः
 ज्ञानेन निराकारेण वाद्यस्य ग्रहणं स्यात्, साकारेण वा । न तावन्निराकारेण,
 प्रत्यासक्तिनिवन्धनाभावात् । धियोऽसित्तादिरूपत्वे सति सा धीस्तत्कार्यस्यानुभव
 कथं भवेत् । नेव भवेदिति प्रागुक्तम् । अथ साकारेण, तदा^६ नीलाचाकारस्यैवैकस्य
 ज्ञानगतम्योपलम्भाद् बाह्योऽर्थः परोक्ष एव भवेत्, न प्रत्यक्ष । न हि द्वे नीले
 कदाचित् सवेद्येते, एक ज्ञानप्रतिबिम्बकम्, अपर तदर्पकमित्येवं तावन्न प्रत्यक्षत.
 सिद्धि ॥ २०५० ॥

१. अकम्प्योऽपि—पा०, गा० ।

२. सर्वं—पा०, गा० ।

३. अनाभोगेन—पा०, गा० ।

४. कल्पतरुवद्—पा० ।

५. परमशीतमाह—पा०, गा० ।

६. तथा—पा०, गा० ।

नीलादिप्रतिभासस्य संवादित्वेन साध्यते ।
 ज्ञानाकारतया तुल्यजातीयाजन्म बोधवत् ॥ २०५१ ॥
 बाह्यार्थप्रापणं यद्वा तत्सामर्थ्यं यदीष्यते ।
 संवादित्वमसिद्धं तद् बहिरर्थापलापिनः ॥ २०५२ ॥
 लर्थक्रियावसाये चेत् प्रत्यये हेतुतेष्यते ।
 संवादित्वं तथाऽप्येतन्निरालम्बेऽपि शङ्क्यते ॥ २०५३ ॥
 यथा बाह्यजलादीनां सामर्थ्ये नियमो मतः ।
 ज्ञानेऽपि तथैवेति सन्दिग्धव्यतिरेकता ॥ २०५४ ॥

अनुमानतस्त्विं सिद्धिरस्त्विति चेत् । अत्र भदन्तशुभगुप्तः प्रमाण-
 यति—यो ज्ञानाकारः, स संवादित्वे सति तथाविधापरपदार्थजनितः, तद्यथा ग्राहक-
 काकारः । ज्ञानाकारश्चायमविप्लुतेन्द्रियस्य नीलादिप्रतिभासविदोषः । संवादीति
 स्वभावहेतुः । तद्विदमाशङ्कते—नीलादीत्यादि । संवादित्वेनेति “इत्यन्त-
 लक्षणे” (पा० सू० २.३.२१) सूत्राया । संवादित्वेनेनोपलक्षिता या ज्ञानाकारता
 तथा हेतुमूल्या ज्ञानाकारस्य तुल्यजातीयाजन्म साध्यते । बोधवत्—
 ग्राहकाकारवदित्यर्थः ॥ २०५१ ॥

[G 375] बाह्यार्थेत्यादिना दूषणगाह । तत्र यदि बाह्यार्थप्रापणं तत्रमाण-
 शक्तिर्वा संवादित्वं हेतुविशेषणमभिधेयम्, तदा बहिरर्थापलापिनो विशिष्टिमात्रता-
 वादिनस्तदसिद्धमित्यन्यतरासिद्धो हेतुः । अथाभिमतार्थक्रियावसायप्रत्ययहेतुत्वं
 संवादित्वमिष्टम् । तदा विपर्यये बाधरूपमाणानुपदर्शनात् सन्दिग्धानिपक्षगारुचिक्र-
 तेत्यनैकान्तिको हेतुः; निरालम्बेऽपि ज्ञाने तथाविधसंवादित्वाविरोधात् ॥
 २०५२-२०५३ ॥

अविरोधमेव समर्थयितुमाह—यथा बाह्यजलादीनामिति । किञ्च—अनु-

१. शक्यते—पा०, गा० ।

२. सामर्थ्यं—पा०, गा० ।

३. तथैवेति—पा०, गा० ।

४. सविदोऽव्यतिरेकता—पा०; सविदोऽव्यतिरेकता नः—पा० ।

अनुमाप्रतिभासेन स्पष्टः साधारणोऽप्ययम् ।
स्पष्टं हुताशनादीनां रूपं तेन समं न हि ॥ २०५५ ॥

उद्योतकरमतम्

प्रमेयत्वादिहेतुम्यः सन्तानान्तरचित्तवत् ।

आन्तरानुभवाद् भिन्नं देशविच्छेदभासि चेत् ॥ २०५६ ॥

तत्त्वण्डनम्

अत्रापि व्यभिचारित्वं न रूपेणास्य चेतसः ।

मानज्ञानप्रतिभासस्य सत्यपि निरात्मनत्वे संवादित्वमस्तीति निश्चितविपक्षसद्भा-
वात् प्रमेयत्वादिहेतु स्पष्टा साधारणानैकान्तिकता हेतोः ।

स्थादेतद्—असिद्धा निरात्मनताऽनुमानविकल्पस्य ! इत्याह—स्पष्टं हुता-
शनादीनामिन्यादि । प्रयोगः—यद्यदाकारशून्यं न तत्रद्विषयम्, यथा रूपज्ञानं
न शब्दविषयम्, बाह्यकारशून्यं च 'अनुमानज्ञानमिति' व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । न
चासिद्धो हेतुः । तथा हि—स्पष्टं हुताशनादीनां यत्त्वं न तत्तेन = अनुमान-
ज्ञानाकारेण समम् = तुल्यम्; तन्मात्रत्वत्वात् । अन्यथा हि यथा प्रतिष्ठितेन
तार्पणादिभेदतो रूपेण प्रत्यक्षे ज्ञाने प्रत्यवभासते, तथैवानुमानज्ञानेऽपि भासते;
यावत् प्रतिष्ठितं रूपमुन्मूल्य गमकानुयासागम्यरूपेणैव भासते परोक्षे बाह्यादि-
रनुमाने । न चैकस्याकारद्वयं सामान्यविशेषात्मकं परस्परविरुद्धं युक्तमिति
प्राक् प्रतीयदितम् । नापि विरुद्धो हेतुः; सपक्षे भावान् । नाप्यनैकान्तिकः;
अनिमित्तत्वात् ॥ २०५४-२०५५ ॥

प्रमेयत्वादिहेतुम्य इत्यादिनोद्योतकत्वस्य प्रमागम्याद्यहते ।
[G 576] स ह्यह—“यदेनदेशविच्छेदप्रतिभासि नीलादिकं तदन्तरानुम-
वाद् भिन्नम्; प्रमेयत्वात्, अनियत्वात्, कार्यत्वात्, प्रत्ययत्वात्, हेतुमत्त्वात्,
यथा सन्त्वान्तरचित्तवत्” इति ॥ २०५६ ॥

अत्रापि । सर्वेष्वेव हेतुषु । व्यभिचारित्वम् = अनैकान्तिकत्वम्;
आन्तरानुमनेऽपि प्रमेयत्वादीनां सद्भावत् । *तथा—संनिरिक्तादिज्ञाने प्रतिभा-

तथापि' तद् द्विचन्द्राद्यैरस्वस्थनयनेक्षितैः ॥ २०५७ ॥

कुमारिलमतम्

अन्यथा बाह्य एवार्थः संवेद्यश्चेदिहोच्यते ।

तत्खण्डनम्

आकारो भासमानोऽसौ न तदर्थोऽत्मको ननु ॥ २०५८ ॥

स चैवभासमानत्वाद् विज्ञानेन प्रयेद्यते ।

बाह्यस्य तु निजं रूपं नैवं तत्रावभासते ॥ २०५९ ॥

अभासमानो वेद्यश्च कथं नामोपपद्यते ।

तं च वेत्यन्यथा चेति परस्परविरोधि च ॥ २०६० ॥

अत एव स्ववेद्यत्वं 'दुःसाधं' नैव चेतसाम् ।

आत्मभूतावभासस्य तथा संबित्तिवशंनात् ॥ २०६१ ॥

सिभिर्द्विचन्द्राद्यैरनैकान्तिकता । प्रमेयत्वं तु द्विचन्द्रादीनां द्विचन्द्रादीति विकल्पक-
ज्ञानविषयतया द्रष्टव्यम् । न च यस्मिन् विज्ञाने ते भासन्ते तदपेक्षया 'तेषा-
मर्थाधिगमः; अर्थाधिगोक्षाभावात् । यत्राह—'केषादिनार्योऽनर्थाधिगोक्षतः' ॥

(प्र० बा० २.१) इति ॥ २०५७ ॥

अन्यथेत्यादिना कुमारिलस्य मतेन व्यभिचारविकल्पस्यासिद्धिमाशङ्कते ।
स आह—'इह पीतद्विचन्द्रादिज्ञाने व्यभिचारविषयत्वेनोपन्यस्तो बाह्य एव
शङ्कादिरर्थः पीतादिरूपेणालम्ब्यते, ततो व्यभिचारे न मिदः' इति । अत्राह—
आकार इत्यादि । अपमत्र संक्षेपार्थः—य एवाकारो यस्मिन् ज्ञाने प्रत्यव-
भासते स एव तेन संवेद्यत इति युक्तम्, अन्यथा हि सर्वं ज्ञानं सर्वविषयं
स्यात् । 'तस्मात् प्रतिभासमानत्वेन [G 577] संवेद्यत्वं व्याप्तम् । न च पीताकारे
ज्ञाने शुक्लाकारः प्रतिभासते, वृद्ध्याभिमतस्यानुपलब्धेरिति व्यापकस्य प्रति-
भासमानत्वस्य निवृत्तौ व्याप्यस्य 'संवेद्यत्वस्य निवृत्तिरिति' । प्रयोगः—यो

१. तथापि—पा०; तथा दि-गा० । २. दुःसाधं—पा०, गा० ।
३. ०पर्याधिगोक्षा०—पा०, गा० । ४. केषादिना योऽनर्थाधिगोक्षतः—
जे०, ना०; केषादिना योऽन्यनार्थाधिगोक्षतः—गा० ।
५. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति । ६-६. संवेद्यनिवृत्तिरिति—पा० ।

तस्माद् बुद्धिरियं भ्रान्ता कल्पयन्त्यर्थमेव न ।

दल्पयन्त्यन्यास्तन्त तेनात्मानमवश्यति ॥ २०६२ ॥

कुमारिलमिमतप्रमाणानि

अथ यद्ग्राहक रूपे तद्ग्राह्यात् तस्य भिन्नता ।

तन्सवित्तावसवित्ते रसादिग्राहक यथा ॥ २०६३ ॥

ग्राह्य तद्ग्राहकाच्चैव तत्परामृशता यत् ।

न परामृश्यतेऽवश्य रसादिग्राहकादिवत् ॥ २०६४ ॥

द्वय परस्परेणैव भिन्न साध्य रसादिवत् ।

ऐवपरूपेण चाज्ञानात् सन्तानान्तरबुद्धिवत् ॥ २०६५ ॥

यस्मिन्नाकारे न प्रतिभासते न स संगेय, यथा शब्दज्ञाने न रूपम् । न प्रतिभासते च बीजाकारे ज्ञाने शुक्लशङ्खरूपमिति व्यापशानुपलब्धि । त च वेत्तीयनेन स्वबचनसिरोधगाह । अत एवेति प्रसङ्गेन स्वसवित्ति साधयति । तेन यज्जर्मिनीर्यैरिष्टम्—“अप्रत्यक्षा नो बुद्धिर्निराकारा च” इति तदपास्त मरति । तस्मादित्यादिनोपसहार । कल्पयन्ती सती, अर्थमेवान्यथा सन्तम् = विद्यमानं कल्पयतीयेतरेति सम्बन्ध । अनेन च कुमारिलोक्त प्रतिषेधति ॥ २०५८-२०६२ ॥

अथेत्यादिना कुमारिलस्यैव प्रमाणमालानाह । यद्वेनद्रूपे ग्राहक ज्ञान तद् तस्मान् तद्ग्राह्याद्रूपाद् भिन्नम्, तस्य रूपस्य सविनी सत्या तन्व्यासविति, यथा रसादिग्राहकम् ।

यदा—ग्राह्य रूपादि ग्राह्यादकद् भिन्नं तद्ग्राहक परामृशता यतो यस्मात् परामृश्यते, यथा रसादिग्राहकान् ।

अथ वा—द्वयम् = रूपादि, तद्ग्राहक च परस्परविभिन्नम्, एकतरपरामर्शे सायपरपरामर्शात्^१, रसरूपादिभ्यः । एकत्रैवापरिज्ञानात्, सन्तानान्तरचितान् ।

अथ वा—न ग्राह्याग्राहकं ज्ञानम्, ज्ञानदुत्पत्तत्वात् ।^२ वसन्त्यास्ये च ज्ञान-

१ न इत्यनेन—भा० ।

२-२ कल्पयतीत्येव वेति—भा०, गा० ।

३ तद्व्यापशानुपलब्धि—भा०, सन्तानान्तरचितान्—भा० । ४. वाग्म्यास्ये—भा० ।

ज्ञानं स्वांशं न गृह्णाति ज्ञानोत्पत्तेः स्वशक्तिवत् ।
 १. ग्राह्यत्वप्रतिषेधश्च द्वयहीना हि वासना ॥ २०६६ ॥
 चैत्रज्ञानं तदुद्भूतज्ञानांशग्राह्यबोधकम् ।
 ज्ञानत्वान्न भवेद् यद्वत् तस्य बेहान्तरोद्भवम् ॥ २०६७ ॥
 तत्त्वण्डनम्
 अपृथग्भेदनात् पूर्वं तदत्र प्रतिपादितात् ।
 ऐकरूप्यापरिज्ञानपर्यन्तेषु न सिद्धता ॥ २०६८ ॥
 जैमिनीयैः सिद्धयुद्गायनम्
 'स बहिर्देशसम्बद्धः' इत्यनेन ननूच्यते ।
 ग्राह्याकारस्य संवित्तेर्ग्राहकानुभवाद्भवे ॥ २०६९ ॥

शक्तिः । एवं ज्ञानस्य ग्राह्यत्वप्रतिषेधोऽपि फर्तव्य, तद्यथा—ज्ञानांशो न ज्ञानग्राह्यः, ज्ञानादुत्पन्नत्वात् । 'तद्वत् = वासनावत्' । कथमस्मिन्नन्तरे [G 578] प्रयोगद्वयेऽपि साध्यधर्मान्वितो दृष्टान्तः सिद्धः ? इत्याह—
 द्वयहीना हि वासनेति । द्वयेन ग्राह्यग्राहकत्वेन ।

अथ वा अपरः प्रयोगः— न चैत्रज्ञानं चैत्रज्ञानोद्भूतज्ञानांशस्य बोधकम्; ज्ञानत्वात् । यद्वत् तस्य चैत्रज्ञानोद्भूतज्ञानांशस्य भेदादिबेहान्तरोद्भवं ज्ञानम् ॥ २०६३-२०६७ ॥

अपृथग्भेदनादित्यादिना दूषणमाह । अपृथग्भेदनादिति नीलत्रद्वियोः सहोपलम्भनियमात् । "अपत्यस्योपलम्भस्य नार्थद्वैष्टिः प्रसिद्धयति" ( ) इत्यतः स्वसंक्रिप्तसाधनेन प्रतिपादितात्, अभेदस्य नीलत्रद्वियोः प्रसाधितत्वात्, ऐकरूप्यापरिज्ञानपर्यन्ता हेतवो न सिद्धाः ॥ २०६८ ॥

स यद्विरत्त्यादिना परः सिद्धियुद्गायति । आकारवान् बाबोऽर्थः, "स बहिर्देशसम्बद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते" (मी. द. शा. भा. १.१.५) इत्यनेन ग्रन्थेन भाष्यकृता शत्रुरेण ग्राह्यत्ववित्तिर्ग्राहकानुभवाद्भविष्यतीति प्रतिपादितम् । ततश्च "तत्संवितावसंवित्ते" (तत्त्व० २०६३) इत्येतत् सिद्धम् ॥ २०६९ ॥

१-१. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति । २. उपनिषा०—पा०, गा० ।

न स्मरामि मया कोऽपि गृहीतोऽर्थस्तदेति च ।
 स्मरन्ति ग्राहकोत्पादं ग्राह्यरूपविर्वाजितम् ॥ २०७० ॥
 तस्मादभिन्नतायां च ग्राह्येऽपि स्मरणं भवेत् ।
 ग्राहकस्मृतिसद्भावे तत्र स्वैर्यद् गृह्यते ॥ २०७१ ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धेवं भिन्नता तयोः ।
 (श्लो० वा०, ११० ७९, ८३-८५)
 एवं च हेतवोऽप्येते प्रसिद्धाः साध्यधामिणि ॥ २०७२ ॥
 तत्प्रतिविधानम्
 अप्रसिद्धोपलम्भस्य नार्थवित्तिः प्रसिद्धयति ।
 तन्न ग्राह्यस्य संवित्तिर्ग्राहकानुभवादृते ॥ २०७३ ॥
 अस्यस्यलोचनं दृष्टं तथा पीताद्यवेक्ष्यते ।
 निष्कृष्टं ग्राहकांशाद्य संवेद्यं न तथा परम् ॥ २०७४ ॥

द्वितीयादयोऽपि हेतवः कथं सिद्धाः ? इत्यत आह—न स्मरामीत्यादि ।
 भाष्यस्मरणेऽपि ग्राहकस्मृतिर्दृष्टा, यदि च तस्माद् ग्राहकादेकान्तेन ग्राह्यस्या-
 निजता स्यात्, तदा ग्राह्येऽपि स्मरणं भवेत्, ग्राहकवत् । न च भवति, तस्माद्
 नित्ययोगक्षेमत्वाद् भित्तौ ग्राह्यग्राहकौ । स्यादेतद्—भवत्येव ग्राह्येऽपि
 स्मरणम् ? इत्याह—ग्राहकस्मृतिसद्भावे इत्यादि । तत्रेति ग्राहकस्मृति-
 सद्भावकाले । एष एव = ग्राहक एव गृह्यते, न ग्राह्यमित्येव द्यते [G 579]
 भिन्नक्रमः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । ग्राह्यग्राहकस्मरणयोर्भाष्यभावाभ्याम् ।
 तथा हि—ग्राहकस्मरणभावेऽपि ग्राह्यस्मृतेरभावः ॥ २०७०-२०७२ ॥

अप्रसिद्धोपलम्भस्येत्यादिना प्रतिविषये । “स बहिर्देशसम्बन्ध प्रत्यक्ष-
 शुचलभ्यते” (मी. व., छा. भा. १.१.५) इत्यस्यानैकान्तिकमाह—अस्यस्येत्यादि ।
 निष्कृष्टमित्यत्र छेदः । तथेति । यथा सत्याभिमत पीतादि बहिर्देशसम्बन्धं
 विस्पष्ट्युपलभ्यते, तथा कामलाद्युपहतनयनोपलब्धमपि समीक्ष्येत । यदि नाम
 समीक्ष्यते, ततः किमित्याह—ग्राहकांशाद्य संवेद्यं नेति छेदः । ग्राहकांशा-

अलक्षितविशेषा च ग्राह्यरूपे च सा स्मृतिः ।

सर्वतो भिन्नरूपे तु न साऽन्यासाद्यसम्भवात् ॥ २०७५ ॥

गृहीत इति कोऽप्येवं नान्यथा स्मरणं भवेत् ।

शुद्धस्फटिकसंकाशे' वेद्यते स्मरणं न च ॥ २०७६ ॥

दिति । निष्कृष्टमित्यध्याहार्यम् । सर्वेद्यं नेति भवतीति शेषः । तेनायमर्थो भवति—तस्य पीतादि तैमिरिकाद्युपलक्षणं ग्राहकांशान्निष्कृष्टं पृथक्सर्वेद्यं न भवति, अथ च बहिर्देशसम्बद्धमुपलभ्यते, तस्मादनैकान्तिकमेतत् । तथा परमिति । सत्याभिमतमपि पीतादि । अनेन विच्छिन्नस्यष्टप्रतिमासमात्रेण द्वयोरपि साम्यं योजयति ॥ २०७३-२०७४ ॥

"न स्मरामि मया क्रोऽपि" (तत्व० २०७०) इत्याह—अलक्षिते-
त्यादि । अनेन ग्राह्यस्मरणे ग्राह्यस्मरणस्यासिद्धिमाह । स्यादेतत्—यदि ग्राह्ये सा
स्मृतिः, किमित्यलक्षितविशेषा भवति; यावता यथैव तद्ग्राह्यं सर्वतः सच्चातीवनि-
ज्यतीयाद्भिन्नं तथैव तत् स्मरेत्; एवं हि तद्विषयता तस्याः स्वात्, अन्यथा कथम-
पृच्छती तद्भेदं तद्विषया भवेत्, अतिप्रसङ्गात् ? इत्याह—सर्वत इत्यादि । एतदुक्तं
भवति—न तावद् विकल्पस्य यथावस्थित्यस्तुग्रहणसामर्थ्यम्; तस्यावस्तुविषय-
त्वात् । केवलं तथानूतपदार्थानुभवत्वाद् यत्रैवायित्वादयो निश्चयहेतवः सन्ति, तत्र
तदाकाराध्यवसायी स्मार्त्तः प्रत्ययो निर्विषय एव । परमार्थतः स्वपतिभासेऽनर्थे-
ऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तेर्भ्रान्त एव सर्वो जायते । तस्य त्वर्थाध्यवसायवशेन विषय-
व्यवस्था, न परमार्थतः । न च ग्राह्याध्यवसाय स्मृतेरपि विद्यते, केवलं तथा-
विषयग्राह्यत्वादेरप्रत्यासत्तितारतम्यादिकारणाभावाद् अलक्षितविशेषा [G. 580]
भवति, येन स्मरणान्तराद् विशिष्यते ॥ २०७५ ॥

स्यादेतत्—कथमनसीयते ग्राह्याध्यवसायोऽत्रास्ति स्मृतेः ? इत्याह—गृहीत
इत्यादि । यदि हानुपलक्षितविशेषं ग्राह्यमपि सा स्मृतिर्नाध्यवस्येत्, तदा 'क्रोऽपि
गृहीतः' इत्येवमपि सामान्याकारेण ग्राह्यप्रत्यवगमने न पवर्तेत । न चापि केवलो
ग्राह्यकारानङ्कितमूर्त्तितया ग्राह्यकं शुद्धस्फटिकसंकाशः स्मर्यते । येनोच्यते—

कम्बुपीतादिविज्ञानहेतवो पश्चिमयोरपि ।

जनकान्तिकता व्यक्तं दिगोपाङ्ग्यत्र साधने ॥ २०७७ ॥

“स्मरन्ति प्राहकोत्यात् प्राहरूपविवर्तितम्” इति । तस्मात् तस्मरणे तदस्मरणम
सिद्धम् ।

यौ च ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानत्वादीदीप्यौ पश्चिमौ हेतू, तयो पीतशङ्खादिज्ञाने
न^१ व्यभिचार, यथा पीतशङ्खादिज्ञाने ज्ञानोत्पन्नमपि सत् त्वारा पीताद्याकार
गृह्णाति, यथा च ज्ञानमपि सन् ज्ञानाद्यस्य पीतादेर्प्राहरूप्य बोधक भवति, तथाऽ
न्मदीति व्यभिचारिता हेतौ । साधिन च पीतशङ्खादिज्ञानम् निरुलम्बनत्वम् ।
अत एवात्मगतस्य पीताद्याकारस्य वेदनात् स्वसवेन सिद्धमित्येतदपि प्रतिपादि-
तम् । एषा द्विरिति । अन्यत्रापि = बहिरर्धसाधने परेष्वन्यन्ते । एषा = दूषण-
दिक् । यदुक्तं परेण—कथमद्वयं साध्यत्वेनेष्टम्, किं माममानस्य गीलायाश्च
रस्य ज्ञानरूपस्य च अनुभवसिद्धन्याभावात् कथमिदं नाम योग्यते, तथा सति
सर्वाभावप्रसङ्गं स्यात् । अत्र वक्तव्यम्—न सर्वाभाव, यस्मात् स्वव्यनिरित्तस्य
प्राहरूप्य पृथिव्यादे स्वरूपत्वोऽसत्वात् । सन्तानान्तरस्य तु प्राहरूपेणामावात्
प्रादाकारशून्यम्, तदपेक्ष प्रकल्पितं तु यद्विज्ञानस्य कर्तृत्वं विज्ञानानीति विज्ञान
मिति कृत्वा तस्याभावाद् प्राहकारशून्यम्, न तु विज्ञानस्वरूपत्वस्यापि, सर्वस्य
सर्वेणामावात् । तथा चोक्तम्—

“नीलपीतादि यज्ज्ञानाद्^२ बहिरर्धव्यवसासते ।

अत्र सयमतो नाम्नि विज्ञेय तत्त्वतो बहि ॥

तदपेक्षा च सवित्तेर्मज्ञा या कर्तृरूपता ।

सा न सत्यमत सतिद्वयेऽपि विभाव्यते” ॥

( ) इति ।

एव च कृत्वा, अयमपि प्रज्ञापारमितापाठं मुनीतो भवति—“विज्ञान
विज्ञानमन्वावेत शून्यं लक्षणात्प्रत्यक्षानुपादान” ( ) इति ॥

२०७६-२०७७ ॥

हेतोर्ग्राह्यग्राहकभावसमर्थनम्

विवादास्पदमाहं विज्ञानत्वादतो मतः ।

अद्वयं वेद्यकर्तृत्ववियोगात् प्रतिविम्बवत् ॥ २०७८ ॥

ननु च प्रतिविम्बेऽपि ज्ञानं सालम्बनं मतम् ।

चक्षूरग्निमनियुक्तौ हि स्वमुखादेस्तथेक्षणम् ॥ २०७९ ॥

नाभिमुख्येन तद्दृष्टेः स्वमुखादेस्तथेक्षणम् ।

प्रमाणवेशभेदाद्विदृष्टेऽन्यपदार्थवत् ॥ २०८० ॥

एवं 'यद्यज्ञानमित्यादी मीले प्रयोगे हेतोः साध्येन व्याप्ति प्रसाध्योप-
संहरति—विवादास्पदमित्यादि ।

[G. 581] विवादास्पदविशेषणेनेतद्राह—स्वस्थनेत्रादिविज्ञानमत्र विशेषः
साध्यपर्णा; न सर्व; सामान्यं तु विज्ञानत्वादिति हेतुः; तेन न प्रतिशार्थ-
देशता हेतोरिति । वेद्यकर्तृत्ववियोगादित्यद्वयत्वविशेषणम् । वेद्यकर्तृत्वद्वयविर-
हेणाहयमिष्टम्, न तु सर्वथाऽभावादित्यर्थः । प्रतिविम्बवदिति । विषयिणि
विषयोपचारात् प्रतिविम्बिज्ञानं प्रतिविम्बशब्देनोक्तम् ।

यद्वा—साधुम्यन्ताद् नति कर्त्तव्य; तेन ज्ञानमेव सामर्थ्यादित्येतस्या लभ्यते ।
न चासिद्धो हेतुः; भेदान्तरप्रतिक्षेपेण स्वभावस्यैव तथा निर्देशाच्च ज्ञातुत्वात् ।
नपि विरुद्ध; सपक्षे भावात् ॥ २०७८ ॥

ननु चेत्यादिनाऽपरो दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामुक्त्वावयति । यस्मान्चायना
रश्मयो वर्षणादितरुप्रतिहता निवर्तमानाः स्वमुखादिना सम्बन्ध्यन्ते, ततस्ते तथा
मुखादिप्रतीक्षितेस्तथो भवन्ति । अतः स्वमुखादेरेव तथा दर्पणाद्यन्तर्गतदिरूपेण-
क्षणं भवति । ततश्च न प्रतिविम्बज्ञानं प्राद्यग्राहकद्वयरहितं सिद्धम् ॥ २०७९ ॥

नाभिमुख्येनेत्यादिना प्रतिविषये । न स्वमुखादेस्तथेक्षणम्; आभिमुख्येन
वस्य स्वमुखादेदर्शनात् । तद्देशप्रमाणवर्णादिभेदेन दृष्टेश्च न स्वतुखादेस्तथे-
क्षणमिति सम्बन्धः । अन्यपदार्थवदिति । शब्दादिपदार्थवत् । एतदुक्तं

१. यद्यज्ञान०—या, गा० ।

२. स्वमुखादे०—या०, गा० ।

भदन्तशुभगुप्तमतनिरासः

विज्ञानत्वं प्रकाशत्वं तच्च ग्राह्ये निरास्पदम् ।

अनिर्भासाद्ययोगेन व्याप्तिस्तेनास्य निश्चिता ॥ २०८१ ॥

भवति—यदि मुखादिग्राहक तज्ज्ञानं स्यात्, तदा यथैव तन्मुखादि व्यवस्थितं तथैव गृहीयात् । न ह्यन्याकारस्य ज्ञानस्यान्यत् ग्राह्य युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । यावता दक्षिणाभिमुखस्थितो दर्पणतलं निभालयशुचराभिमुखं स्वमुखं पश्यति । यथाऽरूपीयसि दर्पणतले महतोऽपि स्वमुखस्याल्पप्रतिबिम्बकमुपलभ्यते, तथा दर्पणतलसम्बद्धं दूराय प्रविष्टमिवैक्ष्यते । न च तावद्बृहत् तथाऽऽदर्शतलम्, नापि मुखादि तत्सम्बद्धम् । तथा विमलरालिते सरसि तदान्तस्थितशालि-शिलरिण्या प्रतिबिम्बान्यधोगतशाखादिशिसरशेखराण्युपलभ्यन्ते, न च ते तथा स्थिता । तस्मात् प्रतिबिम्बज्ञान न स्वमुखादिग्राहकम्, तद्विलक्षणप्रतिभासित्वात् शब्दज्ञानवत् ॥ २०८० ॥

[G 582] भदन्तशुभगुप्तस्वाह—

“धीमानत्वेन ससाध्ये यज्ज्ञानत्वादिसानम् ।

निष्वातीवाविरुद्धत्वात् सर्वं शेषवदुच्यते ॥” ( ) इति,

तं प्रक्याह—विज्ञानत्वमित्यादि । पूर्वमेव हि—“अनिर्भासं सनिर्भासं” (तत्त्व० १९९८) इत्यादिना व्याप्ते प्रसाधितत्वात् नानैकान्तिभे हेतु ।

आचार्यदिग्नागपादिरालम्बनप्रत्ययव्यवस्थार्थमुक्तम्—

“यदन्तर्ज्ञेयरूपं तु बहिर्वदबभासते ।

सोऽर्थो विज्ञानरूपत्वात् तत्प्रत्ययतयाऽपि च ॥” ( ) इति ।

अनेन हि ग्राह्यारो विषयभ्यवस्था प्रतिपादिता । पुनरप्युक्तम्—“अथ वा शक्यदर्पणात् अनेनापि सोऽर्थावभास स्वानुरूपकार्योत्पत्तये शक्तिं विज्ञानाचारा करोतीत्यविरोप ” ( ) इति । अनेनानन्तरज्ञाने स्वानुरूपकार्यो-त्पत्तिनिमित्तशक्तिसमर्पणात् कारणत्वं तस्य प्रतिभासस्य समर्थितम् ।

शक्तावनन्तरे जाने ग्राह्यांशे विषयस्थितिः ।
 तात्त्विकी नेष्यतेऽस्माभिस्तेन मानं समर्थ्यते ॥ २०८२ ॥
 विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिर्धामिद्भिर्मलीकृता ।
 अस्माभिस्तद्दिशा यातं परमार्थविनिश्चये ॥ २०८३ ॥

अत्र तेनैव भदन्तेन दूषणमुक्तम्—

“यद्यपीन्द्रियविज्ञप्तेर्ग्राह्यांशः करणं भवेत् ।
 अतदामतया तस्या नाक्षयद्विषयः स तु ॥”

( ) इत्यादिना ।

अत्राह—शक्तवित्यादि । शक्तावनन्तरे ज्ञान इति व्यधिकरण-
 सप्तम्यौ । अनन्तरे ज्ञान इति । समन्तरप्रत्यये जालयाख्ये या शक्तिस्तथा-
 विद्यार्थप्रतिभासपत्ययसमर्थित्व ।

तात्त्विकी नेष्यत इति । यतः परमाण्वादेर्व्यतिरिक्तस्यालम्बनत्वं न
 युज्यत इति निस्तरेण^१ प्रतिपाद्याचार्येण^२—“मा भूत् सर्वथाऽऽलम्बनप्रतिषेधे
 प्रतीतिवाया, तथा—आलम्बनाधिपतिसमन्तरहेतुप्रत्ययत्वलक्षणाभ्यतस्तः^३ प्रत्य-
 यित्वा इति सूत्रे वचनादभ्युपेतवाधापि” ( ) इति अविरोधप्रति-
 पादानाय यथाविध आलम्बनप्रत्ययोऽभिप्रेत. तुल्ये लोके च तथा प्रतिपादितं
 संवृत्त्या, न परमार्थतः । परमार्थतस्तु निरालम्बनाः सर्व एव प्रत्यया इति ॥
 २०८१-२०८३ ॥

इति बहिरर्थपरीक्षा

१ चा०—जै० ।

२. ०प्रतिपादितम्—गा० ।

३. प्रतिपादित आचार्येण—गा० ।

४. प्रत्ययत्वत्व०—गा० ।

श्रुतिपरीक्षा

श्रुतेरपौरुषेयत्वसमर्थनपुरेण
जैमिनीयमतानुवादः

अन्धे पुनरिहाज्ञानमलीमत्तधियो जगुः ।

चित्तमाप्रनयो^१ नायं द्रुज्यते श्रुतिवाचनात् ॥ २०८४ ॥

[G 583] “स्वतन्त्रश्रुतिनिःसङ्गः” (तत्त्व० ५) इत्येतत्समर्थनार्थ-
माह—अन्य इत्यादि । अन्य इति जैमिनीयाः । त एवमाहुः—“नोदतैव
धर्माधर्मादिव्यवस्थानिवन्धनमालोक्यन्ता सर्वप्राणभूतां साधरणं चक्षुरिव व्यव-
स्थिता । अवश्यं सैव धर्माधिभिः पुरुषैः प्रेक्षावद्भिः प्रमाणत्वेनाश्रयणीया,
नान्यत्पुरुषप्रणीतवचनादिक्म् । तथा हि—पुरुषस्य रागादिभिरविषया च परीत-
चेतसो वचनं नालमतीन्द्रियमर्थमविपरीतमवगमयितुम् । अतन्मत्तवचनसमधि-
गम्यो न धर्मादिः । नाप्यर्थादर्शिनः प्रत्यक्षसमधिगम्यः, तस्यातीन्द्रियत्वेनात्य-
न्तपरीक्षत्वात् । तथा हि—इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणी धर्माधर्मः । यथोक्तं
शाचरे भाष्ये—“य एव धेयस्कर स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यते ?
यो हि यागमनुविष्टति तं वनाः ‘धार्मिक’ इति समाचक्षते । यथ सस्य कर्त्ता
स तेनाह्मायते, यथा—पावकः, लावक इति । तेन य पुरुषं निःश्रेयसेन संपु-
नक्ति स एव धर्मशब्देनोच्यते” (गी० द०, शा० मा० १.१.२) इति ।
तदनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्म इति प्रतिपादितं भवति । तथा हि—
यागशब्देन द्रव्यगुणकर्मणि धेयसः साधनानि विद्यिष्टान्मुच्यन्ते । तत्र च
धर्मशब्दप्रवृत्तिर्ज्ञिता । यद्यपि तानि द्रव्यादीनि प्रत्यक्षानि स्वरूपतः, न च
श्रेयःसाधनत्वेन, तादृशेषु च तेषां धर्मत्वमिष्यते, न स्वरूपमात्रेण । यथोक्तम्—

“श्रेयो हि पुरुषपीडि. सा द्रव्यगुणकर्मणि ।

नोदनालक्षणीः साध्या तस्मादेष्वेव धर्मता ॥

(श्लो० वा०, चो० सू० १९१)

एषामैन्द्रियकत्वेऽपि न लाहूप्येण धर्मता ।
श्रेयःसाधनता दोषां क्त्वि्यं वेदात् प्रतीयते ॥
लाहूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥”

(श्लो० वा०, चो० सू० १३, १४) इति ।

लाहूप्येण चेति श्रेयःसाधनरूपेण । तस्माद्योग्यता धर्म इति स्थितम् ।
धर्मवैपरीत्येनाधर्मोऽपि सामर्थ्यादनिष्टार्थसाधनयोग्यतेति स्पष्टमवसीयते । न च
योग्यतामैवांन्दर्शनः प्रत्यक्षीकर्तुमीश^१; तस्याः सदैव कार्यानुमेयत्वात् । यदाह—

“शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थापत्तिसाधनाः”

(श्लो० वा० चो० सू० २००) इति ।

अन्यथा ह्यर्थांन्दर्शनमेव हीयेत् । नापि योगिप्रत्यक्षमतीन्द्रियविषयम्;
प्रत्यक्षत्वात्, इतरप्रत्यक्षवत् । नाप्यनुमानं धर्माधर्माधिगमात् प्रुक्तम्; प्रतीत-
सम्बन्धस्यैव वस्तुनस्तेन परिच्छेदात् । धर्मस्य चातथागूतत्वात् । नाप्युपमानं
समर्थं धर्मप्रत्यापने; तथा हि—उपमानं सादृश्यमसन्निकृष्टे [C. 58] बुद्धि-
शुक्लादयति, यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य । न च धर्मेण सदृशः कश्चित् प्रतीतः
सम्भवति, यत्सादृश्यात् तस्यावकल्पना भवेत् ।

नाप्यर्थापत्ति क्षमा धर्माधर्मावबोधने । तथा हि—दृष्ट. श्रुते वाऽर्थोऽ-
न्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टार्थकल्पनाऽर्थापत्तिः । न च धर्मेण विना कश्चिदर्थो
गोपयते; यतोऽप्य कल्पना भविष्यति । अत्रोऽपि ‘धर्माणाभावो नास्ति’
इत्यस्यार्थस्य प्रसिद्धये प्रभवति, न विधी । तस्मादभावनान्यथो धर्माधर्मौ यदि
चोदना न शक्नुयादुद्धर्तुम्, तत्रैव प्रस्तौ स्यातामिति चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मादिर्ने-
न्द्रियादिलक्षणः । चोदना हि मूर्तं मयन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं ज्वलितं विप्रकृष्ट-
मित्येवज्ञातीयकर्मार्थं शक्तोऽप्यवगमयितुम्, नान्यत् द्विजनेन्द्रियम् । अत्रोऽवदर्थ
चोदना प्रमाणयितव्या । ‘चोदना’ इति च त्रिव्यायाः प्रवर्तकं निरवर्तकं च वास्य-
माहुः । तथा—“स्वर्गाहामोऽग्निष्टोमेन यजेत” ( ) इति
प्रवर्तकम्, “न हिंस्याद् भूतानि” ( ) इति निरवर्तकम् । तस्याथ

१. •वर्तुमीशः—वे० ।

२. ‘भास्वन्वैविशेषाः’ इति तत्राथः पाठः ।

सा हि प्रमाणं सर्वेषां नराकृततया स्थिता ।

वैतथ्यं प्रतिपद्यन्ते पौरुषेय्यो गिरो यतः ॥ २०८५ ॥

दोषाः सन्ति न सन्तीति पुंवाच्येव' हि शङ्क्यते ।

प्रामाण्योपर्य^१ मवतां विज्ञप्तिमात्रं त्रैधातुक्रमिति प्रतिज्ञार्यः, स न युज्यते ।
कुतः ? श्रुतिबाधनात् श्रुत्या = वेदेन बाधनात् । चित्तव्यतिरिक्ताग्निहोत्रादि-
प्रकाशनात्, स्वयं च चित्तव्यतिरेकेणावस्थानात् । चित्तमात्रमथ^२ इत्सुफल-
णम् । तथा क्षणिकन्वैरात्म्यसर्वज्ञवैराग्यादिप्रतिज्ञापि बाध्यत एव; तद्विरुद्धार्थ-
परिदीपनेनावस्थानात् ॥ २०८४ ॥

स्थादेतत्—वाच्येत सर्वमेतत्, यदि तस्यां प्रामाण्यं सिद्धं भवति ?
इत्याह—सा हि प्रमाणमिति । अत्रितर्था ज्ञानं प्रमाणम्, तद्वहेतुत्वात् सापि
प्रमाणमुच्यते । कथम् ? इत्याह—नराकृततयेति । अपौरुषेयत्वात् । अनेना-
वितयज्ञानहेतुत्वं वैतथ्यकारणरागादिदोषगणभावेन प्रतिपादयति । प्रयोगः—
यन्मिथ्यात्वहेतुदोषसंसर्गरेदितं तत्रवितयज्ञानकारणम्, यथा तिमिरादिदोषानुपपन्नं
चक्षुः, मिथ्यात्वहेतुरागादिदोषसंसर्गरहितम्पौरुषेयत्वात् वेद इति स्वभावहेतुः ।
वैषम्यदृष्टान्तेनानैकान्तिकतां परिहरन्नाह—वैतथ्यमिति । अनेन हि साधना-
भावेन साध्याभावस्य व्यतिपादार्शयमिति । तथा हि—दोषा मिथ्यात्वहेतवः
यत्रैव सन्तिदृष्टति तत्रैव स्वकार्यमिथ्यात्वमुपस्थापयन्ति, नान्यत्र; कारणमन्तरेण
कार्यस्यासम्भवात् । सम्भवे वाऽद्वैतुक्तत्वसंज्ञात् । नापि तमन्तरेण भवतस्तत्त्व-
र्थत्वं युक्तम् ; अतिप्रसङ्गादित्यतो मिथ्यात्वदोषयोः कार्यकारणभावानुपपत्तिरद्वैतुक्त-
त्वप्रसङ्गश्च [G. 585] मिथ्यात्वस्येति विपर्यये चापकं प्रमाणमिति नानैकान्-
तिकता । प्रयोगः—यत्र हि यत्कारणं नास्ति तत्र न भवति, यथा व्यस्यनि-
धमानकारणो^३ घूमः । नास्ति च वैतथ्यहेतुमोहादिदोषगण. धृताविति
कारणानुपलब्धिः ॥ २०८५ ॥

नाप्यसिद्धतेति प्रतिपादयन्नाह—दोषाः सन्तीत्यादि । दोषा हि पुरुषा-

१. पुराच्येयु—पा०, गा० ।

२. प्रामाण्यं योपायं—पा०, गा० ।

३. चित्तमात्रतयेति—पा०, गा० ।

४. एवमविति—मा० ।

श्रुतोक्तुंरभावात्^१ तु^२ दोषाशङ्कं नस्ति नः ॥ २०८६ ॥
 कर्त्ता तावददृष्टः स कदाप्यासीदितिष्यते ।
 अदृष्टपूर्वसम्बन्धः सम्प्रत्यज्ञानहेतुकः ॥ २०८७ ॥
 अनुमानविहीनोऽपि सोऽस्तीति परिकल्प्यते ।
 आगमोऽपि न तत्सिद्धयै कृतकाकृतकोऽस्ति न ॥ २०८८ ॥
 स्वयमेवाप्रमाणत्वात् कृतकोऽस्य न बोधकः ।

श्रिताः; तद्धर्मत्वात्, तत्कथं ते स्वाश्रयमन्तरेण गवेयुः । सम्भवे वाऽनाश्रितत्व-
 प्रसङ्गात् । एष ह्यश्रितधर्मो यदाश्रयानुविधायित्वम् । दोषाश्रयश्च पुरयः कर्त्ता,
 स च निवृत्तो वेद इति कृतो दोषाशङ्का । एतेनेष्ट^३ सन्दिग्धासिद्धतापि
 स्यात्^४ ॥ २०८६ ॥

स्यादेतत्—दोषाश्रयस्य कर्त्तुरमानोऽपि कथं सिद्ध इति ? अतस्तद-
 भावम् तद्ग्राहकप्रमाणपञ्चकनिवृत्त्या प्रतिपादयति—कर्त्ता तावदित्यादि ।
 [G 586] न तावत् प्रत्यक्षतः कर्त्ता वेदस्य सिद्धः । तथा हि—अयमसाविति न
 शक्यते शृङ्गमाहिकया प्रतिपादयितुम् ; इदानीमनुपलभ्यमानत्वात् । आसीत्कथंत्वेवं
 तु कल्पनीयम्, स चादृष्टः सन् कदाप्यासीदितिष्यते, यत्तदप्रमाणकमिति शेषः ।
 गोप्यनुमानतः सिद्ध इत्याह—अदृष्टपूर्वत्वादि । अदृष्टपूर्वेण कर्त्ता सम्बन्धो
 कन्यजनकभावलक्षणो यः क्रियते सम्प्रति वेदस्य वेदनिन्दकैः, सोऽज्ञानहेतुकः;
 क्षापकप्रमाणाभावात् । न चादृष्टेन यद्विना सह कश्चिद् भूमस्य सम्बन्धं
 प्रदीहं प्रभु । तस्मादनुमानविहीनोऽपि स कर्त्ता कल्प्यते । अपिसाक्षात् केवलं
 प्रत्यक्षविहीनः ।

शाब्दप्रमाणनिवृत्तिमाह—आगमोऽपीत्यादि । वेदस्य व्यतिरेकेणादृष्ट-
 कस्याभावात् तावदकृतकोऽपि^५ । नापि कृतकः; तस्य स्वयमेवाप्रमाणत्वात् ।
 तथा हि—कृतको भवत्रागमो वेदसम्बद्धमनुप्रभृतिपुरयर्कर्तृको वा^६ भवेत्, तदस-

१-१. ०२भाषानु—वा०, गा० ।

१. गा०, गा० पुन्यकपोतांति ।

२. वा०, गा० पुन्यकपोतांति ।

२. वे नशः—वा०; एतेन नशः—गा० ।

५. ०६११८—वा०, गा० ।

मन्वादिवचनस्यापि तत्कृतेव हि सत्यता ॥ २०८९ ॥
 असम्बद्धस्तु विद्विष्ट सत्यवादी कथं भवेत् ।
 अतोऽन्यकर्तृकोऽप्यस्ति वेदकारागमो न न ॥ २०९० ॥
 वेदकारसदृक् कश्चिद् यदि दृश्येत सम्प्रति ।
 ततस्तेनोपमानेन कर्तुरप्युपमा भवेत् ॥ २०९१ ॥
 वेदकारादृते किञ्चिन्न सिद्धचेत् प्रमितं यदि ।
 अर्थापत्त्या प्रतीयेत वेदकारस्ततो ध्रुवम् ॥ २०९२ ॥
 ननु तेन विना किञ्चिद् वेदे यन्नोपपद्यते ।
 अस्मिन् सति हि बह्वेव प्रामाण्यादि न सिद्धयति ॥ १०९३ ॥
 स पञ्चभिरगम्यत्वावभावेनैव गम्यते ।
 तेन दुर्लभभावोऽसौ प्रामाण्याभावघातनात् ॥ २०९४ ॥

मद्दशाक्यमुनिप्रभृतिप्रणीतो^१ वा २ प्रथमपक्षमभिवृत्त्याह—मन्वादिवचनस्यै-
 त्यादि । तत्कृतेवेति^२ वेदकृतेव । अनेन स्वतः प्रामाण्याभावमाह । द्वितीये पक्षे
 दोषमाह—असम्बद्धस्त्विति । असम्बद्धो वेदेन, तत्रानभिहितत्वात् । अन्यकर्तृक
 इति असम्बद्धपुरुषकर्तृक । वेदकारागम = वेदकारप्रतिपादक ।

उपमानाभावमाह—वेदकारसदृगित्यादि ।

अर्थापत्तेरभावमाह—वेदकारादृते इति । प्रमितमिति^३ प्रमितप्रमाण
 पदपरिच्छिन्नम् । तेन विनेति कर्ता । किञ्चिदिति प्रमितम् । अस्मिन्निति
 कर्त्तरि । प्रामाण्यादीत्यादिशब्देन धर्मादिव्यवस्था ।

अभावेनैवेति । अभावेन प्रमाणेन नास्तीत्येव गम्यते, तस्य प्रतिषेधवि-
 षयत्वात् । अथ वा—अभावेन रूपेण नास्तीत्येव गम्यत इति यावत्, प्रमाणा-
 भावात् । प्रामाणाभावात्प्रामाण्यमिति । प्रामाण्याभाव = निवृत्ति, अमानप्रमाण
 मिति यावत्, तेन वाचनात् । नास्ति वेदस्य कर्त्तेति सिद्धम् ॥ २०८७ २०९४ ॥

१ ० सारदशाक्य०—या०, या० ।

२ तेन इती चेति—वे० ।

३ वे० पुस्तक नास्ति ।

अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्था वेदस्यापीरूपेयता ।
 येष्टा साऽपि त्ववस्तुत्वात् साधनीया न साधनैः ॥ २०९५ ॥
 यन्नाम तार्किको ब्रूयात् पीरूपेयत्वसाधनम् ।
 तन्निराकरणात् सिद्धा वेदस्यापीरूपेयता ॥ २०९६ ॥
 वस्तुभूती हि यौ पक्षौ प्रधानपरमाणुवत् ।
 तयोरन्यतरासिद्ध्या नेतरः सिद्धयति स्वयम् ॥ २०९७ ॥
 प्रधानकारणत्वस्य निराकृत्यापि साधनम् ।
 साध्यं हेत्वन्तरेणैव परमाणुकृतं जगत् ॥ २०९८ ॥
 भावपक्षप्रसिद्धयर्थमुच्यते यत् साधनम् ।

स्यादेतत्—यदि वेदस्यापीरूपेयत्वमेवं प्रसाध्य प्रामाण्यं प्रसाध्यते, एतत्
 तर्हि परतः प्रामाण्यं प्रयुक्तं वेदस्य ! तथा हि—न तावद् वेदस्य प्रामाण्यं प्रतीयते
 भावदपीरूपेयता न साध्यते ! इत्याशङ्क्याह—अप्रामाण्येत्यादि । अनेनैतद्ग्रह-
 न यस्मामिरसिद्धं प्रामाण्यं निधिरूपेण प्रसाध्यते, किं तर्हि ! [G. 587]
 परेण यत्र प्रामाण्यसाक्षकं तन्नियुक्तिः क्रियते । अत्रैव च निरन्तरे स्वयमेवोत्सर्गो-
 ऽनोदितः सिद्धोऽवनिष्ठते । नाप्यपीरूपेयत्वं प्रसाध्यते; यतस्तन्साधनद्वारेण
 साधनत्वात् परतः प्रामाण्यप्रसङ्गः स्यात् ! किं तर्हि ! तस्यापीरूपेयतानिवृत्तिमात्र-
 लक्षणत्वेनावस्तुत्वात् ॥ २०९५ ॥

यदि न साध्यते, कथं तर्हि स्वयं सिध्यति ? इत्याह—यन्ना-
 भेत्यादि ॥ २०९६ ॥

ननु निराकृतोऽपि परपक्षे स्वपक्षमसाधयन प्रमाणेन कथं तत्सिद्धिः, चेन्न
 वृत्तार्था वेदवद्विनी भवन्ति ! इत्याह—यस्तुभूतास्त्वित्यादि ॥ २०९७ ॥

“प्रधानपरमाणुवत्” (तत्त्व० २०९७) इत्येवमवाच्ये—प्रधानकारण-
 त्ववस्थायादि ॥ २०९८ ॥

वैशेषिकेण यद्यपि “मात्रगोचरान्यत्र प्रधानकारणं जगत्साधनं” निराकृतम्,

तस्मिन् निराकृते सम्यग्भावः सिद्धयति स्वयम् ॥ २०९९ ॥
 यत् पूर्वापरयोः कोट्योः परैः साधनमुच्यते ।
 तन्निराकरणं कृत्वा कृतार्था वेदवादिनः ॥ २१०० ॥
 नित्यत्वं वस्तुरूपं यत् तदसाधयतामपि ।
 स्वयं भवति तत्सिद्धिः पूर्वपक्षद्वये हते ॥ २१०१ ॥
 पूर्वा वेदस्य या कोटिः पौरुषेयत्वलक्षणा ।
 परा विनाशरूपा च तदभावो हि नित्यता ॥ २१०२ ॥
 यन्नादौ क्रियते वेदः पश्चान्नन्न विनश्यति ।
 तदेव तस्मिन् नित्यत्वं ज्ञेयं तदपि चेन्मतम् ॥ २१०३ ॥

तथापि हेत्वन्तरेणैव परमाणुद्वयं जगत् साधनीयम्, इहाप्येवं भविष्यतीति चेत् ?
 इत्याह—भाष्येत्यादि । भाष्यपक्षः = पौरुषेयता, तन्निवृत्तिः = अभावपक्षः ।
 अन्योऽन्यपरिहारस्थितलक्षणयोश्चैकप्रतिपक्षस्यापरविधिनान्तरीयकत्वादित्यभावः स्वयं
 सिद्धयतीति भावः । तथा हि—वेदस्य पूर्वापरयोः कोट्योरुत्पादविनाशलक्षणयोः
 सिद्धये यद् बौद्धैः साधनमुच्यते, तन्निराकरणमात्रेणैव वेदापौरुषेयत्वस्य कोटिद्वय-
 शून्यतालक्षणस्य सिद्धाविष्टसिद्धयः कृतार्था वेदवादिनः ॥ २०९९-२१०० ॥

ननु निराकृतेऽपि तत् साधने वेदस्य नित्याव विधिरूपं यन्त्रान्तरेण साध-
 नीयम्, [G 388] तत् कथमसाधयन्तो वेदस्य नित्यत्वं कृतार्था भवेयुर्वेद-
 विदः ? इत्याह—नित्यत्वं वस्तुरूपमित्यादि । पूर्वपक्षद्वयम् = पूर्वापरयोः
 कोट्यो साधनम् ॥ २१०१ ॥

यथा पूर्वपक्षद्वये हते नित्यत्वस्य स्वयं सिद्धिर्भवति, तद्वर्शयति—पूर्वा
 वेदस्येत्यादि । पूर्वापरकोटिद्वयपरिहारस्थितलक्षणव्याप्तिव्यत्यस्य, परस्परपरिहार-
 स्थितलक्षणयोश्चैकनिराकरणस्यापरसिद्धावनान्तरीयकत्वादित्युक्तम् ॥ २१०२ ॥

यद्येवम्, यदि तदभावो नित्यता, न तर्हि यन्तुपनो नित्यता प्राप्नोति ?
 इत्याह—यन्नादौ क्रियते इति । अनेन यन्तुमृतस्य वेदम्यात्मगत एवासी धर्म

अकृतत्वाविनाशाभ्यां नित्यत्वं हि विवक्षितम् ।

तौ चाभावात्मकत्वेन नापेक्षेते स्वरसाधनम् ॥ २१०४ ॥

वेदाप्रामाण्यसाधननिरसनम्

वेदवाक्यार्थमिध्यात्वं यो वदत्यनुमानतः ।

तस्य वैदिकविज्ञानबलात् पक्षो निवर्तते ॥ २१०५ ॥

इति प्रतिपादयति । यथेवम्, वस्तुभूत्वाद् साध्यं तर्हि नित्यत्वं प्राप्तमिति पर-
वचनावकाशमाशङ्कते—ज्ञेयमित्यादि । ज्ञेयम् = प्रमाणेन ज्ञातव्यम्, साध्यमिति
यावत् । तौ चेति । अकृतत्वाविनाशी । स्वरूपस्य साधनं स्वसाधनम् । अभाप-
स्यापि वस्तुत्वाविरोधात् सत्यप्यकृताविनाशित्वलक्षणत्वे नित्यत्वस्य नावस्तुत्वमिति
भावः ॥ २१०३-२१०४ ॥

एवं तावत् प्रमाणपद्धतनिरृत्या वेदे कर्तुरभाषसिद्ध्या यन्मिध्यात्वहेतु-
दोषसंसर्गरहितमित्यस्य हेतौनासिद्धिः । न्यपि विरुद्धता; सपक्षे भावात् । विपक्षे
चामावात्राप्यनैकान्तिकत्वमिति सिद्धं वेदस्य प्रागण्यम् ।

साम्प्रतं परप्रयुक्तस्य वेदाप्रामाण्यसाधनद्वयस्य विस्तरेण रूपणमारभते ।
उत्रेदं साधनद्वयम्—यद्वैन्द्रियक प्रयत्नानन्तरीयकं च, तत्रनिरयम्; यथा षट्,
तथा च शब्दः—इति स्वभावहेतुसामान्येन शब्दस्यानित्यत्वे सिद्धे वेदस्याप्य-
नित्यत्वसिद्ध्या सामर्थ्यावस्था, पुरुषवाच्यवन्मिध्यात्वं सेत्स्यतीति [G 589]
परस्य यौद्धादेरभिप्रायः । अत्र शाब्दादिप्रमाणैः प्रतिज्ञानाभा विन्तरेण प्रतिपाद-
यति । तत्र शाब्दप्रमाणभाषां तावदाह—वेदवाक्यार्थमित्यादि ।

वेदज्ञातं वैदिकम्—अग्निहोत्रात् स्वर्गो भवतीत्यादि । तद्वलात् पक्षो
निवर्तते; तेन बाधवमानत्वात् । यथोक्तम्—“न नास्य चोदना म्याहा भवेति
संशयितं प्रत्ययमुत्पादयति, न च विपरीतमिथ्यैतदिति” शान्तान्तरे पुण्यान्तरे
देशान्तरेऽवस्थान्तरे वा पुनरव्यपदेश्यपन्थयो भवति । योऽप्यन्यप्रथयविपर्ययं
दृष्ट्वाऽपि विपर्ययं सिद्धयतीत्यानुमानिकं. प्रत्यय उत्पद्यते, सोऽप्यनेन प्रत्ययेण
विकथ्यमानो बाध्यते” (मी० द०, शा० भा० १.१.५) इति ॥ २१०५ ॥

तत्र प्रत्यक्षतुल्यत्वाद् वैविक बलवत्तरम् ।
 न शक्यमनुमानेन कथञ्चिदपि वाधितुम् ॥ २१०६ ॥
 प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तं शास्त्रमेव यत् स्थितम् ।
 बलवत्तरमित्येतदनुमानस्य वाधकम् ॥ २१०७ ॥
 दृष्टान्तनिरपेक्षत्वाद् दोषाभावाच्च लाघवम् ।
 आगमस्य प्रमाणत्वे नानुमानस्य तादृशम् ॥ २१०८ ॥
 तेनागमानुमानान्या यत्रार्थे सशयो भवेत् ।
 तत्रागमप्रतीयस्त्यात् कार्यस्तेनैव तिष्ठंय ॥ २१०९ ॥
 ममाप्रमाणमित्येव वेदोऽर्थं बोधयन्नपि ।
 वक्तुं न द्वेषमात्रेण शक्यतेऽस्त्यवादिना ॥ २११० ॥

ननु च तुल्यबल्यो कथमेनेतरस्य वाधाः । अथ तुल्यबल्येऽपि वाधा,
 अनुमानेन तर्हि तस्य किं न वाधा म्यातः । इत्याह—तच्च प्रत्यक्षतुल्यत्वा-
 दिनि ॥ २१०६ ॥

अनुमानं कथं तर्हि तेन वाध्यते ? इत्याह—प्रत्यक्षेत्यादि । यथोक्तम्—
 “प्रत्यक्षस्तु वेदवचनप्रत्यय, न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधि प्रमाणं भवति”
 इति ॥ २१०७ ॥

कथमनुमानादागमस्य बलीयस्त्व येन प्रत्यक्षतुल्यत्व तस्य ? इत्याह—
 दृष्टान्तनिरपेक्षत्वादिति । प्रमाणत्व इति साधनापत्ता विषयसप्तमी । नानु-
 मानस्य तादृशमिति । तस्य दृष्टान्तापेक्षत्वाद्, दोषसद्भावाच्च । दोषस्तु
 प्रत्यक्षतुल्येन वैदिकेन ज्ञानेन बाध्यमानत्वात् ॥ २१०८ २१०९ ॥

[G 590] ननु च यदेवोभयसिद्ध तदेव दूषणं भवति, न च रौद्रधस्या-
 गम प्रमाणम्, ‘द्वे एव प्रमाणे’ इत्यनपारणात्, उक्तं कथमसिद्धेनागममामाप्येन
 वाधा नियते रौद्रध प्रति ? इत्याह—ममाप्रमाणमित्यादि ।

एव मन्यते—न हीच्छामात्रेण यस्तुन मिद्वयसिद्धी भवत, येनाभ्युपगम

द्वेषादसम्मतत्वाद्वा न च स्यादप्रमाणता ।

न च प्रोत्पन्न्यनुज्ञाभ्यां प्रमाणमत्रकल्प्यते ॥ २१११ ॥

द्विषन्तोऽपि च वेदस्य तदाप्रामाण्यकारणम् ।

किञ्चिज्जल्पन्ति ये नैते भवेद्युः सत्यवाचिनः ॥ २११२ ॥

धारणाध्ययनव्याख्याकर्मनित्वाभियोगिभिः ।

मिथ्यात्वहेतुरज्ञातो दूरस्थैर्ज्ञापिते कथम् ! ॥ २११३ ॥

अभियुक्ता हि ये यत्र तन्मिथ्यप्रयोजनाः ।

तत्रत्यगुणदोषाणां ज्ञाने तेऽधिकृता यतः ॥ २११४ ॥

ये तु ब्रह्मद्विपः पापा वेदाद् दूरं बहिष्कृताः ।

ते वेदगुणदोषोक्ताः कथं जलगन्त्यलज्जिताः ! ॥ २११५ ॥

शब्दनित्यत्वसमर्पणम्

किञ्च शब्दस्य नित्यत्वं श्रोत्रजप्रत्यभिज्ञया ।

विभुत्वं च स्थितं तस्य कोऽध्यवस्येद् विपर्ययम् ॥ २११६ ॥

मात्रेण न सिद्धमागमप्रामाण्यं भवेत्, किं तर्हि ! प्रमाणबलेन यत् सिद्धं तद् द्वयोरपि सिद्धम्, उदतरश्चाग्निहोत्रादिवाम्नात् प्रत्यय इति प्रतिपादितम्, तत्र कथ-
मप्रमाणमिति शक्यं वक्तुम्, केवलं वाञ्छत्रमेतद् भवताम् । निर्युक्तिकमिति
सद्गोपार्थः । असम्मतत्वादिति । लोकस्याम्यनुज्ञा = लोकसम्मतत्वम् ।
दूरस्था इति । शाक्यादयो वेदात् । तद्धारणादिकर्मबहिष्कृतत्वात् । तत्रिचद्व-
प्रयोजना इति । तत्र = वेदे, निवद्धम् = उक्तम्, प्रयोजनम् = पुरुषार्थो-
पागादिरक्षणो येषां ते तथा । ब्रह्मद्विप इति वेदद्विपः । तदुद्धृतं वा
ज्ञानं ब्रह्म ॥ २११०-२११५ ॥

अथ वा—मा नूदागमतो वाचा, तथापि दृष्टं एव प्रतिशार्थः; प्रतिशदि-
भिर्मानैर्वाध्यनान्त्वाविति प्रतिपादयन्नाह—किञ्चेत्यादि । [G. 591] एतेन
प्रत्यक्षतो वाचाभाह । तथा हि—‘सर्वकालं स एवायम्’ इति प्रत्यक्षभिज्ञायमानत्वा-

१. पा०, मा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

२. दृष्ट—वे० ।

तस्माद् या^१ सर्वकालेषु सर्वदेशेषु चकता ।
 प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानप्रसिद्धा साऽस्य बाधिका ॥ २११७ ॥
 ज्वालादेः क्षणिकत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञेति चेन्न तत् ।
 तत्र हि प्रत्यभिज्ञेयं सामान्यं नित्यमेव नः ॥ २११८ ॥
 भेदबुद्धिस्तु यत्रांशे स्यात् केनचिदुपाधिना ।
 न तत्र प्रत्यभिज्ञानं भेदबुद्ध्यावधारितम् ॥ २११९ ॥
 देशकालाविभिन्नाश्च गोशब्दव्यक्तिबुद्धयः ।
 समानविषयाः सर्वा न वा नानार्थगोचराः ॥ २१२० ॥

त्रित्यत्वं प्रत्यभिज्ञास्यात् प्रत्यक्षात्^१ सिद्धम्^२ । सर्वत्र देशे प्रत्यभिज्ञानाद्विमुखं च
 सिद्धमिति को विपर्ययं नित्यविमुखयोरध्यवस्येत्, नैव कश्चित् । नित्यत्वव्यापि-
 त्वविपर्ययोऽनित्यत्वमविमुखं च ॥ २११६ ॥

तस्मादित्युपसहरति । सर्वकालेष्विति । अतीतानागतवर्तमानेषु । अस्पृतेति
 विपर्ययस्य ॥ २११७ ॥

ज्वालादेरित्यादिना प्रत्यभिज्ञाया व्यभिचारमाशङ्कते । आदिशब्देन क्त-
 पुनर्भावानां केष्वनन्तवृणानां निर्झरादीनां ग्रहणम्, यतस्तत्रापि प्रत्यभिज्ञाऽस्ति-
 त एवापी केशाः, तान्येव तृणानि, सैव निर्झरपारा, तदेव सरितो जन्तमिति !
 नैतदस्ति, तत्र हि सामान्यं तेजस्त्वादि प्रत्यभिज्ञायते, तत्र नित्यमित्येवेति
 कुतो व्यभिचार ! यद्यपि व्यक्तिरूपमनित्यं तत्र^३ नैव प्रत्यभिज्ञायत इति !
 तथापि^४ कुतो व्यभिचारः । यत्रांशे इति सन्देहतरतमादौ । केनचिदुपाधिनेति ।
 मन्दत्वोर्ध्वगमनादिना । कथमवगमनम् ? इत्याह—भेदबुद्ध्यावधारितमिति ।
 भिन्नबुद्धेरेतन्नवगतमित्यर्थ ॥ २११८—२११९ ॥

अनुमानैर्वापमाह—देशकालादित्यादि । [G 592] गोशब्दव्यक्तिषु
 या बुद्धयो देशकालद्रुतमध्यविलम्बितादिप्रतिभासमेदमिज्ञास्ता^५ एकार्थविषयाः,

१. वा—पा०, गा० ।

२-२. मत्वस्यसिद्धम्—पा०, गा० ।

३. तत्रु—पा०, गा० ।

४. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

५. प्रतिभेदमावभिज्ञा—गा० ।

गौरित्युत्पद्यमानत्वात् सम्प्रत्युत्पन्नबुद्धिवत् ।
 गोशब्दबुद्ध्या ह्यस्तन्या गोशब्दोऽयं प्रकाशितः ॥ २१२१ ॥
 गोशब्दविषयत्वेन ययंवाद्य प्रसूतया ।
 इयं वा तं विजानाति तद्धेतोः पूर्वबुद्धिवत् ॥ २१२२ ॥
 उभे वाऽप्येकविषये भवेतामेकबुद्धिवत् ।
 देशकालादिभिन्ना वा समस्ता गौत्वबुद्धयः ॥ २१२३ ॥
 एकगोशब्दजन्याः स्युर्गोधीत्वादेकबुद्धिवत् ।
 ह्यस्तनोच्चारणो वाऽपि गोशब्दोऽद्यापि विद्यते ॥ २१२४ ॥
 गोशब्दज्ञानगम्यत्वादद्योच्चारितशब्दवत्^१ ।

नानार्थविषया न वा भवन्ति; गौरित्याकारोपग्रहणोत्पाद्यमानत्वात्, सम्प्रत्युत्पन्न-
 गौबुद्धिवत् ।

अथ वा-या या गोशब्दविषया बुद्धिः साऽद्यतनगोशब्दविषया, गोशब्द-
 विषयत्वात्, अथ प्रसूतगोशब्दबुद्धिवत् । गोशब्दविषया च ह्यस्तनी गोशब्द-
 बुद्धिरिति स्वभावहेतुः ।

अथ वा—अद्यतनी^२ गोशब्दबुद्धिर्धर्मिणी, ह्यस्तनगोशब्दविषयत्वं साध्य-
 धर्मः; गोशब्दविषयत्वाविति हेतुः, ह्यस्तनी गोशब्दबुद्धिर्दृष्टान्तः । एतदेवाह—
 इयमित्यादि । इयमित्यद्यतनी । तयिति ह्यस्तनगोशब्दज्ञानोपलब्धं गोशब्दम् ।
 तद्धेतोरिति गोशब्दविषयत्वात् ।

अथ वा—उभे ह्यस्तन्यद्यतन्यौ बुद्धौ एकविषये गोशब्दविषयत्वादेकगो-
 शब्दबुद्धिवत् । उभे चैतदेव दर्शयति । हेतुः प्रकृतत्वात् सुज्ञात इति नोक्तः ।

अथ वा—समस्ता गौत्वबुद्धयो देशादिभेदभिन्ना एकगोशब्दजन्याः;
 गोपीत्वात्, एकगौबुद्धिवत् । पूर्वं गोशब्दविषया बुद्धयो धर्मिण्यः, एकविषयत्वं च
 साध्यम्; इदानीं च गौत्वजातिविषया बुद्धयो धर्मिण्यः, एकगोशब्दजन्यत्वं साध्य-
 मिति विशेषः । ह्यस्तनमुच्चारणमस्येति ह्यस्तनोच्चारणः । [G. 593] अयं च धर्मि-

^१ १. ०शयोत्वा०—ज्ञ० ।

^२ २. अद्यतनी—पा०, या० ।

गौरिति श्रूयमाणोऽद्य कोऽपि शब्दो मया श्रुतः ॥ २१२५ ॥
 हेतोः पूर्वोदितादेव ह्य उच्चारितशब्दवत् ।
 शब्दो वा वाचको यावान् स्थिरोऽसौ दीर्घकालभाक् ॥ २१२६ ॥
 सम्बन्धानुभवापेक्षानेयज्ञानप्रवर्तनात् ।
 य ईदृक् स स्थिरो वृष्टो धूमसामान्यभागवत् ॥ २१२७ ॥
 अस्थिरस्तु न सम्बन्धज्ञानापेक्षोऽवबोधकः ।
 तादात्विकनिमित्तत्वाद् दीपविद्युत्प्रकाशवत् ॥ २१२८ ॥
 शब्दानित्यत्वपक्षोऽतः सर्वैरेभिर्विबुध्यते ।
 अनुमानर्वृद्धः सिद्धं नित्या शब्दास्ततः स्थिताः ॥ २१२९ ॥
 घटादेरेकतापत्तो जात्येष्टं सिद्धसाधनम् ।

निर्देश । अथापि वर्तन साध्यधर्म । दोष सुबोध्यम् । गौरिति श्रूयमाणोऽद्येति
 धर्मनिर्देश । तस्य कोऽपि अत्र साध्यधर्म । पूर्वोदितादिति गोशब्दज्ञान-
 गम्यत्वात् ।

अथ वा—यारान् वाचकशब्द इत्यर्थे धर्मनिर्देश । तस्य दीर्घकालभाक्त्व
 साध्यधर्म । सम्बन्धानुभवापेक्षानेयज्ञानप्रवर्तनादिति हेतु । सम्बन्धानुभवनपे-
 क्षत इति सम्बन्धानुभवापेक्षम् तच्च तन् अनेयज्ञानप्रवर्तनं चेति तयोक्तम् । तस्मात् स्थिरो
 ज्ञेय । स्थिरस्यैव विशेषण दीर्घकालभागिति । कालस्यैरेण स्थिरत्वमत्राभिप्रेतम्,
 न तु देशस्यैरेण परतादेरिवेति विशेषणेन दर्शयति । धूमसामान्यभागवदिति
 दृष्टान्त । स्वलक्षणम्यानन्वयान्न लिङ्गत्वमिति सामान्यभाग एव दृष्टान्त ।

अस्मिन्निमित्तत्वादि व्यतिरेककथनम् । तादात्विकनिमित्तत्वादिति ।
 तादात्विकम् = तादात्म्यकं व्यतिरेककालानुयायि निमित्त साधन्यो यस्य स
 तथोक्त, तद्भाष्यतत्त्वम् ॥ २१२०-२१२९ ॥

ननु चानया दिवा घटादीनामप्येकस्य शक्यते यक्तुम् । तथा हि—
 सर्वा देवद्वारादिभिश्च घटादिप्यस्ति बुद्धयः समानविषया, न वा ज्ञानार्थगोचराः;
 पर इत्युच्यमानेनात् साधन्युत्पन्नघटमुद्विषदित्येवमादि । नचैकस्य घटादीनामिष्टं
 १४ वा, तस्मादेते सर्व एव हेतवो न्यभिचारिण इत्याशङ्क्याह—घटादेरित्यादि ।

व्यक्तीनामेकतापत्तिं क्रुञ्चिन्नेव नया दिशा ॥ २१३० ॥
 तथा दृष्टविरुद्धत्वं वाच्यं सर्वप्रमाणकम् ।
 यतोऽध्यक्षादिभिर्मानैर्व्यक्तिभेदः सुनिश्चितः ॥ २१३१ ॥
 कृत्रिमत्वे च सम्बन्धस्तत्प्रयोगापवर्जनात् ।
 तदेकव्यक्तिनिष्ठत्वान्नैव सार्वत्रिको भवेत् ॥ २१३२ ॥
 पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिलाङ्गूलत्वादिसङ्करात् ।

यदि जात्या = जातिरूपेण, घटादीनामेकत्वं साध्यते प्रसङ्गेन, तदा सिद्धसाधनम् । तदुक्तम्—“अंशो^३ ह्येतस्य जात्याख्यो नित्यो ध्वंसीतरो मतः” (श्लो० वा. श. नि. ३५२) इति । अथ—व्यक्तिरूपाणां गैकत्वं मसङ्गेन साध्यते । तदापि न व्यभिचारः; प्रत्यक्षादिभिर्वाधितत्वादस्याः प्रतिज्ञायाः, यस्माद्वाधितविषयत्वे^३ सतीति सर्वे हेतवः सविरोपणा इहाभिप्रेताः । अत्र कुतो व्यभिचार इत्यभिप्रायः । दृष्टविरुद्धत्वमिति । प्रतिज्ञाया इति शेषः । शेषं सुबन्धम् ॥ २१३०-२१३१ ॥

पुनरपि शब्दान्तरित्वप्रतिज्ञाया अनुमानार्थापत्तिभ्यां बाधामाह । तन्नेदमनुमानम्—[G 594] ययोरकृत्रिमः सम्बन्धस्तावकृत्रिमौ, यथाऽऽकाशपरमाणु । अकृत्रिमश्च सम्बन्धः शब्दस्य जातिसंज्ञकेनार्थेन वाच्यवाचकभावलक्षण इति स्वभावहेतुः । असिद्धिं परिहरन्नाह—कृत्रिमत्वे चेत्यादि ।

कृत्रिमत्वे च सम्बन्धस्येत्यपेक्षणीयम् । यदि सम्बन्धः कृत्रिमो भवेत्, तदा तत्रप्रयोगापवर्जनात् = शब्दप्रयोगविनाशात्, शब्दस्यापि विनाश इति सार्वत्रिकः = सर्वप्रयोगानुयायो, न स्यात् । कुतः । तदेकव्यक्तिनिष्ठत्वात् = एकगोव्यक्तिनिष्ठत्वात् । उपार्थापत्ति — येषां सम्बन्धेऽनेकस्मिन्नेकस्यापि गोव्यक्ती सामान्यस्थिते सति गौशब्दान्निष्कृष्टस्य गोत्वस्यैव प्रतिपत्तिः, सा शब्दमन्तरेणानुपपत्ता । कथम् ! इत्याह—पार्थिवेत्यादि । शब्दप्रमाणपूर्वकेयमर्थापत्तिः ।

१ शब्दप्रमाणकम्—पा०, गा० ।

२ अथा—पा०, गा० ।

३ विषयत्वेन—पा०, गा० ।

विना प्रयोगसूयस्त्वं न स्याद् गौत्वावधारणात्^१ ॥ २१३३ ॥
 तस्मादकृत्रिमः शब्दो न कदाचिद् वितश्यति ।
 नित्येन नित्यसम्बन्धादाकाशपरमाणुवत् ॥ २१३४ ॥
 सम्मुखानेकसामान्यविषयश्च सकृच्छ्रुतः ।
 निष्कृष्टं स्वार्थवाचित्वं गोशब्दो न प्रपद्यते ॥ २१३५ ॥
 बहुभिः श्रवणैरेष प्राणित्वादीनि वर्जयेत्^२ ।
 शुक्लादिगमनादीनि सास्त्रालाङ्गूलतादि च ॥ २१३६ ॥
 शारवलयोदिलण्डादिव्यक्तीः स्वस्वनिबन्धनाः ।
 निष्कृष्टगौत्ववाचित्वं चिरेण प्रतिपद्यते ॥ २१३७ ॥
 तावत्कालं स्थिरं चैतं कः पश्चान्नाशयिष्यति ।
 सम्भाव्यतेऽस्य नाशित्वं न नूयोऽप्येन हेतुना ॥ २१३८ ॥

तस्मादकृत्रिमः शब्द इत्यनुमानसुपसंहरति । नित्येनेति । नातिसंज्ञके-
 शार्थेन^३ । नित्यम् = सर्वकाल सम्बन्धात् । यथा परमाणूनां नित्येनाकाशेनेति ॥
 २१३२-२१३४ ॥

अर्थापत्तेरैकान्तिकत्वं परिहरन्नाह—सम्मुखानेकसामान्येत्यादि । यथोक्त
 भाष्ये—“नित्ये तु शब्द वै^४ शब्दे^५ बहुकृत्य उच्चारित श्रुतपूर्वस्वन्यान्यासु
 गोस्वन्वयव्यतिरेकाध्यामाकृतित्वचनत्वमवगमयिष्यति”, तस्मादपि नित्य ” (मी०
 द०, शा० भा० १.१.१९) इति । व्यक्तीः स्वस्वनिबन्धना इति ।
 यथास्त्वं मैदमिच्छा इत्यर्थ । भिन्नत्वं हि तासां मैदमतिपत्तिनिबन्धनम् ।
 [G 595] तैत्रेयं स्वं भिन्नत्वं मैदमतिपत्तिनिबन्धनं यासां वा स्वनिबन्धनाः ।
 वर्जयन्निति सम्बन्ध ॥ २१३५-२१३७ ॥

स्यादेतन्—यदि नाम चिरेण प्रतिपद्यते, तथापि कथं सर्वकालभाबित्वं
 सिध्यति शब्दस्य ? इत्याह—तावत्कालमित्यादि । तावत्कालम् = निष्कृष्टगौत्वार्थ-

१. उपारणा—दा०, गा० ।

२. वर्जयन्—पा०, गा० ।

३. अतिगमनात्—पा०, गा० ।

४—४. गोशब्दे—उपस्थः पाठ ।

५. मगमयति—पा०, गा० ।

यथा शस्त्रादिभिश्चेदाज्जरया वा घटादयः ।
 नष्टक्ष्यन्तीत्यवगम्यन्ते तैवं शब्देऽस्ति कारणम् ॥ २१३९ ॥
 देशकालप्रयोक्तृणां भेदेऽपि च न भेदवात् ।
 गादिवर्णो यतस्तत्र प्रत्यभिज्ञा परिस्फुटा ॥ २१४० ॥
 न हि द्रुतादिभेदेऽपि निष्पन्ना सम्प्रतीयते ।

प्रतिपादनशून्यम् । ननु यथा पदादीनां तातत्कालं स्थिराणामपि मुद्रादिभ्यः
 पश्चाद् विनाशः, तथा शब्दस्यापि भविष्यति ? इत्याह—सम्भाव्यतेऽस्येत्यादि ।
 भूय इति । पुनः यथा शस्त्रादिभिश्चेदाद् विनाशं प्रतिपद्यन्ते घटादयो जरया
 वा, तैवं शब्देऽस्ति कारणम् । कथम् ? अमूर्तत्वात्, घटादीनां च मूर्तत्वादिति
 भावः ॥ २१३८-२१३९ ॥

यदुक्तम्—

“घटादेरेकतापत्तौ जात्येष्टं सिद्धसाधनम् ।
 व्यक्तीनामेकतापत्तिं कुर्वाचेदनया दिशा ।
 तदा दृष्टविकृदत्वं वाच्यं सर्वप्रमाणकम् ॥”

(श्लो० वा०, श० नि० ४२२, ४२३) इति

तविहापि समानम्—‘गादीनामेकतापत्तौ जात्येष्टं सिद्धसाधनम्’ इति सर्व
 वाच्यम् । तथा हि—देशकालप्रयोक्तृभेदाद् गवाविन्यक्तिवद् गादिवर्णव्यक्तयो
 पक्षयः, तदाधारं च गोत्वादि, तद्द्वद् गत्वाद्यपि सामान्यमिष्टमिति सर्वं समानम् ?
 इत्याशङ्क्याह—देशकालप्रयोक्तृणामित्यादि । प्रत्यभिज्ञास्यत्^१ प्रत्यक्षाद्
 व्यक्तीनामेकत्वं सिद्धम् । न चानुमानं^२ प्रत्यक्षविरोधे प्रमाणीभवति; प्रत्यक्षस्य
 सर्वप्रमाणज्येष्ठत्वादित्यभिप्रायः ॥ २१४० ॥

ननु द्रुतमध्यविलम्बितादिप्रतीतिभेदाद् भेदः सिद्ध एव व्यक्तीनाम्, तत्र
 कश्चिच्च्यते प्रत्यभिज्ञा परिस्फुटा ? इत्याह—न हि द्रुतादिभेदेऽपीति । निष्पन्नेति

१. तद्—वा० ।

२. प्रत्यभिज्ञात्वाच्च—वा०, गा० ।

३. नानुमानं—वा०, गा० ।

गव्यकल्पन्तरविच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा ॥ २१४१ ॥
 गकारोऽन्यन्तनिष्कृष्टगत्वाधारो न विद्यते ।
 गान्यबुद्धयनिरूप्यत्वात्' परकल्पितगत्ववत् ॥ २१४२ ॥
 वर्णत्वाच्चापि साध्योऽय एकारादिवदेव च ।
 व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्नान दृष्ट निवर्तकम् ॥ २१४३ ॥
 द्वयसिद्धस्तु वर्णात्मा नित्यत्वादि यथैव च ।
 कल्पितस्येप्यते तद्वत् सिद्धस्यैवान्युपेयताम् ॥ २१४४ ॥

अकल्पिता । निच्छिन्नेति भिन्ना । गव्यक्ति = गकारव्यक्ति । प्रत्यभिप्रायैकी
 कृत्वान्न गव्यक्तिरपराऽस्तीति भाव ॥ २१४१ ॥

[G. 596] ननु च गत्वादिवातिरेकात् प्रत्यभिप्रायते न व्यक्ति, तत्कथं व्यक्ते
 प्रत्यभिप्रायः इत्याह—गकार इत्यादि । गान्यबुद्धयनिरूप्यत्वादिति । गकारा
 दन्यो गान्य, तस्मिन् बुद्धि, तथाऽनिरूप्यत्वाद् = अप्राप्तत्वात् । परकल्पितगत्यं
 वदिति । 'नि सामान्यानि सामान्यानि' इति परेषा सिद्धान्तात् ॥ २१४२ ॥

वर्णत्वाच्चापि साध्योऽप्यमिति । गत्वनिषेध इति शेष । तत्र प्रयोग—
 यो' वर्ण' सोऽन्यन्तनिष्कृष्टगत्वाधारो न भवति, यथा सङ्घरादिवर्ण ।
 वर्णधार्य गकार इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धि, गत्वाधारत्वविरुद्धेन किल वर्णत्वस्य
 व्यसृत्वात् । न चात्र प्रतिज्ञाया दृष्टविरोध इत्याह—व्यतिरेकस्यैत्यादि ।
 व्यतिरेक = भेद । दृष्टम् = प्रयत्नम् ॥ २१४३ ॥

म्यादेतन्—सौदृष्ट प्रति सिद्धसाध्यता, तथा हि—एकत्वबुद्धिरन्यापोदनिय-
 न्मनैरेव, न व्यतिरेकगत्वनिबन्धन, तत्र च प्रतिपिद्धऽपि व्यतिरेके गत्वे नैकत्व
 बुद्धिवशादेकत्वं वर्णस्य सिद्धयति, अन्यापोदनियन्मनन्वात्सम्भ । इत्याह—
 द्रयमिदमिति । किमिदमुभयसिद्ध वर्णमान परित्यज्य कल्पितस्यैवाख्या-
 पोदस्य नियन्तरेकत्वव्यापित्वाद्दोषो वर्ध्मन्ते, 'वार्तिधर्मव्यवस्थिते' इति यथाह ।
 युक्त मद्दोषमयसिद्ध तस्यैव कल्पयितुम्, अन्यथा दृष्टकृत्यनाप्रसङ्ग स्यात् ।

- ॥ तेनैकत्वेन वर्णस्य बुद्धिरेकोपजायते ।
 विशेषबुद्धिसङ्कावो भवेद् व्यञ्जकभेदतः ॥ २१४५ ॥
- ॥ ननु यस्य द्वयं श्रोत्रं तस्य बुद्धिद्वयं भवेत् ।
 भवतोऽतीन्द्रियत्वात् तु कथं नार्दविशेषधोः ॥ २१४६ ॥
- नादेन संस्कृताच्छ्रोत्राद् यदा शब्दः प्रतीयते ।
 तदुपश्लेषतस्तस्य बोधं केचित् प्रचक्षते ॥ २१४७ ॥
- नैव वा ग्रहणे तेषां शब्दे बुद्धिस्तु तद्वशात् ।

तस्मादेकत्वादेव वर्णस्यैका प्रत्यभिज्ञबुद्धिरुपजायते । यद्येवम्, द्रुतमध्यविलम्बित-
 दिविशेषबुद्धिः कथं भवेत् ? इत्याह—विशेषबुद्धीत्यादि । व्यञ्जकाः =
 वायवीयाः संयोगविभागाः ॥ २१४४-२१४५ ॥

ननु वायोरश्रोत्रविषयत्वात् तदीया अपि संयोगविभागा अश्रोत्रा एव, तत्
 कथमगृहीते [G. 597] व्यञ्जके व्यङ्ग्यस्य ग्रहणं भवति, न ह्यालोक्यग्रहणे
 तद्व्यङ्ग्यस्य पदावेर्ग्रहणं युक्तमिति मन्यमानश्रोत्रदयति-नन्वित्यादि । यस्येति ।
 यस्य = वै याकरणादेवोपात्मको ध्वनिर्व्यङ्ग्यक, न तु वायवीयसंयोगविभागात्मकः,
 तस्य द्वयम्—व्यङ्ग्यं व्यञ्जकं च श्रोत्रप्राप्तमिति^१ बुद्धिद्वयम्—एकबुद्धिः,
 विशेषबुद्धिश्च भवति । भवतस्तु मीमांसकस्य कथं नार्दैर्वायवोयसंयोगविभागात्म-
 कैर्विशेषधीर्भवेत्, नुतः ! अतीन्द्रियत्वात् । नादानामिति शेषः ॥ २१४६ ॥

नादेमेत्यादिना प्रतिविषत्ते । तदुपश्लेषत इति शब्दोपश्लेषतः । तस्य =
 नादस्य । बोधम् = ग्रहणम् । केचित् प्रचक्षते—यद्यपि केवलस्य नादस्य श्रोत्रेणा-
 ग्रहणम्, तथापि शब्दोपश्लेषस्य तु ग्रहणमस्त्येव—इति बुद्धिद्वयं भवेदेवेति तेषां
 भावः ॥ २१४७ ॥

नैव वेत्यनेनाग्रहणपक्षेऽपि बुद्धिद्वयं सगर्हयते । तेषामिति नादानाम् ।
 वायवीयसंयोगविभागात्मनाम् । कथमगृहीतव्यञ्जके^२ व्यङ्ग्ये बुद्धिर्भवेत् ? इत्याह—
 शब्दे बुद्धिस्तु तद्वशादिति । नादवशात् । तत्सत्त्वान्नेषैवेति यावत् । भवतु

१. श्रोत्राणां प्राप्ति—नै० । २. अगृहीतव्यञ्जके—पा०, गा० ।

संस्कारानुकृतेश्चापि^१ महत्त्वाद्यवबुध्यते ॥ २१४८ ॥
 मधुरं तिक्तरूपेण श्वेतं पीततया यथा ।
 गृह्णन्ति पित्तदोषेण विषयं भ्रान्तचेतसः ॥ २१४९ ॥
 तथा^२ वेगेन घावन्तो नावारूढाश्च गच्छतः ।
 पर्वतादीन् प्रजानन्ति भ्रमेण भ्रमतश्च तान् ॥ २१५० ॥
 मण्डूकवसयाऽक्ताक्षा वंशानुरगबुद्धिभिः ।
 व्यक्त्यल्पत्वमहत्त्वान्या सामान्यं च तदाश्रयम् ॥ २१५१ ॥
 गृह्णन्ति यत्रदेतानि निमित्तग्रहणाद् विना ।

नाम स्वरूपमात्रग्रहणम्, महत्त्वादिविशेषग्रहणं तु कथं भवति ? इत्याह—
 संस्कारानुकृतेरित्यादि । यदा महद्भिर्नादैर्महान् संस्कार आधीयते श्रोत्रे, तदा
 महत्त्वं प्रतीयते शब्दे; यदा^३ त्वलपील्प, तदाऽल्पत्वमित्येवं^४ संस्कारा-
 नुकारात् तरतममैदोऽपि योज्य ॥ २१४८ ॥

अनु च यदेतन्महत्त्वादि गृह्यते तद्व्यञ्जकस्यैव भवन्मते, न व्यञ्जय-
 स्यम्; तच्च व्यञ्जकग्रहणाद्गृहीतमैवेति तत्र कथमगृहीत्वा व्यञ्जकस्य महत्त्वादि
 शब्दे समारोपयेत्, न ह्यविषयीकृतस्य जलादर्गरीचिक्राशानारोपो भवेत् इत्याह—
 मधुरं तिक्तरूपेणेत्यादि । [G 598] यथा पित्तदोषेण मधुरादिकं विषयं
 तिक्तादिरूपेण गृह्णन्त्यगृहीत्वैव पित्तम्व्यवस्यम् ।

यथा वा—आशुगमननैरियानमणैराहितविभ्रमा पर्वतादीन् गच्छतो भ्रमतश्च
 पश्यन्ति । यथा च—मण्डूकवसयाऽक्ताक्षुषो वंशानुरगरूपेण वीक्षन्ते ।
 यथा च व्यक्तेरल्पत्वमहत्त्वान्या सामान्यं तदाश्रयम् = व्यक्त्याश्रयम्^५, अल्पत्व-
 महत्त्वान्या^६ प्रतिपद्यन्ते, सत्तास्त्वं महासामान्यमल्पं तु गोत्वादीति । अन्यथा हि
 निर्यसर्वात्मत्वेन सर्वस्य तुल्यत्वात् किं ह्येत सामान्यस्याल्पस्य स्यात् । तस्माद् यद्व-
 देतानि मधुरादीनि तिक्तादिरूपेण गृह्णन्ति निमित्तस्य विषयदर्शणमन्तरेण, तथा

१ • हृदे गीर्ण—त्रै० ।

२ यथा—गा० ।

३-४. त्वलपील्पमित्यत्र—गा०, गा० । ५. अल्पताशाश्रयम्—गा०, गा० ।

६. पा०, गा० पुनश्चयोर्नास्ति ।

व्यञ्जकस्यमवुद्ध्यैवं व्यञ्ज्ये भ्रान्तिर्भविष्यति ॥ २१५२ ॥
 स्वतो ह्रस्वादिभेदस्तु नित्यत्वादेर्विरुध्यते ।
 सर्वदा यस्य सद्भावः स कथं मात्रिकः स्वयम् ॥ २१५३ ॥
 तस्मादुच्चारणं तस्य मात्राकालं प्रतीयताम् ।
 द्विमानं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो मात्रिकः स्वयम् ॥ २१५४ ॥
 ननु नादेरभिव्यक्तिर्न शब्दस्योपपद्यते ।
 सा हि स्याच्छब्दसंस्कारादिन्द्रियस्योभयस्य वा ॥ २१५५ ॥
 तत्र सर्वैः प्रतीयेत शब्दः संस्क्रियते यदि ।
 निर्मागत्य विभोर्न स्यादेकदेशे हि संस्किया ॥ २१५६ ॥
 न चाप्याधारभेदेन संस्कारनियमो भवेत् ।
 यतः शब्दो निराधारो द्योमात्मादिवदेव च ॥ २१५७ ॥

व्यञ्जकस्य महत्त्वादिक्रमगृहीत्यैव शब्दे महत्त्वादिभ्रान्तिर्भविष्यति । अणुद्ध्येति ।
 भ्रान्तिक्रियापेक्षया समानकर्तृत्वम्, अन्यथा लापत्यो न स्यात् ॥ २१४९-५२ ॥
 अथ कथमवगतम्—शेषं ह्रस्वमहत्त्वादिषुः शब्दे भवति सा परोपधिका,
 न तु स्वत एव; महत्त्वादिभेदसद्भावात् । इत्याह—स्वतो ह्रस्वादिभेद इत्यादि ।
 आदिशब्देन वीर्षपुत्रोदात्तस्वरितपङ्क्तादिभेदपरिग्रहः । नित्यत्वादेर्विरुध्यते^१
 इति । प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥ २१५३-२१५४ ॥

नित्यत्वादिना परमतेनाभिव्यक्तेरसिद्धिमागच्छते । [G 599] साऽभि-
 व्यक्तिः शब्दस्य भवन्ती वायवीयैः संयोगविभागीः शब्दसंस्काराद्वा भवेत्, इन्द्रिय-
 संस्काराद्वा, उभयस्य वा—शब्दस्वेन्द्रियस्य च संस्कारात् । तत्र यदि शब्दः
 संस्क्रियते, तदा पाटलिपुत्रावाकेन देशे संस्कृतः सर्वदेशस्थैर्गृह्येत; युगपत् तस्य
 सर्वगतत्वात् । अथापि स्याद्—एकांशस्तस्य संस्कृतः, न तु सर्वः ! इत्याह—
 निर्मागस्येति । निरवयवो हि शब्दः; अमूर्त्त्वात् । कथं विमुक्तेऽपि निरवयव-
 स्थैकदेशेन संस्कारः स्यात् ॥ २१५५-२१५६ ॥

१. ततः—वा०, गा० ।

२. निर्मागस्य—त्रै० ।

३. नित्यत्वादे वि०—जे० ।

अथाप्याकाशमाधारस्तजानवयवे सति ।
 न स्यात् प्रदेशसंस्कार कृत्स्नशब्दगतेरपि ॥ २१५८ ॥
 न हि सामस्त्यरूपेण यावद् व्योम व्यवस्थित ।
 शक्यते सकलो बोद्धुमेकदेशेन संस्कृत ॥ २१५९ ॥
 आकाशश्रोत्रपक्षे च विभुत्वात् प्राप्तितुल्यता ।
 दूरभावेऽपि शब्दानामिति^१ ज्ञान प्रसज्यते ॥ २१६० ॥
 श्रोत्रस्य चैवमेकत्व सर्वंप्राणभृता भवेत् ।
 तेनैकश्रुतिवेलाया शृणुयु सर्व एव ते ॥ २१६१ ॥
 तत्स्थानवयवत्वाद्य न धर्माधर्मसंस्कृत ।
 नभोदेशो भवेच्छ्रोत्र व्यवस्थाद्वयसिद्धये ॥ २१६२ ॥

अथापि स्याद्—आधारभेदात्निरवयवस्यापि सती भेदेन संस्कारो भविष्यति ।
 इत्याह—न चापीति । स्थित्वादाकाशतत्पदिकतिराधार शब्द ॥ २१५७ ॥

ननु^१ 'चाकाशगुणत्वाच्छब्दस्य गुणा' स्मृयुग्मिमाक्षिता^२ इत्यकाशमाधा
 रोऽस्ति शब्दस्य । इत्याह—अथाप्याकाशमित्यादि । तस्याप्याकाशस्यानवयव
 त्वात्प्राधारभेदशेदेन संस्कारभेदोऽस्ति । ननु च यद्यप्याकाशमनवयवम्, तथापि
 संयोगभेदात् पटनाशादिवन् कर्णशप्युलीपर्यन्तपरिच्छिन्नमाकाशं भिन्नं भविष्यति ।
 इत्याह—कृत्स्नशब्दगतेरपीति । न स्यात् प्रदेशसंस्कार इति सम्बन्ध । असंख्य
 एव हि शब्दं प्रतीयते, सा च प्रतीतित्वोर्भेददेशसंस्कृतौ न स्यात् ॥ २१५८ ॥

कथमित्येवद्व निगमयताह— न हीत्यादि । न वाकाश व्याप्य व्यवस्थित
 शब्दस्तद्वद्देशेन संस्कृतं शक्यते सकलो शतुम् ॥ २१५९ ॥

[C 600] इन्द्रियसंस्कारपक्षे दूषणमाह—आकाशश्रोत्रपक्ष इत्यादि ।
 मेषा एव श्रोत्रमिति एव, तेषामेकत्वाद्भिर्मुखाद्य नभस सर्वशब्दैस्तुल्य प्राप्तिरिति
 दृग्भ्यप्यानि शब्दस्य श्रद्धा प्राप्नोति । श्रोत्रस्य च सर्वंप्राणभृतामेकत्व स्यात् ।

१-निर-ता० गा० । २-२ तन्वाकाश-ता०, गा० ।

१-१ गुणाथ गुणिता-ता०, गा० ।

सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रबोधयेत् ।
 घटापोन्मोलितं चक्षुः पटं नहि न बुद्ध्यते ॥ २१६३ ॥
 एतदेव प्रसक्तव्यं विषयस्यापि संस्कृतौ ।
 समानदेशवृत्तित्वात् संस्कारस्याविशेषतः ॥ २१६४ ॥
 स्थिरवायूपनीत्या च संस्कारोऽस्य भवन् भवेत् ।

तत्तच्चैको यदा श्रुणोति तदैव सर्वैरपि श्रूयेत, अभिन्नत्वाच्छ्रोत्रस्य । एकाश्रवणे सर्वेषामश्रवणदोषश्च वक्तव्यः ॥ २१६०-२१६१ ॥

स्यादेतत्—वर्माभ्यांभिसंस्कृतया कर्णशङ्कुल्या परिच्छिन्नमाकाशं श्रोत्रम्, अतः कर्णशङ्कुलिमस्याकाशदेशे श्रोत्रव्यवस्थितेदोषद्वयमपीदमनास्पदं यद्विमुक्तात् मासितुज्यता श्रोत्रस्य चैकत्वं सर्वप्राणमृतां भवेदिति ? एवाह—तस्यानवय-
 स्वादिति । न ह्यनवयवस्य परमार्थतः एकदेशाः सन्ति, येन कश्चिदेव नभोदेशः श्रोत्रं भवेत् । व्यवस्थाद्वयम्—प्राप्तेरतुल्यत्वञ्चवस्था, श्रोत्रानेकत्वञ्चवस्था च ।
 यदा—शब्दस्य ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाद्वयम् ॥ २१६२ ॥

किञ्च—सकृत् = एकवारं संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रबोधयेत् = प्राहयेत् ।
 एस्य सर्वशब्दसाधारणत्वात् । तेषां च शब्दानां विमुक्तेनभिन्नयोग्यदेशत्वात् ।
 स्यादेतत्—प्रतिपत्त्यर्थमेव वक्त्रा श्रोत्रं श्रोत्रमभिसंस्कृतम्, तमेव शब्दं तच्छ्रोत्रं
 प्राहयेन्नान्यम् ? इत्याह—घटायेत्यादि । न हि न बुद्ध्यते, अपि तु बुद्ध्यते एव;
 श्लेषत्वाद् देशयोग्यताया इति शक्यं । सर्वशब्दग्रहणकथम् ? इत्याह—समानदेश-
 वृत्तित्वात् संस्कारस्याविशेषत इति । सर्वेऽपि हि शब्दा विमुक्तेन समानाकाश-
 देशशृण्वः, ततश्चैषां संस्कारोऽप्यनिशिष्ट [G. 601] एवेति सर्वग्रहणप्रसङ्गः ।
 कचिद् पाठः—'संस्कारो ह्यविशेषतः' इति । तत्र हिशब्दो हेतोः । अविशेषत
 इति । भाष्यदित्वाचूतोयान्त्रात् तसिः । ततश्चापमर्थो भवति—अविशेषेण यस्मा-
 ष्छब्दानां संस्कारः कृतः, समानदेशवृत्तित्वात्, ततः सर्वशब्दग्रहः प्राप्नोतीति ॥
 २१६३-२१६४ ॥

स्यादेतत्—यद्यप्यविशेषेण संस्कारः, तथापि य एव विपृक्षितः श्रोत्रा

अयाप्याकाशमाधारस्तजानवयवे सति ।
 न स्यात् प्रदेशसंस्कारः कृत्रशब्दगतेरपि ॥ २१५८ ॥
 न हि रामस्त्यक्त्वेण यावद् व्योम व्यवस्थितः ।
 शक्यते सकलो बौद्धमेकदेशेन संस्कृतः ॥ २१५९ ॥
 आकाशश्रोत्रपक्षे च विभुत्वात् प्राप्तितुल्यता ।
 दूरभावेऽपि शब्दानामिति^१ ज्ञानं प्रसज्यते ॥ २१६० ॥
 श्रोत्रस्य चैवमेकत्वं सर्वंप्राणभृतां भवेत् ।
 तेर्नकश्चुतिवेलायां शृणुयुः सर्वं एव ते ॥ २१६१ ॥
 तस्यानवयवत्वाच्च न घर्माघर्मसंस्कृतः ।
 नभोदेशो भवेच्छ्रोत्र व्यवस्थाद्वयसिद्धये ॥ २१६२ ॥

अयापि स्याद्—आधारमैत्राक्षिरवयवमपि सतो मेदेन संस्कारो भविष्यति !
 इत्याह—न चापीति । विमुक्त्वादाकाशात्मादिवनिराधारः शब्द ॥ २१५७ ॥

ननु^२ 'चाकाशगुणत्वाच्छब्दस्य गुणा^३ स्वगुणिनमाश्रिता^४ इत्याकाशमाधा-
 रोऽस्ति शब्दस्य । इत्याह—अयाप्याकाशमित्यादि । तस्याप्याकाशस्यानवयव-
 त्वात्तापारप्रदेशभेदेन संस्कारभेदोऽस्ति । ननु च यद्यप्याकाशमनवयवम्, तथापि
 संयोगभेदात् षट्त्रयादिननु वर्णशब्दार्थपर्यन्तपरिच्छिन्नमाकाशं मित्र भविष्यति !
 इत्याह—कृत्स्नशब्दगतेरपीति । न स्यात् प्रदेशसंस्कार इति सम्बन्ध । अक्षर-
 ष्व हि शब्द प्रतीयते, सा च प्रतीकित्वोभेददेशसंस्कृतौ न स्यात् ॥ २१५८ ॥

कथमित्येतदत्र विगमयत्वाह— न हीत्यादि । न चाकाश व्याप्य व्यवस्थित
 शब्दस्यदेशभेदेन संस्कृत शक्यते सकले ज्ञातुम् ॥ २१५९ ॥

[८ ००] इन्द्रियसंस्कारपक्षे दृष्यमाह—आकाशश्रोत्रपक्ष इत्यादि ।
 येषां न श्रोत्रमिति एत, तेषामेकत्वं द्विभुक्त्वाच्च नभस सर्वशब्देषुल्ल्या प्राप्तिरिति
 दूरम्याप्यपि शब्दस्य महण प्राप्नोति । श्रोत्रस्य च सर्वभाष्यमृगामेकत्वं स्यात् ।

१. अस्ति—सा०, ग० ।

२-२ न चाकाश—सा०, ग० ।

३-३. गुणाश्च गुणिनः—सा०, ग० ।

सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रदोषयेत् ।
घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नहि न बुद्धयते ॥ २१६३ ॥
एतदेव प्रसक्तव्यं विषयस्यापि संस्कृतौ ।
समानदेशवृत्तित्वात् संस्कारस्याविशेषतः ॥ २१६४ ॥
स्थिरबाष्पपनीत्या च संस्कारोऽस्य भवन् भवेत् ।

उत्तमैश्चो यदा शृणोति तदैव सर्वैरपि श्रूयेत्, कमिनत्वाच्छ्रोत्रस्य । एकाश्रवणे
सर्वेषामश्रवणदोषश्च वक्तव्यः ॥ २१६०-२१६१ ॥

स्यादेतत्—धर्माधर्मिसंस्कृतया कर्णशष्पुल्या परिच्छिन्नमाकारं श्रोत्रम्,
अतः कर्णशष्पुलिमत्याकाशदेशे श्रोत्रव्यवस्थितेदोषद्वयमपीदमनास्पर्दं यद्विमुक्त्वात्
मासिद्रुल्यता श्रोत्रस्य चैक्यं सर्वप्राणमृता भवेदिति ? यत्राह—तस्यानवय-
त्वादिति । न ह्यनवयवत्वात् परमार्थत एकदेशा सन्ति, येन कश्चिदेव नभोदेश-
श्रोत्रं भवेत् । व्यवस्थाद्वयम्—प्राप्तेरुत्पत्यव्यवस्था, श्रोत्रनेकत्वव्यवस्था च ।
यदा—शब्दस्य ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाद्वयम् ॥ २१६२ ॥

किञ्च—सकृच्च = एकवारं संस्कृत श्रोत्र सर्वशब्दान् प्रदोषयेत् = प्रायेत् ।
तस्य सर्वशब्दसाधारणत्वात् । तेषां च शब्दानां विमुक्तेनाभिव्ययीभ्यदेशत्वात् ।
स्यादेतत्—प्रतिपत्त्यर्थमेव वक्त्रा श्रोत्रे श्रोत्रमिसंस्कृतम्, तमेव शब्दं तच्छ्रोत्रं
ग्रहयेन्नान्यम् ? इत्याह—घटायेत्यादि । न हि न बुध्यते, अपि तु बुध्यत एव;
शून्यत्वाद् देशयोग्यताया इति भावः । सर्वशब्दग्रहण कथम् ? इत्याह—समानदेश-
वृत्तित्वात् संस्कारस्याविशेषत इति । सर्वेऽपि हि शब्दा विमुक्तेन समानाकार-
देशवृत्त्यः, तत्रैषीया संस्कारोऽप्यविशिष्ट [G. 601] एवेति सर्वग्रहणप्रसङ्गः ।
कचित् पाठः—‘संस्कारोऽविशेषतः’ इति । तत्र हिशब्दो हेतोः । अविशेषत
इति । आद्यादित्वावृत्तीयान्तात् तसिः । उत्तम्याममर्भो भवति—अविशेषणं यस्मि-
च्छब्दानां संस्कारः कृतः, समानदेशवृत्तित्वात्, तत सर्वशब्दग्रहं प्राप्नोतीति ॥
२१६३-२१६४ ॥

स्यादेतत्—यद्यप्यविशेषेण संस्कारः, तथापि य एव विष्कितः श्रोत्रा

इष्टं चावरणापाये तद्देशान्योपलम्भनम् ॥ २१६५ ॥

सस्कृतासस्कृतत्वे न शब्दकत्वेन सिद्धयत ।

एकावस्थाम्युपेतौ च सर्वज्ञयित वा न वा ॥ २१६६ ॥

शब्द, स एव गृह्यते नान्य इति ? अत्राह—स्थिरवाग्र्यित्वादि । द्विविधो हि वायु—स्थिर, अस्थिरश्च । तत्र य स्थिर, स^१ धनान्यकारवत्^२ शब्दमा वृत्त्यास्ते । तस्य च वक्तृभयलसमुत्थेन वायुना सयोगविभागा उत्पद्यन्ते । तैश्च सयोगविभागैस्तस्य स्थिरस्य वायोरपनय त्रियते, स एव च शब्दस्य सस्कार, नान्य स्वलक्षणपुञ्ज्यादि, तस्य नित्यत्वेनैकरूपत्वात् । तत किम् ? इत्याह— इष्टमित्यादि^३ । इष्टमिति^४ लोकशास्त्रयो । यथा घटादेरन्यकारापगमे सति पुरोऽवस्थितम्यानभीष्टम्याप्सुपलब्धयर्भंगत्येव, योग्यदेशावस्थानात् ॥ २१६५ ॥

यदुक्तम्—“तत्र सर्वं प्रतीयेत शब्द सत्त्वियते यदि” (तत्त्व० २१५६) इति, तत्र न दोष, यन्मादेकौऽपि शब्द कश्चित् पुरुषं प्रत्यसकृत कश्चित् प्रति ससृजत, यथा एता स्त्री व्यपेक्षमेवान्माता च दुहिता चेत्याह— सस्कृतासस्कृतत्वे इति । शब्दस्मैकरत्वे सति सस्कृतासस्कृतत्वे द्वे अवस्थे निप्यग्रयिण न प्राप्नुत, अवस्थ्याया अत्रस्थातुरमेष्टात् अवस्थातृत्वरूपवदवस्थयो- रप्येकत्वमेव प्राप्नोति । यत्पुनरेका स्त्री माता बोच्यते दुहिता चेति ? तत्र शब्द एव केवल भिन्न, न वस्तु । इह तु न व्यपदेशमात्र भिन्नम्, शब्दस्य सर्वपुरुषप्रवृणयोम्यत्वाविशेषेणावस्थानात् । ततश्च प्रवृणामहणे न ह्यताम् । न हि व्यपदेशान्ययात्वमात्रेणार्थक्रियानियतत्वमावहानिर्युक्तम् ।

अथ प्रतिनियतपुरुषमात्र एव तस्य स्वभाव, तेन महृणामहणे पुरुषशक्ति- मेदाद्विरुद्धे इति चेत् ? न, मैग छेक्य न पृहीत पुरुषेण, तेन न कदाचिदधि गृह्यते । न चैशम् । तन्मात्रा शूत्रेकत्वज्ञानिसिति एकैसाऽवस्था संस्कृतार्त्त- स्कृतयोरन्यत्राऽऽम्युपगन्तव्या शब्दस्य । तत किम् ? इत्याह—एकानस्थाम्यु- पेतौविधादि ॥ २१६६ ॥

१-१ दृष्टमावरणा—पा०, गा० । २ तद्देशेऽप्योर०—पा० तद्देशयोर०—गा० ।

३-३ वक्तृभयलसकृत्—पा० । ४-४ इष्टमित्यादि, इष्टमिति—पा०, गा० ।

प्रत्येकाभिहिता दोषाः स्युर्द्वयोरपि संस्कृतौ ।

अतो न व्यञ्जकः शब्दे कथञ्चिदपि गुञ्जते ॥ २१६७ ॥

तत्प्रतिविधानम्

उत्तरं श्रोत्रसंस्काराद् भाष्यकारेण वर्णितम् ।

तद्भेदाच्चश्रुतिभेदश्च प्रतिश्रोतृव्यवस्थितः ॥ २१६८ ॥

यथा घटादेर्दीपादिरभिव्यञ्जक इष्यते ।

चक्षुषोऽनुग्रहादेव ध्वनिः स्याच्छ्रोत्रसंस्कृतेः ॥ २१६९ ॥

न च पर्यनुयोगोऽत्र केनाकारेण संस्कृतिः ।

उत्पत्तावपि तुल्यत्वाच्छक्तिस्तत्राप्यतीन्द्रिया ॥ २१७० ॥

[G 602] उभयसंस्कारपक्षे दोषगाह—प्रत्येकमित्यादि । प्रत्येकं शब्दस्तेन्द्रियस्य च संस्कारे येऽभिहिता दोषास्ते द्वयोरपि संस्कारे भवेयुः । अत इत्युपसंहरति ॥ २१६७ ॥

उत्तरमित्यादिना प्रतिविधते । भाष्यकारेणेति । यथोक्तम्—“यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति तस्याप्येष न दोषः; दूरे सत्या कर्णशङ्कुत्वा अनुपकारका संयोगविगमाः, तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तत्रोपलभ्यन्ते” (मी. द., शा. भा. १.१.१३) इति । तद्वेदादिति^१ = कर्णशङ्कुलीश्रोत्रमेवात् । श्रुतिभेदः = प्रतीतिभेदः ॥ २१६८ ॥

ननु च कथमन्यस्य संस्कारेऽन्यस्याभिव्यक्तिर्भवति ? इत्याह—यथा घटादेरित्यादि । यथा हि दीपादिश्चक्षुषोऽनुग्रहेण घटादेरभिव्यञ्जको भवति, तथा ध्वनिरपि श्रोत्रसंस्कृतेः श्रोत्रसंस्करणात्, शब्दस्याभिव्यञ्जको भविष्यति २१६९ ॥ ननु च वक्तव्यमेतत्—केन प्रकारेण ध्वनिना श्रोत्रस्य संस्कारः क्रियते निष्पन्नस्य ? इत्यत आह—न च पर्यनुयोगोऽत्रेति ।

उत्पत्तावपि तुल्यत्वात्, पर्यनुयोगस्येति शेषः । उत्पत्तावपि हि शब्दस्य कारणेभ्यः सत्यां तुल्यः पर्यनुयोगः, तथापि शक्यत एवेतद् वक्तुम्—केनाकारेण ध्वनिना पायवीयसंयोगविभागात्मकेनाऽन्येन वा कारणेन कथं शब्दः क्रियत इति; यतः शक्तिस्तत्राप्यतीन्द्रिया । तथापि = शब्दानामुत्पत्तौ क्रियमाणा-

१. येन नोपलभ्यन्ते—पा०, गा० । २. तत्र भेदादिति—वै० ।

कर्णव्योमनि सम्प्राप्तः शक्ति श्रोत्रे नियच्छति ।
 तद्भावे शब्दबोधश्च सस्कारोऽदृष्ट इष्यते ॥ २१७८ ॥
 उत्पत्तिशक्तिवत् सोऽपीत्यधिकं नो न किञ्चन ।
 तथैव तद्विशेषोऽपि 'विशिष्टग्रहणाद् भवेत् ॥ २१७९ ॥
 कुड्यादिप्रतिबन्धोऽपि युज्यते मातरिश्वन ।
 श्रोत्रदेशाभिघातोऽपि तेन तीव्रप्रवृत्तिना ॥ २१८० ॥
 तस्य च क्रमवृत्तित्वात् क्षयिवेगित्वसम्पद ।
 सस्कारक्रमतीव्रत्वमन्दतादिनिमित्तता ॥ २१८१ ॥

भाष्ये—“अभियातेन प्रेरिता^१ वायव^२ स्तिमितानि वस्त्वन्तराणि प्रतिबाधमाना^३
 सर्वतोदिक्कान् सयोगनिर्मागान्नुत्पादयन्तो यान्द्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते, ते च वायोर-
 प्रत्यक्षत्वात् सयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव च तेषु शब्द उपलभ्यते,
 नोपरतेषु” (गी० ८०, शा० भा० ५११३) इति ।

यद्येवम्, न तर्हि संस्कारपक्षस्थोत्पत्तिपक्षाद्विशेष कथितो भवति : इत्याह—
 तथैवेत्यादि । तद्विशेष = सस्कारविशेष, शब्दग्रहणविशेषोपादुपपद्यते । तेन
 दूरसमीपस्थाना ग्रहणाग्रहणे न समे भवत, पुरुषमेदेन सस्कारस्य भिन्नत्वात् ॥
 २१७५-२१७९ ॥

कुड्याद्यावरणे कथमग्रहण शब्दस्य ? इत्याह—कुड्यादीत्यादि । [G 605]
 यत्रपि शब्दो न प्रतिपाती, तथापि मातरिश्वन = वायो कुड्यस्य च मूर्त्तत्वे
 प्रतिघात्तित्वात् कर्णदेशागमनमिति श्रोत्रसंस्कारो न बाध्यते, तेनावृत्तस्याश्वरण
 भवति । येषा त्वप्राप्तस्य ग्रहण तेषामेव दोष एव । तीव्रमन्दतरतमश्रुतिमेदस्तर्हि^४
 कथं भवति ? इत्याह—श्रोत्रदेशाभिघातोऽपीति । 'युज्यते' इति प्रकृत सर्वत्र
 योजनीयम् । क्षयिवेगित्वसम्पद इति । क्षयित्वसम्पदो वेगित्वसम्पदो युज्यन्त
 इति निमित्तिविपरिणामेन सम्पद्य । अथ वा—क्षयिष्यथ ता वेगित्वसम्पदश्चेति

१ विशेष०—पा०, गा० ।

२-२ प्रेरितावचन —पा०, गा० ।

३ व्रनापमाना —पा०, गा० ।

४ तीव्रतरतम०—पा०, गा० ।

नावश्यं श्रोत्रमाकाशमस्माभिश्चान्युपेयते ।
 न चानवयवं व्योम जैनसाह्वयनिषेधतः ॥ २१८२ ॥
 तेनाकाशकदेशो वा यद्वा वस्त्वन्तरं भवेत् ।
 कार्यार्यापत्तिगम्यं तच्छ्रोत्रं प्रतिनरं स्थितम् ॥ २१८३ ॥
 यद्यपि व्यापि चैकं च तथापि ध्वनिसंस्कृतिः ।
 अधिष्ठाने तु सा यस्य स शब्दं प्रतिपद्यते ॥ २१८४ ॥

विग्रहः । यद्वा—क्षयिणी वेगित्वसम्पद्यस्य वायोरिति बहुनीहिः । ततश्च संस्कार-
 कर्मतीव्रमन्दतानिमित्तता युज्यत इति सम्बन्धः । संस्कारकर्मो युज्यते; तस्य
 वायोः कर्मवृत्तित्वात् । तीव्रता च युज्यते; वेगित्वसम्पद्य युक्तत्वात् । मन्दताऽपि
 च; क्षयित्वात् । आदिशब्देन तरतमादिभेदो योज्यः ॥ २१८०—२१८१ ॥

ननु च—“आकाशश्रोत्रष्वे च विमुक्त्वात् पासितुस्तथा” (तत्त्व० २१६०)
 इत्यादिना श्रोत्रसंस्कारे दोषा बहवः पूर्वमुक्ताः, तत्कथमुत्तरं श्रोत्रसंस्काराद् भाष्य-
 कारेण वर्णितम् ? इत्याह—नावश्यं श्रोत्रमाकाशमित्यादि । तेन तत्पक्षभाविनो
 दोषास्तदनङ्गीकरणादेव नापनन्तीत्युक्तं भवति । न चानवयवं व्योमेति ।
 अन्युपेयत इति सम्बन्धः । कुतः ? जैनसाह्वयनिषेधतः—जैनैः = आर्हतैः,
 साह्वयैश्च निरवयवस्य व्योम्नो निषिद्धत्वात् । न हि मीमांसकैः परसिद्धान्त-
 परिद्वेर्न व्यवहियते । यदेव हि युक्त्वा समापतति तदेव तैरङ्गीक्रियते, अन्यथा
 मीमांसकत्वमेव हीयेत । ततश्च जैनसाह्वयपरसिद्धव्योमात्मकश्रोत्राङ्गीकरणात्
 दोषः । यद्वा वस्त्वन्तरमिति । कर्णशब्दुक्तीसङ्गम् । कार्यार्यापत्तिगम्य-
 मिति । शब्दग्रहणान्यथानुपपत्तिगम्यम् ॥ २१८२—२१८३ ॥

अथ वा—अनवयवाकाशश्रोत्रष्वेऽपि न दोष इति प्रतिपाद्यत्राह—
 यद्यपीत्यादि । [G. 606] यद्यपि व्यापि चैकं चेति । श्रोत्रमिति शेषः ।
 तथापि सा ध्वनिभिः संस्कृतिर्यस्य पुरुषस्याधिष्ठाने = कर्णशब्दुक्त्या भवति, स
 एव शब्दं प्रतिपद्यते, नान्यः । अनेनाधिष्ठानसंस्कार एवोक्तः; न श्रोत्रस्य । तस्य
 चाधिष्ठानस्य प्रतिपुरुषं मित्रत्वात् यथोक्तदोषमसङ्ग इति भावः ॥ २१८४ ॥

अथापीन्द्रियसंस्कारः सोऽप्यधिष्ठानदेशतः ।
 शब्दं न श्रोष्यति श्रोत्रं तेनासंस्कृतशष्कुली ॥ २१८५ ॥
 अप्राप्तकर्णदेशत्वाद् ध्वनेर्न श्रोत्रसंस्क्रिया ।
 अतोऽधिष्ठानमेदेन संस्कारनिषमः स्थितः ॥ २१८६ ॥
 नन्वेकस्मिन्नधिष्ठाने लब्धसंस्कारमिन्द्रियम् ।
 धौधकं सर्वदेहेषु स्यादेकेन्द्रियवादिनः ॥ २१८७ ॥
 पुंसां देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यते ।

श्रोत्रसंस्कारोऽपि न दोष इति प्रतिपादयति—अथापीति । अधिष्ठानम् = कर्णशष्कुली । उरसंस्कारद्वारेण श्रोत्रस्य संस्कारः, न केवलस्य । तेनासंस्कृताधिष्ठानत्वाच्च विदुरस्यान्यचित्तमुत्तमूर्च्छितानां श्रोत्रं न शृणोति । असंस्कृता कर्णशष्कुली यस्य तत्तपोक्तम् । अधिष्ठानदेशत इति सप्तम्यर्थे तसि ॥ २१८५ ॥

ननु यदि ध्वनयोऽधिष्ठानं तद्देशं वेन्द्रियं संस्कुर्वन्ति, कस्माच्च कचनोपलब्धसद्भावाः सकलप्राणिजातेन्द्रियाधिष्ठानसंस्कारकारिणो न भवन्ति ? इत्याह—अप्राप्तकर्णदेशत्वादित्यादि । यद्यप्यधिष्ठानसंस्कारकारिणो नात्रा, तद्देशेन्द्रियसंस्कारका वा; तथापि प्राप्ता एव सन्तः संस्कारमात्रं पदार्थं संस्कारं कुर्वन्ति, नाप्राप्ताः—इत्यनो न सर्वपुरषाधिष्ठानादिसंस्कारः । श्रोत्रग्रहणमुपलक्षणम् । अधिष्ठानसंस्कारोऽपि न भवत्येव । क्वचित्—अप्राप्तकर्णदेशाद् वा इति पाठः । तत्र पूर्वमधिष्ठानसंस्कारमुत्तेन श्रोत्रसंस्कारमाथित्य परिहार उक्तः । साम्पत्तं मा मूढाधिष्ठानसंस्कारद्वारेण श्रोत्रसंस्कारः, तथाप्यदोषः, यतः प्राप्तकर्णशष्कुलीमूढा एव वायवः श्रोत्रसंस्कारात्वात्, नाप्राप्ता इत्यतः पशान्तरमुक्तम् । अत इत्युपसंहारः ॥ २१८६ ॥

नन्विन्द्रियादिना पञ्चमयेऽप्यनन्तरोदिते परस्य चोद्यमाशङ्कते । [G. 607] एकस्य श्रोत्रस्य संस्कृतासंस्कृतपरम्परविस्तरधर्मद्वयायोगादेकत्र संस्कारात् सर्वदेहेष्वभिन्नत्वान् संस्कृतमेवेति वधिरादेरपि बोधकं प्राप्नोति श्रोत्रमेकेन्द्रियवादिनः । एतच्च बाधिरादिव्यवस्थानं न स्यात् ॥ २१८७ ॥

पुंसामित्यादिना प्रतिविधत्ते । पुंसामप्यनां सर्वगतत्वेऽपि शरीरेष्वेव धर्मा-

तेन प्रधानवैदेश्याद् विगुणा श्रोत्रसंस्कृतिः ॥ २१८८ ॥
 निष्प्रदेशोऽपि चात्मा नः कात्स्न्ये च विवन्नपि ।
 शरीर एव गृह्णातीत्येवमुक्ते^१ न^२ दुष्यति ॥ २१८९ ॥
 बाधियां दिव्यवस्थानमेतेनैव च हेतुना ।
 तदेवाभोग्यमन्यस्य धर्माधर्मावशीकृतम् ॥ २१९० ॥
 यथा तत्र भवन्नैव स्वामित्वाद्बरोपितः^३ ।
 न भोगं लभते तद्वद् बाधिरोज्यत्र शृण्वति ॥ २१९१ ॥

धर्मपरिगृहीतेषु विज्ञानोत्पत्तिर्मांसकादिभिरिव्यते । तेन प्रधानस्य देहस्य वैदे-
 स्यात् = गिन्नवैश्वत्वात् । श्रोत्रस्यैवं सर्वगतस्यापि संस्कृतिर्विगुणा, तेन यथोक्त-
 दोषानवसरः । कश्चिद्—सात्र संस्कृतिरिति पाठः । तत्र सा संस्कृतिः श्रोत्र-
 स्येति सम्बन्धः ॥ २१८८ ॥

ननु च सर्वगतत्वात्प्रत्यक्षः सर्वत्र ग्रहणप्रसङ्गः शब्दस्यानिवारित एव ?
 इत्याह—निष्प्रदेशोऽपि चेति । एतदुक्तं भवति—यद्यप्येवम्, तथापि धर्मादि-
 वशीकृतशरीरावधिकमेवात्मनः शब्दग्रहणम्, अतो न दोषः । कथं पुनर-
 भिन्नस्यात्मनः श्रोत्रस्य च^३ ग्रहणाग्रहणसंस्कारासंस्कारविभाग इति चेत् ? न;
 यथा आकाशस्यानवयवस्यापि संयोगिपदार्थनिदाद्—पटाकाशम्, पिटराकाशमिति
 भेदो भवति, तथेहापि भविष्यति ।

यत् एव च व्यापिनिरवयवस्य श्रोत्रस्य ससर्गिमेवाद् बाधियां दिव्यवस्थिति-
 रिति दर्शयति*—एतेनैवेत्यादि^४ । संयोगिमेतेन हेतुना । यदि नाम संयोगिनो
 भिन्नाः, तथापि किमिति कश्चिदेव बाधिरो भवति ? इत्याह—तदेवाभोग्यमिति ।
 तदेव श्रोत्रमन्यस्य पुरुषस्य न भोग्यं भवति, कुतः ? धर्माधर्माभ्यामवशीकृतत्वात् ।

एतदेव दृष्टान्ते स्फुट्यन्नाह—यथा तत्रेत्यादि । यथा कश्चिद् आमादेः
 स्वामी तत्र प्राणादौ मननेव = विद्यमान एव [G 608] राज्ञ स्वामित्वाद्बरोप-

१-३. ०मुक्तिर्न—पा०, गा० ।

२. ०दयरोमनः—जे० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. ०नापिबाधेति—गा० ।

५. एतेनेति—पा०, गा० ।

श्रोत्रशब्दाश्रयाणां च न नामावयवाः स्वयम् ।
 न चंकदेशवृत्तित्वं तथाप्येतन्न दुष्यति ॥ २१९२ ॥
 व्यञ्जकानां हि बायूनां भिन्नावयवदेशता ।
 जातिभेदश्च तेनैवं संस्कारो व्यवतिष्ठते ॥ २१९३ ॥
 अन्यार्थं प्रेरितो बायुर्यथा नान्यं करोति वः ।
 तथाऽन्यवर्णसंस्कारसक्तो^१ नान्यं करिष्यति ॥ २१९४ ॥

वरोधितस्मिन्नेव^२ आगे भोगं न लभते, तद्वद् वधिरोऽन्यत्रान्यस्मिन् पुरुषे
 शृण्वत्यपि सति न शृणोति ॥ २१८९-२१९१ ॥

ननु च—श्रोत्रशब्दाकाशानां श्रयाणामपि निरवयवत्वाद् विमुत्वाच्च न^३
 प्रदेशवृत्तिरस्ति, कङ्कयमेकदेशवृत्तिवनियतग्रहणादिविभागो^४ लभ्यते ? इत्याह—
 श्रोत्रशब्दाश्रयाणामित्यादि । श्रोत्रं च शब्दश्चाथयश्च शब्दस्याकाशमिति
 श्रोत्रशब्दाश्रया । न नामावयवाः स्वयमिति । संयोगिमेदात् उपचरितास्तु
 विद्यन्त एवेति स्वयमित्याह । तथाप्येतदिति । प्रदेशवृत्तिवनियतग्रहणादि-
 क्तम् ॥ २१९२ ॥

कथम् ? इत्याह—व्यञ्जकानामित्यादि । भिन्ना अवयवदेशाः = कर्णशृणु-
 ल्यधिष्ठानसंज्ञिता येषां ते तथोक्ताः । तद्वन्न = भिन्नावयवदेशता । जातिभेद-
 श्चेति । भिन्नताख्यादिकारणसामग्रीमेदात् ॥ २१९३ ॥

ननु चोक्तम्—“सकृच्च ससृष्टं श्रोत्र सर्वशब्दान्यवोषयेत्” इत्यत्रोत्तरमाह—
 अन्यार्थंप्रेरित इत्यादि । अन्यार्थमिति अन्यवर्णनिष्पत्त्यर्थम् । अन्यवर्ण-
 संस्कारमकृत इति । अन्यवर्णप्रतीत्यर्थं संस्कारो यः श्रोत्रस्य सोऽन्यवर्णसं-
 स्कारशब्देनोक्तः । न तु वर्णसंस्कार एव; श्रोत्रसंस्कारस्य प्रकृतत्वात् । नान्यं
 करिष्यतीति । नान्यं वर्णं श्रोत्रसंस्कारद्वारेण संस्करिष्यतीत्यर्थं ॥ २१९४ ॥

१. य —या०, गा० ।

२. संसक्तो—या, गा० ।

३. ०श्वरोस्मि०—या०, गा० ।

४. या० पुस्तके नास्ति ।

५. ०मंषदेशवृत्ति०—या०, गा० ।

अन्यस्तात्वाविसंयोगवर्गो नान्यो यथैव च ।
 तथा ध्वन्यन्तरक्षेपो न ध्वन्यन्तरसारिभिः ॥ २१९५ ॥
 तस्मादुत्पत्त्यभिव्यक्तयोः कार्यार्थापत्तितः समः ।
 सामर्थ्यभेदः सर्वत्र स्यात् प्रयत्नविचक्षयोः ॥ २१९६ ॥
 यद्वा—वेदानुसारेण कार्या दिक्षश्रोत्रतामतिः ।
 नाकाशाद्यात्मकं ह्युक्तं वेदे श्रोत्रं कथञ्चन ॥ २१९७ ॥
 दिशः श्रोत्रमिति होतत् प्रलयेष्वभिधीयते ।

अथ 'वा—वायूनामेव कस्मादेव प्रतिनियमः ? इत्याह—अन्यैरित्यादि ।
 तस्मादिसंयोगभेदाद् व्यञ्जका वायवो ध्वनयो भिन्ना इत्यभिप्रायः । वर्णो नान्य
 [G. 609] इति । कियते इत्यध्याहारः । ध्वन्यन्तराणां क्षेपः = प्रेरणम् ।
 ध्वन्यन्तरसारिभिस्तात्वाविसंयोगैरिति सामानापिकरण्यम् ॥ २१९५ ॥

तस्मादित्युपसंहरति । उत्पत्त्यभिव्यक्त्योरिति सम्बन्धम् । शब्दस्योत्-
 पावभिव्यक्तौ च प्रयत्नस्य विवक्षयाश्च दुल्यः सामर्थ्यभेदः । कुतः ? कार्यान्यथा-
 नुपपत्तिगम्यत्वात् । उभयत्रापि कार्यार्थापत्तेर्न्यामिगमाणत्वादिति यावत् ॥ २१९६ ॥

पर्वं तावत् सिद्धान्तान्तरप्रतीतं लोकप्रतीतं च यथाक्रममाकाशकर्णशङ्कुली-
 लक्षणं श्रोत्रमभ्युपगम्य तत्संस्कारद्वारेण शब्दाभिव्यक्तौ न दोष इति प्रतिपादि-
 तम् । साम्प्रतं वेदप्रसिद्धं दिग्दर्शनं श्रोत्रमाभित्य तत्संस्कारभेदाच्छब्दाभि-
 व्यक्त्यदोषः प्रतिपादयन्नाह—यद्वेत्यादि । दिक्श्रोत्रतामतिरिति । दिगेव
 श्रोत्रम्—इत्येवं दिशः श्रोत्रत्वनिश्चयः कार्य इत्यर्थः । कथम् ? इत्याह—नाका-
 शात्मकमिति । यद्येवम्, दिक्श्रोत्रमित्येवमपि वेदे नोक्तम्, तत्कथं सम्भवे ?
 इत्याह—दिशः श्रोत्रमित्यादि । प्रकृतिषु स्वभावेषु लयाः = मलयाः । नाशकाले
 प्राणिनां चक्षुरादयः स्नस्यां प्रकृतौ लीयन्ते । तत्र च प्रलये पशुमधिकृत्योक्तं
 वेदे—“सूर्यमस्य चक्षुर्गमयताव, दिशः श्रोत्रम्” ( ) इति ।
 अत्रापि गमयतादिति सम्बन्धः । गमयतादिति—यद्यत आगतं तत्तत्र गच्छत्य-

१. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

२. प्रतिचोदितम्—पा०, गा० ।

३. ननु संस्कारं—चै० ।

तच्च प्रकृतिगामित्ववचनं चक्षुरादिवत् ॥ २१९८ ॥
 सूर्यमस्य यथा चक्षुरुक्तं^१ गमयतादिति ।
 तेजःप्रकृतिविज्ञानं तथा श्रोत्रं दिशात्मकम् ॥ २१९९ ॥
 दिक् च सर्वगतैकैव यावद्द्व्योम व्यवस्थिता ।
 कर्णरन्ध्रपरिच्छिन्ना श्रोत्रमाकाशदेशवत् ॥ २२०० ॥
 यावांश्च कश्चन न्यायो नभोभागत्वकल्पने ।
 दिग्भागेऽपि^२ तमस्तोऽसावागमात् तु विशिष्यते ॥ २२०१ ॥
 तस्माद् दिग्द्रव्यभागो यः पुण्यापुण्यवशोकृतः ।
 कर्णरन्ध्रपरिच्छिन्नः श्रोत्रं संस्क्रियते च सः ॥ २२०२ ॥

त्वर्थ । तेन यद्यपि वेदे दिक् श्रोत्रमित्यादित्य नोक्तम्, तथापि “दिशः श्रोत्रं
 गमयतात्” इत्यनेन वाक्येन सामर्थ्यादुक्तमेव । कथम् ? इत्याह—तच्चैत्यादि । तच्च
 दिशः श्रोत्रमिति वचनं श्रोत्रस्य प्रकृतिगामित्वमिति प्रादुर्भावम् । श्रोत्रं कर्तुं दिशो
 गच्छतु प्रकृतिमृता इत्यर्थः । कथमिव ? इत्याह—चक्षुरादिवदिति ॥ २१९७-९८ ॥
 पतदेव विवृणोति—सूर्यमस्येत्यादि । [C. 610] यथा ‘सूर्यगतस्य चक्षुर्ग-
 मयतात्’ इति वाक्येन तेन प्रकृतिविज्ञानमुक्तम्, चक्षुष इत्यध्याहारः, तथा श्रोत्रं
 दिशात्मकमुक्तम् ‘दिशः श्रोत्रम्’ इत्यनेन वाक्येन—इत्येव पदानां सम्बन्धः कार्यः ।
 तेजःप्रकृतिविज्ञानं तेजोमयत्वमित्यर्थः ॥ २१९९ ॥

अथ कीदृशी सा दिक् ? इत्याह—दिक्चैत्यादि । सर्वगतस्यैव विवरणम्—
 यानद्द्व्योम व्यवस्थितेति । यथेवम्, बधिरादिव्यवस्था न प्राप्नोति,
 एकत्वादिति ? इत्याह—कर्णरन्ध्रेत्यादि । न सर्वात्मना दिक् श्रोत्रम्, किं
 तर्हि ? कर्णशब्दुत्पीठपर्यन्तपरिच्छिन्ना ॥ २२०० ॥

ननु निरवयवत्वात् तस्य कथमवयवविभागो लभ्यते ? इत्याह—यावानिति ।
 यथाऽऽकाशस्य सयोगिभेदेनावयवकल्पना, तथा दिशोऽपि भविष्यति । कस्तर्था-
 काशधोऽपश्चादस्य विशेषः ? इत्याह—आगमादिति ॥ २२०१ ॥

तस्मादित्युपसंहारेण बधिरादिव्यवस्थान् सूचयति ॥ २२०२ ॥

विषयस्यापि संस्कारे तेनैकस्यैव संस्कृतिः ।
 तरुः सामर्थ्यभेदाच्च न सर्वैरवगम्यते ॥ २२०३ ॥
 यथैवोत्पद्यमानोऽयं न सर्वैरवगम्यते ।
 दिग्देशादिविभागेन सर्वान् प्रति भवन्नपि ॥ २२०४ ॥
 तथैव यत्समीपस्थैर्नविः स्याद्यस्य' संस्कृतिः ।
 तेनैव श्रूयते शब्दो न दूरस्थैः कथञ्चन ॥ २२०५ ॥
 शब्दोत्पत्तेर्निषिद्धत्वादन्यथाऽनुपपत्तितः ।
 विशिष्टसंस्कृतेर्जन्म ध्वनिभ्योऽध्यवसोपते ॥ २२०६ ॥
 तद्भावभाविता चात्र शक्यस्तित्वाद्यवधिनी ।
 श्रोत्रशक्तिवदेवेष्टा बुद्धिस्तत्र हि संहता ॥ २२०७ ॥

विषयसंस्कारश्चेऽपि न दोष इति प्रतिपादयन्नाह—विषयस्यापीति ।
 मनुकम्—“तत्र सर्वैः प्रतीयेत शब्द सम्बन्धते यदि” (तत्त्व० २१५६)
 इति, तत्र न दोष । कुतः ? नराणां सामर्थ्यभेदात् । वायोः श्रोत्रसंस्कारकस्य
 सन्निधानासन्निधानाभ्यां श्रोत्रसंस्कारस्य भिन्नत्वात् सामर्थ्यभेदः ॥ २२०३ ॥

ननु च नित्यसर्वगतत्वेन सर्वान् पुष्पान् प्रत्यविशिष्टत्वाच्छब्दस्य कथं ग्रहणा-
 ग्रहणे स्याताम् ? इत्याह—यथैवेत्यादि ॥ २२०४-२२०५ ॥

[C. 611] अथ कथमिदमवसीक्षते—वायुभ्यो विषय संस्कारो
 भवति, न तु विषय एव । इत्याह—शब्दात्पत्तेरित्यादि । प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य
 निमित्तैकत्वयोः सिद्धत्वाच्च शब्दोत्पत्तिः । तस्मात् सामर्थ्यात् सर्वभूतत्वेत्तिर्ध्व-
 निभ्यो भवति, न शब्दस्येति गम्यते ॥ २२०६ ॥

ननु च बीजाङ्कुरादिव^२ तद्भावभाविता ध्वनिकार्यत्व शब्दानां सिद्धम् ।
 यथा हि—बीजादिभावेऽङ्कुरादीनामुपपत्त्यात् तत्कार्यत्व तेषाम्; एवं ध्वनिभावे
 शब्दानामुपपत्त्योऽस्ति, किमिति तत्कार्यत्व न भवेत्, एतान्मात्रनिम्नत्वात्
 कार्यव्यवहारस्य । इत्याह—तद्भावभावनित्यादि । यथा हि—श्रोत्रभावे शब्दो

उभयसंस्कारपक्षे दोषानिराकरणम्
 संस्कारद्वयपक्षे तु वृथा दोषद्वयं हि तत् ।
 येनान्यतरवैकल्यात् सर्वे शब्दो न गम्यते ॥ २२०८ ॥

पठ्यन्तेऽस्ति, न च ततस्तद्भावमावित्वाच्छ्रोत्रस्य शब्द प्रति जननशक्तिस्तु
 मीयते, किं तर्हि ? ग्रहणशक्ति, एवमिहापि ध्वनीनां शक्तिसद्भावमात्रावबोधिनी
 भवेत् तद्भावमाविता, न तूत्पादकशक्त्यवबोधिनी । शक्तिभावे तस्या प्रतिबन्धो
 न तु शक्तिविशेष इति यावत् । अतः शक्तिविशेषे साध्ये व्यभिचारित्वमस्या
 इति प्रतिपादितं भवति । कथमिदानीं संस्कारशक्तिविशेषावगतिः ? इत्याह—
 बुद्धिस्तत्र हि सहतेति । प्रत्यभिज्ञया नियत्वस्य सिद्धत्वात् । ध्वन्ययानुपपत्त्या
 तत्र संस्कारविशेषे तु बुद्धिरुपसंहता भाष्यकारेण, न तु तद्भावमावितामात्रतः
 संस्कारशक्तिरनुमीयत इत्यर्थः ॥ २२०७ ॥

उभयसंस्कारपक्षे यदुक्तम्—“प्रत्येकामिहिता दोषा सुर्द्धयोरपि संस्कृतौ”
 (तत्त्व० २१६७) इति, अत्राह—संस्कारद्वयपक्षे तु वृथा दोषद्वयं हि तदिति
 [C 612] दोषद्वयमुभयोरपि पक्षयोर्भेदं प्रागुक्तम्, तच्च वृथा = अनर्थकम् ।
 कथम् ? इत्याह—येनेत्यादि । यनेति यस्मात् । अन्यतरस्य = श्रोत्रसंस्कारस्य
 वा वैकल्यात् । न शब्दो गम्यते । तथा च—सत्यपि शब्दसंस्कारे बधिरस्य
 श्रोत्रसंस्कारवैकल्यात् शब्दग्रहणम् । अगधिरम्याप्यनभिज्यक्ते शब्दग्रहणम्^१ ।
 क्वचित् पाठ—मृषा दोषद्वये घ्न इति । स च सुशेषः ॥ २२०८ ॥

ननु च यदि सर्वगत शब्द, कथमस्य परादेरिव दशविच्छेदे गानावमुप
 रम्यते, यावता सर्वत्र सद्भावादविच्छिन्नरूपेण सर्वत्रागतिर्षुक्ता । न च सर्व
 गतस्य दूरासत्रादिभेदो युक्तः । माप्यागम कुतश्चिद्देशात्, तस्य सर्वत्र स्थित
 त्वात् । नापि नियम्य दीर्घह्रस्वमन्दरतमादिस्वभावभेदो युक्तः । तस्माद्देशकाल-
 स्वभावभेदेन वेद्यमानत्वाद् घटादिवद्विलोऽनियथा सिद्ध शब्द इति उक्तयमुच्यते—

“शब्दोत्पत्तेर्निषिद्धत्वदान्यथाऽनुपपत्तिः ।

१ अर्थसंस्कारस्य—गा० ।

२ शब्दस्वाप्सराम्—गा० ।

जलादिषु घर्षकोऽपि नानात्मा सवितेक्ष्यते ।
युगयस्य च भेदोऽस्य तथा शब्दोऽपि गम्यताम् ॥ २२०९ ॥
व्यञ्जकध्वन्यधीनत्वात् तद्देशे हि स गृह्यते ।
न च ध्वनीनां सामर्थ्यं व्याप्तं व्योम निरन्तरम् ॥ २२१० ॥
तेनाविच्छिन्नरूपेण^१ नासौ सर्वत्र गम्यते ।
ध्वनीनां भिन्नदेशत्वाच्च्रुतिस्तत्रानुषध्यते^२ ॥ २२११ ॥
अपूरितान्तरालत्वाद् विच्छेदश्चावसीयते ।
तेषां चाल्पकवेदात्वाच्छब्देऽप्यभिभूतामतिः ॥ २२१२ ॥
गतिमद्वेगवत्त्वाम्यां ते चायान्ति यतो यतः ।
श्रोता ततस्ततः शब्दमायान्तमिव मन्यते ॥ २२१३ ॥

विशिष्टसंस्कृतेर्बन्धु ध्वनिभ्योऽध्यवसीयते" ॥

(श्लो० वा०, श० नि० १२६-१२७) इति !

अत्राह—जलादिष्वित्यादि । अनेन देशभेदेन वेद्यमानत्वस्यानैकान्तित्व-
माह ॥ २२०९ ॥

ननु च^३ अलयाधारभेदः सवितर्यनेकत्वव्यामोहकारणमस्ति, इह तु न
क्रियद् भ्रान्तिकारणं विद्यते, यत विशेषणो हेतुरस्ति भ्रान्तिकारणे इत्यत्रामिमेतः,
तत् कथं व्यभिचारिता हेतो ? इत्याह—व्यञ्जकध्वन्यधीनत्वादिति ।

अत्रापि व्यञ्जकध्वनिभेदो भ्रान्तिनिमित्तमस्तीति समानम् । व्यञ्जकध्व-
न्यधीनत्वादिति । [C 613] शब्दग्रहणस्येति शेषः । तद्देश इति
ध्वनिदेशः । स इति शब्दः । यथा च व्यञ्जको ध्वनिः शब्दस्य विच्छिन्नादि-
विषयकारणं भवति, तथा योज्यशाह—न चेत्यादि । अत्राविति शब्दः ।
श्रुतिः, शब्दस्येति शेषः । तत्रैति आकाशदेशे । अपूरितान्तरालत्वम्,
ध्वनिमिरित्यपेक्षणीयम् । तेषां चेति ध्वनीनाम् । ते चायान्तीति ध्वनयः ॥
२२१०-२२१३ ॥

१. तेन विच्छिन्न—पा०, गा० । २. •वक्ष्यते—गा० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

आदित्यनिदर्शनमुपेन शङ्का

आह^१—केन^१ नितित्तेन प्रतिपात्रं पृथक् पृथक् ।

भिन्नानि प्रतिबिम्बानि गृह्यन्ते युगपत्तया ? ॥ २२१४ ॥*

उत्तरम्

अत्र द्रूमो यदा तावज्जले सौरैण तेजसा ।

स्फुरता चाक्षुषं तेजः प्रतिश्रोतः प्रवर्तितम् ॥ २२१५ ॥

स्वदेशमेव गृह्णाति सवितारमनेकधा ।

भिन्नमूर्तिर्यथापात्र तदाऽस्यानेकता कुतः ॥ २२१६ ॥

ईपत्सम्मीलितेऽङ्गुल्या यथा चक्षुषि दृश्यते^२ ।

पृथगेकोऽपि भिन्नत्वाच्चक्षुर्वृत्तेस्तयंब नः ॥ २२१७ ॥

गनु चादित्यस्वाप्येस्व सनो देशविच्छेदेन ग्रहणमसिद्धम् । तथा हि—
चक्षुषा प्रतिपात्र पृथक्पृथग्भिन्नान्येव सूर्यादिप्रतिबिम्बानि परिच्छिद्यन्ते, न पुनरा-
दित्यः भवतस्तु प्रतिबिम्बमर्थान्तरमनिच्छतोऽनेकप्रतिबिम्बग्रहणे न किञ्चित्
कारणमुत्पद्यमानं ?—इत्येव मन्यमानस्य परस्य प्रत्यवस्थानमशङ्कमान आह—
आहेत्यादि । आहेति नः । युगपत्तयेति युगपत्त्रेण ॥ २२१४ ॥

अत्रोत्तरमाह—अत्र द्रूम इत्यादि । जलदेशस्थेन भागवीयेन तेजसा
प्रत्यन्दनपर्गणा चाक्षुष तेज प्रतिश्रोत पवर्तितम् = प्रत्यमीत सव सवितारम् =
आदित्य स्वदेशस्थमेव गृह्णाति । यथापात्रम् = यावत्पात्रम् । अतो भिन्नमूर्तिः
प्रतिभातीति तदाऽस्यानेकता कुत ? नैव, गिञ्जत्वाच्चक्षुर्वृत्तेरिति भावः ॥
२२१५—२२१६ ॥

चक्षुर्वृत्तिवशादेव भिन्नोऽपि भिन्न इव गृह्यत इति दर्शयन्नाह—ईपदित्यादि ।
ईपत् = मनाक् । अङ्गुल्या चक्षुषि निमीलिते = अथष्टब्धे सति यथैकोऽपि

१-१ आहैकेन—इति न्यायस्तात्पर्यमत पाठ ।

० इय आरभ्य २२२४कारित्वावर्षेण प्राप यथां जी परिभा आचार्येण
श्रीरुवाचित्स्वशाब्दनिवृत्ताधिकरणत उद्धृता—इति स्वैरम् ।

२. शब्दते—पा०, गा० ।

अन्यथापि प्रत्ययस्यातपूर्वकं निरसनम्
 अन्ये तु चोदयन्त्यत्र प्रतिविम्बोदयपिणः ।
 स एव चेत् प्रतीयेत कस्मान्नोपरि दृश्यते ॥ २२१८ ॥
 कूपादिषु कुतोऽधस्तात् प्रतिविम्बाद् विनेक्षणम् ।
 प्राङ्मुखो दर्पणं पश्यन् स्याच्च प्रत्यङ्मुखः कथम्? ॥ २२१९ ॥
 अप्सूर्यदर्शनां नित्यं द्वेषा चक्षुः प्रवर्तते ।
 एकमूर्ध्वमधस्ताच्च तत्रोर्ध्वाशुप्रकाशितम् ॥ २२२० ॥
 अधिष्ठानान्चुत्थत्वान्नात्मा सूर्यं प्रपद्यते ।
 पारस्पर्यापितं सन्तमवागवृत्त्यावबुध्यते ॥ २२२१ ॥

पदार्थः पृथक् = नाना दृश्यते । कुतः ? चक्षुर्धुपेभिन्नत्वात् । तथैव नोः =
 कस्माकमेकोऽपि शब्दो भिन्नो गृहीष्यत इत्यदोषः ॥ २२१७ ॥

[G. 614] अन्ये न्विति । 'जलादिषु यथैकोऽपि नानात्मा सवितेक्ष्यते'
 इत्यस्य हेतुम्यभिचारविषयत्वेनोक्तस्यासिद्धिं मन्यमाना. पतिविम्बमर्थान्तरमिच्छ-
 नाशोदयन्ति । यदि स एवाद्रित्यो दृश्यते न प्रतिविम्बम्, तत्किमित्युपरिष्ठादस्य
 न दर्शनं भवति ? एवं हि तत्रापि दर्शनं भवेत्, यदि देशावस्थितस्वरूपं
 गृहीयात्, नान्यथा । अन्यथा छतिप्रसङ्गः स्यात् । किञ्च—कूपादिषु च दूराध-
 संविष्टस्याकृदिः कथं गहनं भवेत् ? यदि तत्र प्रतिविम्बं नोत्पन्नं स्यात् । न हि
 तत्र तथाऽङ्गादिर्व्यवस्थितः । अपि च प्राङ्मुखो दर्पणमवलोक्यन् कथमिव
 प्रत्यङ्मुखो भवति, न हि तस्य तदा पृष्ठाभिसुखं मुखमुपजातं दृश्यते ? ॥
 २२१८-२२१९ ॥

अभ्रस्येत्पादिना पतिविद्यते । एवं मन्यते—यदि बहिर्निर्गतमिन्द्रियमादित्यं
 बोधयेत्, तत्र एतत् स्यात्—उपरिस्थितमेव पश्येत्तापस्तादिति, यावता घर्मापर्मा-
 वशीकृते शरीरे एव तद्रिन्द्रियं ग्राहकमिष्यते, नोपरिस्वम् । यथोक्तम्—

“तत्रैव बोधयेदर्थं बहिर्यातं यदीन्द्रियम् ।

तत एतद् भवेदेवं शरीरे तत्त्वबोधकम् ॥” इति ।

(श्लो० वा०, शं० नि० १८५, १८६)

ऊर्ध्ववृत्ति तदेकत्वादवागिव च मन्यते ।
 अधस्तादेव तेनाकः सान्तरालः प्रतीयते ॥ २२२२ ॥
 एवं प्राङ्मनता वृत्त्या प्रत्यग्वृत्तिसर्नापितम् ।
 बुद्धयमानो मुखं भ्रान्त्या प्रत्यगित्यवगच्छति ॥ २२२३ ॥
 अनेकदेशवृत्तौ वा सत्यपि प्रतिबिम्बके ।
 समानबुद्धिगम्यत्वान्नानात्वं नैव विद्यते ॥ २२२४ ॥

तथा ह्ययं क्रमः । ये हि जलपात्रे जलं सूर्यं च पश्यन्ति तेषामप्सूर्य-
 वर्धिनानेकमेव चक्षुर्ध्वगधश्च द्विधा भागश्च प्रकर्तते । तत्रोर्ध्वभागप्रकाशित-
 मादित्यमात्मा पुरुषो न गृह्णाति, कुत ? अधिष्ठानानुरूपत्वात् = चक्षुरिन्द्रिया-
 धिष्ठानस्यार्धवेन तदाऽनवस्थितत्वात् । पारम्पर्येण तु सौरेण तेजसा [G 615]
 वृत्तेरर्पितमादित्यमवावृत्त्या कारणभूतया बुध्यते । तथा हि क्विल सौरं तेज-
 स्तेजस्विनं वृत्तेरर्पयति, वृत्तिश्चक्षुषः, चक्षुरात्मनः—इत्येतत्पारम्पर्यार्पणं सूर्यस्य तेज-
 स्विन इत्यादित्यमूर्ध्ववृत्तिम् = उपरिस्थं च तमादित्यमवागिव = अधःस्थितमिव
 मन्यते । कः ? आत्मा । न पुनरधस्तादन्यः एवादित्यः, कुत ? तदेकत्वात्
 तस्यादित्यस्याभिन्नत्वात् । चक्षुष इत्यपरे । तस्मादनन्तरोदितेनैव चक्षुषो वृत्ति-
 यशेन सान्तरालोऽधस्तात् कृपादिषु सूर्यो दृश्यते; जलादिपात्रगेदाच्च । अन्यथा
 कथमभिन्नस्य 'मेदेन' महणं स्यात् ॥ २२२०—२२२२ ॥

यदुक्तम्—“प्राङ्मुखो दर्पणं पश्यन्” इत्यादि । तत्राह—एकमित्यादि ।
 प्रथमं क्विल चक्षुरधमयो मुखमादाय निर्गच्छन्ति यावदादर्शादिदेशम्, सा प्राङ्मता
 वृत्तिरुच्यते । ते च तत्रादर्शादौ प्रतिहता निवर्त्तमानाः स्वमुखमेव यथावस्थितमा-
 गच्छन्ति, सा च प्रत्यग्वृत्तिः । तत्र प्राङ्मता वृत्तिर्मुखं प्रत्यग्वृत्तेरर्पयति, प्रत्य-
 ग्वृत्तिश्चात्मनः, तत आत्मा प्रत्यग्वृत्तिसर्पितमवगच्छन् मुखं भ्रान्त्या प्रत्यङ्मुखं
 यास्यामीति^१ मन्यते । चक्षुर्वृत्तेर्वैविध्यमेव भ्रान्तेर्धीजगिति भावः ॥ २२२३ ॥

अम्युषगम्य प्रतिबिम्बोदयम्, परिहारमाह—अनेकदेशवृत्तौ चेत्यादि ।
 उत्पि प्रतिबिम्बेऽर्थान्तरभूते नैव तेषां प्रतिबिम्बानां नावात्ममस्ति । कुतः ?

१-१. कथममेदेन—पा०, गा० ।

२. पारयामीति—पा०, गा० ।

देशभेदादीनामसाधकत्वोपपादनम्
 देशभेदेन भिन्नत्वमित्येतच्चानुमानिकम् ।
 प्रत्यक्षस्तु स एवेति प्रत्ययस्तेन बाधकः ॥ २२२५ ॥
 पर्यायेण यथा चैको भिन्नदेशान् व्रजन्तपि ।
 देवदत्तो न भिद्येत तथा शब्दो न भिद्यते ॥ २२२६ ॥
 ज्ञातकत्वो यथा चैको दृश्यमानः पुनः पुनः ।
 न भिन्नः कालभेदेन तथा शब्दो न देशतः ॥ २२२७ ॥
 पर्यायादविरोधश्चेद् व्यापित्वादपि दृश्यताम् ।

समानबुद्धिगम्यत्वात् = एकबुद्धिपरिच्छेदात्वात् । तथा शब्दस्याप्येकबुद्धिगम्यत्वादे-
 कत्वं सिद्धम् ॥ २२२४ ॥

ननु कुत्रो देशभेदेन वेद्यमानस्यापि नानात्वं भविष्यति ? ननु यद्देशभेदेन
 वैद्यमानत्वाद्भिन्नत्वं सिद्धं तत् कथमेकबुद्ध्या बाध्यते ? इत्याह—देशभेदेनेत्यादि ।
 बाधक इति । प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणज्येष्ठत्वादिति भावः ॥ २२२५ ॥

देशकालभेदेन वेद्यमानत्वस्य व्यभिचारित्वात्प्रामाण्यमेवेति प्रतिपादयन्नाह—
 पर्यायेणेत्यादि । [G 616] तथा शब्दो न भिद्यत इति । देशतः,
 कालतश्चेत्यपेक्षणीयम् ॥ २२२६ ॥

एवं देशव्यभिचारमुखेनोभयोरपि व्यभिचार उक्तः । इदानीं कालभेद-
 व्यभिचारद्वारेण चोभयोरपि देशकालभेदेनोपलम्भयोर्व्यभिचारमाह—ज्ञातकत्व
 इत्यादि । ज्ञातमेकत्वं प्रत्यभिज्ञानाद् यस्य स तथा । न देशत इत्युपलक्षणम्,
 तथा कालतोऽपि न भिन्नः । अविरोधादेकव्यभिचारमुखेनान्यत्रापि व्यभिचारो-
 द्भावनम् ॥ २२२७ ॥

पर्यायादित्यादिना दृष्टान्तस्य वैषम्यगाशङ्कते । तथा हि—देवदत्तस्य
 यद्देशकालभेदेनोपलम्भेऽपि न भेदः, तत्र पर्यायोऽस्त्यविरोधकारणम्, शब्दे तु
 न किञ्चिदपीत्यतो वैषम्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः । अत्राप्यविरोधकारणमाह—
 व्यापित्वादपि दृश्यतामिति । अविरोध इति सम्यग्धः । ध्वनीनां चापूरितान्त-

दृष्टसिद्धयं हि यो घर्मः सर्वथा' सोऽन्युपेयते ॥ २२२८ ॥

यथा महत्यां खातायां मृदि व्योम्नि महत्त्वयोः ।

“ अल्पायां वाऽल्पधीरेयमत्यन्ताकृतके मतिः ॥ २२२९ ॥

तेनात्रैवं परोपाधिशब्दवृत्तौ मतिभ्रमः ।

न च स्थूलत्वसूक्ष्मत्वे लक्ष्येते शब्दवर्तिनी ॥ २२३० ॥

बुद्धितीव्रत्वमन्दत्वे महत्त्वालपत्वकल्पना ।

सा च पट्यो भद्यत्येव महत्तेजःप्रकाशिते ॥ २२३१ ॥

शब्दादित्येतदपिशब्देन पूर्वोक्तं च निर्दिशति । कस्माद् व्यापित्वमङ्गीक्रियते ? इत्याह—दृष्टसिद्धयं हीति । मित्रेषु दिग्देशेष्वभिन्नस्य शब्दस्य ग्रहणसिद्धयर्थं यो घर्मो युज्यते स एवान्यथानुपपत्त्याङ्गीक्रियते । अत्र च शब्दस्य नित्यव्यापित्व-मन्तरेण सर्वस्मिन् काले देशे च न ग्रहणं सिद्धयतीत्यतो नित्यविमुक्त्ये शब्दस्या-न्यथानुपपत्त्या सिद्धे ॥ २२२८ ॥

स्वभावभेदेन वेद्यमानत्वमपि व्यभिचारितां प्रतिपाद्यन्नाह—यथा महत्या-मित्यादि । [G. 617] अत्रायमभिप्रायः—यदि शब्दगतास्तीजमन्दादयो भेदा हेतुत्वेनोपादीयन्ते, तदा न सिद्धो हेतुः, यो हि नित्य शब्दमिच्छति स कथमप-रोपाधिकोस्तस्य स्वभावभेदान् ज्ञयात् । अथ तीव्रमन्दायाकारे तद्विषया बुद्धिहेतु-तुत्वेनोच्यते, सा हि न स्वभावे भेदमन्तरेण सम्भवतीति ? तदाऽनैकान्तिकता हेतोः । यथा हि महत्यां मृदि पृथिव्यां खातायां सत्यां व्योम्नि = आकाशे तदा-श्रयं महत्त्वादिज्ञानमुत्पद्यते स्वतो महत्त्वादेरभावेऽपि, तथा शब्देऽप्यत्यन्ताकृ-त्रिमेऽप्ययं^१ व्यञ्जकध्वनिभेदाद् बुद्धिभेदो मविष्यति तथात्रिष्वस्वभावभेदमन्तरे-णापि । तदेवाह—तेनात्रैवमित्यादि । अथ परोपाधिरयम्, न तु स्वत एवेति कथमवगममिति चेत् ? आह—न चेत्यादि । अनेनैतन्नाह—बुद्धिगते एव तीव्र-मन्दत्वे शब्दे समारोप्य ग्राम्यनि, न तु पुनः शब्दस्य स्वत म्यूलादिसम्भवः; तस्य प्रत्यभिज्ञैकत्वस्य सिद्धत्वात् । अथापि स्याद्—यदि विषयस्य तथा स्वभाव-भेदो न भवेत्, बुद्धेरपि कुतो भवेत् ? इत्याह—सा च पट्यीत्यादि । यथैव हि

मन्दप्रकाशिते मन्दा घटादावपि सर्वदा ।

'एवं दीर्घादियः सर्वे ध्वनिधर्मा इति स्थितम् ॥ २२३२ ॥

वाचकसामर्थ्यानुपपत्त्या शब्दनित्यत्वसमर्थनम्

न चादृष्टार्थसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः ।

तथा चेत् स्यादपूर्वोऽपि सर्वः स्वार्थं प्रबोधयेत् ॥ २२३३ ॥

सम्बन्धदर्शनं' चास्य नानित्यस्योपपद्यते ।

सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेद् ध्रुवं कालान्तरस्थितिः ॥ २२३४ ॥

पदादावसत्यपि स्वभावभेदे प्रकाशभेदाद् बुद्धेः पदमन्दतादिभेदो भवति, तथा शब्देऽपि दीर्घादिभेदो व्यञ्जकध्वनिभेदाद् भविष्यति, असत्यपि स्वतः स्वभावभेद इत्यदोषः ॥ २२२९-२२३२ ॥

पुनरपि शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञाया वापां शब्दस्य वाचकसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या प्रतिपादयन्नाह—न चादृष्टार्थसम्बन्ध इत्यादि । अर्थापत्तिपूर्विकेयमर्थापत्तिः । तथा हि—शब्दस्य वाचकसामर्थ्यं शब्दज्ञानान्यथानुपपत्त्या सिद्धम्, तदपि सामर्थ्यं शब्दनित्यत्वमन्तरेणानुपपन्नमित्यर्थापत्तिपूर्विकेयमर्थापत्तिः । तमेव विस्तरेण प्रतिपादयति—न हि तावदगृहीतसम्बन्धः शब्दः सत्तामात्रेण वाचको भवति । तथा चेत् स्यादिति । यद्यदृष्टार्थसम्बन्धोऽपि वाचको भवेत्, तदा अपूर्वोऽपि = प्रथममश्रुतोऽपि नालिकेरद्वीपनिवासिना गवादिशब्दः स्वार्थं प्रकाशयेत् ॥ २२३३ ॥

[G. 618] ननु चात्र सर्वेषामविवादात् सिद्धसाध्यता, न हि कश्चिदज्ञातसम्बन्धं शब्दं वाचकमिच्छति । नित्यस्तु स कथमनेन ज्ञातसम्बन्धेन प्रतिपादितो भवति ? इत्याह—सम्बन्धदर्शनमित्यादि । शब्दमर्थं च पुरोऽवस्थाप्य तयो सम्बन्धः कियते, कृतधोत्तरकालं ज्ञायेत । उच्चरितपध्वंसित्वात् तु शब्दस्यैतदयुक्तम् । तत्राह—नानित्यस्योपपद्यत इति । अथ तावत्कालमवतिष्ठेत ? इन्तर्हि कालान्तरमप्यवस्थानमनिवार्यमेव; अवरोधात् । यथोक्तम्—“तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नास्त्वित्यपि” (तत्त्व० २१३८) इति ॥ २२३४ ॥

१. सम्बन्धदर्शनः—जे० ।

तत्त्व० : 11

अन्यस्मिन् ज्ञानसम्बन्धे' न चान्यो बोधको भवेत् ।
 गोशब्दे ज्ञानसम्बन्धे' नाश्वशब्दो हि वाचक ॥ २२३५ ॥
 अथान्योऽपि स्वभावेन कश्चिदेवाश्वबोधक ।
 तत्रानिबन्धने न स्यात् कोऽसाविति विनिश्चय ॥ २२३६ ॥
 यत प्रत्यय इत्येव व्यनहारे प्रकल्पिते ।
 श्रोतॄणां स्यादपीत्य तु वक्तॄणां नावकल्प्यते^१ ॥ २२३७ ॥
 अज्ञात्वा कमसौ शब्दमादायेव विघ्नतु ।
 जानाति चेदवश्यं स पूर्वमेवादधारित ॥ २२३८ ॥
 तेज- प्रत्यक्षशेषत्वान्नवत्वेऽपि प्रकाशकम् ।

अथापि स्यात्—सम्बन्धकाल यावदवतिष्ठेत, पश्चात्स्वयमेव नश्यति । इत्याह—
 अन्यस्मिन्नित्यादि । अन्यस्मिन् = सङ्केतकालमाविनि । शेषं सुबोधम् ॥ २२३५ ॥
 अथेति परामिमायमाशङ्कते । अथान्योऽपीति । प्रयोगकालमावी प्रकृत्यैव
 सङ्केतकालमाविशब्दवद्वाचक स्यादिति चेत् । तदसम्भक्, निबन्धनमन्तरेणायमसौ^२
 शब्दोऽप्यार्थस्य वाचक इति निश्चयाभावात् ॥ २२३६ ॥

ननु च कथमुच्यते—निश्चयो नास्तीति, यावता यतोऽर्थमत्यथो भवति स
 एव स्वगान्तोऽर्थस्य बोधक इति स्पष्टमेव निश्चीयते । इत्याह—यत् इत्यादि ।
 सत्यं श्रोतॄणां सम्भवेदयम्—निश्चयोऽयमर्थस्य प्रत्यायक इति, तेषां ततोऽर्थमत्य
 योत्पत्ते प्रयोक्तॄणां स्वयं तुल्यं, नहि ते तत्र शब्दादर्थं प्रतिपद्यन्ते, परप्रत्याय-
 नार्थमेव शब्दं ते प्रयुज्यते । तन्तुतो वक्तॄणामवकल्प्यते^३ निश्चय ॥ २२३७ ॥

[G 619] एतद्व दशयति—अज्ञात्वेऽपि । तदवमशानपक्षेऽपि
 दोष, ज्ञानपक्षेऽपि नियतमसौ भाष् तेन ज्ञात इति स्थिरत्वमस्य बलादापततीति
 दर्शयन्नाह—जानाति चेदित्यादि ॥ २२३८ ॥

ननु यथा दीपान्तिज्ञोऽग्निमग्निं प्रकाशयत्यर्थम्, तथा शब्दोऽपि
 प्रतिपद्यिष्यति । इत्याह—तेन प्रत्यक्षशेषत्वादिति । प्रत्यक्षशेषत्वम्—अहं

१ ज्ञानमात्रम्—पा०, गा० ।

२ नाश्वशब्दः—पा०, गा० ।

३ अन्तरेणापी—पा०, गा० ।

४ अश्वशेषत्वम्—पा०, गा० ।

सदृशत्वाप्रतीतेश्च तद्द्वारेणाप्यवाचकः ॥ २२३० ॥
 कस्य चैकस्य सादृश्यात् कल्प्यतां वाचकोऽपरः ।
 अदृष्टसङ्गतित्वेन सर्वेषां^१ तुल्यता तदा ॥ २२४० ॥
 अर्थवान् पूर्वदृष्टश्चेत् तस्यैतावान् क्षणः कुतः ।
 द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धो हि नार्थवान् सम्प्रतीयते ॥ २२४१ ॥
 अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावनर्थकः ।

भावः^२ । प्रत्यक्षबोधवत्^३ तद्विषयसंस्कारादिन्द्रियसंस्काराद्वा प्रत्यक्षे ज्ञानेऽङ्गतासुप-
 गच्छदमिनवमपि प्रकाशकं भवति । शब्दस्य साक्षादतीन्द्रियार्थप्रतिपादकत्वात्
 प्रत्यक्षाङ्गम्, अतो वैषम्यम् । अथ वा—यत्प्रत्यक्षाङ्गं तत्सम्बन्धपरिज्ञाननिरपेक्षमपि
 प्रकाशयति, यथा चक्षुस्तेजश्च प्रत्यक्षाङ्गम्, तस्मादमिनवमपि प्रकाशयति ।
 शब्दस्तु परोक्षविषयत्वात् प्रत्यक्षाङ्गमिति वैषम्यम् । ननु चाभिनवमपि शब्दान्तरं
 पूर्वसादृश्यानुसारेण वाचकं भविष्यति ! इत्याह—सदृशत्वाप्रतीतेरित्यादि ।
 न अप्रतीते सादृश्ये तद्द्वारेण वाचकत्वं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् ॥ २२३९ ॥

किञ्च—आस्तां तावत् सादृश्यप्रतीतिः, सादृश्यमेव न सम्भवतीति प्रति-
 पादयन्नाह—कस्य चैकस्येत्यादि । एकस्मिन् हि वाचके सिद्धे तत्सादृश्या-
 दितरस्तथैवेति कल्प्येत, तच्च न सम्भवति; सर्वेषामेव शब्दानामर्थसम्बन्धित्वेन
 भवतीतत्वात् । अथापि स्याद्—यः प्राक् सङ्केतकाले दृष्टः सोऽर्थवानेव, सादृश्यमि-
 तरेषां भविष्यति ! इत्याह—तस्यैतावान् क्षणः कुत इति । तस्य = पूर्वदृष्टस्य
 शब्दस्य एतावनः क्षणान् कुतोऽयत्नानम्; उच्चरितप्रथ्वंसित्वात्तस्य । यदि नामोच्चरित-
 प्रथ्वंसी, तथाऽप्यर्थवान् किं न भवतीति चेत् ! आह—द्विस्त्रिर्वेत्यादि । भूयोदर्शन-
 भावित्व^४ हि शब्दार्थसम्बन्धज्ञानम्; सकृदुपलम्भात् ॥ २२४०-२२४१ ॥

[G. 620] अथ सजातीयान्यग्रहणे सति स एव सार्थको भवतीत्युच्यते,
 तदुक्तम् ! इत्याह—अप्रतीतान्यशब्दानामित्यादि । येषां हि प्रतिपत्तुणां शब्दा-

१. पूर्वेषां—पा०, गा० ।

२. प्रत्यक्षे अङ्गभावः—गा० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. भूयोदर्शनभावि—पा०, गा० ।

५. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

स एवान्यथुत्तीना स्यादर्थवानिति वित्तमयः ॥ २२४२ ॥
 सम्बन्धकरणान्यथानुपपत्त्या शब्दनित्यत्वसमर्थनम्
 शब्दं तावदनुच्चार्य सम्बन्धकरण न च ।
 न चोच्चारितनष्टस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम् ॥ २२४३ ॥
 तेनासम्बन्धनष्टत्वात् पूर्वस्तावदनर्थकः ।
 उत्तरोऽदृष्टसम्बन्धो विज्ञाप्येतिर्यवान् कथम् ॥ २२४४ ॥
 शब्दोच्चारणसम्बन्धवारणव्यावहारिकी ।
 क्रिया क्रमस्वभावत्वात् क कुर्याद्युगपत् रुचित् ॥ २२४५ ॥
 देशकालादिभिन्नाना पुसा शब्दान्तराश्रुते ।

न्तरमप्रीतिम्, तेषां श्रवणकाले न सार्वस्य प्रत्यायक, भेदावगमनस्य सादृश्यस्य
 उदानोपमावत् । पुन स एव तेषामेव प्रतिपत्तया प्रतीतशब्दान्तराणामर्थप्र-
 त्यायक इत्यलौकिकम् । कथं हि नामकस्य क्रियाक्रिये परम्परविरुद्धे स्यात्तान् !
 अन्यथुत्तीनामिति । अन्था = सत्प्रतीवप्रवर्तनस्या श्रुतिर्यथा प्रतिपत्तया ते
 तथा ॥ २२४२ ॥

एव तावद् वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या शब्दनित्यत्व प्रतिपत्तय, इदानी सम्बन्ध-
 करणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपत्तयत्वाद्— शब्द तावदित्यादि । पूर्वमुच्चारणम्, तत्र
 सम्बन्धकरणम्, तत्रोत्तरात्— इत्यर्थं क्रमेण व्यरशर उच्चारितप्रवृत्तिनोऽत्रमम्य
 कथं स्यात् । न वैदल नष्टस्य सम्बन्धोऽशक्यक्रिय, नापि तेन प्रयोजनम्,
 व्यवहारकान्यनुयायित्वान् । व्यरशरार्थत्वञ्च सहेतस्य ।

तेनेत्यादिना निगमयति । अत्रियमान सम्बन्धा बन्धासासम्बन्ध, अस-
 म्बन्धवत्त्वात्तत्रैव पूर्वस्तावत् सहेतकान्तमारी शब्दोऽन्तरक । व्यवहारकाल-
 मारी नहि सार्वको भवित्यति । इत्यह— उत्तर इत्यदि ॥ २२४३-२२४४ ॥
 यदि तदर्थकस्य प्रतीवगणनयोऽनुपपत्त्या, युगपत्तदि भवन्तित्याद्—
 शब्दोत्तरागोपदि । शब्दोत्तरात्, सम्बन्धकरणम्, लोकव्यवहार-
 इत्येतेष्वप्य क्रिया स्वभावत एव क्रमस्य, न युगपत् कर्तुंनशक्या । अस्तति

पूर्वं कृत्रिमसम्बन्धोऽप्येकः शब्दो न सिद्धवति ॥ २२४६ ॥

सम्बन्धकथनान्यथानुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वम्
सम्बन्धकथनेऽप्यस्य स्यादेवैव प्रतिक्रिया ।

नष्टासद्वर्त्तमानेषु नाख्यानस्य हि सम्भवः ॥ २२४७ ॥

अर्थवान् कतरः^१ शब्दः श्रोतुर्षक्त्रा च कथ्यताम् ।

यदा पूर्वश्रुतः शब्दो नासौ शवनोति भाषितुस् ॥ २२४८ ॥

न तावदर्थवन्तं स द्रवीति सदृशं बदेत् ।

नार्थवत्सदृशः शब्दः श्रोतुस्तत्रोपपद्यते ॥ २२४९ ॥

च यौगपथे सम्बन्धकरणानुपपत्तिः । कमप्रतीक्षायां कथं^२ कालान्तरस्थाथी शब्दोऽ-
भ्युपगतः स्यात् ॥ २२४५ ॥

देशकालादिभिन्नानामिति निगमनम् । [G. 621] आदिशब्देन बाल-
कुमाराद्यवस्थापरिग्रहः । पूर्वमिति । शब्दान्तरश्रुतेरिति सम्बन्धनीयम् । तेनायमर्थो^३
भवति—पूर्वं सङ्घेतकाले शब्दान्तस्यार्थवतोऽश्रुतेः कारणदेशादिभेदभिन्नानां व्यव-
हर्तॄणां भवन्मतेन नैकोऽपि शब्दः कृत्रिमसम्बन्धः सिध्येत् । तस्मादकृत्रिमसम्बन्धो
ऽभ्युपगन्तव्य इति ॥ २२४६ ॥

साम्प्रतं सम्बन्धकथनान्यथानुपपत्त्या नित्य एव शब्द इति दर्शयन् सम्बन्ध-
करणे यो दोषः स एव तत्कथनेऽपीत्यादिशति—सम्बन्धकथनेऽपीत्यादि ।
कथम् ? इत्यपेक्षायां ग्राह^३—नष्टस्यादि । नष्टः = अतीतः, अस्त् = अनागतः,
तयोरसत्त्वादेव न सम्बन्धाख्यातसम्भवः । वर्त्तमानोऽभ्युच्चार्यमाणस्तस्य समनन्तर-
ध्वंसित्वेन कुस्तत्त्वान् कालः ॥ २२४६-२२४७ ॥

एतदेव दर्शयति—अर्थवानित्यादि । न हि वक्तुं पूर्वश्रुतं शब्दं श्रोतुः
कथयितुं शक्तः; तस्य पूर्वनिरुद्धत्वात् । यमपि प्रतिपादयति न तमर्थवन्तं
शक्नुयात् प्रतिपादयितुम्; तस्य पूर्वमकृतसम्बन्धत्वात् । एतावत् सम्भाव्यते—सदृशं
ब्रूयदिति ! तदपि न सम्भवतीत्याह—नार्थवत्सदृश इत्यादि । न क्षत्रकेनचित्

१. अर्थवान्क...वा० ।

२. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३-३. पाठोऽयं पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

अयं वदुःप्रहृणाभावात् चासावर्यवात् स्वयम् ।
 वक्तुः श्रुतृत्ववेलायामेतदेव प्रसज्यते ॥ २२५० ॥
 तस्माच्छब्दार्थसम्बन्धो नित्य एवान्युपेयताम् ।
 परस्य प्रत्ययस्थानपूर्वकं निरस्तनम्
 न तु सामयिको युक्तः सर्वथा तदसम्भवात् ॥ २२५१ ॥
 स्वतो नैवास्ति शक्तत्वं वाच्यवाचकयोर्मिथ ।
 प्रतीतिः समयात् पृष्ठा स्यान्चेदक्षिनिकोचवत् ॥ २२५२ ॥
 समय प्रतिमर्त्यं वा प्रत्युच्चारणमेव वा ।
 क्रियते जगदादौ वा सकृदेकेन केनचित् ॥ २२५३ ॥

साहाय्यमित्यम्, किं तर्हि ? अर्थवता, तच्चानुपपद्यम् । यदि हि श्रोत्रा कश्चि-
 च्छब्दोऽर्थानुपलब्धं स्यात्, तदाऽनेन साहाय्यमुपपद्येत, यावता पूर्वसङ्केतकालेऽ-
 र्थवतो महणाम्प्राज्ञं युक्तमेतत् । कथ्यमानो य सोऽर्थवान्तर्हि भ्रमियति इत्याह-
 न चामाकियादि । न चासावुच्चार्यमाणोऽर्थज्ञः, तस्य पूर्वमहृतसम्बन्धत्वं-
 दित्युक्तम् । वक्तुरित्यादिना यदा वक्तापि पथमिण श्रोता भवति, तदा तस्या-
 प्येतदेव सर्वं दोषज्ञानम्—'न तावदर्थवन्त स भवोति' इत्यादिक्रमापनतीति
 दर्शयति । तदनेन सर्वेषामेव वक्तृणां न कश्चिदर्थवान् शब्द सम्भवतीत्युक्तं
 भवति ॥ २२४८-२२५० ॥

[G 622] तस्मादित्युपसहरति ॥ २२५१ ॥

स्वत इत्यादिना परस्य च' पूर्वपक्षमादाहने । वाच्यवाचकयो परस्परं
 नैव स्वामात्रिकी यथात्रम वाच्यवाचकशक्तिः । कथं तर्हि प्रतीतिः शब्दादुदतिः ?
 इत्याह—प्रतीतिः समयादित्यादि । यस्य यत्र सङ्गतपक्षे कारणभावो न स
 तस्य स्वाभाविकः, यथा—अक्षितिःकोचस्य प्रतिपत्तौ । सङ्गेनसापक्षध प्रतिपत्तौ
 कारणभावः शब्दस्येति व्यापकविरुद्धोपलक्ष्य । अनेन चानिदन्त्यप्रतिज्ञावापा
 विचारोपलक्ष्यं विपर्ययति ॥ २२५२ ॥

समय इत्यादिना प्रतिविपर्यये । इयमस्य सङ्गतिः समयः, सा प्रतिपत्त्यर्थं

प्रत्येकं वापि सम्बन्धो भिद्येतेकोऽथ वा भवेत् ।
 एकत्वे कृतको न स्याद् भिन्नश्चेद् भेदधीर्भवेत् ॥ २२५४ ॥
 वक्तृश्रोतृधियोर्भेदाद् व्यवहारश्च बुध्यति ।
 वक्तुरन्यो हि सम्बन्धो बुद्धौ श्रोतुस्तथाऽपरः ॥ २२५५ ॥
 श्रोतुः कर्तुं च सम्बन्धं वक्ता कं प्रतिपद्यताम् ।
 पूर्वं दृष्टो हि यस्तेन तं श्रोतुर्न करोत्यसौ ॥ २२५६ ॥
 यं करोति नयं सोऽपि न दृष्टप्रतिपादकः ।

प्रतिपुरुषं वा क्रियेत, प्रतिपुरुषमेव प्रत्युच्चारणम्, प्रतिप्रयोगं वा । अथ वा—
 जगदादौ = जगतः सृष्टिकाले, केनचित् = ईश्वरादिना यात्रा, सकृत् = एकमेव
 देख्या, क्रियेतेति त्रयो विकल्पाः । प्रत्येकं वापीति । सम्बन्धोऽपि शब्दा-
 र्थयोः क्रियमाणः कदाचित् प्रतिसत्त्वं भिद्येत, यद्वैक एवेति 'द्वयो कल्पना' ।
 एकत्वपक्षे चातिवद्देशकालभेदानुयायित्वात् कृतको न स्यात् । नित्य एव स्यादिति
 यावत् । अथ प्रतिसत्त्वं भिन्नत्वभावः, तदा प्रतिसत्त्वं भेदबुद्धिः प्राप्नोति; श्लेषभेद-
 निवन्धनत्वाज्ज्ञानभेदस्य । न च गवादिशब्दानां शतकृत्वोऽपि प्रयोगे व्यवह-
 र्त्तृणां भेदबुद्धिर्भवति; अभेदाध्यवसायेनैव व्यवहारात् ॥ २२५३-२२५४ ॥

किञ्च—यदि प्रतिसत्त्वं भिन्नः सम्बन्धः, तदाऽवश्यं भेदधिया मान्यम्,
 कतश्च व्यवहारोच्छेदः प्राप्नोतीति दर्शयन्नाह—वक्तृश्रोतृधियोरिति ।
 [G. 623] भेदादिति । विषयस्येत्यध्याहार्यम्^१ । तेनापमर्थो भवति—वक्तृ-
 श्रोतृधियोर्भेदोऽर्थो विषयः, तस्य भेदादेकार्थाध्यवसायेन व्यवहारो न स्यात् । कथम् !
 इत्याह—वक्तुरन्यो हीति ॥ २२५५ ॥

यदुक्तम्—“समयः प्रतिमर्त्यं वा” (तत्त्व० २२५३) इति । अत्र
 दूषणमाह—श्रोतुः कर्तुं चेत्यादि विस्तरः^२ । तं श्रोतुर्न करोतीति तस्य
 नष्टत्वात् । न दृष्टप्रतिपादक इति तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् ।

१-१. द्वितीयकल्पना—पा०, गा० ।

२. ०यस्येत्यध्याहार्यम्—गा० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

घटादावपि तुल्यं चेन्न सामान्यप्रसिद्धितः ॥ २२५७ ॥
 यद्यपि ज्ञातसामर्थ्या व्यक्तिः कर्तुं न शक्नोति ।
 क्रियते या न तस्याश्च शक्तिः कार्येऽवधारिता ॥ २२५८ ॥
 तथाऽप्याकृतितः सिद्धा शक्तिरुच्चारणादिषु ।
 तस्या न चादिमत्ताऽस्ति सम्बन्धस्त्वादिनांस्तव ॥ २२५९ ॥
 यदि तस्यापि सामान्यं नित्यमभ्युपगम्यते ।
 तथाऽप्यस्मन्मतं सिद्धं न तु द्रवाकारसम्भवः ॥ २२६० ॥

घटादावपीति । अतिप्रसन्नोद्भावनया दूषणस्यानैकान्तिकस्वमाशङ्कते ।
 घटादावपि तुल्यं प्रसन्नं, तथा हि—यो घटोऽर्थक्रियासमर्थो दृष्टः, नासौ, कर्तुं
 शक्यः; तस्य निष्पन्नविनष्टत्वात् । यथापुना क्रियते नासावर्थक्रियासमर्थो दृष्टः,
 तस्यानिष्पन्नत्वात् २ उच्यते—न सामान्यप्रसिद्धित इति । नेति पूर्वपक्षप्रति-
 क्षेपः । कुतः २ सामान्यस्य प्रसाधितत्वात् । तद्द्वारेण सामर्थ्यसिद्धेरिति भावः ।
 एतदेव स्पष्टयन्नाह—यद्यपीत्यादि । यद्यप्युदकाहरणादिषु दृष्टसामर्थ्या
 घटव्यक्तिः कर्तुं न [G 624] पार्यते, निष्पन्नविनष्टत्वात्, याऽप्युदकाहरणादि, न
 तस्या अर्थक्रियासामर्थ्यमवधारितम्, तथाप्याकृतिद्वारेणैवार्थक्रियासामर्थ्यं सर्वस्या
 व्यक्तौ सिद्धयति । कथमित्याह—तस्या इत्यादि । तस्या इति आकृते ।
 कचित्—न च तस्यादिमचेति पाठः । तस्यायमर्थः—न च तस्योदकाहरणादि-
 सामर्थ्यस्यादिमपास्ति, आकृतेर्नित्यत्वात् । तस्याश्चाश्रयतोऽत्यन्तमभिन्नत्वात् ।
 यथोक्तम्—“स्थितं नैव च ज्ञात्वादे परत्वं व्यक्तितो हि न” ( )
 इति । सम्बन्धोऽपि तर्थाकृतिद्वारेणानादिर्भवेत्यिति चेत् २ तदेतदयुक्तमित्याह—
 सम्बन्धस्त्वित्यादि । किञ्च—यदि भवता तस्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यं
 सामान्यमभ्युपगम्यते, तथापि नित्यं नाम वस्तुस्तीत्यस्मन्मतं सिद्धम् । शब्दस्तु
 प्रकृत एव न सिद्धयतीति चेत् २ आह—न तु द्रवाकारसम्भव इति । द्रवा-
 कारो—सम्बन्धः, तत्सामान्यं च । एकस्यैवकारस्य सम्बन्धः, न तु सामान्यस्य,
 तस्यानेकव्यक्तिनिष्ठत्वात्, सम्बन्धस्य चैकत्वात् ।

- शक्तिरेव हि सम्बन्धो भेदश्चास्या न दृश्यते ।
 ॥ सा हि कार्यानुमेयत्वात् तद्भेदमनुवर्तते ॥ २२६१ ॥
 अन्यथानुपपत्त्या च शक्तिसद्भावकल्पनम् ।
 ॥ न चैकयैव सिद्धेऽर्थे बह्वीनां कल्पनेष्यते ॥ २२६२ ॥
 सम्बन्धाख्यानकाले च गोशब्दाबाबुदोरिते ।
 केचित् सम्बन्धबुद्ध्याऽर्थं बुद्धचन्ते नापरे तथा ॥ २२६३ ॥

कथमेकत्वं सम्बन्धस्य ? इत्याह—शक्तिरेव हीत्यादि । न हि शक्तिव्यतिरिक्तः सम्बन्धोऽस्ति । यदि नाभैवम्, ततः किम् ? इत्याह—भेदश्चेत्यादि । भेदः = नैकत्वम् । किमिति न दृश्यत इत्यत्र कारणमाह—सा हीति । सा हि नित्यं कार्यानुमेया । यथोक्तम्—“शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थापत्तिसाधनाः” (श्लो० चं०, चो० सू० २००) इति । ततोऽसौ कार्यभेदमनुवर्तते = अनुषावति, आत्मगतभेदप्रत्यायने । कार्यभेदवर्धनं विना न शक्यं शक्तिभेदो ज्ञातुमिति यावत् । न चात्र कार्यभेदोऽस्ति । तथा हि—कार्यं तस्याः प्रतीतिरेव, सा च शब्दालम्बना वा स्यात्, कार्यबलम्बना वा । न तादृश्याया भेदः; शब्दस्य नित्यं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । नाप्यर्थाबलम्बनायाः; न हि शतकृत्वोऽप्युच्चार्यमाणे गोशब्दादेरन्यादृशी प्रतीतिरुपजायते ।

उपचयमाह—अन्यथेत्यादि । अर्थप्रतीत्यनुपपत्त्या हि वाच्यवाचकशक्तिः कल्प्यते । एकयैव च शक्या विवक्षितार्थस्य सिद्धत्वादपर्यर्कमनेकशक्तिपरिकल्पनम् । न चान्यथानुपपत्त्या शक्तिभेदोऽनुभाव शक्यः; शक्तिमात्र एव तस्याः सामर्थ्यात् ॥ २२५६—२२६२ ॥

इतश्च सम्बन्धस्य कारणयुक्तमत्रो नित्य एव सम्बन्ध इति प्रतिपादयन्नाह—सम्बन्धाख्यानेत्यादि । [G 625] तथा हि—‘एष गौ. पदा न स्पष्टव्यः’ इत्युक्ते केचित् पुरुषा वाच्यवाचकसम्बन्धमवधार्य सम्बन्धपुरःसरमेतार्थमवबुध्यन्ते । अन्ये त्वज्ञातसम्बन्धाः स्वरूपमेवावयन्ति, नार्थम् । तत्र यदि वस्तुनूतः सम्बन्धो

तत्र सम्बन्धनास्तित्वे सर्वोऽर्थे नावधारयेत् ।
 अस्तित्वे सर्वबोधश्चेन्न कश्चिदनुपग्रहात् ॥ २२६४ ॥
 ज्ञापकत्वाद्धि सम्बन्धः स्वात्मज्ञानमपेक्षते ।
 तेनासौ विद्यमानोऽपि नागृहीतः प्रकाशकः ॥ २२६५ ॥
 विद्यमानस्य चार्थस्य दृष्टं न ग्रहणं क्वचित् ।
 न त्वत्यन्तासतोऽस्तित्वे काश्चित् प्रत्युपपद्यते ॥ २२६६ ॥
 विरुद्धौ सदसद्भावो न स्यातामेकवस्तुनि ।
 तन्न^१ तुल्य विरोधित्वं ज्ञानाज्ञानत्वयोरपि^२ ॥ २२६७ ॥
 ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदात्प्र विरुध्यते ।
 पुरुषान्तरसस्य च न^३ ज्ञानं^३ तेन वार्यते ॥ २२६८ ॥

न स्यात्, तथा सर्वं एव पुरुषो व्युत्पन्नवहारो नार्थमवधारयेत् । नष्टेकस्य सदसत्त्वे
 परस्परविरुद्धे युक्ते । तन्मानित्यावस्थित एव सम्बन्ध इति । ननु यदि नित्या-
 वस्थित सम्बन्ध, किमिति सर्वदा सर्वेषामर्थप्रतिपत्तिर्न भवेत् ? इत्येतच्चोद्यमाशङ्क्य
 विस्तरेण परिहरत्याह—अस्तित्व इत्यादि । नेति प्रसङ्ग निवर्त्यति । कुत ?
 कैश्चित् तस्याग्रहणात् ॥ २२६३ २२६४ ॥

यदि नम न गृहीत, तथापि किमिति स्वकार्यं न जनयेत्, न हि सत्-
 विलास्यन्तर्गतत्वादात्मकार्यं बीजादयो विनहति ? इत्याह—ज्ञापकत्वादीत्यादि ।
 अन्यो हि ज्ञापकमर्म, अन्यश्चोत्पादकस्य, शब्दस्तु भूवदर्थस्य ज्ञापक, न तु
 बीजादिबहुत्वादक इत्यदोष ॥ २२६५ ॥

ननु चैकस्य यथा^४ सदसत्त्वे परस्परविरुद्धत्वादयुक्ते, तथा ग्रहणाग्रहणे
 ष्वपि । अथानयोरविरोध, क इदानीं मत्त्रेप सदसत्त्वयो ? इत्याह—विद्यमानस्ये
 त्यादि । एकत्र हि धमिणि परस्परविरुद्धधर्माध्यासो विरुद्ध, न तु धर्मन्तरे ।
 ग्रहणाग्रहणे च पुरुषभेदेन मित्रधर्माधारत्वादविरुद्धे, न तु सदसत्त्वे, तयोरैक-
 धर्माधारत्वेनेष्टत्वादिति समासार्थं ॥ २२६६-२२६८ ॥

१ न च—पा०, गा० ।

२. ज्ञानाज्ञान—पा०, गा० ।

३-३. नाज्ञान—गा० ।

४. पा, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

- अन्धानन्धसमीपस्यः शुक्तोऽन्धैर्नविगम्यते ।
 ॥ गम्यते चैतरंस्तस्य सदसत्त्वे न तान् प्रति ॥ २२६९ ॥
 शक्त्यशक्तयोर्नराणां तु भेदात् तत्राविरोधिता ।
 न ह्यन्यो दर्शनस्यास्ति सम्बन्धाद्धेतुरत्र हि ॥ २२७० ॥
 एवमेवेन्द्रियैस्तुल्यं व्यवहारोपलम्भनम् ।
 'येषां स्यान्नैव भोत्स्यन्ते' ततोऽर्थं नेतरेऽन्धवत् ॥ २२७१ ॥

अनु च ग्रहणाग्रहणपक्षेऽपि सामर्थ्यदिकाधिकरणे सदसत्त्वे परस्परविरुद्धे तत्रापि^१ [G. 626] समापत्त एव । तथा हि—पदार्थसदसत्त्वान्यां ग्रहणाग्रहणे व्याप्ते; तन्निबन्धनत्वात् तयोः, अन्यथा तुल्ययोग्यदेशयोः पुरुषयोरेक एव पर्येत्नापर इत्यत्र कारणं चकव्यम् ? इत्याशङ्क्याह—अन्धानन्धेत्यादि । यथा धन्वेतरयोः समीपस्थं रूपमविकलरक्षुप एवोपलभन्ते, नेतरे, न च तान् प्रति तस्य शुक्लरूपस्य सदसत्त्वे स्तः; तद्वत् सम्बन्धेऽपीति ॥ २२६९ ॥

किमत्र कारणमित्यपेक्षानिवृत्त्यर्थमुपपत्तिमाह—शक्त्यशक्तयोरित्यादि । पठदाचष्टे—न ह्यर्थसत्त्वोपलम्भकारणम्, किं तर्हि ? पुरुषगता च शक्तिः । तेन सत्यप्यर्थं कस्यचित् पुरुषस्य शक्त्याभावाद्ग्रहणमविरुद्धमिति नाग्रहणमर्थासत्त्वेन व्याप्तम् । यथेवम्, असत्यपि सम्बन्धे पुरुषाणां शक्त्यशक्तिभेदाच्छब्दादर्थस्य^२ ग्रहणाग्रहणे भविष्यत् इति सर्वं समानम् ? इत्याह—न ह्यन्य इत्यादि । सम्बन्ध-ग्रहणपुरस्सरत्वादर्थप्रत्ययस्येति गायः । अन्य इति हेतुः सम्बन्धने । दर्शनस्येति । शब्दार्थप्रतीतिः । हेतुरित्येतदपेक्षा येषं पृष्ठी । 'सम्बन्धादित्यस्यान्यापेक्षा पञ्चमी । अत्रेति शब्दार्थव्यवहारे । जन्मे तु—'शक्त्यशक्तयोर्नराणां तु भेदात्तत्राविरोधिता' इत्यत्रैवोपपत्तिरूपेण व्यावर्तयन्तो^३ व्याचक्षते—सम्बन्धादिति । पुरुषशक्तोरित्यर्थः । अत्रेति शुक्ले ॥ २२७० ॥

दार्ष्टान्तिकमुपसंहरन्नाह—एवमेवेत्यादि । व्यवहियते अस्मादिति व्यव-

१. स्यान्तेऽवब्रुवन्ते—पा०, गा० ।

२. भेदादर्थस्य—पा०, गा० ।

३. वर्णयन्तो—पा०, गा० ।

२. तथापि—पा० ।

४. सम्बन्धः स्वादित्यन्तः—पै० ।

सर्वेषामनभिज्ञानां पूर्वपूर्वप्रसिद्धितः ।
 सिद्धः सम्बन्ध इत्येवं सम्बन्धादिर्न विद्यते ॥ २२७२ ॥
 प्रत्युच्चारणनिवृत्तिर्न युक्ता व्यवहारतः ।
 सर्गादौ च क्रिया नास्ति तादृक्कालो हि नेष्यते ॥ २२७३ ॥
 इष्यते हि जगत् सर्वं न कदाचिदनोद्वेगम् ।
 न महाप्रलये नाम जायते पारमार्थिकः ॥ २२७४ ॥
 रात्रिर्वा प्रलयो नाम लीनत्वात् सर्वकर्मणाम् ।
 दिवसः सृष्टिसंज्ञश्च सर्वचेष्टातिसर्जनात् ॥ २२७५ ॥

द्वारः = शब्दार्थसम्बन्धः । तस्योपलम्बनम् = परिज्ञानम् । तदिन्द्रियैस्तुल्यम् ।
 तथा हि—येषामेवेन्द्रियमस्ति, तेऽर्थावुपलभन्ते; येषां तु नास्ति, ते सत्यप्यर्थे
 नोपलभन्ते । एवं येषां सम्बन्धपरिज्ञानमस्ति, ते शब्दादर्शमवबुध्यन्ते; येषां तु
 नास्ति, ते सत्यपि सम्बन्धे नोपलभन्त इति सर्वं समानं किल ॥ २२७१ ॥

योऽयं प्रथमं सम्बन्धस्य कर्त्ता केन तस्मै सम्बन्धः प्रतिपादित इति यत्कथम् !
 [C 627] स्वयमेवेति चेत् ? न; तथैवान्येषामपि भवन्नात् । अथान्यतः, तस्याप्य-
 न्यत इति चेत्, एवं तर्हनादित्वात् केनचित् क्रियत इति दर्शयति—सर्वेषामि-
 त्यादि । यः शब्दार्थसम्बन्धः स बृहद्व्यवहारपूर्वकः; सम्बन्धत्वात्, इदानीन्तनसम्ब-
 न्धवत् । सम्बन्धश्च विवादास्पदीभूतः सम्बन्ध इति स्वभावहेतुः ॥ २२७२ ॥

एवं तावत् प्रतिमर्त्यं न समयः सम्भवतीति प्रतिपादितम्, अधुना “प्रत्युच्चा-
 रणमेव” (तत्त्व० २२५३) इति यदुक्तं तत्प्रत्युद्गारशाह—प्रत्युच्चारणेत्यादि ।
 व्यवहारत इति व्यवहारप्रवृत्ते । अन्यथा हि पूर्वमकृतसम्बन्धाद्व्यवहारप्रवृत्तिर्न
 स्यादिति यावत् । साम्प्रतं “जगदादौ च” इति यदुक्तम्, तस्य प्रतिविधानमाह—
 सर्गादौ चेति । तादृगिति । शब्दार्थसम्बन्धशून्यः सृष्टिसंहारात्मकः ।

अनीदृशमिति । सर्वोच्छेदात्मकम्; तत्र प्रमाणाभावात् । कथं तर्हि
 लोके प्रत्यादिव्यवहारप्रसिद्धिः ? इत्याह—न महाप्रलय इत्यादि । ज्ञापत इति
 लोकेन । परमार्थिक इति । सर्वोच्छेदात्मकः परिकल्पितस्तु न वार्यत इत्यभिप्रायः ।

देशोत्सादकुलोत्सादरूपो वा प्रलयो भवेत् ।
 प्रलये तु प्रमाणं नः सर्वोच्छेदात्मके न हि ॥ २२७६ ॥
 न चालुप्तस्मृतिः कश्चित् सृष्टिसंहारकारकः ।
 ईश्वरादिः स्थिरो युक्तो यः सम्बन्धं प्रकल्पयेत् ॥ २२७७ ॥
 परस्य प्रत्यवस्थानम्
 नन्वानुपूर्व्यनित्यत्वादनित्यो वाचको भवेत् ।
 पदं वाचकमिष्टं हि क्रमाधीना च तन्मतिः ॥ २२७८ ॥
 वर्णाः सर्वगतत्वाद्गो न स्वतः क्रमवृत्तयः ।
 अनित्यध्वनिकार्यत्वात् क्रमस्यातो विनाशिता ॥ २२७९ ॥
 पुरुषाधीनता चास्य तद्विषयावशाद् भवेत् ।
 वर्णानां नित्यता तेन भवतां निष्पत्ता भवेत् ॥ २२८० ॥

तमेव दर्शयति—रात्रिवैत्यादि । अथ पारमार्थिकः कस्मान्नेप्यते ! इत्याह—
 प्रलये त्वित्यादि ॥ २२७३-२२७६ ॥

भवतु नाम पारमार्थिकः प्रलयः, तथापि तदानीमप्रष्टस्मृतिप्रशदिसंस्कार-
 फस्य कस्यचिदीधरादेः कर्तुरभावात् सम्बन्धकरणं युक्तमिति दर्शयन्नाह—
 न चालुप्तेत्यादि । [G. 620] न युक्त इति । तस्य विस्तरेण प्रतिपिद-
 त्वात् ॥ २२७७ ॥

ननित्यत्वादिना परस्य प्रत्यवस्थानमाशङ्कते । वर्णानुपूर्वी द्वि पदमिष्टं न
 स्फोटः, तस्याश्च पुरुषेच्छाधीनत्वादनित्यत्वम् । अतो वर्णानामप्यनित्यत्वं प्राप्नोति;
 वर्णम्योऽनर्थान्तरत्वादानुपूर्व्याः । कथम् ! इत्याह—पदमित्यादि । तथा द्वि—
 वर्णात्मकं पदमेव वाचकमिष्यते, यतो वर्णक्रमत्वात् पदबुद्धिर्न स्फोटत्वात्, स च
 क्रमः वीरुषेयः ॥ २२७८ ॥

एतदेव विवृणोति—वर्णाः सर्वगतत्वाद् इति । यः = युष्माकं भीमांस-
 कानां वर्णानां सर्वगतत्वात् देशवृत्त. प्रमः । नापि कालवृत्तः; नित्यत्वात्पेणाम्,
 तस्माद्भिन्न्यङ्गध्वनिवृत्तः । तस्य चानियत्वात् तन्वृत्तस्याप्यनित्यत्वमिति भावः ।

न च क्रमाद्विना वर्णा निर्जाताः प्रतिपादकाः ।

कमत्सर्वं पदत्वं च तस्मादेवं^१ प्रसज्यते ॥ २२८१ ॥

पदं वर्णातिरिक्तं तु येषां स्यात् क्रमवर्जितम् ।

तेषामेवायं वक्ष्येण शब्दनित्यत्वकल्पना ॥ २२८२ ॥

तत्परिहारः

न तावदानुपूर्वस्य पदत्वं नः प्रसज्यते ।

न हि वस्त्यन्तराधारमेतद् दृष्टं प्रकाशकम् ॥ २२८३ ॥

प्रयोगः—यत्र नित्यकृत् तत्र नित्यं यथा घटादि । अनित्यकृत्तश्च वर्णकम इति स्वभाव-
हेतुः । यत् पुरुषविक्षावशाद् भवति, तस्यैस्तेयत्वेन प्रेक्षावत् व्यवहर्च्यम्, यथा
पाणिक्म्याक्षिणिकोचादयः, पुरुषेच्छावशाच्च वर्णानां भवति क्रम इति स्वभाव-
हेतुः ॥ २२७९-२२८० ॥

अथापि स्याद्—विनैव क्रमेण वर्णा एव श्रोत्रपरिच्छिन्ना अर्थभत्यायका भवि-
ष्यन्तीत्यत आह—न चेत्यादि । न हि क्रमं विना वर्णा एवार्थप्रतिपत्तिहेतवो दृष्टं,
तस्मादेषामवश्यं क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः । एवं सति क्रमस्यैव पदत्वं वाचकत्वं
भवतां मीमांसकानां प्रसज्यते, न तु । G 629] केवलानां वर्णानाम् । तस्य
च क्रमस्यानित्यत्वाद् वाचकन्याप्यन्तिव स्यात् ; ततश्च अर्थानुव्यवहारात् ।
तथा हि—वाचकस्य शब्दस्य नित्यत्व साधयितुमिष्टम्, नान्यस्य; ततश्च यत्केवल-
वर्णनित्यसाधनं भवताम्, तत्र प्रस्तुतानुपयोगि; तस्यावाचकत्वात् । यच्च वाचकं^२
क्रमरूपं न तत्रित्यमभ्युपगतमिति सर्वो विच्छेद एव प्रयासः । येषां पुनर्व्याकर-
णानां^३ “वर्णव्यतिरिक्तं स्फोटाद्यमनवयवं पदं वाचकम्” इतीष्टम्, तेषामर्थवक्ष्येण
शब्दनित्यत्वकल्पना, तस्य स्फोटाद्यस्य वस्तुनो नित्यत्वात् ॥ २२८१-२२८२ ॥

अत्र परिहारमाह—न तावदित्यादि । *अनुपूर्वं* स्वभावः = आनुपूर्वम्,
स्यानुपूर्वमात्रस्य नाम्नाकं वाचकत्वं प्रसज्यते; व्यभिचारित्वादिति भावः । तदेव
दर्शयन्नाह—न हीत्यादि । वस्त्यन्तराधारमिति । पाणिक्म्याक्षिणिकम् ॥ २२८३ ॥

१. व तस्मादेवं—जै० ।

२. वाचकं—शा० ।

३. पुनर्व्याकरणानां—या० । ४-४. ० वर्णांशेषां—शा०, गा० ।

धर्ममात्रमिदं तेषां न वस्त्वन्तरमिष्यते ।
 इत्थं प्रतीयमानाः स्युर्वर्णास्तेनावबोधकाः ॥ २२८४ ॥
 न च क्रमस्य कार्यत्वं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् ।
 वक्ता न हि क्रमं कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ॥ २२८५ ॥
 ययंवास्य परंरुक्तस्तथैवं विवक्षति ।
 परोऽप्येवमतश्चास्य सम्बन्धवदनाविता ॥ २२८६ ॥
 तेनेयं व्यवहारात् स्यादकौटस्थोऽपि नित्यता ।
 यन्नतः^१ प्रतिवेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता ॥ २२८७ ॥

नापि वर्णाधारमानुपूर्वमेव केवलं वाचकमिष्टम्, कथम् ? इत्याह— धर्ममात्र-
 मिदमिति । न वस्त्वन्तरमिति । स्वतन्त्रवाचकत्वेनेत्यभिप्रायः । अन्यथा हि
 पारमार्थिको धर्मधर्मिणोर्भेदः स्यात् । स च नामीष्टः, किं तर्हि ? वाचकम् इत्याह—
 इत्यमित्यादि । इत्यम् = विशिष्टेन क्रमेण । एतदुक्तं भवति— न क्रममात्रं
 वाचकम्, नापि वर्णाधारम्, नापि वर्णमात्रम्, किं तर्हि ? वर्णा एव क्रमोपसृष्ट
 वाचका इति । तेन न क्रमस्य वाचकत्वं प्रति प्राधान्यम्; तस्य तद्वद्वया प्रतीयमा-
 नस्य गुणीभूतत्वात् । किं तर्हि ? वर्णानां तेषां धर्मितया प्रतीतेरिति दर्शितं
 भवति ॥ २२८४ ॥

यदुक्तम् “अनित्यध्वनिकार्यत्वात्” (तत्त्व० २२७९) इति हेतुद्वयम्,
 तस्यासिद्धतामाह— न च क्रमस्येत्यादि । [G. 630] पूर्वसिद्धपरिग्रहादिति ।
 भवस्थितस्यैव क्रमस्योपादानात् । एतदेव स्पष्टयति— वक्ता न हीत्यादि ।
 सम्बन्धवदेव हि क्रमोऽप्यनादिः ॥ २२८५-२२८६ ॥

तेनेत्यादिनोपसंहरति । न इति कृत्यमयोगे कर्त्तरि षष्ठी^२ कृत्वा नसा-
 देशो^३ विहितः । तस्मादसत्यपि पर्वतादिषु क्रमस्य कृतस्थिते शृद्धव्यव-
 हारादेव नित्यत्वमवसेयम् । तदनेन व्यवहारनित्यता कथिता भवति क्रमस्य, न
 कृतस्थनित्यता, यथा पर्वतादीनामिति ॥ २२८७ ॥

१. यन्नमे—गा० ।

२. षष्ठी ।—गा० ।

३. न सा दोषो (यन्नमेस्वतन्त्रताप्रतिषेधो)—गा० ।

वर्णानामपि न त्वेवमकोटस्थेऽपि सेत्स्यति ।
 नित्येषु सत्सु वर्णेषु व्यवहारात् क्रमोदय ॥ २२८८ ॥
 घटादिरचना यद्वन्नित्येषु परमाणुषु ।
 तदभावे हि निर्मूला रचना नावधार्यते ॥ २२८९ ॥
 परेणोक्तात् ब्रवीमीति विवक्षा चेदृशी ध्रुवम् ।
 तथा च गित्यतापत्तिर्न चान्यच्चिह्नमस्ति व ॥ २२९० ॥

यद्येवम्, वर्णानामपि क्रमस्यैव व्यवहारनित्यत्व कस्मात्प्रेष्येत ? इत्याह—
 वर्णानामपीति । न हि वर्णानां क्रमवदकोटस्थनित्यत्वेऽपि व्यवहारनित्यतया-
 ऽर्थप्रतिपत्तिव्यवहार सिद्धयति । कथं न सिद्धयति ? इत्याह—नित्येष्वित्यादि ।
 यदि हि कूटस्थनित्यतया वर्णा नित्या भवेयुः, एव सति पुरुषपरम्परया व्यवहारं
 सम्भवात् क्रमोदय = क्रमस्याङ्गलाभो भवेत्, यथा घटादिरचना, परमाणुमूलत्वं ।
 क्वचित् क्रमादय इति पाठ । तत्रादिशब्देन सम्बन्धपत्यभिज्ञानादयो गृह्यन्ते ।
 अथोभयोरपि वर्णपरमाण्वोनित्यत्वमन्तरेण कस्माद्रचना न सम्भवति ? इत्याह—
 तदभावा इत्यादि । तदभावा इति वर्णपरमाण्वोर्द्वयोरपि कूटस्थनित्यभावे ।
 ननु च घटाद्यारम्भका इव परमाणवो वर्णानामपि सूक्ष्मभागा सन्ति, यथाहुः—
 “वर्णानामपि वर्णतुरीया भागा” इति, तत् कथं वर्णानां कूटस्थनित्यता वर्ण्यते ?
 नैप^१ दोष, स्फोटदूषणेन प्रतिपादितमेतत्, यथा—“न वर्णभागा सन्ति”
 ( ) इति ॥ २२८८ २२८९ ॥

किञ्च—यदि कूटस्थनित्यतया वर्णा नित्या न भवेयुः, तदा सर्वेषां प्रयोक्तृणां
 ‘परमपुक्तानेव शब्दान्त्रुपदे’ इत्येषां विवक्षान स्यात्, अथ च भवति, तस्मात् सा
 वर्णनित्यत्वमन्तरेण न युक्तेति दर्शयन्नाह—परेणोक्तामित्यादि । [G 631]
 ननु च यदि राकारादिक्रम परमार्थतो न नित्य, नापि व्यञ्जका ध्वनय, नोपि
 तेषां प्रेरकास्तात्वादिस्वयोरभिप्राया नित्या^२, तत्त्वभवेति व्यञ्जकमिच्छपरार्थितुं
 दावया, क्वचित्स्थित्यात्, न चानुपरिचरितेरेते शब्दार्थव्यवहारप्रतिनित्यत्वं शक्यं कर्तुम्^३,

१ नित्यमात्रभावे—गा० । २ ते नैप—जै० ।

३-३ पाठोऽप्य पा०, गा० पुस्तकयोनाविति ।

जात्या यथा घटादीनां व्यवहारोपलक्षणम् ।
 तथैव - चानुपुव्यविजातिद्वारेण सेत्स्यति ॥ २२९१ ॥
 ताल्वादिजातयस्तावत् सर्वेषु व्यवस्थिताः ।
 वक्ता तांश्च ध्वनींस्ताभिरुपलक्ष्य निरस्यति ॥ २२९२ ॥
 तेषां च जातयो भिन्नाः शब्दाभिव्यक्तिहेतवः ।
 यावद्द्वर्णं प्रवर्तन्ते व्यक्तयो वा तदन्विताः ॥ २२९३ ॥

अतिप्रसङ्गात् । ततश्च सम्बन्धस्य कृतकत्वे यो दोषः उक्तः सर्वोऽसावभिव्यक्ति-
 पक्षेऽपि सम्मानः । तथा हि—ये ध्वनयो वर्णानामभिव्यक्तका दृष्टाः, तैस्तावद्दृष्टा
 न प्रेरयितुमीशः; तेषां नदत्त्वात् । यौश्च निरस्यति न तेऽभिव्यक्तका दृष्टाः ।
 तथा ये ताल्वादिसंयोगविभागा' ध्वनीनां प्रेरकाः, तान्न शक्नोति कर्तुम्, यौश्चा-
 मिक्रान् करोति न ते दृष्टा प्रेरकाः, ततश्च कथं वर्णाः क्रमेणभिव्यक्ता अर्धभेद-
 श्रुतिहेतवो भवन्ति ?—इति सर्वमेतद्वाशङ्क्य परिहरन्नाह—जात्या यथेत्यादि ।
 यथा घटादेः सत्यनित्यत्वे जात्याश्रयेण व्यवहारः सिद्धयति, तथा चानुपूर्व्या-
 देरनित्यत्वेऽपि सेत्स्यति ॥ २२९१ ॥

व्यवहारोपलक्षणं कथम् ? इत्याह—ताल्वादिजातय इत्यादि । तथा हि—
 ताल्वादिस्थानजातयः सर्वपुरुषसमवायिताल्वादिसमवायात् सर्वपुरुषेषु व्यवस्थिताः ।
 प्रयोक्ता च ताभिरेव ताल्वादिजातिभिन्नाल्वादीन्दुपलक्ष्य = अवधार्य पश्चाद्
 ध्वनीन् = व्यञ्जकान् वायुन्निरस्यति = प्रेरयति 'नागृहीतविशेषणा विशेषे बुद्धिः'
 इति न्यायात् तेषां ध्वनीनां यद्यनित्यत्वम्, तथापि गवाधादिजातिवद् यावद्द्वर्णं
 यान्तो वर्णान्तावत्यो जातयः सन्ति, ता एव व्यक्तिसहायिन्यः शब्दाभिव्यक्ति-
 हेतवो भवन्ति । यद्वा—ध्वनिव्यक्तय एव जातिसहायिन्यो वर्णानुरूपेण व्यञ्जनाय
 प्रवर्तन्त इति पक्षान्तरम् ॥ २२९२-२२९३ ॥

ननु च यद्यपि ध्वनीनां जातयो भिन्नाः सन्ति, तथापि ते ध्वनयो जालु-
 पलक्षित अपि न क्रममन्तरेण वर्णाभिव्यक्ति क्रमं संप्रादयितुमलम् । तथा हि—

तत्र तात्वादिसंयोगविभागकर्मपूर्वकम् ।
 ध्वनीनामानुपूर्व्यं स्याज्जात्या चोभयनित्यता ॥ २२९४ ॥
 यथैव भ्रमणादीनां भागजात्यादिलक्षिताः ।
 क्रमानुवृत्तिरेवं स्यात् तात्वादिध्वनिवर्णभाक् ॥ २२९५ ॥

तेषां आतिमौदेन गिज्ञानामपि न स्वतः क्रमोऽस्ति; निरवयवत्वात् । तत् कथं
 व्यञ्जकक्रमकृतो वर्णानां क्रमावसायः ? इत्यादाह—तत्रेत्यादि । [G 632]
 यद्यपि ध्वनीनामानुपूर्व्यं न स्वतः^१, तथापि तेषां तात्वादिसंयोगविभागा एवानु-
 पूर्व्यं सम्पादयन्ति । उभयस्य च तात्वादिसंयोगादिक्रमस्य, ध्वनिक्रमस्य च
 स्वाययसमवेतजातिद्वारेण नित्यतेति सर्वमनाहुः ॥ २२९४ ॥

कथं पुनर्जात्या क्रमस्यानित्यस्यारि मूले नित्यत्वं न्यञ्जितुं शक्यम्, येन
 तथोपलक्षितो व्यवहाराङ्गतां यास्यति ? इत्याह—यथैवेत्यादि । यथा भ्रमण-
 रेचनादीनां क्रियाविशेषाणाम्^२, आदिशब्दात् पिपीलिकादीनां ग्रहणम्, तेषां
 क्रमानुवृत्तिर्यथा भागजात्यादिनां^३ लक्षिता व्यवहाराङ्गम्, अत्राप्याशब्देन पिपीलि-
 कादिजातिपरिमिटः; तथा तात्वादिध्वनिवर्णभाक् क्रमानुवृत्तितात्वादिजातिमि-
 लक्षिता व्यवहाराय सम्पद्यत इति सम्बन्धः । तान्वादिध्वनिवर्णभागिति ।
 तात्वादयश्च ध्वनयश्च वर्णाश्चेति विगृह्य समासः, तान् मूलत इति तथोक्तम् ।
 अनेन तात्वादिसंयोगादिक्रम स्वजात्युपलक्षितो ध्वनिनिरासहेतुः । ध्वनिक्रमोऽपि
 तात्वादिसंयोगविभागपूर्वकः स्वजात्युपलक्षितो वर्णमिव्यक्तिक्रमो निबन्धनम्,
 सोऽप्यर्थपत्तीतेरित्युक्तं भवति ।

इचिद् भागा इति षट्ठः । तत्रैवं सम्बन्धः—यथा भ्रमणादीनां कर्मणां
 भागा अंशा क्रमकृतो जात्या तत्रन्वेव वा केनचिद् धर्मेणोपलक्षिता व्यवहारहेतवो
 भवन्ति, तथा तात्वादिभाक् क्रमानुवृत्तिर्यथाङ्गमिति ।

केचित्—क्रमानुवृत्तिरेवं स्यादिति षट्ठन्ति । तत्रैवं योजना—यथा

१. भागाः—पा०, गा० ।   २. स्वतः—वै० ।
 ३. वृत्तादिमिका—वै० ।
 ४. भागजात्यादिना—पा०; भागजात्यादिना—गा० ।

व्यक्तीनामेव वा सूक्ष्माज्ञातिघर्माविधारणम् ।
 तद्वशेन च वर्णानां व्यापित्वेऽपि क्रमग्रहः ॥ २२९६ ॥
 एवं ध्वनिगुणान् सर्वान् नित्यत्वेन व्यवस्थितात् ।
 वर्णा अनुपतन्तः स्युरर्थभिदावयोधिनः ॥ २२९७ ॥
 आनुपूर्वी च वर्णानां ह्रस्वदोर्घप्लुताश्च ये ।
 कालस्य प्रविभागास्ते ज्ञान्ते ध्वन्युपाधयः ॥ २२९८ ॥

रेचनादीनां भागा जाल्यादिलक्षिताः स्मर्यन्ते, एवं ताल्वादिध्वनिवर्णभाक्
 ताल्वादिजाल्युपलक्षिता क्रमानुस्मृतिर्भविष्यति ॥ २२९५ ॥

अथ वा—न ध्वनीनां ताल्वाद्रिसंयोगविभागक्रमकृतमानुपूर्व्यम्, अपि तु
 स्वत एव; सावयवत्वादिति दर्शयन्नाह—^१व्यक्तीनामित्यादि । व्यक्तीनामिति^२
 ध्वनीनाम् । तेषां हि ये भागा आरम्भकाः क्रमवन्तः, ते सूक्ष्मा न तैर्ज्यवहार-
 सिद्धिः । अतस्तेषु जातिस्वभावा घर्मा नित्यत्वादयः प्रतिनियतशब्दाभिव्यक्ति-
 हेतवो निरूप्यन्ते । निश्चीयन्त इति यावत् । ततः किं सिद्धं स्यात् ? इत्याह—
 तद्वशेनेत्यादि । सत्यपि हि व्यापित्वे वर्णाः क्रमवद् ध्वनिवशात् क्रमवन्त इव
 भासन्ते ॥ २२९६ ॥

[G. 635] एवमित्यादिना प्रकृतसुपसंहरति । ध्वनिगुणाः = क्रमतीव्रत-
 मन्दत्वप्रदेशवृत्तित्वादयः^३ । नित्यत्वेन व्यवस्थितानिति । जातिद्वारेण ।
 अनुपतन्तः = अनुवर्त्तमानाः ॥ २२९७ ॥

एवं यदि नाम नित्यत्वसर्वगतत्वाम्यां वर्णानां स्वतःक्रमादयो न सम्भवन्ति,
 तथापि व्यञ्जकध्वनिगता एते वर्णेष्वर्थप्रतिपत्त्यङ्गमिति विस्तरेण प्रतिपादितम् ।
 साम्प्रतम् “यद्वा कालगता एवैते ध्वन्युपाधिकाः प्रविभागा वर्णेषु गृह्यमाणाः
 प्रतिपत्त्यङ्गम्” इति पश्चान्तरं दर्शयन्नाह—आनुपूर्वीत्यादि । ध्वनयः = व्यञ्जक-
 वायवः, उपाधयः = विदोषणभूता येषां कालप्रविभागानां^४ ते तथोक्ताः ॥२२९८॥

१. धमवरेचनादीनां—पा० ।

२. व्यक्तीनामिति—पा०, गा० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. तीव्रमन्दत्व—जै०, पा० ।

५. कालप्रविभागानां—पा०, गा० ।

कालश्चैको विभुनित्यः प्रविभक्तोऽपि गम्यते ।
 वर्णवत् सर्वभावेषु व्यज्यते केनचित् क्वचित् ॥ २२९९ ॥
 वर्णेषु व्यज्यमानेषु^१ तस्य प्रत्यायनाङ्गता ।
 अन्यत्रापि तु सद्भावात् तत्स्वरूपस्य नित्यता ॥ २३०० ॥
 तस्मान्न पदधर्मोऽपि विनाशी कश्चिदोदृशः ।
 तेन नित्यं पदं सिद्धं वर्णनित्यत्ववादिनाम् ॥ २३०१ ॥
 परधर्मोऽपि चाङ्गत्वमुक्तमश्वजवादिवत् ।

अनु च काल एको व्यापी नित्यश्चेतीह कालवादिनाम् । यथोक्तम्—

“व्यापारव्यतिरेकेण परिमाणक्रियावताम् ।

नित्यमेकं विभु द्रव्यं कालमेकं प्रचक्षते ॥” ( ) इति,

सकथं तस्य प्रविभागो रुज्यते : इत्याह— कालार्थक इत्यादि । प्रवि-
 भक्तोऽपीत्यपिशब्द एकोऽपि नित्योऽपि विभुरपि^२ इत्यत्र^३ सम्बन्धनीयः ; भिन्न-
 कमत्वात् । कथं प्रविभक्तः ? इत्याह— वर्णवत् सर्वभावेऽपि । एतदुक्तं भवति—
 यथैकोऽपि नित्यो गकारादिवर्णो यदा केनचित् ध्वनिनिशेषेण क्वचित् पददेशे वा
 व्यज्यते, तदा देशादिविभागेन प्रविभक्तो गम्यते, तथा कालोऽपि । यद्यपि
 चासौ सर्वपदार्थव्यापी, तथापि यदा केनचित् क्रियाविशेषेण क्वचित् पदार्थं
 व्यज्यते, तदा प्रविभक्तो गृह्यते; यदा तु वर्णेषु व्यज्यते, तदाऽर्थप्रत्ययाङ्गं
 भवति । यदि तर्हि प्रविभक्त, नित्यविभुत्वं कथं तस्यावगतम् ? इत्याह—अन्यत्रा-
 पीत्यादि । अन्यत्रापि ल्नादिसल्ल्यादी [C 63] सद्भावात् सत्ताम् तस्य
 निचयं विमुक्तं च सिद्धम् । नित्यताभरणमुपलक्षणम् ॥ २२०० २३०० ॥

तस्मादित्यदिना स्वपक्षसिद्धेरुपसंहारः । कश्चिदोदृश इति कमादि-
 रूपः ॥ २३०१ ॥

यदि तर्हि कालधर्मो व्यजाङ्गविभक्तो वा क्रम, न तु परमार्थो वर्णधर्म,
 तत्कथमस्य प्रत्यायनाङ्गत्वम्, न तन्धर्मोऽन्यस्य भवति ? इत्याह— परधर्मोऽपी-
 त्यादि । उक्तमिति । “नावरुदाश्च गच्छन्तः” (तत्त्व० २१५०) इत्यादिना । नावा-

नित्यतायां च सर्वेषामर्थापत्तिप्रमाणता ॥ २३०२ ॥
 शब्दानित्यत्वे वीर्यैः कृतस्य प्रयोगस्य दूषणम्
 स्ववाक्यादिविधश्च शब्दानित्यत्वसाधने ।
 प्रतिज्ञोच्चार्यते सर्वा साध्यार्थप्रतिपत्तये ॥ २३०३ ॥
 न चानित्या ब्रवीत्येषा स्वार्थमित्युपपादितम् ।
 तेनार्थप्रत्ययापन्नाव् नित्यत्वान्नाशवाधनम् ॥ २३०४ ॥
 अर्थाभिधानसामर्थ्यमभ्युपेत्य च साधयत् ।
 पूर्वामभ्युपगतेनापि नाशित्वं बाधते नरः ॥ २३०५ ॥

रुढवचनं हि सकलयानारूढोपलक्षणम् । अश्वजवादिवदिति । यथा अथादिगतो
 जवस्तद्वारूढानां पुंसां देशान्तरप्रासेर्जुशदेश्च गगनप्रतिपत्तेरङ्गं भवति, तथा ध्वनि-
 गतोऽपि क्रमो वर्णस्यार्थप्रत्यायनाङ्गमिति । एवं विस्तरेण शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञाया
 अर्थापत्तिप्रमाणवाधितत्वं समर्थ्य, उपसंहरन्नाह—नित्यतायामित्यादि । तस्मादि-
 त्युपसंहारोऽत्र द्रष्टव्यः । सर्वेषामिति । न केवलं वर्णस्यार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या
 नित्यत्वं सिद्धम्, किं तर्हि ? ताल्वादीनां ध्वनीनां च । यथोक्तं भाष्ये—
 “उच्चरितमात्रे हि नष्टे शब्दे न चान्योऽन्यानर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात्,
 अत्रो न परमार्थमुच्यते । अथ न विनष्टः, ततो बहुश उपलब्धत्वादर्थोऽवगम्यते”
 इति युक्तम्” (मी० द० शा० भा० १.१.१७) इति ॥ २३०२ ॥

स्वचनाभ्युपेत्यागमप्रतीतिनाथामपि प्रतिज्ञायाः प्रतिपादयन्नाह—स्वनाम्न्या-
 दीत्यादि । आदिशब्देनाभ्युपेतादिविरोधग्रहणम् । उपपादितमिति । “न
 चादृष्टार्थसम्बन्ध- शब्दो भवति वाचकः” (तत्त्व० २२३३) इत्यादिना ।
 तेनार्थप्रत्ययापन्नादिति । अर्थप्रत्ययात् = अर्थप्रतीते, आपन्नम् = सिद्धम्,
 अर्थप्रत्ययापन्नम् । अर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिसिद्धात् नित्यत्वादिति यावत् ॥
 २३०३-२३०४ ॥

[G 635] अभ्युपेतनाशनाह—“अर्थाभिधानसामर्थ्यमित्यादि । साप-

१-१ विनष्टे—वा०, गा० ।

१. •विस्तरः—जी० ।

२. उपलब्धत्वादर्थान्तरम्.—वा०, गा० ।

४. अर्थाभिधानेति—गा०, गा० ।

अर्थप्रतीतिसामर्थ्यः प्रतिशास्त्रमुपाश्रितं ।

आगमेनापि नाशित्व वाच्यते सर्ववादिनाम् ॥ २३०६ ॥

सर्वलोकप्रसिद्धया च वाच्य. पूर्वोक्तया दिशा ।

अनुमानविरोधोऽपि प्रागुक्तेर्नैव हेतुना ॥ २३०७ ॥

धोत्रजप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानेदावसायत. ।

प्रत्यक्षेण विरुद्धत्वं प्रागेव प्रतिपादितम् ॥ २३०८ ॥

यन्ति^३ साधनमभिधानेनेति सामर्थ्यलभ्यम्, अन्यथा परं प्रति साधयितुमशक्य-
त्वात्^३ ॥ २३०५ ॥

आगमबाधामाह^३—अर्थप्रतीतिसामर्थ्यं रित्यादि । अर्थप्रतीती साम-
र्थ्यानि यानि शब्दानां तै । प्रतिज्ञार्थस्य बाधनादित्युपस्कार ॥ २३०६ ॥

प्रतीतिबाधामाह—सर्वलोकेत्यादि । पूर्वोक्ता दिक् = समनन्तरश्लोकोक्ता ।
पर्वं तु पठितव्यम्—

“अर्थप्रतीतिसामर्थ्यं सर्वलोकावधारितै ।

लोकप्रसिद्धया नाशित्व वाच्यते सर्ववादिनाम् ॥” इति ।

पूर्वोक्तमनुमानविरोध स्मारयन्माह^३—अनुमानविरोधोऽपीत्यादि ।
प्रागुक्तो हेतुर्नागपद्धर —

“दशमाल्यादिभिन्नाथ गोशब्दव्यतिचद्वय ।

समानविषया सर्वा न वा नानार्थगोचरा ॥

गौरित्युत्तरमानत्वात् सम्प्रत्युत्तरतुद्विवत् ।”

(तत्त्व० २१२०—२१२१) इत्यादिना ।

प्रागेवेति ।

“इयं शब्दस्य नियन्त्र धोत्रजप्रत्यभिज्ञया ।

विमुक्तं च स्थितं तस्य कोऽध्ययस्येद्विपर्ययम् ॥” (तत्त्व० २११६)

इत्यनेन ॥ २३०७-२३०८ ॥

अवशिष्टपक्ष-हेतुदोषनिराकरणम्
 वक्तव्यं चैव कः शब्दो विनाशित्वेन साध्यते ।
 त्रिगुणः पौद्गलो वाज्यमाकाशस्थाय वा गुणः ॥ २३०९ ॥
 वर्णादिग्योऽथ नादात्मा वायुरूपमवाचकम् ।
 पदवाक्यात्मकः स्फोटः सारूप्यान्यनिवर्तने ॥ २३१० ॥
 एतेषामस्तन्नित्यत्वं नास्माकं तेषु नित्यता ।
 अप्रसिद्धविशेषत्वमाश्रयासिद्धहेतुना ॥ २३११ ॥

शिष्टानपि पक्षदोषान् हेतुदोषांश्च कांश्चित् प्रतिपिपादयिपुराह—यक्तव्यमित्यादि । सिद्धान्तभेदेन शब्दगतान् विकल्पानाह । तत्र सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वात् त्रिगुणः [G ६३६] साहचर्यैरिष्टः शब्दः । पौद्गलो दिग्गम्भरैः । पुद्गलपरमाणव उच्यन्ते, तेषामर्थ पौद्गलः । तदात्मक इति यावत् । आकाशगुणः काणादैरिष्टः । वर्णव्यतिरिक्तो नादात्मा लौकिकैः । यद्योक्तं पातञ्जले भाष्ये—“अथ वा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः” (पा० ग० भा०, १० शा०) इति । वायुरूपमवाचकं शिक्षाकरैः । यथाहुः—“वायुरापय” शब्दवान्” इति । पदस्फोटात्मको वाक्यस्फोटात्मकश्च वैयाकरणैरिष्टः । तथाऽऽहुः—

“नादैराहितवीजायामन्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥” (वा० प० १.८४) इति ।

सारूप्यम् = सादृश्यम्, विन्ध्यवासीष्टम् । द्यौर्द्वैरन्यनिवर्तनमन्यापोहो वाचकत्वेन य इष्टः ।

तत्र यथेवं साहचर्यादीष्टानामनित्यत्वं साध्यते, तदा सिद्धसाध्यता पक्षदोषः; स्वरूपेणैव निर्दिश्यत इत्यनेन सिद्धरूपस्य निरस्तत्वात् । न च भीमांमकरीदशे शब्दे नित्यत्वेन साधकितुमिष्टम् । किञ्च—अस्मान् प्रति त्रिगुणायात्मकस्य शब्दस्य धर्मिणो विशेषम्यासिद्धत्वादप्रसिद्धविशेषत्वं पक्षदोषः, हेतोर्वाश्रयासिद्धतादोषः; तथाविधस्य धर्मिणोऽसिद्धत्वात् ॥ २३०९—२३११ ॥

१. हेतुता—पा०, गा० ।

२. शब्दवान्—पा० ।

३. वायुरापयते—पा० ।

४. नित्यत्वं—पा०, गा० ।

अथात्मविष्टः पक्षः स्यात् स्वयमेतद् द्वयं तव ।
 शब्दमात्रमयोच्येत शब्दत्वं वस्तथा सति ॥ २३१२ ॥
 अनित्यं तच्च सर्वेषां नित्यमिष्टं विरुध्यते ।
 यत् किञ्चिदिह सामान्यं नित्य सर्वेषु कल्प्यते ॥ २३१३ ॥
 अनित्यत्व च नाशित्व यद्वात्पत्तिकमुच्यते ।
 ततोऽस्मान् प्रति पक्ष स्यादप्रसिद्धविशेषण ॥ २३१४ ॥
 यथाकथञ्चिदिष्टा चेदनित्यव्यपदेशयता ।
 अनभिव्यक्त्यप्यस्मात् सा हि व्यवस्थात्मतेष्यते ॥ २३१५ ॥

अथेति । अथास्माभिर्ममीमांसकैर्योऽभिगत 'वर्णा एव गकारादय शब्दो न व्यतिरिक्त' इत्येव पक्ष स्यात्, तथा सति बीद्वादेरेतद् द्वयम्—अप्रसिद्धविशेषण प्रतिज्ञादोष, आश्रयासिद्धता च हेतुदोष, आपद्यते । शब्दमात्रमयोच्येत, साध्य धर्मित्वेनेति दोष । ततश्च शब्दत्वसामान्य च = शुष्माकमन्त्रियम् । प्राप्नोतीत्य ध्याहार्यम् । तथा हि—मात्रशब्देन सर्वविशेषर्यागे कृते किमपरमन्यत् सामान्या-च्छब्दमात्र भवेत् । तस्मात् सामर्थ्याद्भवद्भि शब्दत्वमेवानित्य प्रतिज्ञात स्यात् । भवत्वेवमिति चेत् ? नेत्याह—तच्च सर्वेषां नित्यमिष्टमित्यादि । तथा हि—दीदुर्ध्वैरप्यन्यापेहवादिभिरुक्तम्—“जातिधर्मव्यवस्थिते ” । अनेनाभ्युपेतवायादोष उक्त । तदेव दर्शयति—यत्किञ्चिदिहेत्यादि । यत् किञ्चित् स्वसिद्धान्तानुसारेण सामान्यं व्यवस्थापित तत्सर्वं सर्ववादिभिर्नित्यमिष्यते, अन्यथा व्यक्तिकदपरःपरो तत्पेर्वापन्तर्गतत्वस्थापनात्' तस्य सामान्यरूपतैव हीयते ॥२३१२ २३१३॥

[G 637] एव तावत् साध्यधर्मविकल्पेन पक्षदोषमुद्गाहवेदानां साध्य-धर्मविकल्पेनेद्विभावयिपुराह—अनित्यत्वं चेत्यादि । यथात्यन्तिक निरन्वय प्रच्यसत्स्वराण नाशित्व अतदनित्यत्वमिष्ट साध्यत्वेन, तदा अस्मान् = मीमांसकान् प्रात्यप्रसिद्धविशेषण पक्षदोष । तथा हि—मीमांसकाना कापिलानामिव निर-न्वयविनाशित्वविशेषणमसिद्धम्, तिरोभावेऽपि घटादीना शक्तिरूपेणावस्थानात् । प्रदीपघटावपि लघ्वो ह्यवयवा, तदा देशान्तर लघु लघु प्रथान्तीति मतत्वात् ।

१. व्यस्त्यन्तर्गत्वापनात् —या०, व्यस्त्यन्तर्गत्वापनात्—या० ।

केवलंन्द्रियकत्वे च हेतावत्र प्रकल्पिते ।

१ जात्या साधितयेदानी व्यभिचारः प्रतीयते ॥ २३१६ ॥

असिद्धे पक्षधर्मत्वे यथैव प्रतिवादिनः ।

न हेतुर्लभ्यते तद्वदन्वयव्यतिरेकयोः ॥ २३१७ ॥

तत्र यद्यप्यसिद्धा स्याज्जातिः साधनवादिनः ।

तावत् तथाप्यहेतुत्व यावत् सा न निराकृता ॥ २३१८ ॥

अथ यथाकथञ्चिन्नित्यव्यपदेशत्व साधयितुमिष्टम्, तदा सिद्धसाध्यता दोषः । तथा हि—नित्येष्वप्यभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्यवस्थापाश्रयेणानित्यव्यपदेश^१ इष्ट एव ॥ २३१४-२३१५ ॥

एव तावद् 'अनित्य शब्द' इत्येषा प्रतिज्ञा विस्तरेण दूषिता, इदानीमैन्द्रिय-कत्वादित्यस्य हेतोर्दोषमुद्गावयन्नाह—केवलंन्द्रियेत्यादि । केवलमेन्द्रियकत्वम् = 'कार्यत्वे सति' इत्यादि विशेषणरहितम् । तस्मिन्निर्दिशेषणहेतौ सति, जात्या = सामान्येन प्राक् प्रसाधितया, अनैकान्तिको हेतु, व्यतिरेकासिद्धे ॥ २३१६ ॥

स्यादेतत्—यदि नाम प्रतिवादिनो वा^२ नातेरग्न्युपगमाद्व्यतिरेको न सिद्ध, तथापि घौदादे स्ववादिनो नातेरग्न्युपगमात् सिद्ध एव, तत् कथमनेकान्ति-कता^३ इत्याह—असिद्ध इत्यादि । 'य एव तूमयनिश्चिनयात्री स एव साधन दूषणम्' इति^४ न्यायात् यथा पक्षधर्मस्यान्यतरासिद्धौ हेतुर्दुष्टो^५ भवति, तथाऽ-न्यव्यतिरेकयोरन्यतरासिद्धौ दुष्ट एव । अन्यव्यतिरेकयोरसिद्धयोरिति वचन विपरिणामेन सम्बन्ध ॥ २३१७ ॥

[G 638] यद्यभ्यसिद्धमेव साधन दूषण वा, तत् कथं त्रौद्ध मत्यसिद्धया चात्या व्यभिचारेऽभ्यधाधि भवता^६ इत्याह—तत्रेत्यादि । यद्यपि घौदादे साधनवादिनो न जातिविपक्षत्वेन सिद्धा, तथाप्याशङ्कान्तिरिति भावः, तस्या प्रति पेदुधुमशक्यत्वात् । ततश्च सन्दिग्धपरिपक्षव्यावृत्तिकृतेति भावः ॥ २३१८ ॥

१ अस्याश्रयणा०—या०, गा० । २ पा०, गा० पुलकमोनास्ति ।

३ वेति—या०, गा० ।

४ हेतुर्दुष्टो—ने० ।

कार्या चैन्द्रियकत्वादी किवस्तिवति निरूपणा ।
 व्यक्तिस्योऽनन्यनानात्वमेदाभेदेषु च स्फुटा ॥ २३१९ ॥
 तत्रासाधारणासिद्धसाध्यहीनसपक्षता ।
 विकल्पितानुसारेण वक्तव्या चाद्यपेक्षया ॥ २३२० ॥
 प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं कृतकानित्यसाधनम् ।
 यत् तत्राप्यन्येकान्तः क्षणिकव्यतिरेकिभिः ॥ २३२१ ॥
 प्रतिसङ्घघाऽप्रतिसङ्घघानिरोधव्योमभिः ॥

अपरमपि साध्यसाधनयोर्विकल्पान्तरेण दूषणमाह—कार्या चैन्द्रियक-
 त्वादाविति । आदिशब्देनानित्यत्वपरिग्रह । तत्र किमात्मकमैन्द्रियकत्वादीति
 निरूपणा कार्या—किं व्यक्तिस्योऽनन्यत् : आहोस्विद् व्यतिरेकम् । तथा व्यति-
 रेकपक्षे, तदा भेदेषु च विचारणा कार्या— किं तद्व्यतिरेकमपि मित्रम् ?
 आहोस्विदभिद्यमेकमेव : इति यावत् । तत्राव्यतिरेकपक्षे ऐन्द्रियकत्वस्य हेतोरसा-
 धारणता, व्यक्तेरव्यतिरेकात्, तत्स्वरूपवत् तस्य व्यक्त्यन्तरानुगमामावात् । व्यति-
 रेकपक्षेऽपि भीमांसस्य व्यतिरेकानिष्टे प्रतिव्यक्तिभिरमभिन्नं वा असिद्ध-
 नित्यसिद्धता हेतोः । अत एव मेदाभेदपक्षे दोषो नोक्तः ; सिद्धे हि व्यतिरेके
 तस्यावकाशात् । अनित्यत्वस्यापि व्यतिरेकपक्षे साध्यहीनसपक्षता । दृष्टान्तस्य
 साध्यविकलत्वेति यावत् । अव्यतिरेकपक्षेऽपि साध्यहीनतैव दृष्टान्तस्य, व्यक्ते-
 र्व्यक्त्यन्तरानुगमामावात् ॥ २३१९-२३२० ॥

इदानीं 'प्रयत्नानन्तरीयत्वात्' इत्यस्य हेतोरनेकान्तिकत्वमाह—प्रयत्ना-
 नन्तरमित्यादि । [G 639] प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानत्वं हि प्रयत्नानन्तरीयक-
 मुच्यते^१ । तद्य विपक्षोऽपि हेतोरनेकान्तिकत्वात् कृतकानित्यत्वसाधनम् । तथा हि—
 बोद्धे प्रतिषङ्घानिरोधोऽप्रतिसङ्घघानिरोध आकाश चेति त्रिविधमसंस्कृत वस्तु
 क्षणिकव्यतिरेकमक्षणिक नित्यं चैष्टम्, तत्र चास्य हेतोर्वृत्तिरिति दर्शनमाह—

१. •व्यतिरेकिण—पा० ।

२.—तद्व्यतिरेक मित्रमित्रम्—पा०, गा० । ३. प्रयत्नानन्तरीयत्व—पा०, गा० ।

बुद्धिपूर्वविनाशे हि प्रतिसङ्ख्याननिरोधयोः ॥ २३२२ ॥
 अबुद्धिपूर्वकस्तेषां निरोधोऽप्रतिसङ्ख्यया ।
 तौ च द्वावप्यनाशित्वादिष्टावकृतकावपि ॥ २३२३ ॥
 आहुः स्वभावसिद्धं हि ते विनाशमहेतुकम् ।
 भवति ह्यग्निस्मन्बन्धात् काष्ठावङ्गारसन्ततिः ॥ २३२४ ॥
 स्वाभाविको विनाशस्तु जातिमात्रप्रतिष्ठितः ।
 सूक्ष्मः सदृशसन्तानवृत्तेरनुपलक्षितः ॥ २३२५ ॥
 यदा विलक्षणो हेतुः पतेत् सदृशसन्ततौ ।
 विलक्षणेन कार्येण स्थूलोऽभिव्यज्यते तदा ॥ २३२६ ॥
 तेनासदृशसन्तानो हेतोः सञ्जायते यतः ।

बुद्धिपूर्वत्वादि । यो बुद्धिपूर्वो घटादीनां विनाशः स प्रतिसङ्ख्याननिरोधः, यस्त्व-
 बुद्धिपूर्वः सोऽप्रतिसङ्ख्याननिरोधः—इत्येषा किल बौद्धप्रक्रिया । तेषामिति ।
 घटादीनाम् । तौ चेति । प्रतिसङ्ख्ययाऽप्रतिसङ्ख्याननिरोधो । अकृतकावपीति ।
 अपिशब्दान्निश्चावपि ॥ २३२१-२३२३ ॥

यथा चानयोरकृतकत्वमित्यत्वे, यथा च तत्र हेतौ वृत्तिः, तथा परमतेनैवो-
 पपादयन्नाह—आहुरित्यादि । त इति बौद्धाः । ननु च अग्निना^१ काष्ठम्, दण्डेन
 घट इति नाशहेतवो दृश्यन्ते, तत्कथमहेतुकत्वमस्य ? इत्याह— भवति हीन्यादि ।
 बहयादयो हि तत्राङ्गारादिपदार्थान्तरहेतुत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चिताः, न विना-
 शस्य, तस्य निस्सर्गसिद्धत्वात् । यदि तर्हि स्वाभाविको नाशः, किमिति बहया-
 दि सम्पात्वात् प्रागपि नोपलक्ष्यते ? इत्याह—सूक्ष्म इत्यादि । सदृशापरापरोत्पत्ते-
 र्विप्लव्घ्या हि मन्दा नावस्यन्ति^२, सदृशसन्तानोत्पत्त्या तूत्प्रेक्षन्ते^३—विलक्षणो
 हेतुर्मुद्गरादि, विलक्षणं कार्यं कपालादि । अस्या क्लिबवस्थायां विनाशस्य
 स्थूलत्वव्यञ्जनीभवति । तेनेत्यादिनोपसंहारः । असदृशसन्तान इति । विल-

१. नाशयते अग्निना—गा० ।

२. नाशयन्ति सूक्ष्मं नाशम्—गा० ।

३. तूत्प्रेक्षन्ते अग्निप्रभेद—गा० ।

तेनैवाक्रियमाणोऽपि नाशोऽभिव्यज्यते^१ स्फुटः ॥ २३२७ ॥
 स मुद्गरप्रहारादिप्रयत्नानन्तरीयकः ।
 यस्मादकृतको दृष्टो हेतुः स्याद् व्यभिचार्यतः ॥ २३२८ ॥
 आकाशमपि नित्यं सद् यदा भूमिजलावृतम् ।
 व्यज्यते तदपोहेन खननोत्सेचनादिभिः^२ ॥ २३२९ ॥
 प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं यदा तत्रापि दृश्यते ।
 तेनानंकान्तिको हेतुर्धनुक्तः तत्र दर्शनम् ॥ २३३० ॥
 सपक्षोऽपि विकल्पोऽत्र जात्यर्थे^३ साध्यहीनता ।
 व्यक्तिलक्षणपक्षोऽपि जात्यन्यान्यकल्पना ॥ २३३१ ॥

क्षण । [८ ७१०] हेतोर्यत इति सामानाधिकरण्यम् । तेनैवेति हेतुना ।
 यत इति यो निर्दिष्ट, तस्याभिव्यज्यत इति परेणामिसम्बन्ध ॥ २३२४-२७ ॥
 विपक्षवृत्तिता हेतोरुपदर्शयन्नाह—स मुद्गरेत्यादि । स इति द्विविधो-
 ऽपि निरोधः । मुद्गरप्रहारादिप्रयत्नानन्तरज्ञानो मुद्गरप्रहारादिप्रयत्नानन्तरीयक
 उच्यते ॥ २३२८ ॥

त्रिमिरित्युक्तम्, तत्र द्वाभ्यां व्यभिचारमुपदर्श्यं तृतीयेनाप्याकाशेन व्यभि-
 चारमुपदर्शयन्नाह—आकाशमपीत्यादि । तदपोहेनेति । तस्य भूम्यादे खनन-
 दिकरणमूर्तैरपनयेन । तत्रेति शब्दे । दर्शनम् = मयत्नानन्तरज्ञानम् ॥
 २३२९-२३३० ॥

एव हेतुः प्राणभिधाय दृष्टान्तदोषान् वक्तुकाम आह—सपक्षोऽपीत्यादि ।
 सपक्ष = दृष्टान्तः । स किं ध्रुत्वर्थोऽभिप्रेतः ? आहोन्विद्वयकिं ? यदि ध्रुत्वर्थः,
 नदा साध्यविकल्पता दृष्टान्तदोषः । तथा हि—ध्रुति शब्दः, सन्धार्योऽ-
 भिव्येयः, स पुन सामान्यं परत्यादि । न^४ च^५ सर्ववादिना नित्यमेवेष्टमिति न
 तत्रानित्यत्वस्य साध्यधर्मस्यानुगमः । कश्चित्—जात्यर्थ इति पाठः । तत्र कर्म-
 परत्य सपक्षः कार्यः । अर्थस्तुल्य एव ।

१ भिव्यज्यते—पा० ।

२ खननोत्सेचनादिभिः—पा० ।

३ ध्रुत्वर्थे—पा०, पा० ।

४-५ तच्च—पा० ।

- अन्यत्वे धर्म्यंसिद्धेर्नोऽनन्यत्वेऽपि परान् प्रति ।
 अविशेषेऽपि नानित्यं न नित्यं वस्तु तन्मम ॥ २३३२ ॥
 अंशो ह्ये तस्य जात्याख्यो नित्यो ध्वंसीतरो मतः ।
 शबलाकारमेकं हि वस्तु प्राक् प्रतिपादितम् ॥ २३३३ ॥
 अनित्यता विकल्प्येवं नाशञ्चेत् साध्यहीनता ।
 ममान्यस्यां तु भवतामित्येषा वृषणोक्तिदिक् ॥ २३३४ ॥

अथ द्वितीयः पक्षः, तदापि तस्या व्यक्तेर्दृष्टान्तत्वेनेष्टाया [G. 611]
 ज्ञानन्यातन्यकल्पना कार्या—किं सा व्यक्तिजातेरन्या, आहोस्विदन्या ?
 यदान्या^१; तदा दृष्टान्तधर्मिणो मीमांसकं प्रत्यसिद्धिः । न हि मीमांसको
 वैशेषिकादिवैकान्तेन^२ व्यक्तेरन्यां जातिमिच्छति । यथोक्तम्—“स्थितं नैव तु
 ज्ञान्यादेः परत्वं व्यक्तितो हि नः” (श्लो० वा०, प्र० सू० १४१) इति ।

अथानन्यपक्षः, तदा परान् बौद्धादीन् प्रति दृष्टान्तधर्म्यंसिद्धिः^३ । न हि परे
 व्यक्तेरन्यां जाति मन्यन्ते ।

अथ मेदाभेदविकल्पमवधूय घटो निदर्शकत्वेनोपदीयते, तदाप्यस्मान् प्रति
 साध्यविकल्पा दृष्टान्तस्य—इति निदर्शयिनाह—अविशेषेऽप्योत्यादि । तदिति
 घटवस्तु । कथम् ? इत्याह—अंश इत्यादि । एतस्य हि घटवस्तुनो जातिसंज्ञको
 भागो नित्यः, इतरस्तु व्यक्ति-संज्ञको ध्वंसी = विनाशो । स्यादेतत् । कथमेकस्य
 परस्परविरुद्धं स्वभावद्वयं युक्तम् ? इत्याह—शबलाकारमित्यादि ॥ २३३१-३३ ॥

पुनरपि साध्यधर्मविकल्पमुखेन दृष्टान्तदोषान् वक्तुकाम आह—अनित्यते-
 त्यादि । यद्यनित्यता^४ निरन्वयविनाशशङ्कणा साध्यत्वेनेष्टा, तदा मम = मीमांसकस्य
 दृष्टान्ते साध्यविकल्पा । न ह्यस्माभिरन्यन्तसमुच्छेदो भावानामिष्टः; कृत्स्नरूपेणा-
 वस्थान्नात् । यद्यपि नाश इति सामान्यशब्दः, तथापि प्रकरणान्निरन्वयविनाशात्म-
 केऽर्थविशेषेऽस्य वृत्तिर्विज्ञायते; अन्यथा कथं साध्यविकल्पप्रसङ्गो दृष्टान्तस्य
 योक्ष्यते । ननु जानित्वात्वं नाशित्वम्, ‘यद्यत्त्वन्तिकमुच्येत’ इत्यादिना अनित्यता

१. पा० पुस्तके नास्ति ।

३. दृष्टान्तधर्म्यंसिद्धिः—पा० ।

२. वैशेषिकादिवैकान्तेन—पा० ।

४. यद्यनित्यता—वै० ।

परस्य चोद्यम्

पदार्थपदसम्बन्धनित्यत्वे साधितेऽपि च ।

नैव चेह प्रमाणत्व वाक्यार्थ प्रति सिध्यति ॥ २३३५ ॥

समयात् पुरुषाणां हि गुणवृद्ध्यादिवन्मति ।

निष्कारणोऽपि सन्नयो याज्ञिकं परिकल्पित ॥ २३३६ ॥

अपि चास्य कथावत् तु सञ्जातात् पीरुपेयता ।

विकल्पितैव, तत्कमिति मूयोऽपि विकल्प्यते ? सत्यम्, सा हि पक्षस्य दोषोद्घात-
नार्थम्, इदानीं तु दृष्टान्तस्येति विशेष । अथ न निरन्वयविनाशलक्षणाऽनित्यता-
मिप्रेता, किं त्वन्यैवाविर्भावतिरोभावलक्षणा ? अत्राह—अन्यस्यामिति । अनित्य
तामिति सम्यन्थ । भवतामिति । साध्यहीनतेति योजनीयम् । तत्रापि दृष्ट-
ान्तस्येति शेष । न हि भवद्भिर्नादैः साह्यैरिव साम्ययोविनाश इष्यते । तस्माद्
दृष्टान्तस्य साध्यविकरता मकारपक्षे स्यादित्येष शब्दानित्यत्वसाधनदूषणमार्गो
विदुषामाग्यात्, अन्यत्रपि प्राज्ञै स्वयमभ्यूह कर्तव्यम् ॥ २३३४ ॥

पदार्थेत्यादिना परस्य चोद्यमाशङ्कते । [G 612] विशिष्टसाधनाव
च्छिन्नक्रियाविशेषविधिनिषेधलक्षणो हि वाक्यार्थ, तत्रैव चोदनाया प्रामाण्यम्,
न पदार्थे । तत्रश्च वेदस्य प्रामाण्ये साध्ये यत् पदपदार्थतत्सम्बन्धानां त्रयाणामपि
नित्यत्वप्रतिपादनम्, तत् प्रकृतानुपयोगि । किञ्च—या या वाक्यार्थप्रतिषेधि सा सङ्घे-
तपमवा, यथा—“आद्गुण ” (पा सु ६ १.८७) इत्यादेर्वाक्यात् गुणवृद्ध्यादिमति,
वाक्यार्थप्रतिषेधश्च चोदनावाक्यसमुद्भवेति स्वभावहेतु । एतदेव दर्शयति—सम-
यादित्यादि । गुणवृद्ध्यादिनादिति । सप्तमर्थे वति । अस्यैव समर्थनमाह—
निष्कारणोऽपीत्यादि । निष्कारणोऽपि = निनिबन्धनोऽपि सन् स्वोत्प्रेक्षया
निरङ्कुशना याज्ञिकैराजीविकार्थमेव ‘अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम ’ इत्यादिवेद-
वाक्यार्थं परिकल्पित इति सम्भाव्यम् । किञ्च—यत्सङ्घातरूपं तत्पीरुपेयम्, यथा
नाम्नास्वाधिनदिकथा । पदसङ्घातश्च वेद इति स्वप्नकहेतु । एतश्च पीरुपेय-
त्वाद रथ्यापुरुषवाक्यवदप्रमाणं वेद स्यात् । आतमणीतत्वात् पीरुपेयोऽपि प्रमाण

न चाप्तः पुरुषोऽत्रास्ति तेन वेदाप्रमाणता ॥ २३३७ ॥

तद्व्यतिविवानम्

सम्बन्धाकरणन्यायाद् वक्तव्या वाक्यमित्यता ।

दृष्टार्यव्यवहारत्वाद् वृद्ध्यादौ सम्भवेदपि ॥ २३३८ ॥

मतिः सामयिकी वेदे न त्वेषा युज्यते यतः ।

स्वर्गागाविसम्बन्धः केन दृष्टो ह्यतीन्द्रियः ॥ २३३९ ॥

न चानर्थकता तस्य तदर्थप्रत्ययोदघात् ।

सङ्घातत्वस्य वक्तव्यमीदृशं प्रतिसाधनम् ॥ २३४० ॥

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥ २३४१ ॥

भारते तु भवेदेवं कर्तृस्मृत्या तु वाध्यते ।

भविष्यतीति चेद् ? आह—न चाप्त इत्यादि ॥ २३३५-२३३७ ॥

सम्बन्धेत्यादिना प्रतिविधत्ते । पदपदार्थयोः सम्बन्धाकरणे यो न्याय उक्तः—“श्रोतुः कर्तुश्च सम्बन्धं वक्ता कं प्रतिपद्यन्तम्” (तत्त्व० २२५६) इत्यादिना, तत्र एव वैदिकवाक्यस्यापि नित्यता वक्तव्या । ‘समयात्पुरुषाणां हि गुणवृद्ध्यादिवन्मतिः’ (तत्त्व० २३३६) इत्यत्रानैकान्तिकतामाह—दृष्टार्य-व्यवहारत्वादित्यादि । “अदेद्” (पा० सू० १.१.२) आदौ दृष्टेऽर्थे गुणादि-व्यवहारात् समयात्प्र-सम्भाव्यत एव प्रतीतिः, न तु वेदे; स्वर्गादिरतीन्द्रियत्वेन समयस्य कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २३३८-२३३९ ॥

यद्येवम्, आनर्थक्यं तर्हि प्राप्तस्य ? इत्याह—न चानर्थकता तस्येति । [G. 643] तस्येति वेदस्य । ‘सङ्घातत्वात्’ इत्यत्रापि माधने प्रतिसाधनेना-नैकान्तिकतामेव दर्शयन्नाह—सङ्घातत्वस्येत्यादि ॥ २३४०-२३४१ ॥

ननु च भारताध्ययनेऽपि शक्यमेवं वक्तुम्, यद्भारताध्ययनं तत्सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्, यथेदानीन्तनमिति । न चैवं शक्यते कर्तुम् । तस्मात् तद्वदेनै-कान्तिकता प्रतिसाधनस्य ? इत्याशङ्क्याह—भारते त्वित्यादि^१ । भारतेऽपि भवेदेवं

वेदे तु^१ न स्मृतिर्यापि साऽर्थ्यवादनिबन्धना ॥ २३४२ ॥
 अतीतानागतौ काली वेदकारबियोगिनी^२ ।
 कालत्वात् तथा लोके^३ वर्तमानः समीक्ष्यते ॥ २३४३ ॥
 ब्रह्मादयो न वेदानां^४ कर्तार इति गम्यताम् ।
 पुरुषत्वादिहेतुभ्यस्तद्यथा प्रकृता नराः ॥ २३४४ ॥
 अतश्च^५ गम्यतां व्यक्तममृषा वैदिकं वचः ।
 स्वार्थे^६ ब्रह्मत्रनपेक्षत्वात् पदार्थे पदबुद्धिबत् ॥ २३४५ ॥

प्रसज्जनम्, किन्तु^१ तत्र कर्ता व्याप्तः स्मर्यत इति तथा कर्तृमृत्या प्रतिज्ञार्थस्य
 बाधितत्वादप्रसङ्गः । वेदे तु न स्मृतिः । कर्तुरिति शेषः । ननु च वेदेऽपि कर्त्ता
 स्मर्यत एव, यथा—“अग्निरावश्चक्रु सामानि सामगिरौ भगवति ऋषोत्के
 अथर्वानाङ्गिरसः” इत्यत आह—यापि साऽर्थ्यवादनिबन्धनेति । यापि वेदे
 कर्तुः स्मृति साऽर्थ्यवादनिबन्धना = अर्थपरं वचनम्—अर्थवादः, तन्निबन्धनं
 यस्याः सा तथोक्ता । तथा हि—चकुरिति न कारणार्थपरः करोति, किं तर्हि !
 स्मरणार्थः । चक्रुः—स्मृतवन्त इत्यर्थः ॥ २३४२ ॥

कथमयमर्थोऽवसितः ? इत्याह—अतीतानागतावित्यादि । प्रमाणद्वयं
 सुगमम् ॥ २३४३—२३४४ ॥

अतश्चेत्यादिना प्रकृतं सकलपुंसद्वयं प्रमाणयति । [८ ६१] यद्यत्र
 कर्तृभूतवक्त्रनपेक्षं ज्ञानमुपादयति, तच्चत्र मृषा न भवति, यथा पदार्थे पदम् । कर्तृ-
 भूतपुरुषवक्त्रनपेक्षं स्वार्थे प्रत्ययमुत्पादयति वेदवाक्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः;
 कर्तृभूतपुरुषसापेक्षज्ञानोत्पादकत्वेन मृषात्वस्य व्याप्तत्वात् । तद्विरुद्धं च स्वार्थे वक्त्र-
 नपेक्षत्वम् । पदबुद्धिवादिति । पदानामविसंवादिप्रत्ययनिमित्तत्वप्रदर्शनपरमेतत् ।
 न तु पदबुद्धिर्दृष्टान्तत्वेनाभिप्रेता, किं तर्हि ! पदान्येव । तथा हि—अत्र शब्दा-
 त्मकः साध्यधर्मा, तस्य चाविसंवादिज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वेनामृषात्वे साध्ये तथाभूत एव

१. ऽरि—जै० पुलके पाठा० ।

२. काली—गा० ।

५. ततश्च—पा०, गा० ।

३. विवर्जितौ—पाठा० ।

४. विगता—पा०, गा० ।

६. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

तत्कृतः प्रत्ययः 'सम्यङ्' नित्यवाक्योद्भवत्वतः ।
 वाक्यबुद्धिवदेतच्च सिद्धं नित्यत्वसिद्धितः ॥ २३४६ ॥
 चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितः ।
 कारणजंन्यमानत्वान्निलङ्गाप्तोक्त्यक्षबुद्धिवत् ॥ २३४७ ॥
 तथानाप्तप्रणीतोक्तिजन्यत्वाद् वाघवर्जनात् ।
 देशकालादिभेदादावाप्तोक्तिप्रत्ययो यथा' ॥ २३४८ ॥
 प्रमाणेष्वस्थिते^२ वेदे शिष्याचार्यपरम्परा ।
 अनादिः^३ कल्प्यमानाऽपि^३ न दोषत्वाय कल्पते ॥ २३४९ ॥

दृष्टान्तधर्मी न्याय्यः; अन्यथा साध्यविकलता दृष्टान्तस्य स्यात् । तथाऽपरः
 प्रयोगः—यो नित्यवाक्यजनित प्रत्ययः स यथार्थत्वेन सम्यक्, यथा वाक्यस्व-
 रूपविषयः । नित्यवाक्यजनितश्चाग्निहोत्रादेः स्वर्गादिसंसिद्धिनिश्चय इति स्व-
 भावहेतुः । पूर्वं विस्तरेण नित्यत्वस्य प्रतिपादितत्वान्नसिद्धो हेतुः ।

चोदनेत्यादि पूर्वमेव व्याख्यातम् । तथाऽपरौ प्रयोगौ—योऽनाप्तप्रणीत-
 वाक्यजनितः प्रत्ययः^४, यश्च^४ देशकालनरावस्थामेदादौ विसंवादरहितः स प्रमाणम्,
 यथा आप्तवाक्यजनितः प्रत्ययः । तथा चार्थं चोदनावाक्यजनितः प्रत्यय इति
 स्वभावहेतुः । प्रथमस्य हेतोर्नासिद्धिः; विस्तरेणौरुपेयत्वस्य प्रसाधितत्वात् । नापि
 द्वितीयस्य । यथोक्तम्—“न च स्वर्गकामो यजेतोत्पत्तो वचनात् सन्दिग्धमवगम्यते—
 भवति वा स्वर्गो न वा भवतीति । न चासन्दिग्धमवगम्यमानमिदं मिथ्या स्यात् ।
 यो हि बलित्वा प्रच्यंसते नैतदेवमिति स मिथ्याप्रत्ययः । न चैष कालान्तरे अव-
 स्थान्तरे पुरुषान्तरे वा विपर्येति तस्मादवितथः” (मी० ६०, शा० भा० १.१.२)
 इति । तस्मात् सिद्धमालोक्यत्वं सर्वलोकसाधारणो धर्मादिव्यवस्थाहेतुः स्वत एव
 प्रमाणं वेद इति । ततश्च चित्तगात्रतादिनयो यो बौद्धादिभिर्वर्ण्यते सोऽयुक्त
 इति स्थितम् ॥ २३४५-३२४९ ॥

[G. 645] ननु यदि स्वत एव प्रमाणमालोक्यत्वं सर्वसाधारणो वेदः,

१-१. पा० पुस्तके नास्ति ।

२. प्रमाणे च स्थिते—पा० ।

३-३. पा० पुस्तके नास्ति ।

४-४. यत्प्रयोश्च—पा० ।

तस्मादालोकवद् वेदे सर्वलोकिकश्चक्षुषि ।
उलूकवत् प्रतीघात फिलान्येषामधर्मज ॥ २३५० ॥

(उत्तरपक्ष)

वेदस्य पौरुषेयत्वसमर्थनम्

सर्वमेतद् द्विजातीना मिथ्यामानविजृम्भितम् ।
घुणाक्षरवदप्यत्र^१ सूक्तं नंपा हि किञ्चन ॥ २३५१ ॥
कर्तयंसत्यपि ह्येषा नंघ सत्यायता व्रजेत् ।
तद्धेतुगुणवैकल्याद् द्योयानावे मृषायंघवत् ॥ २३५२ ॥
गुणा सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु शङ्क्यते ।

त्रिमिति वैचित् तत्र बौद्धादयो विपक्षिष्यन्ते, नहि तान् प्रति तस्याप्रामाण्यं युक्तम् ।
इत्याशङ्क्याह— तस्मादित्यादि । यथा किल पटुनरकिरणनिकरमोत्सारितसकल-
निमिरपसरे सन्तिरि सङ्गजनसाधारणवक्षुषि च समन्ताद्गत्यापि स्वङ्गर्मापराय
नुरूपसंज्ञापटुनरलोचनम्योद्भवादेर्न रूपमवतरति दर्शनपथम्, एवमधर्मतिमिरो
पटुतुद्विलोचना प्रतिद्विभेदासादयति स्थितेऽपि सकललोकैरुच्यते वेदे
शास्त्रादय इति । त्रिलोक्योऽनिधूचक ॥ २३५० ॥

तामैशमित्यनक्ति— सर्वमेतदित्यादि । घुणाक्षरवदिति । काकतालीय
न्यायेनापीत्यर्थ ॥ २३५१ ॥

तत्र यदुक्तम्— 'यस्मिन्' मित्य २२दुदोषससर्गरेहित तद्वितथज्ञानकारणम्
इत्यादि, तत्र हेतोन्मात्रत् सिद्धत्वमभ्युपगम्यानेकान्तिव्रतामुद्गारयत्याह— न्त
यमेतयपीत्यादि । एषेति श्रुति । यथा शगादिषुको मृषवादी दृष्ट इत्यन्वय
व्यतिरेकाम्या मिरा मिथ्यावहेतवो द्योया निश्चिना, तथा एषादिगुणसुक्तं सत्य
वाक् दृष्ट इति एषादया गुण मलम्बहेतव इति । तत्र च कारणनिवृत्त्या
मिथ्यावनत् सत्यमपि निवर्तते । मय्यपीरुपपत्ते सत्यत्वं न सिद्धयति^२,
अनेकान्तिव्रता^३ हेतो ॥ २३५२ ॥

अथ गुणनिवृत्ति कथं निश्चिना इत्याह— गुणाः सन्तीत्यादि । यदव द्योया-

१ स्वङ्गर्मापराय—१० ।

२ यन्—१०, १० ।

३ अन्तः—१०, १० ।

४ अन्तः—१० ।

आनर्थक्यमतः प्राप्तं गुणाशङ्क्यं नास्ति नः ॥ २३५३ ॥
 अतः सत्यत्वमिथ्यात्वहेतूनां न च संश्रयात् ।
 प्रज्ञादयाऽकृपादीनामभावात्नास्ति तद् द्वयम् ॥ २३५४ ॥
 आनर्थक्यमतः प्राप्तं षड्रूपादिबाधवत् ।
 अर्थाश्चेत् सम्प्रतीयन्ते क्रियाकारकयोगिनः ॥ २३५५ ॥
 एषा स्यात् पुरुषाख्यानादुर्वशीचरितादिवत् ।
 प्रतिपत्तिरतादर्थ्येऽप्यस्य प्रकृतितस्तव ॥ २३५६ ॥

भावे कारणं भवताम्यघामि, तदेव सत्यत्वहेतुगुणाभावेपीति' दर्शयति ॥ २३५३ ॥

[G. 610] अत इत्यादिनोपसहृत्य, कारणानुपलब्ध्या सत्यत्वमिथ्या-
 त्वयोरभावप्रसङ्गं दर्शयति । तत्र प्रज्ञादयः सत्यत्वहेतवः, मिथ्यात्वहेतवस्त्वकृपादय
 इति यथाक्रमं सम्बन्धः । द्वयमिति सत्यत्वमिथ्यात्वे ॥ २३५४ ॥

द्वयान्भावे सति यत् प्रसज्यते तद्दर्शयति—आनर्थक्यमित्यादि । 'षड्रूपा
 दश दाडिमामि' इत्याद्युन्मत्तकवान्यवदानर्थक्यं वेदस्य प्राप्तम् ।

ननु चानर्थक्यं वेदस्य साधयतो बौद्धस्य दृष्टवाधा प्रतिज्ञाया भवेत् ।
 तथा हि—अग्निहोत्रात् स्वर्गो भवतीत्यतो वादर्थप्रतीति प्रत्यक्षमनुभूयते । सा
 कथमपौहते ! इत्याशङ्क्य परस्य वचनावकाशं परिहरति—एतेत्यादि । एवं
 मन्यते—यदि हि स्वातन्त्र्येणानर्थक्यं वेदस्य साध्येत, तदा स्यात् प्रतिज्ञाबाधा,
 यावता प्रसङ्गापादनमेतत् क्रियते । न च तत्र प्रसङ्गेन प्रतिज्ञाबाधासम्भवः ; तत्र
 प्रतिज्ञायमानस्याभावात् । केवलं परस्यैकव्यापकधर्मनिवृत्त्यापि^१ व्याप्यनिवृत्तिमनि-
 च्छतोऽग्निष्टापस्या वचनव्याधात् प्रतिपाद्यते । नापि चेह^२ दृष्टवाधा । तथा हि—
 पुरुषव्याख्यानावशादेवा प्रतीतिर्भवेदनर्थकारापि वेदात् । यथा केनचिद् 'अग्निहोत्रात्
 स्वर्गो भवति' इत्यादिवेदवाक्यस्य 'भरतोर्वश्यादिचरितमनेनाभिधीयते' इत्यस्मिन्-
 र्थेऽनभिज्ञाय व्याख्याते पश्चात् तस्य ततो वाचयात् तदर्थप्रतीतिर्भवत्येव । न च
 तत्तेनार्थेनार्थवत् । तद्वदियमर्थप्रतीति प्रकृत्या निरर्थकारपि वेदाद् भवेदिति युक्तो

१. हेतुर्गुणा—जे० । २. परस्यैव व्यापक—पा०, गा० ।
 ३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

दोषाभावेऽपि सत्यत्वं न सिद्धघट्यन्यभावतः ।
 आनर्थक्याद्यमप्यस्ति तस्माद् राश्यन्तरं परम् ॥ २३५७ ॥
 अथ सत्यार्थविज्ञानजन्मशक्तः स्वतः स्थितः ।
 वेदो नारो' निराशांसः सत्यार्थोऽप्यमतो मतः ॥ २३५८ ॥
 यद्येवं सर्वदा ज्ञानं नैरन्तर्घेण तद्भवेत् ।
 सदावस्थितहेतुत्वात् तद्यथाभिमतो क्षणे ॥ २३५९ ॥
 एकविज्ञानकाले वा तज्ज्ञानं सफलं भवेत् ।
 शक्तं हेतुतया यद्वत् तद्विज्ञानं विवक्षितम् ॥ २३६० ॥

दृष्टवाधा प्रतिज्ञायाः । ॥ २३५५-२३५६ ॥

क्रिञ्च—भवतु नाम मिथ्यात्वहेतोर्वैषम्यैव निवृत्तिः, न गुणस्य, तथापि हेतोर्नैकान्तिकत्वमनिवार्यमेवेति दर्शयन्नाह—दोषाभावेऽपीत्यादि । [G. 617] यदि हि सत्यत्वमिथ्यात्वव्यतिरेकेण शब्दानां राश्यन्तरं न स्यात्, तदैकारस्य भावे द्वितीयराशिसद्भावो नान्तरीयकः स्यात् । यदा त्वानर्थक्यमपि तृतीयं राश्यन्तरमस्ति, तदा न मिथ्यात्वनिवृत्त्या सत्यत्वनिश्चयः; परस्यापि तृतीयस्यगार्थकस्यापि निवृत्तेः ॥ २३५७ ॥

स्यादेतत्—यदि वेदे कृमादिगुणहेतुर्कं सत्यत्वमभ्युपगतं स्यात्, तदा गुणार्थां पुरुषाभिवन्नेन पुरुषानिवृत्त्या निवृत्तौ सत्यां मिथ्यात्ववन् सत्यत्वमपि निवर्त्तत; यावता स्वतःप्राप्त्याप्याद्रेऽस्य प्रकृत्यैव सत्यार्थविज्ञानहेतुत्वं न शु पुनर्गुणवृत्तम्, तेन नानैकान्तिकता हेतोः । नाप्यानर्थक्यप्रसङ्गो वेदस्येत्येतत् परस्योत्तरमाशङ्क्य परिहरन्नाह—यद्गोचरमित्यादि । यथैव हि प्रकृत्याऽर्थवस्त्वमस्य वेदस्य, तथा मिथ्यात्वमपि सम्भाव्य न इत्यनैकान्तिकत्वे हेतोर्विषयिभाष्यः । एतच्च पश्चादभियाम्यति । प्रकृत्या च ज्ञानहेतुत्वे सर्वदा युगपच्च तद्वाविज्ञानं प्राप्नोत्यविकलकारणत्वादिति कथ्यमानर्थक्याप्रसङ्गः । प्रयोगः—यदा यदविकलकारणं तत्तदा भवत्यैव, यथा अभिमतस्तद्व्यवस्थायां अग्निहोत्रादिवाक्यसम्भूतं ज्ञानम् । अविकलकारणं च वेदव्यवस्थादेतुर्कं सर्वज्ञानं सर्वस्यामवस्थायामिति स्वभावहेतुः ॥ २३५८-२३६० ॥

ततः परमतो ज्ञानजन्मशक्तिपरिक्षयात् ।
 न नित्यः स्यादद्यं वेदः शक्तौ वा धीः पुनर्भवेत् ॥ २३६१ ॥
 अथापि सहकारीणि व्याख्यादीनि व्यपेक्षते ।
 तेषां च क्रमसद्भावात् तद्विज्ञानं क्रमीष्यते ॥ २३६२ ॥
 नैवं तस्य हि शक्तस्य व्यपेक्षा कीदृशो भवेत् ।
 तद्योगात् स समर्थश्चेन्नित्यताशेह का तव ! ॥ २३६३ ॥
 प्रागशक्तः समर्थश्च यदि तैः क्रियते पुनः ।
 प्रसक्तः पौरुषेयोऽयं ज्ञानाङ्गं हि नराश्रयात् ॥ २३६४ ॥

युगपज्ज्ञानप्रसङ्गपक्षे च दोषान्तरमाह—ततः परमित्यादि । तथा हि—
 यदि युगपदशेषज्ञानान्युत्पाद्योत्तरकालं ततो ज्ञानोत्पादनशक्तेः परिहीयते वेदः, तदा
 शक्तेरात्मभूतायाः परिक्षयात् क्षयी प्राप्नोति । अथ न परिहीयते, तदोत्तरकालं
 पुनरपि ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति न कथञ्चिन्नित्यस्यार्थक्रियासामर्थ्यम् ॥ २३६१ ॥

[G. 618] अथापीत्यादिना यद्विकलकारणमित्यस्य हेतोरसिद्धत्वान्ना-
 शङ्कते । व्याख्यादीनीत्यादिशब्देन सङ्केतादिपरिमहः । तेषां चेति व्याख्यादी-
 नाम् ॥ २३६२ ॥

नैवमित्यादिना परिहरति । असमर्थो हि परमपक्षेत ततः समर्थत्वभावो-
 त्पादलिप्सायाम् । यस्तु समर्थस्तस्य न किञ्चित् स्वभाववैकल्यमस्तीति कीदृशी
 तस्य व्यपेक्षा । अथ प्रागसमर्थः सहकारिकारणयोगात् पश्चात् समर्थो भवतीत्य-
 म्बुपेयते ! तदा जहत्तु भवन्तो वेदे नित्यत्वशाम् ॥ २३६३ ॥

कथम् ? इत्याह—प्रागशक्त इत्यादि । शक्तेरन्वतिरेकानिति भावः । व्यति-
 रेकेऽपि^१ सम्बन्धासिद्धेर्वेदस्य^२ चाकारकत्वप्रसङ्गः^३, शक्तेरेव कारोत्पत्तेरिति
 वाच्यम् । ज्ञानाङ्गमिति । ज्ञानस्याङ्गं यो भवति वेदः स नराश्रयाज्जातः, वेदस्व-
 रूपं च^४ नराश्रयानुजात^५; तच्च वेदाव्यतिरेकात्, सोऽपि जात एव ॥ २३६४ ॥

१. ०रेके तु—पा०, गा० ।

२. वा—जै० पुस्तके पाठा० ।

३-२. वेदस्याकारकं—पा०, गा० ।

४. ०याज्जातम्—पा०, गा० ।

न हि तावत् स्थितोऽप्येव ज्ञान वेद. करोति नः ।
 यावन्न पुरुषैरेय' दीपभूतः प्रकाशितः ॥ २३६५ ॥
 ततश्चापौरुषेयत्व मूतार्थज्ञानकारणम् ।
 न कल्पं ज्ञानमेतद्धि पुण्याख्यानात् प्रवर्तते ॥ २३६६ ॥
 सत्यप्येषा निर्याऽतो वेदस्यापौरुषेयता ।
 यदिष्टं फलमस्या हि ज्ञान तत् पुरुषाश्रितम् ॥ २३६७ ॥
 शक्तश्चेत् सर्वदेवाय तत् किमन्यदपेक्षते ।
 शक्तंकेतुभाये तु ज्ञान स्यादेव तेन घ. ॥ २३६८ ॥
 स्वतन्त्राः पुरुषाश्चैह वेदे व्याख्या यथारुचि ।
 कुर्वाणा प्रतिबद्धु ते शक्यन्ते न च केनचित् ॥ २३६९ ॥
 मोहमानादिभिर्दोषैरतोऽमी विप्लुता भृते. ।
 विपरीतामपि व्याख्या कुर्युरित्यभिशाङ्क्यते ॥ २३७० ॥

किञ्च—न केवल परापेक्षायामनित्यप्रसङ्ग, अपौरुषेयत्वकल्पना च व्यर्था
 प्राप्नोतीति दर्शयन्नाह—न होत्यादि । [G 649] यथार्थज्ञानार्थमस्यापौरुषेयता
 कल्प्यते । सा च कल्पनाऽपि न पुरुषनिर्पेक्षा तज्ज्ञानोत्पादने समर्थेति व्यर्था
 तत्कल्पना । पुरुषा एव प्रमाणभूता प्रणेता यथार्थज्ञानकारण सन्तु, किमिदानी
 मपौरुषेयतया सिद्धोपस्थापिन्या । ॥ २३६५-२३६७ ॥

अथ मा भूदन्तिकत्वप्रसङ्गोऽपौरुषेयत्वकल्पनायाश्च व्यर्थेति सर्वदेव शक्तो
 वेदोऽभ्युपगम्यते, तदा पूर्ववदोषप्रसङ्ग इति दर्शयति—शक्तश्चेदित्यादि ॥ २३६८ ॥

स्यादेतन्—पुरुषापेक्षाया नापौरुषेयता व्यर्था, 'यतो' यथावन्धित एवार्थ
 पुरुषे प्रकाशयते, नापूर्व त्रिषते । अनुर्वकरणे हि स्वातन्त्र्यमेषामभ्युपगत स्यात् ।
 तत्रश्च रागादिभिरप्लुता विपरीतार्था श्रुतिमारचयन्त वन प्रतिबध्येन् । तद-
 तद् व्याख्यायामपि पुरुषे क्रियमाणाया दोषज्ञात समानमिति दर्शयन्नाह—
 स्वतन्त्रा इत्यादि ॥ २३६९-२३७० ॥

न चातीन्द्रियदृक् तेषामिष्ट एकोऽपि मानवः ।
 स्वर्गयागादिसम्बन्धज्ञानं नैव ह्यचोदनम् ॥ २३७१ ॥
 यस्मादतीन्द्रियार्थानां द्रष्टा साक्षात्त चास्ति वः ।
 वचनेन हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥ २२७२ ॥
 वेदो नरं निराशंसो ब्रूतेऽर्थं न सदा स्वतः ।
 अन्धात्तयष्टितुल्यां तु पुंव्याख्यां समपेक्षते ॥ २३७३ ॥
 स तथा कृष्यमाणश्च कुवर्त्मन्यपि सम्पतेत् ।
 ततो नालोकचद् वेदश्चक्षुर्भूतश्च युज्यते ॥ २३७४ ॥

अपि च—न वेदार्थस्यातीन्द्रियार्थस्य कश्चित् स्वातन्त्र्येण विज्ञाता नरोऽभ्यु-
 पगतो यो वेदार्थमाख्यास्यति । तथा हि—वेदार्थपरिज्ञानद्वारेणातीन्द्रियार्थदर्शि-
 त्वगत्य, न स्वातन्त्र्येण, वेदार्थपरिज्ञानं न च नातीन्द्रियार्थदर्शित्वमन्तरेण—इति
 व्यक्तमवतरति नितरामितरेतराश्रयत्वमिति दर्शयन्नाह—न चातीन्द्रियदृगित्यादि ।
 अविद्यमाना चोदना अस्येत्यचोदनं ज्ञानम् । चोदनानिरपेक्षमिति यावत् ।
 अत्र कारणमाह—यस्मादिति । एतदपि कथम् ? इत्याह—वचनेनेत्यादि ।
 तदुक्तम्—[G. 650]

“तस्मादतीन्द्रियार्थानां साक्षाद् द्रष्टा न विद्यते ।

वचनेन तु नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥” (तत्त्व० ३१७४)
 इति ॥ २३७२—२३७१ ॥

स्यादेतत्—वेद एव स्वयं पुरुषव्यापारमनपेक्ष्यात्मै पुरुषाय स्वमर्थमावेद-
 पिप्यते, तेनेतरेतराश्रयप्रसङ्गो नावतरति ? इत्याह—वेद इत्यादि । न हि प्रथमे^१
 श्रुतीऽसमयज्ञस्य^२ स्वयं स्वमर्थमावेदयते वेदः । किन्नाम कुर्वते ? इत्याह—
 अन्धात्तेत्यादि । अन्धैरात्त = गृहीता, यष्टिः^३ तथा दुस्येति विग्रहः ॥२३७३॥

अपेक्षताम्; को दोषः ? इत्याह—स तयेत्यादि । स इति वेदः ।
 तयेति पुंव्याख्याया । कुवर्त्मन्यपि सम्पतेदिति । विपरीतार्थप्रकाशनात् ।

१. समर्थ०—जे०, पा० । २-२ प्रथमश्रुती०—या०, गा० ।

३. पा० पुस्तके नास्ति ।

स्वतन्त्रस्य च विज्ञानजनकत्वे सति स्फुटम् ।
 प्रामाण्यमपि नैवास्य सम्भाव्यं पुरुषेक्षणात् ॥ २३७५ ॥
 यथार्थबोधहेतुत्वात् प्रामाण्यं ह्यवकल्पते ।
 पुंव्याख्यापेक्षणे चास्य न साध्वी मानकल्पना ॥ २३७६ ॥
 इत्थं मानेऽस्थिते वेदे शिष्याचार्यपरम्परा ।
 अनादिः कल्प्यमानाऽपि नादोपत्वाय मुज्यते ॥ २३७७ ॥

ततश्च यदुक्तम्—

“तस्मादालोक्यद्वेदे सर्वलोकैकचक्षुषि ।

नैव विप्रतिपत्तव्यम्” (श्लो० बा०, चो० सू० ९५-९६) इति,
 तदनुपपन्नम् ॥ २३७४ ॥

स्वतन्त्रस्येत्यादिना प्रकृतमुपसंहरति । शक्तस्य हि न पुरुषापेक्षया ज्ञान-
 जनकत्वं युक्तमिति प्रतिपादितम् । भवतु नाम पुरुषापेक्षया शक्तस्यापि ज्ञानजन-
 कत्वम्, तथापि पुरुषापेक्षणाज्ज्ञानजनकत्वेऽपि^१, प्रामाण्यमस्य स्फुटं न सम्भाव्य-
 मिति पदार्थबोधना । अपिशब्दो भिन्नक्रमः ज्ञानजनकत्वेऽपीत्यस्यानन्तरं^२
 द्रष्टव्यः ॥ २३७५ ॥

अस्यैवार्थं व्यक्तीकुर्वन्नाह — यथार्थबोधेत्यादि । न साध्वी मानक-
 ल्पनेति । “स तथा कृप्यमाणश्च कुयर्त्मन्यपि सम्पतेत्” (तत्त्व० २३७४)
 इत्यनेन पूर्वमसाधुत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ २३७६ ॥

[C 051] ततश्च, यदुक्तम्—

“प्रमाणेऽवस्थिते वेदे शिष्याचार्यपरम्परा ।

अनादिः कल्प्यमानापि न^३ दोषत्वाप^४ कल्पते” ॥ (तत्त्व० २३४२) इति,
 तदनुपपत्तिं दर्शयन्नाह — इत्थमित्यादि । अस्थित इत्यकारमष्टेगोऽनु-
 द्रष्टव्यः^५ ॥ २३७७ ॥

१. पुरुषापेक्षया ज्ञान०—पा०, गा० । २. ज्ञानजनकत्वे क्ली०—पा०, गा० ।
 ३-३ निर्गोपत्वाप—पा०, गा० । ४. ०प्रभोपो—गा० ।

यस्मादेकोऽपि तन्मध्ये नैवातीन्द्रियदृङ्मतः ।
 अनादिः कल्पिताऽप्येषा तस्मादन्यपरम्परा ॥ २३७८ ॥
 अन्येनान्धः समाकृष्टः सन्ध्यावर्त्म प्रपद्यते ।
 ध्रुवं नैव तयाप्यस्या विफलाऽनादि कल्पना ॥ २३७९ ॥
 परतो वेदतत्त्वज्ञा मनुष्यासादयोऽपि च ।
 तैरेवारचितो नायमर्थ इत्यत्र न प्रमा ॥ २३८० ॥
 सत्यार्थनित्यसम्बन्धमात्रात् प्रामाण्यमस्तु वा ।
 अतीन्द्रियं तु तं योगं नैव कश्चिद् व्यवस्यति ॥ २३८१ ॥

कथं न युज्यते ! इत्याह—यस्मादेकोऽपीति ॥ २३७८ ॥

यदि नामान्यपरम्परा जाता, ततः किम् ! इत्याह—अन्धेनान्ध इत्यादि ।
 यथोक्तं शावरे भाष्ये—“मैवजातीयकेष्वर्धेषु पुरुषवचनं प्रामाण्यमुपैति, आत्मन्धा-
 नामिव वचनं रूपविशेषेषु” (मी० द०, शा० भा० १.१.२) इति ॥ २३७९ ॥

एवमनादित्वं क्षिप्यपरम्परया सिद्धमभ्युपगम्य दोषः उक्तः, तदपि न सिद्ध-
 मिति दर्शयन्नाह—परत इत्यादि । न प्रमेति अत्यन्तारोहन्वात् ॥ २३८० ॥

स्यादेतत्—नावितयज्ञानहेतुत्वादपीरुपेत्येन प्रामाण्यमिष्टम्, किं तर्हि !
 सन्ध्यावर्तित्वाच्छब्दार्थसम्बन्धमात्रात् । स चापीरुपेत्यर्थां सन्ध्यां भवतीति
 तदत्राप्यनैकान्तिकमेव । को यत्र नियमे हेतुर्यदपीरुपेयेण सन्ध्यायेन भवितव्य-
 मिति ! भवतु नाम, तथापि दोष एवेति दर्शयन्नाह—मत्पार्थरथादि । सत्या-
 र्थंशासौ नियमसम्बन्धधेति विप्रहः । कल्पितो हि नियः सम्बन्धः, [G 652]
 यद्यसावर्थपतीतिहेतुर्न भवेत् तदा न्यर्थकत्वात् । न चान्यन् रूपम् ;
 अन्यार्थपतीतिजनकत्वात् । इयानेव हि सम्बन्धस्य व्यापारो यदर्थपतीतिजननम्,
 तदनुवाचनः कथं सम्बन्धः स्यात् । नान्यसौ सत्प्रमाणार्थमनीन्द्रियेण, किं तर्हि !
 शतः सन्, अन्यथा हृष्टीनसम्यगपि ततः प्रतीतिर्भवेत् । न चासौ शतं
 केनचिच्छ्रयते; सम्बन्धितः स्वगादिरनीन्द्रियत्वेन तस्मात्पतीन्द्रियवत् । अती-

१-१. न वा पीरुपेत्यर्थां—शा०, भा० । २. ततः, शा० पुनश्चनेर्भाति ।

३. सन्ध्यां तद्वहना—शा०, भा० ।

अतीन्द्रिया यतस्तेऽर्थास्तत्स्यो योगोऽप्यतीन्द्रियः ।
 अनत्यक्षदृशः सर्वे नराश्चैते स्वतस्तदा ॥ २३८२ ॥
 'अयं ममार्यसम्बन्धः' इत्याह च न सा श्रुतिः ।
 नरकलृप्तोऽयंयोगस्तु पीरुपेयात्र मिद्यते ॥ २३८३ ॥
 तद्यथा पीरुपेयस्य शङ्कुघते विपरीतता ।
 नररुत्प्रेक्षितस्यापि सा शङ्कुर्चं न किं भवेत् ॥ २३८४ ॥
 माने स्थितेऽपि वेदेऽतः शिष्याचार्यपरम्परा ।
 अनादिः कल्पिताऽप्येषा सञ्जाताऽन्धपरम्परा ॥ २३८५ ॥

यार्थदर्शिनस्तर्हि तं आस्यन्तीति चेत् ? इत्याह—अनत्यक्षदृश इत्यादि ।
 तदुक्तम्—

“तस्मादतीन्द्रियार्थानां साक्षाद् द्रष्टा न विद्यते ।

वचनेन तु नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥” (तत्त्व० ३१७४) इति ।

अनत्यक्षदृशः = अनतीन्द्रियार्थदर्शिनः । ॥ २३८१-२३८२ ॥

श्रुतिरेव स्वयमावेदयिष्यतीति चेद् ? आह—अयं ममेत्यादि । न क्षेत्रे
 भवन्तीत्याग्रा 'ममायमर्थो गृह्यताम्' इत्याह्वय प्रवृद्धतरकारण्य पुण्यैकप्रवणचेता-
 परहितनिरतः सन् यदानीय इव ब्राह्मणेभ्यः स्वयं स्वार्थमर्पयति वेदपुरुषः । तर्हि
 स्वयमेवोत्प्रेक्षिष्यन्ते ? इत्याह—नरकलृप्त इत्यादि ॥ २३८३ ॥

तमेवामेदं दर्शयति—तद्यथेत्यादि । अपि नाम सङ्कीर्णमर्थं जानीयामिति
 सङ्ग्रहेतु पुरगोऽपाङ्कीर्णः^१ यथा पुरुषैः स्वयं प्रयुक्ताः शब्दाः सङ्कीर्णन्ते
 तथा तैरुपकल्पितार्था अपीति कोऽत्र विशेषः । सेति विपरीतता । शङ्कुघेति
 शङ्कनीया ॥ २३८४ ॥

पूर्वमप्रामाण्याद् वेदस्य शिष्याचार्यपरम्पराकल्पना व्यर्थेति प्रतिपादितम् ।
 इदानीं भवतु नाम नित्यसम्बन्धद्वारेण प्रामाण्यम्, उभयथा शिष्याचार्यपरम्परोप-
 कल्पना व्यर्थेत्युपदर्शयति—माने स्थितेऽपीत्यादि ॥ २३८५ ॥

१. अनान्द्रया०—११०, ११० ।

२. ०ऽसाङ्गीर्ण—११०, ११० ।

॥ नन्वारेकादिनिर्मुक्ता स्वर्गादौ जायते मतिः ।
 अग्निहोत्रादिवचसो निष्कम्प्याध्यक्षबुद्धिवत् ॥ २३८६ ॥
 नावलम्बेत तां कुर्वन् कथं वेदः प्रमाणताम् ।
 न ह्यतो वचनादर्थं सन्दिग्धं वेत्ति कश्चन ? ॥ २३८७ ॥
 नैवं संशयसञ्जातेर्विपरीतान्यवाक्यवत् ।
 प्रेक्षावन्तो हि नैतेषां भेदं पश्यन्ति कश्चन ॥ २३८८ ॥
 । नातीन्द्रिये हि युज्येते सदसत्ताविनिश्चयौ ।

यदुक्तम्—‘नैरुत्प्रेक्षितस्यापि सा शङ्क्यैव न किं भवेत्’ (तत्त्व० २३८४)
 इति, अत्र परोऽसम्भवमाशङ्क्या दर्शयति—नन्वित्यादि । [G 653]
 श्लोकः = संशयः । आदिशब्देन विपर्यासो गृह्यते । यथोक्तं भाष्ये शावरे—
 “न च स्वर्गकामो यजेतेत्यतो वचनात् सन्दिग्धमवगम्यते—भवति वा
 स्वर्गो न वा भवतीति । न च विनिश्चितमवगम्यमानमिदं मिथ्या स्यात् । यो हि
 वनित्वा प्रध्वंसते नैतदेवमिति स मिथ्याप्रत्ययः । न चैव देशान्तरे पुरान्तरे-
 ऽनस्थान्तरे कालान्तरे विपर्येति । तस्मादवितथः” (मी० द०, शा० भा० १.१.२)
 इति । अन्यथा हि प्रत्यक्षं स्फुटस्फुल्लिङ्गप्रकरप्रसरोपरुद्धान्तरालमकृशकृशानुराशि-
 म्नुभवतोऽपि भक्तः किमिति संशयदोलाविलोलं मनो न भवेत् ! ततश्च न
 किञ्चिदपि ते प्रमाणं स्यादिति परस्याभिप्रायः । प्रयोगः—यः संशयविपर्यास-
 रहितः प्रत्ययः स प्रेक्षावतां प्रमाणव्यवहारविषयः, यथा—ब्रह्मव्रतान्तचेतसो-
 दाहपाकाद्यर्थिनस्तस्त्रिध्वयहेतुः प्रत्ययः । संशयविपर्यासरहितश्चाग्निहोत्रादिवाक्यो-
 द्भवः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । नावलम्बेतेति । प्रमाणतामित्यनेन सम्बन्धः ।
 तां कुर्वन्निति । मतिम् ॥ २३८६—२३८७ ॥

नैवमित्यादिना प्रतिविषये । यदि तावत् प्रेक्षावतां संशयादिरहितः प्रत्ययो
 वेदवाक्याद्भवतीति हेत्वर्थः, तदा हेतोरसिद्धत्वा । तथा हि—प्रेक्षावताम् ‘अग्निहोत्रात्स्वर्गो
 न भवति’ इत्यतो विपरीतान्यवाक्यादिवाग्निहोत्रात्स्वर्गो भवतीत्यतोऽपि संशयः समान
 एव; अतीन्द्रियेऽर्थे सदसत्तानिश्चयकारणाभावादर्शसंवादस्योभयत्राप्यनुपलम्भान् ।
 विपरीतान्यवाक्यवदिनि । सप्तम्यन्ताद्भूतिः । अथापि स्याद्—वेदवाक्यादेव निश्चयो

निश्चयो वेदवाक्याच्चेदन्यादृग् न किमन्यतः ॥ २३८९ ॥
 श्रोत्रियाणां तु निष्कम्प्या बुद्धिरेपोपजायते ।
 श्रद्धाधिवशबुद्धीनां साऽन्येषामन्यतः समा ॥ २३९० ॥
 तथा हि सौगतादीनां धीरकम्प्योपजायते ।
 अपायदुःखसम्भूतिर्पागात् प्राणिवचान्वितात् ॥ २३९१ ॥
 अस्याश्च न धियः काचिद् बाधा सम्प्रति दृश्यते ।
 क्वचित् कदाचिच्छङ्क्या चेद्वेदवाक्येऽपि सा समा ॥ २३९२ ॥
 नरेच्छाधीनसंकेतनिरपेक्षो यदि त्वयम्^१ ।
 वेदः प्रकाशयेत् स्वार्थं प्रमाणं युज्यते तदा ॥ २३९३ ॥
 तदा हि मोहमानादिदोषोपप्लुतबुद्धिभिः ।

भवति, तत्किमन्येन कारणेन पर्येपितेन ? इत्यत आह—अन्यादृगित्यादि । वेदार्थ-
 विपरीतार्थाध्यवसायी मिश्रयः । अन्यत इति पौरुषेयात् । किं न भवति !
 भवत्येवेति यावत् । ततश्च सापि प्रमाणं स्यात्; उभयोरपि तदानीं भाषाऽनुप-
 लब्धेनाविशेषात् ॥ २३८८-२३८९ ॥

[G. 654] अयं प्रेक्षावतां श्रोत्रियाणामकम्प्यो जायते प्रत्यय इत्यतो
 नासिद्धता हेतोरिति चेत् ? जायताम्; तथापि यदि नासासिद्धता न भवेत्,
 अनैकान्तिकता तु दुर्वारिति दर्शयति—श्रोत्रियाणामित्यादि । सेति अक-
 म्प्या^२ बुद्धिः । अन्येषामिति बौद्धादीनाम् । अन्यत इति “यागात् प्राणिवचा-
 भितापायदुःखसम्भूति” इत्यतो वाक्यात् ।

एतदेव दर्शयति—तथा हीत्यादि । सुबोधम् ॥ २३९०-२३९२ ॥

मुखोऽप्यनैकान्तिकतामपौरुषेयत्वस्य दर्शयति—नरेच्छेयादि । इच्छायाः
 स्वातन्त्र्यात् तदधीनसङ्केतसापेक्षस्य वेदस्य स्वार्थप्रकाशने नेष्टार्थप्रकाशनं स्यात्;
 नियमाभावात् । यदा तु तन्निरपेक्षो वेदोऽर्थं बोधयेत्, तदा प्रमाणं युज्येत; पुरपव्या-
 स्यमनादृत्य क्षिप्रतरं स्वार्थप्रतीतिजननात् । अन्यथा व्याख्यायमानस्यापि चक्षुरा-

१ स्वयम्—पा०, गा० ।

२ अकम्प्या—पा०, गा० ।

अन्यथाऽऽख्यायमानोऽपि^१ निजमर्यं न मुञ्चति ॥ २३९४ ॥
 यस्मात् तद्विषयानेव धियमुत्पादयत्यरम् ।
 न त्विष्टं पुरुषैरर्थमपरं द्योतयत्ययम् ॥ २३९५ ॥
 नरेच्छायां^२ त्वपेक्षायां^३ पौरुषेयान् न भिद्यते ।
 द्योतनं हि तदायत्तं विपर्यस्तापि सा भवेत् ॥ २३९६ ॥
 अपि चापौरुषेयस्य यथा प्राकृतमिष्यते ।
 सत्यार्यत्वमसत्यत्वमेवमाशङ्क्यते न किम् ॥ २३९७ ॥
 स्वतः सत्यार्यबोधस्य हेतुत्वात् सत्यतास्य हि ।
 एवं मिथ्यात्वबोधेऽपि हेतुत्वं शङ्क्यते स्वतः ॥ २३९८ ॥
 किञ्च वेदप्रमाणत्वे निर्वन्धो यदि द्यो द्रुवम् ।
 निर्दोषकर्तृकत्वाद्वा तदा यन्नो विधोयताम् ॥ २३९९ ॥
 निर्दोषेण हि कर्त्राऽयं कृतोऽदोषैः प्रकाशकैः ।
 द्योत्यमानश्च^३ लोकेऽस्मिन् मृतार्यज्ञानसाधनः ॥ २४०० ॥

दिवत् प्रकृत्यैव स्वार्थप्रकाशनापरित्यागादिति समुदायार्थः । आख्यायमान इति ।
 व्याख्यायमानः । अरमिति क्षिप्रम् । शक्तितीति यावत् । विपर्यस्तापि सेति
 नरेच्छा ॥ २३९३-२३९६ ॥

[G. 655] भवतु नाम स्वाभाविकोऽर्थसम्बन्धोऽपौरुषेयत्वेन वेदस्य,
 तथापि नेष्टसिद्धिरित्यनैकान्तिकतामेव समर्थयमान आह—अपि चेत्यादि ।
 मृत्तौ भवं प्राकृतम् = स्वाभाविकमित्यर्थः ॥ २३९७-२३९८ ॥

प्रमाणमृतपुरुषकृतत्वमेव प्रामाण्यकारणमास्थीयतीति वेदस्य, किं चाख्य-
 संसृचकेन्द्रकृतकत्वेनेति दर्शयन्नाह—किञ्चेत्यादि । निर्दोषकर्तृकत्वादावित्या-
 दिशब्देन व्याख्यातृत्वं गृह्यते ॥ २३९९-२४०० ॥

१. ०मानो हि—पा० ।

२-२. नरेच्छायात्त्व०—पा०, गा० ।

३. द्योतमानश्च—पा०, गा० ।

प्रज्ञाकृपादियुक्ताना तथा हि सुविनिश्चिता ।
 पौरुषेय्योऽपि सद्वाचो यथार्थज्ञानहेतव ॥ २४०१ ॥
 न नराकृतमित्येव यथार्थज्ञानकारि तु ।
 दृष्टा हि दाबबह्वधादेर्मिथ्याज्ञानेऽपि हेतुता ॥ २४०२ ॥
 रक्त नीलसरोज हि बह्वधालोके सतीक्ष्यते ।
 बह्वधादि 'कृतकत्वाच्चेत् तद् हेतुरपपद्यते ॥ २४०३ ॥
 किं चकृतस्ताऽर्थाता मिथ्याज्ञाननिबन्धनम् ।

अथ निर्दोषं कृतकत्वमप्यपि कथं प्रामाण्यं सिद्धयति ? इत्याह— प्रज्ञा
 कृपादियुक्तानामित्यादि । यथोक्तं शबरस्वामिना—'यत्तु लौकिकं वचन
 तच्चेत् प्रत्ययितान् पुर्यादिन्द्रियत्रियं वाऽस्तिथमेव तद्' (मी० द० श्रा०
 भा० १ १.२) इति । सद्वाच इति शोभता ॥ २४०१ ॥

पुनरप्यपीरपयन्म्यानेऽन्तिक्रान्ता प्रतिपादयन्नाह—न नराकृतमित्यादि ।
 न हि पुरुषोपोपधानादयार्थेषु ज्ञानविभ्रम तद्द्रष्टव्यतामपि दाबनद्वेषादीना नीत्ये
 लरान्तिषु विनयज्ञानजननात् । दाबो वतगतो वहि । स पुनर्यं स्वयमेव
 वेण्वादीना सद्व्यसमुद्भूतं स इह व्यभिचारविषयत्वेन द्रष्टव्यं । यस्मिन्निर्ममथ
 नादि पुनर्निर्नृत्वम्, तत्रापीरपयन्त्वात्सम्भवात् ततो न' हतोर्व्यभिचार इति भाव ।
 आदिशब्देन मरीच्यादिपरिमृह ॥ २४०२ ॥

[G 656] तामेव मिथ्याज्ञानहेतुता दर्शयति—रक्तमित्यादि । अथापि
 स्यात्—आपीरपयन्मेव चेन्नन्त्याम्नाभिर्नुत्वेन वर्णितम्, किं तर्हि ? अतुतकल्पे
 सतीति विरोधणम् : यद्वा—पीरपयन्महत्तमोपलक्षणमती न दाबनद्विना
 कृत्रेण व्यभिचारः ।—इति मन्यमानस्य परम्योचरम'राष्टयन्नाह—यद्वादादे
 स्यादि । तद्वेत्तु = मिथ्याज्ञानहेतु ॥ २४०३ ॥

किं चकृतस्ताऽर्थाता मिथ्याज्ञाननिबन्धनम् । तद्विरोधणं मरान्ति यद्विषयहेतु
 व्यभिचारवि, अन्यथा हि येन केनचिद् विरोधेन हेतौ मरीऽन्तिक्रान्ता लभ्येत्

१ वर्णयन्त - पा०, मा० । २ कृतकत्वमप्यपि—पा०, मा० ।

१-१ एव हेतु—ये ।

एवं हि नैव धूमोऽग्नेर्यथावद्योतके^१ भवेत् ॥ २४०४ ॥

एवं चापौरुषेयोऽपि तत्त्वज्ञाननिबन्धनम्^२ ।

वेदः सन्तिष्ठते नैव तद् वृथैवास्य कल्पना ॥ २४०५ ॥

तदा न कश्चिदनैकान्तिको हेतुः स्यात्, इच्छाप्रतिबद्धत्वेन सर्वत्र विशेषणस्य सौकर्यात् । न चाकृतकत्वं विशेषणं वेदस्य मिथ्याज्ञानहेतुतां निवर्त्तयति । तथा हि—यदि कृतकता मिथ्याज्ञानहेतुत्वेन सिद्धा स्यात्, तदा सा निवर्त्तमाना तामपि निवर्त्तयेत् ।

कदाचित् परो ब्रूयात्—सिद्धैवेति ? आह—एवं हीत्यादि । यदि कृतकता मिथ्याज्ञाननिबन्धनम्, तदा सम्यग्ज्ञानस्याकृतकता हेतुरिति प्रासम्^३, सम्यग् मिथ्याज्ञानयोः परस्परविरुद्धयोरेककारणानुपपत्तेः । न हि वद्वेरुष्णस्पर्शहेतोः शीतहेतुता युक्ता । ततश्च कृतकत्वाद् धूमो बहो यथावत्^४ प्रतीतिहेतुर्न स्यात् ॥ २४०४ ॥

अथापि स्यात्, नैवमवधारितम्—मिथ्याज्ञानस्यैव कृतकता हेतुर्नान्यस्येति, किं तर्हि ? मिथ्याज्ञाने कृतकतैव निबन्धनं नान्यदित्यन्यहेतुकताऽस्य निषिध्यते । न तु सम्यक् ज्ञानस्य कृतकहेतुकत्वनिषेधः । न च सर्वस्य कृतकस्याविशेषेण मिथ्याज्ञानहेतुत्वमिष्टम् । येन परस्परविरुद्धत्वासम्यक्मिथ्याज्ञानयोः सामर्थ्यात् कृतकविपरीतस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वं स्यात् । किन्तु कृतकस्य बहुभिन्नत्वात् किञ्चिदेव मिथ्याज्ञानकारणम्, यथा—कामलादि । किञ्चित् सम्यग्ज्ञानकारणम्, यथा—अनुपपत्तेन्द्रियादिकलापः । अन्यथा हि शीतस्पर्शं प्रति हिमादेः कृतकस्य कस्यचित् कारणत्वोपलम्भात् सामर्थ्याच्छीतविरुद्धोष्णस्पर्शं प्रत्यकृतको हेतुः कल्पनीयः स्यात् । न चैवम् । तस्मात् कृतकस्य सम्यग्ज्ञानं प्रति हेतुत्वानिषेधाद्भवत्येव धूमः सम्यग्ज्ञाननिबन्धनमित्येतदाशङ्क्याह—एवं चापौरुषेयोऽपीत्यादि । [G 657]

१. योतक—पा०, गा० ।

२. ....निबन्धनम्—पा०, सम्यग्ज्ञाने निबन्धनम्—गा० ।

३. प्रास—पा०, गा० ।

४. यथा चेत्—वै० ।

अनध्यापोरुपेयत्वव्यक्तिमित्यत्यसाधनम् ।

यदि हि सम्यक्मिथ्यात्वयोरभयोरपि कृतकता निरन्वयम्, सा निरर्त्तमाना मिथ्या सम्यग्ज्ञाने निवर्त्तयतीति न वेदम्याहृतकत्वेन सम्यग्ज्ञानहेतुत्वमवतिष्ठेत्, तस्य तत्रानिवन्धनं सत् । ततश्च व्यर्थं विशेषणमित्यनैकान्तिरुक्तैव हेतोः ।

अथपि स्यात्—नराहृतकत्वेनानेन नान्यकिञ्चित्परेकी यथोक्तो हेतुः सम्बन्धितः, किं तर्हि : व्यतिरेकी प्रयोगः प्वायम् । तथा हि—हेतुविपरीतेन कृतकत्वेन साध्यविपरीतं मिथ्यात्वं व्याप्तम्, पीरपदेत्वेव मिथ्यात्वस्य दर्शनात् । ततश्च यत्र मिथ्यात्वव्यापकविरुद्धमकृतकत्वं सन्निपीयते, तत्र विरोधेनाहृतकत्वस्य मिथ्यात्वव्यापकस्य निवृत्तौ व्याप्यम्यापि मिथ्यात्वस्य सामर्थ्यात्प्रवृत्तिसिद्धिरित्यहृतकं सत्यार्थमिति सामर्थ्याद् भवेत् प्रत्याप्यन्वयेनेति व्यर्थमन्वयप्रदर्शनम् : सयमेवमेतन्, यदि विपर्ययस्य यो व्याप्यव्यापकत्वाव सिद्धयेत् । स तु न सिद्धः । तथा हि—साध्यविपक्षे हेतौ यदि वापकं प्रमाणं स्यात्, तदा भवेद् विपक्षयोर्व्याप्तं, तत्र नास्ति । न चानुपलब्धमात्रात्प्रमाणसिद्धिः, व्यभिचारात् ।

स्यात्तत्—अहृतकविन्दे कृतकं मिथ्यात्वस्य दर्शनात् सामर्थ्यादहृतके तन्माभावः सिद्धयनीनः । तदतदसम्यक्, न ह्येकत्र दृष्ट्याऽन्यत्राभावनिश्चयः शक्यते कर्तुम्, एकस्यापि च विरुद्धव्यापकत्वं नास्ति । तथा हि—एकमनियतं विन्द्यौ प्रयत्नानन्तरीयकेतौ व्याप्नुयद् दृश्यते । न ह्यनियतं प्रयत्नानन्तरीयके दृष्टमित्यत्रानन्तरीयके तन्माभावः स्यात् । किञ्च—तत्र दृष्टमित्येतावन्मात्रेण यदि मिथ्यात्वं कृतकत्वेन व्याप्येन, सत्यवमपि पीरपदे क्वचिद् दृष्टमिति तत्रापि तेन व्याप्येत्, ततश्च कृतकत्वनिवृत्तौ मिथ्यात्वस्य सयन्त्वम्यापि निवृत्तेर्नापीरपेयत्वं सत्यार्थं सिद्धयेदियत् ॥ २१०५ ॥

एवं तावन्मिथ्यात्वं हेतुशेषसंसर्गरहितमियम्य हेतोः 'नराहृतकता' इत्यनेना शिष्टम्याहृतकस्य वा, सतुपन्शिक्षम्यापीरपेयत्वस्य वा स्वशब्दोपात्तस्य विन्तरेणा नैकान्तिरुक्ता प्रतिज्ञाया असिद्धता प्रतिपिनादपिपुण्यसंहरनाह—अतदचेत्यादि ।

१ तत्रभा—गा०, ग० ।

२ यथा—गा० ।

३ प्रविष्टता—गा० ।

४. तत्रधेयादि—गा०, गा० ।

नित्यशब्दार्थयोगश्च व्ययं^१ एवोपवर्णितः^२ ॥ २४०६ ॥
 तस्मिन् सत्यपि नैवास्य यथार्थज्ञानहेतुता ।
 उपगम्यत इत्युक्तं व्यासतः समनन्तरम् ॥ २४०७ ॥
 तेनैवैतत्प्रतिक्षेपे नास्माकं गुरुरादरः^३ ।
 अप्रस्तुतोपयोगस्य^४ को हि कुर्यान्नियेधनम् ! ॥ २४०८ ॥
 यथार्थज्ञानहेतुत्वं श्रुतेः प्रकृतमत्र हि ।
 न निराकारणेऽप्येतत्सिद्धयतीति^५ च साधितम् ॥ २४०९ ॥
 आहोपुरुषिकयाऽप्यत्र^६ संक्षिप्तं किञ्चिदुच्यते ।
 विसरन्ति यथाऽनेन मत्तयः^७ सूक्ष्मधीदृशाम् ॥ २४१० ॥
 प्रमाणानां निवृत्त्याऽपि न प्रमेयं निवर्त्तते ।

[G 658] अपौरुषेयत्वं च व्यक्तिश्च नित्यत्वं चेत्यपौरुषेयत्वव्यक्तिनित्यत्वानि, तेषां साधनमिति समास । साध्यतेऽनेनेति साधनम् = हेतुः । तच्च नानाविधं पूर्वमुक्तम् । तस्मिन्निति अपौरुषेयत्वादौ । अस्येति वेदस्य । उपगम्यत इति उपपद्यते । व्यासत इति विस्तरेण । एतत्प्रतिक्षेप इति अपौरुषेयत्वादिदूषणे । सत्यपि तस्मिन्नाभिमतार्थासिद्धिरिति प्रतिपादितत्वात् क्रियमाणे तद्दूषणे प्रकृतानुपयोगित्वं स्यात् ॥ २४०६-२४०८ ॥

एतदेव दर्शयति—यथार्येत्यादि ॥ २४०९ ॥

आहोपुरुषिकयेति । अहोपुरुष इति यस्याभिमानोऽस्ति सोऽहोपुरुष-
 स्तद्वाव आहोपुरुषिकः, मनोज्ञादित्वाद् (पा० सू० ५.१.१३३) बुन्, अभिमान
 एवोच्यते । धीरेव इवसाधर्माद् ट्कसा सूक्ष्मा धीदृक्क्षेपांते तथोक्ता ॥ २४१० ॥

यदुक्तम्—“स पञ्चभिरगम्यत्वाद्” (तत्त्व० २०९४) इत्यादि,
 त्वाद्—प्रमाणानामित्यादि । अनेनासिद्धता मौले देही प्रतिपादयति । व्यापको

१-१. व्ययं एत—पा०, गा० ।

२. गुरु—पा० ।

३. प्रस्तुतो—पा० ।

४. नरायणो—पा०, गा० ।

५. आ—पिच्छा मान—पा०, आहोपुरुषिकः याव—गा० ।

६. गतयः—पा०, गा० ।

यस्माद् व्यापकहेतुत्व तेषा तत्र न विद्यते ॥ २४११ ॥

तत् पञ्चभिरगम्योऽपि नामावो^१ नैव गम्यते^१ ।

कर्त्ता श्रुतेरविज्ञातकर्तृकारणायिकादिवत् ॥ २४१२ ॥

अथापि सार्यकत्वेन विभक्त्यर्थतयाऽपि वा ।

तेषा कर्त्ताऽनुमीयेत, श्रुतेरपि तथा न किम् ? ॥ २४१३ ॥

हि स्वभाव कारण वा निवर्त्तमान व्याप्य कार्यं वा निवर्त्तयति, तादात्म्यत
दुत्पत्तिन्या तथोस्तत्र प्रतिबद्धत्वात् । तदभावेऽपि भवत कार्यव्याप्यत्वानुपपत्ते ।
न तु तेषा प्रमाणाना तत्र सर्वस्मिन् वस्तुनि व्यापकहेतुत्वे सम्भवत । तथा
हि—देशकारस्वभावात्^२ विप्रकृष्टस्य वस्तुनो विनापि प्रमाणेन सम्भवन्न तेन
व्याप्ति । नापि कारण प्रमाणमत एव, प्रमाणस्यैव च प्रमेयस्यत्वात् । न च
कार्यं निवर्त्तमान कारणमात्र निवर्त्तयति, व्यभिचारदर्शनात् । न चाहेत्वव्याप
कयोर्निवर्त्तकत्व^३ युक्तम्, अनिप्रसङ्गात् । तस्मात् प्रमाणमात्रमावो व्यभिचारी
प्रमेयमात्रमावो साध्य इति स्थिनम् ॥ २४११ ॥

[G 659] तामेव व्यभिचारिता विपक्षे सम्भवोपदर्शनेन व्यक्तीकुर्यादाह-
तत् पञ्चभिरित्यादि । तदिति तस्मात् । पञ्चभिरगम्योऽपीति कर्त्ता श्रुतेरिति
व्यवहितेन सम्बन्ध । अत्राह कर्त्ता तेषामाख्यायिकादीना ते तथोक्ता ।
पश्चादाख्यायिकादिशब्देन कर्मधारय, तत पृथगन्नाट् वति कार्य ॥ २४१२ ॥

अथापीत्यादिना हेतोर्व्यभिचारविषयासिद्धिमाशङ्कते । तेषामिति आख्या
यिकादीनाम् । श्रुतेरपि तथा न त्रिमिति । वेदस्यापि तथैव सार्यकत्वविभक्ता
र्थताम्या हि न कर्त्ताऽनुमीयेत, त्रिषोपाभावात् । ततश्च प्रमाणाभावेऽसिद्ध ॥
२४१३ ॥

किञ्च—सर्वसत्त्वप्रमाणनिवृत्ति, ^४स्यस्य^५ प्रमाणनिवृत्तिर्वा—इति पक्षद्वयम् ।
तत्रापि पक्षे सन्दिग्धासिद्धता हेतो, द्वितीयेऽप्यनेकान्विक्रतेति दृश्यताह—

१ नामान्तरेण—पा०, नामावोऽन्तरेण—पा० ।

२ देशकारणत्वमात्र—पा० ।

३ सार्यकत्व—पा० ।

४-५. •सत्त्वप्रमाणनिवृत्ति—दे०, पा० ।

सर्वसत्त्वैरगम्यत्वं सन्दिग्धं तु कदाचन ।
 केनचित् कोऽपि मानेन वेत्तीत्यपि हि शङ्क्यते ॥ २४१४ ॥
 येन^१ त्रिभुवनान्तस्थाः सर्वे प्राणभृतः स्फुटम् ।
 सर्वात्मनाऽपरिच्छिन्नाः सुनिश्चेतुमिमं^२ क्षमाः^२ ॥ २४१५ ॥
 स्वयं त्वगम्यमानत्वं व्यभिचारि तथा हि ये^३ ।
 पुरुषान्तरसङ्कल्पास्तवभावो^४ न निश्चितः ॥ २४१६ ॥
 अध्येतारश्च वेदानां कर्तारोऽध्यक्षतो गताः^५ ।
 न हिते व्यञ्जका युक्ता नित्यानां व्यक्तयसम्भवात् ॥ २४१७ ॥

सर्वसत्त्वैरित्यादि । इममिति । सर्वसत्त्वैर्न^१ वेदस्य^२ कर्ता ज्ञायत इत्येवम् ।
 तथा हीत्यादिना पुरुषान्तरभाविभिश्छात्रादिसङ्कल्पेर्व्यभिचारितामेव समर्थयते ॥
 २४१४-२४१६ ॥

यदुक्तम्—“कर्त्ता तावददृष्ट” (तत्त्व० २०८७) इति, कस्यासिद्धतां प्रति-
 पद्यन्नाह—अध्येतारश्चेत्यादि । [G 660] यदि यः कश्चित् कर्त्ता न दृष्ट
 इत्यस्युपगम्यते, तदाऽध्येतृणा दृष्टत्वात् स्फुटरमवतरत्यसिद्धता । अथादिकर्त्ता
 न दृष्ट इतीष्टम्, तदापि सन्दिग्धासिद्धतैव, कदाचित् केनचिद् दृष्टोऽभूदिति
 सम्भाव्यमानत्वात् । अथापि स्यादध्येतारो न कर्त्तार सिद्धा, किं तर्हि^३ व्यक्तारः !
 इत्याह—न हीत्यादि । त इति अध्येतार । यथा च नित्यानां व्यक्तेरसम्भव, तथा
 पश्चात् प्रतिपादयिष्यति । अनित्यस्यापि घटादे कथ व्यञ्जक इति चेत्^४ सत्यम्;
 तत्रापि न कश्चिद्व्यञ्जक सम्भवति । कथ तर्हि^५ दीपादयो व्यञ्जकत्वेन प्रतीता
 इति चेत्^६ न, तत्र हि विज्ञानजनने योग्य घटं जनयन् प्रदीपादिर्विनरु एव ।
 विशिष्टजननस्वभावत्वापनाय लोके व्यञ्जक इति प्रतीत^७ । न तु तथा वेदस्य
 कश्चिद् व्यञ्जक सम्भवति, अव्यक्तानुत्पन्नपूर्वापरस्वभावत्वात् तस्य ॥ २४१७ ॥

१ यत्र—गा० ।

२-२. स्वनिश्चेतुमिमं क्षम—जै० ।

३. ते—पा०, गा० ।

४. एवल्पात्—जै० ।

५. मता.—पा०, गा० ।

६-६. निवेदकस्य—जै० ।

७. प्रतीयते—पा०, गा० ।

उपलब्धस्वभावानां तद्व्यापारे समुद्भवः ।
 तेषां प्रागपि सद्भावे उपलब्धिः प्रसज्यते ॥ २४१८ ॥
 तत्कार्यव्यवहारादियोग्यो वेदोऽवसोयते ।
 तद्व्यापारेऽस्य सद्भावाद् बीजादेरङ्कुरादिवत् ॥ २४१९ ॥
 व्यञ्जनक्रमरूपत्वान्नाटकाख्यायिकादिवत् ।
 वेदानां पौरुषेयत्वमनुमाऽप्यवगच्छति ॥ २४२० ॥
 अन्यथा क्रमरूपत्वं नित्यत्वाद् व्याप्तिश्च न ।
 नाभिव्यक्तिप्रमथ्वास्ति नित्यत्वे व्यक्त्ययोगतः ॥ २४२१ ॥

मत्तु नाम नित्यस्य व्यञ्जकः, तथाप्यसौ कारकात् विक्षिप्य इति दर्शय-
 वाह—उपलब्धेत्यदि । न क्वचिन्निकरो व्यञ्जको युक्तः; अतिप्रसङ्गात् । किञ्चि-
 त्काले जनकत्वमेवास्याभ्युपगतं स्यात्; अन्यमानस्य विरोधस्य स्वभावान्तरोत्पत्ति-
 लक्षणत्वात् । उपलब्धस्य भावनामिति वेदानाम् । अथापि स्यात्—प्रागप्यु-
 पलम्ब्यस्वभावा वेदाः स्थिता एव, तत कथं तद्व्यापारेण सम्भवस्तेषाम् ? इत्याह—
 तेषामित्यादि । तेषामिति उपलम्ब्यस्वभावानां वेदानाम् ॥ २४१८ ॥

तत्कार्येत्यादिना प्रमाणयति । प्रयोगः— यो यद्व्यापारे सति भवति स
 तत्कार्यव्यवहारादियोग्यः, यथा बीजादिव्यापारे सति भवतङ्कुरादिस्तत्कार्यं ।
 अन्येन व्यापारे सति भवत्युपलम्ब्यस्वभावो वेद इति स्वभावहेतुः । हानोपादान-
 लक्षणमनुष्ठानम् = व्यवहारः । आदिशब्देन ज्ञानामिपानपरिभ्रदः । नासिद्धो हेतुः;
 प्रागप्युपलम्ब्यप्रसङ्गात् । नाप्यनेकान्तिकः; कार्यव्यवहारस्य निमित्तान्तराभावात्
 ॥ २४१९ ॥

[G. 66] यदुक्तम् “अदृष्टपूर्वसम्बन्ध” (तत्त्व० २०८७) इत्यादि,
 तत्राह—व्यञ्जनेत्यादि । प्रयोगः— यद्व्यञ्जनक्रमरूपं तन् पीरुषेयम्, यथा नाटका-
 ख्यायिकादि । व्यञ्जनक्रमरूपश्च वेद इति स्वभावे हेतुः । नासिद्धो हेतुः; क्रमेणैव
 वर्णानां प्रतिभासनात् ॥ २४२० ॥

नाप्यनेकान्तिक इति दर्शयताह—अन्यथेत्यादि । अन्यथेति । यदि
 पीरुषेयत्वं न स्यात्, अपि तु नित्यत्वं विमुक्तं च दर्शयति, तदा क्रमो न स्यात् ।

आगमस्योपमायाश्च सार्थापत्तेः प्रमाणता ।
 निषिद्धच^१ प्राक् ततस्तासामुपन्यासो न युज्यते ॥ २४२२ ॥
 अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्था^२ वेदस्यापौरुषेयता ।
 येष्टा सापि च वस्तुत्वात् साधनीयैव साधनैः ॥ २४२३ ॥
 श्रुतेः स्वतन्त्रतीपा^३ हि^३ पुंव्यापारानपेक्षणात् ।
 सा च वस्तुगतो धर्मो वस्त्वात्मात्रा तथाविधः ॥ २४२४ ॥

तथा हि—न तावद् बीजाङ्गुरलतादिवत् कालकृतः क्रमो युज्यते; नित्यत्वेन सर्वेषां समकालत्वात् । नापि विपीलिकादिपङ्क्तिवद् वेदाङ्कतः; व्यापित्वेन सर्वेषामेकनमो-
 देशावस्थानात् । नाप्यभिव्यक्तिङ्कतः; अनाधेयातिशयत्वेन नित्यस्य व्यक्तेर-
 योगात् ॥ २४२१ ॥

यदुक्तम्—“आगमोऽपि न तत्सिद्धयै कृतकानुकूलकोऽस्ति न” (तत्त्व०
 २०८८) इत्यादि, अत्राह—आगमस्येत्यादि । निषिद्धेति प्रमाणपरीक्षायाम् ।
 तासामिति आगमोपमानार्थापचीनाम् ॥ २४२२ ॥

यदुक्तम्—“अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्था” (तत्त्व० २०९५) इत्यादि, अत्राह—
 अप्रामाण्येत्यादि ॥ २४२३ ॥

कथं वस्तुत्वं तस्याः ? इत्याह—श्रुतेरित्यादि । अपौरुषेयतेत्यनेन श्रुतेः
 स्वतन्त्रताऽभिधीयते पुरुषव्यापारनिरपेक्षः तत एव [G ७७२] श्रुतिः प्रमाण-
 मित्यभिसम्बन्धेन प्रयोगात् । अन्यथा हि कोऽतिशयः पौरुषेयत्वनिवृत्तिमाने प्रति-
 पादिते प्रतिपादितः स्यात् । सा चापौरुषेयता वस्तुधर्मो येषां च^३ धर्मधर्मिभेदः
 पारमार्थिकः । परमार्थतस्तु स्वभाव एव वस्तुनो भेदान्तरप्रतिक्षेपजिज्ञासायां तथो-
 च्यता इति दर्शयति—वस्त्वात्मा वेति । तथाविध इति स्वतन्त्रः ॥२४२४॥

यदुक्तम्—“भावपक्षप्रसिद्धयर्थम्” (तत्त्व० २०९९) इत्यादि, तत्राह—

१-१. निषिद्धा०-या०, गा० । प्रसिद्धा तत०-तादा० । एवमेव वक्षिष्यामपि ।

२-२. स्वतन्त्रतीपादि-पा०; स्वतन्त्रशेषा दि-गा० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

भावपक्षप्रसिद्धचयमुच्यते यद्य साधनम् ।
 निराकृतेऽपि ते तस्मिन्नाभाव सिद्धयति स्वयम् ॥ २४२५ ॥
 तद्भावसाधनेऽप्यस्ते न स्यात् तद्भावनिश्चय ।
 तद्भावविनिवृत्तेस्तु तन्मात्राभास्ति निश्चय ॥ २४२६ ॥
 निवृत्ताद्यपि मानानामर्थाभावाप्रसिद्धित ।
 तेनैतावद् भवेन्नास्ति पक्षसिद्धिद्वंद्वोरपि ॥ २४२७ ॥
 नामूर्त्तत्वाद् यथा शब्द सुखादौ व्यभिचारत ।
 इत्थुतेऽपि न शब्दस्य विनाशित्व प्रसिद्धयति ॥ २४२८ ॥
 तत् पूर्वापरयोः कोऽप्योर्थद्वयत साधन परं ।

भावपक्षेत्यादि । यस्य हि वस्तुनो निश्चयाय यत् साधनमुपादीयते तस्मिन्निराकृते
 तत्र वस्तुनि ततो निश्चयो न भवतीत्येतावन्मात्रं स्यात्, न वस्तुनोऽपि निवृत्ति ।
 यतः प्रमाणनिवृत्तानपि प्रमेयस्य न निवृत्तिरिति प्रतिपादितम्, तस्य हेतुत्व
 व्यापकत्वविकल्पात् । अस्त इति क्षिते । एतावत् तु वस्तु युक्तम्—द्वयोरपि
 पक्षसिद्धिर्नास्तीति । इतिशब्दोऽध्याहार्य, स च नास्तीत्यनन्तरं द्रष्टव्य ॥
 २४२५—२४२७ ॥

एतद्बोधोदाहरणेन द्रष्टव्यता—नामूर्त्तत्वादिति । यथा हि नित्यत्वादिना
 शब्दस्य वस्तुगतं नित्यत्वं सिसाधयिषता—‘नित्यं शब्दं, अमूर्त्तत्वादात्मशब्द’
 इति प्रयोगे कृते, प्रतिवादिता—‘नामूर्त्तत्वात्त्रियं शब्दो युक्तं सुखादिभिरनै
 कान्तात्’ इत्येव वस्तुगतनित्यत्वे साधने निराकृतेऽपि न हि शब्दस्यानित्यत्व
 सिद्धयति, तथैवमपीति शेष । यथेति भिन्नत्रय उक्तेऽपीत्यनन्तरं द्रष्टव्य ।
 शुद्ध इत्यनन्तरम् ‘नित्यं सिद्धयति’ इत्येतदध्याहार्यम् । परमदशप्रयोगो
 वा भीमादिवद् द्रष्टव्य ॥ २४२८ ॥

“यत् पूर्वापरयोः” (तत्त्व० २१००) इत्यादावाह—तत् पूर्वापरयो-

१ सुखादा—वे० ।

२ वा०, गा० पुस्तकयोनासित ।

३ यत्—वा०, गा० ।

तन्निराकरणेऽप्येतेऽकृतार्था वेदवादिनः ॥ २४२९ ॥
 अकृतत्वाविनाशान्यां नित्यत्वं चेद् विवक्षितम् ।
 निषेधमात्ररूपान्यां निरुपात्तेऽपि तत्तमम् ॥ २४३० ॥
 अतो गगनराजीवनित्यताऽस्ति न वास्तवी ।
 यथा तथैव वेदेऽपि तत्प्रामाण्यं न सिद्धयति ॥ २४३१ ॥
 कृतकत्वविनाशित्वनिषेधोऽपि न सिद्धयति ।
 साधनेऽस्त इति प्रोक्तं तन्नित्यत्वं न सिद्धयति ॥ २४३२ ॥*
 पर्युदासात्मकान्यां चेशान्यां नित्यत्वमिष्यते ।
 तौ यद्भूत्वात्मकत्वेन व्यपेक्षेते स्वसाधनम् ॥ २४३३ ॥
 नित्यत्वं वस्तुरूपं यत्तदसाध्यतां न तत् ।
 स्वयं भवति तत्सिद्धिः पूर्वपक्षद्वये हते ॥ २४३४ ॥

मित्यादि । [G. 663] तदिति तस्मात् । अकृतार्था इति स्वपक्षसिद्धेः
 ॥ २४२९ ॥

यदुक्तम्—“अकृतत्वाविनाशान्यां नित्यत्वं हि विवक्षितम्” (तत्त्व०
 २१०४) इत्यादि, तत्राह—अकृतत्वेत्यादि^१ । अत्र द्वयी कल्पना- किं प्रसज्य-
 प्रतिषेधरूपान्यामकृतकत्वाविनाशान्यां नित्यत्वमिष्टम्, पर्युदासरूपान्यां वा ।
 तत्राद्ये पक्षे गगनपद्मदिनाऽनैकान्ताद् वेदस्य न वस्तुभूतनित्यत्वसिद्धिः । यथा हि
 आकाशकुशोशयस्य कृतकत्वविनाशित्वनिषेधेऽपि न वस्तुभूतनित्यत्वसिद्धिः, तथा
 वेदेऽपीत्यनैकान्तिकता हेतोः । तत्तद्व्याकाशकुरुगवदेव प्रामाण्यमपि^२ न स्यात् ॥
 २४३०-२४३१ ॥

असिद्धतामपि दर्शयन्नाह—कृतकत्वेत्यादि । अस्त इति दृष्टिः ।
 उदिति तस्मात् ॥ २४३२ ॥

अथ द्वितीयः पक्षः, न तर्हि वक्तव्यमेतद्—“तौ चामावाहकत्वेन नापेक्षेते
 स्वसाधनम्” (तत्त्व० २१०४) इति । उद्दर्शयति—पर्युदासात्मकान्या-

१. जै० पुस्तके हिराश्रुत्वेव कारिकेति श्लेषम् । २. अकृतकत्वा०—जै० ।

२. अकृतकत्वेत्यादि—जै० ।

३. प्रामाण्यमिति—जै० ।

वेदप्रामाण्यसाधननिरसनम्

विनिश्चितत्रिरूपं च साधनं यत् प्रकाशितम् ।

नियेषः शक्यते तस्य त्वत्पित्रापि न जातुचित् ॥ २४३५ ॥

न हि शीर्यत इत्युक्तो वेदे यः पुरुषोऽस्य च ।

बाधाऽनुमानतः स्पष्टा नैरात्म्ये प्रतिपादिता ॥ २४३६ ॥

जात्याद्यन्यदपि प्रोक्तं बाधितं तत्र साधितम् ।

शापितप्रतिबन्धा च साऽनुमा प्राक् प्रबाधिका ॥ २४३७ ॥

मित्यादि । सुशेषम् ॥ २२३३-२४३४ ॥

यदुक्तम्—“वेदवाक्यार्थमित्याख्यं यो वदत्यनुमानतः” (तत्त्व० २१०५) इत्यादि, तत्राह—विनिश्चितत्रिरूपमित्यादि । [G 66] प्रकाशितमिति । अनुमानपरीक्षायां स्वभावकार्यानुपलम्भलिङ्गत्वम् । तत्र शक्यते प्रतिषेद्धम्; वस्तुप्रतिबद्धत्वादस्य । न च वस्तुन स्वभावान्यथात्वं केनचित् क्रियेत; स्वभावान्तरोत्पत्तिलक्षत्वात् तस्य । न च स्वभावान्तरकरणे तस्य किञ्चित् कृतं भवति; अतिप्रसङ्गात् । तस्माद् यत् प्रमाणसिद्धवस्तु, न तस्य केनचिद् बाधा; अन्यथा हि प्रमाणलक्षणोपपन्नस्य बाधया तल्लक्षणमेव दूषितं स्यादिति सर्वत्रानाधासान्न क्वचित् तत् प्रमाणं स्यात् ॥ २४३५ ॥

एतदेव दर्शयति—न हि शीर्यत इत्यादि । यथोक्त वेदे “स एवाय-
मात्मा” इति प्रकृत्यामनन्ति—“अदीर्यो न हि शीर्यते” (बृ० उ० ४.५.१५) इति । पुनश्चोक्तम्—“अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा” (बृ० उ० ४.५.१५) इति । न शीर्यत इत्यशीर्यो निय इत्यर्थः । अरे इत्यामन्त्रणपदम् । जात्यादीत्यादिशब्देन गुणद्रव्यकर्मादिपरिग्रहः । तत्र जात्यादि यथा प्रमाणबाधितम्, तथा पट्पदार्थपरीक्षायां साधितम् । या चारामनो बाधिकाऽनुमा, साऽपि शापितप्रतिबन्धा नैरात्म्याधिकारे ॥ २४३६-२४३७ ॥

ननु च वेदे प्रतीयमाना^१ तन्कथमनुमया^२ वाच्यते, अथ प्रमाणमपि बाध्येन,

१ तद्य-पा०, ग० ।

२. प्रतिप्रमाण-३० ।

३. कथमन्य मया-पा० ।

तस्या वस्तुनिवह्यायाः को दाघां संस्यते जडः ।
 शब्दमात्रेण तुच्छेन तद्भाविन्याऽथ वा धिया ॥ २४३८ ॥
 पुंवाक्यादपि विज्ञानं यत् प्रवृत्तमतोन्निभे ।
 तस्याप्यध्यक्षतुल्यत्वं कस्मादभिमतं न वः ॥ २४३९ ॥
 दृष्टान्तनिरपेक्षत्वाद् दोषाभावोऽप्यदृष्टितः ।
 तस्याप्यस्त्येव वाधा चेच्छङ्कुचतेऽस्य नराश्रयात् ॥ २४४० ॥
 यद्येवं वैदिकेऽप्येषा न शङ्का विनिवर्त्तते ।
 मिथ्यावबोधहेतुत्वं तस्य हि प्राकृतं भवेत् ॥ २४४१ ॥
 ममाप्रमाणमित्येवं शब्दोऽर्थ बोधयन्नपि ।
 नारोऽसौ द्वेषमात्रेण शक्यो घक्तुं न साधुना ॥ २४४२ ॥

अनुमाऽपि कस्मात् तेन न बाध्यते ? इत्याशङ्क्याह— तस्या इत्यादि । तस्या इति अनुमायाः । शब्दस्येच्छामात्रनिबन्धनत्वात् प्रमेये वस्तुनि प्रतिबन्धोऽस्तीति न स तत्र प्रमाणम् । अनुमा तु तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबद्धलिङ्गबलेनोत्पद्यमाना तत्र वस्तुनि प्रतिबद्धेति सैव प्रमाणम्, अतो बाधिका । तद्भाविन्येति शब्दभाविन्या ॥ २४३८ ॥

अथाप्रतिबद्धोऽपि वस्तुनि शब्दः प्रमाणं स्यात्, तदाऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यादर्शयति—पुंवाक्यादपीति । [G ७७५] 'अग्निहोत्रात् स्वर्गो न भवति' इत्यस्यापि वाक्यस्य किं न प्रामाण्यं स्यात्; उभयत्राप्रतिबद्धत्वेनाविशेषात् ॥ २४३९ ॥

तमेवाविशेषं दर्शयन्त्याह—दृष्टान्तेत्यादि । अथापि स्यात्—यदि नाम उदासी दोषो नोपलभ्येत, तथापि पुरुषाथयत्वेन सम्भाव्यत इति ? एतद् वेदेऽपि समानम् । यथा हि तस्य प्राकृतं सत्यार्थत्वम्, तथा मिथ्यार्थत्वमपि सम्भाव्येतेति न कश्चिद्धिदोषः ॥ २४४०-२४४१ ॥

यदुक्तम्—“ममाप्रमाणम्” (तत्त्व० २११०) इत्यादि, तदेतत्त्वैरुपेये-ऽपि 'अग्निहोत्रात्स्वर्गो न भवति' इत्यादौ वाक्ये शक्यमेव वक्तुमित्यादर्शयति—ममाप्रमाणमित्यादि । 'अग्निहोत्रात् स्वर्गो न भवति'—इत्येवं नारः = पौरुषेय-शब्दोऽर्थ बोधयन्नपि नम मीमांसकस्याप्रमाणमित्येवं न साधुना द्वेषमात्रेण शक्यं

इत्यत्यक्षेषु सर्वोऽपि शब्दस्तुल्यबलाबलः ।
 एकत्रैवानुरागोऽयं तद् वः केनेह हेतुना ॥ २४४३ ॥
 अनन्तरोदितं न्यायं वेदाप्रामाण्यकारणम् ।
 प्राज्ञा जल्पन्ति तेनामी भवेयुः सत्यवादिनः ॥ २४४४ ॥
 मिथ्यानुरागसञ्जातवेदाध्यानजडीकृतः ।
 मिथ्यात्वहेतुरज्ञात इति चित्र न किञ्चन ॥ २४४५ ॥

वक्तुमिति वाक्यार्थः । अनेन पौरुषेयापौरुषेययोरत्यन्तसरोक्षेऽर्थे तुल्य प्रतीति
 निरन्धनत्वमाह । लक्ष्य तुल्ये प्रतीतिनिबन्धनत्वे यदपौरुषेयस्यैव प्रामाण्यं
 तदस्येति^१ निर्युक्तिरमेतत् । न च दोषाणां पुराणश्रवणात् तत्र मिथ्यात्व शङ्क्यते
 नापौरुषेयैष्विविति शक्यं वक्तुम्, अपौरुषेयैष्वपि प्रकृत्या^२ मिथ्यार्थप्रत्यहेतु-
 त्वस्य सम्भाव्यमानत्वात् ॥ २४४२ ॥

एतमेव दर्शयति—इत्यत्यक्षेष्विति । सर्व इति पौरुषेयापौरुषेय^३ ।
 एकत्रैवेति अपौरुषेये ॥ २४४३ ॥

यदुक्तम्—“द्विगन्तोऽपि” (तत्त्व० २११२) इत्यादि, तत्राह—अनन्तरो-
 दितमित्यादि । [G 60] अनन्तरोदितमिति । शब्दस्येच्छामात्रवृत्तिवैत-
 वन्मुनि प्रविशन्वाभाषणद्वारादि । प्राज्ञा इति सीगता । यथोक्तं “भाष्य-
 कारेण—“प्रपञ्चस्तु चेद्वचने प्रपञ्चो न चानुमान प्रपञ्चविशेषेण प्रमाणीभवति”
 इति, यच्चोदशुक्तम्—“चौरा दि भूत भवन्त भविष्यन्त सुदम व्यवहितं
 विपट् दानियेऽज्ञानीयकमर्भं शक्नो यरगमयितु नान्यत्किञ्चनेन्द्रियम्” (मी० द०,
 शा० भा० १.१२) इत्येवमादि, तत्सर्वमनेनैव^४ प्राप्यन्त भवति, पौरुषेयेऽपि
 वाक्ये सर्वस्यैतस्य समानत्वात् ॥ २४४४ ॥

यदुक्तम्—“पारणाध्ययनन्याय्या” (तत्त्व० २११३) इत्यादि, तत्राह—
 मिथ्यानुरागोऽयदि । मिथ्यानुरागेण सञ्जातं च तद्वेदाध्यान चेति समस्य

१ पौरुषेययोः—ये०, पा० ।

२. पा०, गा० पुनश्चोर्त्तिः ।

३. वरुषेय—गा० ।

४. नेगस्यति—पा०, गा० ।

५. पौरुषेय—पा०, गा० ।

६. सर्वेणैव—गा० ।

न हि मानृविद्याहादौ दोषः कश्चिदपीक्ष्यते ।

॥ पारसीकादिभिर्मूर्द्धैस्तदाचारपरैः^१ सदा ॥ २४४६ ॥

शब्दनित्यत्वखण्डनम्

प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञा तु प्रागेव विनिवारिता ।

भ्रान्तेः सकल्पनत्वाच्च नातो नित्यत्वनिश्चयः ॥ २२४७ ॥

व्यावर्तमानरूपश्च भूयसा प्रत्ययो ध्वनौ ।

शुकस्य व्याहृतं चेदं शारिकाया इतीक्षणात् ॥ २४४८ ॥

तेन जट्टीकृता इति पश्चात् तृतीयासमासः । आध्वानं च = आनुपूर्व्येण चिन्ता; मित्यानुसारेण हि विद्यमानस्यापि दोषस्यादर्शनात् । यथा पारसीकादिभिर्मूर्द्ध-
विद्याहादेरिति न किञ्चिदाश्चर्यम् ॥ २४४५-२४४६ ॥

यदुक्तम्—“किञ्च शब्दस्य नित्यत्वम्” (तत्त्व० २११६) इत्यादि,
तत्राह—प्रत्यक्षेत्यादि । “कल्पनापोढमभ्रान्तम्” (तत्त्व० १२१३) इति हि
मत्प्रक्षलक्षणम् । न च प्रत्यभिज्ञानं कल्पनापोढम्; स पदावयमिति शब्दाकारोल्लेखेन
मवृत्तेः । नाप्यभ्रान्तम्; पूर्वदृष्टप्रत्युत्पन्नयोरैवयानुसन्धानात् । न च यदेव पूर्वदृष्टं
तदेव पश्चाद् दृश्यते; अत्रमिणः सकाशात् क्रमिज्ञानानुत्पत्तेः । अर्थं हि कुतश्चिद्
भवनधर्मि, यत् कदाचिन्न भवति तत्तस्यावैकल्यवादविकलं^२ चेत् कारणं किमिति
कार्याणि परिलम्बन्ते । न चापि नित्यस्यानुपकार्यतया काचिदपेक्षा सम्भविनी ।
तस्मात् तद्भावीनि ज्ञानानि युगपद् भवेयुः । प्रयोगः—यद्यदाऽविकलकारणं तत्तदा
भवत्येव, यथा समवहितसकलचक्षुरादिकारणकलापं चक्षुर्ज्ञानम् । अविकलकारणानि
[G. 667] च सर्वस्याभवस्थायां गवादिशब्दभावीनि विज्ञानानीति स्वभाव-
हेतुः । तस्माद् भ्रान्तेः सकल्पकत्वाच्च प्रत्यभिज्ञा न प्रत्यक्षत्वेन सिद्धेति प्रागेव
स्थिरभावपरीक्षायां प्रतिपादितम् ॥ २४४७ ॥

न चापि स्वरूपतः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानं सिद्धमित्यादर्शयन्नाह—व्यावर्तमाने-
त्यादि । यदा हि—शुकसारिकादिभिर्व्यादियते शब्दः, तदा 'शुदं सारिकाया

१. ०धूर्तैस्तदा०—पा०, गा० ।

२. तस्याविकलं—गा०, गा० ।

सोऽयं व्यञ्जकभेदाच्चेद् वक्ष्यामी व्यक्त्यपाक्रियाम् ।
 अस्मादेव च ते न्यायात् सर्वमेकमिदं भवेत् ॥२४४१॥
 ततो न व्यञ्जकं किञ्चिद् व्यञ्ज्यं^१ वा भवता भवेत्^२ ।
 एकस्मिन्नविभक्ते हि व्याहृता भेदकल्पना ॥२४५०॥
 पौरुषेया इमे शब्दा एते चानरकर्तृका ।
 व्यवस्थंवाऽपि वो न स्यात् प्रत्यभिज्ञोपजीविनासु^३ ॥२४५१॥
 केचित्^३ स्थितकमा^३ एव व्यञ्जककमसंस्थिते ।
 इष्टा अपौरुषेयास्ते नियतकमयोगिनः ॥२४५२॥

व्याहृतम्, 'इदं शुक्रस्य' इति परस्परभिविषयाध्ययसायाद् व्यावर्तमान प्रत्ययो भवतीति न सर्वत्र सिद्धा प्रत्यभिज्ञा ।

अथापि स्याद्—व्यञ्जकभेदादयं शुक्रादिव्याहारे परस्परव्यावृत्त प्रत्ययो ज्ञापक इति । एतदपि शर्तम्, व्यञ्जकस्य निरात्रिप्यमाणत्वात् । एतदेवाह—सोऽयमित्यादि । सोऽयमिति व्यावर्तमानरूप प्रत्यय । किञ्च—यदि सिद्धोऽपि भेद शब्दानां व्यञ्जकवृत्तो व्यवस्थाप्यते, न स्वतः, तदा सर्वानाधास—इत्यतिप्रसङ्गमापादयन्नाह—अस्मादेव चेत्यादि । सर्वमिति विधाय ।

भवनेयमिति चेत् १ आ—ततो नेत्यादि । 'इदं व्यञ्जकम्', 'अयं व्यञ्ज्य' इति भेदनिबन्धनो व्यञ्जकरो न स्यात्^४, अभेदात्^५ । तथा—'इमे पौरुषेया', 'एते च श नो दवीरिलादयोऽपौरुषेया'^६—इति व्यवस्था प्रत्यभिज्ञान-परायणानां भवता नैव भवेत्, विशेषाभावात् ॥ २४४८-२४५१ ॥

केचिदित्यादिना परं वैदिकवर्गीकभेदव्यग्रथा दर्शयति । व्यञ्जक-कमस्य सम्बन्धेनियतत्वात् केचिन 'श नो दवी' इत्यादयो नियतकमा एव प्रती-यन्ते, [G GCB] अनन्ते नियतकमयोगिनोऽपौरुषेया इष्टा, तद्विपरीत्या सामर्थ्यात् पौरुषेया इति सिद्धम् ॥ २४५२ ॥

१-१. वा० पुनश्च नाति, विद्विन वा भवन्—भा० ।

२. भिविषयात् इति—भा०, वा० ।

३-३. कमा—भा० ।

४ ४ ५ व्यवस्था—भा० ।

नन्वयं पौरुषो धर्मस्तात्वादिव्यञ्जकक्रमः^१ ।
 तस्येच्छापरतन्त्रत्वात्^२ सम्भाव्येत^३ विपर्ययः ॥ २४५३ ॥
 तेजस्त्वादि च सामान्यं विस्तरेण निराकृतम् ।
 तत्रातः प्रत्यभिज्ञेयं सामान्यं नित्यमेव न^३ ॥ २४५४ ॥
 वर्णेषु च^३ तेष्वेव प्रतिक्षणविनाशिषु^३ ।
 सामान्यं प्रत्यभिज्ञेयं गत्वाद्येव^४ विशेषतः ॥ २४५५ ॥
 भेदबुद्धिस्तु यत्रांशे द्रुतमन्दादिके भवेत् ।
 तत्र न प्रत्यभिज्ञानं भेदबुद्ध्यावधारितम्^५ ॥ २४५६ ॥
 शब्दैकत्वप्रसिद्धचर्यं प्रपुक्तेषु तु हेतुषु ।
 विजातोयाविरोधत्वात् प्रतिबन्धो न सिद्धचरि ॥ २४५७ ॥

नन्वयमित्यादिना दूषयति । नियतक्रमयोगित्वमसिद्धम् । तथा हि—
 व्यञ्जकनियमात्तदिष्टम्, स च व्यञ्जकानां तात्वादीनां क्रमः पुरुषेच्छामत्तवृत्तिन्वा-
 दन्यतः, पुरुषेच्छायाः स्वात्मन्यात् । यदाह—‘यत्र स्वात्मन्यमिच्छया नियमो
 नाम तत्र क्रः’ ( ) इति । ततश्च “शं नो देयी” ( ) इत्यादेः
 ‘सर्वकालमयमेव क्रमोऽमूद्, भविष्यति’ इत्यत्र नियमरूपमाणाभावात् कदा-
 चिदन्यथापि सम्भाव्येत क्रमः ॥ २४५३ ॥

यदुक्तम्—“ज्वालादेः क्षणिकत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञा” (तत्त्व० २११८) इत्यादि,
 तत्राह—तेजस्त्वादीत्यादि ॥ २४५४ ॥

सर्वमेतद् वर्णेष्वपि कल्पयितुं शक्यत इति दर्शयन्नाह—वर्णेष्वित्यादि ।
 सामान्यमिति । अन्यव्यावृत्तिलक्षणम् ॥ २४५५-२४५६ ॥

“देशकालादिभिन्नाश्च गोशब्दव्यक्तिबुद्ध्यः” (तत्त्व० २१२०) इत्यादा-
 वाह—शब्दैकत्वेत्यादि । शब्दैकत्वप्रतिपादनस्य ये अनुमानप्रयोगा उक्ताः, तेषु

१. धर्मस्तात्वा०...—पा० ।
 २-२. पा० पुस्तके नास्ति, तन्मात्रदायित्वादि—गा० । ३. नः—पा० ।
 ३-३. धारयते विनाशिषु—पा०; शक्यते चेत् प्रत्यभिज्ञा०—गा० ।
 ४-४. मत्वा ये वा—पा०; त येषां—गा० । ५. भवे “—पा०, गा०

देशकालादिभिन्ना' हि गोशब्दव्यक्तिबुद्धयः ।
 नैकार्या भिन्ननिर्भासाद् रसरूपादिवृद्धिवत् ॥ २४६२ ॥
 पङ्जादिभेदनिर्भासः प्रत्यक्षेण हि निश्चितः ।
 न च व्यञ्जकवर्णानामित्येतदभिधास्यते' ॥ २४६३ ॥
 ह्यस्तनाद्यतनाः सर्वे गोशब्दप्रत्यया इमे ।
 नैकार्याः क्रमसंभ्रूते रूपगन्धादिवृद्धिवत् ॥ २४६४ ॥
 अन्यथा सर्वबुद्धीनामेकालम्बनता' भवेत्' ।
 क्रमभावविरोधश्च शक्तकारणतन्निघेः ॥ २४६५ ॥
 प्रकृत्यैव पदार्थानामेकप्रत्ययमर्शने ।
 भेदेऽपि शक्तिनियमः पुरस्तात् प्रतिपादितः ॥ २४६६ ॥

अस्यार्थः "ह्यस्तनाद्यतनाः" (तत्त्व० २४६४) इत्यादिना स्पष्टीकरिष्यते ।
 प्रयोगः—या या भिन्नावभासा बुद्धयस्ताः सर्वा नैकविषयाः, यथा रसरूपादि-
 विषयाः । भिन्ननिर्भासाश्च देशकालादिभिन्ना गोशब्दव्यक्तिबुद्धय इति व्यापकरिरुद्धो-
 पलब्धिः । असिद्धतामस्य परिहरन्नाह—पङ्जादीत्यादि ॥२४६१—२४६३॥

"बुद्धीनां क्रमभावान्न भेदः सिद्धोऽङ्कुरादिवत्" (तत्त्व० २४६१) इत्य-
 स्यार्थं प्रमाणयन्नाह—ह्यस्तना इत्यादि । [G 670] प्रयोगः—ये ये क्रमिणः
 भूयन्त्यास्ते नैकविषयाः, तद्यथा रसरूपादिप्रत्ययाः क्रमिणः । क्रमभाविनश्चेमे
 ह्यस्तनाद्यतना गोशब्दविषयाः प्रत्यया इति व्यापकरिरुद्धोपलब्धिः ॥ २४६४ ॥

अन्यथेत्यादिना द्वयोरपि हेत्वोरनैकान्तिऋतां परिहरति । सर्वबुद्धीना-
 मिति । रसरूपादिवुद्धीनाम् । परस्परमभिन्नालम्बनत्वप्रसङ्गो भिन्ननिर्भासादित्ये-
 तस्य हेतोर्नापेक्षं प्रमाणम् । क्रमभावविरोधेत्येतत्तु क्रमसंभ्रूतेरित्येतस्य ॥२४६५॥

यदुक्तम्—"कृत्रिमत्वे च सम्बन्धः" (तत्त्व० २१३२) इत्यादि, तत्राह—

१. ...लादिभिन्नाः—पा० ।

२. व्यञ्जकव...तदनिध्यस्यते—पा०, गा० ।

३-३. मेकालम्ब...त्—पा० ।

हेतो^१ प्रत्यवमर्षाच्च शब्दकत्ववद्योऽपि न ।
 लोक. प्रयोगभूयस्त्व शब्दस्यैकस्य मन्यते ॥ २४६७ ॥
 अनेकव्यक्तिनिष्ठत्वात् सम्बन्ध उपपद्यते ।
 तस्मात्सार्वत्रिको लोके^२ व्यक्तीना ह्येकता गत ॥ २४६८ ॥
 वस्तुतस्तु न सम्बन्ध शब्दस्मार्थेन विद्यते ।
 भेदात् तस्मादनुत्पत्तेर्भ्रान्तिरारोपितस्तत् ॥ २४६९ ॥
 तथा हि विस्तरेणैषा प्रागेव प्रतिपादिता ।
 शब्दार्थसंस्थिति सर्वा विप्लुता व्याप्त्यसम्भवात् ॥ २४७० ॥
 गोत्व नित्यमपास्त च सम्बन्धोऽपि च कल्पित ।
 अण्वाकाशाद्यपि क्षिप्त^३ हेतूदाहरणे न तत् ॥ २४७१ ॥

प्रकृत्यैरेत्यादि । सुशोधम् ॥ २४६६ २४६८ ॥

अथ कम्मालोक इत्युच्यते^४ इत्याह—वस्तुवस्तित्वादि । भेदादि-
 त्यनेन तादात्म्यलक्षण सम्बन्ध निषेधति । तस्मादनुत्पत्तेरित्यनेन तदुत्पत्तिलक्ष-
 णम् । न चाभ्यामन्य सम्बन्धोऽस्ति, न च प्रतिबन्धमन्तरेण शब्दार्थार्थप्रतिपाद-
 क्तवन्नियमो युक्त, अतिप्रसङ्गात् । तस्माद् 'आरोपित शब्दार्थयो सम्बन्ध' इति
 प्रागेवान्यापोहचिन्ताया प्रतिपादितम् ॥ २४६९ २४७० ॥

[० ०71] "तस्माद्वृत्तिम शब्द" (तत्त्व० २१३४) इत्यादि
 प्रयोगे हेतुदृष्टान्तयोरसिद्धत्वमुद्गाढयनाह—गोत्व नित्यमित्यादि । 'गोत्व
 नित्यमपास्तम्' इत्यनेन नित्यस्यासिद्धतामाह । 'सम्बन्धोऽपि च कल्पित' इत्य-
 नेनापि सम्बन्धान्त्वित्यस्य, 'अण्वाकाशाद्यपि च क्षिप्तम्' इत्यनेनाकाशपरिमाणुवन्नि-
 त्यस्यासिद्धतामाह^५ । अपास्तमिति प्रतिक्षिप्तम्, पदपर्यपरिभाषायाम् । नेति
 प्रतिषेधे । तादृषि तस्मादर्थे ॥ २४७१ ॥

१ पा०, गा० युस्तवमोनास्ति ।

२ नाफ—गा०, नैरो—गा० ।

३ च क्षिप्त—गा०, गा० ।

४ नित्यमित्यत्या०—गा० ।

निष्कृष्टगोत्ववाचित्वं चिरेण प्रतिपद्यताम् ।
 एकत्पतया भ्रान्तर्जनैरध्यवसायत ॥ २४७२ ॥
 भावतः क्षणिकत्वात् तु तावत्कालमपि स्थिरः ।
 नैवापमिति किं तस्य स्थितिः पञ्चादपीप्यते ॥ २४७३ ॥
 घटादावपि नैवास्ति किञ्चिन्नाशस्य कारणम् ।
 इतीदमपि निर्दिष्टं तत् किं शब्दे भविष्यति ! ॥ २४७४ ॥
 विप्लवे प्रत्यभिज्ञायाः पुरस्तादुपपादितः ।
 देशकालप्रयोक्तृणां भेदाद् घर्षणं विभिद्यते ॥ २४७५ ॥
 पङ्कज-शृपभ-गान्धार-पञ्चमादिप्रभेदतः ।
 प्रत्यक्षतो हि विज्ञाता गव्यक्तिरपरा स्फुटा ॥ २४७६ ॥
 न च व्यञ्जकभेदेन युक्तंया भेदसंस्थितिः ।
 व्यक्तित्वेषु नास्तीति पुरस्तादभिधास्यते ॥ २४७७ ॥
 गकारव्यतिरिक्त च सामान्यं गत्वमिष्यते ।

“सम्मुखानेकसामन्य०” (तत्त्व० २१३५) इत्यादावाह—निष्कृष्टे-
 त्यादि ॥ २४७२ ॥

भ्रान्तत्वमस्य कथं सिद्धम् ? इत्याह—भ्रान्त इत्यादि ॥ २४७३ ॥

“यथा शस्त्रादिभिर्दृष्टे” (तत्त्व० २१३९) इत्यादावाह—घटादा-
 वपीत्यादि । इतीदमपि निर्दिष्टमिति । स्थिरभावपरीक्षायां विनाशस्याहे-
 तुत्वमतिपादनेन । यदा घटादावपि नैव नाशकारणमस्तीति क शब्दे भविष्य-
 तीति । नाशकारणमिति व्यवहितेन सम्बन्धे । अनेन च सिद्धसाध्यता, वेपर्य-
 द्यन्तस्य चासिद्धतोक्ता भवति ॥ २४७४ ॥

“देशकालप्रयोक्तृणाम्” (तत्त्व० २१४०) इत्यादावाह—निम्न
 इत्यादि । [G 672] सुगमम् ॥ २४७५—२४७७ ॥

“गकारोऽत्यन्त०” (तत्त्व० २१४२) इत्यादिके प्रयोगे सिद्धसाध्यता-
 दोषमाह—गकारव्यतिरिक्त चेत्यादि । इष्यत इति । नेति वक्ष्यमाणेन

१. क—पा०, गा० । २. घर्षणं—गा०, ग० ।

वास्तवं न प्रयोगेऽतो दुर्बारा सिद्धसाध्यता ॥ २४७८ ॥
 अन्यापोहात्मकस्यापि न गत्वस्य समाध्ययः ।
 इत्यमेवेति चेन्नैवमाश्रयासिद्धतासितः ॥ २४७९ ॥
 अगकारपरावृत्तगवर्णभावतो भवेत् ।
 गान्यबुद्धचनिरूप्यत्वं कस्य धर्मो हि धर्मिणः ॥ २४८० ॥
 वास्तवी चानुमा सर्वा द्वयसिद्धमपेक्षते ।
 दृष्टान्तादि ततस्तेन दृष्टान्तो धर्म्यसिद्धिभाक् ॥ २४८१ ॥
 सर्वश्चायं प्रयत्नस्ते गकारं कत्वसिद्धये ।

सम्बन्ध ॥ २४७८ ॥

अथापि स्यात्—अन्यापोहात्मकस्यापि गत्वस्याश्रयो न भवतीति ।
 इत्यम् = अनेन प्रकारेण साध्यते, तेन सिद्धसाध्यता न भवति, न अन्यापोहापरो
 गकारादिर्भवतो नेष्ट इति पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति । एव हि साध्यमाने हेतोरसिद्धिदा
 प्राप्नोति । तथा हि—न अन्यापोहो नामान्य एव कश्चिदन्यत्र व्यावृत्तत
 पदार्थात्, किं तर्हि ? तदेव गकारादिव्यक्तिरूपं विजातीयव्यावृत्तिमेदान्तरप्रतिक्षेपेण
 सन्मात्रजिज्ञासायामन्यव्यावृत्ति, अन्यापोह—इत्यादिभि पर्यायैः कथ्यते । तस्य
 तु धर्मिस्वरूपस्याभावे साध्ये 'गान्यबुद्धचनिरूप्यत्वात्' (तत्त्व० २१४२)
 इत्ययं हेतु कस्य धर्मिणो धर्मो भवेत् । नैव कस्यचित् ॥ २४७९-२४८० ॥

यथा "परकल्पितगन्धवत्" (तत्त्व० २१४२) इति दृष्टान्त, सोऽपि
 धर्म्यसिद्ध इति दर्शयन्नाह—वास्तवीत्यादि । दृष्टान्तादीत्यादिशब्देन हेत्वादि-
 परिग्रहः ॥ २४८१ ॥

किञ्च—अनुक्तोऽपि वादिना य एवेच्छया विषयीकृत स एव साध्य
 इत्यते । न चापि सन्ना गत्वमात्रं सिद्धार्थवित्तम्, किं तर्हि ? अनेनोपायेन
 गकारस्यैकत्वं प्रतिपादयितुमिष्टम् । अन्या च प्रतिज्ञाया प्रयत्नादिनाथा पूर्वमुक्तेति
 दर्शयन्नाह—सर्वदचायमिति । [C. 673] अपमिति व्यतिरिक्तगत्वाधार-

तत्र प्रत्यक्षबाधा च दुर्निवारोदिता तव^१ ॥ २४८२ ॥
 ह्यस्तनाद्यतनाद्याश्च गवर्णप्रत्यया इमे ।
 क्रमभावेन नैकार्था रसरूपाविबुद्धिवत् ॥ २४८३ ॥
 अतो न द्वयसिद्धोऽयमेको वर्णः सदा स्थितः ।
 अबोपं^२ कल्पितस्यैव नित्यत्वं त्वस्य कल्पितम् ॥ २४८४ ॥
 शब्दोपलम्भवेलायां कर्णपर्यन्तवर्तिनः ।
 न वायवोऽद्यगम्यन्ते श्रोत्रसस्कारकारिणः ॥ २४८५ ॥
 नादेन संस्कृताच्छ्रोत्राद् यदा शब्दः प्रतीयते ।
 तदुपलक्ष्यतस्तस्य बोधोऽध्यक्षेण वाध्यते ॥ २४८६ ॥
 तिक्तपीतादिरूपेण प्रवृत्तं मधुरादिषु ।

निषेध । प्रत्यक्षबाधा चेति । चशब्दादनुमानवाधापरिग्रह । उदितेति ।
 “यन्मनोशामनोज्ञादि०” (तत्त्व० २४६१) इत्यादिनोक्ता ॥ २४८२ ॥

यदुक्तम्—“द्वयसिद्धस्तु” (तत्त्व० २१४४) इत्यादि, तत्राह—
 ह्यस्तनेत्यादि । ‘उदिता’ इत्यत्रापि लिङ्गविभक्तिपरिणामेन सम्बध्यते । तत्र
 मत्पक्षानुमानाभ्यां शब्दमेदस्य प्रतिषिद्धत्वाजैको द्वयसिद्धो वर्णात्माऽस्तीति
 कल्पितस्यैवान्याबोधस्य नित्यत्वं कल्पितम्, तुल्यप्रत्ययवर्णश्रवणेत्येकत्वाध्य-
 वसायात् ॥ २४८३-२४८४ ॥

यदुक्तम्—“नादेन संस्कृतात्” (तत्त्व० २१४७) इत्यादि, तत्राह—
 शब्दोपलम्भवेलायामित्यादि । यदि हि श्रोत्रसस्कारकारिणो वायव्येनचित्
 प्रमाणेन सिद्धा स्युः, तदैव स्याद् यवतुम्—‘नादेन श्रोत्रं सस्क्रियते’ इति, न
 चैते सिद्धा, तस्मात् तदुपलक्ष्यत = शब्दोपलक्ष्यत तस्य नादस्य बोधोऽध्यक्ष-
 मिति कल्पनास्पदमेतत् ॥ २४८५-२४८६ ॥

यदुक्तम्—“मधुर तिक्तरूपेण” (तत्त्व० २१४९) इत्यादि, तत्राह—
 तिक्तपीतादिरूपेणेत्यादि । एतेन यदुक्तम्—“शब्दे बुद्धिस्तु तद्वशात्”

ज्ञानं निर्विषयं षट्छब्दज्ञानं तथा भवेत् ॥ २४८७ ॥

श्रान्तज्ञानस्य निर्विषयत्वसिद्धिः

द्रुतमध्याविभेदाद्धि नान्यः शब्दोऽवभासते ।

अतद्रूपे च ताद्रूप्यज्ञानं नाविषयं कथम् ॥ २४८८ ॥

अन्यथा च तमेवार्थं वेत्तीति व्याहृतं बन्धः ।

अन्याकारस्य संवित्तौ स ह्यर्थो विदितः कथम् ॥ २४८९ ॥

निराकारे हि विज्ञाने बाह्याकारः स ते ध्रुवम् ।

बाह्यश्च न तदात्मेति किमसौ विद्यते तथा ॥ २४९० ॥

(तत्त्व० २१४८) इति, तदपास्तम् । न क्षणाकारस्य ज्ञानस्यान्यो विषयो युक्तः; अतिप्रसङ्गात् ॥ २४८७ ॥

अथापि स्यात्—यदि नाम शब्दो न तस्य ज्ञानस्य विषय, निर्विषयत्वं तु तस्य कथम् ! इत्याह—द्रुतमध्यादीत्यादि । [G 674] द्रुतमध्यविलम्बिताऽऽक्षरेण हि ज्ञानमुपवापते, न च शब्दस्य दृताकारः समन्ति; तस्य नित्यव्यापित्वेनैकरूपत्वात् । न चान्यो दृताकारवानर्थः सम्भवति यः प्रत्यवभासते ।
३ तस्मादाकारानुरूपमर्थस्वाभावान्निर्विषयत्वमेवास्य ॥ २४८८ ॥

स्यादेतन्—स एव शब्दो द्रुतादिरूपेणान्यथा च भासमानस्तस्यालम्बनं भवित्यति, यथोक्तम्—“सर्वत्रालम्बनं यावत् देशकालान्यथात्मकम्” (श्लो० वा०, नि० १०८) इति ! अत्राह—अन्यथा चेति । व्याहृतमिति । तत्त्वान्यथाकारयोः परस्पर-परिहारमित्यलक्षणात्वेनैकत्र धर्मस्ययोगात् । किञ्च—सर्वमेव श्रान्तं निराकारपक्षे साकारपक्षे च निर्विषयमेवैतं^३ ज्ञानमिति^३ प्रतिषेद्यत्याह—निराकारे हीत्यादि । निराकारज्ञानवादिना हि नीलावाकारोऽर्थागत एव नुम्वते । न च यथा श्रान्त-ज्ञानप्रतिभासी पीतादि, तथा अज्ञानद्विरर्थोऽसम्बन्ध इति स्फुटतरमेवाविषयत्वमस्य ।

ननु च नीलावाकारो यदि नार्थागत, तदावश्यं तेन ज्ञानगतेन भवितव्यम्; अन्यधोमयत्राभावे कथमनुम्वेत, ततश्च ज्ञानगताये कथं निराकारता विज्ञानस्येति वक्तव्यम् ! सत्यमेतन्; किन्तु अमुपगम्य निराकारज्ञानवादिपक्षमेतद् विज्ञानस्य

१, यथा—गा० । २, ०दाकारान् २५८-५९० । ३-३, ०मेवेति—पा०, गा० ।

साकारज्ञानपक्षेऽपि बाह्याकारानुरूपतः ।
 ज्ञाने निर्भाससम्भूतावयौ विदित उच्यते ॥ २४९१ ॥
 इह बाह्यानुरूपेण न तु ज्ञानं प्रवर्तते ।
 तस्मान्निविषयं सर्वं भ्रान्तं चित्तमिति स्थितम् ॥ २४९२ ॥
 न च व्यञ्जकसद्भावो युक्तो नित्ये विशेषतः ।
 तत्संस्कारानुकारेण^१ नातो भिन्ना धियो ध्वनौ ॥ २४९३ ॥

नादैः शब्दाभिव्यक्तिलाघनम्
 घटादिग्रहणार्थं हि यथा शक्ति^२ नियच्छति ।
 न प्रदीपस्तथा श्रोत्रे ध्वनिः शब्दोपलब्धये ॥ २४९४ ॥

निर्विषयत्वमुच्यते । यस्तु निराकारं ज्ञानमिच्छति तेनैवात्र परिहारो वाच्यः ।
 साकारज्ञानपक्षेऽप्यर्थसदृशात्माकारानुभववदर्थानुभवो व्यवस्थाप्यते । न च भ्रान्ते
 ज्ञानेऽर्थसदृशात्माकारानुभूतिरस्तीत्यविषयमेव । न च साकारनिराकारभ्यामन्यः
 प्रकारोऽस्ति विषयग्रहणं प्रति^३ । तस्मात् सर्वमेव भ्रान्तं ज्ञानं निर्विषयमिति
 सिद्धम् ॥ २४८९-२४९२ ॥

[G 675] न चाप्यत्र भ्रान्तिनिमित्तं सम्भवतीति दर्शयन्नाह—न च
 व्यञ्जकसद्भाव^४ इत्यादि । व्यञ्जकभेदो हि ध्वनौ = शब्दे भेदविभ्रमनिमित्तमुप-
 ष्यते । न च नित्यस्य कस्यचिद् व्यञ्जकोऽस्ति; तस्य तत्राभिहितकरत्वात् । न चा-
 कुर्वन् कश्चिद् विशेषं तस्य व्यञ्जको युक्तः; अतिप्रसङ्गात् । एवं हि यत्किञ्चिदस्य
 कस्यचिद् व्यञ्जकं स्यात् । तस्मात् व्यञ्जकसंस्कारानुकाराद् ध्वनौ = शब्दे
 भिन्ना बुद्धयो युक्ता ॥ २४९३ ॥

यदुक्तम्—“यथा घटादेर्दीपादिरभिव्यञ्जक इत्येते” (तत्त्व० २१६९)
 इत्यादि, तत्रेदं प्रथमं श्लोकार्थमुपक्षिप्यैकेन श्लोकेन, द्वितीयादिलोकैर्द्वैतप्रयत्नाह—
 घटादिग्रहणार्थं हीत्यादि । संस्कृतयज्ञज्ञान श्रोत्रम्, इदं तु वक्तव्यम्—किं^५

१. •वस्कारानुरूपेण—या०, गा० ।	२. व्यक्ति—गा०, गा० ।
३. प्रतीति—या०, गा० ।	४. व्यञ्जकसद्भाव—ने० ।
५. •वस्काराद्—या०, गा० ।	६. किन्तु—या०, गा० ।

श्रोत्रोपलब्धो योग्यश्चेच्छब्दः प्रकृतिसंस्थितः ।
 असंस्कृतेऽपि तच्छ्रोत्रे किमर्थं नोपलभ्यते ॥ २४९५ ॥
 योग्यकारणसद्भावाद् भवेदेवोपलम्भनम् ।
 संस्कृतश्रोत्रसद्भाववेलामिव तस्य, तत् ॥ २४९६ ॥
 नोपलब्धौ स योग्यश्चेत् पश्चादपि कथं भवेत् ।
 भावे च योग्यतायोगी^१ शब्दो जातोऽपरो भवेत् ॥ २४९७ ॥
 अथ पश्चादपि ज्ञानं नैव तद्वलभावि तत् ।
 संस्कृतश्रवणादिभ्यस्तस्योत्पादस्तु वर्ण्यते ॥ २४९८ ॥
 शब्दस्याज्ञेयतैव^२ स्यात् तस्मिन्ननुपयोगतः ।
 तस्य नैव रसादिभ्यो विशेषः कश्चनास्ति हि ॥ २४९९ ॥

प्रकृत्या शब्द स्वविषयज्ञानोत्पत्तौ समर्थः । आहोस्विदसमर्थ इति । आद्ये पक्षे
 श्रोत्रसंस्कारात् प्रागप्युपलब्धिप्रसङ्गः । एतदेवाह—असंस्कृतेऽपीत्यादि । तस्येति
 शब्दस्य । तदिति तस्मात् । प्रयोगस्तु 'यदि विकल्कारणम्' इत्यादिकं
 पूर्ववद् वाच्यं, श्रोत्रसंस्कारवैयर्थ्यप्रसङ्गश्च ।

अथ द्वितीयपक्षः, तदा श्रोत्रसंस्कारेऽपि शब्दोपलम्भो न प्राप्नोति, सर्वदैव
 शब्दस्यायोग्यत्वात् । ततश्चास्मिन्नपि पक्षे श्रोत्रसंस्कारवैयर्थ्यमेव । प्रयोग —
 यो यदुत्पादनायोग्यावस्थातो न विशिष्यते न स तत् करोति, यथा कोद्रव शाल्य-
 कुर्मः । [G 676] न विशिष्यते च संस्कृतेऽपि श्रोत्रे शब्दो ज्ञानोत्पादना-
 योग्यावस्थात् इति व्यापकानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुरित्यादर्शयति—भाष्य
 इति । योग्यतया सम्बन्धो यस्यास्ति स योग्यतायोगी ॥ २४९४-२४९८ ॥

ननु च यदि हिशब्दो ज्ञानोत्पत्तौ कारणमिष्टं स्यात्, तदा तत्र तस्य योग्या-
 योग्यविकल्पोऽवतार लभेत, यावता श्रोत्रमेव संस्कृत शब्दोपलब्धौ कारण-
 मित्यते, न शब्दः, तेन न भवति यथोच्छ्रोत्रोपसङ्गः ।—इत्येतदागूर्णं परि-
 हरन्नाह—शब्दस्येत्यादि । एव हि रसादिवच्छब्दस्यानुपयोगात् तज्ज्ञानश्रेयता

१. चायोग्यता०—जे० ।

२. •स्वाप्रालम्बन—या०, गा० ।

शब्दबोधस्वभावं वा जनितं नाम तैरिदम् ।
 ज्ञानं शब्दनिराशांसैः संस्कृतश्रवणादिभिः ॥ २५०० ॥
 तज्ज्ञानज्ञेयरूपो यं तथापि^१ त्वनुवर्तते ।
 शब्द इत्यनुवृत्तिः स्याद् विज्ञानस्यापि तस्य ते ॥ २५०१ ॥
 अन्यथा ह्यनुवृत्तान्नाज्ञानं^२ स त्वनुवर्तते ।
 तज्ज्ञेयः शब्द इत्येवं परा स्याद् व्याहृतिस्तव ॥ २५०२ ॥

न प्राप्नोति । प्रयोगः—यो यत्र ज्ञाने नोपयोगं प्रतिपद्यते न स तज्ज्ञानज्ञेयः,
 यथा रसादिः श्रोत्रज्ञाने । नोपयुज्यते च शब्दः श्रोत्रज्ञान इति व्यापकविरुद्धोप-
 लब्धिः । नायमनैकान्तिकः; अनुपकारस्य ज्ञेयत्वे सति नियमाभावाद् रसादेरपि
 श्रोत्रविज्ञानविज्ञेयत्वप्रसङ्गात् ॥ २४९९ ॥

ननु च स्वकारणस्य नियमकत्वाज्ञातिप्रसङ्गो भविष्यति, तथा हि—संस्कृत-
 श्रोत्रसमनन्तरप्रत्ययादिभ्यः समुत्पद्यमानं शब्दबोधोपात्मकमेवोत्पद्यते, न रसादिवोधा-
 त्मकम्; कारणशक्तिप्रतिनियमात् । अथ च शब्दस्य हेतुत्वाङ्गीकरणेऽपि कारण-
 शक्तिप्रतिनियमोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा हि—तुल्येऽपि सर्वेषां हेतुत्वे कस्माच्छब्द-
 बोधात्मकमेव भवति शब्दज्ञानं न श्रोत्रादिवोधात्मकमिति चोद्ये हेतुशक्तिप्रति-
 नियमैरेवोत्तरं वाच्यमित्येतत् सर्वमालोच्यनैकान्तिकता परिहरनाद्—शब्दबोध-
 स्वभावं वेत्यादि । नामेत्यग्युपगमे । यथा चायं पक्षो न युज्यते तथा पश्चात्-
 “को वा ज्ञानस्य” (तत्र ० २५०६) इत्यादिना प्रतिषेधविष्यति । संस्कृत-
 श्रवणादिमिरिति । आदिशब्देन समनन्तरप्रत्ययादिपरिग्रहः ॥ २५०० ॥

यदि नाम शब्दो न कारणम्, तथापि दोष एव, तथा हि—किमस्ती शब्दः
 प्रकृत्या तज्ज्ञानज्ञेयस्वभावः ? उत नेति ?—पक्षद्वयम् । प्रथमे पक्षे दोषमाह—
 तज्ज्ञानज्ञेयेत्यादि । [G 677] यदि तज्ज्ञानज्ञेयस्वभावः शब्दः स्यात्, तदा
 सर्वकालं शब्दरूपवत् तद्विज्ञानस्यापि नित्यत्वं स्यात्; तद्विज्ञेयस्वभावानुवृत्तेः । न हि

१. यथापि—वा०, गा० ।

२. शब्द न ज्ञान—वा०, गा० ।

ज्ञानज्ञेयस्वभावौ तौ बद्धौ शृङ्खलधेव हि ।
 एकभावे द्वितीयस्य प्राप्तिरव्यभिचारतः ॥ २५०३ ॥
 संस्कृतश्रवणोत्पाद्यज्ञानसम्बद्ध एव हि ।
 श्रोत्रसंस्करणेऽपीति ज्ञानमाक्षिप्यते स्फुटम् ॥ २५०४ ॥
 तज्ज्ञेयात्मा न शब्दश्चेदतदात्मरसादिवत् ।
 न तद्बोधस्वभाव स्याच्छ्रोत्रज्ञानं तथा सति ॥ २५०५ ॥
 को वा ज्ञानस्य सम्बन्धः शब्देन घत इष्यते ।
 तच्छब्दबोधरूपं हि न तादात्म्यं विभेदतः ॥ २५०६ ॥

देवदत्तस्य दण्डसम्बन्धस्वभावानुवृत्तौ न दण्डस्यानुवृत्तिर्भवेत् । बद्धौ शृङ्खलधेव
 हीति । द्विशब्दो यस्मादर्थे । यस्माज्ज्ञेयज्ञानयो स्वभावौ शृङ्खलधेव बद्धौ,
 तस्मादेकस्वभावसद्भावे द्वितीयस्य प्राप्तिसद्भावे प्राप्नोत्यव्यभिचारदिति सिद्धम् ॥
 २५०१-२५०३ ॥

भवत्वेवम्, को दोष इत्याह—संस्कृतेत्यादि । संस्कृतश्रवणोत्पाद्य-
 ज्ञानसम्बद्ध एव हीति । शब्दोऽनुवर्त्तत एव इत्यध्याहार । यस्मात् संस्कृत-
 श्रवणोत्पाद्येन ज्ञानेन सम्बद्ध शब्द सर्वदानुवर्त्तते, तस्मादसंस्कृतश्रोत्रस्यापि
 तज्ज्ञानं प्राप्नोतीति व्यर्थं श्रोत्रसंस्करणम् ॥ २५०४ ॥

द्वितीयेऽपि पक्षे दोषमाह—तज्ज्ञेयेत्यादि । सुबोधम् ॥ २५०५ ॥

एतच्च सर्वं तदनुपकार्यस्यापि ज्ञानस्य तद्बोधस्वभावत्वमभ्युपगम्योक्तम्,
 इदानीं तद्बोधस्वभावत्वमेवमसति सम्बन्धे ज्ञानस्यायुक्तमिति प्रतिपादयन्नाह—को
 चेति । [G 678] द्विविध एव हि वस्तूना प्रतिबन्ध—तादात्म्यम्, तदुत्पत्तिश्च,
 अन्यत्रोपकराभ्यात् । न चानुपकार्योपकारणयो सम्बन्धो युक्तः अतिप्रसङ्गात् ।
 स च द्विविधोऽपि प्रतिबन्धो नास्ति शब्दज्ञानयोरिति कथं तद्बोधस्वभावज्ञानमसति
 प्रतिबन्धे भवेत् ! अन्यथा एतिप्रसङ्ग स्यात् ।

१. सन्त्रोत्र०—पा०, गा० ।

२. पा०, गा० पुस्तकयोनास्ति ।

३. तद्विशानं—पा०, गा० ।

न च तस्य तदुत्पत्तिः शब्दस्याजनकत्वतः ।
 तदुत्पत्ती तु नियमात् सा सदाभाविनी भवेत् ॥ २५०७ ॥
 एवं तद्विषयं ज्ञानं सद्योत्पद्येत वा न वा ।

अथापि स्यात्—तदाकारोत्पत्त्या तद्विषयस्वरूपं तज्ज्ञानं व्यवस्थाप्यते
 विनापि प्रतियन्धेनेति ? तदेतदसम्यक् ; निराकारज्ञानाभ्युपगमात् । न हि मीमां-
 सर्कः साकारं ज्ञानमभ्युपगम्यते । भवतु वा, तथाप्ययुक्तम् ; शब्दस्य परोक्षत्व-
 मसङ्गात् । एवं हि शब्दपरोक्षत्वमेव स्यात् प्रत्यक्षत्वम्, ततश्च तत्साधकप्रमाणा-
 भावात् तदाकारं तद्विज्ञानमित्येतदेव न सिद्धयेत् । नापि कार्यव्यतिरेकात् तत्सिद्धिः ;
 तस्य जनकत्वानभ्युपगमात् ।

स्यादेतत्—यस्यापि साकारवादिनो जनक एव विषयः, तस्यापि सर्व-
 दैवार्थस्य परोक्षत्वात् कथमर्थाकारत्वं ज्ञानस्यावगतमिति ? सत्यम् ; किन्त्वयं तस्यो-
 पयो यत् तत्कार्यव्यतिरेकतः कारणान्तरं निश्चिनम्, तद्विज्ञानस्य नीलघाकारमेद-
 क्षत्वेन निश्चितमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तथा हि—चक्षुरालोकमनस्काराणां
 सर्वविज्ञानेषु तुल्यत्वात् तत्कृतो ज्ञानस्य नीलदिनेद इति सामर्थ्यावगतं कारणान्तरं
 व्यतिरेकतोऽनुमितम्, तत्कृतोऽयं मेद इति निश्चीयते । तेन तत्कृतकत्वात्
 तस्यासावाकारो ज्ञानेन गृहीत इति व्यवस्थाप्यते । न त्वयमपि भवतोऽस्त्युपादः ;
 तस्य कारणत्वानभ्युपगमात् ।

स्यादेतत्—चक्षुरादीनामपि सर्वदा परोक्षत्वात् सर्वविज्ञानेष्वविशिष्टत्वं कथम-
 वसितमिति ? सत्यमेवमेतद् विज्ञानवादचिन्तायाम् । स हि विज्ञानवादी स्वमा-
 दाविव समनन्तरप्रत्ययकृतमेव विज्ञानस्य विशेषं वर्णयति, न बाह्यकृतम् ; किन्तु
 सति बाह्येऽर्थे सर्वगतदुच्यते, अन्यथा हीनमेव चोदनीयम्—कार्यव्यतिरेकतोऽपि
 कथं बाह्यसिद्धिः स्यादिति कारणमात्रास्तित्वं सिद्धयेत्, न तु बाह्यम् । तत्तु
 कारणं स्वमादाविवान्तरगपि सम्भाव्यमित्यलं प्रसङ्गेन ।

अथापि जनकत्वमभ्युपगम्यते शब्दस्य, तथापि दोष इति दर्शयन्नाह—
 तदुत्पत्तावित्यादि । सेति तदुत्पत्तिः । एवमित्यादिनोपसंहरति । न चेति अजन-

इत्येकान्ते स्थिते व्यर्था श्रोत्रसंस्कारकल्पना ॥ २५०८ ॥
 कादाचित्के हि संस्कारे सत्येव ज्ञानसम्भव ।
 कदाचिदिति शोभेत संस्कारपरिकल्पना ॥ २५०९ ॥
 ज्ञानकार्यावसेयश्च संस्कार शक्तिलक्षण ।
 तच्च ज्ञान सदाभावि यदि वा भावि सर्वदा ॥ २५१० ॥
 कादाचित्क कथं नाम संस्कार तस्य सूचयेत् ।
 उत्तर^१ श्रोत्रसंस्काराज्जात^२ साधु प्रकाशितम् ॥ २५११ ॥
 शक्तिराधीयते श्रोत्रे यदि वाऽव्यतिरेकिणी ।
 व्योम्नो दिशो वा नित्यत्व ततो हीयेत जन्मत ॥ २५१२ ॥

कल्पने । इत्येकान्त इति । नित्यं ज्ञानस्य सदसवालक्षणे ॥ २५०६ २५०८ ॥

एव तावच्छ्रोत्रस्य संस्कारमभ्युपगम्य विषयस्य जनकजनकत्वभावचिन्तया
 [G 679] श्रोत्रसंस्कारवैयर्थ्यमुक्तम्, इदानीं श्रोत्रसंस्कार एव न सम्प्रतीति
 प्रतिपादयताह—कादाचित्के हीनादि । एव हि संस्कारकार्यं विज्ञान कादा
 चित्क युज्यते, यदि संस्कार कादाचित्को भवेत् । अन्यथा कारणे नित्यम
 विच्छेदे स्थिते तत्कार्यं किमिति कदाचिद् भवेत् । न च संस्कार कादाचित्को
 नित्यस्य श्रोत्रस्य युज्यते इति दृश्यताह—ज्ञानकार्यावसेयश्चेत्यादि । तथा हि
 श्रोत्रादे संस्कारो ज्ञानकार्यगावनीयमान शक्यतामक एव संस्कारो भवेत्,
 शक्येव कार्यावसेयत्वात् । सा न शक्ति श्रोत्रस्यात्मगुतीव, न व्यतिरेकिणी^३,
 तत एव^४ कार्योत्पत्ते श्रोत्रस्य कारणत्ववसतात् । सम्बन्धासिद्धेश्च शक्तिसद्भावे
 सद्भाविज्ञानं सदा भवेत् । अथासद्भावं तदा न कदाचित् तद्भाविज्ञानं भवेत् ।
 ततश्च कादाचित्कत्वं ज्ञानस्य न स्यात् । तन्मात्रं कादाचित्कं विज्ञानं कथं श्रोत्रस्य
 शक्तिक्षणं संस्कारं सूचयेत् । नैव ॥ २५०९-२५११ ॥

अथापि स्यात्—नेत्रं स्वामानिदी शक्तिर्ज्ञानकार्यानुमेषा, तेन कादाचित्कं
 विज्ञानं शक्ये सूचयमुपपद्यते एव । इत्याह—शक्तिराधीयत इत्यादि । व्यासगुण

१-१ उत्तरभोष—२-२ पुलक पाठा ।

२-२ तद्व्यतिरेकिणी तत—वा० गा० ।

भावाच्चाव्यतिरिक्तत्वान्नित्यत्वं संस्कृतेरपि ।

' भाववत्त्वेन' तज्जन्यं विज्ञानं सर्वदा भवेत्' ॥ २५१३ ॥

व्यतिरेके तु तत्प्येति सम्बन्धो नोपपद्यते ।

श्रोत्रस्याकारकत्वं च शक्तेर्ज्ञानसमुद्भवात् ॥ २५१४ ॥

वा शक्तिराधीयेत, व्यतिरिक्ता वा, व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ता वा—इति पक्षत्रयम् । प्रथमे पक्षे शक्तिस्वरूपवदनित्यत्वं श्रोत्रस्योभयाम्कस्यापि प्राप्नोति । कुतः ? वन्मतः = उत्तरेः । अथापि स्यात्—न श्रोत्रस्य शक्तितोऽनन्यत्वमभ्युपगतम्, किं तर्हि ? शक्तेरेव श्रोत्रादिति, तदेतत्पश्यत महतो बन्ध्वान्यस्य^१ विलसितम् । कथं हि नामैकस्य स्वभावस्य संक्षेपे तद्वैवापरो दूरीभवेत्; परस्परस्वभावानुभवेशलक्षणत्वाद्भेदस्य । [G 680] न हि सलिलं पयसो दवीयसि गोचरे वर्तमानमनुभवति तत्संक्षेपमिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ २५१२ ॥

भवतु चायं पक्षः, तथापि दोष एवेति दर्शयन्नाह—भावाच्चेत्यादि । भावस्वरूपवत् संस्कारस्यापि नित्यत्वं प्राप्नोति; व्यतिरेकात् । ततश्चायनपरो दोष इत्याह—तेनेत्यादि ॥ २५१३ ॥

द्वितीयेऽपि पक्षे दोषमाह—व्यतिरेके इत्यादि । शक्तेर्भावाद् व्यतिरेकेऽभ्युपगम्यमाने तस्यासौ शक्तिरिति सम्बन्धो न स्यात्; अनुपकार्यस्य पारतन्त्र्यायोगात् । अथ^२ श्रोत्रं शक्तिमुपकरोति; व्यञ्जकस्यैव नादादेशुपकारकत्वेनेष्टत्वात् । अथ श्रोत्रस्याप्युपकारकत्वम्; तदा शक्त्युपकारिण्या अपि शक्तेः श्रोत्राद् व्यतिरेक इत्यनवस्था स्यात् । ततश्च शक्तीनामेव परम्परया घटनाच्छक्तेरेव कार्योत्पत्तेः श्रोत्रस्याकारकत्वं स्यात् । ततश्चावस्तुत्वप्रसङ्गः । अथ शक्त्युपकारिण्याः शक्तेरव्यतिरेकोऽभ्युपगम्यते ? क इदानीमाचार्यां शक्तावव्यतिरेके प्रद्वेषः ! किञ्च—नित्यं शक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः; तद्वेतो श्रोत्रस्य नित्यत्वात् । न चानुपकार्यस्य सहकार्यपेक्षा काचित् ॥ २५१४ ॥

१-१ पा० पुस्तके नास्ति; प्राप्नोति तेन वल्गुग०—गा० ।

२. दान्प्यस्य—पा०, गा० ।

३. न च—गा० ।

भेदाभेदविनिर्मुक्तं व्यस्तं पक्षान्तरं ततः ।
 उत्तर श्रोनसंस्कारादसंस्कृतधियोच्यते ॥ २५१५ ॥
 एतेनैव निषेद्धव्या विषयोभयसंस्कृतिः ।
 तस्मान्निषेधव्यभिव्यक्तिः सर्वथापि निरास्पदा ॥ २५१६ ॥
 ततश्च व्यक्तिमाश्रित्य दीर्घह्रस्वकमावयः ।
 ये केचित् प्रविभज्यन्ते तेषां सर्वे निरास्पदाः ॥ २५१७ ॥
 शब्दनादयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकमावनिरसनम्
 अप्राप्तिमात्रसाम्येऽपि न सर्वस्य ग्रहो यथा ।
 अयस्कान्तेन लोहस्य सामर्थ्यनियमस्थितेः ॥ २५१८ ॥
 शङ्करस्वामिमतज्जण्डनम्
 अयस्कान्तप्रभाप्राप्त्या तत्राप्याकर्षणं यदि ।

तृतीयं पक्षमाह—भेदाभेदेत्यादि । व्यस्तमिति । पुद्गलादिपरीक्षायाम् ।
 एकस्यैकदा विधिप्रतिषेधायोगात् । तथा हि [G 681] भेदाभेदो परस्परपरिहार-
 स्थितलक्षणी, तयोरेकस्वभावव्यवच्छेदनैवापरस्य परिच्छेदात् । यस्य हि यदात्म-
 भवच्छेदमन्तरेण न स्वभाव परिच्छिद्यते, स तत्परिहारैण स्थित, यथा भाषामाव-
 योरन्यतर । यौ च परस्परपरिहारस्थितलक्षणी, तयोरेकस्वभावविषयोऽपरविधिना-
 न्तरीयक इत्यन्यत्वनिषेधे सामर्थ्यात् तादात्म्यविधिरिति तदानीमेव तस्यापि प्रतिषेधो
 न युक्त, अन्यत्वस्याप्यप्रतिषेधसत्तादित्येवमुभयपक्षे दोषो वाच्य । एतेनैवेति ।
 भ्रष्टस्या ज्ञानोत्पादनयोग्यायोग्यस्वभावविकल्पद्वारेण । तस्मादित्यादिनोपसंहरति ।
 भ्रमादय इत्यादिशब्देन प्लुतोदाहादिपरिमह ॥ २५१५—२५१७ ॥

'येषां त्वमात्रज्ञातोऽयं शब्द श्रोत्रेण शृण्वते' (तत्त्व० ११७३) इत्यादा-
 वाह—अप्राप्तिमात्रसाम्येऽपीत्यादि । यद्यपि सर्वोऽप्राप्त, तथापि पदार्थानां
 शक्तिप्रतिनियमात्र पूर्वस्य विषयस्य मह = महर्षं प्राप्नोति । यथा—अय-
 स्कान्तो नामोपलोऽप्राप्तमय कर्षणपि न सर्वमप्राप्तं कर्षति ॥ २५१८ ॥

अयस्कान्तप्रभेत्यादिना शङ्करस्वामिमतेन दृष्टान्तासिद्धिमासाहते । स

ननु प्रभा न दृश्येयं कथमस्तीति गम्यते ! ॥ २५१९ ॥

कस्मादाप्तं न काष्ठादि सा समाकर्षति प्रभा ।

तच्छक्तिनिपतरवाच्चेदप्राप्तावपि तत्समम् ॥ २५२० ॥

दूरमध्यसमीपस्थंरक्रमेणैव गम्यते ।

प्रयोगानन्तरं तत्र सर्वेषां ज्ञानजातितः ॥ २५२१ ॥

उद्द्योतकरमतखण्डनम्

दूरासन्नादिभेदेन स्पष्टास्पष्टं यथेक्ष्यते ।

हि प्राह—“तत्राप्ययस्कान्तमणिप्रभावेधवशादेवाकर्षणमयसः, अन्यथा सर्वदेशाव-
स्थितानामयसामाकर्षणं स्यात् । यद्यपि तस्य प्रभा प्रदीपप्रभावाद्योपलभ्यते, तथा-
प्यनुमेया; व्यवधाने 'दूरे' 'आकर्षणदर्शनात्' ( ) इति । नन्यित्यादिना
प्रतिविषये । न दृश्यते” इत्यनुपलम्बेन सद्व्यवहारनिषेधं करोति ॥ २५१९ ॥

यद्यपि प्रसङ्गसाधनमुक्तम्—“सर्वदेशावस्थितानामयसामाकर्षणप्रसङ्गात्” इति,

तत्परिहरप्राह—कस्मादाप्तमित्यादि । प्राप्तिपक्षेऽपि तुल्यः प्रसङ्गः—कस्मात्
साऽयस्कान्तप्रभा सर्वं प्राप्तं काष्ठादिकं [G 682] नाकर्षतीति । पदार्थस्वभाव-

प्रतिनियमात्प्रातिप्रसङ्ग इति चेत् ? अप्राप्तिपक्षेऽपि पदार्थस्वभावस्य नियामकत्वं
केनापहतम्, येन तत्र नेष्यते । तस्माददृष्टप्रभाकल्पनं व्यर्थमेव ॥ २५२० ॥

यदुक्तम्—“तत्र दूरसमीपस्थग्रहणाग्रहणे सरो । स्यातां न च क्रमः”

(तत्त्व० २१७४) इति, तत्राह—दूरेत्यादि । क्रमग्रहणमसिद्धम्; शब्द-
प्रयोगानन्तरं युगापद्धिज्ञानोत्पत्तेः ॥ २५२१ ॥

यद्योक्तम्—“नापि तीव्रमन्द्रादिसम्भवः” (तत्त्व० २१७४) इति,

तत्राह—दूरासन्नादीत्यादि । यथा रूपमप्राप्य गृहमाणनभ्यापि च स्पष्टमी-
क्ष्यते, तथा शब्देऽप्यव्याप्तिन्यमप्यं गृहमाणे च तीव्रमन्द्रादिवेदना भवियति ।
ननु च 'परं प्रति' रूपस्याप्यप्राप्य ग्रहणमसिद्धम्, तत् कथं दृष्टान्तत्वेनोच्यते

१-१. घनपारे—पा० ।

२. दृश्येयम्—पा०, गा० ।

५. अप्यप्रापि—पा० ।

२. चानां पा०—पा०, गा० ।

५. मप्यापि—पा० ।

६-६. परत्वं—पा०, गा० ।

रूपं तथैव शब्देऽपि तीव्रमन्दादिविद् भवेत् ॥ २५२२ ॥

इति ! नैव दोषः; यद्यपि परस्य वचनमात्रात् सिद्धम्, तथापि यत् प्रमाणसिद्धं तदुभयोरपि सिद्धम् । किं पुनरत्र प्रमाणम् ? सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात् । यो हि गतिमान् स सन्निकृष्टमाशु प्राप्नोति, विप्रकृष्टं निरेण; यथा देवदत्तो ग्रामाद् ग्रामान्तरं गच्छन् । शास्त्रान्द्रमसोस्तु तुल्यकालमुन्मेषसमनन्तरमेव ग्रहणं दृष्टम् । तस्मादप्राप्यकारि चक्षुरिति गम्यते ।

अत्रोद्द्योतकरः प्राह—“ज्ञानानामाश्रयत्तेः कालभेदस्याग्रहणान्मिथ्याप्रत्यय एव उपलप्यत्रशतवेषवत्” ( ) इति, तदेतदसम्भवं; एवं हि सरो रस इत्यादावपि क्रमव्यवसायो न स्यात्; आश्रयत्तेस्तुल्यत्वात् । ततश्च प्रतीविभेदो न स्यात्, सर्वासां च बुद्धीनामाश्रयत्तिरस्तीति न कदाचित् क्रमग्रहणं स्यादिति प्राग् निलोठितमेतद् विस्तरेण ।

पुनः स एवाह—“यद्यप्राप्यकारि चक्षुर्भवेत्, तदा न बुद्ध्यादेराकरणस्य सामर्थ्यमस्तीत्यावरणानुपपत्तिः । यच्च दूरीभूतरयाग्रहणं अन्तिके च ग्रहणं तत्र स्यादविशेषात् । स्यादेतत्—य एव हि चक्षुषो विषयीभावत्वर्थः स उपलभ्यते यद्य न भवति नासातुपलभ्यते इति ! तच्च नैवम्; सम्बन्धव्यतिरेकेण विषयीभावानुपपत्तेः । कोऽयं सम्बन्धव्यतिरेकेण विषयीभावो नाम ? केवलं मयोच्यते [G. 683] सम्बन्ध इति, भवताऽभिधीयते विषयीभाव—इति न कश्चिद्विशेषः” ( ) इति, तदेतदसम्भवं; कारणोभावो हि विषयीभाव उच्यतेऽस्माभिः, न सम्बन्धः । तथा हि—रूपद्विविषयश्चक्षुषो विज्ञानोत्पत्तौ सदाकारिता प्रतिपाद्यमानो विषयीभवतीत्युच्यते, न तु तेन सदाच्छिन्नम् । द्विविषय सदाकारार्थः— परस्परपन्नारो वा, यथा—प्रमादश्च दूरादपवरकमतिष्ठस्य; एकार्थत्रित्या वा, यथोन्मिषत्तमात्रेण रूपं गृह्यतः । उभयथापि विशङ्क्य कारणद्विशेष एव विषय उच्यते, न तु सम्बन्धी ।

१. •ग्रहणम्—गा०, गा० ।

२. तत्र—गा० ।

३. निलोठितम्—गा० ।

४. । परस्पर(पव), गद०—गा० ।

परस्य चोद्यम्

भिन्नाभानां मतीनां चेदेकालाम्बनता कथम् ? ।

तन्निरसनम्

तुल्यं रूपधियामेतद्योद्यं बाह्यार्थवादिनाम् ॥ २५२३ ॥

स एव कारणविशेषप्रतिनियमोऽसति सम्बन्धे न स्यादिति चेत् ? न; स्वकारणशक्तितः प्रतिनियमसिद्धेस्तथाभूत एवासी स्वकारणादुत्पद्यमान 'उत्पद्यते । येन कश्चिदेव ज्ञानजनको भवति नान्यः; कारणभेदेन भिन्नस्वभावत्वात् सर्वमाबा-
नाम् । यथा च भवतस्तुल्येऽपि सम्बन्धे किमिति चक्षू रूपमेवोपलभते, न रसम् । तेनासम्बन्धान्नोपलभत इति चेत् ? स एव हि सम्बन्धः किमिति न स्यात् ? देशस्याभिन्नत्वात् । न ह्यत्र नियामकं किञ्चिदस्ति कारणम्, येनाभिन्न-
देशत्वेऽपि रूपमेवानुसरति चक्षु, न रसं तद्देशवर्तिनमपि, नाप्यतिदूरदेशवर्ति
रूपमिति । स्वहेतुनियामक इति चेत् ? तदेतदप्राप्तियशोऽपि समानमित्यलं
वित्तरेण ॥ २५२२ ॥

भिन्नाभानामित्यादिना परस्य चोद्यमाशङ्कते । कथं भिन्नाभानां मतीना-
मेको विषयो भवेत्, एवं हि रसरूपादिवुद्धीनामेकालम्बनता स्यादिति परस्या-
मिषयः । परिहारमाह—तुल्यमित्यादि । रूपधियाम् = रूपविषयाणामपि बुद्धी-
नाम् एतद्योद्यं समानम्—कथमेकविषयता भवेत् दूरासन्नादिभेदेन स्पष्टादि-
प्रतिमासानानिति । एतच्च बाह्यार्थवादिना चोद्यम्, ये विषयगतमेवाकारं वर्ण-
यन्ति न विज्ञानगतम् । ये पुनर्यज्ञानवादिन, तेषां सर्वमेव विज्ञानं निर्विषय-
मग्नसंवेदनं स्पष्टाकारमेवद्विषयमेवोपब्रूयत इति न तेषां चोद्यम् । येषामपि
बाह्यार्थवादिनाम् 'साकारं ज्ञानम्' इति पक्षः, तेषां सर्वात्मना नियमसारूप्यानभ्युपग-
मात् केनचिदंशेन सारूप्यात् भिन्नाभानामपि मतीनामेकविषयमनिरूप्येति न
चोद्यम् ॥ २५२३ ॥

१. उपपद्यते—गा० ।

२. ते—गा०, गा० ।

प्राप्तिग्रहणपक्षे तु कर्णान्यन्तरपक्षवत् ।
 न विच्छिन्न इति ज्ञानं मेघशब्दादिके भवेत् ॥ २५२४ ॥
 तद्विच्छिन्न इति ज्ञानजनकत्वाद् यथा मनः ।
 श्रोत्रमप्राप्यकारि स्यान्नान्यथैव त्वगादिवत् ॥ २५२५ ॥
 मनोऽपि प्राप्यकारीति ये प्राहुः क्षणमात्रतः ।
 विद्वरतरदेशस्थं चेतस्तेषां न युज्यते ॥ २५२६ ॥
 उद्द्योतकरञ्जुमारिलमतखण्डनम्
 यत्तु बाह्येन्द्रियत्वादि प्राप्यकारित्वसाधनम् ।

शब्दस्य तर्हि प्राप्तिग्रहणे किं बाधकं प्रमाणम्, अप्राप्तिग्रहणे च किं साध-
 कम् ! इति प्रश्ने सत्याह—प्राप्तीत्यादि । [८ ८४] कर्णान्यन्तरपक्षवदिति
 वैपर्य्यदृष्टान्त । पक्षघन्ताद् वति । यथा कर्णवृद्धिकिनोदनकारिण पत्रत्रिपक्षस्था-
 विच्छिन्नः' शब्द उपलभ्यते, तथा मेघादिशब्दस्यापि कदम्बगोलकन्यायेन प्रति-
 सर्पत. कर्णदेशमागतस्यैव ग्रहणात् तुल्यं ग्रहण प्राप्नोति । न च स्वकारणसंयोग-
 समवायिदेशवशादय विच्छेदविघ्न इति शक्य यत्तुम्; तेषां श्रोत्रेणाग्रह-
 णात् । न अग्निपथीमूलपदार्थानारमारोपयदुत्पद्यते वच्छिद् विज्ञानम् । न हि चक्षु-
 विज्ञानं रससारूप्यं समारोपयतीति ॥ २५२४ ॥

तदेवं प्राप्तिग्रहणे बाधकं प्रमाणमभिधाय, अप्राप्तिग्रहणे साधकमाह—
 तद्विच्छिन्न इत्यादि । तदिति तस्मात् । नान्यथैव त्वगादिशब्दिति वैपर्य्य-
 दृष्टान्त । यथा त्वगादेरिन्द्रियस्य विच्छेदेन ग्रहणं न भवति, तथात्रापि
 स्यादिति यावत् ॥ २५२५ ॥

मनोऽपीत्यादिना दृष्टान्तस्य साव्यविकल्पमाशङ्क्य परिहरति ॥२५२६॥

अत्रोद्द्योतकरञ्जुमारिलादय प्रमाणयन्ति—“प्राप्यकारिणी चक्षुः श्रोत्रे,
 बाधेन्द्रियत्वात्, प्राणादिवत् । बाधग्रहणमन्त वरणेन मनसा व्यभिचारपरिहारार्थम् ।
 तथा—करणद्वये सति व्यवहितार्थानुबलमच्छ्वान् प्राणादिवत् । विषयनिवृत्त्यर्थं

साध्यधर्मविजातीयाद्' विरोधाद् व्यभिचारितत् ॥ २५२७ ॥
 व्यस्ताः पूर्वं च संयोगविभागव्यतिरेकिणः ।
 वायोरक्षणिकत्वाच्च युक्ता नाव्यतिरेकिणः ॥ २५२८ ॥
 अत एवाविशेषत्वाद् गतिर्नास्त्योपपद्यते ।
 वेगाभावादतो नासौ यावद्वेगं प्रतिष्ठते ॥ २५२९ ॥
 कर्णव्योमनि सम्प्राप्तः शक्ति श्रोत्रे करोति चेत् ।
 तत्कशाघातवत् कस्माच्छब्दवित्तौ न तद्गतिः ॥ २५३० ॥
 शब्दावधानमेतस्य प्रतिवक्ष्याति वेदनाम् ।
 इत्ययुक्तं कशाघातवातान्तरविदस्तथा ॥ २५३१ ॥

करणत्वे सतीति विदोषणम् । तथा रूपशब्दौ प्राप्यकारिवाद्येन्द्रियप्राप्तौ; बाह्येन्द्रियार्थत्वात्, गन्धरसवत् । तथा रूपशब्दविज्ञाने प्राप्यकारिवाद्येन्द्रियप्राप्तविषयात्मने, बाह्येन्द्रियार्थत्वान्नत्वात्, गन्धरसज्ञानवत्" इति । अत्र दृषणमाह—
 यच्चित्त्वादि । सुबोधम् ॥ २५२७ ॥

[G. 605] "तस्माच्छ्रोत्रियदृष्ट्यापि" (तत्त्व० २१७५) इत्यादावाह—
 व्यस्ता इत्यादि । पूर्वमिति पदपूर्वपरिज्ञायाम् । अव्यतिरेकितास्तिर्हि भविष्यन्ति इत्याह—वायोरित्यादि । वायव एव हि सयुक्ता विद्युत्काश्चोत्पद्यमाना अव्यतिरेकिता संयोगविभागा उच्यन्ते । न चाक्षणिका क्रमेणापि सयुक्तस्वभावा युज्यन्ते; तेषामेकरूपत्वात् ॥ २५२८—२५२९ ॥

यदुक्तम्—"कर्णव्योमनि सम्प्राप्तः" (तत्त्व० २१७८) इत्यादि, तत्राह—कर्णेत्यादि । अत्र पक्षद्वयम्—कदाचिदसौ वायुरुपलभ्यस्वभावो वा भवेत्, अनुपलभ्यस्वभावो वा । प्रथमे पक्षे शब्दवित्तिकाले कशाघातस्यैव वायोरपि गति = उपलब्धि प्राप्नोति । अथापि स्माद्—युगपद्विशानद्वयानुत्पत्ते, शब्दावधानम् = शब्दोपलम्भ, एतस्य = वायोर्वेदनाम् = उपलब्धि प्रतिपञ्चतीति । तदेतदुक्तम्; शब्दोपलम्भिकाले कशाघातवातान्तरविदो वक्तुम् । यथा हि

१. अव्ययार्थ०—पा०, गा० ।

२. ०रक्षतिकत्वाच्च—पा० ।

लाघवात् क्रमभावेऽपि युगपद्विभ्रान्तिरित्यद ।
 न किञ्चित् सर्वथाप्यस्मिन् वायोरनुपलम्भनात् ॥ २५३२ ॥
 अथाप्यतोन्द्रियो वायु काणादेरिव वर्ण्यते ।
 घुष्माभिरपि तद्वाप्यै^१ स्पृष्ट्याप्तिस्तस्य^२ किंकृता ॥२५३३॥

वातान्तरस्य व्यलनादिकृतस्य कशाघातस्य च शब्दोपलम्भधेयामनुभवो भवेत्,
 तथा कर्णदेशप्रसङ्गापि वायो स्पर्शरिति स्यात् । एतेन युगपद्विज्ञानानुपपत्ति
 प्रतिज्ञाया प्रत्यक्षविरोधमाह ॥ २५३०-२५३१ ॥

न चाशूषचिन्त्याद्युगपद्विभ्रान्तिरिति प्रसङ्गादिति प्रतिपादितम् । भवतु नाम
 क्रमभागेऽपि लाघवकृतो यौगपद्यविभ्रम, तथाप्येतदुत्तरमत्र प्रकृतानुपयोगित्वात्
 किञ्चिदिति प्रतिपादयति—लाघवादित्यादि । यत्र नाम विज्ञानस्योत्पत्तिरलाघवात्
 यौगपद्यविभ्रमो भवतीति १ स्यात्, न तु । G [१८६] पुनरुपलब्धिदृष्ट्याप्तस्य
 सर्वथानुपलम्भ एव भवति । तथा हि—अत्र सर्वथैव क्रमेण यौगपद्येन वा
 वायो कर्णदेशप्रसङ्गानुपलम्भ एव । तस्मात्प्राप्तोऽयं विज्ञाने यौगपद्य
 विभ्रम इति, अद^३ = एतदुत्तर न किञ्चित् । तुच्छमित्यर्थः ॥२५३२॥

अथापीत्यादिना द्वितीयपञ्चमाह । काणादा. = वैशेषिका । तेषां शब्द
 लिङ्गो वायु । भाष्यकृताऽपि दानरंणोक्तम्—“वायवीया संयोगविभागा
 अवलम्ब्य वायो कर्णशष्पुलीप्रदेशात् प्रादुर्भवतो मोपलभ्यन्ते” (मी० द०,
 शा० भा० १११५) इति । अत्र दूषणमाह—स्पृष्ट्याप्तिस्तस्य किंकृतेति ।
 स्पृष्टि = स्पर्श, तस्याप्ति = प्राप्ति, प्रसङ्ग इति आत् । एतदुक्तं भवति—तस्य
 वायो स्पर्शप्रसङ्गो योऽयं भाष्यकारेण उक्त, स कथम्, तथा हि—“वायुतापघते
 शब्दताम्” इत्येववादिन शिक्षाशरान् प्रति भाष्यकृतोक्तम्—“वायवीयधे
 च्छन्दो” मरेद, वायो सन्निवेशविरोध” न्यात् । न च वायवीयानयवान् शब्द
 सत् प्रत्यभिज्ञानीय, यथा कस्य तन्मुपमान् । १ यैव भवति । न्यायेदव स्पर्श

१ तद्वाप्यै—वा० ।

२ एतत्—वा०, शा० ।

३ वा०, शा० पुनरुपयोगेना १ ।

४ वा० ११५०—वा०, शा० ।

५-६. शेषस्यान्वय—३० ।

अस्तु वाज्जीन्द्रियो वायुस्तत्तद्योगगतस्य तु ।
उष्णशीतेतरस्य स्यात् स्पष्टव्यस्य विदम्यवत् ॥ २५३४ ॥
अथापि कर्णशङ्कुल्या तस्यायोगात्त्र 'विन्मतिः ।
कर्णव्योम न सम्प्राप्त इत्येतन्नु कथं 'गतम् ॥ २५३५ ॥
तस्माच्छ्रोत्रियदृष्टेयं कल्पना निर्निबन्धना ।
विदुषां प्रीतये नेति श्रोत्रियेष्वेव राजते ॥ २५३६ ॥
ये^३ निरंशं^३ नभः प्राहुस्तान् प्रति प्रागुदीरिताः ।

नेनोपलभेमहि । न च वायवीयानवयवान् शब्दगतान् स्पृशान्" (मी० द०,
शा० भा० १.१.२२) इति ॥ २५३३ ॥

अभ्युपगम्याप्यतीन्द्रियत्वम्, दोषान्तरमाह—अस्तु चैत्यादि । तेन तेन
वायुना योगस्तत्तद्योग, स यस्यास्ति जल्लेबोजनगीसृक्कस्य भूतत्रयस्य तत्तथो-
क्तम् । तद्गतम् = तस्मात् तदाश्रितमिति यावत् । "द्वितीयाश्रित" (पा० सू०
२.१.२४) इत्यादिना द्वितीयासमास । एतच्च स्पष्टव्यस्येत्यनेन समाना
धिकरणम् । तस्य स्पष्टव्यस्य = शीतोष्णोत्तरस्वभावस्य वित् = वेदानां प्राप्नोति ।
अन्ययदिति । शब्दव्यङ्ग्यकामिमत्कोष्ठवायुगतादन्यस्येव । पष्ठधन्ताद् यतिः ।
यथा शिदिरसमये हिमनिचयव्यासङ्गवाहिन पवनस्य, यथा वा तरुणतरणिङ्कर-
निकरप्रसङ्गावरुद्धाशेषदिम्बिभागे^४ बहतो निदाघसमये समीरणस्य, तथा शीते-
तरचिरहितकालवर्तिनो मातरिक्षन् । स्पष्टव्यस्य शीतादेः सविद् भवति, तथेहापि
स्यात् ॥ २५३४ ॥

अथापीत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । [G 687] तस्येति वायोः ।
अयोग इति असंसर्गः । कर्णशङ्कुल्येति सम्बन्धः । शेषं सुयोगम् ॥
२५३५-२५३६ ॥

यदुक्तम्—"यद्वा वेदानुसारेण" (तत्त्व० २१९७) इत्यादि, तत्र
समानत्वाद् दूषणस्येत्यत्रैवातिदेशं कुर्वन्नाह—ये निरंशमित्यादि । निरंशाकाशा-

१. वेन्मतिः—पा०, गा० ।

३-३. निरंशं ये—जै० ।

२ मतम्—गा० ।

४. अक्षरान्तां—पा०, गा० ।

दोषा ज्ञेया निरंशकदिवद्योत्रत्वेऽपि ते समा ॥ २५३७ ॥
 एकव्यापिनभ पक्षे विनाशो न प्रकल्प्यते ।
 संस्कृताश्रयमन्यच्चेत्येकमेव हि तन्नभः ॥ २५३८ ॥
 एकव्योमात्मक श्रोत्र नास्त्यसंस्कृतशष्कुलि ।
 ततोऽधिष्ठानभेदेन संस्कारनियमोऽस्थितः ॥ २५३९ ॥
 तेनैकस्मिन्नधिष्ठाने लक्ष्यसंस्कारमिन्द्रियम् ।
 बोधक सर्वदेहेषु स्यादेकेन्द्रियवादिन ॥ २२४० ॥
 पुसा देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यताम् ।
 किन्तु प्रधानवैदेश्यमेकत्वान्नभसो न ते ॥ २५४१ ॥
 निष्प्रदेशोऽपि चात्मानं कास्त्व्येन च विदन्तपि ।
 शरीर एव गृह्णातोत्पेवमुक्तोऽपि द्रुष्यति ॥ २५४२ ॥
 बाधिर्याद्यव्यवस्थानभेतेनैव च हेतुना ।

एकश्रोत्रपक्षे ये प्रामुखा दोषा — संस्कारवैषम्यम्, संस्कारानुपपत्तिश्चेत्यादयः, ते
 दिक्द्रोत्रपक्षेऽपि समाना इति न पृथक् दूषणं वाच्यम् ॥ २५३७ ॥

यदुक्तम्—“यद्यपि व्यापि चैक एव” (तत्त्व० २१८४) इत्यादि,
 तत्राह—एकव्यापिनभःपक्ष इत्यादि । अन्यन्चेति । असंस्कृताश्रयम् । न
 एतदवयवस्य विभागो युक्तः, सावयवत्वप्रसङ्गात् । [G 600] कास्त्व्येनैव तु
 विभागेऽर्थवियोगात्कृत्वा वृत्तिकोषः, न धारोपितार्थाविविधमित्येऽर्थवियोगात् भवन्ति,
 तासां वस्तुप्रतिबद्धत्वात् । ततश्चैकस्मिन्नधिष्ठाने यदि संस्कृतमिन्द्रियं तत्र बोधक-
 म्भावम्, तदाधिष्ठानन्तरे तदेव कतरमार्थत इति सर्वत्रैव तस्यैव बोधकं च
 प्राप्नोति ।

तेन यदुक्तम्—“पुसा देहप्रदेशेषु” (तत्त्व० २१८८) इत्यादि, तत्र
 सर्वं प्रामुख्यम्, एकस्य एव विभागयोगात्तत्रिंशत् दर्शनं तत्राह—पुंसामिष्यादि ।
 प्रधानवैदेश्यमिति । अथ तस्य प्रतीत्यर्थं वैदरस्यम् = मित्राकारदत्तवर्तिन्यम् ।
 एवमुक्तोऽपि द्रुष्यतीति । एकस्य विभागयोगात् । अव्यवस्थानमिति ।

तदेवाभोग्यमन्यस्य नाविशेषाद्धि युज्यते ॥ २५४३ ॥
 अत्यक्तपूर्वरूपं हि विशेषानुदये सति ।
 कथं नाम भवेच्छ्रोत्रमभोग्यमपरस्य ते ॥ २५४४ ॥
 नित्यत्वादनपेक्षत्वाद् धर्माधर्मावशीकृतम् ।
 सदैव च नभःश्रोत्रं सर्वाभोग्यं प्रसज्यते ॥ २५४५ ॥
 धर्माधर्मोपकार्यं हि नभो नैव कदाचन ।
 नित्यत्वात् कार्यताभावे चास्य केयं वशीक्रिया ॥ २५४६ ॥
 मन्त्रौपधादिशक्त्या च पुनर्भोग्यं कथं भवेत् ।
 नित्यत्वान्न हि तत् तेभ्यो विशेषं प्रतिपद्यते ॥ २५४७ ॥

व्यवस्थान्नाभावः ॥ २५३८-४३ ॥

अविशेषमेव दर्शयति—अत्यक्तपूर्वरूपं हीत्यादि ॥ २५४४ ॥

अथापि स्याद्—धर्माभ्यां वशीकृतत्वाद् विशेषोऽस्त्येव ? इत्याह—नित्य-
 त्वादित्यादि । नित्यत्वमनपेक्षत्वे हेतुः, तथाऽवशीकरणस्य ॥ २५४५ ॥

अथानपेक्षस्यापि वशीकरणं कस्मान्न भवति ? इत्याह—धर्माधर्मौप्यादि ।
 अनपेक्षत्वेन लकार्यत्वमुच्यते । यन्कार्यं न तत् केनचिद् वशीक्रियते, यथा
 वशविपाणम्, अमृतिसह्यानिरोधादिर्वा । अकार्यं च श्रोत्रमिति व्यापकविरुद्धोप-
 लब्धिः । नित्यत्वादित्यनेन हेतोरसिद्धतां परिहरति । कार्यताया अभावे
 केयं वशीक्रियेत्यनेनाकान्तिकताम् ॥ २५४६ ॥

ननु चाकार्यस्यापि वशीक्रिया दृश्यते, यथा—प्रागभोग्यस्य श्रोत्रस्य
 पश्चान्मन्त्रौपधादिशक्त्या भोग्यत्वं भवति, ततश्च हेतोरनैकान्तिकतेति ? तत्र
 परिहारमाह—मन्त्रौपधादीत्यादि । [G 689] आदिब्देनोद्देशनादिपरिग्रहः ।
 कथं भवेदिति । यदि तत्रापि न कार्यता भवेदित्यध्याहारः । ननु चाकार्य-
 स्यापि सतो विशेषोत्पत्तिमात्रेण वशीक्रिया भविष्यति ? इत्याह—नित्यत्वा-
 दित्यादि ॥ २५४७ ॥

अधिष्ठाने त्वनित्येऽपि क्षणिकानित्यता न चेत् ।
 तदात्मातिशयायोगाद् बाधिर्यादिर्न युज्यते ॥ २५४८ ॥
 अस्तु वातिशयस्तस्मिन् व्योम्नि त्वेष न विद्यते ।
 न चाधिष्ठानसम्बन्धान्नित्यत्वादनपेक्षणात् ॥ २५४९ ॥
 अतस्तद्द्वारकोऽप्यत्र बाधिर्यादिर्न युज्यते ।
 नभसो भागवत्त्वेऽपि नित्यतायामिदं समम् ॥ २५५० ॥
 तत्रैव भवतोऽप्येवं स्वामित्वादनपकर्षणम् ।
 न युक्तं यदि तस्यापि क्षणिकत्वं समस्ति न ॥ २५५१ ॥
 को हि तस्याः समुत्पन्नः पश्चादतिशयो यतः ।
 स्वामित्वादपकृष्टोऽसौ न भोग पुनराप्नुयात् ॥ २५५२ ॥
 यदा च संस्कृतिर्नैव शब्दे च युज्यते ।

एवं तर्काधिष्ठानस्यानित्यत्वात् तत्संस्कारद्वारेण नित्यस्यापि श्रोत्रस्य वशीक्रिया
 भविष्यति इत्याह—अधिष्ठाने त्वित्यादि । अनित्येऽपीति । कालान्तरविना-
 शात् तस्यापि 'क्षनिनाशगोकरूपत्वानित्यस्येव नातिशयोक्तत्वं सम्भस्तीति कुत
 संस्कार ॥ ॥ २५४८ ॥

अमुपगम्यातिशयं दोषमाह—अस्तु चेति । एष इति अतिशय । यद्यपि
 न विद्यते, तथाप्यधिष्ठानसम्बन्धात् तस्यापि भविष्यति इत्याह—न चाधिष्ठाने-
 त्यादि । यदुक्तम्—“न चानयव व्योम” (तत्त्व० २१८२) इत्यादि,
 तत्रापि सावयवस्य नभसो यदि नित्यत्वममुपगम्यते, तदा यदनयवमनित्यमपि पश्ये
 दूषणं तन् सर्वं समानमित्यतिशयि—नभस इत्यादि ॥ २५४९, २५५० ॥

यदुक्तम्—“यथा तत्र भद्रं च” (तत्त्व० २१०१) इत्यादि, तत्राह—
 तत्रैव मन्त्र इत्यादि । सुबोधम् ॥ २५५१—२५५२ ॥

यदुक्तम्—“व्यञ्जकानां हि वाप्युक्तम्” (तत्त्व० २१०३) इत्यादि,
 तत्राह—यदा चेत्यादि । [C 690] यद्वेति यत् कारणादित्यर्थः । एवम् =
 अनन्तरोत्तरे प्रकरणेण । नित्यम्यानिशयाभावात् संसृतिर्युज्यते । “तत्र सामर्थ्य-
 कृत्यमो वायवादेरुपपत्तये” (तत्त्व० २५५७) इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । यथा

भेदाभेदविकल्पेन संस्कारानुपपत्तितः । २५५३ ॥
व्यतिरेके हि संस्कारे श्रोत्रशब्दी न संस्कृतौ ।
स्यातां ताभ्यां च सम्बन्धः संस्कारस्य न कश्चन ॥ २५५४ ॥
विभिन्नस्य हि सम्बन्धः कार्यकारणता भवेत् ।
तस्यां च सर्वदेवायं भवेद्धेतोः सदा स्थितेः ॥ २५५५ ॥
अनर्थान्तरपक्षेऽपि तद्वन्नित्यो भवेदसौ ।
तदशक्यक्रियस्तस्मान्नित्यं ज्ञानं प्रसज्यते ॥ २५५६ ॥
तन्न सामर्थ्यनियमो घटवादेरुपपद्यते ।
कर्तव्यविषयायोगे सामर्थ्यस्थाप्ययोगतः ॥ २५५७ ॥
शब्दानित्यत्वे प्रमाणम्
अतोऽभिव्यक्त्ययोगेन शब्दज्ञानमिदम्फलम् ।

चासौ संस्कृतिर्नोपपद्यते, तथा तावद्विस्तरेण दर्शयन्नाह—भेदाभेदेत्यादि ।
संस्कृतिर्भवन्ती व्यतिरेका वा भवेद्, अव्यतिरेका वा—इति पक्षद्वयम्; वस्तुन
पकारान्तरासम्भवात् । प्रथमे पक्षे श्रोत्रशब्दयोः संस्कारासिद्धिप्रसङ्गः, अर्थान्तर-
करणात्, न हि घटकरणे षट् संस्कृतौ नाम । नापि तस्य संस्कारस्य ताभ्यां सह
सम्बन्धः सिद्धयति, येन तत्सम्बन्धिसंस्कारकरणद्वारेण तौ संस्कृतौ स्याताम् ।
तथा हि—भेदाभ्युपगमात् तादात्म्यलक्षण सम्बन्धः । भिन्नस्य च सम्बन्धो
भवन् कार्यकारणतालक्षण एव भवेदन्यत्रोपकाराभावात् । तस्यां च कार्यकारणतायां
सत्यां सर्वदेवायं संस्कारो भवेत्, हेतो श्रोत्रशब्दात्मकस्य सर्वदावस्थितत्वात् ।

द्वितीयेऽपि पक्षे दोषनाह—अनर्थान्तरेत्यादि । तद्वदिति श्रोत्रशब्द-
स्वरूपवत् । असाविति संस्कारः । ततश्च नित्यत्वादसौ संस्कारो न केनचित्
क्रियते । तस्माच्च संस्कारादिज्ञानोत्पादिष्यगणायामां नित्यं ज्ञानं प्रसज्येतेति
नित्यत्वे दोषः । तद्वेत्यादिर्नोपसंहरति ॥ २५५३—२५५७ ॥

अत इत्यादिना शब्दानित्यत्वसाधने प्रमाणयति । [G. 691] प्रयोग—
यत् कादाचित्कं तदुत्पत्तिमत्कारणजन्यम्, यथा घटव्यक्तिविषयं ज्ञानम्, कादाचित्कं

ग्राह्योत्पादविनाभाविघटादिव्यक्तबुद्धिवत् ॥ २५५८ ॥
 तस्मादुत्पत्त्यभिव्यक्त्यो कार्यार्थापत्तित सम ।
 सामर्थ्यभेद सर्वत्र स्यात् प्रयत्नविवक्षयो ॥ २५५९ ॥
 यावाँश्च कश्चन न्यायो तन्नोभागतदूपणे ।
 दिग्भागेऽपि समस्तोऽसौ विज्ञेयो मतिशालिभि ॥ २५६० ॥
 विषयस्यापि संस्कारे तेनैकस्यैव संस्कृतिः ।
 नास्तत्त्वाच्छक्तिनियतेर्नातो विषयसंस्कृतिः ॥ २५६१ ॥
 ज्ञानोत्पत्तावयोग्यत्वे गम्येत न कदाचन ।
 सर्वे सर्वत्र शब्दोऽयं तज्ज्ञानेऽनुपयोगतः ॥ २५६२ ॥
 जानोत्पत्तौ तु सामर्थ्ये सर्वं सर्वत्र सर्वदा ।
 अवगम्येत शब्दोऽयं ज्ञानहेतुतया स्थिते ॥ २५६३ ॥

च शब्दज्ञानमिति स्वभावहेतुः । नित्यं तज्ज्ञानासक्तिर्नासिद्धो हेतुः । अग्निय
 केरपास्तत्वाश्रयनैकान्तिकः । सपक्षे भाषात् विरुद्धः । इदम्फलमिति । इद
 ग्राह्योत्पादविनाभावविक्षणफलमस्येति विग्रहः । शेषं सुबोधम् ॥ २५५८ २५५९ ॥

दिक्श्रोत्रपक्षे पूर्वमेव दूषणस्योत्तरत्वात् पुनरुच्यते । अत एव पूर्वोक्तं तदेव
 दूषणं स्मारयन्नाह—यानाश्चेत्यादि । यदुक्तम्—‘विषयस्यापि संस्कारे तेनैकस्यैव
 संस्कृतिः’ (तत्त्व० २२०३) इत्यादि, तत्राह—विषयसंस्कृत्वादि । नेति
 ‘विषयस्यापि संस्कारे तेनैकस्यैव संस्कृतिः’ इत्येतत् । कुतः ? अन्तःकालं = प्रति
 क्षिप्तत्वात् । संस्कारस्येति शेषः । तथा हि—व्यतिरिक्तोऽव्यतिरिक्तश्च संस्कारः पूर्वं
 निरस्तः । इतोऽपि न विषयस्य संस्कारः, कुतः ? ‘शक्तिनियते, अतो वक्ष्य
 माण्यथा’ । शक्तिनियतेऽपि चक्षुरो लुप्तनिष्ठो दृष्टव्यः । तन्नायमर्थो मति-
 शक्तिनियमाच्छातो वक्ष्यमाणान् विषयसंस्कारो युक्तः ॥ २५६० २५६१ ॥

तमेव शक्तिनियमं दर्शयति—ज्ञानोत्पत्तावियदि । कदाचिदसौ शब्द
 मृद्व्या ज्ञानोत्पत्तावयोग्यो भवेत्, न वा—इति पशुडयम् । प्रथमे पक्षे न कदाचित्

तं हि शक्तमशक्तं वा प्रकृत्यैवात्मनि स्थितम् ।
 विरोधी सहकारी वा कोऽयं क्षपयितुं क्षमः ॥ २५६४ ॥
 ज्ञानोत्पादनयोग्यश्च कांश्चित् प्रति भवत्ययम् ।
 तस्मादुत्पद्यमानोऽयं न सर्वैरवगम्यते ॥ २५६५ ॥
 अथ वा यत्समीपस्थैर्नर्दिः स्यादस्य संस्कृतिः ।
 तैरेव श्रूयते शब्दो न दूरस्थैस्तु किं पुनः ॥ २५६६ ॥
 सामीप्येऽपि हि संस्कारः कारणं परिकल्प्यते ।
 संस्कारः स समानश्च तेषु दूरस्थितेष्वपि ॥ २५६७ ॥
 विशिष्टसंस्कृतेर्जन्म ध्वनिभ्यो यदि गम्यते ।

केचिदकाम्येत । द्वितीयेऽपि सर्वैः सर्वं वैवावगम्येत; एकरूपत्वाद् । अतो न संस्कारस्य सामर्थ्यम् ॥ २५६२-२५६३ ॥

स्यादेतत्—समर्थोऽपि विरोधिप्रत्ययबलात् कदाचिद् विज्ञानं नोत्पादयेत्, तथा असमर्थोऽपि सहकारिप्रत्ययाहितसामर्थ्यः सञ्जुत्पादयिष्यतीति ? तत्राह—तं हीत्यादि । [G. 692] न हि स्वभावमखण्डयन्ननुत्पादयन् वा विरोधी सहकारी वा युक्तः; अतिप्रसङ्गात् । खण्डनोत्पादनाभ्युगमे नित्यात्वहानिमसङ्गः ॥२५६४॥

यदुक्तम्—“यथैवोत्पद्यमानः” (तत्त्व० २२०४) इत्यादि, तत्राह—ज्ञानोत्पादनेत्यादि । उत्पत्तिपक्षे नाम दोषः; यतः प्रतिनियतविज्ञानोत्पत्तिसमर्थ एव स्वहेतोरुपजायते, तेन न सर्वैः सर्वदा गम्यते । यस्य तु संस्क्रियते शब्दः, तस्यैवायं दोषो यदि नाम संस्कारः सम्भवतीति दर्शयन्नाह—अथ वेत्यादि । न केवलं प्रकृत्या ज्ञानोत्पादनसामर्थ्याभ्युपगमे दूरस्थस्यापि ग्रहणं प्राप्नोतीति दोषः, संस्कारपक्षेऽपि दोष एवेत्यतः पक्षान्तरमुक्तम् । न दूरस्थैस्तु किं पुनरिति । श्रूयत इति सम्बन्धः । अपि तु श्रुतं एवेति साक्षाद्दर्शयति ॥ २५६५-६६ ॥

एतदेव व्यक्तिकरोति—सामीप्येऽपीत्यादि ॥ २५६७ ॥
 “शब्दोत्पत्तेर्निषिद्धत्वात्” (तत्त्व २२०६) इत्यादन्नाह—विशिष्ट-संस्कृतेरित्यादि । यदि संस्कृतिरुत्पद्यते ? तदा शब्दस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः; तस्य

शब्दोत्पत्तिः प्रतिक्षेपं न शक्या केनचित् तदा ॥ २५६८ ॥
 विशिष्टसंस्कृतिः शब्दात् सा हि न व्यतिरेकिणी ।
 शब्दस्याज्ञेयताप्राप्तेस्ततः शब्दोऽपि जायते ॥ २५६९ ॥
 संस्कृतश्चैकदा शब्दस्तमात्मानं न जातुचित् ।
 जहात्यनित्यतासङ्गादुपलभ्येत तत् सदा ॥ २५७० ॥
 संस्कारद्वयपक्षेऽपि^१ सत्यं दोषद्वये वचः^२ ।
 यन्नाम्यतरर्वकल्पं प्राक्तनस्यानुवृत्तितः ॥ २५७१ ॥
 तथा हि संस्कृताः श्रोत्रवर्णा ये^३ व्यञ्जकैः^४ पुरा ।
 न नष्टास्ते च्युतिप्राप्तेः सर्वैः सर्वश्रुतिस्ततः ॥ २५७२ ॥

संस्कृतेरव्यतिरेकत् । अथ व्यतिरेकः ? तदा संस्कारादेव ज्ञानोत्पत्तेः शब्दस्याकास्-
 कृत्वाद्भेदेत्यसङ्गः । ततश्च^५ शब्दोऽपि जायते इत्यङ्गीकर्तव्यम् ॥ २५६८-६९ ॥

अथापि स्याद्—यथा प्रतिनियतज्ञानोत्पादनसमर्थं शब्दः व्यत्ययते भक्तान्,
 तथास्माकमपि [G 693] संस्कारप्रतिनियमो भविष्यति, तेन—दूरस्थैर्न गम्यत
 इति ! अत्राह—संस्कृतश्चेत्यादि । यदि नाम प्रतिनियतपुरुषसन्तानवर्तिज्ञानो-
 त्पादनसमर्थं संस्क्रियते, तथापि दोष एव । तथा हि—यदि ज्ञानोत्पादनयोर्भ्यं
 संस्कृतं^६ स्वभावं^७ न जहाति, तथा सर्वदैव तज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ जहाति ?
 तदाऽनित्यत्वप्रसङ्गः । तत्^८ तस्मादुत्पद्यत पवेत्यङ्गीकर्तव्यम् ॥ २५७० ॥

यदुक्तम्—“संस्कारद्वयपक्षे तु” (तत्त्व० २२०८) इत्यादि; तत्राह—
 द्वयेत्यादि । येषामुत्पत्तिपक्षः, तेषां मतेनान्यतरवैकल्प्यं युज्यते, न तु संस्कार-
 यादिनां पक्षे; तेषां सदैव प्राक्तनस्य संस्कृतस्य स्वभावस्यानुवृत्ते ॥ २५७१ ॥
 तथा हीत्यादिना सामेयानुवृत्तिं दर्शयति । च्युतिप्राप्तोरिति । अनित्य-
 त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अन्यथा प्रतिज्ञाविशिष्टं^९ स्यात् । सर्वश्रुतिरिति । सर्व-
 स्मिन् काले श्रुतिः सर्वश्रुतिः । न तु सर्वस्य श्रुतिरिति विभट्टः; “कर्मणि च”

१. इयमस्कार-पा०, गा० ।

२-२. यदयञ्जटै-पा०, गा० ।

३. शापने—दी० ।

४. पा०, गा० पुरतदपिनोस्ति ।

२ ...वः—पा० ।

५. ततः—गा०, गा० पुरतकयोर्नोस्ति ।

६-६. संस्कृतमभाष-पा० गा० ।

८. विधिष्टे-पा०; विद्यष्टिः—गा० ।

नियतश्रुतियोग्यौ चेच्छ्रोत्रवर्णौ च संस्कृतौ ।
 नान्यवर्णप्रपत्तनां पुनः स्याच्छ्रवणं तदा ॥ २५७३ ॥
 तद्वर्णानरविज्ञानयोग्यौ चेत् संस्कृतौ पुनः ।
 तयोरेवानुवृत्तौ स्यात् तयोरपि ननु श्रुतिः ॥ २५७४ ॥
 व्यावृत्तावन्य एवामी श्रोत्रवर्णाः कथं न ते ।
 प्राप्नुवन्ति ततस्तेषु नित्यताशाऽनिवन्धना ॥ २५७५ ॥

आदित्यस्य नावात्मना ग्रहणस्य निरसनम्
 जलादिषु न चैकोऽयं नानात्मा सवितेक्ष्यते ।
 प्रतिबिम्बधियः सर्वा यन्निरालम्बनाः स्थिताः ॥ २५७६ ॥

(ष० सू० २.२ १४) इति समासप्रतिषेधात् ॥ २५७२ ॥

अथापि स्यात्—प्रतिनियतानेकपुसा' श्रुतियोग्यौ संस्कृतौ श्रोत्रवर्णौ,
 तेन सर्वैर्न श्रूयत इति । एव तर्हि ये अन्येषा वर्णानां प्रतिपचारः, तेषां शब्द-
 श्रवणं न प्राप्नोति । एतदेव दर्शयति—नियतेत्यादि । नियतानां पुंसां श्रुति-
 योग्याविति समासः । अन्ये च ते वर्णप्रपचारः, अन्येषां वा वर्णानां प्रपचार इति
 विग्रहः ॥ २५७३ ॥

अथापि स्यात्—ये तेऽन्यवर्णप्रतिपचारः, तज्ज्ञानोत्पत्तियोग्यं पुनरपि संस्कारा-
 न्तरं शब्दश्रोत्रयोर्भेदित्येतदाशङ्क्य परिहरति—तद्वर्णेत्यादि । [G 69] ते
 च ते वर्णनराश्चेति समासः । के पुनस्ते ? वर्णा येऽन्ये प्रतिपचृभिर्गृह्यन्ते, नराश्च
 तेषामेव ये प्रपचारः । तेषां विज्ञानम्, तत्र योग्याविति समासः । तयोरेवेति
 पूर्वसंस्कृतयोः श्रोत्रशब्दयोः । तयोरपीति पूर्वकयोर्वर्णनरयोः । एतदुक्तं भवति—
 पश्चाद् यदन्वयै श्रूयते ककारादिवर्णं, तदापि यै पूर्वश्रुतस्तद्वत् तैरपि श्रूयते,
 शक्तनस्वभावानुवृत्तेरिति ॥ २५७४ ॥

अथ नानुवृत्तिः, तदाऽनित्यत्वप्रसङ्ग इत्यादर्शयत्वात्—व्यावृत्तावित्यादि ।
 सुबोधम् ॥ २५७५ ॥

यदुक्तम्—“जलादिषु यथैकोऽपि” (उक्त्व० २२०९) इत्यादि,
 उवाह—जलादिवित्यादि ॥ २५७६ ॥

१. •नियतानामेव पुषा—वा०, गा० ।

निराकारा धियः सर्वास्त्वत्पक्षेऽपि व्यवस्थिताः ।
 आकारवान् पुनर्बाह्यः पदार्थोऽभ्युपगम्यते ॥ २५७७ ॥
 जलाद्यन्तर्गतं चेदं प्रतिविम्बं समीक्ष्यते ।
 नभस्तलादिवर्त्तो च सूर्यादिर्न तथा स्थितः ॥ २५७८ ॥
 तत् कस्माद् भान्यसावेवं भ्रान्त्या ज्ञेयत् एव तत् ।
 न तु स्पष्टमनालम्बं तद्रूपार्यवियोगतः ॥ २५७९ ॥
 तस्यैव प्रतिपत्तिश्चेदन्यथेदं सुभाषितम् ।
 तस्थान्यभेति^१ किं त्वेषं तर्षं स्यात् सर्ववेदकम् ॥ २५८० ॥
 तस्यैव प्रतिपत्तिः स्याद् यदीक्ष्येत तथास्थितम् ।
 अन्याकारोपलब्धौ तु तस्य दृष्टिः कथं भवेत् ॥ २५८१ ॥

सर्वमेव हि आन्त ज्ञानं निर्दिश्यमिति पूर्वमविशेषेण प्रतिपादितम् । तथापि पुनः प्रतिविम्बधिया विशेषणत्वे द्वयोरपि साकारनिराकारपक्षयोः प्रतिपादयति । तत्र प्रथमं पक्षमभिहृत्याह—निराकारा इत्यादि । [G 695] भवतो हि भीमान्कस्य निराकारं विज्ञानम्, आकारवान् बाह्योऽर्थः, ततश्च यत्तद्व्यन्तर्गतं रूपं दृश्यते न तावदसौ ज्ञानाकारः, बाह्यस्यैवाकारवत्त्वाभ्युपगमात् । नापि तन् प्रतिविम्बमर्थान्तरमूतमभ्युपगतम्; सूर्यस्याग्रहणप्रसङ्गात् । नापि सूर्यो जलान्तर्गतो येन तथा भासते; तस्याकाशदेशवर्तित्वात् । आन्त्या तथा भासते इति चेत् * एवं तर्हि न सूर्यालम्बने ज्ञानम्, तस्य सूर्यस्य जलान्तर्गतरूपामावात् । तत्रश्च यद्व्योऽर्थो यज्ज्ञानेतावमासते तद्व्युत्पत्त्यात् तद्विज्ञानमनालम्बनमिति सिद्धम् । प्रयोग—यो यद्विज्ञानप्रतिमासिस्वरूपो न भवति न स तद्विज्ञानविपनः, यथा रूपं श्रोत्रज्ञानस्य । न भवति प्रतिविम्बविज्ञानप्रतिमासिस्वरूपवत् सूर्य इति व्याकरणपक्षेऽपि । नासिद्धो हेतुः; सूर्यस्य जलान्तर्गतरूपामावात् । तावन्नेद्वान्तिक, अतिप्रसङ्गात् । एव हि यत् किञ्चिद् अन्यं कस्यचिदालम्बनं प्राप्नोति । तावन्ने सद्भावात् न विरुद्धः ।

१. तस्थान्यभेति—पा०, भा० ।

२. विद्येता-पा०, विद्येते-गा० ।

साकारेऽपि हि विज्ञाने न ज्ञातार्थाविलक्षणे ।
 आकारे सति विज्ञानं ग्राहकं तस्य युज्यते ॥ २५८२ ॥
 पारम्पर्यापितं सन्तमवाग्वृत्त्यावबुद्धयताम् ।
 किमूर्ध्ववृत्तिमेकत्वेऽप्यवागेवानुमन्यते ॥ २५८३ ॥
 ययंवावस्थितो ह्यर्कस्तथैवेक्ष्येत यद्यसौ ।
 अथबुद्धः प्रकल्प्येत नान्यथेत्युपपादितम् ॥ २५८४ ॥

अथापि स्यात्—स एव सूर्यो देशादिभेदेन^२ केवलमन्यथा प्रतीयत इत्यतो हेतुरसिद्ध एवेति ! तदेतद्भवत. प्रौढताकिंकादते कोऽन्यो वक्तुमर्हति—तदेव चान्यथेति । तथा हि—तदेवेत्यनेन तत्स्वरूपं विधीयते^३, अन्यथेत्यनेन तन्निषेधः, तत् कथमेकत्रैकदा परस्परविरुद्धौ विधिप्रतिषेधौ युक्तौ । यदि पुनरन्यथा प्रतीयमानोऽपि स एव स्यात्, तदा सर्वविधमेकं भवेत् । ततश्च सहोत्पत्तिनाशौ स्याताम्, सर्वं च विज्ञानमेकविषयं स्यात् । तस्माद् यथा देशकालादिभेदवानसा-
 यर्थस्तथैव यदि प्रतीयेत, एव स एव प्रतीतः स्यादिति बुभोऽसिद्धता ! द्विती-
 येऽपि साकारपक्षे निरालम्बनता प्रतिबिम्बधियां प्रतिपादयति—साकारेऽपी-
 त्यादि । साकारविज्ञानपक्षे हि साकारसत्त्वेनेऽपि बाह्यार्थाविलक्षणाकारानुभवाद्
 बाह्यो विदित उच्यते; न तु विलक्षणानुभवात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् ।
 न चात्र प्रतिबिम्बधियां सूर्याकाराविलक्षणाकारानुभवोऽस्ति, अन्यथा ह्यन्तःसूर्य-
 ज्ञानविशेष प्रतिबिम्बधियां स्यात् ॥ २५७७-२५८२ ॥

यदुक्तम्—“अप्यूर्ध्वदर्शनाम्” (तत्त्व० २२२०) इत्यादि, तत्राह—
 पारम्पर्येत्यादि । [G. 696] अननुद्धयतामिति आत्मा । ऊर्ध्ववृत्तिमिति
 आदित्यम्, उपरिस्थितमित्यर्थः^४ । मन्यत इति आत्मा । एतदुक्तं भवति—
 यदि नानात्मा पारम्पर्याक्तिमुपरिस्थितमादित्यमयामृत्याऽवबुध्यते, किमित्यवागेव
 मन्यते, नोर्ध्वम् । एवं हि स एवावबुद्धो भवति, यदि यथास्थितो गृह्येत;
 अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ २५८३-२५८४ ॥

१. किमूर्ध्वं—वा, गा० ।
 २. विदितपत्रे—हे० ।

३. देशभेदेन—वा०, गा० ।
 ४. परिस्थितमि०—गा० ।

नैवं प्राड् नतया' वृत्त्या प्रत्यग्वृत्ति समर्पितम् ।
 बुध्यमानो मुखं भ्रान्त्या प्रत्यगित्यवगच्छति ॥ २५८५ ॥
 प्रतिबिम्बकविज्ञानं स्वास्याद्यालम्बनं न तत् ।
 तद्विलक्षणनिर्भासाद् रसशब्दादिवित्तवत् ॥ २५८६ ॥
 अल्पीयस्यास्यमल्पीयो दर्पणे प्रतिभाति हि ।
 विपर्यस्तश्च वृक्षादिर्जलमग्नः प्रतीयते ॥ २५८७ ॥
 दर्पणाभिमुखं बिम्बं नयं तु प्रतिबिम्बकम् ।
 जलाद्यन्तर्गतं चेदं बिम्बं त्वारादिवस्थितम् ॥ २५८८ ॥
 आश्रयानुविधानेन स्थूलसूक्ष्मादिभेदि च ।
 प्रतिबिम्बं न बिम्बं तु नातो हेतोरसिद्धता ॥ २५८९ ॥

यदुक्तम्—“एव प्राड् नतया वृत्त्या प्रत्यग्वृत्तिसमर्पितम्” (तत्त्व० २२२३)
 इत्यादि, तत्राह—नैवं प्राड् नतयेत्यादि ॥ २५८५ ॥

अत्र कारणमाह—प्रतिबिम्बकविज्ञानमित्यादि । तद्विलक्षणनिर्भासा-
 दिति । भावप्रधानो^१ निर्देश । तद्विलक्षणनिर्भासत्वादित्यर्थः । बहुव्रीहिद्विषयम् ।
 प्रयोग—यद्यद् विलक्षणनिर्भासं ज्ञानम्, न तत्तदालम्बनम्, यथा रसादिविज्ञानं
 न शब्दात्प्रत्ययम्, शब्दविज्ञानं वा रसात्प्रत्ययम् । मुखादिविलक्षणनिर्भासाश्च
 प्रतिबिम्बधिय इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ॥ २५८६ ॥

असिद्धतामस्य^२ परिहरन्नाह—अल्पीयसीत्यादि । अल्पीयसि दर्पणे
 महदभ्यास्यम् = मुखम्, अल्पीय = अल्पतरं प्रतिभाति । अधोगतदाह्लादिश्च^३
 जलमग्नौ वृक्षादि प्रतीयते, तथा मत्पटसूत्रं मुखसुपलभ्यते जलादिषु दूरप्रतिष्ट^४
 च, न च तथा मुखान्निबिम्बकमवस्थितम्^५ । तथा [G. 697] सत्रादाश्रय-
 भेदाद् दीर्घादिभेदाकारेण प्रतिबिम्बकमाप्तानि, न च तथा दीर्घादिभेदवद् विम्बक-

१. तत्रतया—त्रै०, पा० ।

२. तत्रतयेत्यादि—त्रै०, पा० ।

३. भावलक्षणो—पा०, गा० ।

४. सिद्धता—पा० ।

५. मुखान्निबिम्ब—पा० ।

६. दूरप्रतिष्ट—पा०, गा० ।

७. मुखादिविम्बक—पा० ।

विलक्षणावभासेनात्पर्यसंवेदने सति ।
 रूपशब्दाद्विचितं स्यात् सर्वं सर्वार्थगोचरम् ॥ २५९० ॥
 ईषत्सम्भीलितेऽह गुल्या यच्च चक्षुषि दृश्यते ।
 पृथगेकोऽपि साऽप्येवं भ्रान्तिर्निर्विषया मता ॥ २५९१ ॥
 प्रतिबिम्बोदयस्त्वत्र प्रागेव विनिवारितः ।
 सहैकत्र द्वयायोगात् मूर्त्तानां प्रतिघाततः ॥ २५९२ ॥
 अनेकदेशवृत्तौ वा सत्यपि प्रतिबिम्बके ।
 स्थूलसूक्ष्मादिवद् भेदादेकत्वं नैव विद्यते ॥ २५९३ ॥

मिति तद्विलक्षणनिर्भासित्वं ज्ञानस्य नासिद्धम् ॥ २५८७-२५८९ ॥
 अनैकान्तिकतां परिहरन्नाह— विलक्षणावभासेनेत्यादि । सर्वस्य ज्ञानस्य
 सर्वविषयत्वप्रसङ्गो बाधकं प्रमाणम् । यदुक्तम्—“ईषत्सम्भीलिते” (तत्त्व० २२१७)
 इत्यादि, तदप्यनेनैव प्रस्तुतम्; तस्यापि निर्विषयत्वात् ॥ २५९०-२५९१ ॥
 यथोक्तम् “अनेकदेशवृत्तौ च” (तत्त्व० २२२४) इत्यादि, तत्राह—
 प्रतिबिम्बोदय इत्यादि । प्रतिबिम्बस्य हि वस्तुत्वं पूर्वं निषिद्धम् “मूर्त्तस्या-
 भिन्नदेशत्वानुपपत्ते” इत्यादिना ॥ २५९२ ॥

भवतु गाम प्रतिबिम्बं वस्तुसत्, तथापि तस्य समानबुद्धिगम्यत्वमसिद्धमिति
 वर्शयन्नाह— अनेकदेशेत्यादि । आदिशब्देन दीर्घत्वादिभेदपरिग्रहः ।

अथापि स्यात्—सत्यपि स्थूलादिभेदे केनचित्कीलादिसाधर्म्येण समानबुद्धि-
 गम्यत्वमस्त्येवेति ? एवमपि न पारमार्थिकभैत्रयं सिद्धयति । कल्पितं तु स्यात्,
 तत्र च सिद्धसाध्यता । अथापि पारमार्थिकभैत्रयं स्यात्, देशदिभेदेन वेद्यमाने-
 ऽपि ? तदा विप्रचण्डालयोरपि मनुष्यत्वसाम्यादेकत्वमस्तु । तथा स्त्रीत्वसामान्येन
 मातुस्ते स्वभार्याया स्वमुन्नापानयोश्च पार्थिवत्वादेकत्वमापद्यते । सर्वस्य विद्यस्य
 वस्तुत्वादेकत्वे सहोत्पत्तिविनाशादिप्रसङ्गश्चानिवार्य एव ॥ २५९३ ॥

यदपीदमुक्तं भाष्ये—“अथापि स्यादेकस्य सतो नानादेशेषु युगपदर्शनमनु-
 पपन्नमित्यादित्यं पश्यतु देवानाग्निप्रयो य एक सन्ननेकदेशावस्य इव लक्ष्यते.....”,

नवं प्राट् नतया^१ वृत्त्या प्रत्यावृत्ति समर्पितम् ।
 बुध्यमानो मुखं भ्राजत्या प्रत्यगित्यवगच्छति ॥ २५८५ ॥
 प्रतिविम्बकविज्ञानं स्वास्याद्यालम्बनं न तत् ।
 तद्विलक्षणनिर्भासाद् रसशब्दादिवित्तवत् ॥ २५८६ ॥
 अल्पीयस्यास्यमल्पीयो दर्पणे प्रतिभाति हि ।
 विपर्यस्तश्च वृक्षादिर्जलमग्नः प्रतीयते ॥ २५८७ ॥
 दर्पणाभिमुखं विम्बं नवं तु प्रतिविम्बकम् ।
 जलाद्यन्तर्गतं चेदं विम्बं त्वारादवस्थितम् ॥ २५८८ ॥
 आश्रयानुविधानेन स्थूलसूक्ष्मादिभेदि च ।
 प्रतिविम्बं न विम्बं तु नातो हेतोरसिद्धता ॥ २५८९ ॥

यदुक्तम्—“एव प्राङ्मनया वृत्त्या प्रत्यावृत्तिसमर्पितम्” (तत्त्व० २२२३)
 इत्यादि, तत्राह—नवं प्राट् नतयेयादि^२ ॥ २५८५ ॥

अत्र कारणमाह—प्रतिविम्बकविज्ञानमित्यादि । तद्विलक्षणनिर्भासा-
 दिति । भावमणानो^३ निर्देश । तद्विलक्षणनिर्भासत्वादित्यर्थ । बहुवीहिश्चाम् ।
 प्रयोग—यद्यद् विलक्षणनिर्भासं ज्ञानम्, न तत्तदालम्बनम्, यथा रसादिविज्ञानं
 न शब्दालम्बनम्, शब्दविज्ञानं वा रसालम्बनम् । मुक्त्वादिविलक्षणनिर्भासाश्च
 प्रतिविम्बपिय इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ॥ २५८६ ॥

असिद्धत्वमस्य^४ परिहरन्नाह—अल्पीयसीत्यादि । अल्पीयसि दर्पणे
 महदप्याम्यम् = मुखम्, अल्पीय = अल्पतरुं प्रतिभाति । अपोगतशास्त्रादिश्च^५
 बलमानो वृक्षादिः प्रतीयते, तथा मत्पटसूत्रं सुम्भुपान्मयते जलादिषु दूरप्रविष्टं^६
 च, न च तथा मुक्त्वादिविम्बकमवम्यितम्* । तथा [C. 697] सत्रायाश्रय-
 मेदाद् दीर्घादिमेदाकारेण प्रतिविम्बकमाति, न च तथा दीर्घादिमेदवद् विम्बक-

१. तत्रतया—वै०, पा० ।

२. भावमणानो—पा०, गा० ।

३. मुक्त्वादिवि—पा० ।

४. मुक्त्वादिविषक—पा० ।

२. तत्रतयेत्यादि—वै०, पा० ।

५. सिद्धता—पा० ।

६. दूरप्रविष्टं—पा०, गा० ।

विलक्षणावभासेनात्यर्थसंबेदने सति ।
 रूपशब्दादिचित्तं स्यात् सर्वं सर्वार्थगोचरम् ॥ २५९० ॥
 ईषत्सम्मूलितेऽङ्गुल्या यच्च चक्षुषि दृश्यते ।
 पृथगेकोऽपि साऽप्येवं भ्रान्तिनिबिद्यया मता ॥ २५९१ ॥
 प्रतिबिम्बोदयस्त्वत्र प्रागेव विनिवारितः ।
 सहैकत्र द्वयायोगान् मूर्त्तानां प्रतिघाततः ॥ २५९२ ॥
 अनेकदेशवृत्तौ वा सत्यपि प्रतिबिम्बके ।
 स्थूलसूक्ष्मादिवद् भेदादेकत्वं नैव विद्यते ॥ २५९३ ॥

मिति तद्विलक्षणनिर्भासित्वं ज्ञानस्य नासिद्धम् ॥ २५८७-२५८९ ॥
 अनैकान्तिकतां परिहरन्नाह—विलक्षणावभासेनेत्यादि । सर्वस्य ज्ञानस्य
 सर्वविषयत्वमसङ्गो बाधकं प्रमाणम् । यदुक्तम्—“ईषत्संमूलिते” (तत्त्व० २२१७)
 इत्यादि, सदप्यनेनैव प्रयुक्तम्; तस्यापि निर्विषयत्वात् ॥ २५९०-२५९१ ॥
 यथोक्तम् “अनेकदेशवृत्तौ च” (तत्त्व० २२२४) इत्यादि, तत्राह—
 प्रतिबिम्बोदय इत्यादि । प्रतिबिम्बस्य हि वस्तुत्वं पूर्वं निषिद्धम् “मूर्त्तत्वा-
 भिन्नदेशत्वानुपपत्तेः” इत्यादिना ॥ २५९२ ॥

भवतु नाम प्रतिबिम्बं वस्तुसत्, तथापि तस्य समानबुद्धिगम्यत्वमसिद्धमिति
 दर्शयन्नाह—अनेकदेशोत्यादि । अदिशब्देन दीर्घत्वादिभेदपरिग्रहः ।

अथापि स्यात्—सत्यपि स्थूलादिभेदे केनचित्क्रीलादिसाधर्म्येण समानबुद्धि-
 गम्यत्वमस्त्येवेति ? एवमपि न पारमार्थिकभैरव्यं सिद्धवति । कल्पितं तु स्यात्,
 तत्र च सिद्धसाध्यता । अथापि पारमार्थिकभैरव्यं स्यात्, देशादिभेदेन घेद्यमाने-
 ऽपि ? तदा विमचाण्डालयोरपि मनुष्यत्वसाम्यादेकत्वमस्तु । तथा स्त्रीत्वसामान्येन
 मातुस्ते स्वभार्याया स्वमुखापानयोश्च पार्थिवत्वादेकत्वमापद्यते । सर्वस्य विक्षस्य
 वस्तुत्वादेकत्वे सहोत्पत्तिविनाशादिमसङ्गक्षानिवार्य एव ॥ २५९३ ॥

यदपीदमुक्तं भाष्ये—“अथापि स्यादेकस्य सतो नान्यदेशेषु युगपद्दर्शनमनु-
 पपन्नमित्यादित्वं पश्यतु देवान्प्रभियो य एक सन्ननेकदेशावन्त्य इव लक्ष्यते”;

वर्णानामन्यान्यत्वसमर्थनमुपेनानित्यत्वसाधनम्
 पुसामध्यवसायश्च योऽयमेवं प्रयत्तते ।
 ममोपरि स्थितो भानुरिति भ्रान्तः स निश्चितः ॥ २५९४ ॥
 सर्वे प्राणभृतो यस्मादेकमेव दिवाकरम् ।
 पश्यन्ति यौगपद्येन न द्वितीयं कदाचन ॥ २५९५ ॥
 रावं न मण्डलं यस्माद् द्वितीयादीह विद्यते ।
 दृश्यादृष्टेरतश्चार्क एक एव विनिश्चितः ॥ २५९६ ॥
 न त्वेव निश्चितः शब्द एकत्वेन कथञ्चन ।
 कमेण युगपद्यापि तज्ज्ञानात्त्वोपलक्षणात् ॥ २५९७ ॥
 यदा हि गादिकं^१ वर्णं^२ वक्तारो बहवः सकृत् ।
 प्रयुञ्जते तदा भेदो विस्पष्टमुपलभ्यते ॥ २५९८ ॥

[G. 698] दूरवादस्य देशो नावधार्यते, अतो व्यापोह, एव शब्देऽपि
 व्यामोहादनवधारणं वेदस्य" (मी० द०, शा० भा० १.१.१५) इति । अनाह-
 पुंसामित्यादि । द्वितीयस्य "स्वैर्मण्डलस्योपलब्धिलक्षणपातस्यानुपलम्भादभाव
 निश्चयादेकत्वसिद्धे 'ममोपरि स्थितो भानु' इत्येव भ्रान्त प्रत्ययोऽवधार्यते । न
 त्वेव शब्दस्यैकत्व सिद्धम्, येन देशादिभेदेन वेद्यमानत्व^३ भ्रान्तं स्यात् । सिद्धे
 द्वेकत्वे तथा वेद्यमानत्व^३ भ्रान्तं सिद्धयेत्, तदेव तु न सिद्धमिति यत्कि-
 ञ्चिदेतत् ।

रावमिति । स्वेरिदमित्यणन्तमेतत् ।

ननु च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन शब्दस्याप्येकत्वं सिद्धमेव इत्याह — न त्वेय-
 मित्यादि । प्रत्यभिज्ञाया पूर्वगमामाग्यस्य प्रतिपादितत्वादिति भावः ।

यौगपद्येन नानात्व^१ सिद्ध^२ प्रतिपादयति—यदा हीत्यादि । विस्पष्ट-
 मिति । द्रुतमप्यविलम्बितादिभेदेन प्रतिभासनात् ॥ २५९४-२५९८ ॥

१-१. गादिवर्णं च—पा०, गा० ।

२-२. विद्यमानत्व—पा०, गा० ।

४-४ नानात्वसिद्धि—पा०, गा० ।

२. रविमण्डलं—पा०, गा० ।

क्रमेण तु प्रयोगेऽस्य प्रत्यक्षेण न केवलम् ।

भेदोऽवगम्यते किन्तु लिङ्गादपि धियां क्रमात् ॥ २५९९ ॥

क्रमेणापि प्रतिपादयन्नाह—क्रमेण त्वित्यादि । प्रत्यक्षेण न केवलमिति । तदापि पङ्क्तादिभेदेन स्पष्टप्रतिगतिभेदानुभवात् । न चायं व्यञ्जकभेदः; तस्य पूर्वं निरस्तत्वात् । लिङ्गादपीति । अनुमानतोऽपीत्यर्थः । प्रयोगः—यद्यदा न भवति न तदा तद्विकलकारणं भवति, यथा रूपालोकमनस्कारादिप्रत्ययकल्पेऽपि सति चक्षुर्विकलस्याभयचक्षुर्विज्ञानम् । न [G 699] भवन्ति चैकगकारादिविज्ञानोत्पत्तिकाले पश्चात्कालभावीनि तद्भावित्वेनाभिमतानि विज्ञानानीति व्यापकानुपलब्धिः । अविकलकारणत्वस्य मबनेन व्याप्तत्वात् तस्य चेहाभावः । ननु च सामान्येनाविकलकारणत्वमात्रस्य प्रतिषेधे साध्ये सिद्धसाध्यता । तथा हि—नित्यस्य शब्दस्य कारणत्वेऽपि सहकारिकारणवैकल्यादनुत्पत्तिः पश्चात्कालभाविनां प्रत्ययानामिव्यत एव परेण ।

अथ विशिष्टेन शब्दाख्येन कारणेन यदविकलकारणत्वं तत्प्रतिषेधः साध्यते, तदाऽनैकान्तिकता हेतोः, दृष्टान्तश्च साध्यविकलः । न हि चक्षुर्विज्ञानं शब्दकारणवैकल्यात् न भवति, किं तर्हि ? चक्षुर्वैकल्यात् ? नैतदस्ति; सामान्येनैव साध्यम्, न च सिद्धसाध्यता । तथा हि—यदि नित्यस्य कारणान्तरापेक्षिता सम्भवेत् तदा सिद्धसाध्यता भवेत्; यावता सैव न सम्भवति, तस्य तेनानुपकार्यत्वात् । उपकारी ह्यपेक्ष्यः स्याद्, अन्यथातिप्रसङ्गः । तस्मादनपेक्ष्यस्य शब्दस्य कारणत्वान्मुपगमे सर्वमेव तद्भाविविज्ञानमविकलकारणमेवेति सदैव भवेत् । अभावे तु तदभवद्विज्ञानं तस्यैव शब्दस्य वैकल्यं सूचयेदिति कथं सिद्धसाध्यता । विशेषेणापि कारणवैकल्ये साध्ये नानैकान्तिकता, नापि दृष्टान्तस्य साध्यविकलता ।

तथा ह्ययमत्रार्थो विवक्षितः—यस्मिन् सत्यपि यत्र भवति उत्कारणं भवतो न भवति, यथा चक्षुर्विज्ञानं शब्दे सत्यप्यभवत् । सत्यपि च गकारादिशब्दत्व-

उभयसंस्कारपक्षदूषणम्

व्यञ्जकध्वन्यधीनं च भवत्वस्योपलम्भनम् ।
 यथावस्थितरूपस्य किन्तु तस्य ग्रहो भवेत् ॥ २६०० ॥
 नान्यथा तद्ग्रहोऽयं स्यात् तद्रूपाप्रतिभासनात् ।
 व्याप्ताशेषनभोभागो न हि शब्दः प्रकाशते ॥ २६०१ ॥
 तद्द्वध्वनेर्भिन्नदेशत्वं श्रुतिः किमनुरुध्यते ।
 व्यक्तस्तु प्रतिभासेत स्वात्मनैव घटादिवत् ॥ २६०२ ॥
 सर्वं च प्रक्रियामात्रमिदमुक्तं न कारणम् ।
 व्यञ्जकानामसामर्थ्यं व्यक्त्ययोगाच्च साधितम् ॥ २६०३ ॥

रूपविशेषे तद्भाषित्वेनाभिमतानि ज्ञानानि न भवन्तीति व्यापकानुपलम्भः । अत्रापि नित्यस्यापेक्षानुपपत्तिर्विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्तिः । न च कूशूलक्षेत्रे वीणादिना व्यभिचारः; तस्याङ्कुरं प्रति मुख्यकारणत्वानुपपत्ते इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ २५९९ ॥

यदुक्तं पूर्वम्—“व्यञ्जकध्वन्यधीनत्वात्” (तत्त्व० २२१०) इत्यादिना, तद्ग्रहस्तुतो दूषितमपि पुनरपि निवार्यं ‘सत्यपि नित्यानां व्यञ्जके तुष्ट एवामं पक्षः’ इति चिन्त्यापयिष्या दूषयन्नाह—‘व्यञ्जकेत्यादि । [G 700] यदि हि शब्दस्य व्यञ्जकधीनं ग्रहणम्, तत्किमिति यथाऽसौ यावद्द्वयोम स्थितस्तथा^२ न गृह्येत ! एवं तस्य तद्ग्रहणं भवेदन्यथाऽतिप्रसज्यत इत्यावेदितं पूर्वम् । न च यावद्द्वयोम शब्दो गृह्यते । तस्माद् ध्वन्यनुरोधे^३ न शब्दः श्रुतेर्युक्तः^४, किं तर्हि ! यस्यासौ श्रुतिस्त्वमेव शब्दं तस्या अतुरोस्तु युक्तम् । एव^५ तस्यासौ सिद्धचेन्नान्यथा, उतश्च घटादिवत् सर्वात्मनैव प्रतिभासेतेति सङ्क्षेपार्थः । एतच्च^६ सर्वं नित्यस्याव्यञ्जकमभ्युपगम्योक्तमिति दर्शयन्नाह—सर्वं चेदमित्यादि । व्यक्त्य-
 योगादिति व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तयोः ॥ २६००-२६०३ ॥

१. च—पा०, गा० ।

२. तदा—पा०, गा० ।

३-४. *रोपेन शब्दश्रुतेर्युक्ता—पा०; *रोपेन न शब्दश्रुतेर्युक्ता—गा० ।

५. एवं च—गा० ।

६-७. पाठोऽयं पा० गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

देशभेदादीनां साधकत्वोपपादनम्
 प्रत्यक्षस्तु स एवेति प्रत्ययः प्राङ् निराकृतः ।
 देशभेदेन भिन्नत्वमित्येतत् तदबाधितम् ॥ २६०४ ॥
 पर्यायेण च यः कश्चिद्भिन्नाद् देशाद् व्रजत्यसौ^१ ।
 भिद्यते^२ क्षणभङ्गित्दान्नान्यथा गतिमान् भवेत्^३ ॥ २६०५ ॥
 पूर्वदेशावियुक्तस्य स्वभावस्थानुवर्त्तनात् ।
 न हि देशान्तरप्राप्तिः स्वयं तस्योपपद्यते ॥ २६०६ ॥
 नभसो निरुपाख्यत्वान्नाभिव्यक्तिः प्रकल्प्यते ।
 अत्यक्षत्वाच्च खातायामालोकः^४ स तथेप्यते ॥ २६०७ ॥
 किञ्च शब्दवदाकाशेऽप्यभिव्यक्तिर्न युज्यते ।
 ज्ञानं हि व्यक्तिरेषा च नित्यं स्याद्धेतुसन्निधेः ॥ २६०८ ॥

“देशभेदेन^१ भिन्नत्वम्” (तत्त्व० २२२५) इत्यादावाह—प्रत्यक्ष-
 स्त्वित्यादि” । तदिति तस्मात् ॥ २६०४ ॥

“पर्यायेण यथा चैकः” (तत्त्व० २२२६) इत्यादावाह—पर्यायेणेत्यादि ।
 अनित्यस्य हि देशान्तरोत्पत्तिरेव गति, न तु नित्यस्य; एकदेशवर्तिस्वभावम-
 विजहतो देशान्तरगमनायोगात् । त्यागे वा नित्यत्वद्वानिप्रसङ्गात् । एतदेव
 दर्शयति—पूर्वदेशावियुक्तस्येत्यादि ॥ २६०५-२६०६ ॥

“यथा महत्यां खातायाम्” (तत्त्व० २२२९) इत्यादावाह—नभस
 इत्यादि । नभसो वस्तुत्वासिद्धेर्नाभिव्यक्तिर्युक्ता; स्पष्टव्याभावमात्र एव तत्प्रसङ्गे ।
 तथा ह्यन्धकारे प्रतिघातमविदन्त आकाशमेव नात्र किञ्चिदिति वक्तारो भवन्ति ।
 येषामपि वस्तुसदाकारं तेषां तदतीन्द्रियमेवेति कथं व्योम्नि धीर्भवेत् । अत
 एवाह—अत्यक्षत्वाच्चेति । यदेवं सृष्टि खातायां^५ किं तदुपलभ्यते ? इत्याह—
 आलोकः स तथेति ॥ २६०७ ॥

सत्यप्याकाशस्य वस्तुत्वेऽभिव्यक्तिर्नैव युज्यते इति दर्शयन्नाह—किञ्चे-

१-१ भिन्नदेशाद् व्रजन्ती—गा० । २. सिद्धयति—पा०, गा० ।

३. ...भवेत्—पा०; ० एव गतिर्भवेत्—गा० । ४. छे नायमा०—पा०, गा० ।

५-५. पाठोऽय पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति । ६. खातायाम्—चै० ।

अर्थशब्दयोर्वाच्यवाचकभावविचार

यदा^१ च ध्यञ्जकः शब्दे न कथञ्चित् प्रकल्प्यते ।
 तन्नात्रयं परोपाधिः शब्दबुद्धौ मतिभ्रमः^२ ॥ २६०९ ॥
 नातो दीर्घादयः सर्वे ध्वनिधर्मा इति स्थितम् ।
 ध्वनीनां व्यञ्जकत्वे हि तत्स्यात्, तच्च निराकृतम् ॥ २६१० ॥
 अत्यन्तभेदिनोऽप्येते तुल्यप्रत्ययमशने ।
 शक्ताः शब्दास्तदर्थश्चेत्यसकृच्चक्षितं पुरा ॥ २६११ ॥
 नातो वृष्टार्थसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः ।
 संवृत्या^३ वस्तुतस्त्वेव वाचको नेति साधितम् ॥ २६१२ ॥
 मिथ्यावभासिनो ह्येते प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः ।
 जातिस्वलक्षणादीनां वाच्यवाचकतास्थितेः ॥ २६१३ ॥
 तद्भ्रान्त्या व्यवहृत्तारो वैलक्षण्येऽपि वस्तुतः ।

त्यादि । [G 701] तत् स्यादिति । दीर्घादीनां ध्वनिधर्मत्वम् । तच्चेति ध्वनीनां व्यञ्जकत्वम् ॥ २६०८-२६१० ॥

यदुक्तम्—“न चादृष्टार्थसम्बन्धः” (तत्त्व० २२३३) इत्यादि, तत्राह—अत्यन्तभेदिनोऽपीत्यादि । अयमत्र सदृशेणार्थः—यदि पारमार्थिक-स्यार्थशब्दयोर्वाच्यवाचकक्रमावस्याभावपसङ्ग क्रियते भवता, तदा सिद्धसाध्यता । तथा हि—विस्तरेण जातिस्वलक्षणादीनां वाच्यवाचकत्वं शब्दपरीक्षार्थां निराकृतम् । अथ सांवृतम्यापि? तदनैकान्तिकता । तथा हि—अत्यन्तभेदिनोऽपि केचिदर्थः। प्रकृत्यैकारप्रत्ययमर्याज्ञानस्य हेतुतां प्रतिपद्यमाना सावृतं शब्दार्थयो-र्वाच्यवाचकभावं सम्पादयिष्यन्तीति प्रागेवापोहचिन्ताया प्रतिपादितम् । तस्माद-तोऽदृष्टार्थवादिनो बौद्धान् प्रति सर्वमिदमुच्यमानमत्यन्तपरित्युक्तया परिहृत्य एव केवलमिति ॥ २६११-२६१२ ॥

संवृत्या वाचकत्वम्योपपत्तिमाह—मिथ्याऽवभासिन इत्यादि । [G. 702] परस्परं हि स्वप्रतिभासेन यथा संनियते^४ बुद्ध्या यथार्थम-

१. यथा—पा०, गा० ।

२. सति भ्रमः—पा०, गा० ।

३. स्ववृष्ट्या—पा०, गा० ।

४. सदृश्यते—पा०, गा० ।

गोशब्द एक एवेति मन्यन्ते समबुद्धयः ॥ २६१४ ॥
 तस्माद् द्विजातिना प्रोक्तं बद्धसम्बद्धभाषिणा ।
 शब्दभेदं पुरस्कृत्य तत्तत् सर्वमनास्पदम् ॥ २६१५ ॥
 तथा हि हस्तकम्पादेर्नैकत्वं बुद्धिभेदतः ।
 शीघ्रमन्दादिभेदेन तद्व्यक्तिश्च निराकृता ॥ २६१६ ॥
 सामान्यं न च तत्रैकमनुगान्धुपलक्ष्यते ।
 सङ्केतात् प्रतिषेधादिगत्यङ्गं च भवत्यसौ ॥ २६१७ ॥
 साक्षाच्छब्दा न बाह्यार्थप्रतिबन्धविवेकतः ।
 गमयन्तीति च प्रोयतं विवक्षामुचकास्त्वमी ॥ २६१८ ॥

प्रकाशनात् सा कल्पिका बुद्धिः संवृतिः, तथा यद्ब्रह्मस्थापितं रूपं तत् सांबृत-
 मुच्यते संवृतिसत्त्वम् । तदेव न परमार्थिकम् ; तस्यासत्त्वात् । आन्तस्य च ज्ञानस्य
 सर्वस्यैव निर्विषयत्वात् ॥ २६१३-२६१५ ॥

अथापि स्याद्-विना पारमार्थिकेनैकत्वेन कथं विधिप्रतिषेधलक्षणां व्यवहार-
 मारोपणशेन शब्दाः सम्पादयन्ति ? इत्याह—तथा हीत्यादि । हस्तकम्पादे-
 रित्यादिशब्देनास्मिन्निकोचादिपरिग्रहः । शीघ्रमन्दादिभेदेनेति । बुद्धिभेदत इति
 सम्बन्ध । न चार्थं शीघ्रादिभेदो व्यञ्जककृत ; व्यक्तो निर्निवृत्त्यात् । तद्व्यक्ति-
 रिति नित्यव्यक्तिः । न च सामान्यवशाद् व्यवहाराज्ञता, तस्याप्रसिद्धत्वात् । अपती-
 तस्य सामान्यस्य न युक्तं व्यवहाराज्ञत्वम् ; सर्वदा व्यवहारप्रसङ्गात् । प्रतिषेधा-
 दिगत्यङ्गमिति । आदिशब्देन विधानाभ्यनुज्ञानाभ्यर्शनादीनां ग्रहणम् । तेषां
 गतिः = प्रतीतिः, तस्या अङ्गम् = कारणम्, हस्तकम्पादिर्भवति । तद्वच्छब्दोऽपि
 भविष्यतीति शेषः ॥ २६१६-२६१७ ॥

श्रुक्तम्—“तस्माच्छब्दार्थसम्बन्धो नित्य एवामिधीयते” (तत्त्व०
 २२५१) इति, तत्राह—साक्षादित्यादि । न हि कश्चिच्छब्दार्थयोर्वास्तव-
 सम्बन्धोऽस्ति, यस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा स्यात् । तथा हि—न बाह्यमर्थं शब्दाः
 प्रतिपादयन्ति तेन सह प्रतिबन्धमावावदिति पूर्वं शब्दपरीक्षायां निवेदितम् । प्रति-
 पादयतामतिप्रसङ्गः स्यात् । यद्येवम् ; किं तर्हि प्रतिपादयन्ति ? इत्याह—विवक्षामुच-

तस्याः कार्यतया ते हि प्रत्यक्षानुपलम्भतः ।
निश्चिता इति तेनात्र कार्यकारणता स्फुटा ॥ २६१९ ॥
कार्यकारणभावश्च समयाद् येन निश्चितः ।

कास्त्वमीति । विवक्षामपि न वाच्यतया प्रतिपादयन्ति, किं तर्हि ? लिङ्गतया सूचयन्ति । अत एव सूचका इत्युक्तम् । तथा हि—शब्दात्तु च्चरितादर्याध्यवसायी विकल्पो जायते, न विवक्षाध्यवसायी, यश्च न शब्देन ज्ञातेनाध्यवसायीते, स कथं शब्दार्थः ! ॥ २६१८ ॥

[G 703] यद्येवम्, विवक्षयाऽपि सह कस्तेषां सम्बन्धो येन ता लिङ्गत्वेन सूचयेत ? इत्याह—तस्या इत्यादि । तस्या विवक्षया कार्यत्वे नामनि प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां शब्दा निश्चिता इति कार्यकारणलक्षण एव सम्बन्धः ॥ २६१९ ॥

यद्येवम्, समयस्तर्हि व्यर्थ, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामेव कार्यकारणभावस्य निश्चितत्वात् ? इत्याह—कार्यकारणभावरथेत्यादि । एव मन्यते—यद्यपि विवक्षा मात्रेण सह कार्यकारणभावो निश्चित, विवक्षाविशेषेण तु परसन्ताने समयादृते न निश्चेतुं शक्यत इत्यतस्तत्रिविधाय समय क्रियते । ननु च समयोऽपि कथं मसौ निश्चेतुं शक्यते, तथा हि—यदि समयकाले परविवक्षाविशेष प्रतीत्युपाव सम्भवेत्, तदाऽसौ समयस्तत्र तत्र पश्चाद्भवहारकाले विवक्षाविशेषमतीहेतुर्भवेत्, यावत्ता स एवाभ्युपायो नास्ति । तथा हि—नानुचर्य शब्द समय क्रियते, ततश्च तत एव शब्दाद् विवक्षाविशेषप्रतिपत्तिवितरेतराश्रयशोच स्यात् । तथा हि—समयवशाच्छब्दो विशेषयतक, समयश्च विशेषविशेषप्रतिपत्तिमन्तरेण न शक्यत इति स्पष्टमितरेतराश्रयत्वम् । नैष दोष, यदा सर्व एवायं शब्दो व्यवहार स्वप्रतिभासानुरोधेनैवेत्यते भ्रान्तत्वात्, तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रव्यवहारवत्, तदा का बोधचञ्चुता ? न च सर्वत्र शब्द एव विवक्षाविशेषमतीहेतु, अन्यथा ऽपि कश्चिच्छृङ्ग्राहिकया, पकरणादिना चार्थविशेषोपदर्शनेन च विवक्षाविशेष भावेण समयं कुर्यादिति नेतरतराश्रयत्वम् ।

स विवक्षां प्रपद्येत शब्देभ्यो हस्तकम्पवत् ॥ २६२० ॥
 विवक्षावर्तिनाऽर्थेन कार्यकारणतात्मकः ।
 शब्दानामेष सम्बन्धः समये सति जायते ॥ २६२१ ॥
 तेन सामयिकः प्रोवतस्तेन च द्योतनावदतः ।
 समयोऽप्युच्यते तेषां सम्बन्धो न तु मुख्यतः ॥ २६२२ ॥
 कार्यकारणभूताभ्यां वस्तुभ्यामन्य एव न ।

किञ्च—भवतो विधिवादिनस्तुल्यं चोद्यम्—परप्रतिपत्तेरप्रत्यक्षत्वात्^१ कथं वक्तृश्रोत्रोरेकार्थप्रतिपत्तिनिश्चय इति । न चैकार्थप्रतिपत्तिनिश्चयन्तरेण समयो युक्तः तस्माद् योऽत्र भवतः परिहारः स नमापि भविष्यति ।

स्यादेतत्—शब्दस्य विवक्षायामस्तमितत्वात् कथं तथा सह सम्बन्धः समया-
 निश्चीयते, न ह्यत्र समयः कृतोऽन्यार्थद्योतको भवति; अप्रसङ्गात् ? नैष दोषः ;
 विवक्षाशब्देनातत्परिवर्त्तिं अर्थकारो वा स्वरूपतया व्यस्तो यः स इहाभिप्रेतः;
 [G. 704] परमार्थतस्तस्य विवक्षास्वभावत्वात् । स एवेह विवक्षाविशेषोऽ-
 भिप्रेतः । तत्रैव च समयो न स्वलक्षणे, स एव शब्देनाभिधीयते; ततस्तदा-
 कारविकल्पोत्पत्तेः । केवलं तु विवक्षा न शब्देनाभिधीयत इत्युक्तम् ॥ २६२० ॥

यद्येवम्, यदि विवक्षापरिवर्तिनाऽर्थाकारेण कार्यकारणलक्षण एव सम्बन्ध-
 शब्दस्य, त् कथं तत्र तत्राचार्याः सामयिकं समयं वा शब्दार्थसम्बन्धमाहुः ?
 इत्याह—विवक्षावर्तिनेत्यादि । श्रोतृचेतसि समये सति जायते भवतीति
 सामयिकः । अध्ययमादित्वात् (पा. सू. वा. ४.३.६०) ठम् । यद्यपि तत्र भवतिः
 सत्तावसनो गृहीत, तथापि परमार्थतः सत्ताजन्मनोरभेदात्तदेव भावत्वेन विवक्ष्यते ।
 वक्तृसन्ताने च समयेन^२ द्योतमादुपचारात् समय उच्यते; तस्य प्रतिनियत-
 कालवर्तित्वेन तत्कालसम्भवात् ॥ २६२१—२६२२ ॥

ननु यदि परमार्थतो वस्तुनः सम्बन्धो नास्तीत्युक्तम्, कार्यकारणता-
 लक्षणस्तर्हि कथं भवति ? इत्याह—कार्यकारणभूताभ्यामित्यादि । ते एवेति

१. प्रत्यक्षत्वात्—पा०, गा० । २. तस्य—पा०, गा० ।

३ समयो न—पा० ।

कार्यकारणतायोगस्ते एव तु तथोदिते ॥ २६२३ ॥

ते च प्रत्येकमेकात्मरूपत्वेन जडगते ।

संकेतव्यवहारात्कालव्याप्तिरतो मता ॥ २६२४ ॥

एकस्तु वास्तवो नैव सम्बन्ध इह युज्यते ।

असङ्कीर्णतयार्थानां भेदेऽसम्बन्धता भवेत् ॥ २६२५ ॥

समयसम्बन्धदूषणनिरासः ।

समयः प्रतिमर्त्यं च प्रत्युच्चारणमेव च ।

इत्याद्यतः परेणोक्तं परनीतिमजानता ॥ २६२६ ॥

समयो हि न सम्बन्धो नरधर्मतया तयोः ।

द्योतकः स तु तस्येति सम्बन्धः स्यान्न मुख्यतः ॥ २६२७ ॥

कार्यकारणमूले वस्तुनी । तथोदिते इति । कार्यकारणतेत्यादिना लक्षणार्थम् ॥ २६२३ ॥

यद्येवम्, प्रतिपुरुषप्रयोगं तयोर्भेदात् कथमभिन्नसम्बन्धप्रतीतिर्वक्तृश्रोत्रोर्भवति, तथा हि—वक्तुरेव भवति—‘य एव समयकाले मया गृहीतोऽर्थ शब्दो वा, तेनैव तमेवार्थं प्रतिपादयामि’ इति, तथा श्रोतुरप्येव भवति—‘तेनैव तमेवायमर्थं प्रतिपादयति’ इति, अन्यथा भिन्नारोधावस्थितयो कथं व्यवहार स्यात् ? इत्याह—ते चेत्यादि । जडैरिति भ्रान्तैः । गते इति गृहीते । सङ्केतव्यवहारभ्यागस्तो व्याप्यसौ कालश्चेति तथोक्तः, तस्य व्याप्ति । कार्यकारणाभ्यामेकरूपाभ्यामिति शेषः ॥ २६२४ ॥

[G 705] अथैक एव पारमार्थिक सम्बन्ध कस्मान्नेप्यते, येन काल्पनिक एवेष्ट इत्याह—एकस्वित्यादि । सम्बन्धो भवन् भिन्नाना वा भवेद् ? अमिज्ञाना वा ? न तावद्विज्ञानम् ; सर्वेषां स्वात्मनि स्थितत्वेनासङ्करात् । अमेदेऽप्येकमेव तद्वस्तुत्विति कस्य केन सह रलेपो भवेत्, अतोऽसम्बन्धता भवेत् ॥ २६२५ ॥

यत्तु समयलक्षणसम्बन्धदूषणम् “समय प्रतिमर्त्यं च” (तत्त्व० २२५३) इत्यादिना, तत्र सिद्धसाध्यता प्रतिपादयन्नाह—समय इत्यादि । अनिश्चापत्तिहि दूषणमुच्यते, न च रीतिरेव समय शब्दार्थयोर्मुख्य सम्बन्ध इष्टः; तस्य पुरपधर्मत्वात् ।

१. प्रत्युच्चारणमेतं च न परे प्रतिजानते ।
 ईशादेः प्रतिपिद्धत्वात् सर्गादीं न च तत्कृतम् ॥ २६२८ ॥
 २. प्रत्येकं यश्च सम्बन्धः सन्निभः^१ क्षणभङ्गतः ।
 तुल्यप्रत्ययमर्शश्च भेदेऽपि न विरुध्यते ॥ २६२९ ॥
 क्रमेण जायमानाश्च धियस्तद्विपयाः स्फुटम् ।
 तस्याप्याहुः क्रमं तासामक्रमो ह्यन्यथा भवेत् ॥ २६३० ॥
 सकृदेव बहूनां तु संकेतकरणे सति ।
 समयो नेष्यते भिन्नो नीलाद्येकक्षणो यथा ॥ २६३१ ॥
 वक्तुरन्यो न सम्बन्धो बुद्धौ श्रोतुर्न चापरः ।

तस्य च दृष्टणे सति नेष्टक्षति काचित् । न चान्यधर्मोऽन्यस्य सम्बन्धो भवति;
 अतिप्रसङ्गात् । यच्चोक्तम्—प्रत्युच्चारणमेव वा क्रियते, जगदादौ^२ वेति^३ पक्ष-
 द्वयम्, तस्यानभ्युपगमादेवाद्दूषणम् । यदाह^३—प्रत्युच्चारणमित्यादि । एनमिति
 समयम् । पर इति बोद्धा । ईशादेरिति ईश्वरब्रह्मादेः ॥ २६२६-२६२८ ॥

यदुक्तम् = प्रत्येकं वापि सम्बन्धः” (तत्त्व० २२५४) इत्यादि, तत्राह—
 प्रत्येकमित्यादि । द्वितीय एवात्र पक्षः । न च भेदधीप्रसङ्गः, भेदेऽपि तुल्य-
 प्रत्ययमर्शहेतुत्वादिरोधात् । अतोऽनैकान्तिकमेतद्यदुक्तम्—“भिन्नश्रेद्भेदधीर्भवेत्”
 (तत्त्व० २२५४) इति ॥ २६२९ ॥

स्यादेतत्—क्षणभङ्गोऽयमस्माकमसिद्धः, तत्कथमुच्यते—क्षणभङ्गतो भिन्न
 इति ! आह क्रमेणेत्यादि । [G. 706] तस्यापीति सम्बन्धस्य । क्रममाहुः =
 प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । अक्रमो ह्यन्यथा भवेदिति । धियामिति सम्बन्धः ।
 एतच्च विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । प्रयोगश्च पूर्ववद् बोध्यः ॥ २६३० ॥

“वक्तुश्रोतृधियोर्भेदाद् व्यवहारश्च दुष्यति” (तत्त्व० २२५५) इत्यादा-
 वाह—सकृदेवेत्यादि । यथा नीलादिक्षणो बहुमिर्हश्यमानोऽपि न मिथते, एवं

१. सन्निभः—पा० ।

२-२. जगदाद्यैवेति—पा०, गा० ।

३. तदाह—पा०, गा० ।

एकरूपा च सा यस्य' द्वयोरप्यनुवर्तनात् ॥ २६३२ ॥
 श्रोतुः कर्तुः च सम्बन्धं वक्ता पूर्वं प्रपद्यते ।
 पूर्वोपलब्धो यस्तेन तमेव हि करोत्यसौ ॥ २६३३ ॥
 एकाकारा यतस्तस्य वृत्ता प्रत्यवमर्शधीः ।
 तस्माद् भिन्नेऽपि शब्दादावेकत्वं सोऽध्यवस्यति ॥ २६३४ ॥
 घटादावपि सामान्यं प्रागेव विनिवारितम् ।
 न हि भूतगुणप्रख्या काचिदाकृतिरिष्यते ॥ २६३५ ॥
 न चास्याकृतितः सिद्धा शक्तिरन्धारणादिषु ।
 तेषामपि हि नित्यत्वमाकृतेर्यद्यभेदिनः ॥ २६३६ ॥

बहूना सङ्केतकरणेऽसति न सम्बन्धो भेत्स्यति, किं पुनर्द्वयोः ! सर्वेषा तुल्य-
 प्रत्यवमर्शस्थितत्वादिति भावः । अतो न वक्तृश्रोत्रोन्मय सम्बन्धो भवति ॥
 २६३१-२६३४ ॥

यदुक्तम्—'घटादावपि तुल्यं चेन्न सामान्यप्रतिसिद्धित्' (तत्त्व० २२५७)
 इत्यादि, तत्राह—घटादावपीति । [G 707] प्रागेवेति सामान्य-
 परीशायम् । पुनरत्रैव सङ्क्षेपेण निराकरणमाह—न हीत्यादि । भूतानाम् =
 आदित्यमहादीनां काचित्^१ गुणवत्त्वव्यतिरिक्ता^२ भवता भीमांसकेन जाति-
 रिष्यते । नापि दृश्यवेनेष्टा सती सा दृश्यते । अव्यतिरिक्ताऽपि न युज्यते,
 तेषामपि घटादीनामाकृतिस्वरूपवन्नित्यत्वमसङ्गत् । अथापि भिन्नाऽभ्युपगम्यते ।
 तदा सम्बन्धमावदोषः । भिन्नानां हि तदुत्पत्तिक्षण एव सम्बन्धो भवेत्, तत्रैव
 तदुत्पत्तौ सत्या व्यतिरिक्तता प्राप्नोति, उत्पत्तिधर्मकत्वाद्, घटवत् ।

काचित् नित्यतेति पाठः । तत्रायमर्थः—यदि घटादीनां ततो जाते
 सक्ताशादुत्पत्तिरङ्गीक्रियते, तदा घटादीनां नित्यता प्राप्नोति, निर्ययं कारणस्य सन्नि-

१. यस्मात्—पा० ।

२. आदित्यमहादीना—पा०, शक्तिबलादीना—पा० ।

३. कण्ठे—पा०, काण्ठोदितवत्—पा० ।

४. गुणव्यतिरिक्ता—पा०, गुणवत् व्यतिरिक्ता—पा० ।

भेदे सम्बन्धदोषस्तु तदुत्पत्तौ त्वनित्यता ।
 अतो नाकृतितो युक्ता शक्तिरवधारणादिषु ॥ २६३७ ॥
 घटादेर्व्यतिरेकेऽपि शक्तेर्दोषा इमे ध्रुवम् ।
 अवधारणादि तत्कार्यं नित्यमेवं प्रसज्यते ॥ २६३८ ॥
 शक्तिरेव च सम्बन्धो भेदश्चास्या न चेन्मतः ।
 शब्दार्थानां भवेदैक्यं^१ शक्तेरव्यतिरेकतः^२ ॥ २६३९ ॥
 व्यतिरेकेऽपि सम्बन्धस्तस्यास्तान्यां न कश्चन ।
 तदुत्पत्तौ न नित्यत्वं न चान्या वस्तुनो गतिः ॥ २६४० ॥
 सम्बन्धाख्यानकाले तु गोशब्दादादाबुदीरिते ।
 केचित् सम्बन्धबुद्ध्याऽर्थं बुध्यन्ते नापरे^३ तथा ॥ २६४१ ॥
 यस्मात् सम्बन्धसद्भावाद् यादृशः स प्रकाशितः ।
 तावकीने तु सम्बन्धे सर्वोऽर्थमवधारयेत् ॥ २६४२ ॥

धान्नान्नित्यमुत्पत्तिः । माम्रोतीत्यर्थः । उभयस्वभावपक्षे उभयपदाभावी दोषः, एकत्व-
 हानिप्रसङ्गश्च; वस्तुनः स्वभावद्वयानुपपत्तेः । एवं हि द्वे एव ते वस्तुनी कथिते
 स्याताम्, नैकमुभयात्मकम् । अनुभयपक्षे वस्तुत्वहानिप्रसङ्गः । एकस्य विधिप्रतिषे-
 धायोगश्चेति वाच्यम् ।

इमे दोषा इति । सम्बन्धासिद्धिनित्यतादिप्रसङ्गलक्षणाः । नित्यमवधारणा-
 दिकार्यप्रसङ्गश्चापिको दोषः ॥ २६३५-२६३८ ॥

यदुक्तम्—“शक्तिरेव हि सम्बन्धः” (तत्त्व० २२६१) इत्यादि,
 तत्राह—शक्तिरेव चेत्यादि । न चान्येति । उभयानुभवस्वभावलक्षणे पूर्ववद्दोष-
 मसंज्ञात् ॥ २६३९-२६४० ॥

यदुक्तम्—“सम्बन्धाख्यानकाले च” (तत्त्व० २२६३) इत्यादि, तत्राह—
 सम्बन्धेत्यादि । [G. 708] यादृश एतत्कार्यकारणभावलक्षणस्तादृशो यस्मात्

१. मवेदेजा—पा०, गा० ।

२ शक्तिरव्यतिरेकः—पा० गा० ।

३. न परे—पा०, गा० ।

शक्तिरेव हि सम्बन्धो नित्या युस्माभिरिष्यते ।
 सा चार्थबोधजनने नियताऽनवधिर्न या ॥ २६४३ ॥
 नियतानबधो सर्वं किमर्थं नावधारयेत् ।
 सावधावपि को हेतु प्रकृतिश्चेत् स्वतस्तया ॥ २६४४ ॥
 सकेतप्रहृणात् पूर्वं तस्य चास्मरणे पुन ।
 एकस्यैव प्रवृत्त किं विज्ञान न प्रवृत्तिमत् ॥ २६४५ ॥
 तज्ज्ञानजन्मनियता सा हि शक्तिरवस्थिता ।
 अयं ज्ञातैव सा शक्तिर्नियता परिकल्प्यते ॥ २६४६ ॥
 ज्ञाताऽज्ञाता च भिन्ना चेन्नित्यत्वमवहोयते ।
 ऐवमेव तु किन्निमित्तोऽप्य विभाग उपवर्ष्यते ॥ २६४७ ॥

सम्बन्धोऽस्ति तस्मात् कश्चिद् बुध्यन्त इति युक्तं स्यात्, तस्य निश्चयज्ञानोत्पादकत्वेन स्थितत्वात् । भवद्दीये तु सम्बन्धे सर्वभयुक्तमिति दर्शयति—तापकीन इत्यादि । तथा हि—शक्तिरक्षणसम्बन्ध इत्येते, जनक च रूप शक्तिरुच्यते । सा च नियैकम्यभावरेनेष्टाऽर्थबोधजनने च नियता न तस्यार्थबोधनियता सती किमनवधिरेव कतिपयपुरस्पावधिरहिता ? आगेस्विन ?—इति पक्षद्वयम् । प्रथमे पक्षे सर्वेषां युगपत् सर्वथा चाथाऽभ्यागणप्रसङ्ग । द्वितीयेऽपि पक्षे प्रतिनियतविज्ञानजनकत्वमावनियामकोऽस्तुवाच्य । वृत्तकानां च भावना प्रतिनियतकार्यजनकत्वभावस्य न्यायिका स्वहेतुप्रयथा युक्ता न तु नित्यानामिति भाव ।

स्यादतत्—नित्यानामपि प्रवृत्तिरेव सा तादृशी, येन प्रतिनियत कार्य जनयन्ति, न सर्वम्, न हि स्वभावा पर्यनुयोगमर्हन्तीति ? एव तर्हि यदि स्वत एव तस्याय स्वभाव परनिरपक्ष, तदा सङ्केतप्रदृणात् पूर्वं तथा निरसृत्वसङ्केतस्य तस्यैव प्रतिनियतस्य प्रतिपत्तु सर्वदा ज्ञानप्रवृत्ति प्राप्नोति, तज्ज्ञानजनने नियताया शक्ते सदाऽवस्थितत्वात् ।

अर्थापि स्यात्—ज्ञापकत्वात् सम्बन्धलक्षणा शक्तिर्ज्ञाता सती ज्ञान जनयति, न्यशत्वा, तेन न भवति यथोक्तद्वोपप्रसङ्ग इति । तदसम्भवं, यदि हि ज्ञाता

१-१ तत्र प्रवृत्तिम्—या०, गा० । २-२ तत्रार्थं—या०, गा० ।

किञ्च केनाभ्युपायेन विज्ञाता शक्तिरिष्यते ।
 अर्थापत्त्येति चेद् यस्मादयं न्याय इह स्थितः ॥ २६४८ ॥
 शब्दवृद्धाभिधेयानि प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।
 श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥ २६४९ ॥
 अन्यथानुपपत्त्या च वेत्ति शक्तिं द्वयाश्रिताम् ।
 अर्थापत्त्याऽवबुध्यन्ते सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥ २६५० ॥
 अन्यथैवोपपन्नत्वाच्छक्तिर्बोद्धुं न शक्यते ।
 शब्दात् सामयिकाद् यस्मात् प्रतिपत्तिरनाकुला ॥ २६५१ ॥

ज्ञातावस्थयोः परस्परं भेद इष्यते तदा नित्यत्वहानिः । अधामेदः, तदा ज्ञाता-
 ज्ञातस्वभावद्वयविभागानुपपत्तिः, न लोकस्य वस्तुन एकपुरुषापेक्षया ज्ञातत्वम-
 ज्ञातत्वं च परस्परं विरुद्धं स्वभावद्वयं युज्यत इति ॥ २६४१-२६४७ ॥

किञ्च—सति हि प्रतिपत्त्युपाये शक्तेर्ज्ञातत्वं स्याद्, यावत् स एव न
 सम्भवति इति मन्यमानं पृच्छति—किञ्चेत्यादि । [G 709] अर्थापत्त्ये-
 त्यादिना परस्योत्तरं विभूतरेण तावदाशङ्कते । तथा हि—सम्बन्धप्रतिपत्तेरयं न्यायः
 कुमारिलेन वर्णितः—“यस्मात् प्रथमं तावत् प्रत्यक्षेण शब्दं वृद्धं च शब्दस्या-
 स्थातारमभिधेयं च वाच्यं वस्तु पश्यति, ततः पश्चादनुमानेन चेष्टालक्षणेन
 लिङ्गेन श्रोतुः प्रतिपन्नत्वं पश्यति—अवधारयतीत्यर्थः । कर्णं कारकं कृत्वा
 चेष्टया अनुमानत्वमुक्तम् । ततश्च पश्चादर्थापत्त्या द्वयाश्रिताम् = शब्दाश्रितां
 शक्तिं वेत्ति । अर्थापत्त्या तु साक्षादवबुध्यन्ते” इति, अतोऽर्थापत्त्याऽवबुध्यन्त
 ह्युक्तम् । त्रिप्रमाणकमिति । प्रत्यक्षानुमार्थापत्तिलक्षणानि त्रीणि प्रमाणानि
 यस्यापिगमाय भवन्ति स तथोक्त ॥ २६४८-२६५० ॥

अन्यथैवेत्यादिना दूषणमाह । अनेनार्थापत्तेरनेकान्तिकतामाह; विनापि
 नित्यसम्बन्धं प्रतिपत्तिसम्भवस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ २६५१ ॥

न 'केवलं सायकप्रमाणाभावात्' उक्तत्वात् न युक्ता, प्रमाणशक्तिरित्यादिपि

शक्तिनित्यत्वपक्षे तु सकेतादि व्यपेक्षते ।
 न किञ्चिदिति शब्दार्थप्रतिपत्ति सदा भवेत् ॥ २६५२ ॥
 समयान्तरभावे च कलिमार्यादिशब्दवत् ।
 नान्यार्थबोधकत्व स्याद् घ्वनेनियतशक्तित ॥ २६५३ ॥
 नानार्थद्योतनार्थव शक्तिरेका यद्विष्यते ।
 भिन्ना वा शब्द एकस्मिन् सकृन्नानार्थविद्भवेत् ॥ २६५४ ॥
 अर्थद्योतनशक्तेश्च सर्वदेव व्यवस्थिते ।
 तद्वेतुरर्थबोधोऽपि सर्वेषा सर्वदा भवेत् ॥ २६५५ ॥

न युचेति दर्शयन्नाह—शक्तिनित्यत्वेत्यादि । [G 710] प्रयोग—ये
 सङ्केतापेक्षार्थप्रकाशना न ते नित्यसम्बन्धयोगिन, यथा गाव्यादिशब्दा । सङ्केता
 पेक्षार्थप्रकाशनाश्च गवादयो लौकिकवैदिका शब्दा इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धि,
 सापक्षत्वस्य नित्यसम्बन्धयोगित्विरुद्धेनामित्यसम्बन्धयोगित्वेन व्याप्तत्वात् । एतच्च
 प्रमाण पश्चात् करिष्यते, अत्र तु व्याप्तिगात्रमस्य प्रसायते । तथा हि—शक्ति
 छद्मणेनार्थप्रतिपत्तिहेतुना सम्बन्धेन नित्यसम्बन्धयोगिन शब्दा इष्टा । सा च
 शक्तिरित्यत्यादनुपक्षयेति न किञ्चित् सङ्केतादि व्यपेक्षते । ततश्च तद्भाविनी
 शब्दार्थप्रतिपत्ति सर्वदा भवेत् । किञ्च—सा शक्तिरेकार्थनियता वा भवेत्,
 नानार्थनियता वा, तत्रापि नानार्थनियमपक्षे किमेकस्य शब्दस्य नानार्थद्योतिका
 शक्तिरेकैव, आहोस्विदनेका—इति विकल्पा । तत्रापे पक्षे यदतद्देशजालादिनेदन
 सङ्केतान्तरे क्रियमाणे सति घ्वने शब्दम्यान्यार्थबोधकत्व^१ दृष्टम्, यथा—कलि-
 मार्यादिशब्दानां^२ द्विविहायदेशयोर्थात्रममन्तकाल्यर्षोपसर्गाद्यभिषायिनाम्, तत्र
 प्राप्नोति, नियतशक्तिकत्वात्, चक्षुरादिवत् । न हि चक्षु सङ्केतवशाद् रसाद्युपल-
 म्भाय नियोगमर्हति । द्वितीयेऽपि पक्षे एकस्माच्छब्दाद्युपगत सर्वेषा पुसा शब्दार्थ
 प्रतिपत्तिप्रसङ्ग । तद्दर्शयति—शब्द एकस्मिन्नि यादि ॥ २६५० २६५४ ॥

अत्रैव दोषान्तरमाह—अर्थद्योतनशक्तेरचेत्यादि । तस्मिन्निति अर्थ

१ समर्थान्तर—पा०, गा० । २ शब्दस्यापार्थ—पा०, गा० ।

३ द्विविहाय—पा० ।

तस्मिन् संकेतसापेक्षा शक्तिश्चेत् परिकल्प्यते ।
 ननुपकार्यपेक्षेत नोपकार्या च साञ्चला ॥ २६५६ ॥
 अर्थद्योतनहेतोश्च संकेतस्य नराश्रयात् ।
 शक्तावनरजन्यायामपि^१ निव्यात्वसम्भवः ॥ २६५७ ॥
 नानार्थद्योतने शक्तिर्भवत्वेकस्य हि ध्वनेः ।
 नाग्निहोत्रादयस्त्वर्थाः सर्वे सर्वोपयोगिनः ॥ २६५८ ॥
 तद्विष्टविपरीतार्थद्योतनत्वापि सम्भवात् ।
 नित्यशब्दार्थसम्बन्धकल्पना वो निरर्थका ॥ २६५९ ॥

बोधे । सेति शक्तिः । अचलेति नित्या । ज्यं चानुपकार्यत्वे हेतुः ॥
 २६५५-२६५६ ॥

अभ्युपगम्यापि सङ्केतसापेक्षत्वम्, दोषान्तरमाह—अर्थद्योतनहेतोश्चेत्यादि ।
 अपि नामासङ्कीर्णमर्थं जानीयागिति सङ्करहेतुः पुरुषोऽप्राक्कीर्णो भवता, तत्र यथा
 क्वचित् तैः प्रयुक्ताः सङ्कीर्यन्ते शब्दाः, तथा सर्वार्थसाधारणाः सन्तो वैदिकाः
 [G. 71] क्वचित्चैरिच्छावशात् संमिताः किं न सङ्कीर्यन्तु; तेषां पुंसां तत्त्वा-
 परिज्ञानात् ! तथ्यहीच्छावशात् समयः, सा च तेषामतत्त्वविदां स्वातन्त्र्येण प्रवर्त-
 माना केन नियम्येत । ततश्च स्वतन्त्रेच्छामावी समयोऽपि स्वैरो वैरी च किमिति
 विरुद्धमर्थं परिहरेत् । ॥ २६५७ ॥

नानार्थद्योतनशक्तिपक्षमभ्युपगम्य, दोषान्तरमाह—नानार्थद्योतने शक्ति-
 रित्यादि । यद्यपि शब्दानां नानार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति, न त्वर्थानां सर्वार्थ-
 क्त्याकारित्वम्; प्रतिनियतत्वात् कार्यकारणभावस्य । अन्यथा हि न कश्चिद्विधाती
 स्याद्, अविधाती वा । ततश्च प्रतिनियतार्थत्रिज्यासाधनेऽर्थे प्रतिपिपादयिष्यते
 सति सर्वार्थसाधारणस्य शब्दस्योद्यार्थविषयमेव समयं समयवृत्तं करो-
 तीति युक्त एतद्वचनम् ! तस्मान्निश्चयत्वसम्भवात्तदसम्बन्धकल्पना व्यर्थैव ॥
 २६५८-२६५९ ॥

सक्तेने च व्यपेक्षायां नित्यसामर्थ्यालक्षण ।
 किमकारण एवाय सम्बन्धः परिपोष्यते ॥ २६६० ॥
 सिद्धोपस्थापिनस्तस्य न हि कश्चित् समीक्ष्यते ।
 संकेते' व्यतिरेकेण' व्यापारोऽर्थाद्वोधने ॥ २६६१ ॥
 तथा हि व्यवहारोऽयं न दृष्ट समय विना ।
 तस्मात् सम्बन्धसिद्धिश्रेयनर्थेय परम्परा ॥ २६६२ ॥
 नरेच्छामात्रसम्भूतसकेतादपि केवलात् ।
 युज्यते व्यवहारश्च ततो योगो न सिद्धयति ॥ २६६३ ॥

पुनरप्यनर्थक्यमस्य दर्शयताह—संकेते चैत्यादि । यदि सचागात्रेण
 सम्बन्धोऽर्थप्रतीतिहेतु स्यात्, तदा सहेतानभिज्ञम्यापि स्यादित्यवश्य समया-
 पेक्षिता तन्मोक्षस्या । ततश्च समयस्याप्यर्थप्रतीतिहेतुत्वेऽज्ञानियमाणे स किमकारण
 सिद्धोपस्थापि नियसम्बन्धोऽपर पोष्यते । तथा हि—इयानेव सम्बन्धस्य व्यापारो
 यदर्शप्रतीतिजननम्, तच्चेत् समयेन क्रियते तदा किमपरनित्यसम्बन्धकल्पनया ।
 न चापि तस्यानाश्रयातिशयस्य काचिदपश्चेति शतशर्थाचितम् । अदृष्टसामर्थ्यस्य
 च हेतुत्वकल्पने दन्त 'हरीतरी प्राप्य द्रव्या विरेचयन्ति' इति किं न कल्प्येत ।
 ॥ २६६०—२६६३ ॥

[G / 12] तथा हीत्यादिना सम्बन्धस्य तामेव व्यापारासिद्धिं दर्शयति ।
 तस्मादपि सहेतान् । अनर्थेय परम्परेणि । अदृष्टसामर्थ्यस्य हेतुत्वकल्पने
 ऽनवम्यादोषत् । तथा हि—सम्बन्धेऽपि कल्पित पुनरपि कस्मादपरमदृष्ट
 सामर्थ्यं हेतुन्तरं न कल्प्येत, अदृष्टसामर्थ्यन्नाविदोषान्, एवं पुनरपि—इति
 महत्त्वानर्थापरम्यं ज्ञापेत् ॥ २६६२ ॥

एव वापरम्यं प्रमाणस्य व्याप्तिं प्रमात्र्य नरेण्टेयादिनाऽर्थापेक्षेनैव
 निश्चय पूर्वं प्रतिपादितमुपसंहरति । योगो न सिद्धयतीति । निच इति
 शेष ॥ २६६३ ॥

अन्यथाऽनुपपत्तिस्तद्व्यवहारस्य शङ्क्यते ।
 अतीन्द्रियश्च योगोऽतो न नरैरवगम्यते ॥ २६६४ ॥
 सर्वेषामनभिज्ञत्वात् पूर्वपूर्वाप्रसिद्धितः ।
 न^१ सिद्धो योग इत्येवं किमसौ परिकल्प्यते ॥ २६६५ ॥

एवं च कृत्वा यच्चेदमुक्तम्—'सर्वेषामनभिज्ञानां' पूर्वपूर्वप्रसिद्धित' (तत्त्व० २२७२) इत्यादि, तत्परस्परपराहृतमुक्तमिति दर्शयति—अन्यथाऽनुपपत्तिरित्यादि । यदि हि सर्वेषामनभिज्ञत्वम्, कथं तर्हि पूर्वपूर्वतोऽनभिज्ञत्वात् सम्बन्धप्रसिद्धिर्भवेत्, न ह्यन्यपरम्परा परेषां रूपविशेषोपदेशाय प्रभवति ! यथोक्तं शापरै भाष्ये—'नैवज्ञातीशकेष्वर्थेषु पुरुषवचनं प्रागाप्यमुपैति, अन्धानामिव वचनं रूपविशेषेषु' (मी० द०, छा० भा० १.१.२) इति । स्यादेतद्—प्रत्यक्षदक्षित्वात् सर्वेऽनभिज्ञा उच्यन्ते, न तु सर्वथा परिज्ञानामावात्, शब्दव्यवहारान्यथानुपपत्त्या तु प्रमाणेन पूर्वपूर्वेषां वृद्धानामभिज्ञत्वमस्त्येवेति ? नैतदेवम्; यतोऽन्यथाऽपि सद्भेदाच्छब्दो व्यवहारः^१ प्रवर्तित इति दर्शितमेतत् । न^२ नाम दर्शितम्^३, तथापि सन्दिग्धमेतत्—किमसौ नित्य आहोस्त्विदनित्य इति ? अतएवाह—शङ्क्यते इत्यादि । तथा हि—अर्थापत्त्या सम्बन्धमात्रास्तित्वं प्रतिपाद्यते, न तु विशेषः, तेन सद् प्रतिबन्धासिद्धेरित्यभिप्रायः । अत एवानुमानान्नार्थापत्तेर्भेदः । [G. 718] स्यादेतत्—नानित्यस्यार्थप्रतिपादनहेतुत्वं दृष्टम्, न च युक्तमिति पूर्व प्रतिपादितम्, अतोऽसामर्थ्यान्नित्य सिध्यतीति । तदेतन्नित्येऽपि समानमसिद्धं च । तथा हि—नित्यस्यापि सम्बन्धस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं न दृष्टमिति समानम्, हस्तकम्पादीनामनित्यत्वेऽपि प्रतिपादकत्वं दृष्टमित्यदृष्टमसिद्धम् । अत एवायुक्तत्वमसिद्धम् । नित्यस्य च क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति तस्यैवायुक्तत्वमिति यत् किञ्चिदेतत्^४ ॥ २६६४—२६६५ ॥

१. मनभिज्ञात्वात्—जै० ।

२. नेति नित्यार्थे ।

३-३ प्रवर्तते एतन्न नाम दर्शित—पा०, ०निश्चित—गा० ।

४. किञ्चिदिति—पा०, गा० ।

सप्तमः १८

तद् गवाशवाद्यः शब्दा नित्यसम्बन्धयोगिनः ।
 सङ्घतसव्यपेक्षत्याग्रैव गाव्यादिशब्दवत् ॥ २६६६ ॥
 गोशब्देऽवस्थिते योग्ये तदशक्तिजकारितात् ।
 गाव्यादेरपि गोबुद्धिर्मूलशब्दानुसारिणी ॥ २६६७ ॥

एवमर्थापेक्षेनैकान्तिकत्वमुपसंहृत्य बाधकं प्रमाणमुपसंहरति—सद्गवाश्वाद्य
 इत्यादि । तदिति तस्मात् । नित्यसम्बन्धयोगिन इति । नेति सम्बन्धः ।
 प्रयोगरचना तु पूर्वमेव दर्शिता ॥ २६६६ ॥

ननु च गाव्यादिशब्दानामसाधुत्वात्त्रैव वाचकत्वमिष्टं परेणेत्यसिद्धो दृष्टान्तः ।
 तथा चोक्तं कुमारिलेन—

“गोशब्देऽवस्थितोऽस्माकं तदशक्तिजकारितात्” ।

गाव्यादेरपि गोबुद्धिर्मूलशब्दानुसारिणी” ॥ (सू. वा. श. नि. २७६) इति ।

व्ययनस्यार्थः—गोशब्दे साधौ वाचके सति या गाव्यादेरसाधोः प्रयोगात्
 गोबुद्धिर्भवतीत्युच्यते, न सा तत्र एव भवति, किं तर्हि ? मूलम् प्रधानं साधु-
 गोशब्दमनुसृत्य । तदशक्तिजकारितादिति, गाव्यादेरिति सामान्त्रयिकरूपेण
 सम्बन्धः । तस्मिन् गोशब्दे साधौ पुरुषस्योच्चारयितुमशक्तिस्तदशक्ति, ततो जानौ
 यस्ताल्वादिव्यापारः स तथोक्तः, तेन कारितो गाव्यादिशब्दः । पुरुषस्य
 प्रयोज्यस्य गाव्यादिशब्दं युज्यते प्रयोजकत्वेन विवक्षितं यत् तास्य । तथा
 मर्तुहरिणोक्तम्—

“अन्वाम्बेति” यथा बालः शिक्षमाणः प्रभ्रमते ।

अन्यक्तं तद्विशं तेन व्यक्तेर्भवति निश्चयः ॥

एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।

तेन सायुज्यरहितः कश्चिदर्थोऽनुमीयते” ॥ (वा. प. १. १५२-५३) इति ।

अत इदमाह—गोशब्देऽनेत्यादि ॥ २६६७ ॥

१. शक्तिजकारितात्—ये ।

२-२. पाठोऽप्य वा०, गा० पुल्लङ्गोर्नाम्नि ।

३. अवादेरपि—वा०, गवादेरपि—गा० ।

तत्रैवं शनकादीनां संस्कृतानवयोधनात् ।

“ मूलशब्दानुसारेण कथमर्थगतिर्भवेत् ॥ २६६८ ॥

तस्माच्छब्दार्थसम्बन्धो नित्यो नान्युपगम्यते ।

स तु सामयिको युक्तः सर्वथा तस्य सम्भवात् ॥ २६६९ ॥

देशोत्सादकुलोत्सादरूपो यः प्रलयो भवेत् ।

यो वाऽव्याहृतबौद्धेष्टो ब्रह्मादेरपि शङ्क्यते ॥ २६७० ॥

तस्मिन् सम्भाव्यते वेदे ध्वस्तमूला मतिः परा ।

निध्यामोहमदादिभ्यो विपरीता च कल्पना ॥ २६७१ ॥

अन्य एव भवेद् वेदः प्रतिकञ्चुकतां गतः ।

इत्यप्याशङ्क्यते यावद् बाधकं न प्रकाश्यते ॥ २६७२ ॥

तन्निवमित्यादिना प्रतिविषये । [G. 714] शनकादीनामिति कैव-
र्त्तकादीनाम् । आदिशब्देन श्लेच्छादीनां ग्रहणम् । तथा हि—तेषां प्रत्युत संस्कृते-
नैव शब्देनैव प्रतिपाद्यमाने व्यामोह एव भवति, अतो न मूलशब्दानुसारिणी
युक्ताऽर्थगतिः ॥ २६६८-२६६९ ॥

श्रुक्तम्—‘देशोत्सादकुलोत्सादरूपो वा प्रलयो भवेत्’ (तत्व० २२७६)
इत्यादि, तत्राह—‘देशोत्सादेत्यादि । एवं गम्यते—नैवास्माभिरपि शब्दो-
च्छेदात्मकः प्रलयो वर्ण्यते, नाप्यनादिपुरुष सृष्टिसंहारकारकः, किं तर्हि ? सर्व-
मेव जगदनादि, व्यवहारोऽप्यनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः शाब्दः प्रवर्तते
इति; किन्तु योऽयं भवता देशोत्सादादिरूपमरूपो वर्णितः, यच्च यौद्गैरभ्यमु-
वायुसंबर्त्तनीयस्वभावः पर्यन्ततस्त्रिसाहस्रमहासाहसलोकधायुमर्षोऽप्यस्ताद्वासुमण्ड-
लवधिरुपरिष्ठाद्’ मयाक्रमं प्रथमद्वितीयतृतीयध्यानपर्यन्त, सोऽयं प्रमाणानामि-
त्त्वादेव्याहृतोऽसामयनिषेधत्वाद् ब्रह्मादेरपि शङ्क्यते । अतोऽस्मिन् द्विविधेऽपि
प्रलये वेदस्य ध्वंसः सम्भाव्यते, विपरीतार्थकल्पनं च । तथा चान्य एवार्थं वेदः
प्रतिकञ्चुकताम् = तत्प्रतिभासतां गतः—इत्याद्याद्या न निवर्त्तते यावद् बाधकं
प्रमाणं नोच्यते भवतीति ॥ २६७०-२६७२ ॥

अन्यथाकरणेच्छायामपि वक्तैत न ध्वनिः ।
 तथैव यदि वाञ्छा वा' नृणां जायेत नान्यथा ॥ २६७३ ॥
 शङ्कुचेतायं तथा वेदो न ग्रन्थार्थान्यथात्मकः ।
 अन्ययेच्छाप्रवृत्तौ तु नाशङ्कु विनिवर्तते ॥ २६७४ ॥
 अनुपूर्वनित्यतामूलकपदानित्यतासमर्थनम्
 न च सर्वैः क्रमः पुंभिः पूर्वसिद्धैः प्रगृह्यते ।
 स्वातन्त्र्येणापि कुर्वन्ति पदवाक्याक्षरक्रमम् ॥ २६७५ ॥
 अन्यथा कृतकः कश्चित् स्याद् ग्रन्थो वेदवन्न ते ।
 अन्तर्ग्रन्थमात्रेऽपि ध्वस्ता कृतिरतस्तथा ॥ २६७६ ॥
 यथैवास्य परंरुक्तस्तथैवं विवक्षति ।

स्यादेतद्—अस्त्येव बाधकं प्रमाणम् । तथा हि—इदानीं तावत् सर्वत्र देशे
 पुरपैर्न वेदस्य पाठादेरन्यथात्वं शक्यते कर्तुम्, अतः 'कालान्तरेऽपि तथाभूत्,
 भविष्यति च' इत्यध्यवस्यामः ? इत्यत एतदाशङ्क्याह—अन्यथाकरणेच्छाया-
 मित्यादि । [G. 715] यदि हि सत्यामन्यथाकरणेच्छायां वेदध्वनिरन्यथा न
 प्रवर्तते, अन्यथाकरणेच्छा चोत्पादयितुं न शक्यते, तदा वेदपाठादेरन्यथात्व-
 करणाशक्तिः पुंसां सिद्धयेत् । तत्रापि न सर्वपुंसां सिद्धयति; अदर्शनमात्रस्या-
 प्रमाणत्वात्, पुरुषाणामतिशयदर्शनाच्च । यावन्ना शक्यते "शं नो देवीरमिष्टये"
 इत्यादेर्वेदवाक्यस्य पाठोऽन्यथापि कर्तुम्, अर्थो वा व्याख्यातुम् । तथा हि—
 मीमांसक-निरुक्तकारादयो बहुधा वेदार्थं विशंसन्तो दृश्यन्ते । तस्मान्न
 शङ्कानिवृत्तिः ॥ २६७३-२६७४ ॥

इत्येपाऽनियतिस्तन्न सम्बन्धवदनादिता ॥ २६७७ ॥
 परेणोक्तान् ब्रवीमीति विवक्षा चेदृशी भवेत् ।
 तुल्यप्रत्ययवमर्शाद्धि विभ्रमात् कर्मभेदवत् ॥ २६७८ ॥
 परेणोक्तास्तु नोच्यन्ते बलक्षण्यात् स्वरादिभिः ।
 न च व्यञ्जकधर्मोऽयं वर्णात्मत्वेन दर्शनात् ॥ २६७९ ॥
 ततः प्रतिनरं वर्णा भिन्ना दृष्टा घटादिवत् ।
 अतो भेदे सुविस्पष्टे तच्चिह्नं किं निषिध्यते ॥ २६८० ॥
 प्राक् च जात्या घटादीना व्यवहारोपलक्षणम् ।
 निषिद्धं तदसत्त्वेन व्यक्त्या च तदयोगतः ॥ २६८१ ॥

अन्वयेति तयोक्तः । मात्रशब्देन व्याप्तिं दर्शयति । कृतिः = करणम् । तथेति वेदवद । अनियतिरिति अनियमः । एष नियमो न स्यादिति यावत् । तदिति तस्मात् ॥ २६७५-२६७७ ॥

यदुक्तम्—‘परेणोक्तान् ब्रवीमीति’ (तत्त्व० २२९०) इत्यादि, तत्राह—परेणोक्तानित्यादि । कर्मभेदवदिति सप्तम्यन्ताद् वति । अनेनैकप्रत्ययवमर्शस्य विषयसम्भवोपदर्शनादनैकान्तिकलोका भवति ॥ २६७८ ॥

[G. 716] स्यादेतद्, विभ्रमत्वमस्य कथं सिद्धम् इत्याह—परेणोक्ता-स्त्वित्यादि । स्वरादिभिरिति उदात्तादिभिः । आदिशब्देन द्रुतमध्यविलम्बितादि परिग्रहः । न च व्यञ्जकरुधर्मोऽयमिति स्वरादि । कुत ? वर्णात्मत्वेन तस्य स्वरादेर्दर्शनात्, सिद्धत्वादित्यर्थः । तच्चिह्नमिति । तस्य वर्णभेदस्य चिह्नं तच्चिह्नम्, तत् किमिति निषिध्यते ‘न चान्यश्चिह्नमस्ति च’ (तत्त्व० २२९०) इत्यनेन ॥ २६७९-२६८० ॥

‘जात्या यथा घटादीनाम्’ (तत्त्व० २२९१) इत्यादावाह—प्राक् चेत्यादि । प्रागिति सामान्यपरीक्षायाम् । तदसत्त्वेनेति तस्या जातेरसत्त्वेन । सत्यपि सत्त्वे व्यक्त्या घटादिलक्षणया सह तस्या जातेरनुपकार्याया अयोगतोऽ-सम्बन्धादुक्तं तथा व्यवहारोपलक्षणम् ॥ २६८१ ॥

तालवादिजातयस्तस्मात् सर्वपुस्त्यव्यवस्थिता ।
 नातो वक्ता ध्वनीस्ताभिरुपलक्ष्य' निरस्यति ॥ २६८२ ॥
 तन्न तज्जातयो भिन्नाः शब्दाभिव्यक्तिहेतवः ।
 यावद्वर्णं प्रवर्तन्ते व्यक्तयो वा तदन्विताः ॥ २६८३ ॥
 तन्न तालवादिसंयोगविभागभ्रमपूर्वकम् ।
 ध्वनीनामानुपूर्व्य^२ ते जात्या चोभयनित्यता ॥ २६८४ ॥
 यथा न भ्रमणादीना भागाः जात्युपलक्षिताः^३ ।
 क्रमानुवृत्तिरेव नो तालवादिध्वनिवर्णभाक् ॥ २६८५ ॥
 व्यक्तीनामपि नो सौक्ष्म्याज्जातिघर्माविधारणम् ।
 तद्वशेन न वर्गाना व्यापित्वेऽपि क्रमग्रहः ॥ २६८६ ॥

तेन चातिद्वारेण यदेतत् समुपकल्पितं तन् सर्वमसङ्गतमिति दर्शयति—
 ताल्यादिजातयस्त्वस्मादित्यादि ॥ २६८२ ॥

यदुक्तम्—“तेषां न जातयो भिन्ना शब्दाभिव्यक्तिहेतवः” (तत्त्व०
 २२९३) इत्यादि, तत्राह—तन्नेत्यादि । तदिति तस्मात् ॥ २६८३ ॥

यदप्युक्तम्—“तत्र ताल्यादिसंयोगे” (तत्त्व० २२९४) इत्यादि,
 तत्राह—तन्न ताल्यादीत्यादि । तदिति तस्मात् ॥ २६८४ ॥

[G 717] यदप्युक्तम्—“यथैव भ्रमणादीनाम्” (तत्त्व० २२९५)
 इत्यादि, तत्र यथा न भ्रमणादीनामित्यादिना दृष्टान्तासिद्धिमाह । अति-
 निरस्तत्वादिति भावः ॥ २६८५ ॥

यदुक्तम्—“व्यक्तीनामेव वा०” (तत्त्व० २२९६) इत्यादि, तत्राह—
 व्यक्तीनामपीत्यादि ।

यदुक्तम्—“तद्वशेन च०” (तत्त्व० २२९६) इति, तत्राह—तद्वशेने
 स्यादि ॥ २६८६ ॥

१. ०२२ इव—वा० ।

२. भागजात्यु०—वा० ।

५. वा०, भा० पुलकशेनान्त ।

२. ०मानुपूर्व्ये—वा० पुस्तक पाठा० ।

४-४ वा०, भा० पुलकशेनास्ति ।

तत्र ध्वनिगुणान् सर्वास्त्रित्यत्वेन व्यवस्थितान् ।
 ॥ वर्णाः अनुपसन्तः स्युर्यभेदावबोधिनः ॥ २६८७ ॥
 अन्यच्च जातयो भिन्नाः शब्दाभिव्यक्तिहेतवः ।
 ॥ यावद्गुणं प्रवर्तन्ते व्यक्तयो वा तदन्विताः ॥ २६८८ ॥
 इति व्यञ्जकसद्भावान्नित्यं शब्दोपलम्भनम् ॥
 अतो व्यक्तिक्रमात्माऽपि युक्तो वर्णक्रमो न ते ॥ २६८९ ॥
 व्यक्तिसम्बद्धरूपाणां जातीनां च व्यवस्थितौ ।
 व्यक्तीनामपि नित्यत्वं दुर्वारमनुपज्यते ॥ २६९० ॥
 ॥ जातिसम्बन्धरूपाणां व्यक्तीनां वाऽनवस्थितौ ।
 जातीनामप्यनित्यत्वमकामस्यापि ते भवेत् ॥ २६९१ ॥

यदप्युक्तम्—“पूर्वं ध्वनिगुणान्” (तत्त्व० २२९७) इत्यादि, तत्रोच्यते—
 तन्नेत्यादि ॥ २६८७ ॥

यदुक्तम्—“तीषां च जातयो भिन्नाः शब्दाभिव्यक्तिहेतवः” (तत्त्व०
 २२९३) इत्यादि, तत्राम्युपगम्य जातिदूषणमाह—अन्यच्चैत्यादि । ध्वयं
 च निपातसमुदायो वाक्योपन्यासे द्रष्टव्यः । इतिशब्दो हेतौ । तेनायमर्थो भवति—
 यस्माच्चातयो भिन्नाः शब्दाभिव्यक्तिहेतवः स्थिताः, तेनैः नित्यव्यक्तिस्थित-
 त्वात् शब्दोपलम्भो नित्यं प्राप्नोति । व्यक्तेः क्रमाभावात् तदात्मा शब्दक्रमोऽपि
 न युक्तः । तद्युक्तमेवोक्तम्—व्यक्तमेवानुपूर्वमिति ॥ २६८८-२६८९ ॥

तत्र जातिव्यक्तयोः सम्बन्धमभ्युपगम्य दोषमाह—व्यक्तिसम्बन्ध-
 रूपाणामित्यादि^१ । [G १18] द्विष्टत्वात् सम्बन्धस्य, जातीनां नित्यत्वाभ्युप-
 गमाच्च तत्सम्बन्धस्वभावानां व्यक्तीनामपि नित्यत्वं प्राप्नोति; अन्यथा हि जातीनां
 तत्सम्बन्धस्वरूपता न स्यात् । तथा व्यक्तीनामनित्यत्वाभ्युपगमात् तत्सम्बन्ध-
 स्वरूपाणां जातीनामप्यनित्यत्वं प्राप्नोति । तर्हि तत्सम्बन्धिनां च स्वरूपेण

१. वा व्यवस्थितौ—पा०, गा० । २. ०वृषभभिरादि—गा० ।

॥ इत आरभ्य २७०५ कारिकाव्याख्यानं यावत्, अस्माकं निष्पत्तिं वादर्शयित्वाऽप्युक्त-
 तत्र तत्र नहूनि वाक्यानि भूतितामि दृश्यन्ते । तान्यस्मान्निर्गोत्रमापातुवादन्येन सत्त्वान्येद-
 र्थाविवानि— इति ध्येयं विद्महिः ।

अभिव्यक्तेरयोगे च पुरस्तादुपपादिते ।
 इत्थं प्रतीयमानाः^१ स्युवर्णास्ते नावबोधकाः ॥ २६९२ ॥
 कालोऽप्येको विभुनित्यः पूर्वमेव निराकृतः ।
 वर्णवत् सर्वभावेषु व्यज्यते^२ न च केनचित् ॥ २६९३ ॥
 वर्णेषु व्यज्यमानस्य नास्य प्रत्यायनाङ्गता ।
 अन्याविशेषान्गान्यत्र सद्भावाच्चास्य नित्यता ॥ २६९४ ॥
 तदानुपूर्वा वर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुताश्च ये ।
 कालस्य प्रविभागास्ते न युक्ता ध्वन्युपाध्यः ॥ २६९५ ॥
 तस्मान्न पदधर्मोऽस्ति नित्यस्ते कश्चिदीदृशः ।
 तेनानित्यं पदं सिद्धं वर्णानित्यत्ववादिनाम् ॥ २६९६ ॥

व्यक्तीनामनिरुधता सेत्स्यति यदि तत्सम्बन्धादीनां जातीनामप्यनित्यता भवेत् ।
 अन्यथा हि द्वितीयसम्बन्धिन्यविकले सति न युक्तमपरस्य वैकल्यम्; सम्बन्ध-
 स्वभावदानिप्रसङ्गात् ॥ २६९०-२६९१ ॥

दूषणान्तरं पूर्वोक्तं वारयन्नाह—अभिव्यक्तेरयोग इत्यादि । त इति
 पृथगन्तः^३ ॥ २६९२ ॥

यदुक्तम्—‘कालधेको विमुक्तियः’ (तत्त्व० २२९९) इत्यादि, तत्राह—
 कालोऽपीत्यादि । पूर्वमेवेति षट्पदार्यपरीक्षायाम् । व्यज्यते न च
 केनचित्प्रिति । असत्त्वादेव, सत्त्वेऽपि नित्यस्य व्यक्तेरिनाकृतत्वात् । अन्या-
 विशेषादिति । [G 719] अन्यत्माविशेषो अन्याविशेष । तथा हि—
 बीजाङ्कुररुतादिषु यो व्यज्यते कालम्यात्मा, ततस्तस्य वर्णेषु व्यज्यमानस्य
 कालात्मनो न कश्चिद् विशेषोऽस्ति; एकस्य सद्भावात्, अन्यथा भवेन्नैकवप्रसङ्गः ।
 अन्यत्र सद्भावात् तस्य नित्यतेति चेत् ! अन्यास्यायोगादिति चिन्त्यते ।
 तदिति तस्मात् । न युक्ता इति । कालस्यासत्त्वात् । सत्त्वेऽप्यन्युपागतम-
 विमृशत्वमिति^४ ।

१. प्रतीयमाना.—गा०, गा० । २. युज्यते—त्रै० । ३. व्यस्त्यन्तरप-या० ।
 ४. पाठोऽयं भोटमापातुवादे नास्ति ।

परधर्मेऽपि चाङ्गत्वं^१ भवेदश्वजवाविवत् ।
 यदि व्यक्तिः प्रकल्प्येत व्यङ्गकंः प्रत्ययैरिह ॥ २६९७ ॥
 नित्यतायां तु सर्वेषामर्थापत्तिरपाकृता ।
 अयं प्रतीतिरूपत्वमनित्येषु हि साधितम् ॥ २६९८ ॥
 यो यद्विवक्षासम्भूतविवक्षान्तरतस्ततः^२ ।

“परधर्मेऽपि०” (तत्त्व० २३०२) इत्यादावाह—परधर्मेऽपीत्यादि ।
 शेषं सुशोभम् ॥ २६९३-२६९७ ॥

अर्थापत्तिरपाकृतेति । “तथा हि हस्तच्छादेः” (तत्त्व० २६१६)
 इत्यादिना व्यभिचारस्य बाधकस्य च प्रमाणस्य वर्णनात् । अनित्येषु अर्थप्रतीति-
 रूपत्वं साधितमिति सामान्येन प्रतीतावत्यन्तामेद इति एवं प्रतिपदं भिन्नत्वात्
 विशिष्टानुपूर्वीका अनित्या वर्णाः मदो दमः, सरो रस इत्यादौ प्रतीतिमेदनिवन्धन-
 युक्ताः । न तु नित्याः, तेषां सर्वत्रैकरूपत्वात् । न चानुपूर्व्यं तेभ्यो व्यक्त्यन्तर-
 मित्येतत् सर्वं प्रतिपादयन्नाह—यो यद्विवक्षेत्यादि । अयमत्र तावत् समुदायार्थः—
 वक्तृसन्ताने प्रतिवर्णं तत्समुत्थापकानि ज्ञानानि पूर्वपूर्वसमनन्तरप्रत्ययजन्यानि विव-
 क्षातोभवन्ति, ततश्च वर्णाः, ते च श्रोतृसन्तानिपूर्वपूर्ववर्णमादिविज्ञानसहकारिणः स्व-
 विषयभिज्ञानानि कमवर्तीनि जनयन्ति, साक्षात्, ततश्च पश्चात् स्वस्वविषयां स्मृतिं
 कमभाविनीं जनयन्ति [G. 120] पारम्पर्येण, ततश्च वक्तृसन्तानभावीनि स्वसमु-
 त्थापकानि जानाम्यपेक्ष्य तेषां जन्यता, श्रोतृसन्तानभावीनि तान्यपेक्ष्य हेतुता, सैव
 तेषामानुपूर्वी, नान्या । कारणकार्यमेदाच्च प्रतिपदं वर्णानां मित्सम्बन्धभावत्वात् सरो रस
 इत्यादौ प्रतीतिमेदो युज्यते, न तु नित्यानाम्; तेषां सर्वदा सर्वत्रैकरूपत्वात् ।
 नाप्यानुपूर्वीं तेभ्योऽर्थान्तरभूतेषां; अर्थान्तरत्वेऽपि सम्बन्धासिद्धेरित्यभिप्रायः ।

अवयवार्थस्तुच्यते—वर्ण उत्पद्यत इति सम्बध्यते । सदा सम इति
 स्यादौ सकारादेः परोऽकारादिः, सकारविनक्षा सम्भूतविवक्षान्तरतस्तत् उत्पद्यते ।
 यस्य सकारादेर्विवक्षा यद्विवक्षा, ततः सम्भूतं यद्विवक्षान्तरं तत्तद्योक्तम् । एतदुक्तं
 भवति—वक्तृसन्ताने पूर्वपूर्ववर्णसमुत्थापकविनक्षासम्भूतं यदुचरोत्तरं विवक्षान्तरम्,

१. नाङ्गत्वं—या० ।

२. ०रिद्यत.—या० ।

वर्ण उत्पद्यते तस्य श्रुतिस्तत्समन्तरम् ॥ २६९९ ॥

पूर्ववर्णविदुद्भूतसंविग्नातिद्रुतश्रुतिः ।

सोऽपेक्ष्य तत्स्मृतिं पश्चात् कुरुते स्मृतिमात्मनि ॥ २७०० ॥

तत्समुत्थापकग्राहिज्ञानानि प्रति जन्यता ।

हेतुता चाऽनुपूर्वोप्यं वर्णेषु पुरुषाश्रया ॥ २७०१ ॥

अतः प्रतिपदं भिन्ना वर्णा इति परिस्फुटम् ।

दमो मदो लता ताल इत्यादिकमभेदतः ॥ २७०२ ॥

ईदृशेन क्रमेणैते त्वर्थभेदोपपादकाः ।

स्फोटवादाखण्डनम्

अत एव निरर्थेह स्फोटस्यापि प्रकल्पना ॥ २७०३ ॥

स ह्यर्थप्रतिपत्त्यर्थं शाब्दिकं परिकल्पितः ।

वर्णा एव च तच्छक्ता इत्यनर्थाऽस्य कल्पना ॥ २७०४ ॥

तत उच्यते यो वर्ण उत्पद्यते स स्मृतिं कुरुते इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध ।

एव तावद् वक्तृसन्तानवर्चिवर्णसमुत्थापकविशेषावशाद् वर्णाणां च अन्यत्व प्रतिपाद्य

श्रोतृसन्तानवर्चिज्ञान प्रति कारणत्व प्रतिपादयति—तस्येति । य इति यो

निर्दिष्ट स सम्बन्ध्यते । तस्य श्रुतिफलवत् इति सम्बन्ध । समन्तरमिति

अव्यवधानेन ।

एव श्रोतृज्ञानहेतुत्व प्रतिपाद्य साम्प्रत स्मृतिहेतुत्वं प्रतिपादयति—पूर्वेति ।

पूर्ववर्णाणां विद् = ज्ञानम्, तेन उद्भूता सन्ति = अनुभवो यस्य स तथोक्त ।

नातिद्रुतश्रुतिरिति । द्रुतश्रुते स्मृतिवगनासमर्थत्वात् । स इति । उच्यते चोच्यते

वर्णस्तु तत्स्मृतिम् = पूर्वपूर्वस्मृतिम्, अपेक्ष्य = तत्सहकारेणेत्येतत्, स्मृतिम् =

स्वस्वविषयाय । समुत्थापकानि च माहीणि चेति द्वन्द्व । तेषां वर्णानाम्, तानि

वा समुत्थापकमाहीणि = तत्समाहीणि इति, पश्चात् तत्तुल्य कर्मधारयो वा ।

समुत्थापकान्यपेक्ष्य जन्यतेति । हेतुमाहीण्यनुभवस्मृतिज्ञानरूपाण्यपेक्ष्य हेतुतेति ।

एवमानुपूर्वोपर्यान्तरमूला निराकृत्य वैयाकरणाद्युपकल्पितं ध्वनिन्वोऽर्था-

न्तरमूलं वाचक शब्दात्मान स्फोटमधुना निराचिकीपुंराह—अत एवे-

त्यादि ॥ २६९८-२७०३ ॥

तस्यामपि न शब्दोऽन्यो भासमानो हि लक्ष्यते ॥ २७११ ॥

जन्यतां व्यज्यतां वापि ध्वनिभिः क्रमभाविभिः ।

येऽपि स्फोटस्य मन्यन्ते क्रमस्तेषां विहृष्यते ॥ २७१२ ॥

न हि क्रमेण युज्यते जातिव्यवहारी निरंशके ।

एकरूपावहिर्भावात् ते स्यातां सर्वथैव हि ॥ २७१३ ॥

सांशत्वेऽपि यथा वर्णाः क्रमेण प्रतिपादकाः ।

स्फोटांशा अपि किं नैवं किमदृष्टाः प्रकल्पिताः ॥ २७१४ ॥

रूपधर्मन्यमकलं शब्दात्मानमुपलक्षयामः; नापि स्वयमर्थं वक्ता विभावयति । केवलमेवं यदि स्यात् साधु मे स्यादिति कल्याणकामतामूढमतिरन्त्यायां बुद्धौ समाप्तकालः शब्दो भातीति स्वप्नायते ॥ २७१०-२७११ ॥

एवं तावन्नित्यपक्षे दूषणमुक्तम् । इदानीं नित्यानित्यपक्षयोरपि साधारणं दूषणमनवयवपक्षे ग्राह—जन्यतामित्यादि । [G. 723] वैभाषिका हि कैचित् पदकार्याभिधानेन वाक्यस्फोटमनित्यत्वाज्जन्यं प्रतिपन्नाः । निरंशक इति निरवयवे वस्तुनि । एकरूपावहिर्भावादिति । एकस्माद् रूपान्जाताद्, व्यक्ताद्वाऽजातान्यकामिमतामपि रूपस्यवहिर्भावात् । ते = जातिव्यवहारी सर्वथैव स्याताम् । ततश्च शेषवर्णादिप्रयोगवैवर्ध्यं स्यात् ॥ २७१२-२७१३ ॥

सावयवपक्षेऽपि दूषणमाह—सांशत्वेऽपीति । ते हि स्फोटांशाः प्रत्येकमनर्थका वा स्युः ? सार्थका वा ? प्रथमे पक्षे क्रमभाविताद् वर्णात्मवदप्रतिपादकत्वप्रसङ्गः । कल्पितं च वाचकत्वं स्यात्; अतादृष्ये तादृष्यात् । तथा हि—अर्थवानेकारमा वाक्यमुच्यते, नावयवाः स्वयमनर्थकाः, तेषु स आत्मा कल्पनारोपितः स्यात्, माणवकादिषु सिंहतादिवत् । सति च कल्पिते वाचकत्वे वरं वर्णभागा एव सन्तु वाचकाः, किमदृष्टाः स्फोटांशाः कल्प्यन्त इति । अथ सार्थकत्वं तदाऽनेककल्पना निरर्थिका । तथा हि—परिसमासार्थं शब्दरूपं वाच्यमुच्यते, प्रत्येकं चेदर्धवन्तोऽवयवाः स्युः, तदा तावन्त्येव तानि वाक्यानि ^३जातानीति

१. *त्वायां—पा० ।

२. अर्थसार्थकत्व—जे० ।

३. शतानीति—पा० ।

जाती व्यक्ती कृताया चेदेकेन ध्वनिना सकृत् ।

नितरा व्यक्तिसिद्धयर्थं घर्णान्ग्यात् प्रयुञ्जते ॥ २७१५ ॥

॥ यतीं ह्रस्वधाराऽस्य प्रकृति सा तथा कृता ।

समानशक्तिर्धर्षणैर्भूयोऽपि व्यज्यते परं ॥ २७१६ ॥

॥ तस्यैवान्यस्य यैकस्य किं नावृत्ती पुनः पुनः ।

व्यक्तिरावर्त्तते तस्य नन्वेवमविशेषत ॥ २७१७ ॥

नैकोऽनेकावयवात्मा^१ सिद्धयति । एकावयवप्रतिपद्यो च सत्या वाक्यार्थप्रतिपत्ति
प्रसङ्ग । यथोक्तम्—

“प्रत्येकं सार्थकत्वेऽपि मिथ्याऽनेकत्वकल्पना ।

एकावयवगत्या च वाग्यार्थप्रतिपद् भवेत् ॥” (प्र० वा० ३ २४९-५०)

इति ॥ २७१४ ॥

यदुक्तम्—‘नहि कमेण युज्येते जातिर्यक्ती निरशके’ इति (तत्त्व० २७१३)
इति, अत्र परस्य परिहारमाशङ्कते—जातास्तियादि । यद्यप्येकेन ध्वनिना जाति,
व्यक्तिर्वा सर्वात्मना स्फोटस्य कृता, तथापि नोत्तरध्वनिप्रयोगवेद्यर्थम्, तस्य स्पष्ट
व्यक्त्यर्थत्वात् । तथा हि श्लोक एव पुन पुनरावर्त्त्यमानो [G 724] व्यक्ती
भवति, न च स्पष्टदुच्चारणात् । ननु पुन पुनरावृत्त्या तस्य विद्योपान्तरगाभीयते,
अथ च न पुनरावृत्तेर्वैयर्थ्यम्, एतन्निहापि नोत्तरध्वनिवैयर्थ्यं भविष्यति । एतदेव
दर्शयति—यत् इत्यादि । ह्रस्वधारेति । अवधारयितुमशक्या ॥२७१५-१६॥

तस्यैवेत्यादिना प्रतिप्रपत्ते । नन्वित्यामन्त्रणे । तस्यैव = प्रथमोच्चरितस्य
वर्णस्य, अन्यस्य वा = उदन्तर्गतस्य, कस्यचिदेकस्य^२ पुन पुनरावृत्त्या किं
नाभिव्यक्तिं क्रियते, न हि तेनापादिता सती व्यक्तिर्नापादिता भवेत् । तथा हि—
तद् व्यक्त्यावर्णनमात्रपन्त्युत्तरोत्तरवर्णोच्चारणानि, समानशक्तिवत्त्वात् सर्वेषाम् ।
तच्चानर्त्तनमैरेनैव पुन पुनरावर्त्त्यमानेन कर्तुं शक्यत इति शेषवर्णोच्चारण
वैयर्थ्यम् । नाधुत्तरोत्तरवर्णाना मित्रशक्ति कत्वमन्सुपगन्त्वन्वम्, निरशके

१ नैकानेकावयवपात्मा—वा० ।

२ वे० पुस्तके दिव्यश्लोऽय पाठः ।

विषयेन्द्रियसंस्काररूपा व्यक्तिश्च वर्णवत् ।
 अस्यापि प्रतिषेद्धव्या तदाभासेऽपि चेतसि ॥ २७१८ ॥
 तस्मात् प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञानेषु यत् परम् ।
 समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥ २७१९ ॥
 अन्त्यवर्णे हि विज्ञाते सर्वसंस्कारकारितम् ।
 स्मरणं यौगपद्येन सर्ववर्णेषु जायते ॥ २७२० ॥

विशेषान्तरस्याधातुमशक्यत्वाद् विशेषान्तरकरणासम्भवे^१ भिन्नशक्तिकल्पनावैयर्थ्य-
 प्रसङ्गात् ॥ २७१७ ॥

एतच्च सतामभिव्यक्तौ^२ सर्वं सम्भवेत्, सैव तु न सम्भवतीति दर्शयन्नाह-
 विषयेन्द्रियैत्यादि । वर्णवदिति । यथा वर्णेषु विज्ञानजनयोग्यायोग्यस्वभाववि-
 कल्पेन विषयेन्द्रियसंस्काररूपाऽभिव्यक्तिर्दूषिता, तथेहापि दूषणीयेत्यर्थः । तदा-
 भासेऽपीति स्फोटभासेऽपि । अयं चाभ्युपगमवादः । एतदुक्तं भवति—यदि
 हि वर्णव्यतिरेकेणापरः स्फोटस्यः शब्दात्तमाऽवभासेत्, ततोऽस्याभिव्यक्तिः
 सम्भवेद्; व्यक्तेरुपलब्धिरूपत्वात्, यावता नावभासत इति पूर्वमावेदितम् ।
 अवभासतां नाम, तथापि प्रकृत्योपलभ्यानुपलभ्यस्वभावस्योभयथाप्यभिव्यक्तिर्न
 युक्तेति ॥ २७१८ ॥

तस्मादित्यादिनोपसंहृत्य विनापि स्फोटेनार्थप्रतिपत्तेरुपपत्तिक्रमं दर्शयति ।
 [G. 725] ननु च क्रमवर्तिनो हि वर्णाः क्रमेणैव चानुभूताः, यथा वाऽनुभव^३
 च स्मरणम्, तत् कथं समस्तवर्णनिर्भासि स्मार्त्तज्ञानमेकं युज्यते स्फोटमन्तरेण; न
 चाक्रमे ज्ञाने^४ क्रमिणां वर्णानां प्रतिभासो युक्तः ? इत्याशङ्क्याह—अन्त्यवर्णे
 हीत्यादि । अनेनैतदाह^५—प्रथममनुभवः, ततस्तत्समनन्तरभावीनि स्मरणानि यथा-
 नुभवं क्रमेणैव जायन्ते, ततः स्मरणेष्व्. उत्तरकालं युगपत् समस्तवर्णाध्यवसायि
 समुच्चयज्ञानमपरं स्मार्त्तमुत्पद्यते; यथा परिदृष्टार्थाध्यवसायित्वात् ॥ २७१९-२० ॥

१. यत्परम्—पा०, गा० ।

२. न च—गा० ।

३. सतामभि—गा० ।

४. यथातुभय—पा०, गा० ।

५. शान्ते—पा०, गा० ।

६. अनेनैव तदाह—पा०, न च तदाह—गा० ।

सर्वेषु चैतदर्थेषु मानसं सर्ववादिताम् ।

इष्टं समुच्चयज्ञानं क्रमज्ञानेषु सत्स्वपि ॥ २७२१ ॥

न चेत् तदभ्युपेयेत श्रमदृष्टेषु नैव हि ।

शतादिरूपं जायेत तत्समुच्चयदर्शनम् ॥ २७२२ ॥

तेन श्रोत्रमनोभ्यां स्यात् क्रमाद् वर्णेषु यद्यपि ।

पूर्वज्ञानं परस्तात् तु युगपत् स्मरणं भवेत् ॥ २७२३ ॥

तदाहृडास्ततो वर्णा न दूरार्थावबोधनात् ।

शब्दावर्यमस्ति तेन लौकिकैरभिधीयते ॥ २७२४ ॥

आकारवति विज्ञाने सर्वमेतच्च युज्यते ।

अन्यथा हि विनष्टास्ते भासैरस्मिन् स्मरणे कथम् ॥ २७२५ ॥

एतच्च सर्ववादिनां प्रतिद्वन्द्वं, न मयैव कल्पितमिति दर्शयति—सर्वेषु चैति । एतदिति समुच्चयज्ञानम् ॥ २७२१ ॥

एतच्च युक्त्युपेतत्वादवश्यमभ्युपेयमिति दर्शयति—न चेदित्यादि । यदि हि सर्वमेव स्मरणं यथानुभव क्रमेणैव जायते, तदा क्रमानुसृतेषु शतादिषु युगपच्छ्रुतानि कल्पो न स्यात् । शतकोट्यादिविकल्पानां चोत्पत्तिकाले^१ भेदो न भवेत् ॥ २७२२ ॥

तेनेत्युपसंहरति । यथैवम्, समुच्चयज्ञानमेवार्थप्रतीतिहेतु स्यात्, न ते वर्णाः, तेषां चिरनिरुद्धत्वात्, न चैतद्युक्तम्, यस्माच्छब्दादनन्तरमर्थप्रतीतिर्भ्रन्तीत्याहुः कुमारमेतत् प्रतीतम्^२ इत्याशङ्क्याह—तदारूढा इत्यादि । [G 726] तस्मिन् समुच्चयज्ञाने आरूढास्तशरूढा । लौकिकैरिति स्वार्थतद्विदितविधानम् ॥ २७२३—२७२४ ॥

नन्वेवमपि तेषां चिरनिरुद्धत्वादत्यन्तासत्त्वमेवेति कथं तदारोहणं भवेत् ? इत्याशङ्क्याह—आकारप्रतीत्यादि । निराकारे कस्मात् युज्यते ? इत्याह—अन्यथा हीत्यादि । सतश्च यदेतत्—“अन्यवर्णे हि विज्ञाने” (श्लो० वा०, सप्तो० १२५)

१. ०२५ मति०—पा०, गा० ।

२. चोत्पत्तिकालो—चै० ।

अथ वर्णास्तिरोभूतव्यक्तयो विदिताः पुरा ।
 स्मर्यन्तेऽवस्थिता एव ? न; स्पष्टाभप्रसङ्गतः ॥ २७२६ ॥
 अपास्ता च स्थितिः पूर्वं तत्स्थितौ स्मरणं भवेत् ।
 वर्णानुभवविज्ञानकाले एकहेतुतः ॥ २७२७ ॥
 गौरित्येकमतिरथं तु नैवास्माभिर्निवार्यते ।
 तद्ग्राह्यं कार्यताभ्यां च शब्दे स्यादेकतामतिः ॥ २७२८ ॥

इत्यादिना कुमारिलेन स्फोटवादिनां प्रति समुच्चयज्ञानं वर्णितम्, तदस्मन्मत एव युज्यते; न तु भवतां मीमांसकानां निराकारवादिनां मत इत्युक्तं भवति ॥ २७२५ ॥

ननु च मीमांसकानामपि युज्यत एव, न हि तेषां मतेन वर्णा विनष्टाः, येन न भासेरन्, किं तर्हि ! तिरोभूताभिर्व्यक्तयः सन्त्येव ! इत्येतदर्थेत्यादिनाऽऽशङ्क्य नैत्यादिना परिहरति । यदि हि त एव वर्णाः पूर्वमनुभूताः सन्तः पश्चात् तिरोभूतव्यक्तयः समुच्चयज्ञानेन गृह्येरन्, तदाऽऽत्वानुभवज्ञानवत् तत्समुच्चयज्ञानं स्पष्टाभं प्राप्नोति; आकारस्य बाह्यगतत्वात् तस्य चैकरूपत्वात् । किञ्च—यदि तिरोभूतव्यक्तयः, कथं भासेरन्; व्यक्तेरुपलब्धिव्यवभावरत्वात् ! ॥ २७२६ ॥

अपि च—यद्यतीतस्यावस्थितिः सम्भवेत्, तदैतत् स्यात्; यावत्प्रातीतस्यावस्थित्यभावादेव न युक्तं तस्य प्रतिभासनमिति दर्शयति—अपास्ता चेत्यादि । पूर्वमिति श्रैकाल्यपरीक्षायाम् । अत्रैव बाधकं प्रमाणमाह—तत्स्थिताकित्यादि । वर्णानुभवज्ञानकाले स्मरणोत्पत्तिप्रसङ्गे बाधकं प्रमाणम् । एकहेतुत इति अभिन्नकारणत्वात् ॥ २७२७ ॥

अत्र शाब्दिकाधोदयन्ति—यथैको नास्ति स्फोटस्य; शब्दात्मा, तत्र कथं गौरित्येकाकारा गोशब्दे द्वुद्धिर्भवतीति ? अत्र आह—गौरित्यादि । [G 727] एका मतिरत्येत्येकमतिः, तद्भावस्तत्त्वम् । तद्ग्राह्यं कार्यताभ्यां चेति । तथा = एकया बुद्ध्या ग्राह्यस्तद्ग्राह्यः, एकोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः, तद्ग्राह्यशैकार्यशेति ह्यन्तः, तयोर्भावौ तद्ग्राह्यैकार्यते, ताम्यामुच्यते । एतदुक्तं भवति—

शंभ्रचादल्पान्तरत्वाच्च गोशब्दे सा भवेदपि ।
 देवदत्तादिशब्देषु स्पष्टो भेदः प्रतीयते ॥ २७२० ॥
 वर्णोल्या चार्थधीरेषा तज्ज्ञानानन्तरोद्भवात् ।
 'येदृशी' सा तदुन्या हि धूमादेरेव क्लृप्तौ ॥ २७३० ॥
 न वर्णाभिन्नशब्दाभज्ञानानन्तरभाविनी ।
 अयंवीविद्यते तेन नान्य शब्दोऽस्ति वाचः ॥ २७३१ ॥
 कार्यताव्यवहारान् सर्वत्रैव विनिश्चितौ ।
 अन्यपद्यतिरेकौ हि व्याप्तिस्तेनेह निश्चिता ॥ २७३२ ॥

एकमुद्दिमाद्यत्नादेकसात्नादिमदर्थयोतकलाच्चैको गोशब्द उच्यते इति ॥ २७२८ ॥

एकमवित्त्व च न सर्वत्र सिद्धमिति दर्शयति—शब्दादित्यादि । शेष्यात्
 = द्रुतोच्चारणात् । अल्पान्तरत्वम् = स्वल्पविच्छेदत्वम् । सेति एका मति ।
 देवदत्तादिपदं तु प्रतिवर्णं 'शब्दध्वनय' स्फुन्तरं विच्छेदेन प्रतीयन्त इति
 पक्षैकदेशसिद्धमेकमवित्त्वम् ॥ २७२९ ॥

वर्णोत्येत्यादिना प्रमाणयति । प्रयोग—या बुद्धिर्यद्विज्ञानान्तरमुद्भाविता
 सा तत्त्वस्थिता परम्परेण, यथा धूमादिलिङ्गज्ञानाद् बहयादिलिङ्गिणी । वर्णवि
 ज्ञानानन्तरभाविनी चार्थधीरिति स्वभावहेतुः । कार्यताव्यवहारान् साध्यते, तेन
 साध्यसाधनयोर्भेदः ॥ २७३० ॥

असिद्धरामस्य परिहरणात्—न वर्णोत्यादि । वर्णोभ्यो मित्रो य उवासा
 तदाम यज्ञान तदन्तरभाविनी न विद्यते, किं तर्हि ? वर्णविज्ञानानन्तर-
 भाविनी । अतो नमिदो हेतुः । अतो चोपरविश्लेषात्प्राप्तस्यानुपपन्नमादमाद-
 व्यवहारोऽपि दर्शितः ॥ २७३१ ॥

नाप्यनैरान्तर इति दर्शयति—कार्यतेत्यादि । [G 728]
 कार्यतत्रवशात्कारणम् = कारणम् । किं ता ? अन्यपद्यतिरेकमिति । सामा

१ 'यदृशी'—१० पुनश्च शब्दः ।

२ 'यदृशी'—१० पुनश्च शब्दः ।

३ 'यदृशी'—१० पुनश्च शब्दः ।

४ 'यदृशी'—१० पुनश्च शब्दः ।

शब्दानित्यत्वसमर्थनम्

- ११ अनित्येष्वेव वर्णेषु वाचकत्वे प्रसाधिते ।
 १२ प्रत्यभिज्ञानुमाने च निरस्ते नित्यसाधने ॥ २७३३ ॥
 १३ स्ववाक्यादिविरोधानामज्ञानाच्चोदना कृता ।
 १४ नित्यपक्षे तु सर्वे ते भवन्ति भवतां यतः ॥ २७३४ ॥
 १५ नित्या सती न वाग् युक्ता द्योतिकेत्युपपादितम् ।
 १६ आनुपूर्व्याद्ययोगेन नित्यं चानुपलम्भनात् ॥ २७३५ ॥
 १७ धर्मभेदविकल्पेन याऽऽश्रयासिद्धिरुच्यते ।

नाधिकरण्येन सम्बन्धः । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रमेव सत्कार्यताव्यवहृते-
 रङ्गम्, नान्यत् । अतः कार्यताव्यवहारस्य निमित्तान्तरसम्भवो वाचकं प्रमाणमिति
 सिद्धा व्याप्तिः ॥ २७३२ ॥

स्यादेतत् — मा भूत् स्फोटस्य वाचकत्वम्, वर्णा एव नित्याः सन्तो वाचका
 भविष्यन्ति, ते च नित्याः प्रत्यक्षादिममाणतः सिद्धाः ! इत्याह—अनित्येष्वि-
 त्यादि । प्रत्यभिज्ञा चानुमानं चेति प्रत्यभिज्ञानुमाने । क्वचित् प्रत्यभिज्ञानानु-
 मानमिति पाठः, तत्र समाहारद्वन्द्वोऽपि विधेयः । सहितशब्दलोपाद् विशेषण-
 समासो वा ॥ २७३३ ॥

“स्ववाक्यादिविरोधश्च” (तत्त्व० २३०३) इत्यादावाह—स्ववाक्यादि-
 विरोधानामित्यादि । सर्वे त इति स्ववाक्यादिविरोधाः । आनुपूर्व्यादीति ।
 आदिशब्देन क्रमेण श्रुतिस्मृती गृह्येते । तथा हि—नित्यत्वान्न कालकृतानुपूर्वी ।
 नापि देशकृता; व्यापित्वात् । नाप्यभिव्यक्तिकृता; अभिव्यक्तेरपाकृतत्वात् । तथा
 ज्ञानजननेऽपि न नित्यानामुपयोगोऽस्तीति बहुधा निवेदितम् ॥ २७३४-३५ ॥

यदुक्तम्—“वक्तव्यं कतरः” शब्दः” (तत्त्व० २३०९) इत्यादि । तथाह—
 धर्मभेदविकल्पेनेत्यादि । [G 729] य एव वादिप्रतिवादिनोः प्रतिभासवशाद्
 धर्मा सिद्ध, स एव विशेषविवादाश्रयः, न तु स्वेच्छोपकल्पितः; तत्र विवादा-
 भावाद । न हि स्वेच्छोपरचितधर्मिणि धर्मविशेषं कल्पयन् कश्चिन्निकार्यत इति ।

साऽनुमालक्षणाज्ञानाद्^१ धर्मित्वं भासिनो यतः ॥ २७३६ ॥
 अविचारप्रसिद्धोऽर्थो योऽयं ज्ञानेऽवभासते ।
 शतकादेरपि प्रोक्ता तादग्मात्रस्य धर्मिता ॥ २७३७ ॥
 तत्रैव हि विवादोऽयं सम्प्रवृत्तः प्रवादिनाम् ।
 इच्छारचितभेदे तु न विवादोऽस्ति कस्यचित् ॥ २७३८ ॥
 अतोऽविशेषनिर्दिष्टे विशेषेण विकल्पनम् ।
 सर्वस्यैवानुमानस्य प्रवृत्तिं प्रतिबाधते ॥ २७३९ ॥
 चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणां दोषवर्जितं ।
 कारणैर्जन्यमानत्वादित्याद्यपि विकल्प्यते ॥ २७४० ॥
 नित्यनित्यार्थसम्बद्धचोदनाजनिता मतिः ।
 पक्षश्चेदाश्रयासिद्धिः परं प्रत्यनुपज्यते ॥ २७४१ ॥
 तादवस्थं च नित्यत्वं तदग्यत्वमनित्यता ।
 तादवस्थनिवृत्ती^२ हि किमवस्थितमिष्यते ॥ २७४२ ॥

भासिन इति भासमानस्य । एतदेव दर्शयति—अविचारप्रसिद्धोऽर्थ इत्यादि ।
 सुगमम् ॥ २७३६-२७३८ ॥

अविशेषेण धर्मिणि निर्दिष्टे यद्विशेषेण कल्पनं^३ तदेतज्जात्युत्तरमिति
 दर्शयन्नाह—अत इत्यादि । नित्या चासी स्वयम्, *नित्येन *चार्येणावृत्तिलक्षणेन
 सम्बन्धेति तयोक्ता । तथा जनिता या बुद्धिः, सा यदि पक्ष, तदा पर प्रति
 असिद्धो हेतु ॥ २७३९-२७४१ ॥

बहुक्तम्—“अनित्यस्य च^४ नाशित्वम्” (तत्त्व० २३१४) इत्यादि, तत्राह—
 तादवस्थमित्यादि । किमवस्थितमिष्यत इति । अवस्थाया अवस्थानु-
 व्यतिरेकात्, तद्विवृष्टौ सामर्थ्यात् तस्यापि निवृत्तिः । अन्यथा यदेकयोगक्षेमं न
 भवति, तन् कथं तत्त्वभार युक्तमिति भावः ॥ २७४२ ॥

१ सोऽनुमा०—पा०, गा० । २ तादवस्थानिवृत्ती—पा०, गा० ।

३ विकल्पन—गा० ।

४-४. निवृत्तव्याप्येन—पा०, गा० ।

५. पा० पुस्तके नास्ति ।

केवलैन्द्रियकत्वे च हेतावन्न प्रकल्पिते ।
जात्या बाधितया पूर्वं व्यभिचारो न गम्यते ॥ २७४३ ॥
स्वनिर्भासोन्द्रियज्ञानहेतुरेन्द्रियको भवेत् ।
न च नित्येऽस्ति हेतुत्वमिति तद्धि प्रसाधितम् ॥ २७४४ ॥
सर्वेषां च प्रसिद्धेयमोदृगर्थस्य हेतुता ।
धूमादावपि सर्वत्र विकल्पोऽयं समोऽन्यथा ॥ २७४५ ॥
प्रयत्नानन्तरज्ञानकार्यारम्भकता न च ।
प्रतिसङ्ख्याननिरोधादेः न सिद्धा सांवृतस्य नः ॥ २७४६ ॥

यदुक्तम्—'केवलैन्द्रियकत्वे च' (तत्त्व० २३१६) इत्यादि, तत्राह—
केवलैन्द्रियकत्वे चेत्यादि । पूर्वमिति सामान्यपरीक्षायाम् ॥ २७४३ ॥

यदि नाम जात्या व्यभिचारो नास्ति, तथापि सन्दिग्धव्यतिरेकोऽप्यनैकान्तिक एवेत्यादाह च^१ हेतोरैन्द्रियकत्वस्य प्रतिबन्धमादर्शयन्नाह—स्वनिर्भासो-
त्यादि । [G 730] स्वनिर्भासिन इन्द्रियज्ञानस्य हेतुरर्थ ऐन्द्रियक उच्यते,
नित्यस्य च क्रमवैगपथाभ्या नार्थक्रिया युक्तेति सिद्ध प्रतिबन्ध ॥ २७४४ ॥

'कार्या चैन्द्रियकत्वादौ'^२ (तत्त्व० २३१९) इत्यादावाह—सर्वेषामित्यादि ।
ईदृक् चासावर्थश्चेति तथोक्तः । ईदृमिति अविचाररमणीयः । अन्यथा धूमादावपि
विकल्पः शक्यते कर्तुम्—किमेको^३ धूमो लिङ्गत्वेनोपात्तः, आहोस्वित विज्ञान-
प्रकृतिकालादिपरिणामः, किं वाऽव्ययी परमाणुभित्तरव्यः; अन्तरव्ये वा^४—
^५ इत्यादिविकल्पेऽन्यतरसिद्धतादिदोषः स्यात् ॥ २७४५ ॥

'प्रयत्नानन्तरज्ञानं कृतकानित्यसाधनम्' (तत्त्व० २३२१) इत्यत्राह—
प्रयत्नेत्यादि । प्रयत्नानन्तरज्ञानभवं कार्यं तत्पारम्भकता प्रतिसङ्ख्यादिनिरोधानेन
सिद्धेति सम्बन्ध । यदि हि सौत्रान्तिकनयेन प्रतिसङ्ख्यानिरोधादिना
व्यभिचार उद्गाह्यते, तदा न सिद्धो व्यभिचार, तेषा मतेन प्रतिसङ्ख्यानिरोधादेः

१. ०द्यङ्घते—बै० । २. चैन्द्रियकत्वेऽति—बै० ।

३. किमैन्द्रियको—पा०, गा० ।

४-५. वेत्यादिः०—गा० । ०विकल्पो०—पा० ।

न च नाशात्मकाविष्टी निरोधो साधवैर्यत ।

“प्रतिसङ्घाननिरोधो यो विसर्गो पृथक् ॥ २७४७ ॥

उत्पादात्पन्तबिघ्नोऽन्यो निरोधोऽप्रतिसङ्घयः” ।

(अभि० को० १६)

तस्माद्ज्ञानसिद्धान्ता ' ल्लवन्तेऽलीकमानिन ॥ २७४८ ॥

नास्वभावात् खनाशो च प्रयत्नानन्तरीयकौ ।

संवृतिसत्त्वात् । न च सावृत कस्यचित् कार्यस्यात्मक युक्तम्, तद्व्यवहानि प्रसङ्गात् । तथा हि—यदर्थक्रियाकारि तत्रैव परमार्थं, तदन्यत्रु संवृतिसत्—इति परमार्थसंवृतिसतोर्लक्षणम् ॥ २७४६ ॥

अथ वैभाषिकमतेन व्यभिचार, तत्रापि यादृशो भवता न्नाशाद्यत्मको वर्णित प्रतिसङ्घाननिरोधादि, तादृशवैभाषिकेनेष्ट इत्यादर्शयति—न चैत्यादि । निरोधाविति । प्रतिसङ्घयाऽप्रतिसङ्घाननिरोधौ । कीदृशौ नामेष्टौ : इत्याह—साधवैर्यत इति । सङ्घैर्वस्तुभिर्यो विसर्ग स प्रतिसङ्घया प्रशया प्राप्यत इति वृत्त्या [८ ७३१] प्रतिसङ्घाननिरोध उच्यते, स च प्रतिसयोगिद्रव्य मित्र, अत एवाह—पृथक् पृथगिति । यावन्ति हि सयोगिद्रव्याणि तावन्ति विसर्गोद्भव्याणीति सिद्धान्तात् । अप्रतिसङ्घाननिरोधस्तु—अनागताना धर्माणां सुखादम्यात्पन्तबिघ्नभूतो धर्मो विसर्गोद्भवो य स उच्यते । स च न प्रति सङ्घया लभ्यते, किं तर्हि : प्रत्ययवैकल्यात् । अतोऽप्रतिसङ्घाननिरोध उच्यते । यथोक्तम्—

“प्रतिसङ्घाननिरोधो यो विसर्गो पृथक् पृथक् ।

उत्पादात्पन्तबिघ्नोऽन्यो निरोधोऽप्रतिसङ्घयः ॥” (अभि० को० १६)

इति ॥ २७४७-२७४८ ॥

भवेन्नान्नास्वभावो, तथापि न व्यभिचार इत्यादर्शयताह—नास्त्वं भारादित्यादि । प्रयत्नानन्तरीयनाविति । नेति सम्यग् । कुत : अन्वयमात्रात् । तथा हि—वस्तुसत्ताप्रतिपक्षमात्रं नाश, आकाश च स्वष्ट्या

कपालालोकराश्यादि तथाज्ञाननिवन्धनम् ॥ २७४९ ॥
 एकस्यार्थस्वभावस्य परिक्षिप्ताद् द्विरूपता ।
 अंशस्तस्मान्न^१ जात्याख्यो नित्योऽत्र घटते घटे ॥ २७५० ॥
 तादवस्थ्यप्रतिक्षेपमात्रं चानित्यतेऽपिस्ता ।
 साध्यत्वेन प्रदीपादिस्तत्रोदाहरणं स्फुटम् ॥ २७५१ ॥
 ज्वालादेरपि नाशित्वं न त्वसिद्धं प्रतिक्षणम् ।
 लघवोऽवयवास्तत्र यान्ति देशान्तरं लघु ॥ २७५२ ॥
 प्रभूतं चतिदेशे हि तेजस्तिष्ठति पिण्डितम् ।
 तत्र यावद् व्रजत्पूर्व^२ तावज्ज्वालेति गम्यते ॥ २७५३ ॥
 ततोऽपि यदपक्रम्य याति तत् स्यात् प्रभात्मकम् ।
 ततः परं तु यद् याति तत् सौक्ष्माद्भावघायते ॥ २७५४ ॥

भावमात्रम्, ततश्चैतौ स्तनाशौ द्वावपि निःस्वभावौ, तद् कथमनयो. प्रयत्नानन्त-
 रीयकता भवेत्; स्वभावस्यैवार्थक्रियाकारित्वात् । किमिदानीं तर्हि किनाशादि-
 विशाननिवन्धनम् ? इत्याह—कपालेत्यादि । आलोकराशिः = आलोकसङ्घातः ।
 आदिशब्देन तमोराशिग्रहणम् ॥ २७४९ ॥

यदुक्तम्—“अविशेषेऽपि नान्तर्यं न नित्यं वस्तु तन्मम” (तत्त्व०
 २३३२) इत्यादि, तत्राह—एकस्येत्यादि ॥ २७५० ॥

“अनित्यता विकल्पैवम्” (तत्त्व० २३३४) इत्यादावाह—तादवस्थ्ये-
 त्यादि । तादवस्थ्यप्रतिषेधमात्रमेवानित्यता साध्यत्वेनेष्टा, तत्रापि प्रदीप उदाहरणं
 साध्यान्वितमस्येवेति कुतः साध्यहीनता दाहान्तम्य । ॥ २७५१ ॥

ज्वालादेरित्यादिना परमतेन प्रदीपादेरपि दृष्टान्तस्य साध्यहीनताभाष्यते ।
 [G 732] तत्र हि ज्वालादेरवयवाः क्षीघ्रं क्षीघ्रं देशान्तरं व्रजन्ति, न तु
 प्रतिक्षणविशारवः ॥ २७५२—२७५४ ॥

१, अष्टस्तस्मान्न—वे० पुस्तके. पाठा० ।

२. व्रजत्पूर्व—पा० ।

३. विशारवाः—पा० ।

उत्तरावयवै रूढे मार्गे पूर्वं न यान्ति च ।
 यथोत्तरे विमुञ्चन्ति पूर्वं यान्ति तथा तथा ॥ २७५५ ॥
 सक्रान्तावपि नैतेषा तृणादौ वृत्तिसम्भवः ।
 तदेतत् कल्पनामत्रं प्रमाणानभिधानतः ॥ २७५६ ॥
 किञ्चाव्याहृतशक्तीना तृणतूलादिसंगतौ ।
 दाह्यवृत्तिप्रसङ्गोऽप्य पूर्ववन्न निवर्तते ॥ २७५७ ॥
 अन्यथा नित्यरूपा सा तेषु स्यात् कीदृशी तव ।
 शक्ताशक्तस्वभावस्य प्रदा भेदो व्यवस्थित ॥ २७५८ ॥
 यान्थनित्यतामिरसनम्
 सम्बन्धस्य च नित्यस्य प्रतिषिद्ध पुरा तत ।
 सम्बन्धाकरणन्यायात्त युक्ता वाक्यनित्यता ॥ २७५९ ॥

अथ युगपत् कस्मात् सर्वे न विसर्पन्ति ? इत्याह—उत्तरावयवै-
 रित्यादि ॥ २७५५ ॥

ननु यदि प्रसर्पणधर्माणस्ते तत्समीपवर्ति तृणतूलादि किं न दहन्ति ?
 इत्याह—सक्रान्तावयवीत्यादि । संहतावस्थायामेव कल्पवृत्तौ भवन्ति, न तु
 विप्रकोणावस्थायामिति भावः । तदेतदित्यादिना प्रतिषिद्धते । सत्यामपि चास्या
 कल्पनाया न साध्यविकल्पा दृष्टान्तस्य । तथा हि—सादवस्थप्रतिषेधमात्र
 मनित्यतासाध्यत्वेनेष्टेऽनुक्तम् । तच्च सादवस्थय मदीयादौ नास्त्येवेति कुत
 साध्यविकल्पा ! ॥ २७५६ ॥

तथाप्यभ्युपगम्य दोषमाह—किञ्चेत्यादि । अव्याहृतशक्तीनामिति
 ज्वालावयववाताम् । पूर्ववदिनि संहतावस्थादविशेषात् ॥ २७५७ ॥

अथ विशेषोऽभ्युपगम्यते, तदा नित्यत्वज्ञानिप्रसङ्गो दुर्निवार इति दर्शयति—
 अन्ययेत्यादि । सुबोधम् ॥ २७५८ ॥

[C 733] यदुक्तम्—“सम्बन्धाकरणन्यायात् वक्तव्या वाक्यनित्यता”
 इति (तत्त्व० २३३८), तत्राह—सम्बन्धस्य चेत्यादि ॥ २७५९ ॥

मयन्मतेन वाक्यमेव न सम्भवति यस्य त्वया नित्यत्व प्रसाध्यते ।—

फतमस्य च वाक्यस्य नित्यत्यमुपगम्यते ।
 वर्णमात्रात्मनो वर्णक्रमस्याथ विभेदिनः ॥ २७६० ॥
 वर्णानां क्रमशून्यानां वाचकत्वं न विद्यते ।
 नातस्ते तादृशा वाक्यं क्रमोऽप्येषां न विद्यते ॥ २७६१ ॥
 व्याप्तेर्नित्यतया चैषां देशकालक्रमो न हि ।
 लिपिवत् फलपुष्पाविभेदवच्चोपपद्यते ॥ २७६२ ॥
 स्वाभाविके क्रमे चैषां सर इत्येय सम्भवेत् ।
 न 'पुना' रस इत्यादिः स्थितक्रमविरोधतः ॥ २७६३ ॥
 स्थिता रेफादयश्चान्ते नैवान्यक्रमयोगिनः ।
 जायन्ते वायुतो वर्णा नित्यैकत्वेन वर्णिताः ॥ २७६४ ॥
 अन्यथा प्रत्यभिज्ञानं नित्यत्वंकतत्रसाधनम् ।
 व्यभिचारि त्वयंबोक्तं भवेद् भेदेऽपि वर्तनात् ॥ २७६५ ॥

इति मन्यमानो वाक्यं विचारयन्नाह—फतमस्येत्यादि । कदाचिद्^१—वर्णमात्रमेवा-
 विशिष्टं वाक्यं स्यात्, यद्वा—वर्णा एव विशिष्टाः क्रमवर्तिनो वाक्यम्, अथ वा—
 वर्णभ्यो भेदिनः स्फोटाल्यस्य वाक्यत्वम्— इति पक्षत्रयम् ॥ २७६० ॥

तत्राद्ये पक्षे दोषमाह—वर्णानामित्यादि । द्वितीयेऽपि पक्षे ग्राह—
 क्रमोऽप्येषां न विद्यत इति । तथा हि—द्विविध एव भवानां क्रमः—देशकृतो
 वा पिपीलिकालिप्यक्षरादिवत्, कालकृतो वा यथा बीजाङ्कुरकाण्डपुष्पफलादीनाम् ।
 न तावदाद्यः क्रमो वर्णानां सम्भवति; व्याप्तेः, सर्वगतत्वाद् वर्णानाम् । न हाकास-
 वत् सकलदेशावष्टम्भेनावस्थितस्य देशविच्छेदकृतः क्रमो [G. 734] युक्तः;
 सर्वेषामैकनभोदेशावस्थानात् । नापि कालकृतः; नित्यत्वेन सर्वेषां समकालत्वात् ।
 किञ्च—पुरुषकृतो वा क्रमो भवेत् ? स्वाभाविको वा ? न तावत् पुरुषकृत इष्टः;
 वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्गात्, तत्रतिपेधस्यैव^२ च सामयितुमिष्टत्वात्^३ । अथ स्वाना-
 बिकः ? तदा सर इत्येव नित्यं भवेत्, न कदाचिद् रस इति । न चापि 'प्रतिपदं

१-१. न तु स्याद्—पा०, गा० ।

२. किं कदा०—गा० ।

३-३. पाठोऽयं पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

न च व्यक्तिक्रमो वाक्यं नित्ये व्यक्तनिषेधनात् ।
 वाक्यस्यायोगतस्तस्मान्नित्यत्व^१ नोपपद्यते ॥ २७६६ ॥
 यथा वृद्ध्यादयः शब्दा इच्छाविरचितार्थकाः ।
 स्वर्गयोगादयः शब्दाः सम्भाव्यन्ते तथैव च ॥ २७६७ ॥
 न चोत्पाद्यकारूपनाटकार्यायिकादिषु ।
 नित्यः शब्दार्थसम्बन्धो वास्तवोऽस्ति विवक्षितः ॥ २७६८ ॥
 तत्रापि शक्तिनित्यत्व^२ नियोगस्य त्वनित्यता ।
 तद्गता^३चेदनित्यत्वाच्छक्तौ^४ भ्रान्तिः प्रवर्तते ॥ २७६९ ॥

मित्रा वर्णा^१ इत्यभ्युपेयम्, मत्प्रमिज्ञया नित्येकत्वेन^२ वर्णाणां^३ सिद्धत्वात्^४ ।
 अन्यथा मत्प्रमिज्ञान व्यभिचारि स्यात् ॥ २७६१-२७६५ ॥

अथापि स्यात्, अभिप्रेतक्रमस्तर्हि वाक्य भविष्यति : इत्याह—न
 चेत्यादि । च शब्दात्रापि वर्णेषु मित्र स्फोटक्य वाक्यमिति सूचयति ।
 तस्य मीमांसकैरेव निरस्तत्वादिति भावः । नित्ये व्यक्तनिषेधनादिति ।
 नित्यस्य व्यक्तेर्निषिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २७६६ ॥

यदुक्तम्—“दृष्टार्थैववहास्यत्” (तत्त्व० २३३८) इत्यादि, तत्राह—
 यथा वृद्ध्यादय इत्यादि । इच्छया रचितोऽर्थो येषां ते तथोक्ता । अस्याया =
 स्वयमपूर्वैव पुरुषेण या कथा महाद्येतादिना, सैव रूपम् = स्वभावो येषां नाटका-
 र्थायिकादीनां ते तथोक्ता । न च तेषु नियः शब्दार्थसम्बन्धोऽस्ति विवक्षित
 शक्तिरक्षण, तद्गद चेदेऽपि सम्भाव्यत इति भावः ॥ २७६७-२७६८ ॥

तत्रापीत्यादिना परमतेन दृष्टान्तासिद्धिमात्राद्भते । तत्राप्युत्पाद्यकार्यादिषु
 नित्या शक्तिरिष्टैव, किन्तुसत्येकार्यं यो नियोगं पुरुषं वियते, सोऽनियः,

१. वाक्यता०—पा०, गा० ।

२. शब्दनित्य-वै० पुस्तक पाठा० ।

३-३ तदुत्पादेव नित्यत्वा शब्दी-ता०, गा० ।

४-४. वर्णाणां नित्यत्वा-पा०, गा० ।

५. ह्योऽपि—‘तत्र’ प्रवर्तते च शर्पारुमिदत्वात्—इति पा० गा० पुनः कस्य
 प्रवर्तमानत्वात् पाठो दृश्यते ।

- १ ननु बाह्यो न तत्रास्ति व्यक्तिः कार्ये प्रकल्प्यते ।
विकल्पप्रतिबिम्बे चेत् तद्वद् वेदेऽपि शङ्क्यते ॥ २७७० ॥
- १ अतीन्द्रियार्थसम्बन्धां को वा शक्तिं प्रपद्यते ।
नातो वेदे नियोगोऽपि नरायत्तः प्रकल्प्यते ॥ २७७१ ॥
- वृद्धेभ्यो न च तद्बोधस्तेऽपि ह्यज्ञाः स्वतः स्थिताः ।
सम्भाव्या प्रतिपत्तिस्तु व्याख्यानात् पुरुषाश्रयात् ॥ २७७२ ॥
- ननु पर्यंतुयोगोऽयं कृतकेऽप्यागमे समः ।

तद्वशादेव नित्याया शक्ती प्रतीतिविग्रहो भवति, तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इति ॥ २७६९ ॥

नन्वित्यादिना प्रतिबिधत्ते । [G 735] बाह्य इति । महाधेतादिरर्थ^१ ॥ २७७० ॥

यदुक्तम्—“स्वर्गयागादिसम्बन्ध केन दृष्टो ह्यतीन्द्रिय” (तत्त्व० २३३९) इत्यादि, तत्राह—अतीन्द्रियार्थसम्बन्धामित्यादि ।

अनेनैतदाह—स्वयमेव भवता सामर्थ्याद् दर्शितम्, यथा—योऽयं वेदार्थ-प्रत्ययो भवति स पुरुषाश्रयाद् व्याख्यानादेवेति । तथा हि—प्रकृत्यैव तावत्^२ पूर्वा^३ शक्तिरतीन्द्रियार्थाश्रिता, ततश्चातीन्द्रियाया शक्ती न पुरुषकृते नियोगः शब्दस्य सम्भवति । नापि वृद्धेभ्यस्तस्या प्रतीति सम्भवति, तेषा सर्वेषामेवानभिज्ञत्वात्, अज्ञानामिव वचनाद् रूपविशेषप्रतीति । तस्मात् सामर्थ्यादियगर्थप्रतीति पुरुषव्याख्यानादेवावतिष्ठते, गत्यन्तराभावादिति ॥ २७७१—२७७२ ॥

१ नन्वित्यादिना परश्चोदयति । नन्वय समान^३ पौरुषेयेष्वप्यागमेषु प्रसङ्ग । तथा हि— किमिदानीन्तना परोक्षदेशिकाना युद्धादिवचनानामर्थं यथाभिप्रायं प्रतिबन्धि, ज्ञाहोस्विद् विपर्ययमिति । न तत्रेत्यादिना प्रतिबिधत्ते । तत्रेति पुरुषे^४ । तदिष्टे^५ हेयादितत्त्वे सौपत्ये पुरुषार्थोपयोगिनि । तथा हि—तत्र न्याय-

१ महाधेतादिरर्थं—भा०, महाधेतादिरित्यर्थं—गा० ।

२-२. तावत्पूर्व-भा० ।

३ जगन्मय—भा०, गा० ।

४-४. पौरुषये, अदृष्टे—गा० ।

न तत्र श्रद्धया वृत्तेरर्थसंशयतोऽपि वा ॥ २७७३ ॥
 । प्रत्यक्षेणानुमानेन विशुद्धे वियये सति ।
 नन्वेवं^१ वैदिके शब्दे स स्वयम्प्रत्ययो यतः ॥ २७७४ ॥

मेवानुपालयन्त सौराताः सुषिय प्रवर्तन्ते, न प्रवादमात्रेण । श्रद्धयेति । अभि-
 सम्प्रत्ययेन युक्तिनिध्यानत्रेण निश्चयेनेति यावत् । प्रमाणसिद्ध एवार्थेऽभिसम्प्रत्ययस्य
 युज्यमानत्वात् । नान्यत्र, तत्र संशयानतिवृत्ते । अर्थसंशयतोऽपि^२ वेति ।
 अत्यन्तपरोक्षेऽर्थे स्वयदिवतापूर्वादी । तथा हि—तत्र पौरुषेये वाक्ये पुरुषस्य
 स्वामिप्रामकधनेनाविपरीतसम्प्रदायसम्भवाच्छ्रोतृपरम्परया चाविच्छिन्न सम्प्रदाय-
 सम्यक् सम्भान्यते । न त्वेवमपौरुषेये, तत्रोपदेष्टुरभावात् । [G 736] किञ्च—
 उपदेष्टा वृष्या^३ लोकप्रत्यावनाय^४ नुवाणो^५ लोकसङ्केतमेवानुसृत्य ब्रू^६ इति ततो
 लोकप्रसिद्धेरपि तदर्थासिद्धि सम्भवेत् । न त्वपौरुषेयाणाम् ; तत्र कस्यचित् समीहा-
 मायात् ॥ २७७३ ॥

यद्येवम्, येन केनचिदागमेन किं न भवान् प्रवर्तते, सन्देहस्य सर्वत्र
 तुल्यत्वात् ?—इत्येतच्चोद्यनिराकरणायेदमाह—प्रत्यक्षेणेत्यादि ।

यत्र प्रत्यक्षानुमानाभ्यामभिमतस्वार्थस्य तथाभावो न विरध्यते, तेन प्रवर्त-
 मान शीमेत सत्यपि संशये, न तु यत्रान्यथाभावस्तत्र, दृष्टममाणोपरोपितानर्थ-
 संशयस्योद्भूतत्वात् । यद्येवम्, वेदेऽप्यनेनैव न्यायेन प्रवृत्तिर्मविष्यति ? इत्याह—
 नन्वेवमित्यादि । स्वयम्प्रत्यय इति । स्वत एव प्रमाणभूत इत्यर्थः । अतो न
 प्रमाणेन परीक्ष्य तत्र प्रवृत्तिर्युक्ता, परत-प्रामाण्यमसत्तात् । न चापि तस्य विषयाद्^७
 विशुद्धि^८ सम्भवति । तथा हि—अप्रच्युतानुत्पन्नपूर्वापररूपः पुमाननुक्रमेण^९ कर्ता
 कर्मफलानां च भोक्ता वेदे पश्यते । स चापुक्त इत्यावेदितमात्मपरीशायान् । तथा
 सामान्यादीन्व्ययशब्दाप्यपि प्रत्यक्षत्वेनेष्टानि, तथा क्रमेण जन्मस्थितिनिवृत्तयोऽ-

१. न श्लेष—पा०, ग० ।

२. अर्थसंशयतो—त्रे० ।

३. वृष्या—पा० ।

४. लोकप्रत्यावनेद—पा० ।

५. नुवाणो—पा० ।

६. ब्रू—पा० ।

७-९. तिरवतिमुद्दि—पा०, ग० ।

८. पुमाननु—पा०, वे० ।

उत्पाद्यार्थकथाधर्ममनालोच्य समं श्रुतौ ।
 एवं वेदमसम्बद्धं परैरत्रोपवर्णितम् ॥ २७७५ ॥
 "शब्दार्थानादितां मुक्त्वा सम्बन्धानादिकारणम् ।
 न स्यादन्यदतो वेदे सम्बन्धादि न विद्यते ॥ २७७६ ॥
 उपायरहितत्वेन सम्बन्धाकरणानुमा ।
 अनाख्यानानुमानं तु दृष्टेनैव विरुध्यते ॥ २७७७ ॥

सम्बन्धिनोऽपि भावानां निर्दिष्टाः, तथाऽनाधेयविशेषस्य प्रागर्कतुं परापेक्षया जनकत्वम्, तथा निष्पन्नस्य पराश्रयेण स्थितिकार्यस्याप्युपदिष्टा, तथा कारणाद् विनाशः—इत्यादिकं बहुविधं प्रमाणविरुद्धमुपलभ्यते । तत्रुच्यं प्रेक्षावत्तथाभूते-नागमेन प्रवृत्तिः स्यात् । ॥ २७७४ ॥

यद्यप्यपरं कुमारिलेन सम्बन्धनित्यत्वसाधनाय साधनमुक्तम्, तस्योत्पाद्य-कथारूपनाटकदिनाऽनैकान्तिकत्वमिति दर्शयति—उत्पाद्यैत्यादि । उत्पाद्योऽर्थो यस्याः कथायाः सा तथोक्ता, उपाद्यार्था चासौ कथा चेति विग्रहः । तस्या धर्मं इच्छाविरचितार्थत्वम् ॥ २७७५ ॥

किं तदुपवर्णितम् ? इत्याह—शब्दार्थानादितामित्यादि । [G 737] शब्दो वर्णस्वभावः, तस्यार्थः सामान्यम्, तयोरनादित्वात् सम्बन्धोऽपि शकिलक्ष-णोऽनादिरेव, शक्तेर्भावव्यतिरेकादिति भावः । तथा सम्बन्धकरणस्योपायाभावेन सम्बन्धाकरणमनुमीयते । प्रयोग—यो यत्करणोपायरहितः स न तं करोति, यथा—अविद्यमानमृत्विण्दण्डनकसलिलसूत्रादिकारणकल्पे कुललो पटम् । सम्बन्ध-करणोपायरहिताश्च सर्वपुत्रा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । न चासिद्धो हेतुः; 'श्रोतुः कर्तुं च सम्बन्धं यक्त्वा कं प्रतिपद्यताम्' (तत्त्व० २२५६) इत्यादिना सर्वपुरुषाणामुपायरहितत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । यद्येवम्, कारणत्वसम्बन्धाख्याना-भावानुमानपसङ्गः ? इत्याशङ्क्याह—अनाख्यानानुमानं त्वित्यादि । अनाख्या-नानुमाने हेतो 'उपायरहितत्वात्' इत्यस्यासिद्धिः ॥ २७७६—२७७७ ॥ ' .

१. विरुध्यताम्—पा०, गा० ।

३-२. कर्तुंश्च—पा०, गा० ।

वृद्धाना दृश्यमाना च प्रतिपत्ति पुन. पुन ।
उपाय इति तद्धानिरसिद्धाऽवगम प्रति" ॥ २७७८ ॥

(श्लो० वा०, स० प० १३६-३९)

इत्येतद्धि भवेत् सर्वं यदि वेदार्थनिश्चय ।
वृद्धेभ्योऽप्यविसवादी सिद्ध. स्यावन्यथा क्षति ॥ २७७९ ॥
सिद्धसर्वोपसहारव्याप्तिकत्वात् सम्भवि ।
सद्भातत्वादिलिङ्गस्य किञ्चन प्रतिसाधनम् ॥ २७८० ॥

वृद्धानामित्यादिना तामेवासिद्धिं दर्शयति । येन वृद्धाना सम्बन्धप्रतीति
पुन पुनर्दृश्यते, स एव सम्बन्धकथनोपाय । न ह्यप्रतिपद्य परस्मै कथयितुमीश ।
तद्धानिरिति उपायद्वयानि । अत्रगम प्रतीति सम्बन्धावबोध प्रति ॥२७७८॥
इत्येतद्वीत्यादिना दूषणमाह । यदुक्तम्^२—“शब्दार्थानादिताम्” (तत्त्व०
२७७६) इत्यादि, तत्र यदि नित्यत्व शब्दार्थयोरनादित्वमभिप्रेतम्, तदसिद्धम्,
व्यापिन क्षणभङ्गस्य प्रतिपादित्वात् । अथ कार्यकारणपरम्पराया, तदानैकान्तिकत
विरुद्धत्व च सम्बन्धिभ्यः साव-धस्याव्यतिरेकात् तद्वदगित्यत्वमसद्भात् । यद्युक्तम्—
“उपायरहितत्वेन” (तत्त्व० २७७७) इति तदप्यसिद्धम्, यतो भेदेऽपि प्रकृत्य
चक्षुरादिवरेकाकारप्रत्ययवर्जनने समर्था केचिदार्था इति प्रतिक्रदितम् ।
ततश्च वक्तृश्रोत्रोत्प्रेक्षाभ्यामवसायी प्रत्यय स स्वकरणेऽभ्युपाय इत्यभिप्राय ।
अदम्बुच्यते—“वृद्धाना दृश्यमाना च प्रतिपत्ति” (तत्त्व० २७७८) इति,
तत्राप्युक्तम्—[G 7^०B] “वृद्धेभ्यो न च तद्दोषस्तेऽपि क्षशा स्वत स्थिता”
(तत्त्व० २७७७) इति । अन्यथा क्षतिरिति । यदि वृद्धा स्वयमज्ञा अपि
सन्त सम्बन्ध प्रतिपद्यन्ते—इतीव्यते, तदा दृष्टविरोधोऽन्यस्यैव रूपदर्शन-
मतिज्ञया इत्यर्थः ॥ २७७९ ॥

यदुक्तम्—“सद्भातत्वस्य वक्तव्यमीदृश प्रति साधनम्” (तत्त्व० २२४०)
इत्यत्राह—गिदुष्ट्यादि । सिद्धा सर्वोपसहारव्याप्तिर्यस्य तत् तथोक्तम्, तद्भात
तत्त्वम् । अनेन वस्तुपक्षवृत्तःतमस्य प्रतिपादयति, अन्यस्य सर्वोपसहारोप
१ मीघते—गा० ।
२, यत्र चेदित्युक्तम्—शै०, पा० इत्यत्र गति ।

सार्थकाः प्रविभवतार्था विशिष्टक्रमयोगिनः ।

पदवाक्यसमूहाख्या वर्णा एव तथोदिताः ॥ २७८१ ॥

सार्थकप्रविभक्तार्थविशिष्टक्रमयोगिता ।

निषिद्धा षोडशेयत्वे व्याप्तिरव्याहता ततः ॥ २७८२ ॥

वेदाध्ययनवाच्यत्वे न त्वेवं व्याप्तिनिश्चयः ।

सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं व्यक्तं तेनात्र साधने ॥ २७८३ ॥

तथाविधे क्रमे कार्ये नराशक्तौ च निश्चये ।

सिद्धे व्याप्तिरिहेयं च निश्चेतुं नैव शक्यते ॥ २७८४ ॥

समस्तनरधर्माणां प्रत्यक्षीकरणे सति ।

स्यादेव निश्चयोऽयं च सर्वज्ञस्योपपद्यते ॥ २७८५ ॥

व्याप्यसिद्धेः । न च वस्तुबलमवृत्तेऽनुमाने प्रतिसाधनसम्भवः; वस्तूनां त्वमावा-
न्यभात्वस्य कर्तुमशक्यत्वात् । नापि परस्परविरुद्धस्वभावद्वयस्यैकत्र सम्भवः,
एकत्वद्वानिमसङ्गात् ॥ २७८० ॥

तामेव सर्वोपसंहारेण व्याप्तिसिद्धिं दर्शयन्नाह—सार्थका इत्यादि ।
तथेति सङ्गतत्वेनोदिताः । अपौरुषेयत्वे तु वर्णानां सर्वभेददनुष्पन्नमिति पूर्वं
प्रतिपादितम् । अतो व्याप्तिसिद्धिः ॥ २७८१—२७८२ ॥

ननु च “वेदाध्ययनवाच्यत्वात्” (तत्त्व० २३४१) इत्यस्यापि हेतोर्व्याप्तिः
सर्वोपसंहारेण सिद्धैव, तथा हि—वेदानां कर्त्ता न कदाचिदप्युपलभ्यते ? इत्या-
शङ्क्याह—वेदाध्ययनेत्यादि । न त्वेवमिति । यथा सङ्घातत्वस्य । यतो न
सङ्घातत्वस्य साध्यविपर्यये व्यतिरेकित्वं सन्दिग्धम्, अस्य तु सन्दिग्धम् । २७८३ ॥

एतदेव प्रतिपादयति—तथाविध इत्यादि । [G 759] तथाविध
इति “स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत” इत्यादिके । एवममृतं वर्णकर्म यदि फलं
सर्वनराणामशक्तिर्निश्चिता भवेत्, तत्रा व्याप्तिनिश्चयो भवेत्; यावत्तः सैव
निश्चेतुमसर्वविदा न शक्यत इति दर्शयति—समस्तनरधर्माणामित्यादि । अप्यं
चेति निश्चयः ॥ २७८४—२७८५ ॥

बुद्धानां दृश्यमाना च प्रतिपत्तिः पुनः पुनः ।

उपाय इति तद्वानिरसिद्धाऽवगमं प्रति" ॥ २७७८ ॥
(श्लो० वा०, स० प० १३६-३९)

इत्येतद्धि भवेत् सर्वं यदि वेदार्थनिश्चयः ।

बुद्धेभ्योऽप्यविसंवादी सिद्धः स्यादन्यथा क्षतिः ॥ २७७९ ॥

सिद्धसर्वोपसंहारव्याप्तिकत्याप्त सम्भवि ।

सद्भातत्वादिलिङ्गस्य किञ्चन प्रतिसाधनम् ॥ २७८० ॥

बुद्धानामित्यादिना तामेतासिद्धिं दर्शयति । येन बुद्धानां सम्बन्धप्रतीतिः पुनः पुनर्दृश्यते, स एव सम्बन्धरूपधनोपायः । न ह्यप्रतिपद्य परस्मै कथयितुमीशः । तद्वानिरिति उपायहानि । अत्रगम प्रतीति सम्बन्धावबोधे प्रति ॥ २७७८ ॥ इत्येतद्धीत्यादिना दूषणमाह । यदुक्तम्—'शब्दार्थानादितान्' (तत्त्व० २७७६) इत्यादि, तत्र यदि नित्यत्व शब्दार्थयोरनादिरत्रगमभिप्रेतम्, तदसिद्धम्; व्यापिन क्षणभङ्गस्य प्रतिपादितत्वात् । अथ कार्यकारणपरम्पराया, तदनैकान्तिकत्व विरुद्धत्व च, सम्बन्धस्य सम्बन्धस्याव्यतिरेकात् तद्वदनित्यत्वप्रसङ्गात् । यच्चोक्तम्—'उपायरहितत्वेन' (तत्त्व० २७७७) इति, तदप्यसिद्धम्, यतो भेदेऽपि प्रकृत्या चक्षुरादिवदेकाकारप्रत्ययमर्शजनने समर्था केचिदर्थे इति प्रतिपादितम् । ततश्च वक्तृश्रोत्रोरेकार्थाध्यवसायी प्रत्यय स स्वकरणेऽभ्युपाय इत्यभिप्रायम् । अदप्युच्यते—'बुद्धानां दृश्यमाना च प्रतिपत्तिः' (तत्त्व० २७७८) इति, तत्राप्युक्तम्—[७ ७३४] 'बुद्धेभ्यो न च तद्बोधस्तेऽपि ह्यज्ञा स्वतः स्थिताः' (तत्त्व० २७७२) इति । अन्यथा क्षतिरिति । यदि बुद्धा स्वयमज्ञा अपि सन्त सम्बन्ध प्रतिपद्यन्ते—इतीष्यते, तदा दृष्टविरोधोऽन्धस्यैव रूपदर्शन प्रतिज्ञया इत्यर्थः ॥ २७७९ ॥

यदुक्तम्—'सद्भातत्वस्य वक्तव्यमीदृश प्रति साधनम्' (तत्त्व० २३४०) इत्यत्राह—सिद्धेत्यादि । सिद्धा सर्वोपसंहारव्याप्तिर्यस्य तत् तथोक्तम्, तद्भात तत्त्वम् । अनेन यन्तुपरपट्टेऽत्रमस्य प्रतिपादयति, अन्यस्य सर्वोपसंहारेण

सार्थकाः प्रविभवतार्था विशिष्टक्रमयोगिनः ।
 पदवाक्यसमूहाद्या वर्णा एव तथोदिताः ॥ २७८१ ॥
 सार्थकप्रविभवतार्थविशिष्टक्रमयोगिता ।
 निरिषिद्धा पौरुषेयत्वे व्याप्तिरव्याहता ततः ॥ २७८२ ॥
 वेदाध्ययनवाच्यत्वे न त्वेवं व्याप्तिनिश्चयः ।
 सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं व्ययतं तेनात्र साधने ॥ २७८३ ॥
 तथाविधे ऋमे कार्ये नराशक्तौ च निश्चये ।
 सिद्धे व्याप्तिरिहेयं च निश्चेतु नैव शक्यते ॥ २७८४ ॥
 समस्तनरधर्माणा प्रत्यक्षीकरणे सति ।
 स्यादेव निश्चयोऽयं च सर्वज्ञस्योपपद्यते ॥ २७८५ ॥

व्याप्यसिद्धे । न च वस्तुबलप्रवृत्तेऽनुगाने प्रतिसाधनसंग्रहः ; वस्तुना स्वभाव-
 न्ययात्वस्य कर्तुमशक्यत्वात् । नापि परस्परविरुद्धत्वभावद्वयस्यैकत्र सम्भवे,
 एकत्वहानिप्रसङ्गात् ॥ २७८० ॥

तामेव सर्वोपसहारेण व्याप्तिसिद्धिं दर्शयन्नाह—सार्थका इत्यादि ।
 तथेति सहतत्त्वेनोदिता । अपौरुषेयत्वे तु वर्णाना सर्वमेतदनुपपन्नमिति पूर्वं
 प्रतिपादितम् । अतो व्याप्तिसिद्धिः ॥ २७८१—२७८२ ॥

ननु च “वेदाध्ययनवाच्यत्वात्” (तत्त्व० २३४१) इत्यस्यापि हेतोर्व्याप्ति
 सर्वोपसहारेण सिद्धैव, तथा हि—वेदाना कर्त्ता न कदाचिदप्युपलभ्यते ; इत्या-
 शङ्क्याह—वेदाध्ययनेत्यादि । न त्वेयमिति । यथा सद्वातत्वस्य । यतो न
 सद्वातत्वस्य साध्यनिपर्यये व्यतिरेकित्वं सन्दिग्धम्, अस्य तु सन्दिग्धम् ॥ २७८३ ॥

एतदेव प्रतिपादयति—तथानिध इत्यादि । [G 739] तथानिध
 इति “स्वर्गाङ्गानोऽग्निष्टोमेन यजेत” इत्यादिके । एवम्भूत वर्णक्रमं यदि कर्तुं
 सर्वनराणामशक्तिर्निश्चिता भवेत्, तदा व्याप्तिनिश्चयो भवेत् ; यावता सैव
 निश्चेतुमसर्वविदा न शक्यत इति दर्शयति—नमस्तनरधर्माणामित्यादि । अयं
 चेति निश्चयः ॥ २७८४—२७८५ ॥

वेदप्रामाण्यप्रतिशेष

सम्भाव्यते च वेदस्य विस्पष्ट पौलपेयता ।

काममिथ्याक्रियाप्रार्णिहिताऽसत्याभिवा तथा ॥ २७८६ ॥

दुर्भणत्वानुदात्तत्वनिष्ठत्वाश्रय्यतादयः ।

वेदधर्मा हि दुश्च्यन्ते नास्तिकादिवचस्त्वपि ॥ २७८७ ॥

ननु च धर्माद्युपदेशदुर्भणत्वादीनां वेदधर्माणां पौलपेयेषु बाधमेव दर्शनाद् वेदस्य पौलपेयत्वमसम्भाव्यमेव, तत्कथं सन्निष्ठासिद्धता स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— सम्भाव्यत इत्यादि । एव मन्यते—यदि नागादर्शनम्, तथाप्यदर्शनमात्रस्या प्रमाणत्वात् सन्निष्ठासिद्धतैव, कदाचित् क्वचित् पुरुषास्तथाविधानां वेदधर्माणां कर्तारो भवेयुरिति । न चादर्शनमात्रं सिद्धम्, काममिथ्याचाराद्युपदेशदेवेदधर्मस्य नास्तिकादिवचनेष्वपि दर्शनात् । काममिथ्याक्रिया = काममिथ्याचार । मात्राद्यभिगमनमिति यावत् । तस्योपदेशो भोसनादी । यथोक्तम्—‘उपहा उदकं क्षूपनि तृणानि छिनत्ति उपैति मातरस्सुत स्वभोजाम्’ ( ) इत्यादि । उपहेति यत्तमान । अथमेवादी प्राणिवचोपदेश । यथोक्तम्—

“बहूनानि नियुज्यन्ते पशूना मध्यमेऽनि ।

अधमेधस्य वचनादृणानि पशुभिन्तुभिः” ॥ ( ) इति ।

अमत्यम् = गृपावाद, तत्रप्युपदिष्टम् । यथोक्तम्—

“न नर्मयुक्तं क्षन्तं दिनन्ति न स्त्रीषु सन्तं न निवाहकाले ।

प्राणान्ये सर्वपनापहारे पशानृतान्याहुरपानकानि ॥” ( ) इति ।

एषा काममिथ्याचारादीनाम्, अपिधा = अभिधानम् । वेदधर्मा नास्तिकादिवचमपि दृश्यन्ते इति सम्बन्धः । तदिति सगुचक्ये । दुर्भणत्वम् = दुर- निधानम्, अनुदात्तत्वम् = मनोत्वम्, त्रिष्टम् = व्यवहितम् । ‘कामन्दैरिन्द्र हरिमिषादि मयूरोमभिः’ ( ) इत्यादिवत् । अत्र हि—‘वा मन्त्रे’ इत्यर्थं ‘यादि’ इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धते । आगादीत्यर्थः । अधव्यता = ध्रुति दुर्भणत्वा । आदिशब्दन पदविच्छेदप्रत्युदात्तपरिग्रहः ।

विषापगमभूत्यादि यच्च किञ्चित् समीक्ष्यते ।
 सत्यं तद् वैनतेयादिमन्त्रवादेऽपि दृश्यते ॥ २७८८ ॥
 किञ्चामुना प्रकारेण पौरुषेयं न किञ्चन ।
 शक्यं सौगतमप्येवमनुमातुं यच्चो पतः ॥ २७८९ ॥
 तदभिव्यक्तरूपत्वात् तदीयं च तदुच्यते ।
 कर्तृस्मृतिश्च तत्रापि भवत्वर्थनिवन्धना ॥ २७९० ॥
 परंरेवं न चेष्टं चेत् तुल्ये न्याये न किं मतम् ।
 मा भूद् वैवं परस्येष्टिन्यायात् त्वाशंक्यते तथा ॥ २७९१ ॥

विषापगमभूत्यादीति । विषापगमे मृति = सामर्थ्यम्, प्रभाव
 [७ 740] इति यावत् । अथ वा—विषापगमश्च मृतिश्चेति समासः ।
 “मृतिर्विन्मृतिरैश्वर्यम्” (अम० को० १.१.३६) इति यावत् । आदिशब्देन
 भूतप्रदाद्यावेशवशीकरणाभिचारादयो गृह्यन्ते । सत्यमिति अविस्मृतिः ।
 वैनतेयादीत्यादि शब्देन बौद्धादिमन्त्रवादपरिग्रहः ॥ २७८६-२७८८ ॥

‘भारतेऽपि भवेदेवम्’ (तत्त्व० २३४५) इत्यादावाह—किञ्चामुने-
 त्यादि । एवमनुमातुमिति । सौगतप्रवचनाध्ययनं प्रथमाभिहितं सनातीया-
 ध्ययनपूर्वकम् ; सौगताध्ययनवाच्यत्वात्, अधुनाध्ययनं यथेति ॥ २७८९ ॥

यद्येवम्, कथं तर्हि तत्सौगतं सेत्स्यति ? इत्याह—तदभिव्यक्तेत्यादि ।
 तेन = सुगतेनाभिव्यक्तं रूपम् = स्वभावो यस्य तत् तथा, तद्भावस्तत्त्वम् । अत्रावि^२
 सौगतेया कर्तृस्मृतिस्त्वर्थवादनिवन्धना शक्यते न्यास्यातुम् । तथा हि—अत्रापि
 करोतिः स्मरणार्थः किं न व्याख्यायते ! स्यादेतत्—न हि बौद्धैरेवमिष्टम्, येनैवं
 साध्येत ! इत्याह—तुल्ये न्याये न किं मतमिति । यद्यथमर्थो युक्त्युपेतः स्यात्,
 तदा किमिति बौद्धो नाभ्युपगच्छेत्, न हि न्यायोपपत्तेऽर्थे प्रेक्षावतोऽनभ्युप-
 गमो युक्तः । ना भूद् बौद्धस्य प्रेक्षावतोऽभ्युपगमः, तथापि न्यायादेवमा-
 यथते^३ मयत् इति ब्रूहे ॥ २७९०-२७९१ ॥

१. प्रथमाभिमत—पा० ।

२. तत्रापि—पा० गा० ।

३. भाष्ये—पा०, गा० ।

“सर्वदा चैव पुरुषाः प्रायेषानृतवादिनः ।
यथाद्यत्वे न विश्वम्भस्तयातीतार्थकीर्तने” ॥ २७९२ ॥

(श्लो० पा०, चो० सू० १४४)

इत्येतेन त्वद्भक्तेन न्यायेन च न सिद्धयति ।
कर्ता कश्चित् क्वचिद् ग्रन्थे स्वां कृतिं कथयन्नपि ॥ २७९३ ॥
ततश्चापौरुषेयेषु सत्याज्ञा त्यज्यतामियम् ।
वेदार्थविपरीता हि तेष्वर्थाः प्रतिपादिताः ॥ २७९४ ॥
अपि चानादिता सिद्धचेदेवं नानरसंश्रयः ।
तस्मादकृतकत्वे वा स्यादन्योऽप्यागमोऽकृतः ॥ २७९५ ॥
तथा हि पारसीकादिव्यवहाराः पराश्रयाः ।
नास्तिकानां च सिद्धान्तः परसंस्कारभाविकः ॥ २७९६ ॥

एतदेव तद्वचनेन हठीकुर्वन्नाह—सर्वदा चेत्यादि । इत्येतेनेति ।
“सर्वदा च” इत्यादिनामन्तरोक्तेन । स्यादेतद्, भवतु [G 741] सर्वेषाम-
पौरुषेयता । इत्याह—ततश्चेत्यादि । ततश्चापौरुषेयत्वं सत्यार्थं न सिद्धयेत्; सौग-
तादिवचनेनानैकान्तिकत्वादिति भावः । तथा हि—वेदार्थविपरीता नैरात्म्यादयो
भवन्मतेनाप्रमाणोपपन्नास्तेषु सौगतादिषु वचनेषु निर्दिष्टाः, तथा वैदिका अपि
सम्भाव्येरन् ॥ २७९२-२७९४ ॥

एवं तावदनैकान्तिकत्वं प्रतिपादितम्, इदानीमिष्टविषातकादित्वाद् विरुद्धत्व-
मस्य प्रतिपादयन्नाह—अपि चेत्यादि । तथा हि—अपौरुषेयत्वमस्य साधयितु-
मिष्टम्, तच्च न सिध्यति, किं तर्हि ? अनादित्वमात्रमनिष्टमेव सिध्यति ।
स्यादेतत्—अनादित्वे सिद्धे सामर्थ्यादकृतकत्वं सिद्धयत्येव, न हि कृतकस्थाना
दित्वं युज्यते सत् ! इत्याह—तस्मादित्यादि । तस्मादनादित्वाद् यद्यकृतकत्वं^२
स्यात्, तदा पारसीकादिव्यवहारस्यापि स्यात् ॥ २७९५ ॥

एतदेव दर्शयति—तथा हीत्यादि । पराश्रया इति । परपुरुषसंस्कारेण
ऽवृत्ता इत्यर्थः । परसंस्कारभाविक इति । परसंस्कारेण भावः, स यस्यास्ति
स तयोक्तः । परसंस्कारेण वा भवितुं शीलमस्येति परसंस्कारभावी, ततः स्वार्थे

१ सिद्धम्—पा०, गा० । २. यद्यकृतकत्वं—पा०, गा० ।

ईदृश्यकृतकत्वे च कः सिद्धेऽपि गुणस्तव ।
 अवैतव्यनिमित्तं हि यत्नोऽयं भवतोऽखिलः ॥ २७०७ ॥
 कालत्वपुरुषत्वयोः सन्दिग्धव्यतिरेकता ।
 पूर्ववत् करणाशक्तेर्नराणामप्रसाधनात् ॥ २७०८ ॥
 व्यवतेश्च प्रतिपिद्धत्वाद् यत्का कर्त्तव्यं गम्यताम् ।
 तत्प्रयोगद्वयेऽप्युक्तं साध्यशून्यं निदर्शनम् ॥ २७०९ ॥
 नरोपदेशापेक्षत्वात् कृतकस्य च साधनात् ।
 स्वार्थे अवत्रनपेक्षत्वं धर्मिदृष्टान्तयोर्न च ॥ २८०० ॥
 नित्यत्वेऽस्ते च वाक्यस्य धर्मिदृष्टान्तयोरपि ।
 नित्यवाक्योद्भवत्वस्य स्पष्टासिद्धिः प्रतीयते ॥ २८०१ ॥

को विधेयः । तथा हि—येऽपि तावत् स्वप्रतिभारचितसद्भेदाः सिद्धान्ताः, तेषामपि यथाशुभार्थविकल्पबरोनैव प्रवृत्तेः परसंस्कारबलेनैव प्रवृत्तिः प्रागेव^१ प्रायेण, यथा दर्शनवृत्तीनां लोकव्यवहाराणाम् ॥ २७०६ ॥

भवतु सर्वेषामनौलयेयत्वमिति चेद् ? इत्याह—ईदृशीत्यादि । ईदृशि = सम्भवद्वित्यर्थे ॥ २७०७ ॥

“अतीतानागतौ कालौ” (तत्त्व० २३४३) इत्यादावाह—कालत्वेत्यादि । [G. 742] सर्वेषां हि नराणां करणाशक्तिप्रसाधनं विपर्यये हेतोर्बाधकं प्रमाणम्, तस्य चानुपदर्शनात् सर्वहेतूनां साध्यविपर्यये व्यतिरेकः सन्दिग्ध इत्यनेकान्तिकता । पूर्ववदिति । वेदाध्ययनराच्यत्वसाधनवत् । साध्यशून्यं निदर्शनमिति । वर्तमानकालवत् प्राकृतनरवदित्येतत् ॥ २७०८-२७०९ ॥

‘अतश्च गम्यताम्’ (तत्त्व० २३४५) इत्यादावाह—नरेत्यादि । धर्मिदृष्टान्तयोरिति । साध्यधर्मिणि, दृष्टान्तधर्मिणि चेत्यर्थः ॥ २८०० ॥

“तन्कृतः इत्ययं सम्यक्” (तत्त्व० २३४६) इत्यादावाह—नित्यत्वेऽस्ति इत्यादि । अत्रापि हेतोरसिद्धता, दृष्टान्तस्य च साध्यविकल्पता पूर्ववत् । धर्मिदृष्टान्तयोरिति सप्तमी ‘नित्यनाम्योद्भवत्वस्य’ इत्येतदपेक्षा । वाक्यस्येति

इत्थं चापीरूपेयत्वे चोदनाया अनिश्चिते ।
 सन्दिग्धासिद्धता दोषः पश्चिमेष्वपि हेतुषु ॥ २८०२ ॥
 बाध्यते च श्रुतिः स्पष्टं क्षणभङ्गे प्रसाधिते ।
 नित्या तावत् स्वरूपेण तत्कृतातो मतिः कुतः ॥ २८०३ ॥
 न हि शीर्यत इत्युक्तः पुरूपश्च श्रुतावलम् ।
 पुरस्तत्स्योदिता बाधा सुध्यक्ता तदसिद्धता ॥ २८०४ ॥

‘नित्यत्वे’ इत्येतदपेक्षा सम्बन्धपट्टी । नित्यवाक्योद्भवत्वस्येदत्त्वसिद्धयपेक्षा पट्टी । पश्चिमेष्विति । “दोषवर्जितैः कारणैर्जन्यमानत्वात्” (तत्त्व० २३४७) इत्यादिषु च ॥ २८०१-२८०२ ॥

अनात्मपणीतोक्तिजन्यत्वाद्, बाधवर्जनादित्यनयोऽपि हेतुनिश्चिन्तैवासिद्धतेति दर्शयन्नाह—बाध्यते चेत्यादि । नित्या तावत् स्वरूपेणेति बाध्यत इति सवन्धः । एतदुक्तं भवति—स्पष्टं हि [C 713] हेतुबलप्रवृत्तानुमानतः सर्वपदार्थव्यापिनि क्षणभङ्गे प्रसाधिते सति येयं नित्यत्वेनाभ्युपगता श्रुतिः सा तावद्बाध्यत इति स्वरूपप्रदहनमभिधेयव्युदासार्थम् । तत्कृताऽतो मतिः कुतः इति । नैवेत्यर्थः । एतेन ‘अनात्मपणीतोक्तिजन्यत्वात्’ इत्येतन्म्याश्रयासिद्धतोक्ता । ‘बाधवर्जनात्’ इत्येतस्य च स्वरूपतोऽसिद्धतां निश्चितां दर्शयन्नाह—न हि शीर्यत इत्यादि । “अशीर्योऽयं न हि शीर्यते”, “अविनाशी वा” अरे अयमात्मा” (वृ० उ० ४.५.१५-१४) इति वेदे पठ्यते । अस्य च^१ पुरूपस्य = आत्मन, पुर. = पूर्वं नैरात्म्यसिद्धौ, बाधोक्ता । अतो निश्चितमसिद्धत्वगतस्य ।

ननु च—‘चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः’ (मी० द०, शा० भा० १.१.२) इति वचनाद् वैदिकैकदेशविशेष एव चोदनोच्यते, न तु सर्वो वेदः, चोदनाजनिता बुद्धिः^२ पशीकृता । न^३ तस्यान्यार्थम्^४ वेदस्य बाधायामपि न चोदनाया बाधेति हेतोः सिद्धिरेव ! नैप दोषः; चोदनाप्रदणेन क्वचित् सर्वमेव वैदिकं वाक्यमुच्यते, न तु सर्वदा प्रवर्तकमेव । अन्यथा “न हिंस्याद् भूतानि”

१. पा० पुनर्कं नास्ति ।

२. तस्य—पा०, शा० ।

३. तु बुद्धिः—पा० ।

४-४. तस्यादन्या०—पा०, शा० ।

करामलकवद् यस्य देशकालनरान्तरम् ।
 प्रत्यक्षं तत्र तेनायं वाचाभावोऽवसीयते ॥ २८०५ ॥
 नराविज्ञातरूपार्थे तमोऽनूते ततः स्थिते ।
 वेदेऽनु रागो मन्दानां स्थाचारे पारसीकवत् ॥ २८०६ ॥
 अविज्ञाततदर्थ्याश्च पापनिष्यन्दयोगतः ।

इत्येतद् वाच्यं चोदना न स्यात्; अपवर्तकत्वात् । यथोक्तं भाष्ये—“उभयमिह चोदनाया लक्ष्यते—अर्थोऽनर्थश्च” (मी० द०, शा० भा० १.१.२) इति, तदपि विरुद्धयेत् । न हि चोदनाऽनर्थे प्रवर्तयति, येन तथाऽनर्थो लक्ष्यत इति स्यात् । किञ्च यदेतदपरमुक्तं भाष्ये—“विप्लवते खल्वपि कश्चित् पुरुषकृताद् वचनात् प्रत्ययः, न तु वेदवचनस्य मिथ्यावसाये किञ्चन प्रमाणमस्ति” (मी० द० शा० भा० १.१.२) इति; अस्य तावद् वाचनाचोदनायामपि वाधा सम्भाव्यमाना दुर्चारैव । तथा हि कुमारिलेनोक्तम्—“अकर्तृकत्वसिद्ध्या च हेतुत्वं साधयिष्यते” (श्लो० वा०, चो० सू० १८६) इति ।

यदा^१ चाकर्तृकस्यापि नित्यपुरुषादिविषयस्य वेदवचसो वाधा परिस्फुट्य समीक्ष्यते, तदा “अग्निहोत्रात् स्वर्गो भवति” इत्यादावपि वाधाशङ्का^२ दुर्वारैवेति स्फुट्या तावत् सन्दिग्धासिद्धता पूर्वोक्तैव । अत एव पुनर्निर्वर्त्य सन्दिग्धासिद्धतामेव द्रष्टव्याह—करामलकवदित्यादि । तत्रेति देशकालनरान्तरे । तत्र यदुक्तम्—“न वैष देशान्तरे कालान्तरे वा विपर्येति तस्मादवितथः” (मी० द० शा० भा० १.१.२) इति, तदनेन दूषितं भवति ॥२८०३—२८०५॥

यदुक्तम्—“तस्मादालोक्तवत्” (तत्त्व० २३५०) इति, अत्राह—नराविज्ञातरूपार्थे इत्यादि । रूपम् = स्वरूपम्, अर्थः = अन्वयेयः, नराविज्ञाती रूपार्थावस्येति विग्रहः । [G 744] तत्र रूपमविज्ञातम्; किमयमेव वर्णः, अथान्यो विशेष एव वर्णक्रमः, उत न—इति स्वतः परतश्च निश्चयायोगात् ।

१. जस्य नित्यस्य—गा० ।

२. यथा—पा०, गा० ।

३. तथा—गा०, पा० ।

४. वा शङ्का—पा०; वाशङ्का—गा० ।

तथैवामो प्रवर्तन्ते प्राणिर्हस्तादिकल्पये ॥ २८०७ ॥
 धर्मं प्रति न सिद्धातश्चोवनाना प्रमाणता ।
 स्वतोऽन्येभ्यश्च भन्देभ्यस्तदर्थानवधारणात् ॥ २८०८ ॥
 ज्ञानालोकव्यपास्तान्तस्तमोराशि पुमान्त ।
 श्रुत्यर्थात् विविक्तानामुपदेशकृदिष्यताम् ॥ २८०९ ॥

एवमर्थेऽप्यनिश्चयो द्रष्टव्य । ततश्च तमोभूते—निश्चयभावेनानालोकगृत्वत्वात् ।
 तथैवेति । पारसीकादिवद्भौसेवादिषु^१ । वापम्^२ = पूर्वपापम्यासदासना, तत्रि
 प्यन्द^३ ॥ २८०६ २८०७ ॥

यदुक्तमादौ—“अवश्य धर्माधर्मार्थिभिः पुरुषैः प्रेक्षावन्निश्चोदनैव प्रमाणत्वे
 नाश्रयणीया” इति, तत्राह—धर्मं प्रतीत्यादि । धर्मग्रहणमुपलक्षणम्, अधर्मोऽपि
 प्रहीतव्य ॥ २८०८ ॥

यद्येवम्, कर्तारि धर्मादिव्यवस्थाभय इत्याह—ज्ञानेत्यादि । अन्तस्तम =
 क्लिष्टाक्लिष्टमज्ञानम्, ज्ञानालोकेन व्यपास्त = ध्वस्तोऽन्तस्तमोराशियेन स तथोक्त ।
 निविक्तानामिति । अन्तर्धानाम् = सुधीनाम्^४, पशुवधक्रममिथ्याचारादि
 कलहानिहितानामित्यर्थ । उपदेशकृदिष्यतामिति । एव हि तदपौरुषेयाद्य प्रक-
 ल्पित सार्थक भवतीति भाव, अन्यथा हि तस्मिन्नविज्ञातार्थे तदपार्थक्यमेव
 स्यात् । अनेनैतदुक्तं भवति—योऽयं स्वतः प्रान्नाप्याभ्युपगमो भवताम्, स न विना
 सर्वज्ञेन युक्त इत्यतोऽवश्यं सोऽभ्युपगन्तव्य, अन्यथा तत्र प्रान्नाप्यासिद्धिरिति
 प्रतिपादितत्वात् । ततश्च तदुक्तमेव वर वचन धर्मादिसमाश्रयोऽस्तु, किमपरम्
 प्रमाणोपपन्नापौरुषेयत्वकरूपनया । यच्चोक्तम्—योगिप्रत्यक्षसमाधिगम्योऽपि
 धर्मादिर्न भवतीति, तदपि शेषवदनुमानेन योगिन पश्चात् साधविष्यमाणत्वा
 दिति भाव ॥ २८०९ ॥

इति श्रुतिपरीक्षा

—

१-१ पा० गा० पुस्तकयोनास्ति ।

२ पा० पुस्तके नास्ति ।

३ तथैवेति, पारसीकादिवत्—पा०, गा० ।

४ गुदानाम्—गा० ।

५ दोषवत्, अनुमानन—गा० ।

स्वतःप्रामाण्यपरीक्षा

एवं च पौरुषेयत्ये वेदानामुपपादिते ।

“स्वतः प्रामाण्यमप्येषां प्रतिक्षिप्तमयत्नतः ॥ २८१० ॥

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम्” ।

(श्लो० या०, चो० ७७)

इत्येतस्य च वाक्यस्य भवद्भिः कोऽर्थ इष्यते ? । २८११ ॥

एवमित्यादिना—मूयः स्वतन्त्रधृतिनिःसङ्गत्वमेव प्रक्रमान्तरेण समर्थयते ।
 [G. 745] तथा हि—श्रुतेः प्रामाण्यं यथा स्यादिति मन्यमानाः “सामान्येन सर्वप्रमाणानां स्वतःप्रामाण्यमप्रामाण्यं तु परतः” इत्याहुर्जैमिनीयाः । परतः किल प्रामाण्येऽनवस्थादिदोषप्रसङ्गात् प्रमाणेतरव्यवस्थोच्छेदः स्यात् । तथा हि—चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति—कदाचिदुमे^१ अपि^२ प्रामाण्याप्रामाण्ये स्वत एवेति प्रथमः, कदाचिदपरत एवेति द्वितीयः, प्रामाण्यं परतोऽप्रामाण्यं तु स्वत एवेति तृतीयः, एतद्विपर्ययश्चतुर्थः । तत्र न तावदाद्यः पक्षः, तथा हि—एकव्यक्त्याधारं वा तदुभयं स्यात् ? व्यक्तिभेदेन वा ? न तावदेकस्यां व्यक्तौ परस्परपरिहारस्थितलक्षणयोः प्रामाण्येतरधर्मयोः सम्भवः; विरोधात् । नापि व्यक्तिभेदेन; नियमकारणभावाज्जिश्चयहेत्वसम्भवाच्चासङ्कीर्णप्रमाणाप्रमाणव्यवस्थानाभावप्रसङ्गात् । तथा हि—द्वयोरपि स्वात्मव्याद् इदं प्रमाणमेवेति नियमो न स्यात् । वाचसामान्येन च द्वयोरपि तिरोहितभेदत्वाद्, अन्यस्य चावधारणकारणस्यानभ्युपगमाद् विभागेनापरिज्ञानाद्—इदं प्रमाणमप्रमाणमिति व्यवस्था न स्यात् । नापि द्वितीयः पक्षः; प्रासुमयस्वभावरहितस्य ज्ञानस्य निःस्वभावत्वप्रसङ्गात् । न हि परस्परपरिहारस्थितलक्षणयोः प्रामाण्येतरधर्मभावे रूपान्तरमस्य शक्यमवधारयितुमित्यसंशयमस्यानुपास्यत्वमापद्यते । आह च—

“स्वतस्तावद् द्वयं नास्ति विरोधात् परतो न च ।

निःस्वभावत्वमेवं हि ज्ञानरूपे प्रसज्यते ॥

१ गन्धताम्—इत्यपि पाठः ।

२-२. ०दुमेऽपि—पा०, गा० ।

भोमासकानां स्वत प्रामाण्यवाद्
 मेयबोध्यादिके शक्तिस्तेषां स्वाभाविकी स्थिता ।
 न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ॥ २८१२ ॥
 अनपेक्षत्वमेवैकं प्रामाण्यस्य निवन्धनम् ।
 तदेव हि विनाशयेत् सापेक्षत्वे समाश्रिते ॥ २८१३ ॥

विज्ञानव्यक्तिभेदेन भवेच्चेदविरुद्धता ।
 तथाप्यन्यानपेक्षत्वे किं क नेति निरूप्यते ॥ इति ।
 (श्लो० वा०, चो० सू० ३५, ३७)

नापि तृतीय पक्षे, अन्वस्थादोषात् । तथा हि—न तावत् परतोऽप्रमाणमूलात् प्रामाण्यमाशंसनीयम्, तस्य स्वयमेवाप्रमाणत्वात् । नापि प्रमाणमूलात्, तस्यापि तुल्यपर्यनुयोगेन परत प्रामाण्याशयात्मनवस्थाप्रसङ्गात् । तत्रैकप्रमाणव्यक्ति-
 न्यवस्थापनाय प्रमाणपरम्परामनुसरत सकलमेव पुरुषायुषमुपज्येत । तस्माद् गत्यन्तरासम्भवात् स्वत सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यम्, परतोऽप्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।
 तत्र प्रयोग—ये यद्भावनियतास्ते त प्रति न परमपेक्षन्ते, यथाऽऽकाशममूर्त्त-
 त्वाय । प्रमाणभावनियताश्च विवादास्पदीभूता विज्ञानादय इति व्यापकविरुद्धोप-
 लब्धिः । न चास्याऽनैकान्तिकत्वम्, स्वतोऽसम्भविनो धर्मस्य परेणाध्यातुमशक्य-
 त्वादाकाशस्येव मूर्त्तत्वम् । यदाह—“न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते” (तत्त्व० २८१२) इति ॥ २८१०—२८११ ॥

अत्र स्वत इत्यादिना तुच्छ प्रतिशार्थे सम्भावयंस्तद्विचारद्वारेण दूषणमा-
 रभते । [G 746] कोऽर्थ इत्येते २—इति प्रश्ने, पर आह—मेयबोध्यादिक-
 इत्यादि । यदि ज्ञान प्रमाणम्, तदा तस्य मेयबोधे = प्रमेयविरुद्धेदे स्वाभाविकी
 शक्तिः, अर्थविरुद्धेदकरवाज्जगत्स्य । अथ चक्षुरादीनि : तदा तेषां यथार्थज्ञान-
 जनने चोदनाया अतीन्द्रियाणां विगमे स्वत एव शक्ति—इत्येतदादिशब्देन संगृही-
 तम् । अत्रैव तावत् पर उपपत्तिमाह—न हीत्यादि ॥ २८१२ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह—अनपेक्षत्वमेवैकमित्यादि । प्रामाण्यस्येति

को हि मूलहरं पक्षं न्यायवाद्यव्यवस्यति ।
 येन तत्सिद्धचुपायोऽपि स्वोक्त्यंयास्य विनश्यति ॥ २८१४ ॥
 सापेक्षं हि प्रमाणत्वं न व्यवस्थाप्यते क्वचित् ।
 अनवस्थितहेतुश्च कः साध्य साधयिष्यति । ॥ २८१५ ॥
 स्वतः प्रामाण्यनिरसनम्
 इत्येवमिष्यतेऽर्थश्चेन्ननु चाव्यतिरेकिणो ।
 शक्तिः सर्वपदार्थानां पुरस्तादुपपाविता ॥ २८१६ ॥
 इष्टकार्यसमर्थं हि स्वरूपं शक्तिरुच्यते ।
 तस्य भावात्मनाभावे भावो न स्यात् सकारक ॥ २८१७ ॥

प्रामाण्यव्यवस्थानस्थ । तदेव हीति प्रामाण्यम्, व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यस्या-
 न्वस्थानात् ॥ २८१३ ॥

सादेतत्—विनाश्यता नाम, को दोष ? इत्याह—को हीत्यादि ।
 मूलम् = प्रामाण्यम्, तच्च सापेक्षत्वेनापहियते, तस्य तद्व्यापकविरुद्धत्वात् ।
 तथा हि—निरपेक्षत्वेन प्रामाण्यं व्याप्तम्, तच्च कथं स्वव्यापकविरुद्धे सापेक्षत्वे
 सत्यवस्था लभेत । येनेत्यादिना प्रामाण्यस्यानपेक्षत्वेन प्राप्तिं दर्शयति—येनेति ।
 यस्मादित्यर्थं ॥ २८१४ ॥

कथं विनश्यति ? इत्याह—सापेक्ष हीति । न व्यवस्थाप्यत इति ।
 अनवस्था स्यात् । भवत्वनस्थादोष ? इत्याह—अनवस्थित इत्यादि ।
 अनवस्थित = अपरिमिश्रितो हेतुर्यस्य वादिनः स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—
 ज्ञातो हि ज्ञापको व्याप्यमर्थं ज्ञापयति, न सधामानेन, ततश्च वादी स्वयमेव
 वातदप्रतिपक्षं कथं परमतिपादनाय साधनमुपादास्यते ! ॥ २८१५ ॥

इत्येवमित्यादिना दूषणमारभते । [G 747] तत्र स्वाभाविकीति कोऽर्थो-
 ऽभिप्रेतः ? किं नित्यत्वेन निर्हेतुकत्वात् स्वाभाविकी, आरोहोस्त्विदमित्याऽपि सती
 स्वहेतुम्यो ज्ञानान्ता स्वभावनिरूपितकाल एव भवति, न तूत्तरकाल हेतवन्तरेणाधीयत
 इति कृत्वा स्वाभाविकीति विकल्पद्वयम् । तत्र न तावदाद्यो विकल्पः, तथा हि—
 सा व्यतिरिक्ता वा भवेद्, अव्यतिरिक्ता वा, यद्वा उभयानुभवस्वभावा—इति चत्वार

सा चानित्येदृशी शक्तिः स्वहेतुबलभाविनी ।
 स्वाभाविकी प्रमाणाना युष्माभिः कथमिष्यते ॥ २८१८ ॥
 स्वाभाविक्या हि शक्तीस्मान्नित्यता हेतुताथ वा ।
 प्रमाणाना च तादात्म्यान्नित्यताहेतुते ध्रुवम् ॥ २८१९ ॥
 सदाभावोऽथ वाऽभावोऽहेतुत्वेऽप्यनपेक्षणात् ।
 अतः कार्यं तदायत्तं कादाचित्कं न युज्यते ॥ २८२० ॥
 दृश्यते च प्रमाणाना स्वरूपं कार्यमेव च ।
 कादाचित्कमतः शक्तिर्युक्ता^१ स्वाभाविकी न व ॥ २८२१ ॥

पक्षा । तत्र न तावद्दश, सम्बन्धासिद्धे पदार्थस्याकारकत्वपसङ्गाच्चेत्यादिना
 सर्वपदार्थानामव्यतिरिक्तैव शक्तिरिति बहुश प्रतिपादितत्वात् । एतदेव
 सूचयन्नाह—इष्टेत्यादि । कार्यकरणसमर्था हि स्वभावशक्तिः, तस्य च स्वभावस्य
 भावात्मताया अभावे सति स भावः कारको न स्यात्, ततश्चास्यावस्तुत्वपसङ्ग
 इति भावः ॥ २८१६-२८१७ ॥

अथान्यतिरिक्तेति पक्षः । तदा स्वाभाविकी न स्यात्, अर्थस्य हेतुबलभाविने
 नानित्यत्वान् तदव्यतिरिक्त्या अपि शक्तेर्हेतुबलभाविनेनानित्यतापसङ्गात्, अन्यथा
 हि भिन्नयोगक्षेमत्वादमेदो न स्यात् । एतदेवाह—सा चानित्येदृशीत्यादि ॥
 २८१८ ॥

किञ्च—प्रमाणाना शक्त्यव्यतिरेकाच्छक्तिस्वरूपवन्नित्यत्वाहेतुत्वपसङ्ग इति
 दर्शयन्नाह—स्वाभाविक्या हीत्यादि ॥ २८१९ ॥

ततश्च को दोषः इत्याह—सदाभाव इत्यादि । [G 718] अहेतुत्वे
 सदाभावोऽभावो वा । नित्यत्वे तु सदाभावोऽनुक्त^२ सिद्धं पवेति नोक्तं ।
 अपरमपि पसङ्गाह—अत इत्यादि । तदायत्तगिति प्रमाणावत्तम् । एतेन
 यथायोग्यं प्रत्यक्षानुमानविरोधी प्रतिज्ञाया दक्षिणी । तथा हि—प्रमाणाना स्वरूप
 कादाचित्कं प्रत्यक्षत एव सिद्धम् । अनुमानतोऽपि कार्यक्रमतोऽनुमितम्, ततश्च
 तस्य नित्यत्वाम्बुपगम स्फुटतरमेव प्रमाणान्भ्या वाच्यत इति ॥ २८२०-२१ ॥

प्रमाणानां स्वरूपं चेद् व्यञ्जकैर्व्यक्तमीक्षते^१ ।
 प्रत्ययान्तरसापेक्षं कार्यमारभते च तत् ॥ २८२२ ॥
 व्यक्तिहेत्वन्तरापेक्षे व्यस्ते नित्यस्य वस्तुनः ।
 तस्मात् तद्रूपकार्याणां नित्यं स्यादुपलम्भनम् ॥ २८२३ ॥
 पृथक्त्वमुभयात्मत्वं चास्तु शक्तोस्तथापि तत् ।
 ज्ञानं नित्यं भवेदेव नित्यशक्त्या हि सङ्गतम् ॥ २८२४ ॥

प्रमाणानामित्यादिना परस्य यथोक्तप्रसङ्गद्वयसमर्थनोपायमाशङ्कते^२ ।
 यदा हि व्यञ्जकैः प्रमाणस्वरूपं व्यज्यते, तदा तदुपलम्भते, नान्यदेति । तेन
 सत्यपि नित्यत्वे न सर्वदोषलम्बिप्रसङ्गः । नापि कार्यस्य सदा सद्भावप्रसङ्गः
 कारणान्तरापेक्षस्य कार्यारम्भकत्वाभ्युपगमात्, न केवलस्य^३ । तेन कारणान्तर-
 सन्निधानासन्निधानाभ्यां कार्यस्य कदाचित्कता भवतीति भावः ॥ २८२२ ॥

व्यक्तीत्यादिना प्रतिविधत्ते । व्यक्तित्व हेत्वन्तरापेक्षा चेति व्यक्तिहेत्व-
 न्तरापेक्षे । पूर्वं हि श्रुतिपरीक्षायां विस्तरेण व्यक्तिनित्यस्य निरस्ता । हेत्वन्त-
 रापेक्षा चानुपकार्यस्यायुक्तेति प्रतिपादितम् । तद्रूपकार्याणामिति । तेषाम् =
 प्रमाणानाम् । रूपद्वयार्थणि—रूपम् = स्वभावः । उभयपक्षस्तु विरोधाद् यथोक्त-
 पक्षद्वयमाविदोषप्रसङ्गात् युक्तः । नाप्यनुभयपक्षः, परस्परत्ववच्छेदरूपणमिदं
 निषेधस्यापरविधिनान्तरीयकत्वात् तदानीमेव विहितस्य निषेधो युक्तः; एकत्र
 विधिप्रतिषेधोर्विरोधादिति भावः । स्फुटतरत्वाद् दूषणस्यैतन्नोक्तम् ॥ २८२३ ॥

इदानीमन्तिमं पक्षत्रयमभ्युपगम्य दूषणमाह—पृथक्त्वमित्यादि । पृथ-
 कत्वम् = व्यतिरेकपक्षः । उभयात्मकप्रदणमुपलक्षणम् । अनुभवात्मकपक्षाङ्गी-
 कारोऽपि द्रष्टव्यः । यद्वा—तस्याप्युभयरूपप्रतिषेधमभावत्रयोभयात्मकत्वमस्त्येव ।
 अस्मिन् पक्षत्रयेऽपि निर्यया शक्या ज्ञानस्य सम्बन्धाजित्यत्वं स्यात् ॥ २८२४ ॥

१. •व्यक्तिमस्तुते-या०, गा० ।

२. • द्वयगताधानोक्त-गा० ।

३. • परतन्मय-ता०, गा० ।

अन्यथा हि न नित्या स्मादेकरूपासमन्वयात् ।
 कदाचित् सा हि सम्बद्धा तज्ज्ञानेन न चान्यदा ॥ २८२५ ॥
 अथ शक्तिः स्वहेतुभ्यः प्रमाणानां प्रजायते ।
 जातानां तु स्वहेतुभ्यो नान्यराधीयते पुनः ॥ २८२६ ॥
 तदत्र न विद्यादो न को ह्यमंशस्य वस्तुनः ।
 स्वहेतोरुपजातस्य शक्तिः पश्चात् प्रकल्पयेत् ॥ २८२७ ॥
 यश्चातोत्तरकाले हि रूपमाधीयते परैः ।
 तद्भाषान्तरमेवेति न तस्यात्मापदिश्यते ॥ २८२८ ॥
 विरुद्धधर्मसङ्गो हि वस्तुना भिन्नतोदिता ।
 तन्निष्पत्तावनिष्पत्तेः शस्त्रायपि स विद्यते ॥ २८२९ ॥

[G 749] कथम् ? इत्याह—अन्यथा हीत्यादि । अन्यथा हि
 यदि शक्तिसम्बद्ध ज्ञानमनित्यं भवेत्, तदा शक्तोऽनित्यत्व न प्राप्नोति । कुत ?
 एकरूपासमन्वयात् । एकस्वभावानुगमाभावादित्यर्थः । तमेवैकरूपासमन्वय
 दर्शयति—कदाचिदित्यादि । अनित्ये हि विज्ञाने सति शक्तेस्तज्ज्ञानसमन्वया
 सम्बद्धस्वभावद्वयं स्यात् । न चैतस्य परस्परविरुद्धस्वभावद्वयसम्भवो युक्तः,
 एकस्वभावनिप्रसङ्गात्, भेदव्यवहारोच्छेदापत्तेश्च ॥ २८२५ ॥

द्वितीय विकल्पमचिह्न्याह—अवेत्यादि ॥ २८२६ ॥

तदप्रेत्यादिना सिद्धसाध्यता पक्षदोषमाह । तथा हि—स्थिरास्थिरस्वभाव-
 भेदेन द्विप्रकारस्यापि पदार्थस्य निरक्षत्वात् सर्वात्मना परिनिपत्तेर्नोत्तरकाले प्रत्य-
 यान्तरेणात्मभूता शक्तिराधातुं पार्यते । आधाने वार्थान्तरकरणमेव स्यात्, न तु
 स्वभावमूलकत्वाधानम् । भास्यभावानन्वयपरमे वा शक्तेर्भावस्याकारकत्वप्रसङ्ग^३
 इत्युक्तम् ॥ २८२७-२८२८ ॥

स्मादतत्—मा भूदमंशस्य वस्तुन उचरकाले शक्त्याधानम्, सांशस्य कस्मान्न
 भवति ? इत्याह—विरुद्धधर्मसङ्गो हीत्यादि । स विद्यते इति विरुद्ध-
 धर्मप्रसङ्गः ॥ २८२९ ॥

१. ०त्मापदिश्यते—गा०, गा० । २ यश्चातोत्तरकाले—गा०, गा० ।

साधितक्षणभङ्गाश्च सर्वेऽर्था इति तेषु न ।
 प्रत्ययान्तरमावातुं शक्ति^१ किञ्चन शक्तिमत् ॥ २८३० ॥
 न हि तेषामवस्थानं परस्तादस्ति येन ते ।
 प्रत्ययान्तरतः शक्ति लभेरद् कुत्रचित् फले ॥ २८३१ ॥
 एतावत् तु बदन्यत्र सुधियः सौमता इमे ।
 जाने क्वचित् स्थिताप्येषा न बोद्धुं शक्यते स्वतः ॥ २८३२ ॥
 यथावस्थितविज्ञेयवस्तुबोधासिंशक्तिताम्^२ ।
 को नामामुभयात्मत्वात्त्रिश्चेतुं केवलात् प्रभुः ॥ २८३३ ॥
 अप्रमाणेऽपि येनैतत् केशपाशादिदर्शने ।
 विद्यतेऽनुभवात्मत्वं विस्पष्टाकारभासिनि ॥ २८३४ ॥

वास्थिरे तु भावे विरोधेण दृषणमाह—साधितेत्यादि । [G. 750]
 कुत्रचित् फल इति^३ अर्थनिश्चयादौ^३ । शेषं सुबोधम् ॥ २८३०-२८३१ ॥

स्यादेतत्—यदि भवतां न विवादः, कथं तर्हि परतःप्रामाण्यमध्युपगतम् ?
 इत्यत आह—एतावत् त्वित्यादि । बोद्धुमिति निश्चेतुम् । स्वत इति
 विज्ञानस्वरूपादनुभवमात्रादनपेक्षितोत्तरकालभाविद्वयसंबादात् ॥ २८३२ ॥

स्यादेतत् - विज्ञानान्ननिरेकाच्छब्देर्विज्ञानप्रश्ने सापि गृहीतैव, क्व
 कथं बोद्धुं न शक्यते ? इत्याह—यथावस्थितेत्यादि । बोधश्चासिञ्च बोधासी,
 यथावस्थितस्य विज्ञेयस्य यन्तुनो ये बोधासी, तत्र = तद्विषये, शक्यतेति
 विप्रदः । केवलादिति । सम्बन्धादिकारणगुणपरिज्ञानानपेक्षान् ॥ २८३३ ॥

कस्यैव प्रभुः ? इत्याह—अप्रमाणेऽपीत्यादि । केशपाशादिदर्शन इति ।
 केशोष्णकादिदर्शने । अनैवेतदाह—यद्यप्यनुभूता शक्तिः, तथाप्यप्रमाणसारूप्याद्
 आन्तेर्निश्चेतुं न शक्यते, विपादिप्रकिकत्वात् । न एतुभव एव केवलो निश्चयहेतुः;
 अन्यस्याप्यभ्यासादेरपेक्षणान् । यत्र तदौ शान्तिनिमित्तेन न गुणान्तरमारोप्यते,
 तत्रैव निश्चयः ॥ २८३४ ॥

१. शक्ति-पा०, गा० ।

२. ० गतत्वात्—पा०, गा० ।

३-३. इत्यर्थः निश्चयादौ-चै० ।

तस्मादर्थक्रियाज्ञानमन्यद् वा समपेक्ष्यते ।
 निश्चयापैव न त्वस्या आधानाय विपादिवत् ॥ २८३५ ॥
 यथा हि विषमद्यादेस्तदन्यसमतेक्षणत्वात् ।
 फलानन्तरताभावाच्चैतदात्माविनिश्चये ॥ २८३६ ॥
 मूर्च्छास्वेदप्रलापादितत्फलोत्पत्तिनिश्चये ।
 तादात्म्यं गम्यतेऽप्येवं ज्ञाने तच्छक्तानिश्चयः ॥ २८३७ ॥
 किञ्चाविवादमेवेदं प्रामाण्यं शक्तिलक्षणम् ।
 प्रमाणान्तरनिश्चयेमित्येवं हि त्वयोदितम् ॥ २८३८ ॥
 शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थापत्तिसाधना ।
 इत्यर्थापत्तितः सिद्धं न सिद्धं परतः कथम् ॥ २८३९ ॥
 निष्पन्नानांशरूपस्य प्रामाण्यस्य स्वहेतुतः ।

कुतस्तर्हि सा निश्चेतव्या^१ ? इत्याह—तस्मादित्यादि । अन्यद्वेति हेतुशुद्धि-
 ज्ञानम् । न त्वस्या आधानायेति । अन्यदपेक्षत इति सम्बन्ध । अस्या
 इति शक्तेः । निश्चयस्य पुरुषाधारत्वात् तदुत्पत्तये युक्ता कारणान्तरापेक्षा,
 [G 751] न त्वाधानाय; तस्य शक्त्याधारत्वात्, शक्तेश्च सहभावनिष्पत्तौ
 निष्पन्नत्वादिति भावः ॥ २८३५ ॥

यथा हीत्यादिना विपादिवदिति दृष्टान्तं व्याचष्टे । तदन्यसमतेक्षणा-
 दिति । तस्माद्विपाद्रेरन्यत्रागारणकादि, तेन समता = साहचर्यम्, तस्या ईक्षण-
 मिति विग्रहः । फलानन्तरताभावादिति । फलं मूर्च्छादि, तस्यानन्तरताया
 अभावादिति विग्रहः । अनन्तरं फलभावादिति यावत् । एतदात्माविनिश्चय
 इति विषयात्माविनिश्चये^२ । तादात्म्यमिति विपादिस्यभावत्वम् । तच्छक्ति-
 निश्चय इति यथावस्थितजेयवस्तुबोधातिनिश्चयः ॥ २८३६-३७ ॥

स्ववचनविरोधं प्रतिजान्याः प्रतिपादयन्नाह—किञ्चेत्यादि । न सिद्धं
 परतः कथमिति । सिद्धमेव; अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वादिति भावः ॥ २८३८-३९ ॥

१. निश्चयः—गा० ।

२. निश्चितव्या—गा० ।

३. विषयात्माविनिश्चयः—गा० ।

तस्मादर्थश्रियाज्ञातमन्यद् वा समपेक्षयते ।
 निश्चयार्थं न त्वस्या आधानाय विषादिवत् ॥ २८३५ ॥
 यथा हि विषमद्यादेस्तदन्यसमतेक्षणात् ।
 फलानन्तरताभावाच्चतदात्माविनिश्चये^१ ॥ २८३६ ॥
 मूच्छास्वेदप्रलापादितत्फलोत्पत्तिनिश्चये ।
 तादात्म्य गम्यतेऽप्येव ज्ञाने तच्छक्तिनिश्चयः ॥ २८३७ ॥
 किञ्चाविवादभेदे प्रामाण्यं शकितलक्षणम् ।
 प्रमाणान्तरनिश्चयेयमित्येवं हि त्वयोदितम् ॥ २८३८ ॥
 शक्तयः सर्वभावाना कार्यार्थापत्तिसाधना ।
 इत्यर्थापत्तितः सिद्धं न सिद्धं परतः कथम् ॥ २८३९ ॥
 निष्पन्नानशरूपस्य प्रामाण्यस्य स्वहेतुतः ।

युक्तसिद्धिं सा निश्चेत्त्या^२ इत्याह—तस्मादित्यादि । अन्यद्वेति हेतुशुद्धि-
 ज्ञानम् । न त्वस्या आधानायेति । अन्यदपेक्षन इति सम्बन्धः । अस्या
 इति शक्तेः । निश्चयस्य पुरुषाधारत्वात् तदुत्पत्तये युक्ता कारणान्तरापेक्षा,
 [C 701] न स्वाधानाय, तस्य शक्त्याधारत्वात्, शक्तेश्च सहभावनिष्पत्तौ
 निष्पन्नत्वादिति भावः ॥ २८३५ ॥

यथा हीत्यादिना विषादिवदिति दृष्टान्त व्याचष्टे । तदन्यसमतेक्षणा
 दिति । तस्माद्विषादेरन्यत्रागारपानन्नादि, तेन समता = स्मरूप्यम्, तस्या ईक्षण
 मिति विग्रहः । फलानन्तरताभावादिति । फल मूच्छादि, तस्यानन्तरताया
 अभावादिति विग्रहः । अनन्तर फलभावादिति यावत् । तदात्माविनिश्चय
 इति विषादात्माविनिश्चये^३ । तादात्म्यमिति विषादिम्यभावत्वम् । तच्छक्ति-
 निश्चय इति यथावस्थितज्ञेयस्त्वुबोधातिनिश्चयः ॥ २८३६-३७ ॥

स्वरचनविशेष प्रतिज्ञाया प्रतिपादयन्नाद्—किञ्चेत्यादि । न सिद्ध
 परतः कथमिति । सिद्धमेव, कर्थापत्ते प्रमाणान्तरत्वादिति भावः ॥ २८३८-३९ ॥

१ • निश्चय—ता० ।

२ निश्चित्या—ता० ।

३, विषादात्माविनिश्चय—ता० ।

१ योऽपि मन्यते—“न निरुक्त्वाच्छकीना स्वभाविकत्वम्, नापि स्वहेतुभ्य एवोत्पत्तेरुत्तरकाल कारणान्तरानपेक्षणात्, किं तर्हि ? स्वभावत एव भावना प्रति नियतरूपा शक्य समुद्भवन्तीति स्वभाविकत्वमासात् । तथा हि—यदेव स्वात्मनि रूपमस्ति कारणानाम्, तदेव तै कार्ये समाधीयते, यथा कापालैरुप बन्धमाने घटे रूपादय स्वगुणद्वारेणैव प्रारभ्यन्ते, उदकाचाहरणशक्तिस्तु तैरात्मन्यविद्यमानत्वात्वाधीयते घटे, स्वत एव तु सा तस्य प्रादुर्भवति, तथा ज्ञानेऽपि तत्कारणैरिन्द्रियादिभिरर्थपरिच्छेदशक्तिरात्मन्यविद्यमानत्वात्वाधीयते, स्वत एव सा तस्य भवतीति । अत स्वभाविकी शक्ति” इति, तस्याप्येतत् प्रलाप मात्रम्, अनेन न्यायेनाप्याप्यस्यापि स्वत एव प्रसङ्गात् । तथा हि तदपि विपरीतार्थपरिच्छेदादिशक्तिलक्षणम्, न च नयनादीना तथाविधशक्तियोगोऽस्तीति । किञ्च—यद्यत्तन्मन्यविद्यमान रूप कारणैर्गोषीयते कार्ये, तदा कथमिन्द्रियादयो ज्ञाने रूपतामारम्यसतीमादधति विज्ञाने । अथाविद्यमानापि [G 753] सा तैराधीयते ? अर्थपरिच्छेदशक्तिं किं नादधीरन् ! न हि तदाधाने तेषा कश्चिन् प्रतिरोद्धः ।

किञ्च—यदि तावदव्यतिरेकिण्य शक्तयो भावादभ्युपगम्यन्ते, तदा भाव स्वरूपवत् तासामपि हेतुप्रतिबद्धैरात्मस्थितिरिति कुत स्वभाविकत्वमासात् ! अथ व्यतिरेकिण्य, तदा म्वयमेव भावान् एराधैस्तासा सम्बन्ध सिद्धयति, तेषा तदनुपकारकत्वात् । न चानुपकारक आधयो युक्त, अतिप्रसङ्गात् ।

किञ्च—अनिमित्त स्वानन्वयेणैव भवन्त्यो न देशकालनियममपेक्षेरन् । तथा हि—यस्य किञ्चित् क्वचिदाद्यत्तमन यत् वा भावोपनीयते, न वा यत् पुनरनाद्यत् स्वानन्वयेण प्रवृत्तम्, तत्किमिति कदाचित् क्वचिद् विरमेत् । ततश्च प्रतिनियत शक्तियोगिता भावना न स्यात्, अन्यथा सर्वस्य सर्वत्रोपयोग स्यादिति ।

अन्ये तु मन्यन्ते—“तत्कार्यदर्शनमाश्रित्येदमुच्यते—‘स्वत सर्वप्रमाणा-
नाम्’ इत्यादि, यत सर्व एव भावा सन्त एव कारणै क्रियन्ते कार्योत्पादनियमात् ।

१ ज्ञानेन-शा० ।

२ तथा०-शा०, यथा०-शा० ।

३ तथा०-शा० ।

४. साद्यत्प्रमत्ततत् प्रतीयते ।

न ह्यसन्तो व्योमकुमुदादयः कश्चिदपि क्षम्यन्ते कर्तुम्, सिक्तास्तु या
 तैलम् । असत् उत्पत्तौ सर्वस्यासत्त्वेऽतिशयाभावात् सर्वदा सर्वत्र चोत्पत्तिः
 स्यादिति ? तदेतदयुक्तम् ; कारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । असत् तावद् भवन्मते न किञ्चित्
 क्रियते । सतोऽपि सर्वनिराशंसत्वात् किञ्चित् कर्तव्यमस्तीति किं हि कुर्वन्तस्य
 तत्कारकं भवेत् । अतः कार्यकारणत्वाभावप्रसङ्गः । अभिव्यक्तिः सतः क्रियत
 इति चेत् ? न; तस्या अपि सदसत्त्वेन करणविरोधात् । यतस्तत्रापीदं विकल्पद्वय-
 मयतरति—किं सा सती क्रियते ? आहोस्त्विदसतीति ? प्रथमे पक्षेऽतिशयाभावात्
 कारणानुपपत्तिरित्युक्तम् । तत्राप्यभिव्यक्त्याश्रयणेऽनवस्थाप्रसङ्गः । नापि द्वितीय-
 पक्षः; असतः क्रियानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा भावस्याप्यसतः करणप्रसङ्गात् ।

किञ्च—अर्थान्तरभूता वा भावादभिव्यक्तिः क्रियेत ? अनर्थान्तरभूता वा ?
 यद्यर्थान्तरभूता क्रियेत, तदा भावस्य न किञ्चित् कृतं स्यात् । न ह्यन्यस्य करणे-
 ऽन्यत् कृतं नाम; अतिप्रसङ्गात् । तत्सम्बन्धिन्व्यभिच्यक्तिः क्रियत इति चेत् ? न;
 अनुपकार्यतया तत्सम्बन्धित्वासिद्धेः । उपकारे वाभ्युपगम्यमाने तस्याप्यर्थान्त-
 रत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् सम्बन्धासिद्धिः । अनर्थान्तरत्वेऽपि कारणानां वैयर्थ्य-
 प्रसङ्गः । भावादेवाभ्यगृताहुपकारस्वभावाया अभिव्यक्तेरत्पदाज्ञित्याभिव्यक्तिप्रसङ्गः;
 स्वभावग्याभिव्यक्तिकारणस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् । नाप्यनुपकार्यस्य परापेक्षा
 युक्तेति प्रतिपादितं बहुधा ।

अथानर्थान्तरभूताभिव्यक्तिः क्रियत इति पक्षः ? सोऽप्ययुक्तः; अतिशया-
 भावात् । तथा हि—अनर्थान्तरभूता क्रियत इति भावस्वभावः क्रियते—इत्युक्तं
 भवति । तस्य च सत्त्वेन सर्वनिराशंसत्वात् करणमयुक्तमित्येतदेव [G 754]
 चिन्त्यते ।

किञ्च—अभिव्यक्तिवद् भावस्याप्यसतः करणं स्यात्; व्यतिरेकात् । भाव-
 स्वभाववद् वाभिव्यक्तेरपि सत्त्वा एव करणप्रसङ्गः । न चैतदपि युक्तम्;
 अतिशयाभावात् । अनवस्थाप्रसङ्गादित्युक्तम् । सदर्थविषये च कारणव्यापार
 इष्टमाणे कारणानां कार्यक्रियानुपरमप्रसङ्गः । किं हि तदोपलभ्य कारणानि
 निवर्तेरन् । कार्यसत्तामिति चेत् ? न; भवन्मत्या तस्याः प्रागपि भावात् । तस्माद्-

सदेवोत्पद्यते, यन्म कारणमस्ति, न व्योमकुसुमादि, तदुत्पादनसमर्थकारणा-
भावादिति । अतः कारणशक्तिप्रतिनियमात् कार्यकारणभावनियमो भविष्यति । न हि
सर्वो भावः सर्वोत्पादनसमर्थोऽङ्गीक्रियते, अनादिस्वहेतुपरम्परया सर्वभाषाना
शक्तेर्नियमितत्वात् । यदि चासत्प्रामाण्यमन्येन कर्तुं न शक्यत इति स्वतस्त-
दुच्यते : अप्रामाण्यमपि तर्क्षनेनैव न्यायेन स्वत एव प्राप्नोतीति यत्किञ्चिदेतत् ।

योऽपि मन्यते — “प्रामाण्यं नाम निज्ञानम्यार्थपरिच्छेदोत्पादिका शक्तिः,
शक्तिश्च क्षणिकविज्ञानाश्रितत्वात् स्वतोऽसती न शक्यते कर्तुम्, कालत्रयेऽपि
तस्या नियानुपपत्तेः । तथा हि न तावत् प्राग्निज्ञानोत्पत्तेः क्रियते, आश्रितत्वात् ।
न ह्याश्रितस्याश्रयाभावे करणं युक्तम्, यथा—कुड्याभावे चित्रमयः, अनाश्रितत्व
प्रसङ्गात् । अत एव सदकरणमप्ययुक्तम्, आश्रितत्वात् । न हि कुड्यालेख्ययोराश्रया
श्रितयोर्युगपदात्म सम्भवति । ग्राह्युत्पन्नस्य सतो निज्ञानस्य पश्चात्क्रियते, क्षण
कत्वात्, तावत्कालस्थितेरभावात् । अतः सर्वप्रामाण्यानां स्वतः प्रामाण्यमुच्यते” इति,
तदेतदसम्भूतम्, तथा हि—यथावदुक्तम्—‘अर्थपरिच्छेदोत्पादिका शक्तिः प्रामाण्यम्’
इति, तदसम्भूतम्, अर्थपरिच्छेदस्य ज्ञानपर्यायत्वात् । न च तदेव ज्ञान-
माश्रिता सती शक्तिस्त्वयैवोत्पादिका युज्यते, अनाश्रितत्वप्रसङ्गात्, समानकालं च
कार्यकारणभावादुत्पत्तेः ।

यद्येकम्—“आश्रितत्वात् सह प्राक् न क्रियते” इति, तदप्ययुक्तम्, अत्य-
तिरेकादाश्रितत्वासिद्धेः । भावस्वभाव एव हि विशिष्टार्थक्रियाकारी तद्भावभाव-
विज्ञासायाः शक्तिरिति व्यपदिश्यते, नार्थान्तरम् । अर्थान्तरत्वे भावस्याकार-
कत्वप्रसङ्गं सम्बन्धासिद्धिक्षेपेति ‘निलोऽङ्गमेतद् बहुषु । तन्मान् म्बभावभूता
निज्ञानस्य शक्तिरभिरुयोगक्षेमत्वाद् निज्ञानम्यभाववत् प्राग्निज्ञानोत्पत्तेरसत्येव क्रियत
इत्यभिष्टम् । सहैव च निज्ञानेनोत्पद्यत इत्यपि युक्तमेव, स्वभावभूतस्य धर्मस्य
भावेन सहैकयोगक्षेमत्वात् ।

मन्तु नाम शक्तेर्व्यतिरेकं पदार्थात्, तथापि सदसतोराश्रितत्वानुपपत्ते-
राश्रितत्वमसिद्धम् । तथा हि—सत् तावन्नाश्रयते, तस्य सर्वात्मना निम्बतेर्निरपेक्ष-

त्वात् । नापि स' तस्या' आश्रयो युक्तः; तस्याक्विक्षित्करत्वात् । [G. 755]
यथा विन्ध्यो हिमवतः । स्थितिस्तेन क्रियत इति चेत् ? न; स्थितेः स्थातुर-
व्यतिरेकात् । स्थातुरेव हि स्वभावस्तथा भेदान्तरप्रतिक्षेपेणोच्यते । न च
तेनाश्रयेणावास्यातुरात्मा क्रियत इत्यकिञ्चित्कर एव । व्यतिरेकेऽपि स्थितेः स्थातुः
स्थापकोऽकिञ्चित्कर एव; अर्थान्तरभूतायाः स्थितेः करणात् । न चान्यस्य
करणेनान्यस्य किञ्चित् कृतमित्युभयथापि स्थापकस्याकिञ्चित्करत्वम् । तत्सम्बन्धिनी
स्थितिं करोतीति चेत् ? न; स्थाप्यस्थापकयोरिव स्थितिमतः स्थित्या सह सम्बन्धा-
सिद्धेः, अन्वस्थापसङ्गश्चेति निर्लोटितप्रायमेतत्^१ ।

द्विच—यदि पदार्थस्य स्थापिका स्थितिरर्थान्तरभूताऽङ्गीक्रियते, तदा न
कस्यचित् पदार्थस्य विनाशः प्राप्नोति; स्थापिकायाः स्थितेर्विघ्नमानत्वात् । नापि
विनाशहेतुवशात् सत्यामपि स्थितौ विनाशो भविष्यतीति शक्यं वक्तुम्; तस्याप्य-
किञ्चित्करत्वादयुक्तं विनाशकत्वम् । तथा हि तत्राप्ययं विकल्पोऽवतरत्येव—
किं भावादर्थान्तरगतं विन्ध्यं नाशहेतुः करोति ? आहोस्विद्भावमेव ? न तावद्
भावमेव करोति; तस्य निष्पन्नत्वात् । अन्यस्य च करणे भावस्य न किञ्चित्कृतमिति
तदवस्थत्वात् । भावस्य विनाशामावादकिञ्चित्करो विनाशहेतुरिति चर्चितमेतत्
स्थिरभावपरीक्षायां विस्तरेण ।

द्विच—प्रकृत्या भावोऽस्थिरस्वभाव वा स्यात् ? स्थिरस्वभावो वा ? तत्र
यदि प्रकृत्यैवास्थिरात्मा भावः स्वहेतोरत्नत्र; तदा तेन स्वभावनिष्पत्तेरूर्ध्वं स्वयं
न स्थातव्यमेव—इति तस्याक्विक्षित्करौ द्वावपि स्थितिनाशहेतू । अथ प्रकृत्या
स्थिरात्मा भावः; तथापि तस्य स्वभावान्यथात्वासम्भवात् कश्चिद् विनाशकः, स्वय-
मेव स्थावरस्यात्रापि कश्चित् स्थापकः—इत्युभयथा स्थितिनाशहेतू अक्विक्षित्करौ ।

नाप्यसदाश्रयत इति पक्षः; तस्य सर्वस्वभावरहितत्वेन्यवेयत्कल्याणारयोरसम्भा-
वाच्छशविपाणवदित्सिद्धमाधितारवं शक्तेः । सिद्धौ याऽनैकान्तिवृत्तम्; आश्रि-
त्तानामपि रूपादीनां घटे सहोत्पत्तिर्जानात्, अप्रामाण्येऽपि प्रसङ्गाच्च । तथा हि—

१-१. सत०—पा०, गा० ।

२. निर्लोटित०—पा०, गा० ।

प्रक्रान्तरेण वेदप्रामाण्यं समर्थयतो

मीमांसकस्य खण्डनम्

स्वतस्त्वस्य प्रमाणानां प्रामाण्यस्योपवर्णनात् ।

स्वकार्ये वृत्तिर्जातानामथाप्यभिमतता स्वतः ॥ २८४६ ॥

आत्मलाभे हि भावानां कारणापेक्षितेष्यते ।

लब्धात्मानः^१ स्वकार्येषु वर्तन्ते स्वयमेव तु ॥ २८४७ ॥

अप्रामाण्यमपि विपरीतार्थपरिच्छेदेत्यादिका शक्तिः । शक्तेश्च विज्ञानाश्रितायाः
कालत्रयेऽप्यङ्गणात् प्रामाण्यवदप्रामाण्यारिमिका शक्तिः स्वत एव प्रसज्येत ।

किञ्च—यदि कालत्रयेऽपि ज्ञानस्य शक्तिर्न प्रादुर्भवति, तत्रा सर्वसामर्थ्य-
शून्यं विज्ञानं प्राप्नोति । यस्य हि यो धर्मः कालत्रयेऽपि न सञ्जायते, स कर्म
तस्य सम्भवेत्, यथाऽऽकाशस्य मूर्त्तत्वम् । बुद्धो वा शक्तिमिरिदमव्यङ्गुतमिन्द्र-
वालं शिञ्जितम्, येनैता विज्ञानस्य कालत्रयेऽप्यसमासाहितसम्भवा अपि सत्य-
स्तेन सह सङ्गतिमनुभवन्तीति ! किमप्येतन्महाद्भुतं^१ निवृत्त्यादनुभवन्तीति चेत् !
न; सर्वस्य शक्तियोगिताप्रसङ्गात्, निवामकाभावात् । न खनायत्तस्य प्रतिनियत-
पदार्थयोगितायां [G 756] किञ्चित् कारणं नियामकं पश्यामो येनैता विज्ञा-
नस्य भवेयुः, नान्यस्येति । ततश्च प्रत्यासन्ननिवन्त्याभावात् सर्वस्यैवैतन्न प्राप्नु-
वन्तीत्युक्तमेतत् । न चापि तासामकिञ्चित्कर. कश्चिदाशयो युक्तः; निवृत्त्येन
कस्यचित् स्वभावविशेषस्य कर्तव्यस्याभावादित्यलं बहुता ॥२८४२-२८४५॥

पुनरपि प्रक्रान्तरेण प्रतिज्ञार्थं विकल्पस्यङ्गाह—स्वत इत्यादि । एतदुक्तं
भवति—अयं स्वत प्रामाण्यमित्यनेनायमर्थोऽभिप्रेत —जातानामुत्तरकाल स्वत एव
कारणान्तरानपेक्षणां^२ वृत्ति = हेतुभाव इति यावत् । तेन यथोक्तदोषानवसर
इत्यभिप्रायः परस्य । तत्र प्रमाणानां स्वकार्ये स्वगतप्रामाण्यनिश्चयः, अर्थनिश्चयो
वा । एतस्मिन् स्वकार्ये कर्तव्ये न हेतुमपेक्षन्ते ॥ २८४६ ॥

कुतस्तर्केषां व्यपेक्षा ! इत्याह—आत्मलाभे हीयादि ॥ २८४७ ॥

१. लब्धात्मानम्—इत्यपि पाठः कश्चित् ।

२. महद्भुतं—वा०, गा० ।

३. स्वकार्ये—गा० ।

उत्पादमात्र एवातो व्यपेक्षास्ति स्वहेतुषु ।
 ज्ञानानां स्वगुणेष्वेषा न तु निश्चयजन्मनि ॥ २८४८ ॥
 जनने हि स्वतन्त्राणां प्रामाण्यायविनिश्चितेः ।
 स्वहेतुनिस्पेक्षाणां तेषां वृत्तिर्घटादिवत् ॥ २८४९ ॥
 मृत्पिण्डदण्डचक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।
 उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥ २८५० ॥
 एवं स्वतःप्रमाणत्वमन्ते चावश्यमेव तत् ।
 पराधीने प्रमाणत्वे ह्यनवस्था प्रसज्यते ॥ २८५१ ॥
 मौलिके 'च प्रमाणत्वे प्रमाणान्तरसाध्यता ।

सामान्येन भावानागात्मलभं प्रति कारणान्तरानपेक्षिता^१ प्रतिपाद्य ज्ञानेऽपि योजयन्नाह—उत्पादमात्र इत्यादि । स्वगुणेष्विति । निश्चयजन्मपेक्षयाऽऽधारसप्तमी । एतदुक्तं भवति—ज्ञानानां ये स्वगता गुणा अविपरीतबोधोपात्मकावम्, विशुद्धकारणजनितत्वमित्येवमादयः, तेषु निश्चयोत्पादे कर्तव्ये न तेषां हेतुषु व्यपेक्षाऽस्तीति ॥ २८४८ ॥

यद्येवम्, कथं तर्हि तेषां तत्र हेतुभावो भवति ? इत्याह—जनने हीत्यादि । प्रामाण्यं चार्थश्च = प्रमेय इति प्रामाण्यार्थः, तयोर्विनिश्चितिः^२ । तस्या अनन इति सम्बन्धः । अर्थनिश्चितिरालोचनापेक्षयोच्यते; अन्येषां स्वयमेव निश्चयारम्भकत्वात् । वृत्तिरिति । हेतुभाव इत्यर्थः ॥ २८४९ ॥

मृत्पिण्ड इत्यादिना घटादिवदिति दृष्टान्तं व्याचष्टे । [G. 757] एवं प्रतिज्ञार्थाविरोधं समर्थ्य, हेतोस्तद्भावनियतत्वादित्यस्य व्याप्तिं प्रसापयन्नाह—अन्ते चावश्यमेव तदित्यादि । अन्त इति । सर्वपश्चिमे ज्ञान इत्यर्थः । तदिति प्रामाण्यम् । कस्मादवश्यमन्तेऽङ्गीकर्त्तव्यम् ? इत्याह—पराधीन इत्यादि ॥ २८५०—२८५१ ॥

एतदेव दर्शयति—मौलिके चेत्यादि^३ । मूलम् = मथमं ज्ञानम्, तत्र

१. चेत्—पा०, गा० ।

२. अन्तरापेक्षितां—पा०, गा० ।

३. अनयोर्वि०—पा०, गा० ।

४. चेदित्यादि—पा०, गा० ।

तत्र तत्रैवमिच्छन्तो न व्यवस्थां लभेमहि ॥ २८५२ ॥
 यथैव प्रथमं ज्ञानं तत्संवादमपेक्षते ।
 संवादेनापि संवादः पुनर्मृग्यस्तथैव हि ॥ २८५३ ॥
 कस्यचित् तु यदीप्येत स्वत एव प्रमाणता ।
 प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः केन हेतुना ! ॥ २८५४ ॥
 एवं यदि गुणाधीना प्रत्यक्षादिप्रमाणता ।
 गुणाश्च न प्रमाणेन विना सन्ति कदाचन ॥ २८५५ ॥
 ततो गुणपरिच्छेदि प्रमाणान्तरमिच्छतः ।
 तस्याप्यन्यपरिच्छिन्नगुणायत्ता प्रमाणता ॥ २८५६ ॥
 यथैवाद्ये' ततश्चैवमनवस्यैव' पूर्ववत् ।
 तत्र तत्रैवमिच्छन्तो न व्यवस्थां लभेमहि ॥ २८५७ ॥

भवं मौलिकम् । तत्समवार्थेति यावत् । तथा हि—परत प्रामाण्यं कदाचिदर्थ-
 क्रियासंवादजानाद्वा भवेत् ? कारणगुणपरिजानाद्वा ? तत्र न तावदाद्यः पक्ष इति
 दर्शयन्नाह—यथैवेत्यादि ॥ २८५२-२८५३ ॥

अथापि स्याद्—अर्थक्रियासंवादिज्ञानस्य स्वत एव प्रामाण्यमिष्टम्, तेजान-
 वस्था न भविष्यति ? इत्याह—कस्यचिदित्यादि ॥ २८५४ ॥

द्वितीयेऽपि पक्षेऽनवस्यादीप प्रतिपादयन्नाह—गुणाधीनेत्यादि । गुणा-
 धीनेति कारणगुणपरिज्ञानादयस्य । प्रमाणतेति प्रमाणतानिश्चयः । न सन्तीति ।
 सद्भववहासभोग्ना' न सन्तीत्यर्थः । तस्यापीति 'गुणपरिच्छेदिनः [G. 758]
 प्रमाणस्य । अन्यपरिच्छिन्नगुणायत्तेति । अन्येन प्रमाणेन परिच्छिन्नो यो
 गुणस्तत्रिश्चव्यावत्तं प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ २८५५-२८५६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—यथाऽऽद्य इति । यथा प्रथमे ज्ञाने प्रमाणान्तरपरि-
 च्छिन्नगुणायत्ता प्रमाणता, तथान्यत्रापीत्यर्थः । पूर्ववदिति संवादत प्रामाण्य-
 निश्चयवत् । तत्र तत्रेति पूर्वपूर्वमिन् गुणज्ञाने । अथ गुणज्ञानस्य स्वत

१-१. यथात्रे च तथाप्यनेतन्नवस्था—पा०, गा० ।

२. गद्गन्वहासभोग्ना—पा० ।

गुणज्ञानं गुणायत्तप्रामाण्यमथ नेष्यते ।
 आद्यमप्यर्थविज्ञानं नापेक्षेत गुणप्रामा ॥ २८५८ ॥
 अतो द्वरमपि ध्यात्वा प्रामाण्यं यत् स्वतः क्वचित् ।
 अवस्थाभ्युपगन्तव्यं तत्रैवादीं वरं स्थितम् ॥ २८५९ ॥
 संवादगुणविज्ञाने केन वान्यधि तन्न ते ।
 आद्यस्य तदधीनत्वं यद्बलेन भविष्यति ॥ २८६० ॥
 तस्मात् स्वतःप्रमाणत्वं सर्वत्रोत्सर्गिकं स्थितम् ।
 बाधकारणदुष्टत्वज्ञानाम्यां तदगोह्यते ॥ २८६१ ॥
 परायत्तेऽपि चैतस्मिन् नानवस्था प्रसज्यते ।
 प्रामाणाधीनमेतद्धि स्वतस्तच्च प्रतिष्ठितम् ॥ २८६२ ॥

एव प्रामाण्यमनवस्थाभयादशीक्रियते ! तदार्थविज्ञानेऽपि कः प्रद्वेषः, येन तस्य परतःप्रामाण्यनिष्पत्तेः, न तु स्वत इति न हि किञ्चित् कारणमुत्पद्यामः ! तस्मात् तीरादर्शने च शत्रुनिना सुदूरमपि गत्वा तत्रैव पुनरागन्तव्यमित्यलमप्रतिष्ठादिक्रमतिपत्या^१ ।

एतदेव दर्शयति—गुणज्ञानमित्यादि । गुणायत्तम् = गुणनिधयायत्तं प्रामाण्यं यस्य तत् तथोक्तम् ॥ २८५७-२८५९ ॥

स्यादेतत्—संवादगुणज्ञानयोर्द्वैतज्ञानाद् विशेषोऽस्ति, तेन तयोः स्वतः एव प्रामाण्यं नाद्यस्य ! इत्यत आह—संवादेत्यादि । ननु यदि विज्ञानं स्वतःप्रमाणमेवं सति सर्वज्ञानप्रामाण्यप्रसङ्गः ! इत्यत आह—तस्मादित्यादि । उत्सर्गः = सामान्येन विधानम्, तत्र भवमौत्सर्गिकम् । बाधाः = अर्थान्यथात्वावधारणं कारणदुष्टत्वज्ञानं चेति बाधकारणदुष्टत्वज्ञाने । ननु^२ च^३ प्रामाण्यमौत्सर्गिकं स्थितं सत् कथम-
 बोद्धते^४, यद्यप्रामाण्यं^५ [G 759] बाधकारणदुष्टत्वज्ञानाम्यां प्रतिपाद्येत, तद्य-
 दाम्यां प्रतिपाद्यमानं परतो भवेत्; तद्येष्यत एवेति चेत्, एवं सति प्रामाण्यवद-
 प्राप्यनवस्था भवेत् ! इत्यत आह—परायत्त इत्यादि । भवेदनवस्था, यद्यप्रामा-

१. •ष्ठितत्रुप्र•—गा० ।

२-२. तथा च—गा० ।

३. वचिदपी०—गा० ।

४. ननु च पद्य—गा० ।

प्रमाणं हि प्रमाणेन यथा नान्येन साध्यते ।
 न तिध्यत्यप्रमाणत्वमप्रमाणात् तथैव हि ॥ २८६३ ॥
 तुल्यजाताश्रयत्वे हि प्रतिष्ठा नोपपद्यते ।
 विजातेस्त्वग्न्यहेतुत्वाद् दृढमूलप्रतिष्ठिता ॥ २८६४ ॥
 बाधकप्रत्ययस्तावद् अर्थान्यत्वावधारणम् ।
 सोऽनपेक्षप्रमाणत्वात् पूर्वज्ञानमपोहते ॥ २७६५ ॥
 तत्रापि त्वपवादस्य स्यादपेक्षा पुनः क्वचित् ।
 जाताशङ्कस्य पूर्वेण साध्यत्वेन निवर्त्तते ॥ २८६६ ॥
 बाधकान्तरमुत्पन्नं यद्यस्यान्विच्छतोऽपरम्^१ ।

ष्यमप्रमाणतो भवेत्, यामताऽप्रमाणाद् विजातीयदप्रामाण्यमिष्यते । तच्च स्वतः
 एव प्रतिष्ठितमिति कुतोऽनवस्था । ॥ २८६०-२८६२ ॥

एतदेव दर्शयति—प्रमाणं हीत्यादि - विजातेरिति अप्रमाणस्य । अत्र
 च दृढमूलप्रतिष्ठितेऽग्नेन सम्बन्धः । अन्यहेतुत्वादिति हेतुनिर्देशः । अन्यो
 हेतुः प्रमाणलक्षणो यस्येति विग्रहः । दृढमूलप्रतिष्ठितेति । दृढा = अन्वस्थादि-
 दोषैरकम्प्या मूलप्रतिष्ठा यस्य स तथा, तद्भावस्तत्त्वम् ॥ २८६३-२८६४ ॥

स्यादेतद्—यद्यप्यनपेक्षप्रामाण्यो बाधकः प्रत्ययः, तथाप्यवाच्यमानतया प्रतीत
 एवान्यस्याप्रामाण्यमाहातुं समर्थः, नान्यथेति ! अत आह—बाधकप्रत्ययस्ताव-
 दित्यादि । अपोहत् इति प्रतिक्षिपति, प्रमाणत्वेन^२ निरस्यतीत्यर्थः ॥ २८६५ ॥

स्यादेतद्—बाधकेऽपि प्रत्यये प्रथमज्ञानस्येव बाधकान्तरं सम्भाव्यत एव,
 तत् कथं तत्र बाधकान्तरापेक्षा निवृत्ता, येनास्या बाध्यमानतानिश्चयो भवेत् ! इत्यत
 आह—तत्रापीत्यादि । तत्रापि क्वचिदिति । अर्थान्यत्वावधारणलक्षणे बाधके
 प्रत्यये । जाताशङ्कस्येति पुनः । पूर्वेणेति मथमेन ज्ञानेन । सापीति अपवाद-
 पेक्षा । अन्येनेति । यत्नेनेति शेषः ॥ २८६६ ॥

कथं निवर्त्तते ! इत्याह—बाधकान्तरमित्यादि । [G. 760] यदि

१. ०-विष्यतो—पा०, गा० ।

२. अप्रमाणत्वेन—गा० ।

ततो मध्यमबाधेन , पूर्वस्यैव प्रमाणता ॥ २८६७ ॥

अयानुरूपयत्नेन सम्यगन्वेषणे कृते ।

मूलाभावान्न विज्ञानं^१ भवेद् वाधकबाधकम् ॥ २८६८ ॥

ततो निरपवादत्वात् तेनैवाद्यं वलीयसा ।

बाध्यते तेन तस्यैव प्रमाणत्वमपोह्यते ॥ २८६९ ॥

एवं परीक्षकज्ञानत्रितयं नातिवर्तते ।

ततश्चाजातबाधेन नाशङ्क्यं^२ वाधकं पुनः ॥ २८७० ॥

उत्प्रेक्षेत^३ हि यो मोहादजातमपि बाधकम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥ २८७१ ॥

तथा च वासुदेवेन निन्दिता संशयात्मता ।

“नायं लोकोऽस्ति कौन्तेय न परः संशयात्मनः” ॥ २८७२ ॥

(म० गी० ४. ४०)

यावानेवापवादोऽतो यत्र सम्भाव्यते मती ।

निरूपयतस्तस्यापि बाधकस्य बाधकान्तरमुत्पद्यते, तत्र मध्यमस्य तृतीयेन बाधि-
तत्वात् प्रथमेन प्रमाणं भवेत् । अथ नोत्पद्यते मूलस्य कारणस्याभावात् ! तदा
तेनैव द्वितीयेन बलीयसाऽऽद्यं बाध्यत इति कृत्वा तस्य तेन प्रामाण्यमपोहितं
भवति । नातिवर्तते इति नातिक्रमति । कोऽसी ! पुमानिति शेषः । अथ
तृतीयेऽपि ज्ञाने द्वितीयज्ञानवद् बाधकापेक्षा कस्मान्न भवति, येन परीक्षकज्ञानवर्ध-
नित्वं यतः स्यात् ? इत्यत आह—तत्तश्चेत्यादि । अजातोऽनुपपन्नो बाधो यस्य
प्रमातुः ॥ २८६७-२८७० ॥

कस्मात्तदशङ्क्यम् ! इत्याह—उत्प्रेक्षेत हीत्यादि । क्षयम् = नाशम् ;
तत्त्वग्रंथान् ॥ २८७१ ॥

तथा चेत्यादिना प्रथमनेनैतदेव समर्थयते । वासुदेवेनेति विष्णुना ।
कुन्तेरपत्यं कौन्तेयः = अर्जुनः ॥ २८७२ ॥

यदेवम्, प्रथमेऽपि ज्ञाने बाधाराशा न मामीति, ततश्च सर्वज्ञानेऽपि

अन्विष्टेऽनुपजाते च तावत्येव तदात्मनि ॥ २८७१ ॥
 कदाचित् स्यादपीत्येवं न भूयस्तत्र वस्तुनि ।
 उत्प्रेक्षमाणः स्यात्तद्यमात्मकामः प्रमातृभिः ॥ २८७४ ॥
 देशकालनरावस्थाभेदाः संव्यवहारतः ।
 सिद्धा एव हि ये यस्मिंस्तेऽपेक्षया धाधकार्यिना ॥ २८७५ ॥
 दूरदेशव्ययस्थानादसम्पन्नदर्शने भवेत् ।
 अन्याशङ्का फचित् तत्र समीपगतिमात्रकम् ॥ २८७६ ॥
 अपवादावधिः कालनरावस्थान्तरे न तु ।
 व्यपेक्षा विद्यते तस्मिन् मृगतृष्णादिवुद्धिवत् ॥ २८७७ ॥

प्राप्यप्यपसङ्गः १ इत्याशङ्क्याह—यावानेवेत्यादि । [G 761] यत्र = यस्यां
 मती यावानेवापवाद सम्भाव्यते, तावत्येवापवादेऽन्विष्टेऽनुपजाते च, तदात्मनि
 = तत्र मती । स नास्तीत्येव गम्यन इत्यध्याहार्यम् ॥ २८७२-२८७४ ॥

कुत्र क्रियानपवाद सम्भाव्यते ?—इत्येतद्वर्षवन्नाह—देशेत्यादि । देशश्च
 कालश्च नरश्चावस्था चेति तयोक्ताः, तासां भेदा इति समासः ॥ २८७५ ॥

एते च देशादिभेदाः कस्यचिदेव केचिद् बाधकाः, न तु सर्वे सर्वस्य ।
 तेन न सर्वत्र सर्वेषामाशङ्का कर्या—इत्येतद्वर्षवन्नाह—दूरदेशेत्यादि । अन्या-
 शङ्केति । अन्यस्य बलदेशशङ्का अन्याशङ्का । फचितिति मरीचिकदौ ।
 समीपगतिमात्रकामिति । अपवादावधिरिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति—यत्र
 देशदूरत्वमेव^१ भ्रान्तिनिमित्तं सम्भवति, तत्र समीपगमनमात्रमेवापेक्षणीयं बाध-
 कस्य भावाभावनिश्चयात्, न तु तत्र^२ कालादौ व्यपेक्षा कार्या; तत्र तस्याभ्रान्ति-
 निमित्तत्वात् । अत्रोदाहरणमाह—मृगदृष्णादिवुद्धिवदिति । मृगतृष्णादिवुद्धिः =
 मरीचिकदौ बलादिभ्रान्तिः । आदिसाब्देनास्पोषसि महत्त्वबुद्धिः, तथा^३ दूरे

१. स्यात्तस्य नात्म—पा०; स्यात्तस्य नात्त—गा० ।

२. दूरदेशत्वमेव—पा०, गा० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. यथा—पा० ।

एवं सन्तमसे काले यो गवारवादिसंशयः ।
 भ्रान्तिर्वा^१ निर्णयस्तत्र प्रकाशीभवनायचिः ॥ २८७८ ॥
 तथा हि चन्द्रदिग्मोहवेदवर्णस्वराविषु ।
 पुरुषान्तरसम्प्रक्षादन्यथास्वेऽवधारणम् ॥ २८७९ ॥
 रागद्वेषमदोन्मादक्षुत्सृष्णादिकतेन्द्रियैः ।
 दुर्ज्ञाने जायमानेऽयं तदभावाद् विपर्ययः ॥ २८८० ॥
 ऋणादिव्यग्रहारेऽपि हृद्योघियदमानयोः ।
 एकं प्रत्ययिनो वाक्यं द्वे वाक्ये पूर्ववादिनः ॥ २८८१ ॥
 अनवस्थाभयादेव न वाक्यं लिख्यतेऽधिकम्^२ ।
 ततस्तु निर्णयं द्यूषुः स्वामिसाक्षिसभासदः ॥ २८८२ ॥

मइति चाल्पबुद्धिरित्येवमादि गृहीतव्यम् । न हि तत्र समीपगतानां कालयपेक्षा सम्भवति । एवं कालत्रिष्वपि यत्र यस्यैव भ्रान्तिनिमित्तत्वं सम्भवति^३ तस्यैवापेक्षा^३ कार्य्या, नान्यस्येत्येतदुदाहरणेन दर्शयति ॥ २८७६-२८७७ ॥

तत्र कालविशेषमधिकृत्याह—एवं सन्तमस इत्यादि । सङ्गतं तमो यस्मिन् काले स तथोक्तः ॥ २८७८ ॥

[G. 762] नरविशेषमधिकृत्याह—तथेत्यादि । तैमिरिकादीनां द्विचन्द्रादिज्ञानेषु पुरुषान्तरपरिप्रदनादेवान्यथात्वनिश्चयो भवति, न तत्र कालयपेक्षा ॥ २८७९ ॥

अवस्थाभेदमधिकृत्याह—रागद्वेषेत्यादि । तदभावादिति रागाद्यवस्थाया अभावात् ॥ २८८० ॥

ऋणादीत्यादिना लोकेष्वग्रहारेणापि परीक्षकज्ञाने तृतीयस्यैवापेक्षेति मतिः पादयति ॥ २८८१-२८८४ ॥

१. भ्रान्तेर्वा—या०, या० ।

२. लिङ्गपदे० — वै० पुस्तके पाठा० ।

३-३. तस्यैव जनापेक्षा—वै० ।

एव ज्ञानत्रयस्यैव सर्वार्थाधिक्रियेष्यते^१ ।
 त्रिसत्यताऽपि देवानामत एवाभिधीयते ॥ २८८३ ॥
 तेन स्वतः प्रमाणत्वे नानवस्थोभयोरपि ।
 प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे यथायोगमन स्थिते ॥ २८८४ ॥
 नित्यमाप्तप्रणीत वा वाक्य यच्चावधार्यते ।
 श्रोतुच्चारयितृभ्या तन्न मनागपि द्रूप्यते ॥ २८८५ ॥
 ये विद्यागुरवस्तत्र सहाध्यायिन एव च ।
 विनाश वारयन्तस्ते तादृशा पालनक्षमा ॥ २८८६ ॥
 अतो गुणनिषिद्धैर्वा दोषैर्वावय न द्रूप्यते ।
 यद्वा कर्तुरभावे ते न स्पृशेया निराश्रया ॥ २८८७ ॥

किञ्च—यदि नाम प्रत्यक्षादे परतः प्रामाण्य सिद्धयति, न तु शाब्दस्य,
 तथाप्यस्मत्प्रसक्तिद्विरेव । तथा हि^२—सर्वोऽयमारम्भश्चोदनाया प्रामाण्यप्रतिपादन
 फल, शब्दस्य च प्रमाणस्य स्वतः प्रामाण्ये सिद्धे सिद्धमेव चोदनाया
 प्रामाण्यमिति किमस्माकमन्येषा स्वतः प्रामाण्यप्रसिद्धये प्रयासेन २—इति मन्य
 मान शाब्दस्य प्रमाणस्य स्वतः प्रामाण्य प्रतिपादयताह—नित्यमित्यादि ।
 [G 763] द्विविधं हि शाब्द ज्ञान प्रमाणम्— नित्यवाक्यजनितम्, आत्
 मणीतवाक्यहेतुकं च । तत्रैतस्मिन् द्विविधेऽपि कारणस्यादुष्टत्वं प्रतिपादयति ।
 तथा हि—यत् तावन्नित्य वाक्य तस्य श्रोतृवक्तृदृष्टो न दोष सम्भवति, नित्य
 विद्यागुरुभिरध्यापकैरध्येतृभिश्च पाल्यमानत्वात् । यदप्याप्तोकम्, तत्र गुणै
 कृपादिभिर्दोषाणा निषिद्धतया । प्रकारान्तरेण नित्यस्य वाक्यस्यादुष्टत्वं प्रतिपाद-
 यन्नाह—यद्वेत्यादि । दोषा हि रागादयः पुरःपरमत्वात् कर्तारमेवाश्रिता । ते
 कथमाश्रयस्य^३ कर्तुर्निवृत्तावपौरुषेषु वाक्येष्वनतिष्ठेरन्, तदनाधितत्वमसहात्^४ ।
 एष ह्यश्रितपरमो यदाश्रयानुविपायित्वम् ॥ २८८५—२८८७ ॥

१ सर्वत्र विनियम—पा०, गा० । २ पा० पुस्तके नास्ति ।

३ कथमाश्रय—पा० ।

४ तदाऽनाधित—पा०, गा० ।

तत्राप्रोक्तैर्द्वयं दृष्टं दोषाभावगुणात्मकम् ।
 गुणेभ्यश्च प्रमाणत्वं यथा नास्ति तथोदितम् ॥ २८८८ ॥
 गुणवत्त्वादतो वक्तुं न दोषास्तन्निराकृताः ।
 स्वतो वाक्यं प्रमाणं च दोषाभावोपलक्षितम् ॥ २८८९ ॥
 दोषाभावो गुणेभ्यश्चोदात्तवाक्येषु गम्यते ।
 अनवस्था भवेत् सैव गुणवत्त्वानुगामिनः ? ॥ २८९० ॥
 नैव दोषः; गुणज्ञानं तदा नैव ह्यपेक्ष्यते ।
 ज्ञायमानतया नैव गुणात्तत्रोपकारिणः ॥ २८९१ ॥
 सत्तामात्रेण ते सर्वे दोषव्यावर्त्तनक्षमाः ।
 नृदोषविषयं ज्ञानं येषु सत्सु न जायते ॥ २८९२ ॥
 दीर्घश्चाज्ञायमानत्वान्न प्रामाण्यमपोद्यते ।

ननु चासवाक्यस्य गुणैर्दोषाणां निराकरणात् प्रामाण्याभ्युपगमे गुणेभ्यः
 प्रामाण्यमभ्युपगतं स्यात्, ततश्चानवस्थदोषोऽत्रापि सम्भवेत् ? इत्याशङ्क्याह—
 तत्रेत्यादि । दोषाभावगुणात्त्वात् स्वभावो यस्य द्वयस्य तव लथोक्तम् । तथोदित-
 मिति । “एवं यदि गुणाधीना प्रत्यक्षादिप्रमाणता” (तत्त्व० २८५५) इत्यादिना ।
 तन्निराकृता इति गुणनिराकृताः । दोषाभावोपलक्षितमिति । दोषरहितगुणानां
 दोषनिषेधमात्र एव व्यापारो न प्रामाण्याधान इत्यभिप्रायः ॥ २८८८-२८८९ ॥

ननु च दोषाभावनिश्चयात् प्रामाण्येऽभ्युपगम्यमानेऽप्यनवस्थैवेति परमतमा-
 शङ्क्यत्राह—दोषाभाव इत्यादि । तथा हि—दोषाभावो गुणपरिज्ञानाज्जिज्ञेयः,
 गुणपरिज्ञानस्य च पुनरपि दोषाभावात् प्रामाण्यमवसेयम्, तत्रापि दोषाभावो
 गुणेभ्यः परिज्ञेयः, पुनस्तत्राप्येवम्—इत्येवं सैव सर्वव्यवस्थालोचिन्यनवस्था
 तदवस्था ॥ २८९० ॥

[G 764] नैव दोष इत्यादिना प्रतिविषये । तेषु सत्स्विति गुणेषु ॥
 २८९१-२८९२ ॥

यदि नाम न जायते ततः किम् ! इत्यत आह—दोषैश्चेति । न प्रामाण्यम-

अनपोदितसिद्धं^१ च तद्विहापि स्वतः स्थितम् ॥ २८९३ ॥

। दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेये तु शङ्क्यते ।

वेदे कर्तुरभावाच्च दोषाशङ्क्यं नास्ति नः ॥ २८९४ ॥

अतो घटनपक्षत्वाद् वेदे प्रामाण्यमुच्यते ।

तदात्तेन प्रणीतेऽपि सुतरां सिद्धयति स्वतः ॥ २८९५ ॥

वेदार्थेऽन्यप्रमाणार्था सर्वकालमसङ्गतिः ।

पोदत इति सम्बन्धः । कस्मात् ? अज्ञायमानत्वात् । गुणनिषिद्धत्वाद् दोषाणाम-
भावादेवाज्ञायमानत्वम् । अनपोदितसिद्धं चेति । अनपोदितत्वात् सिद्धम् ;
उत्सर्गस्यापवादविग्रहे निसर्गसिद्धत्वात् । इहापीति । आश्रयवाक्ये न केवलम-
पौरुषेय इत्यपिशब्दः ॥ २८९३ ॥

ननु च यदि नाम क्वचित् पौरुषेये वाक्ये दोषा न ज्ञायन्ते, तथापि सम्भा-
व्यन् एव; तेषां तदाश्रितत्वात् । ततश्च यथा गुणाः सत्तामात्रेण दोषव्यावर्तन-
क्षमाः, तथा दोषा अपि गुणव्यावर्तनसमर्था इति तत्किमुच्यते—‘दोषैश्चाज्ञायमान-
त्वात् प्रामाण्यमपोदते’ इति । एतदाशङ्क्याह—दोषाः सन्तीत्यादि । एवं
मन्यते—न क्षस्माभिरवदय पौरुषेयवचनस्य प्रामाण्यं सगर्भनीयम्, किन्तु सर्वं
एवायमारम्भो वेदस्य प्रामाण्यसिद्धये । तत्र यदि नाम पौरुषेयस्य वचनस्या-
प्रामाण्यं जातम्, तथापि न काचित् क्षतिर्वेदस्य, दोषाशङ्क्या अभवादेव प्रामाण्य-
सिद्धेरित्यनपेक्षत्वादुच्यते इति । यथोक्तं भाष्ये—‘तस्मात् प्रमाणम्; अनपेक्ष-
त्वात् । नैवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं पुरुषान्तरं वापि । अयमप्रत्ययो ह्यसौ”
(मी० द०, शा० भा० १.१.५) इति ॥ २८९४—२८९५ ॥

अपि च—किं प्रमाणस्य^२ प्रमाणान्तरपरिच्छिन्नेऽर्थे प्रवृत्तिरिष्टा, आहो-
स्विन्नेति पक्षद्वयम् । [C. 765] तत्र यदि तावन्नेष्टेति द्वितीयः पक्षः, तदा वेदस्य
स्वत एव प्रामाण्यं सिद्धमिति दर्शयति—वेदार्थं इत्यादि । वेदार्थः = ‘अग्नि-
होत्रान् स्वर्गां भरति’ इत्यादि । अन्यप्रमाणैरिति वेदादन्ये. प्रत्यक्षादिभिः ।

१. अनापोदित०—वे० ।

२. पा० गा० पुरुषधोर्गास्ति ।

तर्पेवास्य प्रमाणत्वमनुवादत्वमन्यथा ॥ २८०६ ॥
 अन्यस्यापि प्रमाणत्वे सङ्गतिर्नैव कारणम् ।
 तुल्यार्थानां विकल्पेन ह्येकस्यैव प्रमाणता ॥ २८१७ ॥
 यत्रापि स्यात् परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः ।
 नूनं तत्रापि पूर्वैर्ण नार्थः सोऽवधृतः स्फुटम् ॥ २८१८ ॥
 सकृज्जातविनष्टे च भवेन्नार्ये प्रमाणता ।
 श्रौत्रघोश्चाप्रमाणं स्यान्नेत्रादिगिरसङ्गता ॥ २८०९ ॥

सङ्गतिः = एकविषयतया सम्बन्ध, स्तप्रतिषेधोऽसङ्गतिः । तर्पेवेति असङ्गत्या ।
 अस्येति वेदस्य । अथ प्रवृत्तिरिष्टेति पक्ष, तदा गृहीतग्राहित्वादुत्तरकालभावितो
 ज्ञानस्य न प्रामाण्यं प्राप्नोतीति दर्शयन्नाह— अनुवादत्वमन्यथेति । अन्यथा—
 यद्यन्यैरपि प्रमाणैरवगतेऽर्थे प्रमाणस्य प्रवृत्तिरिव्येत^१, तदा तस्यान्यप्रकाशितार्थ-
 प्रकाशकत्वादानुवादत्वमिति स्मृत्यादिवदप्रामाण्यप्रसङ्गः । तस्माद् यत् प्रमाणम्, न
 तत् प्रमाणान्तरसङ्गतिमपेक्षत इति सर्वस्यैव प्रमाणस्य स्वतः प्रामाण्यं प्रसिद्ध-
 मिति भावः ॥ २८१६ ॥

एतदेव दर्शयति—अन्यस्यापीत्यादि । वेदादन्यस्यापि प्रत्यक्षादेः ।
 तुल्यार्थानामिति एकविषयप्रवृत्तानाम् । एकस्यैवेति प्रथमस्य; अन्येषा-
 मनुवादत्वात् । न च तेभ्य उत्तरकालभाविभ्य प्रत्ययेभ्य प्रथमस्य प्रामाण्यं युक्तम्;
 तेषां गृहीतविषयत्वेन स्वयमेवानुप्रमाणत्वात् ॥ २८१७ ॥

ननु च इदं एव सन्तमसादिप्रदेशे प्रथमज्ञानगृहीतस्याप्यर्थस्योत्तरोत्तरत
 प्रमाणात् परिच्छेदः स्वप्नलोकावस्थायाम्^२ इत्याशङ्क्याह—यत्रापीत्यादि । पूर्वस्य^३
 ज्ञानस्यानवधृतार्थत्वात्प्रामाण्यमेवेति^३ भावः ॥ २८१८ ॥

अपि च— यदि प्रमाणान्तरसङ्गत्या प्रामाण्यम्, एवं सति सकृज्जातविनष्टार्थ-
 विषयस्य ज्ञानस्य श्रौत्रघोश्च प्रामाण्यं न प्राप्नोति, तद्विषये प्रमाणान्तरामवृत्तेरिति
 दर्शयति—सकृदित्यादि । [७ 766] नेत्रादिभिरसङ्गतेति । एकविषयत्वेना-

१. श्रौत्रा पी०-पा०, या० ।

२. ० रिणते-पा०, या० ।

३-३. पूर्वस्याज्ञान०-जै० ।

श्रोत्रज्ञानान्तरेणास्या सम्बन्धाच्चेत् प्रमाणता ।
 सिद्धा वेदेऽपि तज्जन्यविज्ञानान्तरसङ्गते ॥ २००० ॥
 साधनान्तरजन्या तु बुद्धिर्नास्ति द्वयोरपि ।
 हेत्वन्तरकृतज्ञानसबाबोऽतो न चाञ्छ्यते ॥ २००१ ॥
 यथा त्वेकेन्द्रियाधीनविज्ञानान्तरसङ्गति ।
 प्रत्यक्षे कारण वल्लसा तथा वेदेऽपि कथ्यताम् ॥ २००२ ॥
 एकेनैव हि वाक्येन वेशवालनरादिषु ।
 लभ्यमानेऽर्थसंवादे न मृग्य कारणान्तरम् ॥ २००३ ॥
 तत्माद् दृढ यदुत्पन्न विज्ञान न विसवदेत् ।

सम्बन्धात् । प्रयोग—यत् प्रमाणान्तरसङ्गतिनिर्देशं तत् स्वत एव प्रमाणम्, यथा
 श्रोत्रज्ञान सकृज्ज्ञात विनाऽपि च विज्ञानम् । प्रमाणान्तरसङ्गतिनिर्देशं च
 वेदार्थविषय ज्ञानमिति स्वभावेदु ॥ २००० ॥

श्रोत्रेत्यादिना दृष्टान्तस्य साधनविकलतामाशङ्कते । तथा हि—एकस्मिन्नपि
 शब्दे बहुभिः ग्रह्यमाणे श्रोत्रज्ञानान्तरप्रवृत्तेरस्या श्रोत्रविषय प्रमाणान्तरसङ्गत्यपेक्षया
 सम्यक्त्वमवसीयते । सिद्धा वेदेऽपीत्यादिना प्रतिविषये । तज्जन्यविज्ञानान्त
 रसङ्गतेरिति । वेदजन्यविज्ञानान्तरसम्बन्धात् । द्वयोरपीति । श्रोत्रबुद्धि वेदार्थ
 बुद्धयो । एतदुक्तं भवति—‘प्रमाणान्तरसङ्गतिनिर्देशत्वात्’ इत्यत्र साधनान्तरजन्य
 प्रमाणान्तरं विवक्षितम्, न त्वेकसाधनसाध्यम्, तेन हेतोः सविशेषत्वात्
 साधनविकलत्वात् दृष्टान्तस्यैति भावः । हेत्वन्तरकृतज्ञानसबाद इति । हेत्वन्तरेण
 कृतं च तत् ज्ञानं चेति तथोक्तम्, तस्य सबाद इति विग्रहः ॥ २००० २००१ ॥

अथैकसाधनसाध्यप्रमाणान्तरप्रवृत्तिमात्रेणापि परतः प्रमाणमिति, तदा
 सिद्धसाध्यतेति मन्यमान आह—यथेयादि । कारणं कर्तृत्वेति । “श्रोत्रज्ञाना
 न्तरेणाम्ना सम्बन्धाच्चेत् प्रमाणता” (तत्त्व० २०००) इति वचनात् ॥ २००२ ॥

कथं वेदं कथनीयम् । इत्यत आह—एकेनैव ह्येयादि [G 767]

देशान्तरादिविज्ञानैः प्रमाणं तद्वसंशयम् ॥ २९०४ ॥
 साध्या न चानुमानेन शब्दादीनां प्रमाणता ।
 प्रत्यक्षस्यापि सा मा भूत् तत्साध्यैवाविशेषतः ॥ २९०५ ॥
 प्रमाणानां प्रमाणत्वं येन चान्येन साध्यते ।
 तस्याप्यन्येन साध्यत्वादनवस्था प्रसज्यते ॥ २९०६ ॥
 अन्येनासाधिता चेत् स्यात् साधकस्य प्रमाणता ।
 साध्यानामपि सा सिद्धा तद्वदेव भवेत् ततः ॥ २९०७ ॥
 ननु प्रमाणमित्येवं प्रत्यक्षादि न गृह्यते ।
 न चेत्यमगृहीतेन व्यवहारोऽवकल्प्यते ? ॥ २९०८ ॥
 प्रमाणं ग्रहणात् पूर्वं स्वरूपेण प्रतिष्ठितम् ।

दृढमिति । संशयविपर्यसरहितत्वात् । देशान्तरादिविज्ञानैरिति । आदि-
 शब्देन नरान्तरादिविज्ञानपरिग्रहः ॥ २९०३-२९०४ ॥

न चासिद्धतास्य हेतोरिति दर्शयन्नाह—साध्येत्यादि । न तावत् प्रत्यक्षेण
 साध्या; वेदार्थस्यातीन्द्रियत्वादिति भावः । नाप्यनुमानेन; अतिप्रसङ्गात् ।
 शब्दानामिति । वैदिकानामिति शेषः । प्रकरणाद् वा विशेषगतिः ॥ २९०५ ॥

स्यादेत्—इत्यत एव प्रत्यक्षस्याप्यनुमानसाध्या प्रमाणता ! इत्याह—
 प्रमाणानामित्यादि । प्रत्यक्षत्वात् तस्याप्यनुमानस्यापरेणादुमानेन प्रमाणतायां
 साध्यायामनवस्था स्यात् । अथानुमानाख्यस्य साधनस्य प्रामाण्यं नान्येन साध्यते,
 तदा साध्यस्यापि प्रत्यक्षादेः सा साध्या मा भूद्; अवशेषात् ॥ २९०६-२९०७ ॥

नन्वित्यादिना बौद्धो हेत्वसिद्धिमेव समर्थयते । यदि प्रमाणानां प्रमाणा-
 न्तरापेक्षा न स्यात्, तदा प्रमाणमित्येषु प्रत्यक्षादिषु निश्चयो न स्यात्, ततश्च
 सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ॥ २९०८ ॥

प्रमाणं ग्रहणादित्यादिना प्रतिविषत्ते । एतदुक्तं भवति—यद्यपि प्रमाणं
 स्वरूपनिश्चयं प्रति प्रमाणान्तरमपेक्षते; तथापि न व्यवहारोच्छेदः; अर्थपरिच्छेदं
 प्रति प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वात् । अर्थश्चेत् परिच्छिन्नः, तदा तावदेव सर्वव्यवहारपरि-

१-१. प्रामाण्यग्रहणात्—इत्यपि पाठः ।

निरपेक्षं च ' तत्स्वार्थे ' प्रमिते मीयते परः ॥ २९०९ ॥
 यथा चाविदितरेव चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः ।
 गृह्यन्ते विषयाः सर्वे प्रमाणैरपि ते तथा ॥ २९१० ॥
 तेनात्र ज्ञायमानत्वं प्रामाण्ये नोपयुज्यते ।
 विषयानुभवोऽप्यस्मादज्ञातादेव लभ्यते ॥ २९११ ॥
 अप्रमाणं पुनः स्वार्थे प्रमाणमिव हि स्थितम् ।
 मिथ्यात्वं तस्य गृह्येत न प्रमाणान्तराद् ऋते ॥ २९१२ ॥
 न ह्यर्थस्यान्यथाभावः पूर्वोणात्तथात्ववत् ।

समाप्तिरिति किं स्वरूपं प्रति निश्चयानिश्चयनिरूपणया, अर्थनिश्चयार्थत्वादस्या इति सशेषार्थः ।

अथयवार्थस्तुच्यते—ग्रहणात् [G 76B] पूर्वमिति । प्रमाणमेतदित्यतो विध्ययात् पूर्वमित्यर्थः । स्वगुणेति अर्थपरिच्छेदात्मना । निरपेक्षमिति । स्वार्थपरिच्छेदं प्रति प्रमाणान्तरं नापेक्षत इत्यर्थः । तत्स्वार्थे प्रमिते = निश्चिते तूत्तरकालमनुमानादिभिः प्रमाणैः प्रमीयते । यथोक्तम्—“न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद् बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुमानादयगच्छति” (मी० द० शा० भा० १.१.५) इति ॥ २९०९ ॥

स्यादेतत्—अविदिताया बुद्धौ स्वार्थपरिच्छेद एव न युक्तः, यथोक्तम्—“अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः पसिद्धयति” ( ) इत्याशङ्क्याह— यथा चैत्यादि सुपमम् ॥ २९१०-२९११ ॥

यथेवम्, अप्रमाणमप्यनया^१ नीत्या स्वत एव प्रसज्यते । इत्याशङ्क्याह— अप्रमाणमिन्वादि । अप्रमाणं हि प्रमाणवदाभातीनि न तत्तरागात्रेण स्वार्थं परिच्छिनत्ति, तस्मान्मिथ्यात्वम् = मिथ्यार्थपरिच्छेदित्वात्मस्य प्रमाणान्तरं विना ग्रहीतुं न शक्यत इति परतन्तद् व्यवस्थाप्यते ॥ २९१२ ॥

ननु च प्रमाणेऽपि तुल्यम्, तथा हि—तदपि स्वार्थे कश्चिदप्रमाण-मिवाभाति ! इत्यत आह—न ह्यर्थस्येत्यादि । पूर्वोणेति अप्रमाणेन । आत्त इति

तत्राप्यन्यथाभावे धीर्यद्वा दुष्टकारणे ॥ २९१३ ॥
 तावता चैव मिथ्यात्वं गृह्यते नान्यहेतुकम् ।
 उत्पत्त्यवस्थं^१ चैवेदं^२ प्रमाणमिति मीयते ॥ २९१४ ॥
 अतो यत्रापि मिथ्यात्वं परेभ्यः प्रतिपाद्यते ।
 तत्राप्येतद् द्वयं वाच्यं न तु साधर्म्यमात्रकम् ॥ २९१५ ॥
 तत्राप्रमाणसाधर्म्यमात्रं यत्किञ्चिदाश्रिताः ।
 सर्वं प्रमाणमिष्यात्वं साधयन्त्यविपश्चितः ॥ २९१६ ॥

गृहीतः । तथात्ववदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । एतदुक्तं भवति—यथा प्रमाणेन तथा-
 त्वमात्रं न तथा मिथ्यात्वप्रमाणेनेति^३ न समानम् । तथा हि—उत्पत्त्यवस्थमेव
 प्रमाणं प्रमाणमिति मीयते, [G 769] न स्वप्रमाणमप्रमाणमिति; तस्य नित्यं
 प्रमाणवदवभासनादिति भावः । तदित्यादिना परतोऽप्रामाण्यमुपसंहरति । यद्वा
 दुष्टकारणे धीरिति सम्बन्धः ।

तावता चैवेति । अन्यथा भावधिया, दुष्टकारणधिया च । स्यादेतत्—
 मधेतयोर्धियोः सम्यक्त्वं गृहीतं भवेत्, तदाऽऽभ्यां मिथ्यात्वं गृह्येत, तयोश्च
 सम्यक्त्वग्रहणाय प्रमाणान्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् ! इत्यत आह—उत्पत्त्यवस्थ-
 मित्यादि । इदमिति अर्थान्यथाज्ञानम्^३, दुष्टकारणज्ञानं च । तेन नानवस्थेति
 भावः ॥ २९१३-२९१४ ॥

यदुक्तं बौद्धादिना—“मिथ्यार्थं वैदिकं वचो वाच्यत्वाद्, अग्निः शीत इत्यादि
 पुरुषवाच्यवत्” इत्यादि साधनम्, तस्यानैकान्तिकतेति दर्शयन्नाह—अतो
 यत्रापीत्यादि । यत्रापीति चोदनादौ । एतद् द्वयमिति । अन्यथात्वज्ञानम्,
 दुष्टकारणज्ञानं च । साधर्म्यमात्रकमिति । असत्यार्थेन पुंवाक्येन वाच्यत्वादिना
 तुल्यत्वम् ॥ २९१५ ॥

कस्मान्न वाच्यमित्यत्रोपपत्तिमाह—तत्रेत्यादि । यद्यप्रमाणसाधर्म्यमात्रेणा-
 प्रमाणं स्यात्, तदा सर्वत्र प्रमाणानामप्रामाण्यप्रसङ्गः । शक्यते हि सर्वत्र वस्तुत्वा-

१-२. उत्पत्त्यवस्थमेवेदं—पा०, गा० । २. मिथ्यात्वमप्रमा०—गा० ।

३. अयान्यथा०—झ० ।

तेषामात्मवधायैव तादृशसाधनकल्पनम् ।
 उत्पद्यते परस्यापि प्रतिविम्बेन तादृशम् ॥ २०.१७ ॥
 तेन च प्रतिपिद्धत्वादयामूतसाधनम् ।
 नौत्सर्गिकप्रमाणत्वाचोदना^१ वाधितु क्षमम् ॥ २०.१८ ॥
 अत्रामिधीयते येषा ज्ञानाना^२ स्थितिरिष्यते ।
 तेषामेव तु नन्वेषा व्यवस्था सनिवन्धना ॥ २०.१९ ॥
 आत्मलाने घटादीना कारणापेक्षितेष्यते ।
 लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्ति^३ स्वयमेव तु ॥ २०.२० ॥
 यत्तु ज्ञानं त्वयापीष्टं जन्मानन्तरमस्थिरम् ।
 लब्धात्मनोऽसत्. पश्चाद् व्यापारस्तस्य कीदृश ॥ २०.२१ ॥

दिना साधन्यं वक्तुमिति सक्षेपार्थं । कथमात्मवधाय भवति ? इत्याह—उत्पद्यते
 इत्यादि । परस्यापीति भीमांसकम्ब । प्रतिविम्बेनेति । यथा विश्वानन्तर
 प्रतिविम्बमुत्पद्यते, तथा नौत्सर्गिकप्रमाणत्वाचोदनात्तर प्रतिविम्बेन भीमांसकम्बोदेती-
 त्यर्थः । तथा हि शक्यमिदमभिप्रायतुम्—“अमृषा वैदिक वच, वचनत्वादिभ्य,
 अमिराण्यो भान्तर इत्यादिपुष्टपरचनवत्” इति । तेनैवदिनेन प्रतिप्रमाणेन प्रति
 पिद्धत्वात्^३ = व्याहृतत्वात्, अयथाभूता चोदनेत्यस्यार्थम्य यत् साधनमुपन्यस्त
 बीदादिना, तत्र चोदना वाधितु क्षमम्, कुत ? औसर्गिकप्रमाणत्वात् ।
 औसर्गिकं प्रमाणं प्रामाण्यं कस्य तत्तयोक्तं तद्भाष्यन्तत्त्वम् ॥२०.१६-२०.१८॥

[G 770] अत्रामिधीयते इत्यादिना—“आत्मत्वमे हि भावानाम्”
 (तत्त्व० २८४७) इत्यारम्भे यथाक्रमं रूपेण वक्तुमारभते—सनिवन्धनेति
 वस्तुविधाना, असतो व्यापारायोगादिनि भाव ॥ २०.१९ ॥

का पुनरसौ व्यवस्था ? इत्याह—आत्मलाने इत्यादि ॥२०.२०॥

अथ ज्ञानेऽपि क्रमाम्न युज्यते ? इत्याह—यत्प्रित्वादि । अमृतः कीदृशो
 व्यापार इति । नैव कश्चिद्, सर्वसामर्थ्यशून्य वादसत्त्वन्वेति भाव । सत्त्वेऽपि

१. चोदना—पा०, गा० ।

२. हाताना—पा०, गा० ।

३. प्रतिपिद्धत्वात्—वे० ।

। “व्यापारः कारणानां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः ।

प्रमाणेऽपि तथा मा भूदिति जन्म विवक्ष्यते ॥ २९२२ ॥

न हि तत्क्षणमप्यास्ते जायते चाऽऽप्रमात्मकम् ।

येनार्यग्रहणे पश्चाद् व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत्” ॥ २९२३ ॥

(श्लो० वा०, प्र० सू० ५४-५५)

अथाप्यक्षणिकं ज्ञानं नित्यं चान्युपगम्यते ।

वा निरीहत्वात् सर्वभावानामिति^१ नैव व्यापार सिद्धयेत् । न च ज्ञानस्य किञ्चित् कार्यमस्ति यत्र व्याप्रियेत । स्वार्थपरिच्छेदात्मकमस्तीति चेत्^२ न, ज्ञानपर्यायत्वात्स्यात्मानमेव करोतीति मुञ्च्यहृतमेतत् । प्रमाणमेतदिति निश्चय-
जनन स्वकार्यमिति चेत्^३ न, क्वचिदनिश्चयाद्, विपर्ययदर्शनाच्च । अनेनात्रापि प्रतिज्ञार्थे प्रत्यक्षादिविरोध प्रतिपादित । तथा हि—उपलब्धिष्वक्षणात्प्राप्तस्यानुप-
लम्भेनान्योपलम्भात्मना प्रत्यक्षेणासतो व्यापारभावो निश्चित । नैरुप्याच्च विषयभोजनब्रह्मदनुमानतोऽपि सिद्ध । त्वयापीष्टमित्यनेन स्ववचनविरोध चोद्भावयति ॥ २९२१ ॥

तमेव व्यापार इत्यादिना श्लोकद्वयेन दर्शयति । तथा हि—“सत्स-
प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्” (मी० द० १.१४) इत्यत्र सूत्रे जन्मग्रहणस्य सापत्न्य प्रतिपादयितुं व्यापार इत्याद्युक्तं कुमारिलेन । ज्ञान-
मानया^४ एव बुद्धेः प्रामाण्यं यथा स्यादिति प्रतिपादनार्थं जन्मग्रहणं कृतमिति । किं कारणम् ? इत्याह—न हीत्यादि । तदिति ज्ञानम् ॥ २९२२-२९२३ ॥

[G 77] अथापीत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । तथा चान्यत्र कुमारि-
लेन नित्यत्वमेकत्व च बुद्धीना वर्णितम् । यथोक्तं—

“बुद्धीनामपि चैतन्यस्वभावात् पुरुषस्य^५ न^६ ।

नित्यत्वमेकता चेष्टा भेदस्तु विषयाश्रय” ॥

(श्लो० वा०, श० नि० ८०४) इति ।

१ ०भावाना—या०, या० ।

२. जायमानाया—या० ।

३-२ पुरुषस्यातो—या०, गा० ।

अभ्युपेतविरोधोऽयमेवं युक्त्याववाधनम् ॥ २९२४ ॥
 साधितक्षणभङ्गं हि सर्वं वस्तु सविस्तरम् ।
 नित्यं च जन्यते नेति कारणापेक्षितास्य का ॥ २९२५ ॥
 अतश्च शक्यते वक्तुं स्वतः एव न वर्तते ।
 पश्चात् प्रमा स्वकार्येषु नैरुप्याद् गगनाब्जवत् ॥ २९२६ ॥
 अस्तु वाऽक्षणिकं ज्ञानं स्वतः एव प्रवर्तते ।
 स्वप्रामाण्यविनिश्चित्यं चेत् कथं संशयादयः ॥ २९२७ ॥

अत्रापि पक्षे प्रतिज्ञाया अभ्युपेतविरोध, अनुमानविरोधोऽपि । तथा^१ क्षणिकं बुद्धीनामभ्युपगतम् । यथोक्त भाष्ये—“क्षणिका हि सा न बुद्धयन्तर-
 कालभवस्यास्यते” (मी० द०, शा० भा० १.१.५) इति । तथा—“न
 तत्क्षणमप्यास्ते” इत्यादिवचनात् स्ववचनविरोधोऽपि” ॥ २९२४ ॥

युक्तिवाधा दर्शयति—साधितेत्यादि । नित्यत्वाम्युपगमे कारणापेक्षिता
 वचनयुक्तेति^२ दर्शयति— नित्य चैत्यादिना । जन्यस्य हि कारणान्तरापेक्षिता
 तत आत्मभावलिप्तया । यद्यु नित्यत्वादनुत्पत्त्यं तस्य कापेक्षा । ॥ २९२५ ॥
 अतश्चैत्यादिना प्रयोगरचनयाऽनुमानवाधामेव दर्शयति ॥ २९२६ ॥

अस्तु घेयादिनाऽभ्युपगम्याक्षणिकत्वं प्रत्यक्षादिवाधा दर्शयति । यदि
 स्वत एव प्रमाणनिश्चयं जनयति, तदा प्रमाणे संशयादयो न प्राप्नुवन्ति । आदि-
 शब्देन विपर्यास, तत्पूर्वको विरोध, विपरीता प्रकृति, परस्परपरादतन्क्षणमण-
 यनम्, विसंवादाश्च गृह्यते । तत्रश्च संशयादे प्रमाणानन्तरं निश्चयविपरीताकारस्य
 सविदन्तान् प्रपश्यत एव निश्चयमात्रं सिद्ध, पश्यमात्र इव तद्विचिक्रप्रदेशोपल-
 भ्यते । तत्रश्च तत्सद्भावमनिश्चया पायसविरोध ॥ २९२७ ॥

१. तादृक्—वा०, गा० ।

२. तथा हि—वा० ।

३. प्रवचनविरोधोऽपि—वा०, गा० ।

४ न बुद्धयन्ति—वा०, गा० ।

- १ प्रामाण्यनिश्चयो यस्मात् तत्र तन्मात्रभाविकः ।
 १ तस्मिन् जाते च सन्देहविपर्यासावनास्पदो ॥ २९२८ ॥
 २ निश्चायारोपमनसोर्वाध्यबाधकभावतः ।
 १ समारोपविवेके हि निश्चयो वृत्तंतेऽखिलः ॥ २९२९ ॥
 ततश्च चोदनाजन्यमतिप्रामाण्यसिद्धये ।
 दोषवर्जितहेतूत्थभावाद् युक्तिरपार्थिका ॥ २९३० ॥
 सिद्धे स्वतः प्रमाणत्वे साऽपवादनिवारिणी ।
 यदीष्यते; तदप्येवं नाऽऽशङ्काया असम्भवात् ॥ २९३१ ॥

१ प्रामाण्येत्यादिना प्रत्यक्षे विरोधमेव समर्थयते । [G 772] तस्मिन्निति ।
 प्रामाण्यनिश्चये ॥ २९२८ ॥

कम्मादनास्पदो १ इत्याह—निश्चयेत्यादि । एतदेव कुत १ इत्याह—
 समारोपेत्यादि । निश्चयो हि समारोपविपरीताकारत्वात् तद्विषयमनिराकृत्य महम-
 स्थितिनासादयति, उष्यस्पर्श इव शीतमिति कुतस्तेन विषयोऽकृते विषये समा-
 वेशो विपर्यासस्य । ॥ २९२९ ॥

ततश्चेत्यादिना स्ववचनविरोधमपि दर्शयति । हेतूत्थभाव = हेतूत्थवम् ।
 आदिशब्देनानासाप्रणीतोक्तिजन्यत्वाद्, बाधवर्जनादित्यादि गृह्यते । तथा हि—

“चोदनाजनित बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

कारणैर्बन्धमानत्वाद्धिज्ञाप्तोक्त्यक्षबुद्धिवत् ॥

तथानासाप्रणीतोक्तिजन्यत्वाद् बाधवर्जनात् ।’

(श्लो० बा०, चो० सू० १८४, १८५) इति ।

चोदनाजनितया बुद्धेः प्रामाण्यसिद्धये साधनं ब्रुवता परत साधनात्
 प्रामाण्यनिश्चय उक्तो भवति । “स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यम्” इति च वदता
 तन्निषेधश्चेति परस्परवचनव्याघातः ॥ २९३० ॥

सिद्ध इत्यादिना परस्पोचरमाशङ्कते । अथापि स्यात्—नास्मान्निश्चोदना
 जनितया धियं प्रामाण्यसिद्धये साधनमभिधीयते, किं तर्हि १ यत् तत्र परेणा-

तावदेव हि साऽऽशङ्का यावन्नोदेति निश्चय ।
 निश्चये तद्रूपे तस्मिन्नप्रामाण्ये कुतो न्वियम् ॥ २९३२ ॥
 येन तद्विनिवृत्त्यर्थं यन्न सार्थकता व्रजेत् ।
 स्थाणो निश्चिततादात्म्यो 'अन्यथात्व हि मन्यते' ॥ २९३३ ॥
 यद्रूपनिश्चयो यस्माज्जायते यत्र वस्तुनि ।
 तद्विपर्ययशङ्कायास्तत एव निवर्त्तनम् ॥ २९३४ ॥
 यथा धूमादिलिगेभ्य पावकाद्यस्तितागतौ ।
 तन्नास्तिव्यवच्छेदस्तत एवोपपद्यते ॥ २९३५ ॥
 अप्रामाण्यव्यवच्छेद स्वत एवैवमिष्यताम् ।
 अतो न साधन युक्तमप्रामाण्यनिवृत्तये ॥ २९३६ ॥

प्रामाण्यमासक्त तन्निषेधाय : इत्येतदपि न युक्तम्, [G 773] कुतः ?
 आशङ्काया असम्भवात् । उक्तं हि— 'निश्चयारोपमन्तोर्वाध्यवाचकभावतः'
 (तत्त्व० २९२९) इति, तत् कुतो निश्चये समुत्पन्ने सती प्रामाण्याशङ्का, येन
 तन्निवृत्तये भवत साधनप्रयोगप्रयासः सफलो भवेत् । अत्र दृष्टान्तमाह—
 स्थाणावित्यादि । निश्चित तादात्म्य स्थाणुत्व येन प्रतिपन्ना स तथोक्त ।
 अन्यथात्वमिति वृक्षत्वपुरुषत्वादि ॥ २९३१ २९३३ ॥

यद्येवम्, कथमप्रामाण्याशङ्का विना साधनप्रयोगं निर्वर्त्तयितुं शक्यते ?
 इत्याह—यद्रूपेत्यादि । यस्मिन् रूपे निश्चयो यद्रूपनिश्चयः । तद्विपर्यय
 शङ्काया इति । तद्रूपविपर्यये स्वभावे शङ्काया इत्यर्थः । तत्र एवेति तद्रूप
 निश्चयात् ॥ २९३४ ॥

अत्रैव^१ दृष्टान्तमाह—यथा धूमादीत्यादि । तन्नास्तिव्यवच्छेद
 इति । पावकादिनास्तिव्यवच्छेदः ॥ २९३५ ॥

अप्रामाण्येत्यादिनोपसहरति ॥ २९३६ ॥

१ वा० पुस्तके नास्ति शङ्कते—गा० ।

२ अपेव—वे० ।

अप्रमाणद्वयाशङ्का यदि वर्तते तत्र तु ।
 प्रामाण्यनिश्चयो न स्याद् भ्रान्त्या तद्विषयीकृतेः ॥ २९३७ ॥
 यः सन्देहविपर्यासप्रत्ययैर्विषयीकृतः ।
 स्थाणुबन्ध हि तत्रास्ति तदा तद्रूपनिश्चयः ॥ २९३८ ॥
 बलिभुग्धूमहेतूत्पदोपादिप्रत्ययैर्यथा ।
 स्थाणुतेजोऽप्रमाणादि परेभ्यो व्यवसीयते ॥ २९३९ ॥
 यत् सन्देहविपर्यासविययत्वं गतं तथा ।
 परतो निश्चयस्तस्य प्रमाणत्वस्य गम्यताम् ॥ २९४० ॥

अत्रैवोपचयहेतुमाह—अप्रमाणद्वयेत्यादि । अप्रमाणद्वयं संशयविपर्यास-
 सात्मकम् ॥ २९३७ ॥

य इत्यादिना विरुद्धव्याप्तोपच्छिप्रसङ्गमादर्शयन् स्ववचनविरोधमेव समर्थ-
 यते । निश्चयविरुद्धाभ्यां संशयविपर्यासाभ्यां तद्विषयीकृतस्य वस्तुनो व्याप्तत्वात्
 तत्र निश्चयवच्छाशः ॥ २९३८ ॥

[G 774] बलिभुगित्यादिना अनुमानविरोध दर्शयति, स्ववश-
 सिद्धि च । प्रयोग—ये सन्देहविपर्यासविषयीकृतात्मानस्ते परतोऽवसात्सव्या-
 त्ततत्त्वाः, यथा स्थाण्वादयः । सन्देहविपर्यासविषयीकृतात्मकं च केपाञ्चित्
 प्रामाण्यमिति स्वभावहेतु । बलिभुक् च धूमश्च हेतूत्पदोपादयश्चेति तथोक्ता,
 तेषु प्रत्यया इति समासः । एभिश्च यथाक्रमं स्थाण्वादीनां सम्बन्ध ।
 एतेन च हेतोर्वासिर्दर्शिता ॥ २९३९ ॥

साम्प्रतं पक्षधर्मोपदर्शनासिद्धिं परिहरन्नाह—यत् सन्देहेत्यादि । यदिति
 यस्मात् । गतमिति निश्चितम् । कस्य ! प्रमाणस्येति शेषः । तथा हि—
 चोदनावनिताया बुद्धेः प्रतिपादितं सन्देहविपर्यासविषयत्वम् । तथेति । यथा
 स्थाण्वादेः परतो निश्चयः । तस्येत्यादिना प्रमाणफलोपदर्शनम् ॥ २९४० ॥

यदुक्तम्—“सिद्धे स्वतः प्रमाणत्वे साऽपवादनिवारणी” (तत्त्व० २९३१)

अयं च भवता पक्ष.—यत्र वाक्ये नञ्. श्रुति ।
 तत्रैवान्यप्यवच्छेद स्यात्सैवान्यत्र गम्यते ॥ २९४१ ॥
 चोदनाजनितानुद्धि. प्रमाणमिति, नेह च ।
 प्रयोगोऽस्ति नञ्स्तेन नाप्रामाण्यनिवर्तनम् ॥ २९४२ ॥
 किञ्च सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यं निश्चितं यदि ।
 स्वत एव तदा कस्मात् मतभेद प्रवादिनाम् ॥ २९४३ ॥
 येनैवं स्वत एवेति प्रोच्येन्नियम उच्यते ।
 किञ्चित् स्वतोऽन्यत् किञ्चित् परेश्वानियमो मत ॥ २९४४ ॥

इति, तत्र युक्तम्, आशङ्काम असम्भवादिति प्रतिपादितम् । इदानीं भवतु
 न्याप्रामाण्यासङ्कान्निवृत्त्ये साधनयोग, तथापि मन्मतेन सोऽपि न युक्त
 इति दर्शयन्नाह—अयं चेत्यादि । मन्मता विधिगन्धार्यनादिनामय पक्षः—
 यत्रैव वाक्ये नञ् प्रयोगस्तत्रैवान्यवच्छेद प्रतीयते, अन्यत्र तु विधिरेवेति ।
 न चात्र चोदनाजनितेत्यादौ साधनवाक्ये नञ् प्रयोगोऽस्ति, तत् क्रमनेनाप्रामा
 ण्यवच्छेदः प्रतिपादनात् ॥ २९४१—२९४२ ॥

यदुक्तम्—“चेत्कथं सशयादयम्” (तत्त्व० २९२७) इति, तत्रादि-
 शब्दोपात्तमर्थं दर्शयति—किञ्चेत्यादि । [G ११०] यदि सर्वप्रमाणानां स्वत
 एव प्रामाण्यं भवेत्, तदा यदिना प्रामाण्यविषये मतभेदो न स्यात् ॥ २९४३ ॥

स एव कथं सिद्धः इत्याह—पैतरेत्यादि । एतरेति मीमांसकैः ।
 परैरिति चादौः । तै द्विद्वित् स्वतः प्रमाणमित्यम्, यथा—स्वसंवेदनप्रत्यक्ष
 योगिज्ञानम्, अर्थवियोगज्ञानम्, अनुमानम्, अभ्यासमत्र प्रत्यक्षम्, तद्वि स्वत एव
 निश्चीयते, अभ्यासमत्नेनापहन्निनश्रान्तिघोरणान् । विद्विद्विन्यत, यथा—
 विवादास्पदीभूत चोदनाजनित ज्ञानम्, प्रत्यक्ष चानपगतश्रान्तिनिमित्तम्, अभ्या
 सार्थक्रियाज्ञानयोरनन्तत्वात् ।

यद्येवम्, अनुमानदो मन्मतेन विवाद्यो न प्राप्नोति, तस्य स्वत एव
 प्रमाणत्वात् । तथा हि—केचित् निरूपयित्वा हेतुक्रमानुमानमिच्छन्ति, केचित् द्विरूप

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यस्य विनिश्चये ।

न विसंवादभाक् कश्चिद् भवेन्निश्चयवृत्तितः ॥ २९४६ ॥

अप्रमाणे प्रमाणत्वबुद्ध्या वृत्तो हि बञ्च्यते ।

स्वतःप्रामाण्यबोधात् तु विपरीतो न कश्चन ॥ २९४७ ॥

नन्वप्रमाणतो वृत्तो विसंवादं समश्नुते ।

निश्चयः परतस्तस्य बाधकात् प्रत्ययान्ततः ॥ २९४८ ॥

प्रमाणतः प्रवृत्तस्तु न विसंवादमश्नुते ।

अस्यैव चेष्ट्यतेऽस्माभिः स्वतःप्रामाण्यनिश्चयः ॥ २९४९ ॥

नाभिप्रायापरिज्ञानादिदं ह्यत्र विवक्षितम् ।

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यस्य विनिश्चये ॥ २९५० ॥

नियते^२ यस्य^३ नैवास्ति स्वतःप्रामाण्यनिश्चयः ।

पारिषोष्यबलात्^४ तस्मिन्नप्रामाण्यं प्रतीयते ॥ २९५१ ॥

कार्यस्योपलभान्निध्यमावसिद्धिभादर्शयन् अनुमानविरुद्धत्वं स्वतःप्रामाण्यप्रतिज्ञाया दर्शयति ॥ २९४५ ॥

अपरमपि निश्चयविरुद्धकार्योपलम्भमादर्शयति— स्वत इत्यादि । विसंवादो हि निश्चयविरुद्धाया भ्रान्ते कार्यत्वेन प्रतीयते, स च स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमे सति न प्राप्नोति ; निश्चयेन तत्कारणस्य भ्रान्तेरपनीतत्वात् । विपरीत इति विसंवादभाक् ॥ २९४६—२९४७ ॥

गन्वित्यादिना परः प्रत्यवतिष्ठते । विसंवादो अप्रमाणात् प्रवृत्तस्य भवति, तस्य चाप्रमाणस्य परतो निश्चयोऽभ्युपगत एव । यत् पुनः प्रमाण न ततः प्रवृत्तस्य विसंवादोऽस्ति । तस्यैव च स्वतःप्रामाण्यनिश्चयमिति कथं स्वतःप्रामाण्यप्रतिज्ञाया अनुमानभाषा ! ॥ २९४८—२९४९ ॥

[G 777] नाभिप्रायेत्यादिना प्रतिविष्यते । इदमत्र विवक्षितम्— यदि भ्रान्ता सर्वप्रमाणानां स्वतःप्रामाण्यमभ्युपगम्यते, तदा प्रामाण्यनिश्चयोत्पादेन

१. विद् वा क-ना० ।

२. नियतो—गा० ।

३. वय-वा०; यत्र-गा० ।

४. पारिषोष्यबलात्—वा०, गा० ।

अयान्यथात्वहेतुत्वदोषज्ञानानपेक्षया ।

११ जन्मानन्तरमेवातस्तदप्रामाण्यनिश्चयात् ॥ २९५२ ॥

अप्रमाणे प्रमाणत्वविपर्यासो न सङ्गतः ।

अतोऽसंबादिनो नैव कश्चिद् वतते तद्गतेः ॥ २९५३ ॥

जन्मातिरिक्तकालश्च क्रियाकालो न विद्यते ।

क्षणिकत्वाद् घटादीनामित्यसिद्धं निदर्शनम् ॥ २९५४ ॥

तेषामुत्तरकालं हि कुलालाद्यनपेक्षिणाम् ।

स्वोपादानाद्यपेक्षत्वात् स्वतो नास्ति प्रवर्तनम् ॥ २९५५ ॥

प्रमाणं व्याप्तमित्यभ्युपगतं स्यात् । ततश्च यत्रैव प्रमाणव्यापकः प्रामाण्यनिश्चयो नोद्देति, तत्र सामर्थ्यात्प्रामाण्यमवतिष्ठते^१; प्रामाण्यप्रमाणयोः परस्परव्यवच्छेद-
रूपत्वात् । ततश्चाप्रामाण्यमपि स्वत एव सामर्थ्यादापतितम्; विसंवादकारणदोष-
परिज्ञानानपेक्षणात्^२, प्रामाण्यनिश्चयानुत्पत्तरेवाप्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । ततश्च
यदुक्तम्—“निश्चयः परतस्तस्य बाधकात् प्रत्ययान्ततः” (तत्त्व० २९४८) इति,
तत्रोपपद्यते । एवं च सति जन्मोत्तरमेव^३ प्रामाण्यनिश्चयोत्पादानुत्पाद्याभ्यां प्रामा-
ण्ययोर्निश्चितत्वादप्रामाण्यत्^४ परिनिश्चिता नैव कस्यचित् प्रेक्षावतः प्रवृत्तिरेव सम्भव-
तीति कुतो विसंवादसम्भव इति । तद्गतेरिति विसंवादित्वगतेः, निश्चयादित्यर्थः ।

एते च प्रतिज्ञादोषोद्भावनमुखेन हेतोरव्याप्तिप्रसङ्गनाद् हेतुदोषा एव
दृष्टव्याः, न तु प्रतिज्ञादोषाः; अन्यथा हि प्रतिज्ञाया असाधनात्त्वात् तद्दोषो-
द्भावनं प्रतिवादिनो निप्रवृत्तयानं स्यात् ॥ २९५०—२९५३ ॥

घटादिवदिति दृष्टान्तस्यासिद्धिं प्रतिपादयन्नाह—जन्मातिरिक्तत्वादि ॥
२९५४ ॥

ननु च जन्मोत्तरकालं घटादयो दृश्यन्त एव कुलालाद्यनपेक्षा मपूदकाद्यर्थ-
क्रियाकारिणः, तत्र कथं तेषां जन्मातिरिक्तः कालो न विद्यते ? इत्याह—तेषा-
मित्यादि । [G. 778] स्वोपादानम् = पूर्व. पूर्णः सजातीयः क्षणः । आदि-
शब्देन तद्वारकपुरुषादिपरिमरः । एतदुक्तं भवति—उत्तरनालमन्य एव घटादि-

१. अप्रामाण्य०—ले०, पा० ।

२. शानादपेक्ष०—पा० ।

३. जन्मान्तरमेव—वै० ।

४. प्रामाण्येतर०—वा०, गा० ।

न चानवस्थितिप्राप्तिरन्यतो मानसंश्रितौ ।
 यस्मादर्थक्रियाज्ञानै' स्वतःप्रामाण्यनिश्चयः ॥ २९५६ ॥
 ननु कोऽतिशयस्तस्य प्राक्तनावस्ति येन तत् ।
 परतः पूर्वविज्ञानमिव नाम्बुपगम्यते ? ॥ २९५७ ॥
 उच्यते--वस्तुसंवादः प्रामाण्यमभिधीयते ।
 तस्य चार्थक्रियाम्यासज्ञानादन्यन्न लक्षणम् ॥ २९५८ ॥
 अर्थक्रियावभासं च ज्ञानं संवेद्यते स्फुटम् ।
 निश्चीयते च तन्मात्रभाव्यामर्शनचेतसा ॥ २९५९ ॥
 अतस्तस्य स्वतः सम्यक्प्रामाण्यस्य विनिश्चयात् ।
 नोत्तरार्थक्रियाप्राप्तिप्रत्ययः समपेक्ष्यते ॥ २९६० ॥

क्षणाः स्वोपादानापेक्षा वर्तमाना दृश्यन्ते, न तु कस्यचिज्जन्मोत्तरकालाव-
 स्थिति सिद्धा; क्षणिकत्वात् सर्वभावानामिति ॥ २९५५ ॥

"यथैव मयमं ज्ञानम्" (तत्त्व० २८५३) इत्यादावाह—न चेत्यादि ॥
 २९५६ ॥

'पर. प्रत्यवतिष्ठते—नन्वित्यादिना^२ ॥ २९५७ ॥

उच्यते इत्यादिना प्रतिविषत्ते । अयमत्र सद्वैतार्थः—प्रमाणं हि नामा-
 'विसंबादि ज्ञानमुच्यते, "प्रमाणमविसंबादि ज्ञानम् (प्र०वा० १.३) इति वचनात् ।
 न^३ चाविसंबादोऽर्थक्रियालक्षण एव, तदर्थत्वात् प्रमाणचिन्ताया ; यतोऽर्थक्रियार्थं
 प्रमाणमप्रमाणं वाऽन्वेपते प्रेक्षावाः व्यसनितया । सा चार्थक्रिया दाहृषाकादिनिर्मास-
 ज्ञानोदयलक्षणा, तदुत्पादादेवार्थक्रियार्थिन प्रवृत्तस्याकाटक्षानिवृत्ते । तच्चार्थक्रिया-
 ज्ञानमात्मसंवेदनप्रत्यक्षतया स्वयमेवाविर्भवति, स्पष्टानुभवत्वाच्चानन्तरं ययानुभव
 परामर्शज्ञानोत्पत्त्या निश्चितमिति स्वत एव सिद्धम् । न च तत्साध्यं फलान्तरगा-
 काङ्क्षितं पुरुषेण, येनपरमर्थक्रियानिर्मासि प्रत्ययान्तरोदयमनुसरतोऽनुवस्था
 स्यात् । तथा हि—लोके बुद्धिच्छेदादिक^४ फलमभिव्यञ्जितम् [G 779] तथा-

१. तस्माद०—गा० ।

२. त—गा० ।

३. धे०, पा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. तद्विच्छेदा०—पा० ।

ज्ञानप्रमाणभाषे च तस्मिन् कार्याविभासिनि ।
 प्रत्यये प्रथमेऽप्यस्माद्धेतोः प्रामाण्यनिश्चयः ॥ २९६१ ॥
 आद्ये ह्यवस्तुविषये^१ वस्तुसंवादलक्षणम् ।
 द्वितीयं न प्रवर्तते यस्य हेतोरसम्भवात् ॥ २९६२ ॥
 अशोकस्तत्रकादौ हि पादकाध्यवसायिनः ।
 न दाहपाकनिर्भासि विशानं जातु जायते ॥ २९६३ ॥
 जातौ घा न विजातीयं ज्वलनात् तत् प्रसज्यते ।
 तत्कार्ययोग्यतामात्रलक्षणत्वाद् विभावसोः ॥ २९६४ ॥
 तस्मादर्थक्रियाभासं ज्ञानं यावन्न जायते ।
 तावदाद्येऽप्रमाशङ्का जायते भ्रान्तिहेतुतः ॥ २९६५ ॥
 अनन्तरं फलाद्दृष्टिः सादृश्यस्योपलम्भनम् ।

हादपरितापदिरूपज्ञानविर्भावादेवाभिनिर्वृत्तमित्येतावतैवाहितसन्नोपा निवर्त्तन्ते जना इति स्वत एव तस्य सिद्धिश्च्यते । यत् पुन पूर्वकं तत् कारणभूतं ज्ञानं तस्य न^२ उत्पापणशक्तिं प्रामाण्यमुच्यते । सा च शक्तिरनभ्यासादविदितकार्यैरेवघातयितुं न शक्यत इत्युत्तरकार्यज्ञानपटुत्या निर्धीयत इति प्रथमस्य परत प्रामाण्यमुच्यते ॥ २९५८-२९६१ ॥

पुनरप्यनवस्था प्रकारान्तरेण परिहरन्नाह—आद्य इत्यादि । यदि हि—आद्यम् = प्रथमं ज्ञानमवस्तुनि प्रवृत्तमभविष्यत, तदा फलज्ञानसुत्तरकालभावि भोदपत्स्यत, कारणभावात्, वस्तुमतिबद्धत्वादर्थक्रियाज्ञानस्य । न ह्यनग्निमाहिणो ज्ञानादशोकस्तत्रादावगम्यभयपसायेन प्रवृत्तस्य दाहपाकादिनिर्भासिनः प्रत्ययाः प्रसूयन्ते । प्रसवे वाऽग्निरेवासौ, कुत दाहपाकादिकार्योत्पत्तिहेतुत्वमात्रलक्षणत्वात् । विभावसोः बहेरित्यर्थः ॥ २९६२-२९६४ ॥

तस्मादित्यादिनोपसर्हरति ॥ २९६५ ॥

ननु चार्थक्रियानानवदायमपि ज्ञानं साक्षादन्यदिपदार्थजनितमेव, तत्किमिति तत्रैवामाण्यशङ्का, नोत्तरत्र इत्याद्यन्नाह—अनन्तरमित्यादि । आद्ये हि

मतेरपद्रुतेत्यादि भ्रान्तिकारणमत्र च ॥ २९६६ ॥

कार्यावभासिविज्ञाने जाते त्वेतन्न विद्यते ।

साक्षाद् वस्तुनिवृद्धायाः क्रियाया प्रतिवेदनात् ॥ २९६७ ॥

वृत्तावभ्यासवत्या तु वैलक्षण्य प्रतीयते ।

अतद्विषयतो ज्ञानादाद्येऽप्राप्तेऽपि तत्फले ॥ २९६८ ॥

ज्ञाने भ्रान्तिकारणमस्ति, तथा हि तदनन्तरं दाहादिलक्षणस्य [G 780] फलस्यानुत्पादो भ्रान्तज्ञानसाधर्म्यं च^१ बुद्धेरपाटयम् । आदिशब्देना अन्वयर, अनभ्यास इत्यादि गृह्यते । फलज्ञाने तु न किञ्चिद् भ्रान्तिकारण विद्यत इति तस्य स्वत एव निश्चय ॥ २९६६ २९६७ ॥

आद्येऽपि ज्ञाने यत्राभ्यासादिना प्रोत्सारित भ्रान्तिनिमित्तम्, तस्य स्वत एव प्रामाण्यमिति दर्शयन्नाह—वृत्तावित्यादि । अभ्यासबलेन यथा योगिना मणि रूप्यादिषु वा तद्विद्वां दूरीकृतभ्रान्तिनिमित्तमेव स्फुटप्रतिभासं प्रजायते विज्ञानम्, एवमन्यत्राप्यभ्यासबलात् स्फुटतरप्रतिभासतया निरस्तविभ्रमाशङ्कमुपजायमानमव्यवधानेन^२ सजातीयसाधारणाध्यवसायिन परामर्शपरयय^३ जनयद् विजातीयतोऽतद्विषयाद् व्यावृत्तमवसीयत इति स्वत एव तस्य प्रामाण्यमुच्यते ।

यस्तु मन्यते—“अभ्यासवत्यामपि प्रवृत्तौ ताद्रूप्यलक्षणस्त्रिदशदर्शनादनुमानत एवार्थभाषणशकिलक्षणप्रामाण्यनिश्चय इति सर्वत्र परत प्रामाण्यावसाय, न क्वचिदेव स्यत” इति, तत्र बुद्ध्यामहे, तथा हि—असङ्कीर्णताद्रूप्यलक्षणलिङ्गनिश्चय एव कुत्रो भवति इति वक्तव्यम् । अभ्यासाविति चेत् इ एव तर्हि यद्यभ्यासबलाद् विजातीयाकारव्यवच्छेदेन सजातीयसाधारणमसङ्कीर्णं साद्रूप्यमवसीयते भ्रान्तिकारणमावात्, क प्रामाण्ये मद्द्वेषो येन तदनुभूतं भ्रान्तिकारणविरहेऽपि नाध्यवसीयत इति स्यात् ।

अपि च—किमिदं साद्रूप्यं नाम इ यदि बोधरूपता, सा मिथ्याज्ञानेऽ-

१ ०दात्रे प्राप्ते—या० ।

२ पा०, गा० पुस्तकयोनास्ति ।

३ ०मध्यवधानेन—पा० ।

४ न परामर्श—या० ।

५ तदनुभूतं तौ—गा० ।

वैलक्षण्याप्रतीती तु विजातीयार्थशङ्कया ।

कार्यावभासिविज्ञानाद् ऋते मानाविनिश्चयः ॥ २९६९ ॥

प्यस्तीत्यनैकान्तिकता हेतो । अथ लोहिताकारनिर्भासिता ? साऽशोकस्त्वक्कादिप्रादि-
विज्ञाने विद्यत इति व्यभिचार एव । अथान्यादिपदार्थकार्यता ? सा कथं निश्चितेति
वक्तव्यम् ? तत्सिद्धयर्थमपरलिङ्गान्तरमनुसरतोऽनवस्था स्यात् । अथापि स्यात्—
अभ्यासबलादेव प्रत्यक्षतो लिङ्गानुसरणमन्तरेणापि स्वत एव सा सिद्धेति ! एवं
तर्हि यद्यभ्यासस्येदृश सामर्थ्यमभ्युपगम्यते, तदा 'शक्तिनिश्चयोऽभ्यासबला-
देवान्तरेणापि लिङ्गानुसरणं भवतीति किं नाभ्युपगम्यते । किञ्च—यदि तत्-
कार्यता सिद्धा ज्ञानम्य, तदा व्याप्यनुसरणमनर्थकम् ; तत्कार्यतावसायादेव तदर्थ-
प्रापणशक्तिसिद्धे, अनुमानज्ञानवत् । यथानुमानज्ञानम्य यन्तुप्रतिबद्धलिङ्गदर्शनवस्ते-
नोत्पत्तेः पारम्पर्येण वस्तुकार्यतावसायादेव स्वतः प्रामाण्यं न साहचर्यबलादन्यथा
जनवस्था स्यात् ; तथेहापि स्वत एव प्रामाण्यं [G 781] स्यात् । तथा हि—यत्र
पक्षधर्मत्वनिश्चयेऽपि साध्यार्थप्रतीतिर्न जायते, तत्र दृष्टान्तधर्मिणि व्याप्तिमनु-
सरेत् प्रतिपत्ता, यथा कृतकत्वानित्यत्वयो । इह तु ज्ञानस्य तत्कार्यतावसायादेव
तदर्थव्यभिचारितया तत्प्रापणशक्ति सिद्धेति तादृश्यं लिङ्गम् ।

यद्येवम्, कथमुक्तमाचार्येण लोकापतमपिष्टस्य—“स खलु 'प्रत्यक्षं प्रमाणं
नानुमानम्' इति ब्रुवाणः कासाञ्चिद् व्यक्तीनां प्रवृत्तौ सवात्रं विसर्वादं चोपलभ्य
तल्लक्षणं व्याख्या कथयेद् यथोपदेशं प्रवर्त्तमानम्याविप्रलम्भार्थम्, तद् यथादृष्ट-
साध्यमिति तथा प्रसाधितमनुमेयनां नातिपतति” ( ) इति ?
नैव दोषः ; स्वपरसन्तानवर्त्तिनीरननुभूतविषया बुद्धीरपिष्टस्येतदुक्तम् ; 'अन्यतानु-
भूतविषयाम्य' इति वचनात् । अन्यथा हि यदि साहचर्यात् सर्वत्र प्रामाण्यं निश्ची-
यते, तदान्यत्रानुभूतविषय इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादभ्यासबलात्
मोत्सारितश्रान्तिमित्तमुपजायते यत् ताम्यत एव प्रमाणमिति स्थितम् ॥ २९६८ ॥

यदुक्तम्—“मथैव प्रथमज्ञानं तस्यैवमपेक्षते” (तत्त्व० २८५३)
इत्यादि, तत्राह—वैलक्षण्येत्यादि । यत्र अनुभूतमपि प्रामाण्यं श्रान्तिकारणसद्भा-

तस्मिन् सदपि मानत्वं विनिश्चेत् न शक्यते ।
 उत्तराद्यक्रियाज्ञानात्' केवलं तत् प्रतीयते ॥ २९७० ॥
 अतश्च प्रथमं ज्ञानं तत्संवादादपेक्षते ।
 संवादेनापि संवादः पुनर्मुंयस्तथैव न ॥ २९७१ ॥
 भ्रान्तिहेतोरसद्भावात् स्वतस्तस्य प्रमाणात् ।
 प्रथमस्य तदाभावे प्रद्वेषो भ्रान्तिसम्भवात् ॥ २९७२ ॥

वाद् विनिश्चेत् न शक्यते, तत्र परतोऽर्थक्रियाज्ञानादिश्चीयते, तावन्मात्रेणैव च पुरुषस्याभीष्टार्थसंसिद्धेरकाक्षा विनिश्चेति न पुनः संवादेनाप्यपरः संवादस्तथैव = आद्यज्ञानवदपेक्षणीय ॥ २९६९-२९७१ ॥

“कस्यचित्तु यदीप्येत” (तत्त्व० २८५४) इत्यादावाह—भ्रान्ति-
 हेतोरित्यादि । ननु च यत् सन्दिग्धार्थाविनाभावित्वेनानिश्चितार्थप्रापणसामर्थ्य-
 ज्ञानम्, तदनुमानवच्च प्राप्नोति । तथा हि—अनुमानस्यार्थाविनाभावसशये सति न
 प्रामाण्यमिष्टम्, [७ ७४२] एव प्रत्यक्षेऽपि न प्राप्नोति । नैष दोषः, न हानु-
 मानवदर्थनान्तरीयकमात्मानमुपदर्शयत् प्रत्यक्षं प्रामाण्यमिष्टम्, किं तर्हि । प्रतिभास
 नार्थावसायं कुर्वत्^१ । तथा हि—अर्थक्रियार्थिनोऽभिमतमर्थं प्रापयत् प्रमाणमुच्यते ।
 न चार्थदेशः पुरुषमुपसर्पयदर्थं वा पुरुषदेशमानयत् तत्प्रापकं भवति, अपि तु पुरुषं
 प्रवर्तयत् । तच्च पुरुषं न हस्तेन गृहीत्वा प्रवर्त्तमति, किं तर्हि । प्रवृत्तिविषयमुप
 दर्शयत् । तच्चोपदर्शनं प्रतिभासमानार्थावसायान्वयत् । यत्र च सशयस्तत्रावश्यं
 प्रतिभासमानाकारवसायोऽस्ति, तदनवसाये तद्विमर्शायोगात् । ततश्चैतावता
 प्रत्यक्षव्यापारपरित्यग्नौ पश्चादर्थविनाभावसशयो भवति प्रत्यक्षव्यापारमुपरणद्धीति
 सत्यपि संशयोदये मन्तव्ये प्रामाण्यं प्रत्यक्षस्य ।

यत्तु प्रतिभासमानपदार्थविरुद्धाकारवसायाक्रान्तमुदेति, तन्न प्रमाणम्, यथा
 मरीचिकाप्रतिज्ञानं जलावसायान्तम्, तत्र यदीकंप्रमाणव्यापाराभावात् । यच्च
 शब्दे पीतज्ञानम्, मणिप्रमाया मणिज्ञानम्, तदप्यप्रमाणमेव, तत्र यथार्थं प्रतिभासव-
 साययोरभावात् । प्रतिभासवशादि प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहणे, न स्वार्थविसंवादात्

ननु तस्य प्रमाणत्वे विज्ञानस्याविनिश्चिते ।

कथं तत्र प्रवर्तते प्रेक्षावानोऽपिस्तागतेः ? ॥ २९७३ ॥

उच्यते—संशयेनैव वर्ततेऽसौ विचक्षणः ।

वैचक्षण्यक्षतिस्तस्य न चैवमनुपपद्यते ॥ २९७४ ॥

त्राव । न चात्र यथास्वभावदेशकालावस्थितवस्तुप्रतिभासोऽस्ति, न वादेश-
कालः स एव भवति, देशकालयोरपि वस्तुस्वभावभेदकत्वात्; अन्यथा हि
भेदव्यवहारोच्छेदः स्यात् ।

अनुमानस्य तु विकल्पात्मकत्वेन सामान्यविषयत्वात् प्रतिभासवशाद् वस्तु-
विषयत्वम्भवस्या, वस्तुनोऽप्रतिभासात्, किं तर्हि ! निश्चयवशात् । यथोक्तम्—
“निश्चयैः ।

यत्र निश्चीयते रूपं तत् तेषां विषयः कथम् ॥” ( ) इति ।

ततश्चानुमानस्य तदाभासशून्यस्यापि नान्तरीयकार्थदर्शनकालेनोत्पत्तेः पारम्पर्येण
वस्तुनि प्रतिबन्धात् प्रामाण्यमित्यवश्यं तत्राविनाभावनिश्चयोऽपेक्षणीयः; अन्यथा
अनुमानस्योत्पत्त्यसम्भवादिति नानुमानतुल्यं प्रत्यक्षम् ॥ २९७२ ॥

नान्वित्यादिना परः परतः प्रामाण्ये सतीतरेतराधयत्वमुद्गावयति । तथा
हि—प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रामाण्यनिश्चये सति प्रवृत्त्या भवितव्यम्, प्रवृत्तौ च
सत्यां प्रामाण्यनिश्चय इतीतरेतराग्रयात् कथं प्रेक्षावत् ईप्सिताभाविनिश्चये सति
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २९७३ ॥

उच्यते इत्यादिना प्रतिविषये । [G 763] द्विविधा हि प्रवृत्तिः—
अर्थक्रियार्था, प्रामाण्यनिश्चयार्था च । तत्राद्या प्रवृत्तिः सत्यपि संशये यथा
भवति तथा प्रतिपादितम्; प्रतिभासमानार्थावसायमात्रेणैव प्रत्यक्षस्य प्रवर्तक-
त्वात् । तेन वैचक्षण्यक्षतिरेवं सति नानुपपद्यते, अर्थसंशयेनापि शृणीवत्ःश्रीना-
मित् प्रवृत्तिदर्शनादित्यभिप्रायः । न च शृणीवत्श्रीनामुपायनिश्चयेन प्रवृत्तैर्युक्ता
प्रेक्षापूर्वकारितेति युक्तं वक्तुम्; उपेक्षापेक्षत्वादुपपत्त्यस्य । उपेक्षानिश्चये तत्तिष्ठया-
योगात् ॥ २९७४ ॥

संशयेन यतो वृत्तेस्तत्प्रामाण्यविनिश्चये ।
 निश्चितोपायता तेन माने^१ सत्यपि सशये ॥ २९७५ ॥
 सन्देहेन^२ प्रवृत्तो^३ मे फलप्राप्तिर्भवेद् यदि ।
 प्रामाण्यनिश्चयस्तत्र ज्ञान^४ एव^५ भविष्यति ॥ २९७६ ॥
 नान्यथेति न चाप्येवमनुयोगोऽत्र युक्तिमाद् ।
 उपाये यतंते कस्मादिति न ह्यन्यथागति ॥ २९७७ ॥
 न ह्युपायाद् विना कश्चिदुपेय प्रतिपद्यते ।
 इति सन्देहवृत्तोऽपि प्रेक्षावत्ता जहाति न ॥ २९७८ ॥
 ननु चार्थक्रियाभासि ज्ञान स्वप्नेऽपि विद्यते ।
 न च तस्य प्रमाणत्व तद्वेतो प्रथमस्य च ॥ २९७९ ॥
 नैव भ्रान्ता हि साऽवस्था सर्वा बाह्यानिबन्धना ।
 न बाह्यवस्तुसवादस्तास्त्ववस्थासु विद्यते ॥ २९८० ॥

द्वितीयापि प्रवृत्ति सत्यपि प्रामाण्यसंशये सुतरा गुणैवेति दर्शयन्नाह—
 सशयेनेत्यादि । यत् — यत्प्रवृत्त प्रामाण्यनिश्चय प्रति सशयेन प्रवृत्तेरेवोपायता
 तेन पुरुषेण निश्चिता, तत्तत्त्वोपायविषये सशयाभावात् प्रवृत्तिर्युक्तैव ॥ २९७५ ॥
 कथं सा तेनोपायता निश्चिता ? इत्याह—सन्देहेन प्रवृत्तावित्यादि ।
 सन्देहेन^५ प्रवृत्तोऽपीति^५ प्रामाण्यसन्देहेन प्रवृत्तोऽपीत्यर्थ । शेषं सुबोधत्वात्
 विगच्छ ॥ २९७६—२९७८ ॥

ननु चेत्यादिना परोऽर्थक्रियाशानात् प्रामाण्यनिश्चयस्यनैकान्तिकता
 दर्शयन्ननवस्थामेव समर्थयते । [G 781] तद्वेतोः प्रथमस्येति । अर्थ
 क्रियाज्ञानहेतो । न प्रमाणत्वमिति सम्बन्ध ॥ २९७९ ॥

नैवमित्यादिना प्रतिविषये । यदि तावद्^६ बाह्यार्थवादिन बौद्ध प्रति चोपते

- १ मान—पा०, या च—गा० । २-२ सन्देहे नेह वृत्ती—ज्ञ० ।
 ३-३ ज्ञान एव—पा०, गा० । ४-४ सन्देहवृत्तो—पा०, गा० ।
 ५. यत्रवस्था—पा०, गा० ।
 ६. बाह्यार्थ—पा० ।

स्वसंविदितरूपाश्च चित्तचैताविलक्षणाः ।
 अवस्थाद्वयभेदोऽपि स्पष्टं तेन प्रतीयते ॥ २९८१ ॥
 स्यान्मतम्—परतस्तस्य प्रामाण्यस्य विनिश्चये ।
 प्रसज्यते प्रमेयत्वमिति न त्वविरोध्यदः ॥ २९८२ ॥

तदाऽसिद्धमिति प्रथमेन श्लोकेन दर्शितम् । तथा हि—तेन धाहार्यवादिनाऽर्थ-
 संवादात् प्रामाण्यमिदं नार्थक्रियाज्ञानसंवादात् । न च स्वप्नेऽर्थसंवादोऽस्ति; सर्वस्या
 एव स्वप्नावस्थाया भ्रान्तत्वेन सर्वेषामविसंवादात् । तत्र सर्वविज्ञानानामर्थमन्तरे-
 षु बोधोत्पत्तेर्निर्विषयत्वम्, तेन जाग्रदवस्थायां भाविन एव ज्ञानस्य प्रामाण्यलक्षणा-
 वताराज्ञानेन व्यभिचारो युक्त इति भावः । किञ्च—अप्रवृत्तमपूर्वकमस्थिरं^२
 व्याकुलं च स्वप्नेऽर्थक्रियाज्ञानम्, तद्विपरीतं जाग्रदवस्थायामिति तथाविधस्य
 प्रामाण्ये कुतः स्वप्नेनानैकान्तः ! अथ योगाचारं प्रति चोद्यते, तत्रापीदं
 प्रवृत्तानुपयोगि । तथा हि—सांख्यव्यहारिकस्येदं प्रमाणस्य लक्षणम् “प्रमाणमवि-
 संवादि ज्ञानम्” (प्र० वा० १.३) इति । तत्र चार्थक्रियानिर्मासिज्ञानसंवे-
 दनमेवाविसंवादः । तदाविभवे लोकस्य तथा व्यवहारात्, तदर्थत्वाच्चार्यप्रवृत्तेः ।
 तच्च सांख्यव्यहारिकं ज्ञानं जाग्रदवस्थामाव्येव; तत्रैव लोके सर्वव्यवहाराणां पार-
 मार्थिकत्वामिनिवेशात्, न तु स्वप्नावस्थायाम् । ततश्च—जाग्रत्प्रत्ययत्वे सतीति
 विदोपणस्याश्रवणात्तरेण व्यभिचारः ।

स्यादेतन्—तुल्ये सर्वाकारतः^३ प्रतिभासे कथमयं भेदो निधीयते—
 इयं जाग्रदवस्था, इयं स्वप्नावस्येति ! अत आह—स्वसंविदित्यादि ।
 सुबोधम् ॥ २९८०-२९८१ ॥

स्यान्मतमित्यादिना परस्य चोद्यमाशङ्कते । यदि परतः प्रामाण्यं निधी-
 यते^४, तदा प्रमाणान्तरेण मीयमानत्वात् तदभेदं प्राप्नोति । न च प्रमाणमेव प्रमेयं
 युक्तं विरोधादिति चोद्यम् । न त्वविरोध्यद इति परिहारः । अद् इति एतत् ।
 अपेक्षामेदात् कार्यकारणपितृपुत्रव्यपदेशवदविरोधि ॥ २९८२ ॥

१-१. नन्वचिते०—पा०, गा० ।

२. अप्रवृत्ति०—बै०, पा० ।

३. सर्वस्य परतः—गा० ।

४-४. पाठोऽयं पा०, गा० पुस्तकयोर्ना ।

तद्ग्राह्यवस्त्वपेक्ष हि प्रामाण्य तस्य गीयते ।
 परतोऽवगतेस्तस्य प्रमेयत्वव्यवस्थितिः ॥ २९८३ ॥
 अपेक्षामेदतश्चैव कार्यकारणतादिवत् ।
 प्रमाणत्वप्रमेयत्वव्यवस्था न विरुध्यते ॥ २९८४ ॥
 एवमर्थश्रियाज्ञानात् प्रमाणत्वविनिश्चये ।
 नानवस्था पराकाशाविनिवृत्तेरिति स्थितम् ॥ १९८५ ॥
 समुत्पन्नेऽपि विज्ञाने न तावदवधार्यते ।
 यावत् कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद् गतम् ? ॥ २९८६ ॥

एतदेव दर्शयति—तद्ग्राह्येत्यादि । [G 785] तेन ज्ञानेन यद् ग्राह्य
 वस्तु तदपेक्षया तद् प्रमाणमेव, न प्रमेयम्, व्यवस्थापकप्रमाणान्तरापेक्षया
 तु प्रमेयमेव न प्रमाणमिति न साहचर्यदोष । यथा कार्य कारणमिति व्यपेक्षा
 भेदात् सङ्गीर्यते ॥ २९८३—२९८४ ॥

एवमित्यादिनोपसंहरति । पराकाङ्क्षाविनिवृत्तेरिति । परा = अन्या वासा
 याकाङ्क्षा चेति विभट्ट । परस्मिन् वा = सबादादन्यस्मिन् वाकाङ्क्षा पराकाङ्क्षा
 सम्या विनिवृत्तेरिति समास । किञ्च—“प्रमाणमविसर्वादि ज्ञानम्” इत्यनेनार्थक्रिया
 धिगमलक्षणफलप्राप्तहेतोर्ज्ञानस्यैव लक्षणमच्यते, ततश्च फलज्ञाने लक्षणानन्तरात्
 रात्, कथं तस्यापि प्रामाण्यमवसीयत इत्यस्य चोपस्थावकाश कथं भवेत् ; तथा
 हि—अङ्कुरस्य हेतुर्बीजमिति लक्षणे सति अङ्कुरस्यापि कथं बीजत्वमिति किं विदुषा
 प्रश्नो जायते । यथा च बीजस्य तद्भावोऽङ्कुरदर्शनादवगम्यते, तथा प्रमाणस्यापि
 तद्भावोर्भक्त्यालक्षणफलदर्शनात् । न च तत्र फलमन्येन प्रमाणेतावगम्यते,
 यतोऽनवस्था प्रसज्यते, ज्ञानात्मन फलस्य स्वत एव संवेदनात् सिद्धे । न च
 स्वरूपे ज्ञानस्य भ्रान्ति सम्भवति, तदनिश्चये स्वसंवेदनस्यैवामावप्रसङ्गादिति
 यत्किञ्चिद्वैतम् ॥ २९८५ ॥

इदानीं कारणविशुद्धिद्वारेण प्रामाण्यनिश्चयेऽनवस्थादोष समुत्पन्नेऽपि

अत्रापि सुधियः प्राहुर्नानिवस्येति येन सा ।
 शुद्धिः संवादिनो ज्ञानादनपेक्षात् प्रतीयते ॥ २९८७ ॥
 सन्निकृष्टे हि विषये कार्यसंवाददृष्टितः ।
 कारणानां विशुद्धत्वमयत्नेनैव गम्यते ॥ २९८८ ॥
 विप्रकृष्टे हि विषये तदुद्भूता मतिः प्रमा ।
 तज्जन्यत्वाद् यथैवेयं सन्निकृष्टार्थगोचरा ॥ २९८९ ॥

पीत्यादिना श्लोकेन पूर्वपक्षमुत्क्षिप्य अत्रापीत्यादिना परिहरति ।

[G 786] द्विविधं हि ज्ञानम्—सन्निकृष्टविषयम्, विप्रकृष्टविषयं च ।
 तत्र यच्चत् सन्निकृष्टविषयम्, तस्य न कारणगुणावधारणात् प्रामाण्यनिश्चयः, किं
 तर्हि ! अर्थक्रियासंवादिविज्ञानात् । तथा हि—न तत्र गुणावधारणं सम्भवति
 यावदर्थक्रियासंवादात् सम्यक्त्वं नावसीयते, ततश्चावस्थिते सम्यक्त्वे पश्चात्काल-
 माविकारणगुणावधारणमकिञ्चित्करमेव ।

यत् पुनर्विप्रकृष्टार्थविषयं ज्ञानम्, तस्म कारणगुणनिश्चयात् प्रामाण्यनिश्चय
 इति दर्शयन्नाह—विप्रकृष्टे हीत्यादि । यद्विप्रकृष्टविषयं सौवर्णशङ्खमादिज्ञानं
 तस्य तज्जन्यत्वात् = विशुद्धकारणजन्यत्वात्, सन्निकृष्टविषयशुद्धशङ्खमादिज्ञानवत्
 प्रामाण्यनिश्चयः । प्रयोगः—यद्विशुद्धकारणजनितं तत् प्रमाणम्, यथा सन्निकृष्ट-
 र्थविषयं शुद्धशङ्खमादिविज्ञानम्, विशुद्धकारणजनितं चेद् विप्रकृष्टार्थविषयं पीता-
 कारशङ्खाद्यवभासि^१ विज्ञानमिति स्वभावहेतुः ॥ २९८६-२९८९ ॥

ननु चासिद्धो हेतुः । तथा हि—कारणशुद्धिर्गार्थसंवादमन्तरेणावधारयितुं
 शक्यते; अतीन्द्रियत्वादिन्द्रियाणाम् । अर्थसंवादापेक्षायां च तदेव प्रामाण्यं निश्चि-
 तमिति कारणगुणावधारणमनर्थकमेव स्यात्, तस्य प्रामाण्यनिश्चयोत्तरकालभावि-
 त्वात् । अत्रापि स्यात्—एकदा सन्निकृष्टविषयाद् विज्ञानार्थक्रियासंवादतो मुण्वकां
 निश्चित्यान्यदा विप्रकृष्टविषयस्यापि ज्ञानस्य संवादमन्तरेणैव कालान्तरेण गुणव-
 ष्याया निश्चितत्वात् ततः प्रामाण्यनिश्चयो भविष्यतीति ! तदेतद्सम्यक्; न हि क्षण-

१. गोचरम्—पा०, या० ।

२. शङ्खावभासि—पा०, गा० ।

सितसाध्यक्रियावाप्त्या यथा शङ्खे पुरःस्थिते ।
 कामलाकान्तनेत्रोत्थं^१ विज्ञानं^२ नेति गम्यते ॥ २९९० ॥
 इत्थं कारणसंशुद्धौ प्रतीताया^३ तदेव या ।
 ज्ञातकुम्भमये शङ्खे पीताकारमतिर्भवेत् ॥ २९९१ ॥
 विशुद्धकारणोत्पादात् त्वस्याः प्रामाण्यनिश्चयः ।
 निष्पादितक्रिये कम्बौ सिताकारमतेरिव ॥ २९९२ ॥
 क्षुदाद्यनुपघातादिवचनादिदमुक्तवान् ।
 भाष्यकारोऽप्यतो मोहादनवस्थेह चोद्यते ॥ २९९३ ॥

क्षयिणा भावानामेकरूपैव प्रवृत्ति सम्भवति, अपरापरप्रत्ययोपयोगेन प्रतिक्षण
 भिन्नशक्तित्वात् * इत्येतत् सर्वमाशङ्क्याह—सितसाध्यक्रियावाप्तयेत्यादि ।

अनेनेतदाह—न ह्यमामि कालान्तरभाविनो विप्रकृष्टविषयस्य ज्ञानस्य
 कारणपरिशुद्धया प्रामाण्यं निश्चीयते, येनासिद्धता हेतोर्भवेत्, प्रतिक्षणमपरापरप्रत्ययो-
 पयोगेन भिन्नशक्तिसम्भाविति, किं तर्हि * यदेव सन्निकृष्टविषयस्य ज्ञानस्य
 [G. 787] शङ्खशङ्खमाहिण सितसाध्यार्थक्रियाभाष्या कारणशुद्धिनिश्चय, तदेव
 या विप्रकृष्टदेशवतिनि ज्ञातकुम्भमये शङ्खे पीताकारा धीरुत्पाद्यते, तस्या कारण-
 परिशुद्धित प्रामाण्यमवसीयते । न च^१ तस्यामेवावस्थाया कारणान्मयात्व सम्भ-
 वति—मा मूत् सन्निकृष्टार्थविषयज्ञानस्यार्थक्रियाविसवाद इति ॥२९९०-२९९२॥

एतच्च भवद्विर्भासांसकैरिष्टमेवेति दर्शयन्नाह—क्षुदाद्यनुपघातादी-
 र्यादि । अनेन प्रतिज्ञाया स्ववचनविरोधोऽपि प्रतिपादित । तथा हि—भाष्यकारे-
 णोक्तम्—“यदा क्षुदादिभिरुपहत मनो भवतीन्द्रियं वा, सौक्ष्मादिभिर्वा बाह्यो
 विषय, ततो मिथ्याज्ञानम्, अनुपहतेषु सम्प्रज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि
 ज्ञानस्य हेतु, असति तस्मिन्नज्ञानम् । तद्गतो हि दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतु, दुष्टेषु
 हि ज्ञानं मिथ्या भवति, दोषाप्ययमे सम्प्रतिपत्तिरर्शनात् । कथं दुष्टादुष्टावयवम् इति
 चेत् ? मयलेनान्विचञ्चन्तो न चेद्दोषमगच्छेम, प्रमाणाभावादुष्टमिति मन्येमहि”

१-१. नेत्रोत्थविज्ञान—पा०, गा० ।

२. प्रतीताया—पा०, गा० ।

३. या—पा०, गा० ।

दुष्टकारणजन्यत्वशङ्कया नाधिगम्यते ।
 । मानताऽऽद्यस्य^१ तच्छुद्धिज्ञानमभ्यधिकं मतम् ॥ २९०४ ॥
 एवं चार्थक्रियाज्ञानाद्देतुशुद्धिविनिश्चितौ ।
 ॥ अकृतार्थक्रिये वृत्तेरर्थोऽवाच्योपपद्यते^२ ॥ २९०५ ॥
 यदि स्वतःप्रमाणत्वं सर्वत्रौत्सर्गिकं स्थितम् ।
 । बाधकारणदुष्टत्वज्ञानान्मयां तदपोद्यते ॥ २९०६ ॥
 बाधकारणदुष्टत्वज्ञानाभावात् प्रमाणता ।
 प्रामेयं च परस्मात् ते भवेत् प्रामाण्यनिश्चयः ॥ २९०७ ॥
 तथा हि तदभावोऽयमभावाद्यं प्रमान्तरम् ।
 त्वत्पक्षेऽनुपलम्भाद्यमनुमानं तु मन्मते ॥ २९०८ ॥

(मी० द०, धा० भा० १-१-५) इति विस्तरः । अनेन हि अन्येन भाष्यकृता
 कारणशुद्धिज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चय स्पष्टमास्यत ; अन्यथा 'अन्येनान्विच्छन्तः'^३
 इत्यनेन किं दर्शितं भवेत् । ततश्च स्वतः प्रामाण्यपतिज्ञानाभावात् ॥ २९०३ ॥

यदुक्तम्—“संवादगुणविज्ञाने केन वाभ्यधिके मते” (तत्त्व० २८६०)
 इति । तत्र सवाद् प्रति पूर्वमुक्तम्, गुणज्ञानं प्रत्याह—दुष्टेत्यादि । मानतेति
 प्रामाण्यम् । आद्यस्येति अर्थज्ञानस्य । तद्वि कारणशुद्धिज्ञानात् अयमभावित्वा-
 दाद्यम् । तदिति तस्मादर्थे^४ ॥ २९०४ ॥

एवमित्यादिना प्रवृत्तेरदृष्टता^५ दर्शयति—अकृतार्थक्रिय इति । अकृता
 अर्थक्रिया येन स तथोक्त । अवाच्येति । अवचनीया, अनिन्द्येत्यर्थः । प्रामाण्य-
 निश्चय पूर्वत्वादस्या इति मन्यते ॥ २९०५ ॥

[G. 788] “तस्मात् स्वतः प्रमाणत्वं सर्वत्रौत्सर्गिकं स्थितम्” (तत्त्व०
 २८६१) इत्याद्यावाह—यदि स्वत इत्यादि ।

१. ०वस्य—वै० ।

२. ०रथवाच्यो० पा०; ०रेपाऽवाच्यो०—गा० ।

३. बलेना०—वै०, पा० । ४. तस्मात्—पा०, गा० ।

५. रदृष्टता—गा० ।

अनर्थवोपपत्त्या स्यादप्रामाण्यमपि स्वतः ।
 तत्रापि शक्यते वक्तुं यस्मान्प्राप्तोऽप्यमीदृशः ॥ २९९९ ॥
 तस्मात् स्वतोऽप्रमाणत्वं सर्वत्रौत्सर्गिकं स्थितम् ।
 ॥ बाधकारणदुष्टत्वज्ञानाभावादपौद्यते ॥ ३००० ॥
 तथा बोधात्मकत्वेन बुद्धेः प्राप्ताऽप्रमाणा ।
 यथार्थज्ञानहेतुत्वगुणज्ञानावपौद्यते ॥ ३००१ ॥
 अप्रामाण्ये परायत्ते भवत्येवानवस्थितिः ।

अत्र प्रथमेन इलोकेन परपशानुवाद, द्वितीयादिना दूषणम् । यदि हि बाधकादिप्रत्ययेन प्रामाण्यमपौद्यते, एव सति बाधकादिप्रत्ययभावात् प्रामाण्यनिश्चयोऽप्युपगत स्यात् । ततश्च परत एव प्रामाण्यमुक्तं भवेत्, अभावस्यापि प्रमाणान्तरत्वेनेष्टत्वात् । अस्मत्पक्षे त्वनुपलब्धिर्लक्षकेऽनुमानेऽन्तर्भावान्न प्रमाणान्तरम् ॥ २९९६-२९९८ ॥

क्रिद्ध-उत्सर्गापवादयो कल्पितयो ' शब्दार्थविपर्ययेनानवस्थितत्वाद् वस्तुचिन्तायामनधिकार एव, सर्ववस्तूनां स्वत्वभावव्यवस्थितत्वेन स्वभावान्तरानुगमाभावात्, केवलं तदुपपत्त्यासौ भवत उत्सर्गापवादविषयानभिहितमेव प्रकटयति । तथा हि—त्वदुपपत्तिर्नैवोपपत्त्या विपरीतोऽप्युत्सर्गापवाद शक्यते कल्पयितुमिति दर्शयति—अनर्थवैत्यादि ॥ २९९९-३००० ॥

यदप्युक्तं कुमारिलेन—

“तस्माद् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणा ।

अर्थान्यथास्वहेतुत्वज्ञानादपौद्यते ॥” (रत्नो० वा०चो० सू० ५३) इति, अनयापि हि दिशा शक्यमपि स्वतो^१ वक्तुमिति दर्शयन्नाह—तथा बोधात्मकत्वेनेत्यादि । [G 789] अप्रमाणतेत्यकारप्रद्वेष । यथार्थज्ञान च = अर्थसंवादज्ञानम्, हेतुत्वगुणज्ञानं च = कारणसमुत्पद्यगुणज्ञानमिति समाहाद्वन्तु । “परायत्तेऽपि नैतन्मिन्” (तत्त्व० २८६२) इत्यादायाह—अप्रामाण्य इत्यादि ।

१ कल्पितेन—गा० ।

२. वा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३. वरिभन्—वा०, गा० ।

स्वतःप्रामाण्यपक्षेऽपि स्वरसेनैव निश्चयात् ।
 कस्माद् बाधकसद्भावसिद्धौ यत्रो विधीयते ॥ ३००९ ॥
 तथा हि स्वरसेनैव न यस्मिन् माननिश्चयः ।
 निश्चीयतेऽयत्नेन^१ सामर्थ्यात् तत्र बाधकः ॥ ३०१० ॥
 अतः परीक्षकज्ञानत्रयमत्र किमुच्यते ।
 नैकस्याप्यत्रकाशोऽस्ति तस्मिन्निश्चयतः स्वतः ॥ ३०११ ॥
 यदि चोत्पद्यते शङ्कानुपलम्भेऽपि संशयात् ।
 बाधभावाविनाभूतं यस्मात्प्रानुपलम्भनम् ॥ ३०१२ ॥
 एवं सति त्रये कस्मात् परितोपस्त्वया कृतः ।
 अदृष्टावपि शङ्कयेत बाधा पूर्ववदत्र हि ॥ ३०१३ ॥
 यावन् कार्यसंवादास्तावन् विनिवर्तते ।
 बाधाशंका यतस्तस्मिन् नियमस्त्रितयेऽफलः ॥ ३०१४ ॥

परस्परव्याहतमेतदुक्तम्—अनपेक्षप्रमाणत्वम्, तत्र चाशङ्क्यते—बाधकमिति ।
 तथा हि—‘अनपेक्षम्’ इत्यनेन निश्चयेन विषयीकृतमुच्यते, [G 790] यत्र च
 निश्चयस्तत्राशङ्क्या असम्भव, निश्चयारोपमनसोर्वाप्यबाधकभावात् । आशङ्क्या-
 श्चोभयाशावलम्बितारोपाकारप्रवृत्तत्वात् ॥ ३००७-३००८ ॥

“अथानुरूपयत्नेन” (तरव० २८६८) इत्याशवाह—स्वतःप्रामाण्यपक्ष
 इत्यादि । यदि स्वत एव प्रामाण्यनिश्चय, तत्र निश्चयेन प्रामाण्यस्य व्याप्तत्वाद्,
 यत्रानिश्चयस्तत्र सामर्थ्यादप्रामाण्यस्यावस्थानाद् बाधकसद्भावो यत्नमन्तरेणैव निश्चित
 इति तद्भावसिद्धयर्थो व्यर्थो यत्न । तत्र नैकस्यापि परीक्षकज्ञानस्यापेक्षावकाशो
 नैव सम्भवतीति किं पुनरुपायामिति, अत इदमप्यसद्वत्मुक्तम् । एवं च परीक्षक-
 ज्ञानत्रितयं नातिवर्धत इति दर्शयति—अत इत्यादि । स्यादेतत्—अनुपलम्भ-
 मात्रेण बाधकभावो न शक्यते निश्चेतुम्, सतोऽपि कस्यचिद् दूरसूक्ष्मव्यव-
 हितस्यानुपलम्भेर्बाधकभावैवानुपलम्भस्याव्याप्तत्वात्, तेन बाधकभावसिद्धये यत्नो

१. ०ऽव यत्नेन—गा०, ०ऽव्ययत्नेन—गा० ।

२. १८—गा०, गा० ।

ततश्चाजातबाधेनाप्याशङ्क्यं बाधकं पुनः ।
 छलेन वस्तुनस्तत्त्वं न हि जात्ववतिष्ठते ॥ ३०१५ ॥
 आजीवित्तात् समुत्पन्नं बाधप्रत्ययवर्जितम् ।
 शङ्के पीतनिभं ज्ञानं प्रमाणं न हि जायते ॥ ३०१६ ॥
 विशुद्धिकारणाभावान्नोपजायेत बाधकम् ।
 अन्येन वा निमित्तेन नातः शंका निवर्तते ॥ ३०१७ ॥
 सनिमित्तैव तेनेयमाशङ्का न' तु' मोहतः ।
 शुद्धिसंवाददृष्टौ तु नाशङ्का सुधियो भवेत् ॥ ३०१८ ॥

विधीयत इति ? यद्येवम्, परीक्षकज्ञानत्रयनियमं जहीहि, प्रथमज्ञानबदन्यत्रापि बाधकस्याशङ्क्यमानत्वात्, [G. 791] यावद्विफलज्ञानं^२ नोदेति तावद् बाधाशङ्का केन निवर्तताम्, येन त्रयनियमः स्यात्, न ह्यक्रोशमात्रेणैव विना प्रमाणं प्रेषावतामाशङ्कानिवृत्तिरुक्ता । तथा हि—वस्तुस्थित्या प्रमाणचिन्ता, मायं छलन्यबद्धारः प्रस्तुतो येन कतिपयप्रत्ययमात्रं निरूप्यते । यदि पुनर्ज्ञानत्रयोदयावधिमात्रेण प्रामाण्यमवतिष्ठते, हन्त तर्हि येषामाजीवितं कामलोपहतचक्षुषां पीतशङ्का कारमेव ज्ञानमुपजायते तेषां तद्विज्ञानं प्रमाणं स्यात् ॥ ३००९—३०१६ ॥

स्यादेतद्—यद्यप्रमाणम्, तस्य किमिति ज्ञानत्रयपरीक्षाया ऊर्ध्वं बाधकं नोपजायते, अनुत्पत्तेर्नास्तीत्यवसीयते ? इत्याशङ्क्याह—विशुद्धीत्यादि । विशुद्धेः कारणं द्रोणकुसुमरसनपेकादि, तस्याभावात्नोपजायते बाधकम् । अन्येन वा निमित्तेनेति । यथा मस्मरीचिकानिचये समुपजातसलिलविभ्रमस्य पुंसोऽनुपसर्पणात् सलिलस्वभावविविक्तमरुत्स्थलीनिर्माप्ति ज्ञानं नोपजायते ॥ ३०१७ ॥

“उत्पेक्षेत हि यो०” (तत्त्व० २८७१) इत्याशङ्क्याह—तन्निमित्तैवेत्यादि । प्रतिपादितमेतद्यथा कारणशुद्धिसंवादज्ञानाम्यां शङ्का निवर्तते । यत् पुनरुक्तम् “तथा च बाधुदेवेन” (तत्त्व० २८७२) इत्यादि, तत् केवलात्मनो भक्तिचादावलम्बनं प्रकटितम्, न वस्तुस्थितिः । न हि वचनमात्रनिर्मुक्तिकात्

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा न जायते ।

॥ नि.संशया हि धीस्तास्य शुद्धिसंवाददर्शने ॥ ३०१९ ॥

अत्रापि यः पुनः शंकां कश्चित् प्रकुरुते जडः ।

॥ संशयात्मकताऽजेन^१ मन्ये तं प्रति निन्दिता ॥ ३०२० ॥

देशकालनरावस्थानेदापेक्षाप्रकल्पिते ।

॥ प्रामाण्यनिश्चयेऽन्यस्माद् व्यक्तं प्रामाण्यनिश्चितिः ॥ ३०२१ ॥

तथा हि देशकालादौ बाधाभावात् मुनिश्चितौ ।

॥ प्रमाणान्तरतः प्राच्ये^२ ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयः ॥ ३०२२ ॥

परस्य प्रेषावतो व्युत्थितचेतसस्तत्त्वभावनिर्णयो ज्ञायते । तथा हि—वासुदेववच-
नमन्येनाभिसम्बन्धिना व्यवस्थितत्वादविरोधीति दर्शयन्नाह—अत्रापीत्यादि ।
अत्र = शुद्धिसंवाददर्शने, यो भवद्विष शङ्का कुरुते—“संवादेनापि संवाद-
पुनर्मन्यस्तथैव हि” (तत्त्व० २८५३) इत्येवम्, त प्रति, अजेन = विष्णुना,
संशयितात्मता^३ निन्दितेति सम्भाव्यते ॥ ३०१८-३०२० ॥

[G 792] “यावानेवापवादोऽतो यत्र सम्भाव्यते ततो” (तत्त्व०
२८७३) इत्यादावाह—देशेत्यादि । अनेन स्ववचनविरोध प्रतिपादयति । तथा
हि—देशकालनरावस्थापेक्षया प्रामाण्यनिश्चये प्रकरणीयमाने परत एवेति स्पष्टमुक्तं
भवति, यतो देशकालादौ प्रमाणान्तरतो बाधाया अभावे निश्चिते सति प्राच्ये =
प्रथमे ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयोऽभ्युपगम्यमान कथं परतो नाभ्युपगत स्यात् ।
अवश्यं हि प्रमाणान्तरतो बाधाया अभावे निश्चये^४ । तथा हि—स्वतः प्रामाण्ये-
ऽभ्युपगम्यमाने सर्वज्ञानानां प्रामाण्यप्रसक्तो मा भूदित्यवश्यं त्वया वक्तव्यम्—
यत्र बाधा नास्ति तस्यैव स्वतः प्रामाण्यं नाभ्युपगम्येति । स च बाधाया अभावो-
ऽनुपलम्भमात्रात् शक्यते निश्चेतुम् ; व्यभिचारादिति सामर्थ्यानुपलब्धिर्लक्षणप्राप्त-
नुपलम्भतो निश्चये ; तस्यैव बाधाभावेन न्यासत्वात् । स चोपलब्धिर्लक्षणप्राप्त

१. अजेन—पा० ।

२. प्राच्ये—पा०, गा० ।

३. संशयात्मकता—पा०, गा० ।

४. निश्चय—पा० ।

ऋणादिव्यवहारस्तु यो वाच्यत्रययोग्यत्वात् ।
 स तादृशस्वलात्मैव नोदाहार्यः प्रमास्थितौ ॥ ३०२३ ॥
 अथिप्रत्ययिनो तत्र स्मृत्वा स्मृत्वा परिस्फुटम् ।
 न हि सूक्ष्मेक्षिकां कर्तुं लभेते तत्र वस्तुनि ॥ ३०२४ ॥
 वस्तुस्थित्या प्रमाणं तु व्यवस्थाप्यं छलान्ननु ।
 प्रकृताप्रतिरूपोऽतो व्यवहार उदाहृतः ॥ ३०२५ ॥
 त्रिसत्यताऽपि देवानां नैव निश्चितिकारणम् ।
 आद्यान्निश्चित्य सद्भावे नैव स्यात् परतोऽप्यसौ ॥ ३०२६ ॥
 तदीयमेव येनेदं वचनद्वयमुत्तरम् ।
 तदाद्ये प्रत्ययाभावे को विशेषस्तदन्ययोः ! ॥ ३०२७ ॥

नुपलम्पः संवादविज्ञानतो नान्यो युक्त इति प्रमाणान्तरत एव प्रामाण्यनिश्चयो-
 ऽस्युपागतः स्यात् ॥ ३०२१-३०२२ ॥

“ऋणादिव्यवहारे” (तत्त्व० २८८१) इत्यादावाह—ऋणादीत्यादि ।
 वस्तुस्वभावप्रतिबद्धायां प्रमास्थितौ प्रकृतायां इच्छामात्रविरचितसङ्केतप्रतिबद्धस्य
 चलात्मनो यदणादिव्यवहारस्योदाहरणम्, तत् कैवलं भवतः, प्रकृतानभिज्ञतां
 प्रकृत्यति ॥ ३०२३-३०२५ ॥

“त्रिसत्यताऽपि देवानाम्” (तत्त्व० २८८३) इत्यादावाह—त्रिसत्यै-
 त्यादि । [G 793] आद्यादिति । प्रथमाद् वचनान्निश्चितेसङ्काचे सति
 परतः = उत्तरकालमाविनो वचनद्वयात् असौ = निश्चितिनैव स्याद्, विशेष-
 भावाद् ॥ ३०२६ ॥

परदेव दर्शयति—तदीयमित्यादि । उत्तरमिति पश्चात्कालभावि ।
 प्रत्ययाभाव इति निश्चयाभावे । तदन्ययोरिति । तस्यदन्ययो, उत्तरकाल-
 माविनोरित्यर्थः । यो ह्येकं वचनं द्वितीयं च गम्या वदेत् स तृतीयमपि किं न
 वदेत्, कन्तदानी तस्य प्रतिरोद्धा, येन तृतीयाव सम्प्रत्ययो ज्ञायते ! ॥३०२७॥

अतः पूर्वोक्तया युक्त्या त्वत्पक्षेऽप्यनर्बन्धितः ।
 प्रमाणत्वांप्रमाणत्वे यथायोगमतः स्थिते ॥ ३०२८ ॥
 वाक्यं नित्यं पुराऽस्माभिविस्तरेण निराकृतम् ।
 क्षीणनिःशेषदोषश्च नास्तोऽस्ति भवतां मते ॥ ३०२९ ॥
 अक्षीणावृत्तिराशिस्तु कीदृगास्तो भविष्यति ।
 तस्य सम्भाव्यते दोषादन्यथापि वचो यतः ॥ ३०३० ॥
 जातोऽप्यान्ते तदीयोऽसौ गुणौघः केन शक्यते ।
 ज्ञानुमासप्रणीते स्याद् यतो वाक्येष्वधारणम् ॥ ३०३१ ॥

“तेन स्वतः प्रमाणत्वे” (तत्त्व० २८८४) इत्याद्यवाह—अत इत्यादि ।
 पूर्वोक्ता युक्तिः—

“तथा हि वाक्यमात्रात् प्रमाणं भवतोच्यते ।

वाक्यमात्रोऽप्यमात्रात् प्रमाणान्तरनिष्यते” ॥ (तत्त्व० ३००३-)

इत्यादिनोका ॥ ३०२८ ॥

“नियमासमणीत च” (तत्त्व० २८८५) इत्याद्यवाह—वाक्यमिर्यादि ।

“पूर्वं श्रुतिपरीक्षायाम् नित्यं वाक्यं चिन्तरेण निस्तमित्यसिद्धत्वात् कुत
 स्तस्य स्वतःप्रामाण्यचिन्तावहारो भवेत् । आत्मस्य स्वयमनभ्युपगमात् प्रणीतमपि
 वाक्यमसिद्धमेव । तथा हि—यस्यानृतहेतवो रागादयो दोषा. नि शेषं प्रहीणा,
 स एवास्तौ युक्तः अन्यथा रागादिभिर्दोषैरनृतहेतुमि परितचेतस कथमासत्त्वं
 सेत्स्यति । न च भवद्भिः प्रहीणाशेषहेतुवाह कश्चिन्नरोऽभ्युपगम्यते, येनासत्त्वचनं
 प्रमाणं भवेद् भवताम् ॥ ३०२९-३०३० ॥

छिद्य—भवतु नामास, तथापि तस्य वचनमसिद्धमेवेति दर्शयति—जातोऽसौ-
 त्यादि । [G. 79+] न आसत्त्वचनार्थं ‘तदीयमौचद्वचनम्’ इत्येवमवधारितं
 शक्यम्, न आसत्त्वचनार्थं सम्भवति । तथा हि—यस्तावत् क्षीणनिःशेषदोषोऽसौ-

१. मतो—वे० ।

२. पुतेऽस्माभिः—वे० ।

३-१. भवतः मतो—वा०, गा० ।

४. नातेऽ—वा०, गा० ।

योऽप्यतोन्द्रियदृक् पश्येत् तदीयगुणसम्पदम् ।
 तस्याप्याप्तप्रणीतेन बचता किं प्रयोजनम् ! ॥ ३०३२ ॥
 स हि वाक्यनिराशंसः स्वयमर्थं प्रपद्यते ।
 अन्योऽप्याप्तापरिज्ञानात् ततोऽर्थं नावगच्छति ॥ ३०३३ ॥
 स्वतःप्रामाण्यवादे च स्वतो निश्चयजातितः ।
 द्विनाशसम्भवायोगात् किमर्थं विनिवारणम् ॥ ३०३४ ॥
 न नाम दूष्यते वाक्यं दोषैर्गुणनिराकृतैः ।
 गुणानिश्चयतस्तत् तु विनिश्चेतुं न शक्यते ॥ ३०३५ ॥
 वाक्यस्याकर्तृकत्वं च प्रागेव विनियारितम् ।
 नातः कर्तुरभावे ते न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥ ३०३६ ॥

न्द्रियार्थदर्शी स यद्यप्याप्तमवधारयति, तथापि तद्वचनमकिञ्चित्करमेव; स्वयं
 सर्वार्थमप्यङ्गदर्शित्वेन, तद्वचनादप्रवृत्तेः । अतस्तस्य तदवधारणमनर्थकम् ।
 यश्चान्योऽर्थादर्शी स नैवाप्तावधारणपटुरिति नासी स्तस्तद्वचनदर्यमवगच्छति;
 अनिश्चितत्वात् ॥ ३०३१-३०३३ ॥

“ये विद्यागुरवः” (तत्त्व० २८८६) इत्यादावाह—स्वतःप्रामाण्ये-
 त्यादि । निश्चयवातितः = निश्चयोत्पत्तेः । अन्यथा यदि स्वतो निश्चयो
 नोत्पद्यते; तदा स्वतः प्रामाण्यवादे हीयेत ॥ ३०३४ ॥

“अतो गुणनिषिद्धैर्वा” (तत्त्व० २८८७) इत्यादावाह—न नामेत्यादि ।
 यदि नाम दोषैर्न दूष्यते गुणवद्वाक्यम्, गुणैर्दोषाणां निराकृतत्वात्; तथापि
 परस्मानवर्तिनां गुणानामतीन्द्रियत्वात् तदनिश्चये गुणवद्वाक्यं निश्चेतुं न
 शक्यते । न चाविनिश्चितं^१ स्वतःप्रमाणं भवितुमर्हति ॥ ३०३५ ॥

“यद्वा कर्तुरभावेन न स्युर्दोषाः” (तत्त्व० २८८७) इति, अत्राह—
 वाक्यस्येत्यादि । प्रागेवेति श्रुतिपरीक्षायाम् ॥ ३०३६ ॥

१. न—गा० ।

२. चापि निश्चितं—पा०; चाविनिश्चितं—गा० ।

गुणेभ्यश्च प्रमाणत्वं यथा युक्तं तथोदितम् ।
 गुणानां चापरिज्ञाने दोषाभावो न लक्ष्यते ॥ ३०३७ ॥
 स्वतो वाक्यं प्रमाणं तद् दोषाभावोपलक्षितम् ।
 न युक्तमपरिज्ञानाद् दोषाभावो ह्यलक्षणम् ॥ ३०३८ ॥
 न हि दण्डापरिज्ञाने पुंसां दण्डोति लक्ष्यते ।
 तल्लक्षितं स्वतो मानमित्येतच्च पराहतम् ॥ ३०३९ ॥
 दोषाभावः प्रमाभावात् प्रमाणाभिश्चितात्मकः ।
 वाक्यस्य लक्षणं युक्तं परतोऽस्तः प्रमास्थितिः ॥ ३०४० ॥

“तत्रासौकेर्द्धं दृष्टम्” (तत्त्व० २८८८) इत्यादावाह—गुणेभ्य’
 इत्यादि’ । [G. 795] तथोदितमिति । “तत्रापि मुषियः प्राहुः” (तत्त्व०
 २९८७) इत्यादिना ।

यच्चोक्तम्—“स्वतो वाक्यं प्रमाणं च दोषाभावोपलक्षितम्” (तत्त्व०
 २८८९) इति, तदप्ययुक्तम्; गुणानामतीन्द्रियत्वात् तदपरिज्ञाने दोषाभावस्य
 गुणभावत्मकस्य लक्षयितुमशक्यत्वात् । एतदेवाह—दोषाभावो ह्यलक्षणमिति ।
 लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम्, न लक्षणमलक्षणम्, उपलक्षणं न भवतीत्यर्थः;
 अपरिज्ञातत्वादिति भावः ॥ ३०३७-३०३८ ॥

न चापरिज्ञातं लक्षणं भवतीति दर्शयति—न हीत्यादि । किञ्च—भवतु
 नाम दोषाभावो लक्षणम्, तथापि दोष एव; स्ववचनव्याघातप्रसङ्गात् । तथा
 हि—यदि दोषाभावेन प्रामाण्यमुपलक्ष्यते, तदा स्पष्टमेव परतःप्रामाण्ययुक्तं स्यात्,
 ततश्च ‘स्वतः प्रामाण्यम्’ इत्येतद्भ्रमं पराहतं स्यात् । एतदेव स्पष्टयति—
 दोषाभाव’ इत्यादि’ । दोषाभावो यद्यथावाक्येन प्रामाण्येन निश्चितो भवेत्,
 तदाऽसौ लक्षणं भवेत्; अनिश्चितस्य लक्षणत्वयोगात्, अन्यस्य चाभावनिश्चाय-
 कस्य प्रमाणस्यभावात् । ततश्च परतोऽभावात्त्वात् प्रामाण्यं स्फुटतरमेवोक्तं
 स्यात् ॥ ३०३९-३०४० ॥

नृदोषविषयं ज्ञानं तेषु सरसूपजायते ।

न नाम दोषाभावे तु गुणाज्ञाने कथं मतिः ॥ ३०४१ ॥

द्वेषमोहादयो दोषाः कृपाप्रज्ञादिबाधिताः ।

दयाद्यनिश्चये तेषामसरुवं हि कथं गतम् ॥ ३०४२ ॥

तदा न व्याप्रियन्ते' तु ज्ञायमानतया' गुणाः ।

दोषाभावे तु विज्ञेये सत्तामात्रोपकारिणः ? ॥ ३०४३ ॥

(श्लो० वा०, चो० सू० ६७)

यद्येवम्, संशयो न स्याद् विषयंस्ता मतिस्तथा ।

दोषाः सन्त्यस्य नो चेति सन्त्येवेत्याप्तसम्भते ॥ ३०४४ ॥

तत्सन्वेहविपर्यासी भवतश्चात्र कस्यचित् ।

यावद् गुणगणाधार इत्यसौ नावगम्यते ॥ ३०४५ ॥

यदुक्तम्—“नृदोषविषयं ज्ञानं तेषु सरसु न जायते” (तत्त्व० २८९२) इति; तत्राह—नृदोषेत्यादि । यदि नाम गुणेषु सरसु दोषविषयं ज्ञानं नोत्पद्यते, गुणानां परसन्तानवर्तिनामतीन्द्रियत्वात् तदपरिज्ञाने सति दोषाभावनिश्चयो न प्राप्नोति; गुणभावामकत्वाद् दोषाभावस्य । न हि घटविविक्तप्रदेशपरिज्ञाने घटाभावो ज्ञातुं शक्यते ॥ ३०४१ ॥

एतदेव दर्शयति—द्वेषेत्यादि । [G. 796] तेषामिति दोषाणाम् ॥ ३०४२ ॥

अत्र कृमारिलेनोक्तम्—

“तदा न व्याप्रियन्ते तु ज्ञायमानतया गुणाः ।

दोषाभावे तु विज्ञेये सत्तामात्रोपकारिणः ॥”

(श्लो० वा०, चो० सू० ६७)

इत्येतन् तदेत्यादिनाशङ्कते । उपकारिण इति दोषाभावनिश्चयं प्रत्युपकारिणः ॥ ३०४३ ॥

यद्येवमित्यादिना प्रतिबिधत्ते । यदि सत्तामात्रेण गुणा दोषाभावनिश्चयाय व्याप्रियेन्, तदाऽऽप्तसम्भते पुंसि न कस्यन्द् दोषाभावं प्रति संशयविपर्यासी

दोषाभावेऽप्यथाज्ञाने स्वतः प्रामाण्यनिश्चयः ।
 तथापि विमर्तिर्न स्यात् पूर्ववत् तत्र वक्तुरि ॥ ३०४६ ॥
 दोषाभावस्य चाज्ञानादप्रमाद्वयनास्तित्ता ।
 कथं प्रतीयते येन भवेत् प्रामाण्यनिश्चयः ॥ ३०४७ ॥
 अथाप्रमाद्वयासत्ताऽप्रतीतावपि गम्यते ।
 प्रामाण्यं स्वतः एवं च विमर्ति स्यान्न पूर्ववत् ॥ ३०४८ ॥
 किमस्य वचनं मानं किं वाऽमानमथाप्यदः ।

प्राप्तुं, निश्चयेन तयोर्वाचितत्वात् । न चैव भवति । तत् तस्माद् यावद्
 गुणवृत्तान्निश्चयो न जायते, तावद् दोषाभावविपर्ययोः संशयविपर्ययोः भवत एवेति
 न सत्तामात्रेण व्यापियन्ते गुणा ॥ ३०४४-३०४५ ॥

अथापि स्यात्—मा भूद् गुणानां व्यापारो दोषाभावनिश्चयाय, तथाप्य
 निश्चितादेव दोषाभावात् प्रामाण्यनिश्चयो भविष्यतीति । एतदप्ययुक्तम्, पूर्ववत्
 तत्राप्तसम्पत्ते वक्तुरि किमस्य भावप्रसङ्गात् । न हि तद्वाक्यस्य स्वतः प्रामाण्यनिश्चये
 सति तस्मिन् वक्तुरि किमस्य सत्यवादी, न वा, नैव वेति मतिर्युक्ता । विमर्ति
 शब्देनत्र संशयविपर्ययोः विवक्षिता । विपरीताकारा मतिर्विमर्तिरिति वृत्त्या
 संशयस्योभयाशावलम्बित्वेन विपरीताकारसम्भवात् ॥ ३०४६ ॥

यच्चचारमिदमुक्तं कुमारिलेन—

“तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणां भवन्तदभावतः ।

अप्रमाणद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गोऽनपोदितः ॥”

(श्लो० वा०, चो० सू० ६५) इत्यादि,

तदपि दोषाभावनिश्चये सत्यसुप्तमेवेति दर्शयति—दोषाभावनस्येत्यादि ।
 [G 797] यदि हि संशयविपर्ययोः साम्यावपरादभूताभ्यां रहितं ज्ञानं सिद्धयेत्,
 सदा तत्प्रमाणं भवेत् अन्यथाऽपवादसमाकृन्ते विषये कथं सर्गो निविशेत् !
 तयोश्च संशयविपर्ययोर्दोषोपहेतुकत्वाद् दोषाभावनिश्चये तयोर्भावनिश्चयो न
 युज्यते । अप्रमाद्वयनास्तित्तेति । संशयविपर्ययनास्तित्ता ॥ ३०४७-४८ ॥
 तामेव विमर्तिं दर्शयति—किमस्य वचनं मानमित्यादि ॥ ३०४९ ॥

अमानमेव सर्वेषां स्वतःप्रामाण्यनिश्चयात् ॥ ३०४९ ॥
 दोषाभावाप्रमाभावगुणभावेपु त्रिष्वपि ।
 अवश्याभ्युपगन्तव्या प्रतीतिर्नियमादतः ॥ ३०५० ॥
 साऽप्रमाणं प्रमाणं वेत्येषाप्येवं^१ विकल्प्यते ।
 यथार्थनिश्चयायाङ्गमप्रमाणं कथं भवेत् ! ॥ ३०५१ ॥
 प्रामाण्ये परतः प्राप्ते तत्प्रामाण्यविनिश्चयः ।
 कथं वा गम्यते तस्याः प्रतीतेः सा प्रमात्मता ॥ ३०५२ ॥
 बाधकप्रत्ययाभावादिति चेत् सोऽपि किं प्रमा ।
 न वेति दोषः सर्वोऽपि पुनरत्रानुवर्तते ॥ ३०५३ ॥
 प्रामाण्ये परतःप्राप्ता प्रस्तुतस्य प्रमाणता ।
 यथार्थज्ञानहेतुत्वमप्रमाणस्य वा कुतः ॥ ३०५४ ॥

एवं दोषाभावादीनां सत्त्वामात्रेण प्रामाण्यनिश्चयं प्रत्यङ्गभावो न युक्त इति प्रतिपादितम् । इदानीं तेषु निश्चयापेक्षणे परतः प्रामाण्यम्, अन्वस्था च प्रसज्यत इत्येतद् द्वयं विस्तरेण प्रतिपादयन्नाह—दोषाभावेत्यादि । दोषाभावे, अप्रमाण-द्वयाभावे, गुणेषु चावश्यं प्रतीतिः = निश्चयाख्या अभ्युपगन्तव्या; अन्यथा प्रामाण्यनिश्चयायोगादिति प्रतिपादितत्वात् ॥ ३०५० ॥

यदि नामाभ्युपगता, ततः किम् ? इत्याह—सेत्यादि । सैषा त्रिष्वपि यथोक्तेषु प्रतीतिः प्रामाण्याङ्गत्वेनेष्टा—किमप्रमाणम्, साहोस्वित् प्रमाणमिति कल्पनाद्वयम् । यद्यद्यः कल्पः, तदा प्रामाण्यनिश्चयाङ्गं न प्राप्नोति; स्वयमप्रमाण-त्वात् । न क्षममाणत्वेन गृहीतः साक्षी व्यवहारे निश्चयाङ्गं भवति ॥ ३०५१ ॥

अथ द्वितीयः पक्षः, तदा परतस्तस्य विवक्षितस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः, अन्वस्थादोषश्च । [G. 798] तामेवान्वस्थां प्रतिपादादपिपुः सन् पृच्छति—कथं वेत्यादि । सोऽपीति बाधकप्रत्ययाभावः ॥ ३०५२—३०५३ ॥

कथमसौ दोषोऽप्रामाण्यनुवर्तते ? इत्याह—प्रामाण्य इत्यादि । सुबोधम् ।

अस्यापि गम्यते केन प्रामाण्यमिति चिन्त्यते ।
 बाधकप्रत्ययासत्त्वादित्यनिष्ठा प्रसज्यते ॥ ३०५५ ॥
 तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।
 अप्रमाणद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गोऽनपोदितः ॥ ३०५६ ॥
 (श्लो० वा०, श्लो० सू० ६५)
 सर्वत्रैवं प्रमाणत्वं निश्चितं चेदिहाप्यसौ ।
 पूर्वोदितो दोषगणः प्रसक्ता चानवस्थितिः ॥ ३०५७ ॥
 दोषाभावे प्रमासत्त्वमितीदं च निषेधनम् ।
 केवलं यदि कल्प्येत तत्सिद्धिर्नैव सम्भवेत् ॥ ३०५८ ॥

अस्यापीति बाधकप्रत्ययाभावस्य ॥ ३०५४-३०५५ ॥

किञ्च—“तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावः” इत्यादिना प्रदर्शितेन न्यायेन
 यदि सर्वत्र प्रामाण्यं निश्चीयते, तदा पूर्वमेव प्रमाणं परतोऽभ्युपगतं स्यात्,
 अनवस्था च । तद्दर्शयति—तस्मादित्यादि । पूर्वोदित इति । गुणादीनां पर-
 सन्तानवर्तिनामवर्तिनस्यातीन्द्रियत्वात् तदनिश्चये दोषाभावस्याप्यनिश्चयात्-
 प्रमाणद्वयासत्त्वमप्यनिश्चितमिति न गुणद्वयं प्रामाण्यं सिद्धयेत् । अथ ते
 सत्त्वमात्रेणोपकारकाः, तदा विमर्तिनं स्यादित्येवमादिदोषगणं सर्वत्र प्रसज्यते ॥
 ३०५६-३०५७ ॥

अपि च—“तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावः” इत्यादिना यत् प्रामाण्यं
 निश्चयात्तत्त्वेनोक्तम्—अप्रमाणद्वयासत्त्वं दोषाभावात्तत्त्वेतद् द्वयम्, तत्किं प्रसज्यमिति-
 वेधमात्रमिष्टम् ? आदोस्वित् पशुंशात्मकम् ?—इति कल्पनाद्वयम् । प्रथमपक्षे
 दोषात्—दोषाभावात् इत्यादि । यदि प्रसज्यमितिपेधमात्रमिष्टम्, तदा तस्य
 सिद्धिर्नैव सम्भवेत् । तथा हि—तस्य [८ ७११] स्वतो वा सिद्धिर्भवेत्, परतो
 वा; स्वतोऽपि सिद्धिर्भवन्ती स्वयं प्रकाशात्मतया वा भवेत्, निश्चयजननाद्
 वा, परतोऽपि कदाचिदुपलम्भाद् वा भवेद्, अनुपलम्भाद्वा—इति पक्षाः । न
 तावन् स्वतः प्रकाशात्मतया सिद्धिर्भवेत्, तस्यानुपलम्भात् प्रकाशात्मतया
 वस्तुपर्मत्वात् । ज्ञानमेव हि प्रकाशात्मतया स्वसंवित्या सिद्धयति, न तु वस्तु-

अभावानुपलम्बेन^१ तत्सिद्धिर्नावकल्प्यते ।
 अनवस्थितिदोषाच्च न युक्तानुपलम्बतः ॥ ३०५० ॥
 दोषाप्रमाद्वयासत्ता गम्यतेऽनुपलम्बतः ।
 उपलम्बस्य नास्तित्वमन्येनेत्यनवस्थितिः ॥ ३०६० ॥
 पर्युदात्तात्मकं तच्चेत् तद्विविक्तान्यदर्शनात् ।
 दोषाभावापरिज्ञानं गुणज्ञानात्मकं भवेत् ॥ ३०६१ ॥
 विवक्षितप्रमाज्ञानस्य रूपं च प्रसज्यते ।
 यप्रमाणद्वयासत्त्वज्ञानं तद्व्यतिरेकि च ॥ ३०६२ ॥

स्वभावनिर्षेधमात्रलक्षणोऽभावः^२ । नापि निश्चयजननात् स्वनस्तस्य सिद्धिः; सर्व-
 सामर्थ्यविरहलक्षणत्वादभावस्य जनकत्वानुपपत्तेः । जनकत्वे वा वस्तुस्त्व-
 मसङ्गात् । तन्मानाशेषानिश्चयन्येन सहकारिनिर्षेधत्वात् तन्मात्रभाविनः कार्यस्या-
 निराममसङ्गात् ।

परतोऽप्युपलम्बान् तस्य सिद्धिर्नावकल्प्यते, कुतः ? अभावान् =
 अभावात्मकत्वान्, उपलम्बस्य भावविषयत्वान् । नान्यनुपलम्बजनस्य सिद्धिः;
 अनवस्थाप्रसङ्गात् । तथा हि—अनुपलम्बोऽप्यभावमात्मकत्वात् कथं सिद्ध इति
 त्वेवापीयम्—स्वतः, परत इति चिन्ताऽवतरत्येव । न तावत् स्वतः; यथोक्तदोष-
 मसङ्गात् । नापि परतः; अनवस्थादोषान् ॥ ३०५८—३०५९ ॥

सामेयानवस्थां दर्शयति—दोषाप्रमाद्वयासत्त्वोत्यादि । दोषाच्च अनव-
 द्यं च, तयोरसत्तेति समासः ॥ ३०६० ॥

द्वितीयेऽपि पर्युदात्तात्मके दोषमाद—पर्युदात्तात्मकं तथेदित्यादि ।
 दोषभावो हि पर्युदात्तत्वात् गुणान्तर एव मतेः, तत्र च तद्विज्ञानमपि गुण-
 न्तरमकं भावति, तत्र नेष्टम्; “तत्र न स्यादपिपन्ने तु” इत्यमानुष्या गुणा”
 (तत्त्व० ३०४३) इति । G. ४७७) इत्यन्तः । अनवस्थाद्वयासत्त्वमपि

१. अनुपलम्बेन—इत्यपि पाठः ।

२. अस्तोऽभावः—२० ।

३. च—५९, ५० ।

अप्रमाद्वितयासत्त्वे ज्ञाते स्वातन्त्र्यतोऽथ वा ।
 परिशिष्टः प्रमात्मेति भवतो निश्चयः कुतः ॥ ३०६३ ॥
 अन्यथानुपपत्त्या चैतन्वर्थोपत्तितो भवेत् ।
 अनुमातोऽन्यतो वापि स्यादेवं निश्चयोऽन्यतः ॥ ३०६४ ॥
 अस्मादेव च ते न्यायादप्रामाण्यमपि स्वतः ।
 प्रसक्तं शक्यते वक्तुं यस्मात् तत्राप्यवः स्फुटम् ॥ ३०६५ ॥
 तस्माद् दोषेभ्यो गुणानामभावस्तदभावतः ।
 प्रमाणरूपनास्तित्व तेनोत्सर्गोऽनपोदितः ॥ ३०६६ ॥
 यस्मादुत्सर्गभावोऽयं विवक्षामात्रनिमित्तः ।
 शक्योऽभिधातुं विस्पष्टप्रमाणेऽपि मानवत् ॥ ३०६७ ॥
 यतो चाधात्मकत्वेन बुद्धेः प्राप्ता प्रमायता ।
 यथार्थज्ञानहेतुत्वगुणज्ञानादपोद्यते ॥ ३०६८ ॥

पर्युदासपक्षे प्रमाणात्मकमेवावतिष्ठते, सतदनाममाणद्वयासत्ताज्ञानमपि विवक्षित-
 प्रमाज्ञानस्वरूप प्रसज्यते, तदश्च "अप्रमाणद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गोऽनपोदितः"
 (तत्त्व० ३०५६) इति न युज्यते, दुःखित्वात् । तथा हि—सत्यैव प्रमा-
 णत्वेन निदिचतन्नात् तस्य प्रमाणत्व निदिचीयत इति हेतुहेतुमद्भावेन वाक्यार्थो
 दुःखित्वात्; अन्यतिरेकान् । किञ्च—हेतुहेतुमतोर्भेदान् सद्गततिरेक =
 प्रमाणपरिज्ञानव्यतिरेकि अप्रमाणद्वयासत्ताज्ञान प्रसज्यते । न च पर्युदासात्म-
 कस्य सद्गततिरेकित्वा युक्त्य, गत्यन्तराभावान् । अप्रमाद्वितयामन्चे ज्ञात
 इत्यादिनाम्युपगम्य प्रमाद्वयासत्तासिद्धि परमनेनैव परत प्रामाण्य प्रतिपादयति—
 अन्यथानुपपत्त्येति । संशयविध्यासांम्यामन्यन्व ज्ञानम्य न्वत प्रामाण्यं मुक्त्वा
 गत्यन्तरासम्भवात् ॥ ३०६१-३०६४ ॥

"तस्माद् गुणम्य" (तत्त्व० ३०५६) इत्यादिनोक्तम्य न्यायम्यानेकान्ति छर्वं
 प्रतिपादयताह—अस्मादेव चेयादि । अद इति पठन् । किं वच्छक्यते वक्तुम् ?

१. तस्मादेव—पा०, ११० ।

२-३. अस्मादुत्सर्गो—खे० ।

३. पा०, ११० गुणम्य रोनांति ।

गुणञ्चाज्ञायमानत्वान्नाप्रामाण्यमपोद्यते ।
 अनपोदितसिद्धं च स्वतस्तदपि संस्थितम् ॥ ३०६९ ॥
 दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु शङ्क्यते ।
 कर्तुर्वेदेऽपि सिद्धत्वाद् दोषाशङ्का न नास्ति नः ॥ ३०७० ॥
 अतो यदनपेक्षत्वाद् वेदे प्रामाण्यमुच्यते ।
 तदसिद्धं यतः सोऽपि कर्त्तारं समपेक्षते ॥ ३०७१ ॥
 यदि संवादिविज्ञानं न वा हेतुविशुद्धता ।
 निश्चिता संशयोत्पत्तेस्तदा वेदे न मानता ॥ ३०७२ ॥
 अन्यस्यापि प्रमाणत्वे एवम्भूतंय सङ्गतिः ।
 कारणं कल्प्यते यस्माद् निश्चयस्तन्निवन्धनः ॥ ३०७३ ॥

इत्याह—तस्मादित्यादि । मानयदिति सप्तम्यन्ताद्धृतिः । तदपीति अप्रामाण्यम् ।
 शेषं सुबोधम् ॥ ३०६५—३०६९ ॥

“दोषाः सन्ति न सन्ति” (तत्त्व० ३०४४) इत्याद्याह—दोषा
 इत्यादि । [G. 801] श्रुतिपरीक्षाया वेदस्य कर्तुः प्रसाधितत्वात् कर्तु-
 रभावदित्यसिद्धम्, तेन प्रेक्षावतामस्माकं वेदे दोषाशङ्का न नास्ति, अपि
 त्वत्पेव ॥ ३०७० ॥

“अतो यदनपेक्षत्वात्” (तत्त्व० २८९५) इत्याह—अत इत्यादि ।
 सोऽपीति वेदः ॥ ३०७१ ॥

“वेदायेंऽन्यममाणैर्या” (तत्त्व० २८९६) इत्याद्याह—यदि मंत्रादि
 रिज्ञानमित्यादि । यद्यर्थक्रियासंवादिज्ञानं कारणविशुद्धिज्ञानं च द्वयमप्येतत्
 प्रामाण्यनिश्चयकारणं वेदे नास्तीक्यते, तदा निश्चयहेतुर्वैकल्याद् वेदे प्रामाण्य-
 निश्चयो न प्राप्नोति; कारणमन्तरेण कार्यस्थासम्भवात् ॥ ३०७२ ॥

“अन्यस्यापि प्रमाणत्वे” (तत्त्व० २८९७) इत्याह—अन्यस्यापी-
 त्यादि । एवम्भूतंवेति संवादगुणपरिज्ञानलक्षणा । अत्र चानवस्थादोष पूर्वमेव
 परिक्षतः । तस्माद् यत् प्रमाणं न तत् प्रमाणान्तरसङ्गतिमपेक्षत इत्येवद्वेदोक्तान्तिरूपः;
 निश्चयार्थं प्रमाणान्तरस्यापेक्षणात् ॥ ३०७३ ॥

स्थिते हि तस्य मानत्वे निश्चयः फ्रियतेऽनया ।
 न त्वपूर्वं प्रमाणत्वमनया तस्य जन्यते ॥ ३०७४ ॥
 सकृद्भातविनष्टे च स्यादेवार्थे प्रमाणता ।
 अनिश्चितेऽपि सास्त्येव निश्चयोऽप्युदितमात् ॥ ३०७५ ॥
 यदि कारणानुद्धत्वं^१ यिज्ञानं^२ निश्चयस्ततः ।
 यदि चार्थक्रिया प्राप्ता साक्षाद् दाहादिलक्षणा^३ ॥ ३०७६ ॥
 यद्वाऽन्यासप्रती वृत्तिनिरपेक्षा फलोदये ।
 सर्वोपायत्रियोगे तु न प्रमाणविनिश्चयः ॥ ३०७७ ॥
 अतः प्रमाणता तस्मिन् विद्यमानाप्यनिश्चिता ।
 अविद्यमानकल्पेति त्वास्त्योत्पद्यति ॥ ३०७८ ॥

एतदेव दर्शयति— स्थिते हीत्यादि । एतन्नैतदपि प्रयुक्तं भवति—“यत्रापि स्यात् परिच्छेद प्रमाणैरुत्तरे” (तत्त्व० २८९८) इत्यादि । न ह्यन्यतो माननिदर्शये तस्य पूर्वस्य ज्ञानम्यार्थप्राप्यशकिलक्षण मानत्वमपैति ॥ ३०७४ ॥

“सकृद्भातविनष्टे च भवेत्तार्थे प्रमाणता” (तत्त्व० २८९९) इत्यत्राह — सकृदित्यादि । सेति मानता ॥ ३०७५ ॥

[G. ४०२] उदितमेव कम दर्शयन्नाह—यदि कारणानुद्धत्वमित्यादि^४ । यदि चार्थक्रिया प्राप्तेः । तदा निश्चयस्तत इति मूलेन सम्बन्ध । ननु चार्थक्रियाज्ञानमन्यविषयत्वात् पूर्वविषयप्रामाण्यस्य सिद्धिस्ततो न युक्ता । तथा हि—अत्रपदिद्वयसम्भवाच्चलविषय रोचनज्ञान रूपमात्रमादि, स्वान्वयार्थक्रियाज्ञानं^५ तु स्पर्शमात्रगोचरमिति कथमन्यत्रात्रज्ञानं ज्ञानमन्यविषयस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं साधयेद्, अत्रिसकृत्वात् । नैव दोष, एकमन्यवर्तितो विषयद्वयस्याविनाशवादन्यत्रात्रमपि ज्ञानमन्यविषयस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं साधयति । न हि तीरूपस्यैव विनिर्माणेन वर्तते, एकसामग्र्यधीनत्वात् । तत्र पूर्वस्य ज्ञानम्यार्थेऽ-

१-१. अनुद्धत्वादिशत—ता०, सा० । २. यज्ञानं—ता०, मातारि०—ता० ।

३. अनुद्धत्वादीत्यादि—ता०, ग० । ४. मन्वावर्धं—ता० ।

५. योषदेद्—ता०, पा० ।

श्रोत्रबुद्धेरपि व्यक्ता नेत्रादिमत्तिसङ्गतिः^१ ।

एकसामप्रचधीनं हि रूपशब्दादि वृत्तंते ॥ ३०७९ ॥

परस्परादिनिर्भागात् सन्तत्यान्योऽन्यकारणम् ।

तेषामस्त्येव सम्बन्धस्तदेवं सुपरिस्फुटम् ॥ ३०८० ॥

तद्वियामपि तद्द्वारा धूमेन्धनविकारवत् ।

श्रोत्रधीस्तत्प्रमाणं स्यात् तदन्यमत्तिसङ्गतेः ॥ ३०८१ ॥

पर्ययरूपेण प्रवृत्तिदर्शनादुत्तरकालभाविनस्तद्विषयाविनामृतस्पर्शादिभिः शानान्न निश्चयोत्पत्तिरपेक्ष्यते । नन्वेवमपि क्षणिकत्वात् सर्वभावानां पूर्वज्ञानपरिगृहीतरूपा-
विनामाविस्मयं^२ नैवोत्तरज्ञानप्रवृत्त्या विपर्ययित इति कथं ततो विनिश्चयः ? नैष दोषः; उत्तरेषां व्यादिक्षणानां पूर्वज्ञानगृहीतै रूपादिक्षणैरविशिष्टार्थक्रियाबाध्या-
यामभिन्नयोगक्षेमत्वादव्यमेव व्यवक्ष्यते । न ह्यर्थादर्शनानां क्षणैर्न्यवहारः ।
अथ वा—पूर्वज्ञानपरिच्छिन्नरूपाद्यर्थाविनाभावादुत्तरज्ञानविषयस्य तत्करणतया सत्यपि
भेदव्यवहारे ततो निश्चयो न विरुध्यते ॥ ३०७६-३०७८ ॥

यदुक्तम्—“श्रोत्रधीश्चाप्रमाणं म्याव” (तत्त्व० २८९०) इत्यादि,
तत्राह—श्रोत्रबुद्धेरित्यादि । [G. 803^१ इतराभिदचक्षुरादिधीमिरसङ्गतिर्नैव
सिद्धा । तथा हि—वीणादिशब्दस्य तत्सम्बन्धिनश्च रूपादेरेकतामस्यपीनत्वात्
परस्पराभिर्निर्भागलक्षणो^३ धूमेन्धनविकारयोरिव सम्बन्धोऽस्त्येव । प्रबन्धवृत्त्य-
पैश्यां च पूर्वपूर्वः कलापोऽन्यम्योत्तरोत्तरस्य कारणं भवतीति साक्षात्
कार्यकारणभावलक्षणोऽपि सम्बन्धोऽस्त्येव । तत्रश्च तद्मादिणामपि ज्ञानानां
तद्द्वाराङ्कपारम्पर्येण सम्बन्धोऽस्ति । तत् तस्माच्छ्रोत्रधीः प्रमाणं भवत्येव;
तदन्यामिश्चक्षुरादिमतिभिर्वधोक्तसम्बन्धसद्भावात् । तथा हि—दूराद् वीणादि-
शब्दाश्रयणात् तदर्थिनी देण्वादिशब्दसाभर्थादुपजातसंशयस्य पुंसः प्रवृत्तौ
वीणारूपदर्शनाद् यः प्रागुपजातः संशयः—किमयं वीणाच्यनि., तत वैशुगीता-

१. नेत्रमिरसङ्गतिः—गा० ।

२. स्पर्शां—पा०, गा० ।

३. स्पर्शाभिर्भागो—पा०, गा० ।

साधनान्तरजन्या तु बुद्धिरेषा विनिश्चिता ।
 हेत्वन्तरकृतज्ञानसंवादस्तेन वाञ्छयते ॥ ३०८२ ॥
 एवं नानेन्द्रियाधीनविज्ञानान्तरसङ्गतिः ।
 प्रत्यक्षे कारणं क्लृप्ता वेदे त्वेषा न दृश्यते ॥ ३०८३ ॥
 तथा हि सलिलज्ञानमाद्यमुत्पद्यतेऽक्षिजम् ।
 पानसनादादिनिर्भासं जिह्वाकायाश्रितं परम् ॥ ३०८४ ॥
 एकेनापि तु वाजयेन देशकालनराविषु ।
 लभ्यते नार्थसंवादः सर्वस्मिन् संशयोदयात् ॥ ३०८५ ॥
 अग्निहोत्राद् भवेत् स्वर्गं इतीत्यं श्रूयते समम् ।
 निरवपाङ्गविषुक्तं हि शब्ददर्दुरमात्रकम् ॥ ३०८६ ॥

विशब्द इति, स व्यावर्तते । यत्र च देशे मृदन्नादिप्रतिशब्दश्रवणात् मृत्त्वस्य
 तद्वर्षाधिगतिर्न भवति, तत्र विसंवादादप्रामाण्यं प्रत्येति ॥ ३०७९—३०८१ ॥

“साधनान्तरजन्या तु बुद्धिर्नास्ति द्वयोरपि” (तत्त्व० २९०१) इत्याद्य-
 वाह—साधनान्तरेत्यादि । एषेति वीणादिरूपप्राहिणी ॥ ३०८२ ॥

“यथा त्वेकेन्द्रियाधीनविज्ञानान्तरसङ्गतिः” (तत्त्व० २९०२) इत्याद्य-
 वाह—एवमित्यादि । एषा न दृश्यते इति । नानेन्द्रियाधीना विज्ञानान्तर-
 गतिः ॥ ३०८३ ॥

कथमसी प्रत्यक्षे कारणं क्लृप्ता ? इत्याह—तथा हीत्यादि । असितमिति
 रूपविषयं चक्षुर्विज्ञानमित्यर्थ । परमिति उत्तरकालभावि ॥ ३०८४ ॥

“एकेनैव हि वाजयेन” (तत्त्व० २९०३) इत्याद्यवाह—एके-
 नापीत्यादि । [G 004] अनेनासिद्धतामर्थसंवादस्याह । तथाहि—‘अग्निहोत्रात्
 स्वर्गो भवति’ इत्यतो वाक्यात् प्रेषावनो निष्ययकारणमात्रात् संशयो जायते एवेति
 न देशकारादौ संवादसिद्धिः ॥ ३०८५—३०८६ ॥

१. मन्दरद्वारं—पा० ।

२. अन्तराङ्गतिः—पा०, गा० ।

स्वर्गादौ मतभेदश्च विप्राणामपि दूरयते ।
 लभ्यते नार्थसंवादः तस्माद्विह नरादिषु ॥ ३०८७ ॥
 चोदनाजनिते ज्ञाने दाढर्चं प्रागपहस्तितम् ।
 सन्दिग्धो हि तथाभावस्तद्प्राह्यस्यान्यसाम्यतः ॥ ३०८८ ॥
 असर्वदाशिभिर्विप्रैः कुत एतद् विनिश्चितम् ।
 चोदनाजनिता बुद्धिः सर्वसंवादिनीति च ॥ ३०८९ ॥
 निश्चितोक्तानुमानेन प्रत्यक्षस्यापि मानता ।
 शुद्धकारणजन्यत्वात् तत् प्रमाणं तदन्यवत् ॥ ३०९० ॥

नापि नरान्तरे सर्वत्र संवादो लभ्यत इति दर्शयन्नाह—स्वर्गादावि-
 त्यादि । तथा हि—मनुष्यातिशायिपुरुषविशेषनिकेतः सुमेरुगिरिशिखरादिदेश-
 विशेषोऽधिमानुपसृष्टाधिष्ठानो नानोपकरणसमृद्ध स्वर्ग इति निरुक्तकारावयो
 वर्णयन्ति । प्रीतिविशेषो मनुष्याणामेव स्वर्ग इति मीमांसकाः । यागोऽपि
 विप्रतिपत्तिर्हश्यते—श्रूयते हि पुराकाले पिष्टमयः पशुर्येनायजन्त यज्वान इति,
 अग्नैस्तु दुरात्मनिर्निष्कृष्यै प्राणिविशेष एव पशुरिति वर्णितम् ॥ ३०८७ ॥

“तस्माद् दृढं यदुत्पन्नम्” (तत्त्व० २९०४) इत्याह—चोदना-
 जनित इत्यादि । प्रागिति श्रुतिपरीक्षायाम् । अन्यसाम्यत इति ।
 ‘अग्निहोत्रात् स्वर्गो न भवति’ इत्यादिष्वैर देयवननसमुद्भूतप्रतीक्षा तुल्यत्वात् ॥
 ३०८८ ॥

किञ्च—चाद्मात्रमेतद् भवताम्, यथा—चोदनाजनिता बुद्धिर्देशादिषु न
 विसंबदतीति दर्शयति—असर्वदाशिमिरित्यादि ॥ ३०८९ ॥

“साध्या न चानुमानेन” (तत्त्व० २९०५) इत्यादावाह—निश्चिते-
 त्यादि । अनिष्टपत्तिर्हि प्रसङ्ग उच्यते, न च प्रत्यक्षस्यानुमानतः प्रामाण्य-
 सिद्धिर्नेष्टा, येन प्रसङ्गापादनं स्यात् । यथा चानुमानेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं
 साध्यते, तथा पूर्वमुक्तम् । तदेव स्मारयति—शुद्धकारणजन्यत्वात् तत् प्रमा-
 णमिति । तदन्यवदिति सन्निकृष्टविषयमादिप्रत्यक्षवत् ॥ ३०९० ॥

सर्वस्य च न साध्येय प्रमाणान्तरत प्रमा ।
 यस्मादर्थक्रियाज्ञाने भ्रान्तिर्नास्तीति साधितम् ॥ ३०९१ ॥
 आत्मकार्याख्यलिङ्गाच्च निश्चिताव्यभिचारत ।
 जायमानेऽनुमानेऽपि भ्रान्तिरस्ति न काचन ॥ ३०९२ ॥
 क्वचित् तु विविधभ्रान्तिनिमित्तबलभाविनी ।
 भ्रान्तिरस्त्यर्थतेऽनेन यस्मात् तत्र न निश्चय ॥ ३०९३ ॥
 अव्यक्तव्यक्तिकत्वेन व्यक्तोऽर्थो न प्रसिद्धयति ।
 परप्रत्यक्षवत् तस्माज्ज्ञान ज्ञातमितोप्यताम् ॥ ३०९४ ॥

[G 805] "प्रमाणानां प्रमाणत्व येन चान्येन साध्यते" (तत्त्व०
 २९०६) इत्यादावाह—मर्त्यस्येत्यादि । यथा चार्थक्रियाज्ञाने भ्रान्तिर्नास्ति,
 तथा पूर्वम् 'उच्यते वस्तुसवादे' (तत्त्व० २९५८) इत्यादिना प्रसाधितम् ।
 तेनार्थक्रियाज्ञानसवादात् प्रामाण्ये नानयम्या भवति ॥ ३०९१ ॥

अनुमानेनापि साध्ये न भवत्येवेति दर्शयति—आत्मेत्यादि । आत्मा
 च स्वभाव कार्यं चेति तथोक्तम्, तदारथा यस्य लिङ्गस्येति विग्रहः ।
 निश्चितोऽव्यभिचारो यम्य लिङ्गस्य तन् तथोक्तम् । एतदुक्तं भवति—तादात्म्य
 तदुत्पत्तिसम्बन्धम्या प्रतिबद्धस्वभावकार्याग्यलिङ्गनिश्चयकलेनोपज्ञायमानमनुमान
 विग्रहकारणमायात् स्वत एव प्रमाणमिति गानयम्या ॥ ३०९२ ॥

'अन्येनासाधितं चेत्' (तत्त्व० २००७) इत्यादावाह—क्वचिदित्यादि ।
 अन्यसादननिश्चयकारणम्याभावात् क्वचिद्ये प्रत्यक्षे भ्रान्तिरत्ययन इति न
 तस्य सिद्धयेद् म्वन एव प्रमाणता ॥ ३०९३ ॥

"प्रमाणं ग्रहणात् पूर्वं स्वरूपेण प्रतिष्ठितम्" (तत्त्व० २९०९)
 इत्यादावाह—अव्यक्ततेत्यादि । अव्यक्ता व्यतिर्यग्यार्थस्य स तथोक्तः ।
 अव्यक्तं हि ज्ञान ज्ञानस्यम्, तदभावे सर्वज्ञानपसज्ञान । तथा हि—अर्थाभिव्यक्ति
 रेव ज्ञानमुच्यते, नान्यत्, तस्याध्याभिव्यक्ते षोभत्येऽर्थम्यापि परोक्षत्वमसङ्ग,
 यथा परसन्तानवर्तिप्रत्यक्षा, यम्यार्थम्याव्यक्तव्यक्तित्वात् । प्रयोग — यद्यम्या
 व्यक्तव्यक्तिक वस्तु, तन् तस्य प्रत्यक्ष न भवति, यथा परसन्तानवर्तिनेव प्रत्यक्षेण

स्वयं तु जडरूपत्वाच्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः ।

गृह्यन्ते विषया नैवं तेषां ज्ञाने तु हेतुता ॥ ३०९५ ॥

तेनात्र ज्ञायमानत्वं प्रामाण्यं उपयुज्यते ।

विषयानुभवो यस्मादज्ञातात्वं लभ्यते ॥ ३०९६ ॥

विषयीकृतमन्यस्य । अव्यक्तव्यक्तिकं च विवादास्पदीभूतं विज्ञानं कस्यचिदिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । न चानैकान्तिको हेतुः; तस्य वस्तुनो व्यक्त्युत्पादमन्तरेण प्रत्यक्षत्वे सर्वेषां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न चैवं भवति, तस्माद्विपर्ययः ॥ ३०९४ ॥

[G 806] “यथा चाविदितैरेव” (तत्त्व० २९१०) इत्याद्याह— स्वयमित्यादि । विषयवज्जडरूपत्वाच्चक्षुरादीनां न विषयग्रहणं मुख्यतोऽस्ति, केवलं विज्ञानं प्रति हेतुभावमात्रेण तेषां विषयग्रहणं कल्पितमित्यज्ञातैरेव तैर्विषयज्ञानोत्पादकतया विषया गृह्यन्ते इति स्यात् । न त्वेवं विज्ञानेन विषयस्य किञ्चित् क्रियते, येनज्ञातमपि चक्षुरादिवद् विषयं गृह्यतीति स्यात् । अभिव्यक्तिः क्रियत इति चेत् ? न; ज्ञानपर्यायत्वात् । अभिव्यक्तिः, उपलब्धिः, परिच्छिन्तिः, सचेदनमित्येवमादयः पर्याया उच्यन्ते, नार्थान्तरम् । न च स्वात्मनः करणं युक्तम्; स्वार्तमनि कारित्रविरोधात् । उत्पन्नानुत्पन्नावस्थयोः सदसत्त्वाच्च । तथा हि— उत्पन्नं वा ज्ञानमात्मानं कुर्वाद्, अनुत्पन्नं वा ? न तावदुत्पन्नम्; तदात्मनोऽप्येकयोगक्षेमतयोत्पन्नत्वात् । न च यो येन सहैकयोगक्षेमो न भवति स तत्स्वभावो युक्तः, अतिप्रसङ्गात् । न चोत्पन्नस्य स्वभावस्य करणं युक्तम्; अतिशयस्याभावात्, वरणाविगमप्रसङ्गाच्च । नाप्यनुत्पन्नमिति पक्षः, असत्त्वात् । न ह्यसतो व्यापारो युक्तः; तस्य सर्वसामर्थ्योपाख्याविरहलक्षणत्वात् । व्यापारे सत्यसत्त्वहानिप्रसङ्गात् । इदमेव हि सत्त्वलक्षणं यदर्थक्रियाकारित्वम् । तस्मात्प्र साम्यं दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकेन ॥ ३०९५ ॥

“तेनात्र ज्ञायमानत्वम्” (तत्त्व० २९११) इत्याद्याह— तेनात्रेत्यादि ॥ ३०९६ ॥

एतावत् तु भवेदत्र ग्रहणेऽपि स्वसंविदः ।

• भ्रान्तिकारणसद्भावात् तथात्वे न विनिश्चयः ॥ ३०९७ ॥

तदा धार्थतया भावोऽप्यस्मान्निर्वावसीयते ।

सादृश्यादुपलम्भेन तदग्यारोपसम्भवात् ॥ ३०९८ ॥

आभ्यासिकं यथा ज्ञानं प्रमाणं गम्यते स्वतः ।

मिथ्याज्ञानं तथा किञ्चिदप्रमाणं स्वतः स्थितम् ॥ ३०९९ ॥

बाधकारणदुष्टत्वज्ञानेऽप्युक्ताऽनवस्थितिः ।

तावता तस्य मिथ्यात्वं ग्रहीतुं तत्र पार्यते ॥ ३१०० ॥

ननु च यदि ज्ञानं स्वसंविदा स्वत एव सिद्धम्, तर्हि स्वत एव ज्ञानं प्रमाणम् ! इत्याशङ्क्याह—एतावदित्यादि । न ह्यनुभूतमित्येव सर्वात्मना निश्चयो जायते; कारणान्तरापेक्षत्वाच्चिश्चयोत्पत्तेरिति बहुधा प्रतिपादितम् । तेन गृहीतमपि ज्ञानस्य स्वसंविदोऽर्थप्रमाणसामर्थ्यं भ्रान्तिकारणस्याप्रमाणसारूप्यानभ्यासादेः [G, 807] सद्भावादिध्वमानुत्पत्तेरनिश्चितमित्युच्यते; निश्चयानुभवयोर्भेदात् । तस्य समारोप-व्यवच्छेदेन परतः प्रामाण्यमिष्टमित्यदोषः । यथोक्तम्—“स्वरूपस्य स्वतो गतिः, प्रामाण्यं व्यवहारेण” (प्र० वा० १. ६-७) इति । तथात्व इति प्रामाण्ये ॥ ३०९७-३०९८ ॥

“अभ्रमाणं पुनः स्वार्थे” (तत्त्व० २९.१२) इत्यादावाह—आभ्यासिक-मित्यादि । अभ्यासे भवमाभ्यासिकम् । यथाऽभ्यासवत्यात् प्रामाण्यं क्वचित् स्वत एव निधीयते इत्युक्तम्, तथा मिथ्यात्वमपि कस्यचित् स्वत एवावसीयते । तथा च हृदयन्त एव तैमिरिकादयः केचिदभ्यासवत्यात् केशोष्णकादिविज्ञानमुत्पाद-समन्तरमेव मिथ्यात्वेन निधिन्वन्तः ॥ ३०९९ ॥

“तदत्राप्यभ्यासाभावे पीर्यथा दुष्टकारणे” (तत्त्व० २९.१३) इत्यादावाह—बाधकारणेत्यादि । उभ्रतेति—

“तथा हि बाधकभावात् प्रमाणं भवतीत्यते ।

बाधाभावोऽप्यभाषाम्य प्रमाणान्तरमित्यते ॥”

(तत्त्व० ३००३) इत्यादिना ।

उत्पत्त्यवस्थमेवेदं प्रमाणमिति मीयते ।
 न तावद्विकल्पत्वादनष्टेश्चात्मसचिदः ॥ ३१०१ ॥
 नापि ज्ञानान्तरेणैव तत्कालेऽसन्निधानतः ।
 तस्याप्यव्यक्तभावत्वादनष्टापत्तितोऽपि वा ॥ ३१०२ ॥
 वेदे तु^१ बाधकं मानमुक्तमेवानुमात्मकम् ।
 तदुक्तात्माद्यपोहेन तस्मान्मानं न युज्यते ॥ ३१०३ ॥
 पौरुषेयत्वसिद्धेश्च ब्रह्मज्ञा वुष्टनिमित्तता ।
 बह्वैरिव स्वतः शक्तिमित्याजानेषु वा भवेत् ॥ ३१०४ ॥

तदिति तस्मात् ॥ ३१०० ॥

'उत्पत्त्यवस्थं चैवेदं प्रमाणमिति मीयते' (तत्त्व० २९१४) इत्यत्राह—
 उत्पत्त्यवस्थमित्यादि । उत्पत्त्यवस्थया किमालनैव प्रमाणमिति निश्चीयते ?
 आदौस्विद् विज्ञानान्तरेण सहकालभाविना ? यदोचरकालभाविना ?—इति पश्चात् ।
 तत्र न तावदात्मैव, सर्वज्ञानानामात्मनि निर्विकल्पत्वात् प्रमाणमित्येव ग्रहण-
 नुपनम् । नापि परेण सवेदनं ज्ञानस्येष्टम्, नित्य बुद्धे परोक्षत्वाभ्युपगमात् । नापि
 ज्ञानान्तरेण समानकालभाविना, युगपद्विज्ञानद्वयानुत्पत्तेः । नापि भिन्नकालभाविना,
 तस्यापि ज्ञानान्तरस्यासिद्धौ^२ तद्ग्राह्यमपि ज्ञानस्याव्यक्तव्यक्तिकत्वेनासिद्धे
 तस्यापि ज्ञानान्तरेण सिद्धाविष्यमाणायामनवस्थाप्रसङ्गात् ॥ ३१०१-३१०२ ॥

[G. 808] "अतो यत्रापि मित्यात्वम्" (तत्त्व० २९१५) इत्यादा-
 वाह—वेदेऽपीत्यादि । न हि साधर्म्यमात्रं बीद्वैषेदे बाधकं प्रमाणमुच्यते,
 किं तर्हि ? तदुक्तम्यात्मसामान्यादे पदार्थस्य प्रमाणबाधनात् । एतच्चैवम
 परीक्षादीं प्रतिपादितम् ।

किञ्च—श्रुतिपरीक्षाया वेदाना पौरुषेयत्वस्य साधितत्वात्, सत्यपि
 वा अपौरुषेयत्वे दावबह्यादिवन्मिव्यात्वकारणतासम्भवात्, अप्रामाण्यस्य सम्भा-
 व्यत इत्येवमुच्यते, न साधर्म्यमात्रम् ।

१ ऽपि—पा०, गा० ।

२. ० तद्ग्राह्यस्यासिद्धौ—पा०, गा० ।

चोदनाप्रभव ज्ञानमतो दृष्टनिमित्तकम् ।
 शङ्कुचते, दृष्टदोषाच्च शङ्कुचदोष न भिद्यते ॥ ३१०५ ॥
 तस्मात् स्वतः प्रमाणत्व वेदस्यापि न युज्यते ।
 तेन निश्चितनिर्दोषकृताख्यातत्वमिष्यताम् ॥ ३१०६ ॥

कुमारिलस्योत्तरम्

रामद्वेषादियुक्ताः हि प्रवक्तारो यथा यथा ।
 तथा तथा हि रक्षन्ति स्वाध्याय सुतरा ननु ॥ ३१०७ ॥
 कस्य किं दुर्बलं को वा कस्मात् पूर्वं प्रपाठक ।
 कः स्वरक्षामता कुर्वात् को भिन्द्यादपदे पदम् ॥ ३१०८ ॥
 इति यस्य हि सरब्धा सन्ति रन्ध्रगवेदिण ।
 कथं न नाम निर्दोषं स पठेद् वेदमादृत ॥ ३१०९ ॥

स्यादेतत्—यदि नाम सम्भाव्यते, तथापि सम्भावनामात्रात् कथमप्रामाण्य
 मस्य सिद्धयति ? इत्याह—दृष्टदोषाच्च शङ्कुचदोष न भिद्यत इति । शङ्क्या
 दोषा यस्मिन् चाक्ये तत् तथा । न भिद्यत इति । उभयस्यापि प्रामाण्यं सद्
 व्यवहारनिषेधयोग्यतया^१ तुल्यत्वात् ॥ ३१०३-३१०५ ॥

तस्मादित्यादिनोपसहरति । कृतध्यासावाख्यातश्चेति तथोक्त । आख्यात =
 व्याख्यात, निर्दोषैः पुरूपे कृताख्यात इति तृतीयासमास उक्तावस्तत्त्वम्, निश्चित
 च तन्निर्दोषकृताख्यातत्व चेति विग्रह । तदेतदिव्यताम्, वेदस्य प्रामाण्यसिद्धय
 इति सम्बन्ध । तत्रैवमिष्यमाणे परतः प्रामाण्यं स्याद्, अनिष्यमाणे त्वप्रामाण्यमेवेति
 भावः ॥ ३१०६ ॥

“निश्चितनिर्दोषकृताख्यातत्वमिष्यताम्” इत्यत्र कुमारिलस्योत्तरमाह—
 रामेयदि । [G 809] क्रम्याध्येतु किं स्मृतिमेवादि^२ दुर्बलम्, को वा
 कुतोऽधीतवान्, को वा स्वरस्योदाहारे क्षामतामन्यथात्वं कुर्वीत, अपदमेव वा
 कः पदमेव भित्त्वा पठेत्—इत्येव यस्य वेदपाठकस्य रन्ध्रं निरूपयन्तो वेदाध्यायिनो
 नरा सरब्धा = समारब्धवीर्या सन्ति, स कथं वेदपाठको वेदमादरात् पठेत् ।

शुद्धाश्चेदभ्युदासीनाः स्युर्वेदाध्यायिनो नराः ।
 आचक्षीरन् परंरेवं न ते वेदं विनाशितम् ॥ ३११० ॥
 ततः कालेन महता तूपेक्षितविनाशितः ।
 अन्य एव भवेद् वेदः प्रतिकञ्चुकतां गतः ॥ ३१११ ॥
 रागद्वेषादियुक्तास्तु^१ रुग्न्धद्भुर्वेदनाशिनः^२ ।
 सर्वदा रक्षितो वेदः स्वरूपं न प्रहास्यति ॥ ३११२ ॥
 इष्यते च जगत् सर्वं न कदाचिदनीदृशम् ।
 न महाप्रलयो नाम जायते पारमाथिकः ॥ ३११३ ॥

तस्य प्रत्यवस्थानम्

नैतदेवम्; भवेत्ताम ह्येवं पाठस्य तुल्यता ।
 तदर्थतत्त्वबोधस्तु न विनाऽऽयक्षदर्शनम् ॥ ३११४ ॥

ततश्चास्य वेदस्याप्रामाण्यशङ्काया अभावात् किमिति निश्चितनिर्दोषकृताख्यातत्व-
 मिष्यतामित्यभिप्रायः । तथा हि—यदि वेदाध्यायिनः शुद्धधियोऽपि परैर्विना-
 श्यमानं^३ वेदमौदासीन्यमालम्बन्त^३ नाचक्षीरन्, तदा सम्भाव्यते—अन्य एवायं वेदः
 प्रतिच्छायतां यात इति; यावता तैर्विशुद्धधीभिर्वेदविनाशिनो नरान् रागादिपरीत-
 चेतसो रुग्न्धद्भिः = निवारयद्भिः सदैवायं संरक्षितो वेद इति स कथमात्मस्वरूपं
 ब्रूयात् ॥ ३१०७—३११२ ॥

स्यादेतत्—यद्यपि सर्वदा रक्षितस्तैर्वेदः; तथापि महाप्रलये समुच्छिन्नस्यास्य
 पश्चादन्यथात्वमपि सम्भाव्यते ? इत्याशङ्क्याह—इष्यत इत्यादि ॥ ३११३ ॥

नैतदेवमित्यादिना प्रतिविधत्ते ।

एवं हि किल केवलषाठमात्रस्य तुल्यत्वं प्रतिपादितम्, न त्वर्थाविगमो-
 पायः^४, तत्रच तदर्थमवश्यं निश्चितनिर्दोषकृताख्यातत्वमस्येष्टव्यमेव ॥ ३११४ ॥

[G. 810] न चापि षाठमात्रस्यादर्शनमात्रेणासर्वविदा सर्वदेसादी तीस्य

१. युक्तान्तु—पा०, गा ।

२. रुग्न्धद्भिः विनाशिनः—जै० ।

३-३. ०मानान् वेदानी०—पा०, गा० ।

४. त्वर्थाविगमो०—पा०; त्वर्थाविगमो०—गा० ।

सर्वे च यस्य पुरुषा देशकालौ तथाखिलौ ।
 करामलकवद् व्यक्तं वर्तन्तेऽध्यक्षचेतसि ॥ ३११५ ॥
 स पाठस्यापि तुल्यत्व बोद्धुं शक्तोऽयथा पुन ।
 देशकालनरावस्थाभेदेन विमतिं कथम् ॥ ३११६ ॥
 जगत् सदेदृशं चेति न प्रमाणमिहापि व ।
 न युक्ताऽदृष्टिमात्रेण सर्वर्तस्यापि नास्तित्वा ॥ ३११७ ॥
 स्वतः प्रामाण्यपक्षे तु निश्चयं कुरुते स्वतः ।
 वेद स्वार्थस्वरूपे च तन्न मोहादिसम्भव ॥ ३११८ ॥
 अतश्चाज्ञानसन्देहविपर्ययासास्पदे स्थिते ।
 नोपदेशमपेक्षेत द्विजपोतोऽपि कश्चन ॥ ३११९ ॥

निश्चेत् शक्यत इति दर्शयति—सर्वे चेत्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह—अन्यथे
 र्णादि । यदि पाठस्य तुल्यत्व भवेत्, तदा क्वचिद् देशकालौ पाठ प्रति पुस्त
 विमति = सशयो न प्राप्नोति ॥ ३११५-३११६ ॥

'इष्यते च जगत् सर्वम्' (तत्त्व० ३११३) इयादावाह—जगत्
 सदेदृशमिवादि । ईदृशमेव सर्वदा जगदित्यत्र न किञ्चित् साधकं प्रमाणमस्ति ।
 यश्च गौडै 'सर्वकर्तृणो नरकासम्भवात्' प्रतिभाजनक्षय ' ( ) इति
 सर्वकर्तृणो' वर्ण्यते, यच्च स्मृतिकारैरुच्यते—

'आसीद्विद् तमोगूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अपवर्च्यमविज्ञेयं स्रुपुष्पमिव सर्वत ॥ (मनु० १५) इति,

तदेतदस्य द्विनिपस्यापि सर्वर्तस्य न किञ्चिद् साधकं प्रमाणमस्ति येन
 सर्वदा जगदीदृशमेव सिद्धयेत् । न चार्शन्मात्रेण वस्तुना नास्तित्वा
 सिद्धयति सायपि वस्तुनि क्वचिददर्शनात् वस्त्वभावेन दर्शनमात्रस्य
 व्याप्यसिद्धे ॥ ३११७ ॥

किञ्च—वेदस्य स्वतः प्रामाण्यान्नित्यं स्वार्थस्वरूपविषयनिश्चयोपत्ते
 सम्बोधान्वात्, नियत्याद्य स्वभावान्यथावस्य कर्तुंशक्यत्वात्—उभयथापि न

तथा^१ चाज्ञानमूलस्य^२ न विनाशोऽपि सम्भवी ।

को वा विनाशो नित्यस्य भवेद् वज्रातिशायिनः ॥ ३१२० ॥

अभिव्यक्त्यन्यथात्वं चेन्नित्ये सा न^३ त्वपाकृता^४ ।

अतो रक्षामपि प्राज्ञा निष्फलामस्य कुर्वते ॥ ३१२१ ॥

अतीन्द्रियार्यदुक् तस्माद् विधूतान्तस्तमश्चयः ।

वेदार्थप्रविभागज्ञः कर्ता चाम्युपगम्यताम् ॥ ३१२२ ॥

विनाशः सम्भवति भवन्मतेनेत्यतो वेदाध्यायिमिरस्य निष्फलमेव रक्ष क्रियत इत्येतद् दर्शयति— स्वत इत्यादि । [G 811] द्विजघोत = ब्राह्मणशिशुः ।

एवं तावत् स्वत प्रामाण्याद् विनाशोऽस्य न सम्भवतीति प्रतिपादितम् । इदानीं नित्यत्वादपि न सम्भवतीत्येतद् दर्शयितुं पृच्छति—को वेत्यादि अभिव्यक्त्यन्यथात्वं चेदिति^५ । विनाश इति सम्बन्धः । सेति अभिव्यक्तिः । अन्येति वेदस्य ॥ ३११८-३१२१ ॥

अतीन्द्रियेत्यादिनोपसंहरति । अन्तस्तम = क्लृष्टाक्लिष्टमज्ञानम्, तस्य चयः = सहति, स विधूतो येन स ह्योक्तः । प्रविभागज्ञः = व्याख्याता । कर्तेति । वेदस्येति शेषः । तदेव प्रतिज्ञतार्थस्य सर्वथा प्रमाणवाधितत्वम्, हेतोश्च 'तद्वाच्यमावभासित्वात्' इत्येतन्म्यानैकान्तिकत्वं साधितम् । सपक्षसिद्धयर्थं च प्रमाणं 'यः सन्देहविपर्यासविपर्ये' (तत्त्व० २९३८) इत्यादिना प्रदर्शितमिति शेषार्थः ।

यत्तु पक्षचतुष्टयमुपन्यस्य पक्षत्रये दोषामिधानं कृतम्, तथापि न काचित् षोडशस्य क्षतिः, नहि त्रौट्टैरेषा चतुणमिकृतगोऽपि पक्षोऽभीष्टः ; अनियमपक्षस्येष्टत्वात् । तथा हि—उभयमप्येतत्किञ्चित् स्वत, किञ्चित् परत इति पूर्वमुपवर्णितम् । अत एव पक्षचतुष्टयमेवमाक्षोऽप्ययुक्तं, पञ्चमन्याप्यनियमपक्षस्य सम्भवात् ।

अपरे स्वन्याया प्रतिज्ञार्थं वर्णयन्ति—बोधोक्तत्व नाम प्रामाण्यम्, तच्च ज्ञानानां स्वभाविकमेव, न गुणकृतम्; गुणभावेऽपि विपर्ययज्ञाने बोधोक्तत्व-

१. तथा—गा० । २. चाज्ञानमूलस्य—पा०, गा० ।
 ३-३ नन्यपाकृता—पा०, गा० । ४. वेद्—दं० ।
 ५. श्रुतिः—पा० ।

सम्भवात् । अत स्वतः प्रामाण्यमित्युच्यते । गुणैस्तु दोषनिराकरणमेव क्रियत इत्यतस्तन्निर्घाताय प्रामाण्यं गुणानपेक्षते, नात्मप्रतिलम्भायेति । तदेतदसम्भक्, यतो न बोधात्मकत्वमेव प्रामाण्यं युक्तम्, विपर्ययज्ञानेऽपि सम्भवात् । बोधविशेष प्रामाण्यमिति चेत् । न तर्हि बकत्वम्—तच्च ज्ञानाना स्वाभाविकमेव, न गुणकृतम्, गुणाभावेऽपि विपर्ययज्ञाने सद्भावादिति । तथा हि—यदि बोधविशेष प्रामाण्यमिष्टं स्यात्, तदा तस्यैव गुणकृतत्वे व्यभिचारोपदर्शनं युक्तम्, नान्यस्य । न च विपर्ययज्ञानेऽपि [G 812] सद्भावादित्यनेन बोधविशेषस्य गुणकृतत्वे व्यभिचारो दर्शितः, किं तर्हि । बोधसामान्यस्य । न च परेषु बोधसामान्ये गुणकृतमिष्यते, किं तर्हि । बोधविशेष । न च तस्य गुणकृतत्वे व्यभिचारः शक्यते प्रतिपादयितुम् । न चाप्यस्माभिर्गुणकृतत्वेन परतः प्रामाण्यमिष्टम्, यतस्तन्निषेधेन भवद्भिः स्वतो व्यवस्थाप्यते, किं तर्हि । अनुभूतोऽप्यसौ बोधविशेषः कचिद् भ्रान्तिनिमित्तसद्भावाद् यथानुभवः न निश्चयमुत्पादयतीति । अतस्तन्निश्चयोत्पत्तेः परतः इति व्यवस्थाप्यते ।

किञ्च—अप्रागाप्येऽपि शक्यमेव कल्पयितुम्—“बोधात्मकत्वं नामप्रामाण्यम्, तच्च ज्ञानाना स्वाभाविकम्, न दोषकृतम्, दोषाभावेऽपि सम्भवेन सम्भवादित्यतः स्वतोऽप्रामाण्यमुच्यते । दोषैस्तु गुणनिराकरणमेव क्रियत इत्यतस्तन्निराकरणाय-प्रामाण्यं दोषानपेक्षते, नात्मप्रतिलम्भाय” इति । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ।

उत्वेयकस्त्वाह^१—“न बोधात्मकत्वं नाम ज्ञानाना प्रामाण्यम्, किं तर्हि । अर्थाविसंवादित्वम् । तथा हि—सत्यपि बोधात्मकत्वे यत्रार्थाविसंवादित्वं नास्ति तत्राप्रामाण्यम्, यथा शुक्तिकाया रजतज्ञानस्य । विनापि बोधकत्वं यत्रार्थाविसंवादित्वमस्ति तत्र प्रामाण्यम्, यथा—अग्नौ धूमस्य । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामविसंवादित्वमेव प्रामाण्यं सिद्धम् । तच्च ज्ञानमात्मीयान्देवहेतो रपजायते, न सामाख्यन्तरादित्यतः ‘स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यम्’ इत्युच्यते, स्वशब्दस्यात्मीय-वचनवात् । स्वतः = आत्मीयान्देवहेतोरित्यर्थः । “न हि स्वतोऽसती शक्तिः”

१ उत्वेयक०—वा०, गा० ।

२ बोधात्मकत्वं—गा० ।

इत्यादिना पश्चादद्वेन सामग्र्यन्तराद् भावनिषेधे हेतुरुक्तः । न हि स्वतोऽसती कर्तुमन्येन विज्ञानसामग्र्यन्तरातिरिक्तेन शक्यत इत्यर्थः ।

स्यादेतत्— विज्ञानहेतवोऽपि प्रमाणाप्रमाणसाधारणाः, तत् कथं विज्ञानहेतु- मात्रप्रतिबद्धं प्रामाण्यं स्यात्, तस्मात् सामग्र्यन्तरजन्यमेव प्रामाण्यम्, न तु ज्ञान- हेतुमात्रजन्यम् । तच्च सामग्र्यन्तरं गुणसहितमेवेन्द्रियादि^१ । यथोक्तम्— “इन्द्रियादिगुणाश्चास्य कारणम्” ( ) इति । शब्दे चातप्रणीतवमेव कारणगुणत्वेन व्यवहारान्निश्चितम् । वेदे च तद्भावादप्रामाण्यं प्रसक्तमिति १ नैव दोषः; सामग्र्यन्तरजन्यत्वासिद्धत्वात् । न हि विधिसुखेन गुणानां प्रामा- ण्याख्यकार्योत्पत्तौ व्यापारः प्रतीतः सम्भवति । इन्द्रियादिरूपमेव^२ ह्यन्यनिरपेक्ष- मर्थाविसंवादिज्ञानोत्पादकम् । अज्ञानादीनां तु दोषापगमे व्यापारः, न गुणाधाने ।

अथापि स्यात्— इन्द्रियादिस्वरूपमप्रामाण्येऽप्यस्तीति सर्वत्र प्रामाण्योत्पत्ति- प्रसङ्गः; अविकलकारणत्वात् ? नैतदस्ति; दोषसमवधाने तु सामग्र्यन्तराद् विरक्षणकार्योत्पत्तिर्भवत्यिति ।

स्यादेतत्— विपर्ययः कस्मान्न [G. 813] विज्ञायते—इन्द्रियादि- स्वरूपमेवान्यनिरपेक्षं व्यभिचारिज्ञानोत्पादकम्, गुणसमवधाने तु सामग्र्यन्तर- मर्थाविसंवादिज्ञानोत्पादकमिति १ सत्यमेवमेतत्; अन्यत्रव्यतिरेकाभ्यां तु विज्ञानो- त्पादकमेव त्रैरूप्यमनुमानादौ प्रामाण्योत्पादकं दृष्टमिति प्रत्यक्षेऽपि च सम्भवात् तदेवोत्पादकं कल्प्यते । विपर्ययज्ञानरूपं तु कार्यमिन्द्रियादिस्वरूपादनुत्पद्यमानं सामग्र्यन्तरं कल्पयतीत्यनवद्यम्” इति ।

तदेतत् सर्वं नानवद्यम्; तथा हि यत् तावदुक्तम्—“अर्थाविसंवादित्वमेव ज्ञानस्य प्रामाण्यम्, तच्चात्मीयादेव हेतोस्तस्योपजायते” इति, अत्र सिद्धसाध्यता, यत् इष्यत एवास्माभिः ‘प्रमाणमविसंवादिज्ञानम्’ इति वचनादर्थविषयवदित्वं ज्ञानस्य प्रामाण्यम् । किन्तु ‘ज्ञानम्’ इति विशेषणोत्पादानाद् धूमादेरज्ञानस्वभावस्य सुख्यतः प्रामाण्यं नेष्टमित्यर्थाविसंवादित्वमात्रं प्रामाण्यमसिद्धम्; ज्ञानस्यैव हेतोपादेयवस्तुनि

१-१. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

२. तदद्वयत्वात्—गा० ।

३. स्वरूपमेव—पा०, गा० ।

प्रवृत्तौ प्राधान्यात् । तथा हि—सत्यप्यविनाभाविनि घूमादौ न तावत् पुत्र्यस्यार्थे प्रवृत्तिर्भवति यावद्विज्ञानोत्पादो न भवति । तस्मात् प्रवृत्तौ ज्ञानम्याव्यवहितं कारकत्वमिति तदेव प्रमाणम् । यदाह—

“धीप्रमाणता ।

प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वाद्धेयोपादेयवस्तुनि ॥” (प्र० वा० १.५) इति ।

यच्चाविसंवादित्वं^१ ज्ञानस्यार्थप्रापणशक्तिलक्षणम्, तत्त्वर्थप्रापणमेव; प्रतिबन्धाविसम्भवात् । शक्तिश्च पदार्थानामात्मभूतैवेति कस्त्वस्या अर्थान्तरादुरात्मिच्छेद्, येन सा निषिध्येत । न हि तन्निष्पत्तावनिष्पन्नो धर्मस्तत्त्वभावो युक्तः; अतिप्रसङ्गात् । सा च प्रमाणस्यात्मभूताऽपि सती भ्रान्तिकारणसद्भावान्दन्धिगतकार्यैरवसातु^२ न पार्यते इति परतोऽर्थक्रियाजानाम्यात् कार्यान्निश्चीयते^३ । अतो निश्चयापेक्षया परतः प्रामाण्यमित्युच्यते, नोत्तरपेक्षया । तेन कारणान्तरादुत्पादप्रतिषेधवैयर्थ्यम्; विवादान्भावात् । निश्चयस्तु शक्तीनां परतो भवद्विरपीष्यत एव । यथोक्तम्—“शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थपक्षिसाधनाः” (इलो० वा०, चो० सू० २००) इति । यश्च—“न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते” (तत्त्व० २८१२) इत्येष सामपद्यन्तराद् भावनिषेधाव हेतुरुपश्रव्यते, असावप्रमाणेऽपि समान इति तदपि स्वत एव प्रसज्येत । न वा स हेतुः; व्यभिचारात् ।

यच्चोक्तम्—‘न हि विधिमुखेन गुणानाममामाण्योत्वचौ व्यापारः प्रतीत सम्भवति’ इति, एतदप्यन्वर्थवचनमनुन्मीलितार्थं^४ न ज्ञायते । कोऽर्थं विधिमुखेन व्यापारो नामेति ! यदि तावद् ‘इदं चेद करिष्यामि’ इति कार्यागत्याय बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः, सा नेन्द्रियाद्विषयि सम्भवति । न हि भावानां पेशापूर्वकारिताऽस्ति; सर्वभावानां क्षणिकत्वेन समीह्याव्यापारयोरसम्भवात् । ततश्चेन्द्रियादेरपि विधिमुखेन व्यापारासम्भवात् कारणत्वं न स्यात् । अयेन्द्रियादि विनापि क्रियास्य व्यापारसमावेशं [G. 81+] सत्तामात्रेण कार्योत्वचौ व्यापियत इति कारण-

१ तच्चा०—ध० ।

२ ग्वपातु—पा०, गा० ।

३ कार्ये निश्चीयते—या०, गा० ।

४ अन्वयवचन०—पा०, गा० ।

मिष्यते, तदेतद् गुणेष्वपि समानम् । न हि सर्वकारणानां कार्योत्पत्तौ नियत-
स्वसत्तासन्निधानव्यतिरेकेणान्यो व्यापार प्रतीत सम्भवति ।

अथ गुणसन्निधाने दोषनिवृत्तौ सत्या प्रामाण्यमुपजायत इति दोषनिवृत्त्या
व्यवहृतत्वान् साक्षाद्विधिसुरूपेण गुणानां व्यापारो न सम्भवतीत्युच्यते ! तदेतद्दोषेष्वपि
समानम् । तथा हि—दोषसन्निधानेऽपि गुणनिवृत्तौ सत्याप्रामाण्यमुपजायत
इति दोषाणामपि त्रिधिसुरूपेण प्रामाण्योत्पत्तौ व्यापारो न स्यात् । तन्श्चाप्रामाण्य-
मपि न्वत प्रसज्येत; अविशेषात् । न हि दोषा गुणाजिराहत्य साक्षादप्रामाण्ये
व्याप्रियमाणा, समाहस्यन्ते । तस्मात् तद्वावाभावात्तु विधानव्यतिरेकेण नान्य
कार्यकारणभावात् सम्भवतीति दोषाद् गुणानामपि कारणत्व समानम् ।

यद्योक्तम्—‘इन्द्रियादिरूपमेवान्वनिरपेक्षमर्थाविसर्वादिज्ञानोत्पादकम्’ इति,
तदध्ययुक्तम्; अविकलकारणत्वेन सर्वज्ञानानां प्रामाण्यमसङ्गात्, बोधरूपतावत् ।
यथा बोधरूपता ज्ञानानां समनन्तरप्रत्यक्षप्रतिबद्धा सती दोषादिसमवधानेऽप्य-
विकलकारणतया सर्वत्र ज्ञाने भवति, तथार्थाविसर्वादिस्वमपि स्यात् ।

स्यादेतत्—दोषैरप्रामाण्यस्योत्पादे सामान्यमविकलकारणमपि नोपजायते,
प्रामाण्येतरयोरेकत्र ज्ञाने विरुद्धयोरयोगात्, बोधरूपता तु निःप्रतिबद्धा सर्वत्र
भवत्येवेति ? यद्येवम्, न तर्हीन्द्रियरूपमेवान्वनिरपेक्ष’ कारण सिद्धयति, सर्वत्र
तस्मिन्नविकले प्रामाण्यास्यकार्यानुत्पत्ते । न ह्यन्यनिरपेक्षस्य कदाचिदजनकत्व
युक्तम् । नापि यद्यस्मिन् सत्यपि न भवति तत्तन्मात्रकारणं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् ।

किञ्चेत् तत्र भवान् वक्तुमर्हति—यद्यविकलकारणं प्रामाण्यम्, किमिति
दोषसन्निधानेऽपि नोत्पद्यत इति, स्वविरुद्धकारणस्य दोषस्य सन्निहितत्वादिति
चेत् ? अथामाण्येऽपि तुल्यम्; तस्यापि तदानीं स्वविरुद्धकारणमिन्द्रियादि-
सन्निहितमित्युत्पत्तिर्मा भूत् ।

किञ्च—यदि नाम विरुद्धकारणाद् दोषाद् बिभ्यत प्रामाण्यस्थानुत्पत्तुमिच्छा
स्यात्, स्वकारण स्वप्रतिहतसामर्थ्यं सत् तदानीं किमिति तदुपेक्षेत ! एव हि
तेनात्मनोऽप्रतिहतशक्तिता भङ्गिता स्याद्, यदि स्वकार्ययुत्पत्तुमनिच्छदपि ब्रह्म-

त्पादयेत् । दोषैरुपहतशक्तित्वादुपेक्षित' इति चेत् : न, ऐन्द्रिये च प्रमाप्ये कारणस्याप्युपहतशक्तित्वप्रसङ्गात्, विशेषाभावाज्ज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तथा हि—यथा दोषैरुपहतशक्तित्वादैन्द्रिय' प्रामाण्यं न जनयेत्, विज्ञानमपि नैव जनयेद्, असामर्थ्यात् । अन्यथा विज्ञानहेतुमात्रजन्य प्रामाण्यं न सिद्धयेत्, तदुत्पत्तावप्यनुत्पत्ते । यो हि यदुत्पत्तावपि नियमेन नोत्पद्यते, नासौ तेन सहैक कारण, यथा कौद्रवाङ्कुरोत्पत्तावप्यनुत्पद्यमान शाल्यङ्कुर । नोत्पद्यते च विज्ञानोत्पत्तावपि प्रामाण्यं नियमेनेति व्यापकानुपलम्भ । [G 810] नापि तत्स्वभावमक्षण्डयन्तात्ममूला शक्ति कश्चिदुपहनतु शक्नुयात् । तत्तत्क्षैवमपि शक्यते पठितुम्—

स्वतः सर्वोपलब्धीना प्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।

न हि स्वतः सतो शक्तिर्हेतुमन्येन पार्यते ॥ इति ।

स्यादेतत्—नेन्द्रियादिमात्र प्रामाण्यकारणमिष्टम्, किं तर्हि ? विशिष्टमेव यद् दोषरहितम्, तेन यथोक्तदोषाप्रसङ्ग इति : यथेवम्, सामप्रचन्तरमेव गुणसहितमिन्द्रियादिप्रामाण्यकारणमिति प्राप्तम्, गुणसहितस्यैव दोषरहितत्वसम्भवात् । ततश्च न वक्तव्यम्—'सामप्रचन्तरजन्यत्वासिद्धे' इति । दोषावगमे गुणाना व्यापारो न प्रामाण्योत्पत्ताविति चेत् : तत्र, अपरमस्यावस्तुत्वात् तत्र कस्यचिद् व्यापारो युक्तः । न ह्यवस्तुनि शशविषाणादावनुत्पाद्यस्वभावे कस्यचिद् व्यापारः सम्भवति ।

यच्चोक्तम्—'विज्ञानोत्पादकमेव त्रैरूप्यमनुमानादौ प्रामाण्योत्पादकं दृष्टम्' इति, एतदप्यसिद्धम्, न हि त्रैरूप्यमेव केवलमनुमानस्योत्पादकम्, किं तर्हि ? प्रतिपचृगता^१ अप्यमूढस्मृतसस्कारा गुणा । तथा हि—सात्यपि त्रैरूप्ये प्रब्रह्मसम्बन्धस्मृतिसस्कारस्य, अपतीतसम्बन्धस्य च^२ प्रतिपचृनोपनायतेऽनुमानमित्यतोऽन्वयव्यतिरेकश्चा विज्ञानोत्पादकमेव प्रामाण्योत्पादकमित्येतदसिद्धम् । अतो विपर्ययो दुर्निवार एव व्यवस्थितः ।

१-१ •शक्तिंलादिन्द्रियम्--इत्यत्र पाठ पा० गा० पुस्तकयो ।

२. प्रतिपत्तिर्ना-पा० ।

३ प्रतिपत्तिर्ना०-पा० ।

अतीन्द्रियार्थदर्शिपरीक्षा

अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽनायासेनैव सिद्धयुपपादनम्
एवं सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वे स्वतोऽस्थिते ।
अतीन्द्रियार्थवित्तत्त्वसिद्धये न प्रयत्नते ॥ ३१२३ ॥
वेदस्यापि प्रमाणत्वं यस्मात् पुरुषतः स्थितम् ।

यद्येकम्—'विपर्ययज्ञानरूप कार्यमिन्द्रियादिस्वरूपात्रोत्पद्यते' इति, तदप्यतिसाहसम् ; इन्द्रियानपेक्षस्यापि विपर्ययज्ञानस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । न हि यो यतः स्वभावात्रोत्पद्यते, तस्य तदपेक्षा युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । न चेन्द्रियनिरपेक्षं वैमिरिकाविविद्धिचन्द्रादिज्ञानमुत्पद्यते ।

क्रिद्ध—यद्यथाविसर्वादित्वं प्रामाण्यमुपवर्ण्यते, तदा चोदनाजनितया बुद्धेः कथमथाविसर्वादित्वमवगतम्, येन तत्र भवतामर्वादर्शिनां प्रामाण्यव्यवहारः स्यात् ! न ह्यविदिततत्कार्यैस्तच्छक्तिरवधारयितुं शक्यते; अतिप्रसङ्गात् । ततश्च यस्यैव वेदस्य प्रामाण्यस्तिरीकरणप्रत्याशया सर्वमेतद् वाग्जालमुपरचितम्, तस्यैव तत्र प्रसिद्धमिति केवलं तण्डुलार्थिना' तुपकण्ठनमेतत् कृतमित्यलमिति प्रसङ्गेन ॥ ३१२२ ॥

इति स्वतः प्रामाण्यपरोक्षा

“अनल्पकल्पासङ्ख्येयसाल्मीभूतमहादय ॥

य. प्रतीत्यसमुत्पादं जगद् वदता वरः ।

तं सर्वज्ञं प्रणम्यायं क्रियते तत्त्वसङ्ग्रहः” ॥ (तत्त्व० ५-६)

इत्यनेन यत् सर्वज्ञोपदिष्टत्वं प्रतीत्यसमुत्पादस्य विशेषणमुक्तम्, तत्समर्थनार्थं प्रस्तावमात्रं रचयन्नाह—एवमित्यादि [G 816] । एवमन्तरोक्तेन न्यायेन यदा सर्वेषामेव प्रमाणाणां न स्वतः एव प्रामाण्यमिति स्थितम्, अतोऽयत्नेनैवातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुष सिद्ध इति न तत्सिद्धये पृथक् प्रयत्नान्तरमास्थीयते ॥ ३१२३ ॥

स्यादेतत्, कथं यत्नमन्तरेण सिद्धयति ! इत्याह—वेदस्यापीत्यादि ।

तस्य चातीन्द्रियज्ञत्वे ततस्तस्मिन् प्रमाणता ॥ ३१२४ ॥

अन्यथाज्ञानसन्देहविपर्यासानुपद्भिर्गणि ।

पुंसि कर्त्तरि नैवास्य प्रामाण्य स्यात् तदन्यवत् ॥ ३१२५ ॥

स्वर्गयागादिसम्बन्धो ज्ञात्वा तद् येन भाषितः ।

विस्पष्टातीन्द्रियज्ञान सोऽभ्युपेय. परंरपि ॥ ३१२६ ॥

तस्य चेति पुरुषस्य । तत इति पुरुषत कर्तु । तस्मिन्निति वेदे । प्रमाणतेत्येनद्रपेशाऽधिकरणसत्तमी वेद' इति' । प्रमाणतेति । अविपरीतातीन्द्रियार्थप्रतिपादकत्वम् । एतच्च परमतापेक्षयाऽभिहितम् । एतदुक्तं भवति— यदि भवद्विरवस्य वेदस्य प्रामाण्यमभ्युपेयते, तदास्य पुरपादिव कर्तु प्रामाण्यं युक्तम्, न स्वत इति । एतच्च पूर्वं प्रतिपादितम् । स च वेदस्य कर्त्ता यद्यतीन्द्रियहमवति, तदास्य तत कर्तुरपि प्रमाणता युक्ता, नान्यथा^१ । अन्यथा हि विपरीतसशयज्ञानादिषुक्ते कर्त्तरि सत्युन्मत्तादिवाक्यवद् वेदोऽप्रमाणतामेवाऽनुवीन । तस्माद् योऽसौ वेदकर्त्ता पूर्वं श्रुतिपरीक्षाया मसाधिन, परंपरि भीमांमर्करीतीन्द्रियार्थदर्शा सामर्थ्यादङ्गीकर्त्तव्य इति, तत्पनिक्षेपो न कार्य ।

तथा हि—सर्वेषामेव पुसा रागादिदोषतिमिरोपहतदुद्धिलोचनतया नातीन्द्रियार्थदर्शित्वमस्तीत्यवगम्य तत्प्रतीतेष्वामेष्वप्रतिष्ठितप्रामाण्यप्रत्याशो धर्माधर्मावगमार्थो नरस्तीरादशाव शत्रुनिर्देशमेव किल प्रमाणविषयीति मन्यमानैर्धत्वा गुणद्रविणद्वारिद्र्योपद्रवापिमोक्षनया^२ जैमिनीयैरतीन्द्रियार्थदेक् प्रतिक्षिप्यते—सब एव हि पुरुषा रागादिभिर्विषया च तदुपशमोपायवैकल्याद् विप्लुता, तस्मान्नास्त्वतीन्द्रियार्थदर्शा कश्चिदिति चोदनालक्षण एतार्थो धर्म, नेन्द्रियादिलक्षण, चोदनात् भूत मरन्त भवित्यन्वसूम् व्यग्रहित विषदृष्टमित्येव नानीयक्रमर्थं शकनोत्यवगमयितुम्, नान्यत् किञ्चनेन्द्रियमिति ।

प्रमाणयन्ति चात्र—य प्रमाणपञ्चकाररहस्यभावाभावरमाणविषयीकृतविग्रह. स विदुषामभावव्यवहारगोचरतामेवावतरति, [७ ४१] यथा गगननलिनम् ।

१-१. पा०, गा० पुनरुपासाधन । २ पा०, गा० पुनरुपासाधन ।

३. •दृष्टानिमोक्ष-ता०, •दृष्टानिमोक्ष-ता० ।

सुगतस्य सर्वशत्यप्रतिषेधे मीमांसकमतानुवाद-
 धर्मज्ञत्वनिषेधश्चेत् केवलोऽत्रोपयुज्यते ।
 सर्वमन्यद् विजानानः पुरुषः केन वार्यते ॥ ३१२७ ॥
 सर्वशब्दश्च सर्वत्र प्रकृतापेक्ष इष्यते ।
 ततः प्रकृतसर्वज्ञे सति किं नोज्वहीयते ॥ ३१२८ ॥
 अथ चासम्भवात् कार्यं किञ्चिच्छब्देऽपि कल्प्यते ।
 तत्र यः सर्वशब्दज्ञः स सर्वज्ञोऽस्तु नामतः ॥ ३१२९ ॥

अभावप्रमाणविषयीकृतविग्रहश्च सर्वदर्शी पुरुष इति स्वभावहेतु, व्यवहारयोग्य-
 तायाः साध्यत्वात् । अभावस्त्वभावप्रमाणत एव सिद्धः ॥ ३१२४-३१२६ ॥

ननु चैतावदेव सर्वं प्रमेय वस्तु, यदुत पञ्चविषया रूपादयः, तौश्च ज्ञानन्तो
 नरा लोकेऽतिप्रतीता एवेति, ततश्च प्रतीतिबाधा प्रतिज्ञायाः इत्येतदाशङ्क्याह—
 धर्मज्ञत्वनिषेध इत्यादि । अत्र हि वेदप्रामाण्यसिद्धौ धर्मात्मविश्वपरिज्ञातृत्व-
 निषेधमात्रं विवक्षितम्, न तु सर्वशब्दाभिधेयमात्रपरिज्ञातृत्वनिषेधः, तेन धर्माधर्म-
 न्यतिरिक्ताशेषपदार्थपरिज्ञानापेक्षया य कश्चित् पुंसि सर्वज्ञव्यरहारो लोकस्य
 सम्भवत्येवेति^१ न तस्य प्रतिषेधोऽस्माभिः कियते, अतो न प्रतीतिबाधा
 सम्भवतीति भावः ॥ ३१२७ ॥

किञ्च— यदि भवद्विरपि बोद्धैर्धर्माधर्मज्ञत्वतिरेकेणान्यस्मिन् पुंसि सर्वज्ञत्व
 प्रसज्यते, तदा सिद्धसाध्यतेति दर्शयन्नाह—सर्वशब्दश्चेत्यादि ॥ ३१२८ ॥

किञ्च तद्वक्तृत्वसर्वमित्युच्यते । इति दर्शयति—अथे चेत्यादि । यथा
 हि—व्याकरणे “अग्निदक्” (पा० सू० ४२३३) इत्यादिना लक्षणेन प्रत्यया
 गमादि कार्यं विधीयमानमर्थे न सम्भवतीति सामर्थ्यादर्थवानिनि शब्देऽव्यग्न्यत
 इति वैयाकरणैर्वर्ण्यते, तद्वदपि भवद्विरपि सर्वस्य केनचित् परिज्ञानमशक्यत्वादिति
 कृत्वा स्वतिद्वान्तपरिपठितस्य^२ सर्वज्ञशब्दस्य यत् सर्वपद तस्य स्वरूपप्रमाणता-
 नाभिस्य सर्वशब्दो गो वेदि स सर्वज्ञ इत्येव वर्ण्यते, तद्वस्तु = भवतु, नामतः

१ कर्मिभित्-पा०, गा०, ।

३ अग्निदक्-गा० ।

२ सम्भवति-पा०, गा० ।

४, ससिद्धान्त-चै०, पा० ।

अथापि प्रकृतं किञ्चित् तंलोदकघृतादिवत् ।
 तेन सर्वेण सर्वज्ञस्तथाप्यस्तु न वार्यते ॥ ३१३० ॥
 भावाभावस्वरूपं वा जगत् सर्वं यदोच्यते ।
 तत् संक्षेपेण सर्वज्ञः पुरुषः केन नेष्यते ॥ ३१३१ ॥
 एवं ज्ञेयप्रमेयत्वसंक्षेपेणापि सर्वताम् ।
 आश्रित्य यदि सर्वज्ञः कस्तं वारयितुं क्षमः ॥ ३१३२ ॥
 पदार्था यैश्च यावन्तः सर्वत्वेनावधारिताः^१ ।
 तज्ज्ञत्वेनापि सर्वज्ञा सर्वे तद्ग्रन्थवेदिनः ॥ ३१३३ ॥

= संज्ञामात्रात् । न हि यद्येष्टं नाम कुर्वाणस्य कस्यचित् क्वचित् प्रविरोद्धा;
 स्वतन्त्रेच्छामात्रप्रभवत्वात्मान इति भावः ॥ ३१२९ ॥

[G 818] अथापि धर्माधर्म्यां यन्नन्यत् तंलोदकघृतादि सर्वत्वेन विव-
 क्षितम्, तेन सर्वेण विषयीकृतेन सत्त्वं सर्वज्ञ इतीष्यते, तथापि सिद्धसाध्यता ॥
 ३१३० ॥

किञ्च—सामान्याकारतः विधस्य जगतः संक्षेपपरिज्ञानाद्वा सर्वज्ञ इष्टः,
 आहोस्विद् विशेषाकारेण विस्तरपरिज्ञानात् ? तत्राये पक्षे सिद्धसाध्यतेति दर्शयति—
 भावाभावेत्यादि । सर्वमेव हि जगदितरेतराभावादिस्वभावत्वादभावस्वभावम्,
 विधिरूपतया व्यवस्थितत्वात् भावस्वभावमिति यद्वेददस्माभिर्भावाभावस्वभावत्वं
 सर्वज्ञगृह्यणी सामान्यधर्मो वर्जितः, तेन रूपेण सर्वजगत्परिज्ञानाद् यदि सर्वज्ञः
 प्रसाध्यते, तथापीष्टमेव; न ह्येतावता धर्मज्ञत्वं मसिद्धयति कस्यचित् । तत्सङ्क्षे-
 पेणेति । तदेव भावामात्ररूपत्वं जगतः संक्षेपः, संक्षिप्यतेऽनेनेति कृत्वा ।
 एवं प्रमेयत्वादिभिः सामान्यधर्मैः परिज्ञानेऽपि सिद्धसाध्यता ॥ ३१३१-३१३२ ॥

अथापि स्याद्—यै स्वस्मिन् स्वस्मिन् शास्त्रे यावन्तः पदार्थाः सर्वत्वेनावधार्य
 निर्दिष्टाः—यथा यौद्धैः पञ्च स्कन्धाः, वैशेषिकैः षट् पदार्थाः, नैयायिकैः
 प्रमाणप्रमेयादयः षोडश, साङ्ख्यैः प्रकृतिमहदादयः पञ्चविंशतिः—इत्येवमादि;

तथा पङ्क्तिः प्रमाणैर्यः पदप्रमेयविवेकवान्^१ ।

सोऽपि संक्षिप्तसर्वज्ञः कस्य नाम न सम्मतः ॥ ३१३४ ॥

विशेषेण तु सर्वार्थसाक्षात्प्रत्यक्षदर्शिनम् ।

यः कल्पयति तस्यासौ मुधा मिथ्या च कल्पना ॥ ३१३५ ॥

तत्परिज्ञानात् सर्ववित् प्रसाध्यत इति ? एवं सत्यतिप्रसङ्गः; तद्ग्रन्थार्थवेदिनोऽन्ये येऽन्येतारः ते सर्वज्ञाः प्राप्नुवन्ति ॥ ३१३३ ॥

अथापि स्याद्—यो हि प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्यभावात्सर्वैः पङ्क्तिः प्रमाणैर्यथास्वमेपां विषयपटुं विवेकेन परिजानाति स सर्वज्ञ इति ? अत्रापि सिद्धसाध्यता । तथा हि—प्रत्यक्षं रूपादिविषयपञ्चकनियतत्वात् धर्माधर्मविषयम् । अनुमानमपि [G. 819] प्रत्यक्षगृहीतलिङ्गसम्बन्धलिङ्गविषयत्वात् तद्विषयम्, धर्मादिरतीन्द्रियत्वेन केनचित् सम्बन्धस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । शब्दं यद्यपि सर्वं परोक्षविषयम्, तथापि न तेन ज्ञानेनातीन्द्रियार्थदर्शी भवितुमर्हति, तस्य ज्ञानस्य परोक्षार्थविषयत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । न चाप्रत्यक्षज्ञानात् समझी पुरुषः साक्षादर्शी युज्यते । उपमानमपि सादृश्यतदुपाधिविषयत्वात् धर्माधर्माद्विषयम् । यथोक्तम्—

“तस्माद्यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदाश्रितम् ॥”

(तत्त्व० १५३४) इति ।

अर्थापत्तिरपि दृष्टश्रुतार्थान्यथानुपपत्तिपरिकल्प्यार्थान्तरविषया, नासौ धर्मादिगोचरा । न हि कश्चिद् दृष्टं श्रुतो वार्थोऽस्ति यो धर्मादिना विना नोपपन्नः । भवतु वा धर्मादिविषयत्वमर्थापत्तेः, तथापि तस्या वप्रत्यक्षस्वभावत्वात् तत्समझी^३ धर्मादिसाक्षादर्शी सिद्धयति । अभावस्य तु प्रमेयाभावविषयत्वादेवायुक्तं धर्मादिविषयत्वम् ॥ ३१३४ ॥

एवं तावत् संक्षिप्तसर्वज्ञमसाधने सिद्धसाध्यतेति प्रतिपादितम् । इदानीं विस्तरैणाशेषजगत्परिज्ञानात् सर्वज्ञत्वसाधने दोषमाह — विशेषणेत्यादि । सुधेति निष्कला, पुरुषार्थसिद्धावनुपयोगात् । मिथ्येति असम्भावनीयार्थविषयत्वाद्द्वितया ॥ ३१३५ ॥

१. ० विवेकवत्—वे० ।

२. परोक्षावि०—वा० ।

३. तत्त्वज्ञी—वा०, गा० ।

एकस्यैव शरीरस्य यावन्त परमाणव ।
 केशरोमाणि यावन्ति कस्तानि ज्ञातुमर्हति ॥ ३१३६ ॥
 समस्तावयवव्यक्तिविस्तरज्ञानसाधनम् ।
 कावदन्तपरोक्षावत् क्रियमाणमनर्थकम् ॥ ३१३७ ॥
 यथा च चक्षुषा सर्वान् भावान् वेत्तीति निष्फलम् ।
 सर्वप्रत्यक्षदर्शित्वप्रतिज्ञाऽप्यफला तथा ॥ ३१३८ ॥
 स्वधर्माद्यर्मभात्रज्ञसाधनप्रतिषेधयो ।
 तत्प्रणीतागमग्राह्यहेतुत्वे हि प्रसिद्धयत ॥ ३१३९ ॥

तद्वत् सम्भावनीयविषयत्वमस्या दर्शयति—एकस्यैवेत्यादि । एकशरीरान्त
 र्गताशेषपरमणुप्रतिभागपरिज्ञानमेव तावत् खलु पुत्रामसम्भाव्यम्, किमुताशेषज्ञान
 गतसूक्ष्मादिविशेषपरिज्ञान भविष्यति ॥ ३१३६ ॥

सुधात्व कल्पनाया दर्शयति—समस्तावयववेत्यादि । अथवाश्च पृथक्
 दय, व्यक्तयश्च धरन्तिरपलाशादय इत्यवयवव्यक्तय, समन्ताश्च ता अवयव
 व्यक्तयश्चेति विग्रह, तामामणुनेशपत्रादिलक्षण विस्तर जानातीति तथोक्तम् ।
 “दृश्यस्तुगे बहुत्वम्” (पा० सू० ३३११३) इति कर्त्तरि ल्युट् । तस्य साध
 नम् = प्रतिज्ञादनम् । [G ४२०] तदनर्थकम् असम्प्रतिवेन धर्माधर्मादिपयत्वेन
 च^१ पुरणार्थं प्रत्यनुपयोगित्वादिति भाव ॥ ३१३७ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेयादि । एतेन सिद्धसाध्यत्व प्रतीति
 बाधित्व च प्रतिज्ञाया यथायोगसक्त भवति ॥ ३१३८ ॥

यत्र तु विवाद, यसाधने च पुरणार्थोपयोगिच तद्दर्शयति—स्वधर्मवेत्यादि ।
 स्वकीयधर्मौ धर्माधर्ममात्रज्ञश्चेति तथोक्त, तस्य साधनप्रतिषेधानिति विग्रह ।
 सत्सप्तमीयम्^२ । तत्प्रणीतम्नागमस्य ग्राह्यत्वे हेतुत्वे हि प्रसिद्धयत इति यथात्रम
 सुगन्ध । एतदुक्त भवति—यदि साधनरादी स्वकीयगान्तार धर्माधर्मज्ञ
 साधयति, तदा तस्य साधने श्रुते सति तत्प्रणीतागमस्य ग्राह्यता सिध्यति ।

१ प्रतिज्ञानिम्-पा०, गा० ।

२ तु-पा०, गा० ।

३, ग्राह्यीयम्-पा०, गा० ।

तत्र सर्वजगत्सूक्ष्मभेदज्ञत्वप्रसाधने ।
 अस्थाने क्लियते लोकः संरम्भाद् ग्रन्थवादयोः ॥ ३१४० ॥
 सर्वप्रमातृसम्बद्धप्रत्यक्षादिनिवारणात् ।
 केवलागमगम्यत्वं लप्स्यते पुण्यपापयोः ॥ ३१४१ ॥
 एतावतैव मीमांसापक्षे सिद्धेऽपि यः पुनः ।
 सर्वज्ञवारणे यन्नस्तत्कृतं मृतमारणम् ॥ ३१४२ ॥

दूषणवादी च यदि पराम्युपगतं स्वधर्मधर्ममात्रज्ञं प्रतिषेधति तदा तस्य निषेधे कृते सति दूषितधर्मधर्मज्ञपणीतस्यागमस्य हेयत्वं प्रसिध्यति । यत्पुनर्धर्मधर्मविषयां चिन्तामपेक्षाय^१ स्वपरसिद्धस्य सर्वज्ञस्य सकलजगद्गतः सूक्ष्मादिभेदज्ञत्वज्ञानसाधनाय साङ्ख्य-बौद्धादिभिर्ग्रन्थरचनायां वादे वा संरम्भः क्रियते, स केवलमेपां संबलेशफल एव । सर्वजगत्सूक्ष्मभेदज्ञत्वप्रसाधन इति निमित्तसप्तमी । ग्रन्थ-वादायोरित्यत्र तु संरम्भापेक्षाऽऽपारसप्तमी ॥ ३१३९-३१४० ॥

स्यादेतद्—यदि न कश्चिद् धर्मादिपरिज्ञाताऽस्ति नरः, तदा लोके कथं पुण्यापुण्यावगतिर्भवति ?—इत्याशङ्क्यामाह—सर्वप्रमातृसम्बद्धेत्यादि । [G 821] केवलागमगम्यत्वमिति । आगममात्रगम्यत्वमित्यर्थः । यद्यप्यागमशब्दः सामान्यवचनः, तथाप्यर्थादपीहपेथागमनिष्ठ एव द्रष्टव्यः ।

एतावतैवेति । धर्मज्ञत्वनिषेधमात्रेण “बौद्धानालक्ष्णोऽर्थो धर्मः” (मी० २० १.१.२) इत्यस्मिन् मीमांसापक्षे सिद्धेऽपि योऽस्माभिर्विज्ञेयमाणो मूयः सर्वज्ञपुरुष-निषेधाय यत्नः क्रियते, सोऽभिमतफलमिद्वेर्जातराव^२ प्राप्तफलस्य मृतमारणवलि-फलः । यद्य बौद्धादीनां धर्मज्ञेऽभावप्रमाणेन हते सति सर्वज्ञसाधनाय यत्नः, सोऽपि समीहितफलाभावात् तुपकण्ठनं तण्डुलाधि^३न^३ केवलमायासमात्रफल एव । यथा तुपान्तर्गततण्डुलवित्यागेन तण्डुलाधि^४नं, एवं बौद्धादेः^४

१. विनामर०-या० ।
 २. आशङ्का०-या० ।
 ३. तण्डुला०-या०; एवमुतरि पि ।
 ४. बौद्धादी०-या०, गा० ।
 ५९५० : 26

येषां विच्छिन्नमूलत्वाद् धर्मज्ञत्वे ह्येते सति ।
 सर्वज्ञात् पुरुषानाहुस्तैः कृतं तुपकण्डनम् ॥ ३१४३ ॥
 साक्षात् प्रत्यक्षदर्शित्वाद् यस्याशुचिरसादयः ।
 स्वसंवेद्याः प्रसज्यन्ते को तु तं कल्पयिष्यति ॥ ३१४४ ॥
 न च वेदोपवेदाङ्गप्रत्यङ्गाद्यर्थबोधनम् ।
 बुद्धादेर्दृश्यते वाच्यं स सर्वज्ञः कथं मुधा ॥ ३१४५ ॥
 स्वग्रन्थेष्वनिबद्धोऽपि विज्ञातोऽर्थो यदीष्यते ।
 सर्वज्ञाः कथय सर्वे स्युः स्वकाव्यनिबन्धनात् ॥ ३१४६ ॥

स्वतः प्रधानभूतधर्मज्ञपरित्यागेनानुपयुज्यमानाशेषत्वगद्गातसूक्ष्मादिभेदज्ञसाधनमित्ये-
 तत् तुपकण्डनसाधर्म्यम् । विच्छिन्नमूलत्वादिति । विच्छिन्नं मूलं प्रधानधर्मात्मक
 वस्तुपरिज्ञानं येषां ते तथोक्ताः, तद्भावस्तत्त्वम् ॥ ३१४१-३१४३ ॥

न केवलमेषां बौद्धादीनां सर्वज्ञं साधयतामभेदफलसिद्धिः, अपि त्वनिष्ठ
 पत्तिरपीति दर्शयति—साक्षादित्यादि ॥ ३१४४ ॥

स्यादेतत्—सुगतादीनां सकलपदार्थराशितत्त्वोपदेशादनुमितः सर्वज्ञभावः—
 इत्यनुमानवाचित्वं प्रतिज्ञायाः, हेतोश्चासिद्धत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—न चेत्यादि ।
 वेदा = ऋग्यजुःसामसंज्ञकाः, उपवेदाः = आयुर्वेदधनुर्वेदादयः, अज्ञानि =
 वेदानां पत्—शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषमिति, प्रत्यङ्गानि =
 तदवयवा धात्वादयः । आदिसञ्चयेन तत्परिकरस्य भाष्यादेः परिग्रहः । एषामर्थः =
 अभिषेयः, तस्य बोधनम् = प्रतिपादकं वचनं सत्त्वामृतं वाच्यं बुद्धादेर्न दृश्यते,
 यद् वेदाशुपदिष्टमर्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः । न हि कस्यचिदसिद्धपदार्थराशिप्रति-
 पादकशास्त्रप्रणयनं दृश्यते; सर्वशास्त्राणां भिन्नाभिषेयत्वदर्शनात् ॥ ३१४५ ॥

[G 022] अथापि स्यात्—क्रियन्मात्रपदार्थोपदेशदर्शनात् बुद्धादेरन्वोऽपि
 स्वग्रन्थानुपदिष्टोऽर्थो विज्ञातत्वेनानुमास्यते; परिज्ञानशक्तिदर्शनात्, ततश्च
 तदवयव एव बोधः ? इत्याह—स्वग्रन्थेष्वित्यादि । यदि ग्रन्थेषु अनिबद्धोऽपि =

१. साक्षातो—१०, १० ।

२. नाद्यमीपदे—१०, १० ।

सर्वज्ञेषु च भ्रूयस्तु विरुद्धार्थोपदेशिषु ।
 तुल्यहेतुषु सर्वेषु को नामकोऽवधार्यताम् ॥ ३१४७ ॥
 सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।
 अयोभावपि सर्वज्ञो मतनेदस्तयोः कथम् ? ॥ ३१४८ ॥
 गणिताद्येकदेशे' तु सर्वेषां सत्यवादिता ।
 जिनबुद्धादिसत्त्वानां विशेषो नावधार्यते ॥ ३१४९ ॥

अनुपदिष्टोऽपि योऽर्थः स तैर्विज्ञात इष्यते, अनुमानवत्त्वात्, तदा स्वोत्प्रेक्षित-
 क्रयापभ्रम्यकारिणोऽपि कवयः परिज्ञानशक्तिदर्शनात् सर्वज्ञाः कल्प्याः स्युः, अवि-
 शेषादित्यनैकान्तिकना हेतोः ॥ ३१४६ ॥

स्यादेतद्—बुद्धादीनामतीन्द्रियपदार्थोपदेशो दृश्यते, न तु कवीनाम्, तेन
 तेषामेवाशेषातीन्द्रियार्थपरिज्ञानमनुमीयते, नान्येषाम् । अन्यथा हि यस्यशेषाती-
 न्द्रियार्थपदार्थपरिज्ञानसामर्थ्यं नास्ति, तस्य कियन्मात्रातीन्द्रियार्थपरिज्ञानमपि न
 स्याद्, अवशिेषात् । तेनातीन्द्रियार्थपरिज्ञातृत्वे सतीति सविशेषणत्वाद्देतोर्न कवि-
 मिर्भ्यमिचारः ? इत्याशङ्क्याह—सर्वज्ञेष्विन्द्रियादि । बहुतरेषु सुगत-कपिल-कण-
 भभाक्षपादादिषु तद्वक्तैः सर्वज्ञत्वेनोपकल्पितेषु साध्येषु क्तम एकोऽत्र सर्वज्ञ-
 त्वेनावधार्यताम् = निश्चीयताम्; सर्वेषामतीन्द्रियार्थोपदेश्यत्वस्य सर्वज्ञनिश्चयहेतो-
 स्तुल्यत्वात् । न च सर्व एव सर्वज्ञ इत्यवधारयित्वां युक्तम्; सर्वेषां परस्पर-
 विरुद्धार्थोपदेश्यत्वात् । न हि परस्परहतोपदेश्यारः^१ सर्व एव तत्त्वदर्शिनो युक्ताः;
 वस्तुनामेकरूपत्वेन परस्परविरुद्धानेकरूपभावसंसर्गाभावात् ॥ ३१४७ ॥

सुगत एकोऽवधार्यत इति चेद् ? आह—सुगतो यदीत्यादि । द्वावपि तर्हि
 सर्वज्ञौ भवेत्प्रामिति चेद् ? आह—अयोभावादीत्यादि ॥ ३१४८ ॥

अथापि स्यात्—यस्य वचनं सत्यार्थमुपलब्धमेकदा, तस्यैवाविपरीतारोप-
 पदार्थतत्त्वापरिज्ञानमनुमीयते ? इत्याह—गणितेत्यादि^२ । [G 823] सर्वेषां

१. गणिका०—जै० ।

२. परस्परविशेष०—वा०, या० ।

३. गणितेत्यादि—जै० ।

येनैव हेतुनैकस्य सर्वज्ञत्वं प्रसाध्यते ।
 स्वपक्षप्रतीतिगात्रेण सोऽन्यस्याप्सुपतिष्ठते ॥ ३१५० ॥
 दूयगानि ससरम्भा सर्वज्ञजिनसाधने ।
 शाक्या यान्येव जल्पन्ति जैनास्तान्येव युञ्जते ॥ ३१५१ ॥
 तजानवस्थितंस्तेषा भिन्नं साधनदूषणं ।
 प्रतिविम्बोदयप्रस्तेर्निर्णय क्रियते कथम् ? ॥ ३१५२ ॥

हि जिनबुद्धादीनां देहिना गणिताद्येकदेशेषु कचिद्विस्वादि वचो दृश्यत एव ।
 न ह्यनल्प प्रलपताम्' न किञ्चित् सत्यार्थं भवेत्, यथोक्तम्—“न ह्येक नास्ति
 सत्यार्थं पुरमे बहुभाषिणि” ( ) इति । ततश्च तुल्यहेतुत सर्वे
 पापेव विशेषानवधारणात् सर्वज्ञता प्राप्नोति, न चैतद्युक्तम्, ‘परस्परविरुद्धार्थेषु
 देशात्’ इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३१४९ ॥

अथापि स्यात्—यस्य वचनं सर्वज्ञं प्रमाणैर्निवार्यमाणं व्याहृतं न पार्यते,
 स एव सर्वज्ञो भविष्यति इत्याह—येनैवेत्यादि । यो हि हेतुः सुगतसर्वज्ञसाध-
 नायोपादीयते^१ सुगतसुते, यथा—साक्षाद् विदितसकलार्थतत्त्व सुगत, अभुजान-
 नुमिताविपरीताय^२ पदेष्टृत्वात्, यथा प्रत्यक्षावगतसल्लिखादिस्तदुपदेष्टेति, अथ
 मेव च^३ दिगम्बराणां जिनसर्वज्ञसाधनाय^४ हेतुरपतिष्ठते, ततश्च तदवस्थ
 एव सदेह । तथा जिनसर्वज्ञसाधनाय^५ दिगम्बरैः साधने कृते यानि दूष-
 णानि शाक्यैरुपादीयन्ते—तदुपदिष्टानां स्याद्वादादीनामयोगात्सासौ सर्वज्ञ इति,
 तानि शाक्यैः सुगतसर्वज्ञसाधने कृते जैना अप्सुपाददते—नासौ सर्वज्ञ, तदुप-
 दिष्टानां क्षणभङ्गादीनामयोगादिनि । ततश्च यथा विम्बसन्निधानानन्तर प्रतिविम्बो
 दय, एवमेसा साधनदूषणानन्तर परम्परप्रत्यगीकृतानि साधनदूषणान्युपति-
 ष्टन्त इति तत् कथमेभि साधनदूषणैरनवस्थितं प्रतिविम्बोदयेनैव प्रस्तेर्निर्णय
 क्रियते कस्यचित् सर्वज्ञत्वेन ॥ ३१५०—३१५२ ॥

१ प्रवृत्ता—गा० ।

२ सुगतसर्वज्ञता—गा० ।

३ पा०, गा० पुलक्योनास्ति ।

४ जिनसर्वज्ञता—गा० ।

एवं सर्वज्ञकल्पेषु निहतेषु परस्परम् ।
 अल्पशेषोक्तान् सर्वान् वेदवादी हनिष्यति ॥ ३१५३ ॥
 यथा नकुलदन्ताग्रस्पृष्टा या काचिदौषधिः ।
 सर्वं सर्पविषं हन्ति क्रीडाद्भ्रूरपि योजिता ॥ ३१५४ ॥
 वेदवादिमुखस्यैवं युक्तिलौकिकवैदिकी ।
 या काचिदपि शास्त्रादिसर्पज्ञानधिपापहा ॥ ३१५५ ॥
 यस्य ज्ञेयप्रमेयत्ववस्तुसत्त्वादिलक्षणाः ।
 निहन्तुं हेतवः शक्ताः को नु तं कल्पयिष्यति ॥ ३१५६ ॥
 एकेनैव प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्पयते ।
 नूनं स चक्षुषा सर्वान् रसादीन् प्रतिपद्यते ॥ ३१५७ ॥

स्यादेतत्—यस्य न केनचित् परमार्थतो दूषणं शक्यते कर्तुम्, स एव सर्वज्ञत्वेन विशास्यते ! इत्याह—एवमित्यादि ॥ ३१५३ ॥

[G. 824] आत्मानसुत्कर्षयन्नाह—यथा नङ्गुलेत्यादि ॥ ३१५४—
 ३१५५ ॥

का पुनरसौ या काचिद्युक्तिः ! इत्याह—यस्येत्यादि । यस्य हि ज्ञेयत्वा-
 दयः सपक्षविपक्षसाधारणत्वेनाप्रतीता अपि सन्तो बाधका भवन्ति, सोऽत्यन्ता-
 सम्भवीति न प्रेक्षावताऽभ्युपेयः । तथा हि शक्यमिदं वक्तुम्—सुगतोऽसर्वज्ञः,
 ज्ञेयत्वप्रमेयत्ववस्तुत्वसत्त्ववक्तृत्वपुरुषत्वादिभ्यः, रथ्यापुरुषवदिति । न चाप्येतेऽनैका-
 न्तिका भवन्ति । तथा हि—सर्वपदार्थज्ञानात् सर्वज्ञ इष्यते, तत्र सकलवस्तुपरि-
 ज्ञानं कदाचिदिन्द्रियज्ञानेन वा भवेत्, मनोज्ञानेन वा ! न तावदिन्द्रियज्ञानेन;
 तस्य प्रतिनियतार्थविषयत्वादयुक्तमदोषार्थविषयत्वम् । तथा हि—चक्षुरादिज्ञानानि
 प्रतिनियतविषयग्रहणस्वभावान्येव स्वकारणैरिन्द्रियैर्निर्णयार्थैर्जनितानि, ततश्चानति-
 क्थानस्वविषयमर्यादानि लोकेऽतिप्रतीतानीति न युक्तमेतदोषार्थग्रहणम्;
 अन्यथा घनेकेन्द्रियवैयर्थ्यसङ्गः स्यात् । ततश्चेकेनैव ज्ञानेन सर्वधर्मान् मित्रे-

यज्जातीयं प्रमाणंस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।

दृष्ट सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यमृत ॥ ३१५८ ॥

येऽपि सातिशया दृष्टा प्रज्ञामेधावल्लभरा ।

स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न त्वतोन्द्रियदर्शनात् ॥ ३१५९ ॥

न्द्रियप्राधान्यमपि रसरूपादीन् जानातीत्येव येन बौद्धेन कल्प्यते, "एकेन सर्वं जानाति सर्वमेकेन पश्यति" इति वचनान्नूनं स वादी दौर्बुद्धशुद्ध्या करणभूतेन सद्व्यारपवृत्तेन ज्ञानेन सर्वधर्मान् रसादनवगच्छतीति प्राप्तम् । न चैतच्छक्यते वक्तुम्—आ भूदकेन ज्ञानेन युगपदशेषार्थस्य ग्रहणम्, अनेकेन भविष्यतीति, यतो युगपदनेकविज्ञानासम्भवात् । सम्भवेऽपि न सर्वपदार्थग्रहणमस्ति, परचित्तस्येन्द्रियज्ञानविषयत्वात्, अगोचरप्राप्तस्य च दूरसूक्ष्मव्यवहितप्राप्तेरर्थस्य तेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् ॥ ३१५६ ३१५७ ॥

स्यादेतत्—यदि गम्य चक्षुरादिज्ञानानां विनातीयार्थग्रहणमिदानीं न दृश्यते, [C 825] तथापि कालान्तरे कदाचिद् विनातीयार्थग्रहणममृत कस्य चिदिति सम्भाव्यते । इत्याह—यज्जातीयैरित्यादि । हेतुमतिबद्धो हि भावानां स्वभावप्रतिनियम, नाकस्मिक, अन्यथा सर्वस्य सर्वस्वभावत्वप्रसङ्ग, ततश्च तथाविधहेतुप्रतिषेद्धात्मलामस्य कथमन्यथात्व कदाचिदपि सम्भाव्यम् । न हि घूमकेतुप्रतिषेद्धात्मसंस्थितेरन्यतो घूमस्पोद्भव सम्भाव्यत इति भावः ।

नापि मनोज्ञानेनेति पक्षः । तथा हि—यद्यपि तत् सर्वार्थविषयम्, तथापि न तस्य स्वातन्त्र्येणार्थग्रहणव्यापारोऽस्ति, अन्यवधिराद्यभावप्रसङ्गात् । पारतन्त्र्ये चेन्द्रियज्ञानपरिगृहीतार्थविषयत्वाद् दूरसूक्ष्मव्यवहितपरचित्तप्राप्तेरर्थस्येन्द्रियज्ञानविषयोक्तस्य तेन परिच्छेदो न प्राप्नोति ॥ ३१५८ ॥

स्यादेतत्—प्रज्ञादीनामभ्यासात् प्रतिपुरुषं तारतम्यमेददशीनादत्यन्तप्रकर्षोऽपि सम्भाव्यते । इत्यत्राह—येऽपीत्यादि । न हि कस्यचिदभ्यासेऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शित्वमुपलब्धम् । तथा हि—नरोऽतिप्राणोऽपि निपुणबुद्धिगम्यतया सूक्ष्मानर्थानुपलब्धुं समर्थोऽपि मन्वाती = मनुष्यजातिभाविनो प्रकृतीरदिव्यचक्षुष्मादिलक्षणा

प्राज्ञोऽपि हि नरः सूक्ष्मानर्थान् द्रष्टुं क्षमोऽपि सन् ।
 स्वजातीरनतिक्रामन्नतिशेते परान् नरान् ॥ ३१६० ॥
 श्रोत्रगम्येषु शब्देषु दूरसूक्ष्मोपलब्धिभिः ।
 पुरुषातिशयो दृष्टो न रूपाद्युपलम्भनात् ॥ ३१६१ ॥
 चक्षुषापि च दूरस्थसूक्ष्मरूपप्रकाशनम् ।
 क्रियतेऽतिशयप्राप्त्या न तु शब्दादिदर्शनम्^१ ॥ ३१६२ ॥
 एवं शास्त्रविचारेषु वृष्यतेऽतिशयो महान् ।
 न तु शास्त्रान्तरज्ञानं तन्मात्रेणैव^२ लभ्यते ॥ ३१६३ ॥
 ज्ञात्वा व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापशब्दयोः ।
 प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये ॥ ३१६४ ॥

अनतिवर्तमान एताभ्यां नरानतिशयानो दृश्यते, न तु दिव्यचक्षुष्वादिना युक्तः कश्चिद्
 दृश्यते इति यावत् । ततश्च—“स परयति दिव्येन चक्षुषा सुविशुद्धेनातिक्रान्त-
 मानुष्यकेन सत्त्वान्मुगतिमपि गच्छतो दुर्गतिमपि गच्छतः” (दी० नि० १.२.५)
 इत्यादि यद् यौदैरुद्घोष्यते, तत्किल नोपपद्यत इति भावः ॥ ३१५९—३१६० ॥

भवतु नामाभ्यासादिभिरतिशयः सर्वासां बुद्धीनाम्, तथाप्येता अवि-
 लङ्घितस्वविषयसीमान एव सत्योऽतिशेरत^३ इति विस्तरेण प्रतिपादयन्नाह—
 श्रोत्रगम्येष्वित्यादि । [G. 826] दूरसूक्ष्मोपलब्धयः—ज्ञानानि, ताभिरिति
 “इत्यम्भूतलक्षणे” (पा० सू० २.३.२१) तृतीया, कचिद् दूरसूक्ष्मोपलब्धित
 इति यावत्, ततो हेतौ पञ्चमी विधायान्नादित्वात्सिः (पा० सू० वा०
 ५.४.४४) विधेयः । न तु शब्दादिदर्शनम्, चक्षुषा क्रियत इति सम्यग्यः
 ॥ ३१६१—३१६२ ॥

एतावतेन्द्रियधियां स्वविषयमर्यादानतिक्रमो दर्शित, साम्प्रतं मनोविज्ञान-
 स्याम्यस्यमानविषयानतिक्रमेणैवातिशयो दृश्यते इति प्रतिपादयति—एव-
 मित्यादि ॥ ३१६३ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—ज्ञात्वेत्यादि । ज्योतिर्वेचीति ज्योतिर्वित् । वेदेति-

१. ०दर्शनम्—पा०, गा० ।

२. तत्प्राप्त्यात्रेणैव—गा० ।

३. सत्यातिशेरते—दी० ।

ज्योतिर्विद्यं प्रकृष्टोऽपि चन्द्रार्कग्रहणादिकम् ।
 न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति ॥ ३१६५ ॥
 तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ।
 न स्वर्गदेवताऽपूर्वप्रत्यक्षीकरणक्षमः ॥ ३१६६ ॥
 दशहस्तान्तरव्योम्नो यो नामोत्प्लुत्य गच्छति ।
 न योजनमसौ गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ॥ ३१६७ ॥
 तस्माद् अतिशयज्ञानैरतिदूरगतेरपि ।
 किञ्चिद्देवाधिकं ज्ञातुं शक्यते न त्वतीन्द्रियम् ॥ ३१६८ ॥
 एकापवरकस्थस्य प्रत्यक्षं यत् प्रवर्तते ।
 शक्तिस्तत्रैव तस्य स्यान्नैवापवरकान्तरे ॥ ३१६९ ॥
 ये चार्था दूरविच्छिन्ना वैशपर्वन्तसागरैः ।
 वर्षद्वीपान्तरैर्य वा कस्तान् पश्येद्विहैव सत् ॥ ३१७० ॥

हासादिषु ज्ञानानि तेषामतिशयं स विद्यते यस्येति विग्रहः । अपूर्वशब्देन
 धर्माधर्माबुच्यते ॥ ३१६४-३१६६ ॥

किञ्च—स्वविषयमर्थादातिक्रमेणाप्यतिशयो भवन्नात्यन्तप्रकर्षनिष्ठा गच्छति,
 अर्थास्तु क्रियन्मात्रविशेषावधिरेव दृश्यत इत्येतद् दर्शयन्नाह—दशहस्तान्तर-
 मित्यादि । तथाहि—यदि नाम केचिदुपचितरत्नेभ्यवपुषो हस्तमात्रव्योमोत्प्लवना-
 समर्था पश्चाद्भ्यासत्रमेण समासादितगात्रदापवा दशहस्तान्तरगगनविलङ्घिनो
 जाता, तथापि न ते योजनमेकमपि स्वगणपमुत्पत्तिषु समर्था प्रयत्नशतेनापि
 भवन्ति ॥ ३१६७ ॥

तस्मादित्यादिनोपसंहरति—[G 827] अतिशययेन प्रकर्षेण ज्ञानानि
 अतिशयज्ञानानि, 'तृतीया' (पा० सू० २.१.३०) इति^१ योगविभागात्
 समास, वैरिति करणतृतीया ॥ ३१६८ ॥

एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—एकेत्यादि । वर्षम् = लोकविशेषः । यथा भारत-

१ महानादित्—मा० ।

२ समदेवता—मा०, गा० ।

३-१ तृतीयऽति—पा० ।

नलर्तुपर्णयोश्चासावशवाक्षहृदयज्ञयोः । १११

॥ संवाहे गच्छतोर्वाक्यमृतुपर्णेन भाषितम् ॥ ३१७१ ॥

“सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नोपपद्यते । १११

॥ नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित्”-॥ ३१७२ ॥

लोकः, 'भारतवर्षम्' इत्युच्यते ॥ ३१६९-३१७० ॥

अन्यैरप्यत्रास्माकं स्वहस्तो दत्त इति दर्शयन्नाह—नलेत्यादि । संवाह इति रथे ।

तथा हि किल श्रूयते—नलो नाम राजा बभूव । स किलाश्वहृदयानभिज्ञ-
तया सकलमेव राज्यं द्यूतेन हारयमास । तस्य च राज्ञी दमयन्ती नाम बभूव ।
सोऽपहतसकलराज्यस्तया देव्या केवलया सार्धमरप्यभुवजगाम । तत्रागतस्यापि
तत्र दैववशात् तया राज्ञा सह वियोगोऽभूत् । सोऽतीव समुपजातमियाविरह-
शोकाश्रुदुर्दिनवदनश्चिन्तानलधिमवगाहमानोऽतिशयसञ्जातशरीरकशिमा परिभ्रमन्
इतस्ततः कथमपि सधेपाद् ऋतुपर्णस्य राज्ञोऽनुजीविवृत्तिमास्थायविदितस्थितो-
ऽभूत् । सा च तस्य राज्ञी कथं कथमपि पितृगृहमनुप्राप्ता बभूव । तस्याश्च
पित्वा तत्स्वामिनस्तत्रागमनाय सर्वदेशेषु दमयन्त्या । स्वर्ध्वरमुद्धोपयामास ।
श्रुतमृतुपर्णेन राज्ञा—यथा किल दमयन्ती स्वयवरेति । स श्रुत्वा नलेन सार-
धिना तत्र गन्तुमभिमतस्थे । ऋतुपर्णाश्वाक्षहृदयज्ञः, नाश्वहृदयवेदी; नलस्व-
श्वहृदयज्ञः, नाश्वहृदयामिज्ञः । परिज्ञातमृतुपर्णेन—यथाऽयमश्वहृदयज्ञ इति । स
श्रुत्वा तेनाभ्यधापि—“भोः कथय मेऽश्वहृदयम्” इति । नलोऽप्यगिहितवान्—
“कथयामि यदि नाम त्वमप्यश्वहृदयं कथयसि” इति । [G. 828] तत्र
इदमृतुपर्णेन कीर्तितम्—सर्वः सर्वं न जानातीत्यादि । ततो नलेन राज्ञाऽश्व-
हृदयमृतुपर्णतो विदित्वा पुनरपि तद्राज्यं जित्वा प्रत्यानीतमिति वार्त्ता ॥ ३१७१-
३१७२ ॥

किञ्च—सर्वज्ञेन सताऽवश्यमतीक्ष्णनागतं वस्तु ज्ञातव्यम्, अन्यथा हि
प्रत्युत्पन्नमात्रपरिज्ञाने प्रदेशज्ञः स्यात् न सर्वज्ञः, न चानागतदिपरिज्ञानं सम्भवतीति

अनागतैः दृष्टं च प्रत्यक्षस्य मनागपि ।
 सामर्थ्यं नानुमानादिजन्म लिङ्गादिभिर्विना ॥ ३१७३ ॥
 तस्मादतीन्द्रियार्थानां साक्षाद् द्रष्टा न विद्यते ।
 वचनेन तु नित्येन य पश्यति स पश्यति ॥ ३१७४ ॥
 एतदक्षममाणो य पौरुषेयागमान्तरात् ।
 अतीन्द्रियार्थविज्ञानं बुद्धादेरपि मन्यते ॥ ३१७५ ॥
 तस्य तेनैव तुल्यत्वात् तदावयवस्याप्रमाणता ।
 पुरुषस्य च वक्तव्या पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः ॥ ३१७६ ॥

दर्शयन्नाह—अनागत इत्यादि । प्रत्यक्षस्य वस्तुसामर्थ्यवलेनोत्पत्तेरनागतस्य
 चावस्तुत्वात् तत्र प्रत्यक्षव्यापारः । नाप्यनुमानस्य, लिङ्गाभावात् । न अनागत
 वस्तुसम्बद्धं क्वचिद् विदितं लिङ्गमस्ति, अनागतस्याभावात् । आदिशब्देन
 दृष्टान्तपरिग्रहः । अनागतग्रहणमुपलक्षणम्, अतीतमपि ग्रहणं द्रष्टव्यम् ।
 यत्तन्तत्राप्यवस्तुतया न प्रत्यक्षव्यापारोऽस्ति । तस्मात् सिद्धा प्रमेयत्वाद्देहेतुगणस्य
 न्यासि । अत एव पूर्वोक्तस्य 'अभावप्रमाणविषयीकृतविग्रहत्वात्' इत्येतस्य हेतो
 र्यासिरुक्ता भवति ॥ ३१७३ ॥

तदेव हेतूनां न्यासि प्रसाद्योपसंहरन्नाह—तस्मादित्यादि ॥ ३१७४ ॥

म्यादतन्—न नियेनेन वचनेन सर्वं पश्यति । तथा हि—कनककाश्यप
 मुनिप्रमृतिप्रणीताद् वाचयाच्छास्त्रमुनि पश्यति, ततोऽप्यन्य इति । अत्राह—
 एतन्त्रित्यादि । एतद् = अतन्तरोक्तम्—“वचनेन तु नित्येन य पश्यति स
 पश्यति” इति, असद्विमानो य एवं मन्यते धीद्व्यादि—“न नित्येन वचनेन सर्वं
 पश्यति, हिन्दु पुरुषन्तरवृत्तेन, तद्यथा कनककाश्यपान्त्रिप्रणीतेनागमेन शास्त्र
 मुनि” इति, तस्यैवशक्तिमन्तुप्रत्यक्षप्रमाणता [७ ७२९] वक्तव्या । तस्य
 पुरुषान्तरस्य चाक्षयं तद्वचनम्, तेनैव दृष्टाभिमतपुरुषवशक्येन तुल्यत्वात् अत्रणता ।
 पुरुषस्य चागमकर्तुरप्रमाणता वक्तव्येति पुरुषवृत्तेन सम्बन्धः । अथ पूर्वो
 क्तैरेवमेवार्थविहितुभिः ॥ ३१७५ ३१७६ ॥

कर्तृकृत्रिमवाक्यानामुच्यते या त्वनादिता ।
 अप्रमाणद्वयाधारा न सा प्रामाण्यसाधनी ॥ ३१७७ ॥
 न शीद्वोदनिवाक्यानां पारतन्त्र्यात् प्रमाणता ।
 अपश्यतः स्वयं धर्मं तथा शीद्वोदनेरपि ॥ ३१७८ ॥
 ईदृशां पुद्गलानां च कल्प्यमानाप्यनादिता ।
 अप्रामाण्यपदस्थत्वात् तस्मादतिरिच्यते ॥ ३१७९ ॥
 अतोऽनादित्वसामान्यं बुद्धानामभिधीयते ।
 मीमांसकायमानैस्तैर्यद् वेदाध्यायिनामिष ॥ ३१८० ॥
 तदज्ञानविशेषत्वात् तेषां याति तुल्यताम् ।
 प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्यातामेषं ह्यनादिनी ॥ ३१८१ ॥

ननु चानादिर्बुद्धप्रमत्ता, तत्प्रणीतोऽपि सिद्धान्तोऽनादिरेव, तत्रच वेदा-
 मियुक्तदुरुपपरम्पराकद्, वेदवचानयोरप्यनादित्वाददोषत्वमेव ? इत्यत्राह—कर्तृ-
 कृत्रिमवाक्यानामित्यादि ॥ ३१७७ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह—न शीद्वोदनिवाक्यानामित्यादि । यथा
 शीद्वोदने, तद्वाक्यस्य चाप्रामाण्यम्; तथा अन्येषां कनककाश्यपादीनां तद्वचसां
 चेति ॥ ३१७८ ॥

तत्रश्लेषेणा पुद्गलानां तद्वाक्यानां चानादिता कल्पितापि सती न^२ तस्माद-
 प्रामाण्यादतिरिच्यते = दूरीभवति, अप्रामाण्यपद एव स्थितत्वात् ॥ ३१७९ ॥

तत्र यदि नामानादित्वमात्रेण बुद्धादेर्वेदाध्यायिभिः सद साम्यमुपवर्णितम्,
 तथापि नाऽनादित्वात् प्रामाण्यं सिद्धयति; प्रामाण्याप्रामाण्ययोरनादित्वाविरोधात् ।
 केवलं वेदाध्यायिनां बुद्धादीनां च प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे यथाक्रममनादिनी
 स्याताम् । न तु ह्ययोरनादित्वात् प्रमाणत्वमेव वा, अप्रमाणत्वमेव वा सिद्धयतीति
 समुदायार्थः ॥ ३१८०-३१८१ ॥

१. •युक्तपरम्परा—या, गा० ।

२. पा० पुस्तके नास्ति ।

- ये प्रमाणतदाभासगुणदोषा ह्यनादयः ।
 ॥ न तेऽनादित्वमात्रेण सर्वे गच्छन्ति तुल्यताम् ॥ ३१८२ ॥
 सुवर्णं व्यवहाराङ्गमनाद्यन्तं यथास्थितम् ।
 मायासुवर्णमप्येवमिति किं तेन तत्समम् ॥ ३१८३ ॥
 सर्वज्ञत्वं च बुद्धादेर्णां च वेदस्य नित्यता ।
 ॥ तुल्ये जल्पन्ति ये तेभ्यो विशेषः कथ्यतेऽधुना ॥ ३१८४ ॥
 सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नदानीमस्मदादिभिः ।
 ॥ दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥ ३१८५ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टीकुर्वन्नाह—य इत्यादि । [G 830] प्रमाणतदा-
 भासयोर्गुणदोषा इति विग्रह ॥ ३१८२-३१८३ ॥

इदानीमभावप्रमाणविषयीकृतविग्रहस्यासिद्धतापरिहारेण^१ सर्वज्ञस्याभाव^२
 प्रसाधयन्^३ वेदस्य ततो विशेषमाह—सर्वज्ञत्वमित्यादि । तुल्ये जल्पन्तीति ।
 सम्यक् प्रतिपत्तिहेतुत्वेन द्वयोरपि साम्यात्—नित्यवेदद्वारेण चातीन्द्रियार्थप्रतीति,
 सर्वज्ञवचनद्वारेण चेति न कश्चिद् विशेष इति य एव जल्पन्ति, तेभ्य एव-
 दादिभ्यो वेदस्य विशेष कथ्यते ॥ ३१८४ ॥

तथा हि—सर्वदर्शी प्रायसानुमानशब्दोपमानार्थापत्तीना मध्ये नैकेनापि
 प्रमाणेन सिद्ध, तत् कथमभावप्रमाणप्र/सीकृतमूर्त्तरसतस्तस्य प्रमाणमूतेनगोपाला
 हनादिप्रतीतेन वेदेन साम्यं भविष्यतीति मन्यमान सर्वज्ञ इत्यादिना मत्प्रका-
 शप्रमाणपञ्चकप्रसिद्धतामस्य निराकरोति ।

न तावत् प्रत्यक्षेणात्मदादिनिरर्वाग्दर्शने सर्वज्ञो दृश्यते, तथा हि—
 सर्वाभ्यर्शिनं प्रत्यक्षं त्रिविधम्—इन्द्रियज्ञानम्, मानसम्, सर्वचित्तचैतानामात्म-
 संवेदनं चेति । तदतन् त्रिविधमपि न सर्वज्ञमवगमयितुमशक्यम्, अतद्विषयत्वात् ।
 इन्द्रियज्ञानं हि रूपादिविषयपञ्चकनियतम्, अतो न तेन परसन्तानसमवायिनो
 बुद्धिधर्मा विषयीविद्यन्ते । नापि मानसेन, तस्य इन्द्रियज्ञानपरिगृहीतविषया-

१. •विग्रहत्वस्या•—पा० ।

२-२. •भाव प्रमाणपन्—पा० ।

न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः^१ । ।

॥ कृत्रिमेण च सत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ ३१८६ ॥

नन्तरविषयग्राहित्वेनेन्द्रियज्ञानवत् प्रतिनियतरूपादिविषयत्वात् । नापि स्वसवेद-
नेन, तस्य स्वसन्तानवर्तिवर्तमानवित्तवैचविषयत्वाद्, अतो न तेन परसन्तान-
वर्तिन स्वसन्तानिकाध्यानागताश्चेतोधर्मा शक्यन्ते वेदयितुम् । योगिज्ञानस्यैव च
साध्यत्वाच्च तेन ग्रहणाग्रहणचिन्ताऽवतरति ।

नाप्यनुमानेन, तद्धि त्रिविधलिङ्गसमाश्रयमिष्यते सौगतैः । तत्र
[G 831] विधिसाधनस्यात्राधिकारानुपलब्धिस्तावदिहाधिक्रियते, नापि कार्यम्,
प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनत्वात्^२ कार्यकारणभावस्य विप्रकर्षिणा सर्वज्ञेन सह कस्यचित्
कार्यकारणभावासिद्धे । स्वभावोऽपि हेतुर्न सर्वदर्शिन सत्ता सापद्यति, तदप्रत्य-
क्षत्वे स्वभावस्य तदव्यतिक्रिणो ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्माद् दृष्ट = प्रसिद्धो लिङ्ग-
मूत एकदेश = पक्षधर्म, स न सम्भवति, निरूप्यमाणो य सर्वज्ञमनुमापयेत् ।

किञ्च—सर्वज्ञसत्तासाधने सर्वो हेतुस्त्वयी दोषवति नातिवर्तते—असिद्धिम्,
विरुद्धत्वम्, अनैकान्तिकत्व च । तथा हि—हेतुरुच्यमानो भावधर्मो वाऽभिधीयेत,
अभावधर्मो वा, यद्व्योमयधर्म—इति पक्षत्रयम् । तत्र सर्वज्ञे धर्मिणि न भावधर्म
प्रतियादिप्रसिद्ध सम्भवति, तस्यैव धर्मिण साध्यत्वेनासिद्धत्वात्^३, सिद्धौ वा
अविवादप्रसङ्गात् । यो हि भावधर्मं तत्रेच्छति स कथं वादी त भाव^४ नेच्छेत्,
निराश्रयस्य धर्ममात्रस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । नाप्यभावधर्मो हेतु सर्वज्ञसिद्धये
युक्त, तस्य भावविपरीतसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । नाप्युमयधर्म, तस्यानैकान्ति-
कत्वात् । कथं हि नाम भावाभावधर्मो भावधर्मसिद्धावभावावस्यविपक्षवृत्तित्ववच्छेद-
लम्भं भावादव्यभिचारित्वलक्षणं हेतुत्वमनुमवेत् । तस्मात् त्रिमकारोऽप्येकदेशो
लिङ्गभूतो नास्त्यनुमापक इति नानुमानत सर्वज्ञस्य सिद्धि ॥ ३१८५ ॥

१ शब्दादपि न सर्वज्ञवसायोऽस्तीति दर्शयति—न चागमविधिरित्यादि ।

१ बोधन—पाठा० ।

२ प्रत्यक्षोपलम्भ०—गा० । ।

३ साध्यत्वेन सिद्ध०—गा० ।

४ वाद—गा०, गा० ।

५ भावाद् व्यभि०—गा०, भावान्वभि०—गा० ।

अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽयं प्रतीयते ।
 प्रकल्पेत कथं सिद्धिरन्योऽन्याथययोस्तपोः ॥ ३१८७ ॥
 सर्वज्ञोक्तनया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
 कथं तदुभयं सिद्धयेत् सिद्धान्मूलान्तराद् ऋते ॥ ३१८८ ॥
 असर्वज्ञप्रणीतात् तु वचनान्मूलवर्जितात् ।
 सर्वज्ञमवगच्छन्त स्ववाक्यात् किं न जानते ॥ ३१८९ ॥

शब्दादसन्नित्प्रेऽर्थे यज्जायते ज्ञानं तच्छाब्दम्, तच्च द्विविधम्—नित्यशब्द-
 बन्धितम्, पौरुषेयध्वनिहेतुकं च । तत्र तथाविधस्य सर्वज्ञप्रतिप्रादकम्पागमस्य
 नित्यस्याभावात् तदवग्राह्यं सम्भवति । यद्योपनिषद्वादी पठ्यते—“य सत्यवाक्
 सत्यसहस्रं सत्यस्रम सोऽन्वेष्टव्यं, स विजिज्ञासितव्यः” ( )
 इत्येवमादि, सोऽप्यर्थवादो द्रष्टव्यः । यच्च पौरुषेयं वचनमुच्यते—“स
 भगवोऽन्वयागतोऽर्थं सम्यक्सम्बुद्धः” (दी० नि० १.२.१) इति, तस्या-
 पमानत्वात् कथं तेन सत्येन स प्रमाय्येत ॥ ३१८६ ॥

स्यादेतन्—यत् कुतोश्चिद् वचनान् सर्वज्ञोऽस्माभि प्रतीयते । किं वरिं ।
 तेनैव भगवतोऽन्ते—“सर्वज्ञोऽ सर्वदर्शी, नास्ति तथागतस्य किञ्चिदज्ञातम्”
 ( ) इत्यादि, अउम्तद्वचनदेव प्रतीयते । इत्याह—अथेत्यादि ।
 [G 852] एव सतीतरेतराध्यायोप पानोति ॥ ३१८७ ॥

इयम् । इत्यह—सर्वज्ञोक्ततयेयादि । तथा हि—न तावत् तद्वचनस्य
 प्रामाण्यं निश्चयने यावत् ‘सर्वज्ञोक्तमेतन्’ इत्येव नवगम्येत, तस्य च सर्वज्ञस्या-
 वगतिमन्त एव वचनदिति व्यक्तमितरेतराध्यायवन् । सिद्धान्मूलान्तरादृत
 इति । निश्चयान् कारणान्तराद् विनेत्यर्थः ॥ ३१८८ ॥

अथनि स्वन्—अथच्छारिपुत्रादेर्वचनान् सर्वज्ञोऽवसीयते, यतस्ते-
 नेकम्—“सर्वज्ञोऽयं शास्त्रकुलान्तः” इति । अथाह—असर्वज्ञप्रणीतात्
 त्वित्यादि । न तावत्सदितप्रमाम्बन्ध्यान्ववावयस्य स्ववचनान् कश्चिद्विरोधोऽस्ति,

१ वचने—री०, पा० ।

२ तद्वचनच्छारि०—पा० ।

सर्वज्ञा । बहवः कल्प्याश्चैकसर्वज्ञसिद्धये ।

॥ १ ॥ एवैकोऽप्यसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुद्धयते ॥ ३१९० ॥

सर्वज्ञोऽयमिति ह्येवं तत्कालैरपि बोद्धृभिः ।

॥ २ ॥ तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानशून्यैर्जातुं न शक्यते ॥ ३१९१ ॥

सर्वज्ञो नावबुद्धश्च येनैव स्यान्न तं प्रति ।

॥ ३ ॥ तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेऽन्यथावयवत् ॥ ३१९२ ॥

येन यौद्धाः स्ववचनादेव सर्वज्ञं न प्रतिपद्यन्ते, अन्यवचनात् प्रतिपद्यन्तीति न किञ्चित् कारणमुत्पश्यामोऽन्यत्र जाड्यात् ॥ ३१८९ ॥

अथ मतम्—अपरिमितास्तथागता अमूवन्, भविष्यन्तश्च; ततश्चैकस्य तदन्यवचनात् सर्वज्ञताऽवसीयते, अन्यस्याप्यन्यवचनात् ? इत्यत्राह—सर्वज्ञा बहव इत्यादि । एकसर्वज्ञसिद्धये सर्वज्ञपरम्परामनुसरतः सकलपुरुषायुष-संज्ञयेऽपि नार्वाभ्यदर्शनस्य सर्वज्ञनिश्चयोत्पत्तिसामभव इति सर्वज्ञाः कल्प्या पसज्येरन् ॥ ३१९० ॥

अपि च—आस्तां तावदिदं यद्विदानीन्तना. सर्वज्ञमसन्निहितं बोद्धुमसमर्था^१ इति, अपि तु तत्कालसन्निहितं अपि तं ज्ञानं न शक्नुवन्त्येवासर्वविद् इत्येतद्-दर्शयन्नाह—सर्वज्ञोऽयमित्यादि । [G. ७३३] तस्य सर्वज्ञस्य^२ ज्ञानं^३ तज्ज्ञानम्, तदेव ज्ञेयम् = परिच्छेद्यं यस्य विज्ञानस्य तत् तथा । तच्च तद्विज्ञानं चेति तथोक्तम्, तेन शून्याः = रहिताः । अथ वा—तज्ज्ञानस्य यद्विषयं तस्य^३ ज्ञानं^३ तेन शून्याः, असर्वज्ञा इत्यर्थः । न हि शरीरमात्रदर्शनात् सर्वज्ञ इत्येवमवसातुम् पार्यति; विशिष्टज्ञानसम्बन्धग्रहणानन्तरीयकत्वात्साध्यासापस्य । तच्च विशिष्टं ज्ञानं सकलपदार्थविषयं साधकम् । सकलपदार्थविषयता तस्य तद्भावाविषयग्रहणमन्तरेणवसातुं न शक्यते । न हि दण्डप्रत्ययो दण्डग्रहणमन्तरेण भवति । प्रयोगः—यस्य यद्ग्रहणोपाधिरवग्रहः, तस्य तद्गुणाधिग्रहणाभावे ग्रहणं न भवति,

१. ०मसर्था—पा० ।

२-२, सर्वज्ञज्ञानं—पा० ।

३-३, पा०; सा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

सर्वज्ञिष्यैरपि ॥ ज्ञातानर्थान् ~ संवादयन्पि । ॥ ११ ॥
 ॥ ८१ ॥ सर्वज्ञो ~ भवेदन्यलोकज्ञातार्यवर्जनात् ॥ ३१९३ ॥
 न च ॥ १ ॥ सर्वज्ञज्ञानज्ञेयसंवादसम्भवः ॥ ११११ ॥
 ॥ कालत्रयत्रिलोकस्यैर्नरेण च समागमः ॥ ३१९४ ॥

तद्यथा दण्डप्रहणोपाधिदण्डिप्रहणं न दण्डिरूपाग्रहे भवति । नास्ति च सर्वज्ञ
 ज्ञानप्रहणस्य ज्ञेयप्रहणोपाधिज्ञेयरूपोपाधिप्रहणमर्वाग्निनामिति व्यापकानुपलब्धि,
 उपाधिप्रहणेनोपाधिप्रहणस्य व्याप्तत्वात् । तस्य चेद्दामाव ॥ १ ॥ ततश्च
 तदानीं सन्निहितेनाप्यसर्वविदा येनैव सर्वज्ञो नावधार्यते, त प्रति सर्वज्ञवाक्या
 नामपि सतामनिश्चितत्वादप्रमाण्यमेव, मूलस्य प्रामाण्यनिश्चयकारणस्य सर्वज्ञज्ञान
 निश्चयस्याभावात् । अन्यत्रास्यदिति ॥ २ ॥ १९१-१९२ ॥

अथ मतम्—अशेषज्ञिष्यजनधर्मस्यानेकविधचित्तचरितादिपरिज्ञानाद्देश
 नादिभक्तिहायेण विनेयजनमनास्थावर्जयज्ञसावात्मन सर्वज्ञतामयत्नेन तेभ्य
 प्रतिपादयति । इत्यत्राह—सर्वज्ञिष्यैरपीत्यादि । यदि नाम तत्कालासन्निहित
 क्रियन्मात्रजनपरिज्ञातानर्थान् परिज्ञातवान्, तथापि न सर्वज्ञो भवति, तत्का
 लसन्निहितान्यलोकपरिज्ञातान्यलोकपरिज्ञातस्यार्थस्यापरिज्ञानात् । न द्वेकदेहापरि
 ज्ञानेन सकलज्ञो भवति, अतिप्रसङ्गात् । नापि तत्कालासन्निहितान्यलोकपरिज्ञातार्थ-
 संवाद सम्भवति, दूरस्थानामनर्थिना च संवादाभावात् । स्यादेतत्—यदा सर्व
 एव ब्रह्मन्तथागत युगवदुपन्य ययत् प्रदनयन्ति तदा स भगवोस्तत्तदैव व्याकरोती
 त्यक्तोऽस्येव । ॥ ८३४ ॥ सर्वज्ञज्ञानज्ञेयसंवाद इत्यत्राह—कालत्रयत्रिलोकस्यै-
 रिति । न एतीतानामतत्त्वमानकालवर्तिना नृणा समागम षचिदपि सम्भवी,
 नापि स्वर्गपातालभर्यात्मकलोकरयस्यानाम् । यद्वा—लोकत्रय कामरूपाकल्पधातु-
 त्रयात्मकं बोद्धव्यम् ॥ ३१९३-३१९४ ॥

१ अशेषज्ञेय—पा०, गा० ।

२ दण्डरूपोपाधिप्रहणे—गा० ।

३-५ यत्राम—पा०, गा० ।

७, ८ व्याकरोती—पा०, गा० ।

३ दण्डप्रहण—पा० ।

४ तदन्वयानप—पा० ।

५ अस्तदेव—पा०, गा० ।

किञ्चिज्ज्ञोऽपि हि शयनोति स्तोकात् भ्रमपितुं नरात् ।
 सर्वज्ञं येन गृह्णांपुस्तै भक्तिभ्रान्तचेतसः ॥ ३१९५ ॥
 भुक्तचिन्तितमुष्टिस्यद्रव्यसंवादनक्षमाः ।
 केचित् कुहकविज्ञानैर्धर्मादिज्ञानवर्जिताः ॥ ३१९६ ॥
 तथा मायेन्द्रजालादिकुशलाः केचिदज्ञरुम् ।
 भ्रानयन्ति जनं येन सर्वज्ञाः प्रतिभान्ति ते ॥ ३१९६ ॥
 इतिहासपुराणेषु ब्रह्मादिषोऽपि सर्ववित् ।
 ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं चेति कीर्तितम् ॥ ३१९८ ॥
 गौणत्वेनैव वक्तव्यः सोऽपि मन्त्रार्थवादवत्^१ ।
 यद्वा—प्रकृतधर्मादिज्ञानात् प्रतिघतोच्यते^२ ॥ ३१९९ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रकृतेषु चतुर्ष्वपि ।
 ज्ञानमप्रतिघं तस्य न तत् सर्वाद्यंगोचरम् ॥ ३२०० ॥

स्यादेतत्—यदि समस्तलोकपरिज्ञातार्थपरिज्ञानसामर्थ्यं तस्य न स्यात्, तदा कियन्मात्रपरिज्ञातार्थसंवादोऽपि कथं स्यात्, भवति च; तेन मन्त्रामदे—
 अस्त्येवास्य सकलपदार्थपरिज्ञानसामर्थ्यामिति ! अत्राह—किञ्चिज्ज्ञोऽपीत्यादि ।
 न हि किञ्चिन्मात्रातीन्द्रियपदार्थपरिज्ञानमात्रेण धर्माधर्मादिपरिज्ञानं तस्य सिद्धयति;
 कुहकज्ञानिभिर्मयिन्द्रजालादिकुशलैश्चानेकान्तात् । तथा हि—मन्त्रौपधादिप्रयोगेण
 यथामुक्तम् = अनन्यज्ञानादि, यथाचिन्तितं च मनसा परतु, गुष्टिस्थं च
 द्रव्यं संवादयन्त्येव; न चैतावता ते धर्मादिकित्तो^३ भवन्ति । तथा केचिदिन्द्र-
 जालकुल्य विचित्रोद्यानविमानाप्सरोगणदेवगुणादिकमाकाशे दर्शयन्तीत्यनेकान्तः ॥
 ३१९५-३१९७ ॥

ननु चेतिहासपुराणेषु ब्रह्मादिः सर्वज्ञः कीर्तितः, तथा हि—“ब्रह्मणो ज्ञान-
 मप्रतिघं वैराग्यं च” इति तत्र पठ्यते, तत् कथमागतात् सर्वज्ञो न सिद्धः ? एतन्नाह—
 इतिहासेत्यादि । [G. 835] यथा मन्त्रेऽर्थवादनिर्देशो भवति, तथेतिहासा-

१. वेदवत्—पाठा० । २. प्रति—योग्यो—पा० । ३. न—धी० ।
 सत्त्व० : 27

न ह्यप्रतिघतामात्रात् सर्वगोचरतोच्यते ।
 स्वार्थेष्वप्यप्रतीघाताद् भवत्यप्रतिघं हि तत् ॥ ३२०१ ॥
 एतच्च फलवज्ज्ञानं^१ यावद् धर्मादिगोचरम्^२ ।
 न तु वृक्षादिभिर्ज्ञातैः सर्वैः किञ्चित् प्रयोजनम् ॥ ३२०२ ॥
 यावदौपयिकज्ञानं न चेत्तत् प्रतिहन्यते ।
 तेनाप्रतिघविज्ञानव्यपदेशोऽस्य लभ्यते ॥ ३२०३ ॥
 यद्वाऽऽत्मन्येव तज्ज्ञानं ध्यानाभ्यासप्रवर्तितम् ।
 तस्यैवाप्रतिघातेन ज्ञानाप्रतिघतोच्यते ॥ ३२०४ ॥

द्विष्वपि ब्रह्मादे सर्वज्ञत्वमर्थवादाद् बोद्धव्यम् । अन्याथो हि शब्दोऽन्यमर्थं
 वदतीति कृत्वाऽर्थवाद उच्यते । अथ वा—महृतेषु धर्मार्थकाममोक्षेषु ज्ञानस्या-
 प्रतिघत्वादस्य ब्रह्मादेर्ज्ञानार्थप्रतिघता निर्दिष्टा, न तु स्वार्थेष्वप्यप्रतिघातात् ॥
 ३१९८-३२०० ॥

ननु च यदि तस्य धमदिरन्यत्र वस्तुविज्ञानं प्रतिहन्येत, तत् कथमप्रतिपमि
 स्युच्येत ? इत्यतः^३ आह—न हीत्यादि ॥ ३२०१ ॥

यद्येवम्, यदि स्वार्थाप्रतिघातादपविषमुच्यते, तदा सर्वेषामेव पुसा ज्ञान
 स्वार्थाप्रतिघातीति तन् को विशेषो ब्रह्मादेरेण तस्यैवाप्रतिघं ज्ञानमुच्यते, नान्ये-
 पम् ? इत्यत्राह—एतच्चेत्यादि । एतदाचष्टे—पुरुषार्थापयोगिषु धर्मादिषु तस्यैव
 ब्रह्मणो ज्ञानमप्रतिप प्रवर्तते, नान्येषामित्येतद्विशेषक्यापत्ताय ब्रह्मादेरेव स्वार्थाप्रति-
 घत्वादप्रतिघानि ज्ञानमुक्तम्, नान्येषाम् । औपयिकज्ञानमिति । औपयिके =
 पुरुषार्थोपयोगिनि धर्मादी ज्ञानमौपयिकज्ञानम् । यारदिति चानवदोषम् ।
 औपयिकज्ञानविशेषणं चैनम् ॥ ३२०२-३२०३ ॥

यद्वेति षण्णान्गमात् । आत्मनीति पुरुषे । तस्यैवेति आत्मनिपयस्य
 ज्ञानस्य ॥ ३२०४ ॥

१. फलवज्ज्ञान—सा०, गा० ।

२. धर्मादिगोचरम्—सा० ।

३. इत्यतः—सा०, गा० ।

४. निर्दिष्टम्—सा०, निर्दिष्टम्—सा० ।

ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यमिति योऽपि दशाव्ययः ।

शङ्करः श्रूयते सोऽपि ज्ञानवानात्मवित्तया ॥ ३२०५ ॥

एतदेव हि तज्ज्ञानं यद् विशुद्धात्मदर्शनम् ।

अशुद्धे तन्निमित्ते च यत् तदज्ञानमुच्यते ॥ ३२०६ ॥

ननु चेश्वरस्य ज्ञानादयो दशाव्यया गुणाः पञ्चन्ते, तत् कथमसावव्ययज्ञान-
योगात् सर्वज्ञो न भवति ? इत्याह—ज्ञानमित्यादि । [G 836] ज्ञानम् =
तत्त्वावबोधः, वैराग्यम् = विषयवैमुक्त्यम्, ऐश्वर्यमष्टविधम् = लघिमा, लघिमा,
महिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यम्, ईशित्वम्, वशित्वम्, यत्रकामावसायिता च—इत्येते
दश ज्ञानादयोऽव्यया वानुयायिनो यस्यासौ दशाव्ययः । तत्राणिमा = यदणुशरीरो
भूत्वा सुखं लोकं सञ्चरति सर्वभूतैरुदयः । लघिमा = यो लघुत्वाद् वायुवद्
विवरति । महिमा = यत् पूजितः सर्वलोकेषु वन्दितोऽर्चितश्च महद्भवोऽपि
महत्तमो भवति । प्राप्तिः = यद्यन्मनसा चिन्तयति तत्तत् प्राप्नोति । प्राकाम्यम् =
यत् प्रचुरकामो भवति, विषयान् भोक्तुं शक्नोतीत्यर्थः । ईशित्वम् = यत् त्रैलो-
क्यस्य प्रमुर्भवति । वशित्वम् = यद् भूतानि स्थावरजङ्गमानि वशं नयति,
वश्येन्द्रियश्च^१ भवति । यत्रकामावसायिता = यत् ब्राह्मणजापत्यदैवगान्धर्वयाक्ष्य-
राक्षस्यपैत्रपैशाचेषु मनुष्येषु तैर्यग्योन्येषु^२ च स्थानान्तरेषु यत्र यत्र कामयते तत्र
तत्रावसति । आत्मविचयेति आत्मवेदितया । स ज्ञानवान्, न तु निरवशेष-
पदार्थपरिज्ञानवत्तयेत्यर्थः ॥ ३२०५ ॥

कस्मात् पुनरेकदेशपरिज्ञानेऽपि स एक शङ्करो ज्ञानवानुच्यते, नान्यः ?
इत्याह—एतदेव हीत्यादि । विशुद्धासावात्मा^३ चेति तयोक्तः, तस्य दर्शन-
मिति समासः । तन्निमित्त इति । तस्य शुद्धात्मदर्शनस्य निमित्तं तन्निमित्तम्,
किं तत् ? आत्मैव । तस्मिन् शुद्धे तन्निमित्ते आत्मनि सति यदात्मदर्शनमवि-
शुद्धं प्रवर्तते तदज्ञानमुच्यते; कुत्सितत्वात् ॥ ३२०६ ॥

१. तस्येन्द्रिय—वा०, गा० ।

२. तैर्यग्योन्येषु—वे० ।

३. शुद्धात्मा—वे० ।

ब्रह्मादीनां वेदवेदत्वप्रतिपादनम्

अथापि वेदवेदत्वाद् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सर्वज्ञानमयाद् वेदात् सर्वज्ञा मानुषस्य किम् ॥ ३२०७ ॥
 क्व च बुद्ध्यादयो मर्त्याः क्व च देवोत्तमत्रयम् ।
 येन तत्स्पृध्वा तेष्वपि सर्वज्ञा इति मोहदृक् ॥ ३२०८ ॥
 नित्येष्वपि चागमे वेदे ब्रह्मादित्रयकोर्त्तनम् ।
 तस्मित्यत्वाच्च वेदानां नित्यत्व न विहन्यते ॥ ३२०९ ॥
 ते हि नित्यं गुणैर्नित्य कर्मभिश्च समन्विताः ।
 नित्यवेदाभिधाधित्वसम्भवात् विरोधिनः ॥ ३२१० ॥

ननु यदि ध्यानगम्यासाद् ब्रह्मादेर्विशुद्धज्ञानसम्भवोऽभ्युपगम्यते, तदा क्व प्रद्वेषो बुद्ध्यादिषु, येन तेषामपि ज्ञानमप्रतिषेधं विशुद्धं च नेष्यते ।— इत्याशङ्क्य पश्चान्तरोपदर्शनेन ब्रह्मादीनां विशेषं दर्शयन्नाह—अथापीत्यादि । सात्त्विकभूतवेदत्वाद् वेदवेदा उच्यन्ते । सर्वपदार्थज्ञानकारणत्वात् सर्वज्ञानमयी वेद । [G 837] एतदुक्तं भवति— न हि ब्रह्मादीनां स्वातन्त्र्येण घर्मादिषु ज्ञानमप्रतिषेधं प्रवर्त्तते, किं तर्हि वेदद्वारेण । न चैव बुद्ध्यादीनां भवद्विरिष्यते; तेषां स्वायत्तज्ञानत्वात् ।

किञ्च—ब्रह्मादीनां ध्यानगम्यासाद् विशुद्धज्ञानसम्भवो युज्यत एव, तेषां देवत्वेन सर्वबनोत्कृष्टत्वात्, वेदे पठितत्वाच्च । मनुष्यस्य तु न कदाचिदीदृशं सामर्थ्यं सम्भाव्यम्; तस्य तद्विपरीतत्वात् । तस्मान् मनुष्या अपि सर्वज्ञा इति मोहदृक् मोहदर्शनमेतद् भवताम् ॥ ३२०७-३२०८ ॥

स्यादेतद्—यदि ब्रह्मादयो वेदे पश्यन्ते, तदा कथमनित्याभिधेयसम्भवात् वेदस्याप्यनित्यत्वं न प्रसज्येत, अथ वेदानां नित्यत्वमिष्यते, तदा ब्रह्मादीनां नित्यवेदाभिधेयत्वं विरुध्यते, तेषामनित्यत्वात्, अथ तद्विरुद्धम्, तदा बुद्ध्यादीनामपि तदभिधेयत्वाविरोधः इत्येतदाशङ्क्याह—नित्येष्वपीत्यादि ।

ते हीत्यादिना एतदेव स्पष्टीकरोति । न नित्यागमगम्यतेति । शब्दार्थ-

अनित्यस्य तु बुद्धादेर्न नित्यागमगम्यता ।
 नित्यत्वे चागमस्येष्टे वृथा सर्वज्ञकल्पना ॥ ३२११ ॥
 सर्वज्ञज्ञापनात् तस्य धरं धर्मावबोधनम् ।
 वेदबोधितसर्वज्ञज्ञानाद् धर्मात् तिरोहितात् ॥ ३२१२ ॥
 अतिरोहितधर्माविज्ञानमेव विशेष्यते ।
 एवमागमगम्यत्वं न सर्वज्ञस्य लभ्यते ॥ ३२१३ ॥
 सर्वज्ञसवृषाः कश्चिद् यदि दूरयेत् सम्प्रति ।
 तदा गम्येत सर्वज्ञसद्भाव उपमाबलात् ॥ ३२१४ ॥
 नरान् वृष्ट्वा त्वसर्वज्ञान् सर्वनिवाधुनातनात् ।

सम्बन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्, नित्यस्य चागमस्य परैरभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा सर्वज्ञकल्पनाया वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ ३२०९-३२११ ॥

एतदेव दर्शयति—सर्वज्ञज्ञापनात् तस्येति । नित्यस्यागमस्य सर्वज्ञज्ञापनात् सकाशाद् वरं धर्मावबोधनमेवेष्टम् । कथं तद् वरम्? इत्याह—वेदबोधितेत्यादि । [G 838] वेदाश्रयेण हि धर्मज्ञानं भवदतिरोहितं भवति; आ' लोकस्थितेर-विशेषेण सर्वेषामेव सम्भवात् । तिरोहितस्तु वेदबोधितसर्वज्ञज्ञातो धर्मः; तस्य निर्वाण^१ गतस्याप्रकटत्वात्^२ । अनिर्वाणत्वस्यायानव्यतिच्छया तदुपदेशाभावात् । उपदेशेऽपि सर्वज्ञ सर्वदा सर्वेषां श्रवणामावात् ॥ ३२१२-३२१३ ॥

नाप्युपमानप्रमाणसमधिगम्य सर्वज्ञ इति दर्शयति—सर्वज्ञसदृश इत्यादि । उपमानं हि सादृश्यतदुपाधिविषयत्वात् सदृशपदार्थग्रहणान्तरीयकम-सन्निकृष्टार्थमोचरम्, यथा—गवयग्रहणद्वारेण गो. स्मरणम्, न च सर्वज्ञसदृशः कश्चित् प्रतीत सम्भवतीत्यतः सदृशपदार्थग्रहणामावात् न भवति । प्रयोगः—यस्य सदृशग्रहणं नास्ति, न स उपमानगम्य, यथा वन्ध्यासुतः । नास्ति च सदृशग्रहण सर्वज्ञस्येति व्यापकानुपलब्धि ॥ ३२१४ ॥

किञ्च—उपमानात् केवलं सर्वज्ञाधिगमोऽसम्भवी, अपि तु सर्वेषामेव पुंसामुपमानादसर्वज्ञत्वमेव युक्तं प्रत्येतुमित्यादर्शयति—नरानित्यादि ॥ ३२१५ ॥

१. अन्यथा—पा० । २-२. निर्वाणे गतस्या—वै०; निर्वाण तस्या०—पा० ।

सादृश्यस्योपमानेन शेषासर्वज्ञनिश्चय ॥ ३२१५ ॥
 ॥ उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्माधर्मादिगोचर ।
 अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञो यदि नो भवेत् ॥ ३२१६ ॥
 प्रत्यक्षादौ निषिद्धेऽपि सर्वज्ञप्रतिपादके ।
 अर्थापर्ययैव सर्वज्ञमित्य य प्रतिपद्यते ॥ ३२१७ ॥
 यद्वा—सामान्यतो दृष्ट प्रवृत्तमिह साधनम् ।
 सर्वज्ञस्योच्यतेऽन्यत्र ज्ञानपूर्वत्वदर्शनात् ॥ ३२१८ ॥
 य कश्चिदुपदेशो हि स सर्वो ज्ञानपूर्वक ।
 यथाऽभयादिशक्तीनामुपदेशस्तथाविध ॥ ३२१९ ॥
 धर्माधर्मोपदेशोऽप्यमुपदेशश्च तत्कृत ।
 तदीयज्ञानपूर्वत्व तस्मादस्यानुमीयते ॥ ३२२० ॥

न चाप्यर्थापर्याय सर्वज्ञ सिद्धशतीत्येतत् प्रतिपिपादयिषु परमत आवदाश
 कृते—उपदेशो हीत्यादि । योऽयं बुद्धादेर्धर्माधर्मादिगोचर, सोऽन्यथा नोपपद्यते,
 यदि धर्मादयस्तेन साक्षात् विदित भवेयु । तस्माद् यद्यपि प्रत्यक्षादि सर्वज्ञप्रति
 पादक निषिद्धम्, तथाप्यर्थापर्याय सर्वदर्शी पुमान् सिद्ध —इत्येव य प्रतिपद्यते,
 सोऽयुक्त प्रतिपद्यते, वक्ष्यमाणान्यायाविति भाव ॥ ३२१६ ३२१७ ॥

यद्वा—अनुमानमेवेदम्, नार्थापरि, तैरूप्यसम्भवादिति दर्शयति—
 यद्वेत्यदि । [G 839] सामान्यतो दृष्टमित्यनेन विशेषतो दृष्टस्यासम्भव
 माह । ययोरेव हि लिङ्गलिङ्गिनो प्रत्यक्षेण सम्बन्धो दृष्ट, स एव लिङ्गी तेनैव
 लिङ्गेन कालान्तरे सद्यन्यवच्छेदाय यदानुमीयते, तदा विशेषतो दृष्टमनुमान
 मुच्यते । न च सर्वज्ञेन सह धर्माधर्मादिसम्बन्धो गृहीत इत्यत
 सामान्यतो दृष्टमेवैतत् । तथा हि—सामान्येनोपदेशस्यान्यत्र त्वसन्ताने ज्ञान
 पूर्वकत्व दृष्टम्, अतो यथा दवदस्य गतिपूर्विका दशान्तरप्राप्तिमुपलभ्याऽऽ-
 वित्स्य देशान्तरप्राप्त्या गतिः अनुमीयते, एव बुद्धादपि भगवतो धर्माधर्मादिगोचरात्
 तज्ज्ञानमनुमास्यते । प्रयोग—य कश्चिदुपदेश स वक्तृज्ञानपूर्वक, यथा
 हरीतक्यादिशक्युपदेश । उपदेशश्चायं बुद्धादीना धर्माधर्मादिगोचर इति स्वभाव

अन्यथाप्युपपन्नत्वान्नार्थापत्तिरियं कमा ।

अत एवानुमाप्येषा न साध्वी व्यवतिष्ठते ॥ ३२२१ ॥

उपवेशो हि बुद्धादेरन्यथाप्युपपद्यते ।

स्वप्नादिदृष्टव्यान्मोहात् वेदाहारादितथश्रुतात् ॥ ३२२२ ॥

ये हि तावदवेदज्ञास्तेषां वेदादसम्भवः ।

उपदेशकृतो यस्तर्क्यामोहादेव केयलात् ॥ ३२२३ ॥

शिष्यव्यामोहनार्थं वा व्यामोहाद् वास्तदाश्रयात् ।

लोके दृष्टोपदेष्टृणामुपदेशः प्रवर्तते ॥ ३२२४ ॥

यद्यसौ वेदमूलः स्याद् वेदवादिभ्य एव तु ।

उपदेशं प्रयच्छेयुर्यथा मन्वादयस्तथा ॥ ३२२५ ॥

यतस्तु मूलशूद्रेभ्यः कृतं तैरुपदेशनम् ।

जायते तेन बुष्टं तत् सांबृतं कूटकमन्वत् ॥ ३२२६ ॥

हेतुः ॥ ३२१८-३२२० ॥

अत्रोच्यते—अन्यथापीत्यादि । अन्यथापि हि व्यामोहादिनोपदेशस्य सम्भवादुभयोरप्यनुमानार्थापत्त्योरनैकान्तिकत्वम् । कथमन्यथापि सम्भवति ? इत्याह—स्वप्नादीत्यादि । यथोक्तं शाश्वरे भाष्ये—‘उपदेशो हि व्यामोहादपि भवति, अमति व्यामोहे वेदादपि भवति’ (मी० द०, शा० भा० १. १. २) इति । तत्र व्यामोहाद् भवन् दृष्टो यथा स्वप्नोपलब्धस्वार्थस्य, वेदाद् दृष्टो यथा मन्वादीनाम् ॥ ३२२१-३२२२ ॥

। ये तु सुप्ततादयो वेदानभिज्ञा, तेषां व्यामोहात् परवचनार्थं उपदेशः सम्भवत्यत इत्येतन् प्रतिपादयति—ये हीत्यादि । [G 840] अतदाश्रयादिति, अवेदाश्रयात् ॥ ३२२३-३२२४ ॥

—कथमिदमवगतम्—न वेदाश्रयोऽसामुपदेश इति ? आह—यद्यसावित्यादि । यदि हि बुद्धादीनां धर्माद्युपदेशो वेदमूलः स्यात्, तदा मासण्य एव

१. व्यामोहा...—पा०; स्वप्नादिदृष्ट...—गा० ।

२. यादितय...—पा०, वेदान्चावितय...—गा० ।

सादृश्यस्योपमानेन शेषासर्वज्ञनिश्चयः ॥ ३२१५ ॥
 ॥ उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्माधर्मादिगोचरः ।
 अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञो यदि नो भवेत् ॥ ३२१६ ॥
 प्रत्यक्षादौ निषिद्धेऽपि सर्वज्ञप्रतिपादके ।
 अर्थापत्तैव सर्वज्ञमित्य यः प्रतिपद्यते ॥ ३२१७ ॥
 यद्वा—सामान्यतो दृष्ट प्रवृत्तमिह साधनम् ।
 सर्वज्ञस्योच्यतेऽन्यत्र ज्ञानपूर्वत्वदर्शनात् ॥ ३२१८ ॥
 यः कश्चिदुपदेशो हि स सर्वो ज्ञानपूर्वकः ।
 यथाऽभयादिशक्तो नामुपदेशस्तथाविध ॥ ३२१९ ॥
 धर्माधर्मोपदेशोऽयमुपदेशश्च तत्कृतः ।
 तदीयज्ञानपूर्वत्व तस्मादस्यानुमीयते ॥ ३२२० ॥

न चाप्यर्थापत्त्या सर्वज्ञ सिद्धयतीत्येतत् प्रतिषिद्धादपि परमत तावदाश-
 क्ते—उपदेशो हीत्यादि । योऽयं बुद्धादेर्धर्माधुपदश्च, सोऽन्यथा नोपपद्यते,
 यदि धर्मादपत्तेन साक्षात् विदिता भवेयु । तस्माद् यद्यपि प्रत्यक्षादि सर्वज्ञप्रति-
 पादक निषिद्धम्, तथाप्यर्थापत्त्या सर्वदर्शी पुमान् सिद्धः—इत्येव य प्रतिपद्यते,
 सोऽयुक्त प्रतिपद्यते, वक्ष्यमाणान्यायादिति भाव ॥ ३२१६-३२१७ ॥

यद्वा—अनुमानमेवेदम्, नार्थापत्ति, त्रैलोक्यसम्भवदिति दर्शयति—
 यद्वेत्यादि । [G 839] सामान्यतो दृष्टमित्यनेन विशेषतो दृष्टस्यासम्भव
 माह । ययोरेव हि लिङ्गलिङ्गिनो प्रत्यक्षेण सम्बन्धो दृष्ट, स एव लिङ्गी तेनैव
 लिङ्गेन कालान्तरे सशय-यवच्छेदाय यदानुमीयते, तदा विशेषतो दृष्टमनुमान
 मुच्यते । न च सर्वज्ञेन सः धर्माधुपदस्य क्वचित् सम्बन्धो गृहीत इत्यत
 सामान्यतो दृष्टमेवेतन् । तथा हि—सामान्येनोपदेशस्यान्वय म्वसन्ताने ज्ञान
 पूर्वकत्वं दृष्टम्, अतो यथा दवदत्तस्य गतिरुविका दशान्तरप्राप्तिमुपलम्भाऽऽ-
 दित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गतिरनुमीयते, एव बुद्धादरपि भावतो धर्माधुपदेशात्
 तज्ज्ञानमनुमान्यते । प्रयोग—य कश्चिदुपदेश स चकृज्ज्ञानपूर्वकः, यथा
 ह्रीतक्यादिशक्त्युपदश्च । उपदेशश्चायं बुद्धादीना धर्माधुपदेश इति स्वभाव-

सिसाधयिपितो योऽर्थः सोऽनया नाभिधीयते ।
यत् तूच्यते न तत्सिद्धौ किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ॥ ३२३० ॥
यदीयागमसत्यत्वसिद्धयर्चं सर्वज्ञतोच्यते ।
न सा सर्वज्ञसामान्यसिद्धिमात्रेण लभ्यते ॥ ३२३१ ॥
यावद् बुद्धो न सर्वज्ञस्तावत् तद्वचनं मृषा ।
यत्र कचन सर्वज्ञे सिद्धे तत्सत्यता कुतः ॥ ३२३२ ॥
अन्यस्मिन् न हि सर्वज्ञे वचतोऽन्यस्य सत्यता ।

शास्तुः सर्वज्ञत्वं साधयितुमिष्टम्, न सामान्येन । तथा हि—न व्यक्तितया सर्वज्ञोऽन्विष्यते प्रेक्षावता, किं तर्हि ! 'तद्वचनाद् धर्माधर्मौ ज्ञात्वा प्रवर्तिस्ये निवर्तयिष्ये वा' इति प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रामतया, न च सामान्येन सिद्धेनापि तेन प्रवृत्तिं प्रति पुत्रपत्य ऋषिदुपयोगोऽस्ति; विशेषपरिजानमन्तरेण तद्वचनानिश्चयात् । तस्मात् स एव विशेष प्रवृत्तिक्रमेन साधनीय इति सामान्यप्रतिज्ञानं प्रतिज्ञान्मूत्रमेव ।

सिसाधयिपितो योऽर्थ इति । साधयितुमिष्टां योऽर्थः । स इति विशेषः, स्वशास्ता । अनयेति प्रतिज्ञया । यत्तुच्यत इति । विदोपासंस्पर्शेन कोऽप्यस्ति नरः सर्वज्ञ क्वचिद्वास्ति सर्वज्ञत्वमिति, तेन सिद्धेनापि न किञ्चित् प्रयोजनम् ॥ ३२२९--३२३० ॥

कथम् ! इत्याह—यदीयेत्यादि । सेति^१ यदीयागमसत्यत्वसिद्धिः^२ ॥ ३२३१ ॥

कस्मान्न लभ्यते ! इत्याह—याजदित्यादि । तथा हि—यावद् बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं न सिद्धयति, तावत् तद्वचनमपि न सत्यत्वनिश्चयोऽस्ति । [G 812] न च सामान्येन सर्वज्ञसिद्धौ बुद्धवचनस्य सत्यस्य सिद्धयेत; प्रतिबन्धाभावात् ॥ ३२३२ ॥

एतदेव दर्शयति—अन्यस्मिन्नित्यादि । कत्रा नाम तयोः प्रतिबन्धो न^३

१. सति—या० ।

२. यदीयागम०—गा० ।

३. गा० मन्त्राक्षो न यान्छतीदं मेति पदम् ।

सामानाधिकरण्ये हि तयोरङ्गाङ्गिता भवेत् ॥ ३२३३ ॥
 यत्सर्वं नाम लोकेऽस्मिन् प्रत्यक्षं तद्वि कस्यचित् ।
 प्रमेयज्ञेयवस्तुत्वैर्दधिष्परसादिवत् ॥ ३२३४ ॥
 ज्ञानमात्रेऽपि निर्दिष्टे पदान्मूनत्वमापतेत् ।
 सर्वज्ञ इति योऽभीष्टो नेत्थं स प्रतिपादितः ॥ ३२३५ ॥
 यदि बुद्धातिरिक्तोऽप्यः कश्चित् सर्वज्ञतागतः ।
 बुद्धवाक्यप्रमाणत्वे तज्ज्ञानं कोपयुज्यते ॥ ३२३६ ॥
 दशमूढिगतश्चास्ती सर्वरागादिसंक्षये ।
 शुद्धस्फटिकतुल्येन सर्वं ज्ञानेन बुद्धयते ॥ ३२३७ ॥
 ध्यानापन्नञ्च सर्वार्थविषयां धारणां दधत् ।
 तथा ध्यातश्च सर्वार्थः शक्तो नैवोपदेशने ॥ ३२३८ ॥

भवति : इत्याह—सामानाधिकरण्ये हीत्यादि । सामानाधिकरण्यम् = एक-
 पुरुषाभितत्वम् । तयोरिति सर्वज्ञत्वसम्यक्वचनयो । अङ्गाङ्गिता हेतुफलता ।
 एतदुक्तं भवति—एकत्रयत्वे सति सत्यस्य वचस सर्वज्ञत्वं कारणं भवेत्,
 नान्यथा; अतिप्रसङ्गात् ॥ ३२३३ ॥

१ यदप्यपरं २ सर्वज्ञसिद्धये सापत्न्युपरचितम्, तदप्येतेनैव प्रतिक्रमितीति
 दर्शयितुमाह—यत्सर्वमित्यादि । यन् प्रमेयस्वरस्तुत्वादियोगि तत् कस्यचित्
 प्रत्यक्षम्, यथा दधिष्परसादिवत् । सर्वं च पदार्थज्ञात प्रमेयादिस्वभावमिति
 स्वभावहेतु । अत्रापि पूर्ववत् प्रतिज्ञान्मूनवम्, हेतोश्चानैकान्तिकत्वं वक्तव्यम् ।
 तस्मात् विशेषेण, नापि सामान्येन सर्वज्ञस्य ३ तिद्धि सम्भवति । अनो नास्ति
 सर्वज्ञ इति सिद्धम् । तदभावात् तद्वचनस्याभाव इति न तद्वचनात् प्रकृति-
 सम्भवति कस्यचित् ॥ ३२३४-३२३६ ॥

अथ वा—सम्भवतु नाम सर्वज्ञ पुरुष, तथापि सर्वज्ञप्रणीतं दधन् न
 सम्भवत्येव, यत् प्रकृतिर्भेदिव्यति भवतामित्येवत् प्रतिपादयन्नाह—दशभूर्मात्यादि ।

१ सर्वज्ञत्ववचनयो — ३०, पा० । २ अप्यपरं—१० ।

३ सर्वज्ञत्ववचनयो—१०, पा० ।

- यदा चोपविशेदेकं किञ्चित् सामान्यवक्तृवत् ।
 ॥ एकदेशज्ञगीतं तन्न स्यात् सर्वज्ञभाषितम् ॥ ३२३९ ॥
 तस्मिन् ज्ञानसमापन्ने^१ चिन्तारत्नवदास्थिते ।
 ॥ निश्चरन्ति यथाकामं कुट्यादिभ्योऽपि देशनाः ॥ ३२४० ॥
 ताभिर्जिज्ञासितानर्थान् सर्वात् जानन्ति मानवाः ।
 ॥ हितानि च यथाभव्यं क्षिप्रमासावयन्ति ते ॥ ३२४१ ॥
 इत्यादि कीर्त्यमानं तु श्रद्धानेषु शोभते ।
 वयमश्रद्धानास्तु, ये युक्तोः प्रार्यंयानहे^१ ॥ ३२४२ ॥

[G 843] तथा हि किल दशमूपनिषत्प्रितोऽशेषरागादिमलकलङ्कापगमाच्छुद्ध-
 स्फटिकतुल्येन ज्ञानेन सकलं ज्ञेयमवबुध्यत^२ इत्येवं भवद्विर्वर्ण्यते, ततश्चास्यां
 तर्कदवस्थायां धारणां चित्तस्यैकाग्रतां दधदर्थबोध एव व्यापृतत्वान्नासौ शक्नोति
 धर्ममुपदेन्दुम्, न हीयते व्यापारान् कश्चित् कर्तुं समर्थः ॥३२३७—३२३८॥

व्युत्थाय देशयति चेद् ! इत्याह—यदा चेत्यादि । न ह्यवितर्का वचन-
 प्रवृत्तिरस्तीति सविक्लपचेतोऽवस्थितेनैवानेन धर्मो देशनीयः, ततश्चास्या-
 भवस्थायां बालपण्डितयोरविशेषादसर्वज्ञ एवासाविति तद्भाषितमसर्वज्ञभाषितमेव
 स्यात् ॥ ३२३९ ॥

स्यादेतत्—नैवासानुपदिशति किञ्चित्, सर्वदा निर्विकल्पसमाधिस्थित-
 त्वात्, किन्तु तदाधिपत्येन विचित्रघग्देशनाप्रतिमासा विशिष्यो भव्यानां भवन्ति ।
 यथोक्तम्—“यस्यां रात्रौ तथागतोऽगिसम्बुद्धो यस्यां च परिनिवृत, अत्रान्तरे
 तथागतेन एकमप्यक्षरं नोदाहृतं न प्रज्याहृतम्, उत्कस्य हेतोः ? सवतसमाहितो
 हि तथागतः, अपि तु ये जज्ञरुतदेशना वैनेयिकास्ते तथागतस्य मुक्तादुष्णीष-
 दूर्णायाः शब्दं निश्चरन्त^३ शृण्वन्ति” ( ) इत्यादि, तत्राह—तस्मिन्
 ध्यानसमापन्न इत्यादि । चिन्तारत्नम् = चिन्तामणिः । वयमत्र समुदायार्थः—
 ये श्रद्धालवस्त्वान् प्रतीदमप्रमाणकमुपबर्ण्यमानं शोभते, ये तु पुनरस्मद्विधाः

१. ध्यानसमापन्ने—या०, गा० ।

२. वच्छेद्यत्—या०, गा० ।

३. नि.सस्त—या० गा० ।

कुट्यादिनिःसृतानां च न स्यादाप्तोपविष्टता ।
 विश्वासश्च न तासु स्यात् केनेमाः कीर्तिता इति ॥ ३२४३ ॥
 किं नु बुद्धप्रणीताः स्युः किं नु ब्राह्मणवञ्चकैः ।
 क्रीटद्भिर्रूपदिष्टाः स्पुर्दूरस्थप्रतिशब्दकैः ॥ ३२४४ ॥
 किं वा क्षुद्रपिशाचाद्यैरवृष्टैरेव कीर्तिताः ।
 तस्मान्न तासु विश्वासः कर्त्तव्यः प्राप्तमानिभिः ॥ ३२४५ ॥
 एवं सर्वज्ञता पुंसां स्वातन्त्र्येण निरास्पदा ।

सामट-यज्ञटयोर्मेते सर्वज्ञतादूषणम्
 इदं च चिन्त्यते नूयः सर्वदर्शी कथं मतः ॥ ३२४६ ॥
 युगपत्, परिपाट्या वा, सर्वं चैस्त्वभावतः ।
 जानन् यथाप्रधानं वा, ज्ञानत्या वेप्येत सर्वं वित् ॥ ३२४७ ॥

प्रमाणोपपत्त्यर्थमादित्या युक्तिमेव पार्ययन्ते ते कथमेतदुच्यमानमप्रमाणं
 गृहीयन्ति ॥ ३२४०-३२४२ ॥

द्विज—भवतु नमैवं कल्पता, तथापि कुट्यादिनिर्गतासु देवतासु सर्वज्ञ-
 पितृवप्रभवं सन्दिग्धमेवेति न तत्र प्रमाणत्वेन प्रेषावतां विधासो युक्त इति
 दर्शयति—कुट्यादिनिःसृतानामित्यादि^१ । [G. 814] सर्वं सुतोषम् ॥
 ३२४३-३२४५ ॥

एतावत् कुर्माग्लेनोक्तं पूर्वगृहीतम् । साम्प्रतं सामट-यज्ञटयोर्मेतेन
 पुनरपि सर्वज्ञदूषणमाह—इदं चेत्यादि । [G. 815] किं युगपदशोपपत्त्यर्थ-
 परिज्ञानात् सर्वं वित्, अशोन्वित् परिपाट्या = क्रमेण, यद्वा सर्वस्य जगत
 एकेन = नित्यादिना रूपेण ज्ञानात्, यथा प्रधानावयमाह । = यदेव हि पुरुषार्थो-
 पयोगि कर्मफलदि तत्सर्वं ज्ञानात्, यद्वा सर्वपदार्थपरिज्ञानसामर्थ्यदोषान्
 सर्वविदुष्यते = यथा अग्निः सर्वं कर्मयोगपदार्थानामुज्जानोऽपि सर्वमुगिति ।
 तत्र प्रथमे पक्षे कल्पनादूषणम्—एक्या वा धिया युगपदशोर्षं क्वनीयाद्,
 क्वनेक्या वा ! न तावदेक्या; परस्परविरुद्धानां गुच्यगुच्यशीलमर्थानां

युगपच्छुच्यशुच्चादिस्वभावानां विरोधिनाम् ।
 ज्ञानं नैकधिया दृष्टं भिन्ना वा गतयः क्वचित् ॥ ३२४८ ॥
 भूतं भवद् भविष्यच्च वस्त्वनन्तं क्रमेण कः ।
 प्रत्येकं शब्दनुयाद् बोद्धुं वत्सराणां शतैरपि ॥ ३२४९ ॥
 स्वभावेनाविभक्तो यः सर्वमवबुध्यते ।
 स्वलक्षणानि भावानां सर्वेषां न स बुध्यते ॥ ३२५० ॥
 बोद्धा सामान्यरूपस्य सर्वज्ञेनापि तेन किम् ।
 अन्याकारेण बोधेन नैव वस्त्ववगम्यते ॥ ३२५१ ॥
 तदेकाकारविज्ञानं सम्यङ् मिथ्यापि वा भवेत् ।
 सम्यक्त्ये दृष्टवाधैवं प्रसक्तं सर्वमद्वयम् ॥ ३२५२ ॥

युगपदेकज्ञानेन ग्रहणादर्शनात् । स्यादेतद्—विरुद्धानेकपदार्थविषया बहुषो
 बुद्धवस्तस्य सकृद् वर्तन्ते ? इत्याह—भिन्ना वा गतय इति । न दृष्टा इति
 विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । न हि युगपद् भिन्नगतयो दृष्टा एकविज्ञानसन्तत्यः
 सत्त्वा इति सिद्धान्तितत्वात् । तस्माच्चैकधियापि युगपद्ग्रहणं न युक्तम् ।

परिषाध्येति पक्षोऽपि न युक्तः ; भूतं भवद् भविष्यच्च वस्तु अनन्तत्वात्
 वर्षशतैरपि ज्ञानुमशक्यत्वात् । वर्षशतग्रहणमत्रोपलक्षणम्, शतसहस्रकल्पैरपि
 तदशक्यमेवेति यावत् ; अन्यथा तस्य स्वातन्त्र्यं हीयेत । एकस्वभावेनापि सर्वं
 वस्तु परिज्ञातुं न शक्यते ; स्वलक्षणस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । यस्य गृहीतत्वेन तेषां
 गृहमाणपरस्परभित्तवस्तुस्वभावानामेकस्वभावो न विद्यते । स्वलक्षणाधीनाचार्थक्रिया-
 सिद्धिः, तथा हि अनर्थक्रियाकारिसामान्याकारेण तद्बोधेन बोद्धुं सर्वज्ञस्य अवगोपने
 न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति ; स्वलक्षणस्यापरिज्ञानत्वात् ॥ ३२४६-३२५० ॥

तेन सामान्याकारेण स्वलक्षणानि अवगम्यन्ते इति चेत् ? आह—
 अन्याकारेणेत्यादि । रूपज्ञानेनापि रसग्रहणप्रसङ्गात् । किञ्च—एकस्वभाव-
 ग्रहि तद् ज्ञानं सत्यार्थरूपम् ? अथ वा विपरीतार्थकं भवेत् ? तत्र यदि सत्यार्थकं

ॐ इत आरभ्य-३२६२कारिकाव्याख्यानं यावत् त्रिष्वप्यादर्शपुस्तकेषु विगळिता
 पञ्चिषा अस्माभिर्भौटभाषानुवादतः तस्मैत्यात्र स्थापितेति ध्येयम् ।

ततश्च शिष्यसर्वज्ञधर्माधर्मतदुक्तयः ।
 न स्युर्वी भिन्नरूपत्वे स्वभावानवधारणात् ॥ ३२५३ ॥
 मृषात्वे त्वेकबोधस्य भ्रान्तः प्राप्नोति सर्ववित् ।
 न शब्देयं वचस्तस्य तदोन्मत्तादिवाक्यवत् ॥ ३२५४ ॥
 सहेतु सकल कर्म ज्ञानेनालौकिकेन यः ।
 समाधिजेन जानाति स सर्वज्ञो यदीप्यते ॥ ३२५५ ॥
 प्रत्यक्षमनुमानं वा शब्द वा तदतत्कृतम् ।

स्यात्, प्रतिज्ञाया प्रत्यक्षवाधा प्राप्ता । कथमिति चेत् : 'सर्वज्ञो न भवति'
 इत्युक्तम्, तथा हि—यदि सर्वेषां वस्तुनामेकविषयिन्स्वभावाकारज्ञान सम्यक्तया
 स्वीक्रियते, तदा बलात् सर्वाणि वस्तूनि एकत्वेनाङ्गीक्रियमाणानि स्युः ।
 अन्यथा कथमेकाकारज्ञान सत्यार्थक भवेत् । यदि तेन गृह्यमाणवस्तूनि एकस्व-
 भावत्वेन सत्यानि न स्युः, कथमेकाकारज्ञान सत्यार्थक भवेत् । एषापि दृष्टवाथा
 भवति, निषयकालम्यभावमित्येन वस्तूना स्वभावमित्यस्य ज्ञातव्यत्वात्, अन्यथा
 सर्वमपि जगद्द्रव्य भवेत् । द्रव्यम्—द्रष्टव्यम्, द्रष्टा च, शासनम्, शास्त्र
 चेत्यादि तद् द्रव्यं भवति तद्वत् कथ्यते । एतं सति शिष्यादीनां विभागो न
 भवेत्, अमिश्रितस्वभावानवधारणात् ।

किञ्च—यदि निपरीतार्थक इति पक्षः, तदा एकस्मिन्नेव निरूप्ये स्वीक्रि-
 यमाणे सर्वज्ञो भ्रान्तः स्यात्, निपरीतज्ञानसुकृत्वात् । तत्र को दोष इति चेत् :
 आह—उन्मत्तादीत्यादि । यदि भ्रान्तः स्यात्, तदा कथापदार्थवत् प्रतीत्यु-
 पार्जनमेशावताऽनादरणीयः स्यात्, उन्मत्तादिवाक्यवत् ।

“यथा प्रथान वा” (तत्त्व० ३२१७) इत्यत्र यदि समाधिजेनेत्याद्युक्तम् ।
 अलौकिकेनेति समाहितेन, अनासवेण वा ॥ ३२५१—३२५५ ॥

इत्यनुनम्यास्य साधकस्य प्रत्यक्षादिपञ्चमगणानि न सन्तीति पूर्वं विन्तरेण
 प्रतिपादितम् । अत्र एतेदंश पुरपार्थत्वेन प्रधान ज्ञानवशास्ति । वस्तुन सकल-

प्रमाणमस्य सद्भावे नास्तीति नास्ति तादृशः ॥ ३२५६ ॥
 युगपत् परिपाट्या वा कथं कार्याद् विनाऽनुमा ।
 सामर्थ्यमपि नवास्ति समर्थं सर्वमेव वा ॥ ३२५७ ॥
 सर्वं सर्वावबोधे च क्षेत्रज्ञाः प्रभविष्णवः ।
 उपायविकलत्वात् तु बुध्यन्ते निखिलं न ते ॥ ३२५८ ॥

विशेषाग्रहणे प्रधानार्थस्य प्रतीतिरप्यसम्भवा । प्रधानस्याप्रधानस्य च परस्परपरि-
 हारक्षारेण स्थितत्वात् अवश्यमेव तेनाप्रधानस्य विविच्य प्रधानस्य स्वभावो
 ज्ञातव्यः; अन्यथा कथं प्रधानं स्वस्वभावमसद्भारत्वेन जानीयात् । एवं सति
 'इदं पुरुषार्थं उपयोगि, इदं च न' इत्येवं विविच्य प्रधानस्यावश्यमेवावधारणात्,
 कथमप्रधानस्य नावधारणं स्यात् । शक्तेः पक्षोऽपि न भवतीति पूर्वं दर्शितत्वात्
 युगपत् परिपाट्या वेत्याद्युक्तम् ; वस्तुनां शक्त्यैव फलस्यानुमानं स्यात्, येने-
 दमनुमेयं हि सर्वज्ञस्याशेषाखिलविषयिज्ञानत्वेन स्यात् । तदपि युगपत् परिपाट्या
 वा न सम्भवतीति दृष्टम् । अत एव युगपत् परिपाट्या वा यत् शक्यफलम्,
 तत्रास्ति । तेन यदि न स्यात्, किमनुगाहं शक्यत इति शेषः । असम्भव
 एवेत्यर्थः । युगपत्परिपाट्या वेत्युपलक्षणम्, एका प्रकृतिः, प्रधानं च यथावत् इत्यपि
 द्रष्टव्यम् । अत एवाशेषवस्तुपरिज्ञानस्य शक्तिः काचिदपि न सम्भवति; तादृशफला-
 कारस्यासम्भवात् । किञ्च—यदि फलस्याकारणेऽपि सामर्थ्यं स्यात्, सर्वं सर्वफलेषु
 समर्थं स्यात्—इत्येतद् दर्शयताह—समर्थं सर्वमेव वेत्यादि ॥३२५६-५७॥

अस्य विधेः सर्वज्ञसाधने सिद्धसाध्यतेति दर्शनाय सर्वे सर्वावबोधे
 चैत्याद्याह । एवं सर्वक्षेत्रज्ञो हि आत्मा सर्वभावबोधने समर्थ इतीष्यते, तर्हि सर्व-
 भावबोधनस्योपायाभावत्वात् 'कोऽपि पुरुषः सर्वज्ञो नास्ति' इतीच्छामात्रमेव, नास्ति
 किञ्चित् प्रमाणम् । तेन चक्षुतः 'सर्ववस्तुवित् पुरुषो भवति'—इतीदं निष्प्रमाण-
 कत्वात् यत् पञ्चप्रमाणविकलावस्तुस्वभावप्रमाणविषयकृतस्वरूपम्, तद् बन्ध्या-
 पुत्रवत्, व्योमाब्जवद् भवतीत्ययं सिद्धः ।

लब्धासाधारणोपायोऽशेषपुंतां विलक्षणः ।
 तत्रैकः सर्वधित् कश्चिदित्येवं निष्प्रमाणकम् ॥ ३२५९ ॥
 इत्थं यदा न सर्वज्ञः कश्चिदप्युपपद्यते ।
 न धर्माधिगमे हेतुः पौरुषेयं तदा वचः ॥ ३२६० ॥
 मोमांसकोक्तयुक्तिजालनिरसनमुखेन
 सुगतसर्वज्ञत्वसमर्थनम्
 इति भीमांसकाः प्राहुः स्यतन्त्रश्रुतिलालसाः ।
 विस्तरेण च वेदानां साधिता पौरुषेयता ॥ ३२६१ ॥
 तस्मादतीन्द्रियार्थानां साक्षाद् द्रष्टव्यं विद्यते ।
 न तु नित्येन वचसा कश्चित् परयत्यसम्भवात् ॥ ३२६२ ॥

पुनरपि किं निराकारज्ञानेन सर्वं ज्ञायते ? अथ वा साकारेण ?—इत्यपि
 वक्तव्यम् । प्रथमपक्षे हानोषदेयभावौ विविच्य न परिच्छेदमाप्नुत, तज्ज्ञानस्य सर्व-
 ज्ञेये प्रत्येकसमानकर्मणि विभागासम्भवात् । तद्विभक्तमपि कथं भिन्नविषयव्यवस्थ
 स्यात्, तत्कारणस्य प्रतीतिभिन्नत्वात् । नापि साकारपक्ष, स्वज्ञानेनास्त्यैव विज्ञतत्वाद्
 विज्ञानस्वरूपभूताद् भिन्नार्थस्याविज्ञतत्वात् । ज्ञानमात्रेण ज्ञातानु न सर्वज्ञो भवति,
 आकारग्रहणेन्द्रार्थानां दर्शनादिव्यवहारे क्रियमाणे आन्त्यापत्ते । यतो हि अन्यस्य
 दर्शनाश्रयेण आत्मा दृष्ट इति तत्प्रतीति कथं आन्ता न स्यात् । उक्तद्विविधाति
 रिक्तं च किञ्चिदपि ज्ञानार्थग्रहणं नास्ति—इत्येवमिन्द्रियातीतार्थदर्शनं किञ्चिदपि
 नास्तीति सिद्धम् ॥ ३२५८—३२५९ ॥

इत्यमित्यादिना सर्वज्ञसिद्धिपूर्वपक्ष उपसद्वियते ॥ ३२६० ॥

“धर्मज्ञत्वनिषेध” (तत्त्व० ३१२७) इत्यादिना दूषणमारभ्य यावद्—

“तस्मादतीन्द्रियार्थानां साक्षाद् द्रष्टव्यं न विद्यते ।

वचनेन तु नित्येन य परयति स पश्यति ॥” (तत्त्व० ३१७४)

इति धर्मज्ञान प्रतिषिध्य य स्वपक्ष स्थापित, स न युक्त—इति दर्श-
 नात्—वेदानामित्याद्याह । पूर्वं श्रुतिपरोक्षत्वात् वेदानां पौरुषेयता साधिता,
 तेन नित्यस्य वचसोऽसम्भवादतीन्द्रियाणां विशिष्टप्रतीतिराश्रयत्वेन न सिद्धा ।
 इत्याह—तस्मादित्यादि । [० ४४०] तेन साक्षादेवातीन्द्रियार्थानां द्रष्टव्यं

नित्यस्य वचसः शक्तिर्न स्वतो वापि नान्यतः ।

स्वार्थज्ञाने समुत्पाद्ये क्रमाक्रमविरोधतः ॥ ३२६३ ॥

स्वर्गयागादयस्तस्मात् स्वतो ज्ञात्वा प्रकाशिताः ।

विद्यते, न तु नित्यवचनद्वारेण; तस्य नित्यस्य वचसोऽसम्भवात् । द्रष्टव्यैत्यवधारणं
मिथकर्म माक्षादित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ३२६१-३२६२ ॥

भवतु नाम नित्यस्य वचसः सम्भवः, तथापि न तस्यातीन्द्रियार्थप्रतिपत्तिं
प्रति कारणभावो युक्त इत्येतत् प्रतिपादयन्नाह—नित्यस्येत्यादि । तत्र स्वार्थः
स्वकीयमभिधेयम् । यद्वा—स्व = आत्मा, शब्दस्य स्वभाव, अर्थः = अभिधेयः,
स्वार्थार्थ स्वार्थी, तयोर्ज्ञानम्, तन्मिन् समुत्पाद्ये । तत्समुत्पादनाय नित्यस्य
वचसः शक्तिः स्वतो वा भवेन्निसर्गसिद्धा ? अन्यतो वा सहकारिकारणात् ?
तत्र न तावत् स्वतः, कुतः ? क्रमाक्रमान्यां कार्योत्पादनं प्रति नित्यस्य विरोधात् ।
न हि क्रमयोगपदाम्यागन्तव्यः प्रकारः सम्भवति, येनार्थक्रिया भवेत्; अन्योऽन्य-
व्यवच्छेदस्फिटरक्षणत्वादनयोः । तेन क्रमयोगपदाम्यामेवार्थक्रिया व्याप्ता ।
न च नित्यस्य वचसः क्रमेण स्वार्थज्ञानोत्पादकत्वं युक्तम्; प्रथमकार्योत्पादा-
वस्यायामुत्तरकालभाविज्ञानकार्योत्पादकत्वभावात्प्रत्युत्तेस्तन्मात्रभावीनि कार्याणि युग-
पदेव स्युः । नापि क्रमेण युक्तम्; उत्तरकालमपि प्रथमकार्योत्पादावस्थावत् कार्य-
करणसमर्थाविकलस्वभावानुवृत्तेरवनकत्वविरोधात् । प्रयोग—यो यद्व्यापकधर्म-
रहितः स तद्ग्राहकधर्मविकलः, यथा वृक्षत्वधर्मशून्यो पशुदिस्तद्व्यापकशिशुपात्र-
धर्मविकलः । अर्थक्रियासामर्थ्यधर्मव्यापकक्रमाक्रमधर्मरहितं च नित्यं वेदाख्यं
वचनमित्यर्थतो व्यापकानुपलब्धिः । अतो न स्वतो नित्यवचसः शक्तिसम्भवः ।
नाप्यन्यतः; सहकारिकारणात् । तेन शक्तेस्तत्त्वभावाव्यतिरिक्त्यान्तत्त्वभाववत्
कर्तुमशक्यत्वात् । अर्थान्तरत्वेऽपि सम्बन्धासिद्धेर्गिति बहुधा चर्चनमेव । तस्मा-
दतीन्द्रियार्थपरिज्ञानस्य नित्यवचनाशक्यमनुमानमपि न तादयुक्तम् ॥ ३२६३ ॥

यद्युक्तम्—‘अभावप्रमाणविषयीकृतविप्रदत्त्वान्नास्ति धर्मत्र’ इति, तत्र धर्मज्ञा-
भावप्रतिज्ञाया [G ४४७] अर्थापत्तिप्रमाणवाधित्वम्, हेतोर्धासिद्धत्वं पराम्पुष-
मेनैव प्रतिपादयन्नाह—स्वर्गयागादयस्तस्मादित्यादि । स्वत इति स्वातन्त्र्येण ।

वेदकारस्तवाप्यस्ति तादृशोऽतीन्द्रियार्थदृक् ॥ ३२६४ ॥
 प्रधानपुरुषार्थज्ञ सर्वधर्मज्ञ एव वा ।
 तस्थानुपगमे न स्याद् वेदप्रामाण्यमन्यथा ॥ ३२६५ ॥
 तेनार्थापत्तिलब्धेन धर्मज्ञोपगमेन तु ।
 वाध्यते तन्नियेधोऽय विस्तरेण कृतस्त्वया ॥ ३२६६ ॥
 किञ्चाकारणमेवेदम् उक्तमाज्ञाप्रभावितम्^१ ।
 केशरोमाणि यावन्ति^२ कस्तानि ज्ञातुमर्हति ॥ ३२६७ ॥
 यस्मान्निर्मलनिष्कम्पज्ञानदीपेन कश्चन ।

वेदानपेक्षेण ज्ञानेनेत्यर्थः । तादृश इति यादृशो भवद्भिः प्रतिक्षिप्यते । अर्थापत्तिलब्धेनेति वेदप्रामाण्यान्युपगमसामर्थ्यलब्धेन । अत एवाभावप्रमाणविषयीकृतविग्रहत्वमप्यसिद्धम्, अर्थापत्त्या विषयीकृतत्वात् ॥ ३२६४-३२६६ ॥

यच्च सर्वशब्दस्य प्रकृतार्थोपेक्षित्वं^३ बहुधा विकल्प्य दूषणमुक्तम्, तत्रावतारत्वेव, अस्य पक्षस्यानभ्युपगमात् । न ह्यस्माभिर्धर्मोदिव्यतिरिक्तविवक्षितारोपार्थमिज्ञतया सर्वज्ञोऽन्युपगम्यते, येन तत्र दूषणमासज्येत, किं तदिह ? यस्य सकलकलेशश्रेयावरणमलव्यपगतेन चेतसा सकलमेव धर्मादिकं ज्ञेयमवभासते, स सर्वज्ञोऽभीष्टः । तत्र च भवता न किञ्चिद् बाधकं प्रमाणमभ्यधापि ।

यद्योक्तम्—“एकस्यैव शरीरस्य यावन्त परमाणवः” (तत्त्व० ३११६) इत्यादि, तत् केवलं प्रतिज्ञामात्रमप्रमाणमुक्तम् । न च प्रतिज्ञामात्रादुपपत्तिरन्यादर्थसिद्धिः सम्भवति, सर्वस्य सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गादित्येतत् सर्वमायूर्याह—किञ्चेत्यादि । अकारणमिति । न विद्यते कारणम् = उपपत्तिः, त्रिरूपलिङ्गाख्यानं यस्य तत् तद्योक्तम् । कलेशश्रेयावरणमलविविक्तत्वानिर्मलं मारतीर्थिकपरिहाणसमीरणाकम्प्यत्वाद्भवत्ययदेव ज्ञानं तदेव दीपः, प्रकाशसाम्यात् । द्योतितम् = विषयीकृतमखिलं धर्मादिकं [G ३:१०] वस्तु येन स तद्योक्तः । सापेक्षत्वेऽपि गम

१ मन्त्रप्रभाषितम्—गा० ।

२ वा यानि—वे० पुस्तक पाठा० ।

३ मद्रुदायोपेक्षित्वं—गा० ।

द्योतिताखिलवस्तुः स्यादित्यत्रोक्तं न बाधकम् ॥ ३२६८ ॥

कत्वात् समासः । अत्रोक्तं न बाधकमिति । प्रमाणमिति शेषः । न केवलं नोक्तम्, नाप्यत्र किञ्चिद् बाधकमस्तीति भावः । तथा हि—न तावत् प्रत्यक्षं बाधकम्; तस्मात्तद्विषयत्वात् । यदेव हि वस्तु प्रत्यक्षेण यथा विषयीक्रियते तत्र प्रत्यक्षप्रसिद्धे विपरीतो धर्मोऽभ्युपगम्यमानः प्रत्यक्षेण बाध्यते, यथा शब्दे धर्मिणि अश्रावणत्वं श्रावणत्वेन; न तु यत्र प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तिः । न च परसन्तानवर्तीनि चेतांसि सर्वाणि प्रत्यक्षतोऽसर्वज्ञेन विषयीक्रियन्ते केनचित् । येन तत्र सर्वज्ञत्वं प्रतिज्ञायमानं प्रत्यक्षेण बाध्येत; सर्वेषामेवावार्गदर्शित्वात् । विषयीकरणे वा स एव सर्वज्ञ इत्यप्रतिक्षेपः ।

स्यादेतत्—न वयं प्रत्यक्षं प्रवर्त्तमानमभावं साधयतीति ब्रूमः, किं तर्हि ? निवर्त्तमानम् । तथा हि—यत्र वस्तुनि प्रत्यक्षस्य निवृत्तिः, तस्याभावोऽवसीयते, यथा शशाविषाणस्य । यत्र प्रवृत्तिस्तस्य भावः, यथा—रूपदेः^१ । न च सर्वज्ञविषयं कदाचित् प्रत्यक्षं प्रवृत्तमित्यतस्तन्निवृत्तेस्तदभावोऽवसीयत इति ? तदेतदसम्बद्धम्; न हि प्रत्यक्षनिवृत्तेर्यो^२ भवति निश्चयः स प्रत्यक्षाद् भवति; अभावभावयोरेकत्रविरोधात् । न च प्रत्यक्षनिवृत्तिर्वस्त्वभावेन^३ ग्याता, येनासौ वस्त्वभावस्ततो निश्चीयते । सत्यपि वस्तुनि व्यवहितादौ प्रत्यक्षस्य निवृत्तिदर्शनात् ।

स्यादेतत्—न प्रत्यक्षनिवृत्तेः सकाशादभावनिश्चय^४ इति ब्रूमः, किं तर्हि ? निवृत्तं प्रत्यक्षमभावं साधयतीति ? तदेतच्छब्दान्यत्वं केवलं भवतोच्यते, न त्वर्थभेदः । न च शब्दान्यत्वमात्रादर्थन्यत्वं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् । तथा हि—निवृत्तिर्वस्तुसत्तानिषेध उच्यते । निवृत्तशब्देनापि परमार्थतः स एवाभिधीयते । केवलमेको भेदान्तरप्रतिक्षेपेण तन्मात्रबिज्ञासायां तस्मात्, अपरत्यप्रतिक्षेपेणेति विशेषः । परमार्थतस्तु द्वाभ्यामसत्त्वमेव वस्तुनः प्रतिपाद्यते । न चाऽसतो^५ हेतुभावः सम्भवी, सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणात्वात् तस्य । तस्माद् यस्य यदुत्पादकं प्रकाशकं

१. स्यादेः—पा०; आस्यादेः—गा० । २. प्रवृत्तनिवृत्तेर्यो—पा० ।

३. वस्तुभावेन—चै०, पा० ।

४ सकाशात्त्वादभावो—पा०, गा० ।

५. असतो—पा०, गा० ।

वा, तत् तन्मोत्यादने प्रकाशने च सन्निहितसधाकमेव भवति, न तु निवृत्त स्वभावम्, यथा धीजमङ्कुरस्य, दीपो वा रूपस्य । न हि तौ निवृत्तावङ्कुरघट-
रूपाद्युत्पादतप्रकाशने समर्थौ भवत ।

अपि च—निवृत्त प्रत्यक्षमभाव साधयतीति कोऽत्रार्थोऽभिमतः ? यदि
तानद् वर्त्तमानादध्वनो निवृत्तमित्यर्थः, तदा सामर्थ्यादतीतानागतावस्थमित्येवमुक्तं
स्यात् । न चातीतानागतं वस्तु^१ विद्यत इति पूर्वं प्रतिपादितम् । उक्तं कथम-
सतो व्यापार सिद्धयेत् ! अथ वर्त्तमानमपि सद् यद् यत्र विषये नोत्पद्यते तत्र
ततो निवृत्तमित्युच्यते ? एवमपि नातो वस्त्वभावसिद्धिः, व्यभिचारात् । [G 849]
न हि चक्षुर्विज्ञान गन्धरसादिविषये नोत्पद्यत इत्येतावता तत्तत्सदभाव सिद्धयेत् ।
तस्मान्न प्रत्यक्षन कस्यचिदभावसिद्धिः । यद्येवम्, कथमनुपलम्भाख्यात् प्रत्यक्षात्
पद्यभावसिद्धिः प्रदेशान्तरे भवद्भिर्वर्ण्यते ? नैतदस्ति, न हि तत्राभावविषयी
करणत्वं प्रत्यक्षमभाव साधयतीत्युच्यते, किं तर्हि ? एकज्ञानससर्गयोग्ययोरर्थ-
योरन्यतरस्यैव या सिद्धिः साऽपरस्याभावसिद्धिरिति कृत्वा, यतस्तयो सतोर्नैक
रूपनियता प्रतिपत्तिः सम्भवति, योग्यताया अविशेषात् । न चैव सर्वज्ञत्वस्य
केनचित् सार्धमेकज्ञानससर्गिता निश्चिता, यस्य केवलस्योपलम्भात् तदभाव व्यव-
स्याम, तस्य सर्वदैवाः वन्तपरोक्षत्वात् । एव तावन्न^२ प्रत्यक्ष सर्वविद्धो बाधक^३
सम्भवति ।

नाप्यनुमान सर्वज्ञभाव साधयति, तस्य विधिद्विपद्यत्वाभ्युपगमात् ।
यतोऽभावमेव प्रमाणमभावविषयमुपरर्ण्यते भवद्भिः^४, नान्यत् ।

अत एवार्थापत्त्यादीनां त्रयाणामपि बाधकत्वम्^५ ।

अथापि स्यात्—नास्माभिः प्रसज्यरूपेण सर्वज्ञभावः प्रसाध्यते, किं
तर्हि ? सर्वनरान् पञ्चीकृत्य पशुदासवृत्त्या तेष्वसर्वज्ञत्वः साध्यते, तेनानुमानादीनां
व्यापारो भवत्येवेति ? भवत्येवम्, तथाप्यनुमानं तानन्न सम्भरति, सर्वनरेष्वसर्वं

१-१ नानागतवस्तु—पा०, गा० ।

२ न बाधकं—गा० ।

५. न बाधकत्वम्—गा० ।

२ तावत्—पा०, गा० ।

४. पा०, गा० पुस्तकयोर्नोक्तिः ।

ज्ञत्वान्यमिचारिलिङ्गापसिद्धेः । यदपि च प्रमेयत्ववचनत्वादिकमुक्तम्, तदपि
व्यमिचारीति पश्चात् प्रतिपादयिष्यते ।

नान्यार्थापत्तिरसर्वज्ञत्वं साधयति । प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकेणान्येषां प्रमाण-
त्वासिद्धेः । सत्यपि वा प्रमाणान्तरत्वे नार्थापत्तिस्तत्रावदसर्वज्ञसाधने पर्याप्तः; यतो
दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यदृष्टपरिकल्पनार्थापत्तिः । न चासर्वज्ञ-
त्वमन्तरेण सर्वनरेषु कश्चिदर्थो दृष्टादिनोपपद्यते, यतस्तदार्थापत्त्या कल्प्येत ।

नाप्युपमानं क्षमम्, तथा हि—स्मर्यमाणमेव वस्तु पुरोवर्त्तिपदार्थसादृश्ये-
षाधि सादृश्यमात्रं वा पुरोवर्त्तिना स्मर्यमाणवस्तुगतमुपमानेन प्रतीयते । यथानु-
मृतगोदर्शनस्य पुंसोऽरप्यगतस्य गवयदर्शनात् पूर्वानुमृते गवि तत्साधर्म्यज्ञानम् ।
यथोक्तम्—“तस्माद्यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥”

(तत्त्व० १५३४) इति ।

तस्मात् स्मर्यमाण एव धर्मो उपमानस्य विषयः, अनुमृतमेव च वस्तु
स्मरणेन विषयोकृत्यते, नान्यत् । न च सर्वनरसन्तानवर्त्तीनि चेतासि केनचित्
सर्वविद्यानुमृतानि, यतः स्मरणेन विषयीक्रियेरन् । न चानुभूयमानस्य वस्तुनः
सर्वनरैरसर्वज्ञत्वसाधारणधर्मनिश्चयोऽस्ति, यद्दृशादसर्वज्ञत्वं सर्वनरेषूपमीयेत ।

यदपि सत्त्वादिकं कचिदसर्वज्ञे दृष्टम्, तदपि नासर्वज्ञत्वसाधारणं सिद्धम् ।
सर्वज्ञस्यापि [G. 850] सत्त्वाद्यविरोधात् । न हि गवये सत्त्वादिधर्मदर्शनाद्
षटादीन्वमपि गवयसादृश्यमुपमीयते । भवतु नाम सर्वनराणां सत्त्वादिना साधर्म्यम्,
असर्वज्ञत्वं तु न सिद्धयति । एतेनैव तत् प्रत्युक्तम्, यदुक्तम्—“नान् दृष्ट्वा”
(तत्त्व० ३२१५) इत्यादि ।

नापि शब्दास्त्वं प्रमाणं सर्वविदो बाधकमस्ति । यथावत् पीरुपेय तदप्रमाण-
मेव स्वयं मीमांसकैरतीन्द्रियार्थविषयेऽभ्युपगम्यते । यथापौरुषेयं तदप्यप्रमाण-
मिति निवेदितम् । न चापि किञ्चिद् वैदिकं वचनं सर्वनरासर्वज्ञत्वप्रत्यायकमुपलभ्यते ।
न च तत्रानुपदेशावर्थान्तराभाव सिद्धयति; सर्ववस्तूनां शास्त्रोपदेशेऽनपिष्ट-

न चाप्यदृष्टिमात्रेण तदसत्ताविनिश्चयः ।

त्वात् । अन्यथा हि भवन्मातृविवाहादीनामप्यभावप्रसङ्गः स्यात् ; तत्रापाठात् । न चैकदेशे क्वचित् पाठादर्शनात् सर्वत्रापाठनिश्चयो युक्तः, अनेकशाखाशतान्तर्हित-
श्रवणादन्यत्रापि पाठस्य सम्भाव्यमानत्वात् । निमित्तान्मि' च' शाखान्तरे
स्फुटतरमेव सर्वज्ञ पठ्यत इति पश्चात् प्रतिपादयिष्याम ।

नाप्यभावप्रमाणविपयीकृतत्वात् सर्वविदोऽसत्त्वसिद्धिः । तथा हि—यदि
प्रमाणनिवृत्तिमात्र प्रसज्यलक्षणमभावप्रमाणं वर्ण्यते, तदा नासौ कस्यचित् प्रति-
पत्तिः, नापि प्रतिपत्तिहेतुरिति न तेन विपयीकरणं युक्तम् ; अवस्तुत्वात् । अतो
नासौ प्रमाणम् । अथ पर्थुदासावृत्त्या प्रमाणाख्याद् भावादन्वो भाव एवाभिप्रेतः ?
एवमपि प्रमाणाद् व्यावृत्त्यात्मतया न प्रमाण्यं सिद्धयेत् । न हि ब्राह्मणादन्यो
ब्राह्मण एव युक्तः ।

स्यादेतत्—न सर्वप्रमाणव्यावृत्तोऽसौ वर्ण्यते, किं तर्हि ? विवक्षितप्रमाण-
पक्षकव्यतिरेकेणान्य मत्यविदोष एव । यद्येवम्, किमाकारोऽसाविति वाच्यम्,
यस्मात् प्रमाणपक्षकागोचरस्तस्मादसौ सर्वज्ञो नास्तीत्येवमाकार इति चेत् ? यद्येवम्,
आकारो न तर्हि प्रमाणम् ; व्यभिचारात् । न हि प्रमाणपक्षकस्यास्वभावाकारण
भूतस्य^१ निवृत्तावपत्तिपक्ष सर्वज्ञादिवस्तु निवर्त्तते, येनायं प्रत्यय सत्यत्वमदनुवीत ।
तस्मान्न किञ्चिद् वाघक प्रमाण सर्वज्ञत्वातीति^२ भावः ॥ ३२६७-३२६८ ॥

स्यादेतत्—अनुपलम्भो यो सुप्ताभिरुपवर्जितोऽनुमानत्वेन, स एव सर्वज्ञस्य
वाघको भविष्यति, किमत्रास्माकमन्येन प्रमाणेनेति ? सत्यमेतदनुपलम्भः प्रमाणम् ;
किन्निवृत्तिमिद्द सम्प्रधार्यम्—किं स्वोपलम्भनिवृत्तिस्त्वया सर्वज्ञाभासिद्धयेऽनुप-
लम्भोऽभिप्रेतः ? आहोस्वित् सर्वपुरषोपलम्भनिवृत्तिर्वा ? अनुपलम्भोऽपि किं
निर्विरोधोऽनीष्ट उपलब्धिलक्षणप्राप्तयेत्येतस्य विशेषणस्यानाश्रयणात् ? आहो-
स्वित् सविशेषण [G 851] इति । तत्र न तावन्निर्विशेषणस्त्वानुपलम्भ^३
प्रमाण सर्वज्ञाभासिद्धये युक्त इति दर्शयन्नाह—न चाप्यदृष्टिमात्रेणेत्यादि ।

१-१. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

२. सर्वस्वास्तीति—वे०, पा० ।

३. ०५स्यात्स्वभाव—पा०, गा० ।

४. ०५पणव्यानु०—पा० ।

हेतुव्यापकतायोगाद्दुपलम्भस्य वस्तुषु ॥ ३२६९ ॥
 ; कारणव्यापकाभावे निवृत्तिश्चेह पुज्यते ।
 हेतुमद्वयाप्तयोस्तस्माद् उत्पत्तेरेकभावतः ॥ ३२७० ॥
 कृशानुपादपाभावे धूमाम्रादिनिवृत्तिवत् ।
 अन्यथाऽहेतुत्वं स्यान्नानात्वं च प्रसज्यते ॥ ३२७१ ॥

भावमद्वयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येत्येतद्विशेषणनिरासार्थम् । तदसत्ताविनिश्चय इति । सर्वज्ञासत्ताविनिश्चयः । कस्मात् ! वस्तुषु = वस्तुविषये उपलम्भस्य हेतुत्वव्यापकत्वायोगात् । न ह्यर्थादर्शनस्योपलम्भो वस्तुर्ता व्यापकः, वृक्षत्वमिष शिशापात्वस्य; सत्यपि वस्तुनि देशादिविप्रकर्षेणानुपलम्भसम्भवात् । नापि कारण-मग्निरिव धूमस्य, वस्तूनामेवोपलम्भ प्रति कारणत्वाभावात् । न चाकारणा-व्यापकभूतस्यान्यस्य निवृत्तावन्यस्य निवृत्तिर्युक्ता; अतिप्रसङ्गात् । या च कार्या-नुपलब्धिसक्ता, न सा कारणमात्रस्याभावं गमयति, किं तर्हि ! अप्रतिबद्ध-सामर्थ्यस्यैव । न चार्थादर्शनोपलम्भ^१ प्रति वस्तूनामप्रतिबद्धसामर्थ्यमस्ति । येन स निवर्तमानो वस्तूनामभावं साधयेत् ॥ ३२६९ ॥

कारणव्यापकयोर्निवृत्तावपि कथमन्यस्य निवृत्तिरिति चेद् ? अत्राह-कारणे-त्वादि । हेतुर्विद्यते यस्य तद्वेतुमत्, कार्यमित्यर्थः । हेतुमद्य व्याप्तं चेति विग्रहः । तयोर्हेतुमद्वयाप्तयोर्निवृत्तिर्बुज्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र कारणान्-तस्मादुत्पत्तेरेकभावत इति । हेतुनिवृत्तौ हि सत्यां हेतुमात्रिवर्तते, ततो हेतोरुत्पत्तेरेकभावप्रतिलम्भाद्देतुमतः; यथा कृशानुनिवृत्तौ धूमस्य निवृत्तिः । तथा व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यं निवर्तते, तेन व्यापकेन सह तस्यैकभावतः = एकत्वभाक्-त्वात्; यथा वृक्षनिवृत्तौ आम्रसदिरादिनिवृत्तिः, वृक्षविशेषस्यैव आम्रादित्वेन प्रतीतेः; अन्यथा हि यदि कारणनिवृत्तावपि न निवर्तते तत्कारणमेव न स्यात् । न हि यद् यस्मिन्नसत्यपि^२ भवति तद् तस्य कारणं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् । नापि

१. •नुपलब्धिगता—भा० ।

२. •दर्शनोपलम्भ—भा०; •दर्शनः उपलम्भ—भा० ।

३. यस्मिन् सत्यपि—भा० ।

स्वोपलम्भस्य चार्थेषु निखिलेषु विनिश्चये ।
 कुतश्चिद् भवतो ज्ञानाद्धेतुत्वव्यापकत्वयो ॥ ३२७२ ॥
 भवानेव तदा सिद्ध सर्वार्थज्ञोऽप्रयत्नत ।
 ततश्च स्वात्मनि द्वय कस्ते सर्वविदि स्वत ॥ ३२७३ ॥

यत्रिवृत्तौ यत्र निवर्तते स तस्य स्वभावो युक्त, गौरिव गव्यस्य । तस्माद्
 व्यापक एव स्वभावो व्याप्य कारणेव च [G 852] कार्यं निवर्तमान
 निवर्तयेत्, नान्यद्, अतिप्रसङ्गात् । यथोक्तम्—

“तस्मात् तन्मात्रसम्बद्ध स्वभावो भावमेव तु ।
 निवर्तयेत् कारण वा कार्यमव्यभिचारत ॥
 अन्यथैकनिवृत्त्याऽन्यविनिवृत्ति कथं भवेत् ।
 नाश्वानिति मर्त्येन न भाव्य गोमतापि किम्” ॥

(प्र० बा० ३२२-२३) इति ॥ ३२७० ३२७१ ॥

अथापि स्वोपलम्भस्य सर्वार्थान् प्रति हेतुत्व व्यापकत्वं चाहोक्रियते, तदा
 स्ववचनविरोध प्रतिज्ञायामापद्यत इति दर्शयन्नाह—स्वोपलम्भस्येत्यादि ।
 हेतुत्वव्यापकत्वयोरितिवि । निश्चयापेक्षया षष्ठी । उपलम्भस्य चार्थेष्विति
 षष्ठीसप्तम्यौ हेतुत्वव्यापकत्वयोरित्येतदपेक्ष्य यथाक्रम सम्बन्धे विषयभावे च योज्ये ।
 एतदुक्तं भवति—यदि भक्ता कुतश्चित् प्रमाणात् स्वोपलम्भस्य सर्वार्थेषु हेतुत्वे
 व्यापकत्वं निश्चितम्, तदाऽऽत्मनि स्फुटतरमेव त्वया सर्वज्ञत्व प्रतिज्ञातं भवति ।
 न ह्यसर्वविदो ज्ञानमशेषज्ञेयव्यापकं भवति । सर्वज्ञाभावसिद्धये च साधनो
 पादानात् तदेव निषिध्यत इति स्ववचनव्याघात ॥ ३२७२ ३२७३ ॥

एव तदत्रविशिष्टेण स्यानुपलम्भो न सर्वविदोऽसत्त्वपसिद्धये निर्देशन
 मर्हति, नाप्युपलक्षणप्रमाणस्य सतोऽनुपलम्भादिति विशेषणात् सविशेषण ।
 तथा हि—स निर्दिश्यमान स्वज्ञत्वेन वा निर्दिश्यते, यथा नास्ति क्वचित् प्रवेश
 विशेषे षट् उपलक्षणप्रमाणानुपलम्भादिति निर्देश, तथा सर्वज्ञाभावसिद्धये

अत एव न दृश्योऽयं सर्वज्ञस्ते प्रसिद्धयति ।

• तद् दृश्यत्वे हि सार्वज्ञ्यं तथैव स्यादयत्नतः ॥ ३२७४ ॥

ऽपि स्यात् । अथार्थान्तरस्य^१ तत्कारणव्यापकाल्पन उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्याभावो-
पदर्शनादस्वशब्देन, यथा—नास्त्यत्र धूमो बद्धभावात्, नास्त्यत्र शिशपा वृक्षा-
भावादिति ? न ह्यप्रतिषद्धस्याहेत्वव्यापकमृतस्यान्यस्य विनिवृत्तावपरस्य नियमेन
निवृत्तिर्युक्तेति पूर्वमुक्तम्—अतिप्रसङ्गापत्तेरिति । न^२ नाप्यनिश्चितस्वहेतुव्यापक-
व्यतिरेकस्यार्थस्य कारणव्यापकयोर्व्यतिरेकाद् व्यतिरेकः सिद्धयतीति, अतस्तत्राप्यु-
पलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति विशेषणमाश्रयणीयम् । एवं सर्वज्ञेऽपि स्यात् । यद्वा—
अर्थान्तरस्य साक्षात् पारम्पर्येण वा विरुद्धस्यैव विधानात् तन्निषेधः, नाविरुद्धस्य;
तस्य तत्सहभावसम्भवात् । [G. 85^१] यथा—नास्त्यत्र शीतस्पर्शो वद्धेरिति
साक्षाद्विरुद्धस्य वद्धेर्विधानाच्छीतस्पर्शनिषेधः, तद्वत् सर्वज्ञनिषेधेऽपि स्यात् । पार-
म्पर्येण तु विरुद्धस्य कदाचिद् तद्व्यापकविरुद्धस्यैव वा विधानात् सर्वविदो निषेधः,
यथा—तुपारस्पर्शव्यापकशीतविरुद्धवद्धिविधानात् तुपारस्पर्शनिषेधः । तत्कारणविरुद्ध-
विधानाद्वा, यथा—रोमहर्षादिकारणशीतविरुद्धदहनविशेषविधानाच्छीतकार्यरोम-
हर्षादिनिषेधः । तद्विरुद्धकार्यस्य वा विधानात्, यथा क्वचित् प्रदेशविशेषे शीता-
दिविरुद्धबह्यादिकार्यस्य धूमादेर्विधानात् शीतस्पर्शनिषेधः । तत्कारणविरुद्धकार्यो-
पलम्भाद्वा, यथा—रोमहर्षादिकारणशीतविरुद्धवद्धिकार्यधूमोपदर्शनाद् रोमहर्षादि-
निषेधः—न^३ रोमहर्षादिविशेषस्य क्तपुरत्वानर्थ^४ प्रदेशो धूमादिति । तद्विरुद्ध-
व्याप्तस्य वा विधानात् तन्निषेधः, यथा—ध्रुवभावित्वविरुद्धाध्रुवभावित्वव्याप्तस्य
सापेक्षत्वस्य^५ विधानाद् ध्रुवभावित्वनिषेध इति । त एते सर्व एवानुपलब्धि-
प्रयोगाः सर्वज्ञभावसिद्धये न सम्भवन्ति; तस्य सर्वविदः सर्वदेवानुपलब्धि-
लक्षणप्राप्तत्वात् । एषां चोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भमेदत्तादित्येतद्दर्शदत्राह^६—
अत एवेत्यादि । अत एव स्ववचनविरोधप्रसङ्गात् भवता सर्वज्ञः स्वमनुपलब्धि-

१. यथापी०—गा० ।

२. नाप्यनिश्चित०—पा० ।

३. पा०, गा० पुलक्योर्नास्ति । ४. पुरणमजाय—गा० ।

५. सापेक्षस्य—पा० ।

६. एवमेदत्तादित्येतद् दर्शयति—पा०, गा० ।

सर्वार्थविषय ज्ञान यस्य दृश्य स ते वचम् ।
 सर्वार्थविषय ज्ञान तत्रापि यदि नो भवेत् ॥ ३२७५ ॥
 तेनावृष्टिविशेषोऽयं कारणव्यापकात्मनाम् ।
 प्रकृत्या दृश्यरूपत्वात् सर्वज्ञस्य न सिद्ध्यति ॥ ३२७६ ॥
 इयं च त्रिविधा दृष्टिविश्वरूपा^१ प्रयत्तते ।
 तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतः ॥ ३२७७ ॥
 मूलप्रभेदरूपाया अस्या सर्वविद प्रति ।
 साधिते शक्तिर्वैकल्ये व्यस्ता अन्या अयन्नत ॥ ३२७८ ॥

लक्षणभाषोऽङ्गीकर्तव्य, अन्यथा हि स्वस्मिन् सर्वज्ञत्वमभ्युपेत स्यात् ।

कथम् ? इत्याह—सर्वार्थविषयमित्यादि । यदि हि सर्वार्थगोचरम्, तत्रापि^३ ज्ञान भवेदेव ते सर्वज्ञ उपलब्धिलक्षणभाषो भवेन्नान्यथा, न ह्यसर्वविदा सर्वविदुपलम्भगोचरो भवति ॥ ३२७४ ३२७५ ॥

स्यादेतन्—मा भूदुपलब्धिलक्षणभाषोऽस्माकं सर्वज्ञ, तथापि किमित्येतेऽनुपलब्धिप्रयोगास्तदभावसिद्धये न सम्भवन्ति ? इत्याह—तेनेत्यादि । यस्मादुपलब्धिलक्षणभाषस्तत्र न भवति सर्वज्ञ, तेन कारणेन सर्वज्ञकारणव्यापकत्वभावानामदृष्टिविरोध [C 83+] उपलब्धिलक्षणभाषानुपलम्भो न सिद्ध्यति । स्वभावकारणव्यापकानुपलब्धिप्रयोगा आद्यास्तयो न सिद्ध्यन्तीति यावत् ॥ ३२७६ ॥

यद्येवम्, अन्ये तर्हि शेषा सिद्ध्यन्तु, तथापि सिद्ध एव सर्वनामाव इति चेद् ? आह—इयं चेत्यादि । इयमेवानन्तरोक्ता स्वभावव्यापककारणानामदृष्टिविरोधप्रपञ्च्यमाना नवधा भिद्यते । कथम् ? इत्याह—तत्तद्विरुद्धाद्यगतीत्यादि । तच्छब्देन प्रकृत्या स्वभावव्यापककारणान्य त्रयमभिसम्बध्यते । तेन स्वभावादिना विरुद्ध तद्विरुद्धम्, तद्य त्रिविधमेव भवति, स्वभावव्यापककारणविरुद्धमेवात्, तद्विरुद्धमादिर्यस्य तद् विरुद्धादि । आदिशब्देन विरुद्धकार्यं—कारणविरुद्धकार्यं—विरुद्धव्यापकयो गृह्यन्ते । पुनर्द्वितीयेन तच्छब्देन तदव स्वभावादित्रय सम्बध्यते ।

१ •विशेषार्थ—पा० गा० ।

२ •नवरूपा—पा० ।

३ तत्रापि—पा०, गा०, तत्रापि—पा० ।

॥ कार्यकारणताव्याप्यव्याकत्वविरोधिताः ।

तच्च तद्विरुद्धादि 'चेत्' तच्चद्विरुद्धादीति । यथाक्रमं तयोरगतिगती तद्विरुद्धाद्यगति-
गती । तदगतिस्तद्विरुद्धादिगतिश्चेत्यर्थः^१ । तयोर्भेदस्तेन प्रयोग इति समासः ।
तत्र तदगत्या साक्षात् त्रिविधा स्वभावकारणव्यापकानुपलब्धिर्निर्दिष्टा । अस्या एव
त्रिविधाया अदृष्टेः शेषानुपलब्धयः पारम्पर्येण सूचिका इत्यत इयं त्रिविधानुपलब्धि-
रासां मूलभेदरूपा भवति । तथा हि—तद्विरुद्धगत्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिः, व्यापक-
विरुद्धोपलब्धिः, कारणविरुद्धोपलब्धिश्च निर्दिष्टा । अदिशब्देन विरुद्धकार्योपलब्धिः,
कारणविरुद्धकार्योपलब्धिः, विरुद्धव्याप्तोपलब्धिश्च संगृहीताः । एतामिश्च पारम्पर्येण
यथायोगं स्वभावव्यापककारणानुपलब्धयः सूच्यन्त इत्यतस्त्रिविधाया मूलभेद-
रूपायाः सर्वज्ञामावसिद्धिं प्रत्यसामर्थ्यप्रतिपादनात् तच्छास्त्रामृतानां बलमन्तरेणैव
प्रतिपादितं भवतीति नास्त्यां पृथगसामर्थ्यप्रतिपादनाय यत्नः कार्यः, न हि मूले
छिन्ने शास्त्रानामवस्थितिर्भवेत् । परमार्थतस्तु स्वभावानुपलब्धिरेव सर्वासां मूल-
मूला, अर्थान्तरभेदाश्रयणात् तु त्रिविधा मूलत्वेनोक्ता ॥ ३२७७-३२७८ ॥

स्यादेतत्—यदि सर्वज्ञोऽनुपलब्धिलक्षणमाप्तः, तदा मा गूढदनुपलम्भविशेष-
सिद्धिः, [G. 855] तत्कारणव्यापकयोस्तूपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वात् किमिति तद-
दृष्टिविशेषो न सिद्धयति, तद्विरुद्धादीनां चोपलम्भस्वभावत्वादानुपलम्भः किमिति न
सिद्धयेद् ! इत्याह—कार्यकारणतेत्यादि । कार्यकारणभावो व्याप्यव्यापकत्वं च^२
विरोधता चेति द्वन्द्वः । प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनो हि कार्यकारणभावः, सर्वज्ञादेर-
दृश्यत्वात् तेन सह कार्यकारणभावः सिद्धयति । नापि व्याप्यव्यापकभावः, तस्या-
प्युल्लंघिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भपूर्वकत्वात् । तथा हि—यन्निवृत्तो यन्नियमेन निवर्तते
स तेन व्याप्तो व्यपदिश्यते, निवृत्तेश्च नानुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भमन्तरेण
सिद्धिर्भवति । विरोधितापि दृश्ययोरेव वस्तुनो^३ सिद्धयति, नादृश्ययोः । तथा हि—
सहानवस्थानलक्षणस्तावद्विरोधोऽविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद् दृश्यते ।
'भावाम्बौ च नानुपलम्भस्वभावयोर्वस्तुनोर्निश्चेतुं शक्यौ । परस्परपरिहारस्थित-

१. चेति—पा०, गा० ।

२. ०दिवानिश्चे०—पा० ।

३. पा० गा० पुष्पाफ्योर्नास्ति ।

दृश्यत्वे सति सिद्धयन्ति यश्चात्मा सविशेषणः ॥ ३२७९ ॥
सर्वज्ञो न च दृश्यस्ते तेन नेता अदृष्टयः ।

लक्षणोऽपि विरोधो यद्यद्व्यवच्छेद्यानान्तरीयको^१ यस्य परिच्छेदस्तयोर्व्यवस्थाप्यते, यथा क्रमाक्रमयो । परिच्छेदश्च नादृश्ये सम्भवति ।

यद्येवम्, भावाभावादीनां कथं विरोधासिद्धिः, न हि तत्रोभयोर्दृश्यत्वमस्ति ! नैव दोषः; नहि भावाभावौ पृथक्परिच्छिद्य पश्चात्तयोर्व्यवच्छेदव्यवच्छेदक्रमात् विरोधो व्यवस्थाप्यते, किं तर्हि ? पृथक्परिच्छिन्नयोरेव । तथा हि—एकस्मिन् धर्मिण्येककालं तयोर्विरोधो व्यवस्थाप्यते, नतु धर्मन्तरे । न हि गोरभावे बध्नस्य भावविरोधो^२ कश्चित् । नाप्येकत्रधर्मिणि भिन्नकालयोस्तयोर्विरोधः, नहि प्रागनूतस्य^३ वा पश्चाद् भावाभावौ न सम्भवत । एकस्मिन् वस्तुनि तयोर्गुणपदपरिच्छेदाद्विरोधः, न तु तत्रैव; परिच्छिद्य व्यवच्छेदात् । अपरिच्छिन्नस्य कथं व्यवच्छेद इति चेत् ! अत एव । यत एव न परिच्छिद्यते तत्र धर्मिणि तत एव तस्य व्यवच्छेदः सम्भवेत् । अन्यथा तत्र परिच्छिन्नधर्मस्य कथं व्यवच्छेदः शक्यते कर्तुम् ! अयमेव हि तदभावव्यवच्छेदो य एव तत्परिच्छेदः, स एवान्याभावस्य तत्र परिच्छेदो य एवान्यव्यतिरिक्तस्य तस्य परिच्छेदः । तस्माद् यस्य धर्मिणोऽभावो व्यवच्छिद्यते, [G 856] तावश्च परिच्छिद्यते, सोऽवश्यं दृश्योऽभ्युपगन्तव्यः । न दृश्यस्य परिच्छेदः, नापरिच्छिन्नस्य तद्विपरीतधर्मव्यवच्छेदः सम्भवति । न त्वेवं सर्वज्ञे सम्भवति, न हि सर्वे नराः धर्मिणो दृश्या कस्यचित्, येन तेष्वसर्वज्ञः अवच्छेदः सिद्धयेत्; तस्यैव सर्वज्ञत्वमसङ्गात् । तस्मादनुपलभ्यधर्मिणि सर्वज्ञत्वात्सर्वज्ञत्वयोर्विरोधो न सिद्धयति । स्वसन्ताने तु सिद्धयति, तत्रापि नानागतावस्थाया तस्यास्तदान्नीमदृश्यत्वात् । तस्मात् स्थितमेतत्—दृश्यस्यैव कार्यकारणादिभावः सिद्धयतीति । यथात्मा सविशेषण इति । स सिद्धयतीति सम्पन्नः । सत्र आत्मा स्वभावः, सह विशेषणेन वर्तते इति सविशेषणः । तत्र विशेषणं त्रिविधविभक्त्यर्पणद्वित्वम् । एता अदृष्टय इति । कारणानुपलब्धयः

१. यद्यद्व्यवच्छेद्या—पा०, यद्यद्व्यवच्छेद्यानानन्त—पा० ।

२. विरोधः—वे० ।

३. भूतस्य—पा० ।

तन्निराकरणे शक्ता निषेधाङ्गं न चापरम् ॥ ३२८० ॥
 यदि त्वदृष्टिमात्रेण सर्वं चित् प्रतिपिध्यते ।
 तदा मातृविवाहादिनिषेधोऽपि भवेत् तव ॥ ३२८१ ॥
 सुताख्यकार्यदृष्ट्या चेद्वेतोस्तस्यास्तितागतिः ।
 तदभावेऽपि तत्कार्यं ननु कस्याश्चिबीक्षते ॥ ३२८२ ॥
 अन्योपलम्भतस्तस्य नासत्ता गम्यते यदि ।

सर्वज्ञस्य केनचित् सह कार्यकारणभावविरोधव्याप्यव्यापकाभावासिद्धेः । सत्स्वल्प-
 पलम्भकारणेषु क्वचित् कदाचित् प्रत्यक्षत्वासिद्धेश्च । निषेधाङ्गं न चापरमस्त्यनुप-
 लब्धिविशेषं त्यक्त्वा ॥ ३२७९-३२८० ॥

पुनरपि स्वानुपलम्भस्य निर्विशेषणस्य प्रयोगेऽतिप्रसङ्गापादनेनानैकान्तिक-
 तामुद्भावयन्नाह—यदीत्यादि । मातृविवाहादीत्यादिशब्देन स्वपित्रोः सुरतोप-
 भोगादिपरिमहः ततश्च ज्वरजातत्वमापन्नं भवत इति भावः । यद्योक्तम्—“यद्यत्र
 भवतो मन्दचक्षुषोऽनुपलब्धिरर्थानपाकुर्यात् हस्त हतोऽसि, पितृव्यपदेशनिबन्धन-
 स्थाप्यमृत्तिप्रसङ्गात्” ( ) इति ॥ ३२८१ ॥

अत्र परस्य परिहारमाशङ्कते—सुताख्येत्यादि । तस्य मातृविवाहादि-
 कस्य हेतोः सुताख्यादिकार्यदर्शनादनुमानप्रमाणतः सिद्धत्वात् तदनुपलब्धिर्न सिद्धेति
 न तदभावप्रसङ्गः । तदभाव इत्यादिनाऽस्य कार्यहेतोर्व्यभिचारमादर्शयति ।
 तदभाव इति तस्य विवाहस्याभावे । तथा विवाहितमर्त्रा च सह सुरतोपभोगा-
 भावेऽपि कस्याश्चिद् दुष्टयोपितः परपुरुषसङ्गत्या सुताख्यं कार्यमुपलभ्यते, तद्वद्
 भवतो मातुरपि स्यादित्यसिद्धमनुमानम्, ततश्च भवतो ज्वरजातत्वमसङ्गो
 [G. 857] दुर्निवारः । आचार्यधर्मकीर्त्तिनाऽपि पिशितपितृव्यपदेशनि-
 बन्धनाभावप्रसङ्गापादनस्य विवक्षितत्वाज्वरजातत्वमसङ्गापादनमेव कृतम् ॥ ३२८२ ॥

अन्योपलम्भत इत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । अन्येषां पुरुषाणांमुप-
 लम्भोऽन्योपलम्भः । तस्येति मातृविवाहादेः । नासत्ता गम्यते, किं तर्हि !

ननु चान्योपलम्भस्ते सिद्धस्तद्विषयः कथम् ॥ ३२८३ ॥

उपदेशान्न सर्वज्ञेऽप्ययं किं धेद्यते तथा ।

इदं च स्वोक्तमपरं किमत्र न समोक्ष्यते ॥ ३२८४ ॥

सर्वदा चैव पुष्ट्याः प्रायेणावृतवादिनः ।

यथाऽद्यत्वे न दिव्यम्भस्तथातोतार्यकोत्तने ॥ ३२८५ ॥

मा वा भूदुपदेशोऽस्य प्रामाण्यं वा तथापि चः ।

कृतोऽयं निश्चयः सर्वैः सर्वविन्नोपलभ्यते ॥ ३२८६ ॥

इत्येवं' निश्चयस्तस्मात्' सर्वसत्त्वात् प्रदर्शने ।

तद्दृष्टौ सर्वविद्भूतो भवानिति च वर्णितम् ॥ ३२८७ ॥

सचैव । अत्रान्योपलम्भसिद्धिमुद्गाव्यत्राह—ननु चेत्यादि ॥ ३२८३ ॥

कथमिति पृष्टं सन् परं ब्राह्म—उपदेशादिति । सिद्ध इति प्रकृतौ न सम्बन्धः । अतिप्रसङ्गापादगमुपदेशस्यानैकान्तिकतामादर्शयन्नाह—न सर्वज्ञेऽपीति । अयमिति उपदेशः । सर्वज्ञे किं न विद्यते, अपि तु विद्यत एव । तत्र यदि मातृविनाहाद्युपदेशः प्रमाणीकियते, सर्वज्ञेऽस्तीत्ययमस्मदीयोऽप्युपदेशः किं न प्रमाणीकियेत, विशेषाभावात् । किञ्च—स्वभावोपदेशस्याप्रामाण्यमुक्तं भवतेति दर्शयति—इदं चेत्यादि ॥ ३२८४-३२८५ ॥

एव तत्र स्वोपलम्भनिवृत्तिः सर्वज्ञभावसिद्धये प्रमाणं युक्ता, निर्विशेषाणां अनैकान्तिकत्वात् सनिशेषणायाश्चासिद्धत्वान्न सर्वज्ञसत्त्वसापने प्रामाण्यं युक्तमित्येतत् प्रतिपादयन्नाह—मा वा भूदित्यादि । उपदेश इति । सर्वविदोऽस्तिप्रतिपादक इति शेषः । अयम् = प्रामाण्यं वेलुपदेशस्य । [G 058] सर्वसत्त्वात्मदर्शने इति । सर्वसत्त्वस्वभावदर्शने । अस्त्येवास्माकं सर्वसत्त्वात्मदर्शनमिति चेद् ? आह—तद्दृष्टावित्यादि । तद्दृष्टौ = सर्वसत्त्वात्मदृष्टौ ॥ ३२८६-३२८७ ॥

१-१ एतं दि निश्चयो दि स्यात्—पा०, गा० ।

२. 'सिद्धि', तद्गा०—पा०, गा० ।

३. 'प्रसङ्गापादनमुत्'—पा०, प्रसङ्गापादानाहुप—पा० ।

अन्यथा संशयो युक्तोऽनुपलम्भेऽपि सत्त्ववत् ।

केचित् सर्वविधः सन्तो विदन्तीति हि शङ्क्यते ॥ ३२८८ ॥

स्वयमेवात्मनाऽऽमानमात्मज्योतिः स पश्यति ।

इत्यप्याशङ्क्यतेऽतश्च सर्वादृष्टिरनिश्चिता ॥ ३२८९ ॥

तथा हि सर्वशब्देन सर्वे प्राणभृतो मताः ।

स च सर्वाबिहिभूत इत्यदृष्टिरनिश्चिता ॥ ३२९० ॥

तदेकपरिहारेण प्रतिबन्धोऽत्र को भवेत् ।

न ह्यन्यरपरिज्ञानात् स्वरागादि निवर्तते ॥ ३२९१ ॥

अन्यथेति । सर्वसत्त्वात्मदर्शनाभावे । सत्त्ववदिति देशादिविप्रकृष्टस्य वस्तुनः सत्तायामिव सत्त्ववत् । एतदुक्तं भवति—यथा देशादिविप्रकृष्टस्य वस्तुनः सत्यप्यनुपलम्भे तत्सत्तायां संशयो भवति, सत्यपि वस्तुन्यनुपलम्भात्; एवमन्यपुरुषवर्तिनि सर्वज्ञविषयोपलम्भेऽपि संशयो युक्तः ।

अथ वा अयमर्थः—यथा सर्वज्ञसत्तायामनुपलम्भेऽपि संशयः, तथा सर्वज्ञत्वविषयोपलम्भेऽपि संशयः; द्वयोरपि स्वभावविप्रकर्षेणानुपलम्भसम्भवात् । ननु वस्तुसत्त्वे संशयो युक्तः यत सत्यपि वस्तुनि तदनुपलम्भस्य दर्शनात् कदाचित् स्यादिति सम्भाव्यमानत्वात्, न तु सर्वज्ञदर्शनं कस्यचिदर्थान्दर्शनस्य सम्भाव्यते, न चासम्भाव्यमाने वस्तुनि प्रेक्षावतः सञ्चयो युक्तः ? इत्यत आह—केचिदित्यादि ।

स्वयमेवेति । परसिद्धान्ताभ्युपगमादुक्तम् । स्वयमेवेत्यस्यैव निर्देश आत्मनेति । आत्मनेति पुरुषः । ज्योतिरिति । चिद्रूपत्वेन प्रकाशात्मकत्वादात्मनः ॥ ३२८८-३२८९ ॥

तथा हीत्यादिना इदमेव समर्थयते । स चेति सर्वज्ञः ॥ ३२९० ॥

स्यादेतद्—अर्वाग्दर्शिन एव सर्वशब्देन विवक्षितम् न तु सर्वज्ञः, तेन शब्दा न भविष्यति ? इत्याह—तदेकैत्यादि । यदि हि तस्य सर्वज्ञस्य परिहारेणान्येषामर्वाग्दर्शिनापनुपलम्भोद्देशेनोपादीयते [G 859] तदाऽनैकान्तिकता; तस्य स्वानुपलम्भवत् सर्वज्ञभावेन साहायिनाभावलक्षणस्य प्रतिबन्धस्याभावात् । न हीत्यादिना तमेव प्रतिबन्धाभावं समर्थयते ॥ ३२९१ ॥

केचिद्वर्गादृशो यापि 'प्रपत्स्यन्तेऽनुमानतः ।
 काश्चिदेव हि केषाश्चिन्निपुणा मतयः क्वचित् ॥ ३२९२ ॥
 तथा हि वेदनूम्यादेः क्षणिकत्वादिसाधनम् । ।
 पुरः प्रोक्तं सुविस्पष्टमपि नो लक्षितं जडैः ॥ ३२९३ ॥
 तदेवं शङ्कया नास्य ज्ञानाभावोऽपि निश्चितः ।
 यतोऽसत्त्व प्रपत्स्यन्ते' निर्विशङ्का हि जातयः ॥ ३२९४ ॥
 अभावेऽप्यनुमानस्य नातोऽसत्ताविनिश्चयः ।
 असमारब्धधूमादिकार्यवह्ल्यादिसत्त्ववत् ॥ ३२९५ ॥

एवमनुपलम्भाख्यस्य प्रमाणस्यानैकान्तिकत्वम्, असिद्धत्वं च प्रतिपादितम्, इदानीमभावप्रमाणविषयीकृतविग्रहत्वादित्यस्यापि हेतो सन्दिग्धासिद्धतेति प्रतिपादयन्नाह—केचिदित्यादि । केचिन्निपुणमतय अर्वाग्दर्शिनोऽपि सन्त कदाचिदनुमानत^१ सर्वज्ञ प्रतिपद्यन्त इति सम्भाव्यमानत्वात् सन्दिग्धासिद्धत्वम् 'अभावप्रमाणविषयीकृतत्वात्' इत्यस्य हेतो । तथा हि—वेदध्वनिपरणिगिरितनुवज्जादीना क्षणिकत्वात्साधनत्वादि स्फुटतरमपि भवद्विर्माभासकपशुभिरनुपलक्षितमपि सत्, अस्माभिर्हेदतरसाधनोपदर्शनेन प्रसाधितम् । तथा सर्वज्ञे यदि नाप साधनमिदानी नोपलभ्यते, तथापि सम्भाव्यमानत्वात् सन्दिग्धमित्यत प्रमाणपक्षकविरहस्वभावाभावप्रमाणविषयीकृतविग्रहत्वमसिद्धम्, सन्दिग्धमानत्वात् । यत इति मानाभावात् ॥ ३२९२-३२९४ ॥

किञ्च—मा सूत्रार्वाग्दर्शिना सर्वेणागेव सर्वज्ञसिद्धावनुमानम् । तथाप्यनैकान्तिकत्वं हेतोरिति दर्शयन्नाह—अभावेऽप्यनुमानस्येत्यादि । प्रतिपादितं हि पूर्वं यथा न प्रमाण वस्तुनो हेतुर्नापि व्यापकम्, सत् कथमस्य निवृत्तावपि वस्तु निवर्तते । तथा हि—अयोगोल्कवह्ल्यादेरमारब्धधूमादिकार्यस्यापवरकजुहरान्तर्गतस्य छिन्नाभावात्तानुगणनशुल्यते । अथ न तस्य सत्त्वनिवृत्तमिति नासत्तानिश्चयः, तद्वत् सर्वज्ञभावसाधने अनुमानाभावे सशयः । अत इति अनुमानाभावात् ।

१-१ अत्रपन्ते—पा०, गा० ।

२. •दुमिते—पा० ।

कदाचिदुपलब्धेऽर्थे सन्देहो ननु युज्यते ।
 यथा स्थाणौ तथा ह्येष उभयांशवलम्बकः ॥ ३२९६ ॥
 यतः स्थाणुनरी दृष्टौ कदाचिदिति तद्गतिः ।
 संशयो युज्यते तत्र दृष्टस्त्वेवं न सर्वघित् ॥ ३२९७ ॥
 ननु मातृविवाहादेरसत्त्वं मुक्तसंशयम् ।
 एतेनैव प्रकारेण तव घोमन् प्रसज्यते ॥ ३२९८ ॥
 अस्माभिः संशयस्तत्र प्रमाभावेऽपि वष्यते ।
 भावेऽभावे च वस्तूनां प्रमाणविनिवृत्तिः ॥ ३२९९ ॥

असमारब्धं धमादिकार्यं येन बह्मघादिना स तयोक्तः, असमारब्धधमादिकार्यश्चासी
 बह्मघादिश्चेति विग्रहः, तस्य सत्तायामपि सत्त्ववत् ॥ ३२९५ ॥

[G 860] कदाचिदुपलब्धेऽर्थे इत्यादिना पर- अयोगोलकबह्मघादि-
 दृष्टान्तसंशयकारणमुपलम्भं दर्शयन्, सर्वज्ञे च तदभावाद्युक्तः संशय इति
 प्रतिपादयन् हेतोरनैकान्तिकतामेव समर्थयते । यो द्वर्थः कदाचिदुपलब्धपूर्वः,
 तत्रैव संशयो युज्यते, यथा—स्थाणौ, नान्यत्र; तन्मोभयांशवलम्बित्वात् ।
 अन्यथा हि यत् किञ्चिददृष्टं तत् सर्वमालम्बेन संशय, तत्रोभयांशवलम्बित्व-
 नियमो न स्यात् । तेनायोगोलकबह्मघादौ युक्त- सशयः; न तु सर्वज्ञे, तस्य
 कदाचिदुपलब्धत्वात् ॥ ३२९६-३२९७ ॥

नन्दित्यादिना प्रतिविषते । यदि कदाचिदुपलब्धेऽर्थे संशयोऽन्यत्रा-
 भावनिश्चयः, तदाऽमुना न्यायेन भवतो मातृविवाहादेरसत्त्वमसंशयितं प्राप्नोति ।
 न हि भवता कदाचिन्मातृविवाह उपलब्धपूर्व, येनात्रापि नाभावनिश्चयो भवेद्
 भवतः । अत्र च शेषं चोद्यमुत्तरपूर्ववद् वाच्यम् । धीमजित्युपहासनवनम् ॥
 ३२९८ ॥

यथेवम्, निर्निवन्धन एव तर्हि संशयः प्राप्तः ! इत्याह— अस्माभिरि-
 त्यादि । प्रमाणाभावमात्रस्य हि वस्तुभावाभावयोरपि प्रदर्शनादव्यवस्थित्यन्वम्,

१. उभयांशवला०—वा० ।

२. विवाहादेस्तत्त्वं—वा० ।

नेत्रादीनां हि संसृत्ये वस्तुमत्त्वेऽपि न प्रमा ।
 तेषामविकलत्वेऽपि वस्त्वभावाद् घटादिवत् ॥ ३३०० ॥
 ततश्चानुपलम्भस्य केवलस्य द्विधेक्षणात् ।
 तत्प्रमाभावतोऽप्यस्तु सर्वज्ञे संशयो वरम् ॥ ३३०१ ॥
 स हि सन्नपि नेक्ष्येत जडंरन्यविकल्पवत् ।
 साक्षादयोगुहाङ्गारवह्निवन्न^१ च कार्यकृत् ॥ ३३०२ ॥

अतः सदसत्तानिश्चयानुत्पत्तेरेव संशयो वर्ण्यते । यथोक्तम्—“उपलब्ध्यनुपलब्ध्य-
 व्यवस्थायतो विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः” (न्या. द. सू. १.१.२३) इति ॥ ३२९९ ॥

स्यादेतत्—नैव वस्तुसदसत्तयोरुभयत्रापि प्रमाणनिवृत्तिर्दृश्यत इत्याह—
 नेत्रादीनामित्यादि । [G 86] तथा हि—सत्यपि घटादिके वस्तुनि नैव-
 विकलस्य न प्रमाण प्रवर्तते । तेषां च नेत्रादीनामवैकल्येऽपि विषयास्यस्य
 वस्तुनोऽसन्निरहितत्वेनासत्त्वेऽपि न प्रवर्तत इति प्रकृतेन सह सम्बन्धः । यथा
 घटादौ योग्यवेशासन्निरहिते । केवलस्येति दृश्यताविशेषणरहितस्य । द्विधेक्षणादिति
 भावेऽभावे च । तदिति तस्मात् । वरमिति । कुशलमूलप्रतिसन्धानकारणतः । तथा
 हि—मिथ्यादृष्ट्या समुच्छिन्नकुशलमूलानां कुशलमूलप्रतिसन्धान^२ काशाऽस्ति,
 “दृष्टिभ्यां वर्ण्यते सन्धि काशाऽस्ति दृष्टिभ्याम्” इति वचनात् । अत एव
 तत्र तत्राचार्याः संशयं विदधते—“भावे किं प्रमाणमिति चेदत एव संशयोऽस्तु”
 ( ) इति ॥ ३३००-३३०१ ॥

स्यादेतत्—यदि सर्वज्ञोऽस्ति किमिति कदाचिन् केनचिन्नोपलभ्यते; यदि
 नामार्वादर्शिनां नित्यानुपलम्भोऽसाविति स्यात्, तथापि तत्कार्यं वा किं न
 केनचित् गृह्येत, न हि चक्षुरादीनामप्रत्यक्षत्वे तत्कार्यस्यापि ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वेन
 भवितव्यम् । इत्यत आह—स हि सन्नपीत्यादि । “नेक्ष्येत साक्षात्” इति सम्बन्ध-
 नीयम् । न हि यावत् किञ्चित् सहत् सर्वमुपलम्भ्यत्, येनोपलम्भाभावात् सर्वज्ञा-
 भावः स्यात्, सतोऽप्यन्यपुरुषगतस्य विकल्पस्य परैरनुपलम्भात् । नाप्यवश्य

१. गुहाङ्गारवह्निवन्न—गा० ।

२. प्रतिघन्धाने—गा० ।

तत्कार्यं वा यदाऽऽदृश्यमन्यकल्पजरागवत् ।

कार्ये दृश्येऽपि वा तेन नावयोऽस्य प्रतीयते ॥ ३३०३ ।

सर्वार्थज्ञो यतोऽदृश्यः सदैव जडधीदृशाम् ।

नातोऽनुमानतस्तस्य सत्ता सिद्धिं प्रयास्यति ॥ ३३०४ ॥

अहेत्वव्यापकं चोक्तं प्रमाणं वस्तुनोऽस्य च ।

निवृत्तावस्य भावोऽपि दृष्टस्तेनापि संशयः ॥ ३३०५ ॥

तस्मात् सर्वज्ञसद्भावबाधकं नास्ति किञ्चन ।

कारणानि सदैव समारब्धकार्याणि भवन्ति, येन सर्वज्ञस्य कार्यानुपलभान्नसत्त्वं स्यात्; अनारब्धब्रूमकार्यस्याप्ययोगोलकवह्यादेर्दर्शनात् । भवतु नाम सदैव कारणानां कार्यवत्त्वम्, तथापि न तत्कार्याभावनिश्चयः, न हि [G. 862] सर्व-कार्यमुत्पन्नमपि दृश्यत्वेन व्याप्तम्, येन कार्यानुपलब्ध्या तदभावः सिद्धयेत्; उत्पन्नस्यापि कार्यस्यादर्शनात् । अन्यकल्पजरागवदिति । यथाऽन्यस्य पुरुषस्य कल्पादयोनिशोभनस्काराज्जातोऽपि रागो नोपलभ्यते, न चास्याभावः । सत्यपि वा कार्यदर्शने तत्कारणस्यातीन्द्रियत्वादगृहीततदन्वयव्यतिरेकस्य पुंसस्तदनुमानानुमानानुत्पत्तिसम्भवात्, तथा सत्यपि 'सर्वज्ञेनानुमानात् सिद्धिर्भवेदिति सम्भाव्यते । जडधीदृशामिति । धीरेव दृक् षीदृग्, लघु षीदृग् येषां ते तथोक्ताः । अपि च पूर्वमुक्तम्—यथा न प्रमाणं वस्तुनो हेतुः, नापि व्यापकम्, तत् कथमस्यानुमानस्याहेत्वव्यापकमृतस्य^१ निवृत्तावपि वस्तु निवर्त्तनेति भावः । अहेतुश्च तदव्यापकं चेति तथोक्तम्—न चाप्येतच्छक्यं वक्तुम्; अकारणाव्यापक-भूतस्याप्यनुमानाख्यस्य प्रमाणस्य निवृत्तौ वस्तु निवर्त्तमानं दृष्टमेव^२ । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेत्याशङ्क्याह—निवृत्तावस्य भावोऽपि दृष्ट इति । अस्या अनुमानस्य निवृत्तावपि सत्यामस्य वस्तुनो भावोऽपि दृष्टः, यथा—अयोगोलक-वह्यादेरिति पूर्वमुक्तम् ॥ ३३०२—३३०५ ॥

१. सर्वेनानु—पा० ।

२. हेतुव्यापक—पा० ।

३. दृष्टमेवमिति—पा० ।

सर्वज्ञसद्भावसाधकं प्रमाणम्

प्रमाणं साधकं त्वस्य विस्तरेणाभिधास्यते^१ ॥ ३३०६ ॥

नि.शेषार्थपरिज्ञानसाधने विफलेऽपि च ।

सुधियः सौमता यत्नं कुर्वन्त्यन्येन चेतसा ॥ ३३०७ ॥

स्वर्गापवर्गसम्प्राप्तिहेतुज्ञोऽस्तीति गम्यते ।

साक्षान्न केवल किन्तु सर्वज्ञोऽपि प्रतीयते ॥ ३३०८ ॥

ततश्च ब्राधकाभावे साधने सति च स्फुटे ।

कस्माद् विप्रतिपद्यन्ते सर्वज्ञे जडबुद्धयः ॥ ३३०९ ॥

एव विस्तरेण सर्वज्ञभावसिद्धये बाधकप्रमाणासम्भव प्रतिपाद्योपसहरति—
तस्मादित्यादि । स्यादेतत्—यथास्माकं न किञ्चित् तद्बाधकं प्रमाणमस्ति, तथा
भवता^२ तत्साधकमपि^३ इत्यत्राह—साधकं त्वस्येति ॥ ३३०६ ॥

यदुक्तम्—“समस्तावयवव्यक्तिविस्तरज्ञानसाधनम्” (तत्त्व० ३१३७)
इत्यादि, अत्राह—नि शेषार्थेत्यादि । अन्येन^३ चेतसेति अन्येनाभिप्रायेण^४ ॥
३३०७ ॥

क पुनरसी^५ इत्याह—स्वर्गेत्यादि [G 863] मुख्यं हि तावत्
म्वर्गमोक्षसम्प्रापकहेतुत्वसाधनं भगवतोऽन्माभिः क्रियते । यत्पुनरशेषार्थपरि-
ज्ञातृत्वसाधनमस्य तत्रासन्निकम्, अन्यत्रापि भगवतो ज्ञानप्रवृत्तेश्चक्रप्रमाणाभावात्
साक्षादशेषार्थपरिज्ञानात् सर्वज्ञो भवन् न केनचिद् बाध्यत इति, अतो न प्रेक्षावता
तत्प्रतिशेषो युक्तः । किन्तु ये सर्वज्ञत्वाधिगमार्थिनस्तेषां तदर्थप्रवृत्तिर्बुद्धैवेति^६
दर्शितं भवति ॥ ३३०८ ॥

ततश्चैवं बाधकप्रमाणाभावे सति बक्ष्यमाणे च परिस्फुटे सर्वज्ञसाधने योऽयं
भवना निश्चयैकविषयस्य सर्वज्ञस्य प्रतिशेष—“सर्वे एव पुरुषा रागादिभिरविद्यया”
नोपद्रुता^७ इति स केवल मोहादेवेति दर्शयति—ततश्चेत्यादि ॥ ३३०९ ॥

१. अभिपीयते—सै० पुस्तके पाठा० ।

२. भवता न—गा० ।

३-३. अनेन चेतसेति, अनेनाभिः—पा० ।

४. बुद्ध्या चेति—पा०, गा० ।

५-५. रविपया नोपद्रुता—पा०, गा० ।

मा भूद् वा साधनं तत्र बाधके त्वयिनिश्चिते ।
 संशयः स्यादयं त्वेषा निश्चयः किन्निबन्धनः ॥ ३३१० ॥
 मृतादिबोधने शक्ता चोदनंवापरं न तु ।
 इत्ययं नियमो युक्तो ह्यन्यासत्त्वे विनिश्चिते ॥ ३३११ ॥
 प्रधानपुरुषार्थज्ञसर्वार्थज्ञप्रसिद्धये ।
 तच्च मानं पुरः प्रोक्तं पश्चादन्यच्च वक्ष्यते ॥ ३३१२ ॥
 अतः सर्वजगत्सूक्ष्मभेदज्ञार्थप्रसाधने ।
 नास्थाने क्लिश्यते लोकः सरम्भाद् ग्रन्थवादयोः ॥ ३३१३ ॥

स्यादेतत्—तथाभूत्पुरुषसाधक प्रमाण तथाविध नास्तीत्येव गन्धमानैर
 स्माभिः प्रतिक्षिप्यते, न तु मोहादित्याह—मा भूद् इत्यादि । एतच्चाम्युपगम्योच्यते,
 साधनं तु वक्ष्यमाणमस्त्येव । अयं निश्चय इति 'नास्ति सर्वज्ञ' इति । एषा
 भीमांसकानाम् ॥ ३३१० ॥

यद्योच्यते भवद्भिः—'चोदना हि मृतं भवन्त भवित्यन्त सूक्ष्म व्यवहित-
 मित्येवजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयित नान्यत्किञ्चनेन्द्रियम्" (मी० द०, शा०
 मा० १.१.२) इति, एतदपि केवलं प्रतिज्ञामात्रमपमाणकमेवोद्घोष्यते
 भक्तिरादेनेति दर्शयति—भूतादीत्यादि । अपरमिति सर्वज्ञप्रत्यक्षादि । अन्या-
 सत्त्व इति अन्यस्य सर्वज्ञस्यासत्त्वे विनिश्चिते सत्येव वक्तुम्, नान्यथा, अवधारणस्य
 नैष्कल्यात् ॥ ३३११ ॥

"तत्र सर्वं जगत्सूक्ष्म" (तत्त्व० ३१४०) इत्यादावाह—प्रधानेत्यादि ।
 [G. 86+] न ह्यस्माभिः सर्वज्ञविषया चिन्ता मुक्त्वा सर्वज्ञसाधने प्रयत्न
 क्रियते, किं तर्हि ? प्रधानमृतधर्मज्ञसाधन एव । तथा च पूर्वम्—'तेनार्था
 पलिलम्येन धर्मज्ञोपगमोऽन' (तत्त्व० ३२६६) इत्यादिना धर्मज्ञसाधनेऽर्थापत्त्याख्यं
 भवन्मतेनैव प्रमाणमुक्तम्, पश्चाच्चानुमानाख्यं प्रमाणमभिधास्यते, तेन नास्थाने
 लोकः क्लिश्यते, किं तर्हि ? स्थान एव ॥ ३३१२—३३१३ ॥

सर्वप्रमातृसम्बद्धप्रत्यक्षाद्यनिवारणात्^१ ।
 केवलहागमगम्यत्वं नाऽऽप्यते पुण्यपापयोः ॥ ३३१४ ॥
 एतावता च मीमांसापक्षेऽसिद्धेऽपि यः पुनः ।
 सर्वज्ञवारणे यद्वाः सोऽग्निमीत्यात्^२ परं कृतः ॥ ३३१५ ॥
 ये त्वविच्छन्नमूलत्वाद् धर्मज्ञत्वेषुहते सति ।
 सर्वज्ञात् पुरापानाद्दुर्घोमता तं प्रकाशिता ॥ ३३१६ ॥
 रसनेन्द्रियसम्बन्धान्मद्याशुचिरसादयः ।
 वेद्येस्त्व यदि तस्यैव तदानौ निन्द्यता भवेत् ॥ ३३१७ ॥

“सर्वप्रमातृसम्बद्धं” (तत्त्व० ३१४१) इत्यादावाट—मवेत्यादि ।
 धर्माद्विपयस्य सर्वप्रमातृसम्बद्धस्य प्रत्यक्षादेर्दर्शनमात्रेण^३ निवारयितुमशक्य
 स्वात् धर्माधर्मयोरामनाऽगम्यत्वं लभ्यते ॥ ३३१४ ॥

यच्चोक्तम्—‘एतावता च मीमांसापक्षे सिद्धेऽपि’ (तत्त्व० ३३४२)
 इत्यादि, उच्यते—एतावतावतादि । अमिद्धेऽपीति धर्मज्ञस्य सिद्धत्वात् ।
 परंरिति मीमांसकैः ॥ ३३१५ ॥

“ये तु विच्छिन्नमूलत्वात्” (तत्त्व० ३१४३) इत्यादावाट—ये त्वविच्छि-
 न्नमूलत्वादित्यादि । अटत इत्यकारभेदेपो द्रष्टव्य । नैसिति बोद्धे ॥ ३३१६ ॥

“साक्षात्प्रत्यक्षज्ञत्वान्” (तत्त्व० ३१४४) इत्यादावाट—रसनेयादि ।
 यदि नाम साक्षान्मयसादिसंवेदनमूलं तस्य, तथाच न धर्मज्ञत्वज्ञानिर्भवेत् ।
 निन्द्यत्वमात्रेण इति चेत् यो रसनादीन्द्रियसंसर्गेषु तान् रसनादीन्
 संवेदयते स लोकात्मवृत्त्या निन्द्यो भवेत्, न तु भगवोन्मद्या संवेदयते, किं
 तर्हि ? मतसा, उच्यते—एतावतावतादि न लोके तन्मूलं निन्द्यत्वं प्रतीयते । न हि
 निन्द्यत्वं परमार्थतः क्वचिदस्ति, [G ४५] अनवस्थितत्वात् तस्य । तथा हि—
 योत्रियस्य यत्रिन्द्यं न तच्छोडितस्य^४, किन्तु सत्त्व्या लोके मयादयो गर्हित-
 त्वान् संवेदयन्त्यथपि भगवतो न निन्द्यत्वम्, मयस्य मतमैव वेदयन्त् ।

१. धर्मप्रमाणा—२. पुनश्च एतावता ।

३. साक्षात्प्रत्यक्षेण—४. ।

५. योत्रियस्य—६. ।

७. तन्मूलं निन्द्यत्वं—८. ।

भूतार्थभावनोद्भूतमानसेनैव चेतसा ।

अप्राप्ता एव वेद्यन्ते निन्दिता अपि संवृती ॥ ३३१८ ॥

यत एव न वेदादिप्रोक्तार्थप्रतिपादकम् ।

तापिनो दृश्यते वाक्यं तत एव स सर्ववित् ॥ ३३१९ ॥

स्यादेवत्—यथा रसनेन्द्रियसम्बन्धादन्येषां मयादिसंबिचो दुःखाद्यनुभवः, तथा मनसा संवेदयतः प्राप्नोतीति ! नैतदस्ति; रसनादीन्द्रियसम्बन्धेनाभूयमाना रसादय इन्द्रियस्यानुग्रहोपघातं कुर्वन्तो दुःखादिहेतवो भवन्ति । ते चाकुशलदिकर्मानुरूपेण विपर्यस्तचेतसां केषाञ्चिदेव तथा दुःखादिहेतुत्वेन प्रख्यायन्ते, न सर्वेषाम् । यथा हि प्रेतानां पूयादिरूपेण सलिलादि । न चैवं भगवतः सर्वमस्ति । तथा हि—मनसैव संवेदनान्नेन्द्रियोपघातादिसम्भवः, अनाश्रवपञ्चम्वहारात्मकत्वाद् भगवतो नापि साश्रवकर्माधिपत्यसम्भवः, अविपरीतान्त्रियादिरूपेण सवेदनाद्यापि विपर्यस्तत्वम् । अत एव भगवतो मानसस्यापि दौर्मनस्यादिलक्षणस्य दुःखादेरसम्भवः; तस्य मोहवत्त्वात् । एतच्च सर्वं बाह्यार्थसम्भवे सति चोद्यमकरति । विज्ञानवादान्ये तु दूरीकृतावकाशमेतत् । तथा हि—परमार्थतो रूपस्कन्धासम्भवात् सन्त्येवाशुच्यादयस्तेषाम्, भा भूत् तत्परिकल्प्या वासना; बोधनाद्यसमुत्थितत्वात् । अतो न^१ सात्मीकृतपरमार्थदर्शनानां दूरीकृतशेषाशुच्यादिप्रतिभासानां दर्शने प्रतिभासन्ते, यथा तिमिरादिदोषावगमेऽनुग्रहतच्छुपां दर्शने, न केशादयः । यथोक्तम्—

“नन्वज्ञानेन^२ भासन्ते तस्याशुचिरसादयः ।

असंवेदास्ततः सिद्धा द्वितीयशक्तिविवृत ॥” ( ) इति ।

यस्य तु विमस्य व्यापितया सकलाशुचिदेशसम्बद्धा वेदध्वनयो वदनो-
दरातिवर्तिनः सदैव, स कथमिह लोके न निन्द्यो भवेत् । ॥३३१७—३३१८॥

“न च वेदोपवेदाङ्गः” (तत्त्व० ३१४५) इत्याद्याह— यत एवेत्यादि ।
यद्यधैवावस्थितं वस्तु सदादिरूपेण, तस्य तथैव ज्ञानात् सर्वविद्भवति । न च यथा
वेदे निर्दिष्टा आत्मादयोऽर्थाः, ते तथैव सन्ति; प्रमाणेन बाध्यामानत्वात्, तत्कथं

१. चैद—गा० ।

२. न ते—गा० ।

३. तत्त्वज्ञानेन—वे० ।

तदभ्यासादियुक्तानां गुणरत्नाकरं परम् ॥ ३३२२ ॥
 ईदृक् च परमं तत्त्वं जानन्ति कवयो यदि ।
 प्रधानपुरुषार्थज्ञानं सर्वज्ञानं को न मन्यते ॥ ३३२३ ॥
 इदं च वर्धमानादेर्नैरात्म्यज्ञानमीदृशम् ।
 न समस्त्यात्मदृष्टी हि निविष्टाः^१ सर्वतोयिकाः ॥ ३३२४ ॥
 स्याद्वादाक्षणिकत्वावि^२ प्रत्यक्षादिप्रवाधितम्^३ ।
 बह्वेवायुक्तमुक्तां यैः स्युः सर्वज्ञाः कथं नु ते ॥ ३३२५ ॥
 बाहीकादिप्रसिद्धेऽस्मिन् प्रत्यक्षेऽर्थे स्वलन्ति ये ।
 कथं सम्भाव्यते तेषामत्यक्षाधिगमः स्फुटः ॥ ३३२६ ॥
 असर्वज्ञत्वमेवं तु विस्पष्टमवगम्यते^४ ।
 मिथ्याज्ञानानुपङ्गित्वाद् विपरीतप्रकाशनात् ॥ ३३२७ ॥

कथं हिताय तत्रभवति येन तदर्थं देशितम् ? इत्याह— ज्ञातमित्यादि । ज्ञातं साक्षात् कृतं सत्वलेखनमादिलक्षणस्याशेषानर्थर/शैर्निवर्तकं भवति । उत्तरकालमपि तदभ्यस्यमानं "द्रव्यादिवैशेषिककणुणाभिनिवर्तकमित्येव परमं पुरुषार्थेष्योगि-
 तत्त्वं यदि कवयोऽधिगच्छन्ति, तेऽपि सन्तु सर्वज्ञाः । न ह्यस्माभिरिकपुरुषाव-
 षिकमेव सर्वज्ञत्वमभ्युपेयते, किं तर्हि ? य एवं यथोदिततत्त्ववेदी स एव सर्ववि-
 दिष्यते, नान्यः । न चैवं कवीनामस्ति, तेनातिप्रसङ्गो न भवति ॥ ३३२२-२३ ॥

[G. 867] एतेन यदुक्तम्—“स सर्वज्ञेषु च भूयस्तु” (तत्त्व०
 ३१४७) इत्यादि, तदपि प्रत्युक्तमिति दर्शयन्नाह— इदं चेत्यादि । यथोक्तं
 तत्त्वज्ञानं यदि वर्धमानकपिलादीनां सम्भवेत्, तदा तेषामपि सर्वज्ञत्वं भवतु,
 यावत्^५ सर्व एवामी सर्वदोषप्रसवहेतुवितथात्मग्रहग्राहगृहीताः प्रत्यक्षादिप्रमाण-
 बाधिताक्षणिकादिपदार्थानुपदेष्टारः, सत्कथमाकुमारमतिप्रतीतिपथनुपगतेष्वपि
 पदार्थेषु प्रसूयन्तामेवामतीन्द्रियार्थदर्शनं सम्भावनापथमवतरिष्यति, येनोच्यते—

१. विनष्टाः—पा०, गा० ।

२. ०क्षणिकस्यादि—पा० ।

३. ०प्रबोधितम्—पा० ।

४. ०अस्पष्टं—पा०, प्रस्पष्टं—गा० ।

५. स्यादि०—पा०, गा० ।

६. यथा—पा०, गा० ।

स्थाणो नर इति भ्रान्त प्रतिपत्ता^१ यथा पर. ।
 सर्वाभिश्च परीक्षाभिर्विज्ञेया हेतुसिद्धता^२ ॥ ३३२८ ॥
 सम्यक् सर्वपदार्याना तत्त्वज्ञानाच्च सर्ववित् ।
 हेतावतो न सवेद्या^३ सन्दिग्धव्यतिरेकिता ॥ ३३२९ ॥
 आभिप्रायिकमेतेषा स्याद्वादादिवचो यदि ।
 तार्त्त्विक सर्ववस्तूना किमेभी रूपमिष्यते ॥ ३३३० ॥

“कपिलो नेति का प्रमा” (तत्त्व० ३१४८) इति । तथा हि—इयमत्राप्रमा^४
 स्फुटतरमभिषातु शक्यते—ये मिथ्याज्ञानानुपज्ञिणस्ते सर्वविदो न भवन्ति, यथा
 स्थाणो नर इति । समुपचातविभ्रम पुमान्, मिथ्याज्ञानानुपज्ञिणश्च वर्धमानादय
 इति विरुद्धव्याप्तोपलब्ध, सर्वज्ञविरुद्धेनासर्वज्ञत्वेन^५ मिथ्याज्ञानानुपज्ञित्वस्य न्यास-
 त्वात् । न चासिद्धो हेतु यतो विपरीतार्थप्रकाशनात्^६ सिद्धमेषा मिथ्याज्ञान-
 अनुपज्ञित्वम् । तदपि^७ विपरीतार्थप्रकाशनमेषा सर्वाभि परीक्षाभि प्रतिपादितम् ।
 न चापि सान्दिग्धविषयव्यावृत्तितयाऽनैकान्तिकता हेतो, यत सम्यगशेषपदार्थ
 परिशतृत्वेन सर्वज्ञत्वमिष्यते । न च यत्र सम्यग् ज्ञान तत्र तद्विरुद्धस्य मिथ्या-
 ज्ञानस्य सम्भव ॥ ३३२४-३३२९ ॥

स्यद्धेतत्—यदि नाम विपरीतार्थप्रकाशनमेषाम्, तथापि मिथ्याज्ञानानुपज्ञि-
 त्वमतोऽवसातु [G ४१४] न शक्यते यतोऽन्यथापि व्यवहारा शक्यन्ते
 कर्तुम्, विचित्राभिसन्धिक्रान्त^८ पुरषाणाम्, तेन हेतो सन्दिग्धासिद्धता इत्येतदा
 शक्याः—आभिप्रायिकमित्यादि । यदि छान्याभिप्रायेण वैरेतत् स्याद्वादादि-
 प्रमाणविरुद्धमप्युक्तमित्यभिधीयते^९ ; अभिधीयताम्, न ह्यस्माभि स्वातन्त्र्येण
 वर्धमानादीनामसर्वज्ञत्व साधयितुमिष्टम्, किन्तु भक्ता परस्परविरुद्धमतवस्थितेन
 कपिलादिषु ‘यदि सुगत सर्वज्ञ, तदा कपिलो नेति का प्रमा’ इत्युक्तम्, अत्रा-

१ प्रतिपत्त्या—पा०, गा० ।

२ सिद्धिता या०, गा० ।

३ समोऽप्या पा०, गा० ।

४ मत्र प्रमा—पा०, गा० ।

५ सर्वज्ञत्वम्—गा० ।

६-६ पा०, गा० पुस्तनयोर्नास्ति ।

७ विनिनातिसन्धिक्रान्त—पा० ।

८ विरुद्धमित्युक्तम्—पा० ।

अनात्मक्षणिकत्वादि ? यद्येवं सर्वदर्शिनः ।
 साक्षात् समस्तवस्तूनां तत्त्वरूपस्य दर्शनात् ॥ ३३३१ ॥
 सन्तु तेषां समस्तानामेकमत्येन संस्थितेः ।
 परस्परविरुद्धार्थ नीतार्थं न हि ते जगुः ॥ ३३३२ ॥
 प्रतिपादितरूपस्य सर्ववस्तुगतस्य च ।
 साक्षात् तत्त्वस्य विज्ञानात् सुगताः सर्वदर्शिनः ॥ ३३३३ ॥
 तेषां चैवंविधे ज्ञाने सुगतत्वं न भिद्यते ।
 प्रशस्तज्ञानयोगित्वादेतावत् तस्य लक्षणम् ॥ ३३३४ ॥

स्माभिः प्रमाणं भवन्मत्या तेषां मतमेदमङ्गीकृत्याभियोयते, तेन नासिद्धता हेतोः ।
 तथा हि—यद्येषामभिप्रायिकं वचो वर्ण्यते, तदा किमेषां पारमार्थिकं वस्तुरूप-
 मिष्टमिति वक्तव्यम् ॥ ३३३० ॥

एवं पृष्ठः सन् पर ग्राह—अनात्मक्षणिकत्वादीति । यदि सात्मादीनि
 ब्रूयात्, तदा मतमेद एवोक्तः स्यादिति नासिद्धता भवेत् ।

यद्येवमित्यादिनोत्तरमाह । न यस्माभिः शृङ्गमादिकयाऽयमसौ सर्वज्ञ इत्येवं
 सापयितुमिष्टः, किन्तु सामान्येन । यदि कषिलादीनामेवंविधतत्त्वपरिज्ञानमभ्युप-
 गम्यते, न तर्हि भक्ता वक्तव्यम्—‘मतमेदः कथं तयोः’ इति; सर्वेषामैकमत्येन
 स्मितत्वात् । यस्तु परस्परविरुद्धार्थोपदेशस्तेषां स नैयार्थतया व्यवतिष्ठते । न
 यैकमत्येन स्थिताः परस्परविरुद्धं नीतार्थम् = तत्त्वं रूपं गदन्तीति युक्तम् ।
 तस्मान्मतमेदमिच्छता नामिप्रायिकं^१ वचो वाच्यम्, एषां मतमेदाभ्युपगमे च
 न वक्तव्यम्—‘को नामैको निरूप्यताम्’ (तत्त्व० ३१४७) इति, यन्
 सुगत एव यथोक्तज्ञानयोगितया सर्वज्ञत्वेनावधार्यते, नान्य इति निरूचितमेतन् ॥
 ३३३१-३३३२ ॥

किञ्च—कषिलादीनां यथोक्तज्ञानाभ्युपगमे सुगतत्वमेवापचन इत्येतद्
 दर्शयन्नाह—प्रतिपादितरूपस्येत्यादि । [G 869] प्रतिपादितम् = प्रसाधितं
 प्रमाणतो रूपम् = स्वभावो यस्यानात्मादिलक्षणस्य तत्त्वस्य तथोक्तम् । तेषा-
 मिति वर्णमानादीनाम् । एतावदिति प्रशस्तज्ञानयोगित्वम् । तस्येति सुगत-

तत्सम्भव्यपि सर्वज्ञः सामान्येन प्रसाधितः ।
 तत्लक्षणाविनाभावात् सुगतो व्यवतिष्ठते ॥ ३३३५ ॥
 अनिर्दिष्टविशेषोऽपि सर्वज्ञः कोऽपि सम्भवेत् ।
 यो यथावत् जगत् सर्वं वेत्त्यनात्मादिरूपतः ॥ ३३३६ ॥
 प्रत्यक्षीकृतनैरात्म्ये न दोषो लभते स्थितिम् ।
 तद्विद्वत्तया दोषे प्रदोषे तिमिरं यथा ॥ ३३३७ ॥

स्वस्य । यतो नैरात्म्यज्ञानात् प्रशस्तं समस्तज्ञेयावावरणग्रहण गत इति सुगत उच्यते ॥ ३३३५-३३३४ ॥

क्रिञ्च—सामान्येनापि सर्वज्ञसम्भवे साध्यमाने भगवत्येवातिष्ठते सामर्थ्यादिति दर्शयति—तत्सम्भव्यपीत्यादि । तदिति तस्मात् । लक्षणाविनाभावविति । सर्वज्ञलक्षणाविनाभावात् ॥ ३३३५ ॥

ननु विशेषनिर्देशमन्तरेण कथमसौ लभ्यते ? इत्याह—अनिर्दिष्टविशेषोऽपीत्यादि । यो हि सर्वं जगदनात्मादिरूपेण यथावदवगच्छति स सर्वज्ञ—इत्येव सामान्येन श्रुतेऽपि सर्वज्ञलक्षणे यत्र तदुपलभ्यते स सामर्थ्याद् विशेषोऽवगम्यत एवेति विशेषोपादानमनर्थकम् । एतच्च सर्वज्ञलक्षण भगवत्येवोपलभ्यते, नान्यत्र, विचित्रैरुपायैरविकलचतु सत्यलक्षणसाम्युपायहेयोपादेयतत्त्वप्रकाशनादिति भावः । न ह्यविदितं वस्तु तथाभावेऽस्तथावत् तदविपरीतमविकलमुपदेष्टुं शक्यते यथोक्तम्—“परोक्षोपेयतद्वेतोस्तदाख्यानं हि दुष्करम्” ( ) इति ॥ ३३३६ ॥

स्यादेतद्—यदि नामानात्मादिरूपतो जगद्विदितमस्य, तथापि कथमसौ सर्वज्ञ सिद्ध्यति ? इत्याह—प्रत्यक्षीकृतनैरात्म्य इत्यादि । ज्ञेयावावरणग्रहणतो हि सर्वज्ञत्वम्, तत्र ज्ञेया एव रागादयो [G 870] नूतदर्शनवति-बन्धमाभावात् ज्ञेयावरणमुच्यते, दृष्टस्यापि हेयोपादेयतत्त्वस्य यत् सर्वाकारपरि-ज्ञानं प्रतिपादनात्सामर्थ्यं च तज्ज्ञेयावरणम् । तत्र ज्ञेयावरणस्य नैरात्म्यप्रत्यक्षी-करणत्वात् प्रहाणि । ज्ञेयावरणस्य तु तस्यैव नैरात्म्यदर्शनस्य सादनिरन्तरदीर्घ-

कालाभ्यासात् । तथा हि—अमी रागादयः क्लेशा वितथात्मदर्शनमूलका
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चिताः, न बाह्यार्थबलभाविनः; यतः सत्यपि बाह्यार्थे
नायोनिशोभनस्कारमन्तरेणोत्पद्यन्ते^१ । विनापि चार्थेनायोनिशोविकल्पसम्मुखीभावे
सत्युत्पद्यन्ते^२ । न च यत्^३ सदसत्तानुविधायि न भवति तत्कारणं युक्तम्;
अतिप्रसङ्गात् । नाप्येते परपरिकल्पितात्मसमवायिनः, तस्यात्मनो निरस्तात्वात् ।
सत्यपि वा तस्मिन्नित्यं रागादीनामुत्पत्त्यनपायप्रसङ्गात् । अत्यतिस्थितिकारणस्या-
विकल्पस्यात्मनः सर्वदा सन्निहितत्वात् । परैरनाद्येनातिशयस्य तदपेक्षानुपपत्तेश्चेति
बहुधा चर्चितमेतत् ।

सदसतोश्चाश्रयणनिषेधादयुक्तमेवां क्वचित् समवायित्वमित्यतो न नित्यहेतु-
पतिबद्धत्वस्थितयः । नापि बाह्यार्थबलभाविनः, किन्त्वभूतात्मदर्शनबलसमुद्भाविनः ।
तथा हि—अहमित्यपश्यतो नात्मस्नेहो जायते, नापि ममेत्यगृहण आत्मसुसो-
त्पादानुकूलत्वेनागृहीते वस्तुन्यात्मीयत्वेनाभिन्वहः समुद्भवति । द्वेषोऽपि न हि
क्वचिदसत्स्यात्मात्मीयप्रतिकूलत्वेनागृहीते वस्तुनि प्रादुर्भावमासादयति; आत्मी-
यानुपरोधिनि तदुपरोधप्रतिघातिनि च तस्यासम्भवात् । एवं मानादयोऽपि^४
वाच्याः । तस्मादनादिकालिकं^५ पूर्वपूर्वसञ्जातीयाभ्यासजनितमात्मदर्शनमात्मीयग्रहं
मसूते, तौ चात्मात्मीयस्नेहम्^६, सोऽपि द्वेषादिकम्—इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मात्मप्रहादात्मात्मीयग्रहमूलत्वमेवां म्फुटतरमागोपालाङ्गनमवसितमेव ।

आत्मदर्शनविरुद्धं च नैरात्म्यदर्शनम्, तद्विपरीताकारालम्बकत्वात् । अन-
योर्हि युगपदेकस्मिन् सन्ताने रज्जौ^७ सर्पतज्जानयोरिव^८ सहावस्थानमेक्य च
विरुद्धम् । अतो नैरात्म्यदर्शनस्याहमदर्शनविरोधात् तन्मूलैरपि रागादिभिः सह
विरोधो भवति; दहनविरोधे^९ शीतकृत्तरोमहर्षादिविशेषस्य । तेन सर्वदोषविरो-
धिर्नैरात्म्यदर्शने प्रत्यक्षीकृते सति न तद्विरुद्धो रागादिदोषगणोऽवस्थानं लभते

१ नायोनिशोभनस्कार-०-पा०, गा० । २ समुत्पद्यन्ते-०-पा०, गा० ।

३ सत्-०-पा० ।

४ नामादयोऽपि-०-पा० ।

५ अनादिकालिकं-०-पा० ।

६ चात्मीयस्नेहम्-०-पा० ।

७-८ रज्जुसर्प-०-पा०, गा० ।

९ दहनविरोधे-०-पा०, दहनविरोधेपेव-०-पा० ।

तिमिरवटालोकपरिगतो देश इति । अत्रो नैरात्म्यदर्शनात् क्लेशावरणग्रहाणं भवति ।
 प्रयोग — यत्र यद्विरुद्धवस्तुसमवधानम्, न तत्र तदपरमवस्थितिमासादयति, यथा
 दीप्रदीपप्रभाप्रसरससर्गिणि धरणितले तिमिरम् । अस्ति च दीपगणविरुद्धनैरात्म्य-
 दर्शनसमवधानं प्रत्यशीकृतनैरात्म्यदर्शने पुंसीति विरुद्धोपलब्धि ।

स्यादेतत्—यथा नैरात्म्यदर्शनसमाक्रान्ते चेतसि विरुद्धतयाऽऽत्मदर्शन-
 स्योत्पत्तमनवकाश, तथा [G 87] नैरात्म्यदर्शनस्याप्यात्मदर्शनसमाक्रान्ते
 मनसि, विरोधस्य तुल्यत्वात्, ततश्च कस्यचिन्नैरात्म्यदर्शनस्यासम्भवादसिद्धो हेतुः ।
 सम्भवतु वा^१ नैरात्म्यदर्शनम्, तथाप्यनयोविरोधे सत्यपि गत्यन्तं बाध्यबाधक-
 भाव सिद्धयति; यथा रागद्वेषयो, सुखदुःखयोर्वा, यतोऽत्यन्तप्रज्ञानमिह
 साययितुमिष्टम्, न तु तादात्म्यसमुदाचारमात्रमिति । अतोऽनैकान्तिकता हेतोः ।
 दृश्यन्ते^२ च प्रतिदिनमनुमानवलावधारितसमस्तवस्तुगतनैरात्म्यतत्त्वानामपि^३ सता
 नक्षणितमहिमानो रागादयः समुदयमासादयन्त इत्यतोऽपि हेतोर्नैकान्तिकतेति^४
 नैतदस्ति, यदि नैरात्म्यविकल्पस्योत्पादोऽप्रहीणकल्पेऽप्य^५ सन्ताने न सम्भवेत्,
 तदा न सम्भवेन्नैरात्म्यदर्शनोदयानकाश, यावताऽनुभवसिद्धत्वावन्नैरात्म्यविकल्प
 सम्मुखीभाव सर्वेषामेव । स एव च भावनया कामिनीविकल्पवत् प्रकर्षगमन-
 सम्भवादन्ते स्फुटप्रतिभासतया, प्रमाणमतीतार्थप्राहितया च प्रत्यक्षताभापयत इति
 कथं नैरात्म्यदर्शनोदयासम्भव ।

अपि च—यथाऽन्धकारपरिगते देशे कालान्तरेण प्रकाशोदयावकाशसम्भ-
 वस्था, इहापि किं न सम्भाव्यते । न चाप्येव शक्यं वक्तुम्—सैव तादृशो भावनया
 न कस्यचिद् सम्भवति, या तथाभूतप्रत्यक्षज्ञानफला भवेदिति, यतोऽसम्भवे कारण
 चचनीयम् । तथा हि—भावनायामपयोगे सर्वेषामेवानर्थित्वे वा कारणं गनेत,
 प्रेषायत प्रवृत्तेरर्थितया व्याप्तत्वात्^६ ; सर्वव्यर्थित्वे प्रहेयस्वरूपापरिज्ञानाद्वा न
 प्रवर्तते प्रेषावान्, अतिज्ञातस्वरूपस्य दोषस्य हात्रुमशयत्वात्^७ ; सत्यपि

१. वा न वा—पा०, गा० ।

२-२. पा०, गा० पुस्तकयोस्तु 'दृश्यतेऽपि'—इत्येव पाठः ।

३. ० महाशयवदेषस्य— पा०, गा० ।

तत्स्वरूपज्ञाने नित्यत्वं वा दोषाणां पर्यैस्तत्प्रहाणाय न यत्नमारभते, नित्यस्य प्रहाणासम्भवात् : असत्यपि वा नित्यत्वे 'निर्हेतुकत्वमेवामवगम्य' निवर्तते, स्वतन्त्रास्यासम्भवदुच्छेदत्वात् ! सत्यपि वा तत्कारणत्वे तत्कारणस्वरूपानिक्षयादपि नाद्रियते भावनायाम्, अविज्ञातनिदानस्य^१ व्याधिरिव प्रहातुमशक्यत्वात् ! भवतु वा तत्कारणपरिज्ञानम्, किं तत्कारणं नित्यमवगम्य नोत्सहते तत्प्रहाणाय प्रेक्षापूर्वकरी, अविकल्पाकारणस्य प्रतिबद्धमशक्तेः ? अनित्यत्वेऽपि वा तत्कारणस्य दोषाणां प्राणि-धर्मतामवेत्य न प्रयत्नते, स्वभावस्य हातुमशक्यत्वात् ! अस्वभावत्वे वा दोषाणां क्षयोपायासम्भवान् निवर्तते, ननुपायविकल्पस्योपेयसम्प्राप्तिरस्ति ! सत्त्वेऽपि चोपा-यस्य तदपरिज्ञानादसम्भवत्तदनुष्ठानो भवेत्, अपरिज्ञातस्वरूपस्यानुष्ठानासम्भवात् ! परिज्ञानेऽपि वा सङ्घनादिव व्यवस्थितोत्कर्षतया जन्मान्तरासम्भवेन वा भावनाया अत्यन्तप्रकर्षमसम्भाव्यताभियोगवान् भवति ! भवतु वाऽत्यन्तप्रकर्षमनमसम्भवात् प्रतिपक्षोदयेन दोषाणां क्षयः, तथापि ताम्रादिकादिभ्यश्च पुनरपि दोषोदयं^३ [G. 872] सम्भाव्यताभियोगमारभत इति !

तत्र न तावदनर्थित्वं सिद्धम् । तथा हि—ये तावज्जात्यादिदुःखोत्पीडित-मानसाः संसारादुत्तरस्तमनसस्तदुपशममात्मनः प्रार्थयन्ते, तेषां श्रावकविदोष-नियतानां संसाराद् भयमेव नैरात्म्यभावनार्थित्वनिमित्तम् । ये तु गोत्रविशेषात् प्रकृत्यैव परहितकरणैकामिरागाः संस्कारादिदुःखतात्रितयपरिपीडितं^४ जगद्वेष्य कृपाशरतन्त्रतया तद्दुःखदुःखिनः स्वात्मनि व्यपेक्षामपास्य सकलानेव संसारिण आत्मत्वेनाभ्युपगतास्तत्तत्परिज्ञानाय प्रणिदधते, तेषां करुणैव भावनामवृत्तिनिमित्तम्; परोक्षोपेयतद्भेदोस्तादास्थानस्य दुष्करत्वात् । परहितकरणेन प्रेक्षावतः किं प्रयोजनमिति चेत् ! न; तदेव प्रयोजनमिष्टलक्षणत्वात्स्य । न चापेक्षावत्त्वमसङ्गः; परिकल्पितात्मग्रहनिवन्मन्त्रत्वादात्महितकरणाभिनिवेशस्य सकलसाधुजनसम्मतत्वात्, स्वफलानुबन्धित्वाच्च परहितकरणस्य ।

१-१. नित्यत्वनिर्हेतु०—पा०, गा० । २. अपरिज्ञात०—पा० ।

३. दोषोदयं—पा०, गा० ।

४. दुःखत्रय०—पा०, गा० ।

अपि च—भावनाप्रवृत्तावित्वासम्भवीऽत्र प्रतिपादयितुमारुह्य, तद्यदि नामप्रेक्षावत्त्वं तस्य भवेत् किमियता प्रवृत्तावर्धित्वं तस्य स्यात् । तस्मादिदमेव वक्तव्यम्—परहितकरणाय नैव कश्चिन् प्रवर्तते प्रयोजनाभावादिति । सत्र नोक्तम् ।

अपि च—यथा केचिदुपलभ्यन्तेऽतितरामभ्यस्तनैर्धृष्या अकारणमेव परव्यसनाभिरामा परदुःखसुखिन, तथा केचिदभ्यस्वकारुण्या परमुक्ताभिरामा परदुःखदुःखिन प्रयोजनान्तरमन्तरेणापि भवन्तीति किं न सम्भाव्यम् ।

नापि दोषस्वरूपापरिज्ञानम्, यनोऽमिष्वरूपपरिघातात्मात्मीयोक्तव्याकारेण रागद्वेषमोहमानभदर्यामासर्वादेव क्लेशोपकलेशगणा विदितस्वरूपा एवोदयन्ते व्ययन्ते च ।

नापि च ते नित्या, कादाचित्कतया संवेद्यमानत्वात् । अत एव नाद्वैतुक्त्वमेवाम्, अद्वैतोरनपेक्षितत्वेन दशकालम्बभावनिश्चयायोगात् । अतोऽपि नित्य हेतुत्वमेवा प्रतिष्ठितम्, तत्कारणस्यात्मदे सदा सन्निहितत्वात्संवेद्यताशयस्व परै सहकारिनिरपेक्षत्वात् । तन्मात्रमात्रिणा सर्वदा युगपच्चोत्पत्तिपसङ्गात् । अत सामर्थ्यादनित्यद्वैतत्र एवेते ।

अनित्योऽपि हेतुरेषा विदितस्वरूप एव, आत्मान्मीयविपर्ययसहेतुकत्वाद् भाग्यदोषमण्यत्वं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानादिति पूर्वं प्रतिपादितत्वात् ।

नापि प्राणिधर्मत्वमेवाम्, तन्मैव धर्मिणोऽसिद्धे । न हि प्राणी नाम धर्मा विद्यते कश्चिन्, धर्म्यामी रागादयो धर्मा मनेषु । केचलमिदम्प्रत्ययतामात्रमिदम्, विच्छल्यसमारोपितत्वाद् धर्मधर्मिव्यवहारस्य । अथ चित्तस्वभावत्वेन तत्रोत्पत्त्या वा प्राणिधर्मत्वमेवाम्, तथाप्यसिद्धिरनेकान्तिकश्च । तथाहि—विषयविषयिमावमिच्छतां चित्त विषयमहणस्वभावमभ्युपेयम् अन्यथा विषयजनयोर्न विषयविषयिभाव । [G 873] अर्थग्रहणस्वभावत्वेनाशीविषयमणे यन्तस्य स्वभावन्तेनैवामतोऽद्योऽर्थस्तेन गृह्यत इति वक्तव्यम्, अन्यथा कथमसौ गृहीत स्यात् । यद्यसत्ताऽऽकारेण गृह्येत, ततश्च विषयविषयिभावो न स्यात् । तथा हि—यथा ज्ञान

विषयीकरोत्यर्थं न तथा सोऽर्थः, यथा सोऽर्थो न तथा तं विषयीकरोतीति निर्विषयाभ्येव ज्ञानानि स्युः । ततश्च सर्वपदार्थासिद्धिमसङ्गः । तस्माद् भूतविषयाकारमाहितोऽस्य स्वभावो निज इति स्थितम् । भूतश्च स्वभावो विषयस्य क्षणिकानात्मादिरूप इति प्रतिपादितमेतत् । तेन नैरात्म्यग्रहणस्वभावमेव^१ चित्तम्, नात्माग्रहणस्वभावम्^२ ।

यत् पुनरन्यथास्वभावोऽस्य स्याति^३, तदा तां स^३ सामर्थ्याद्वागन्तुकप्रत्यय-वलादेवेत्यवतिष्ठते, न स्वभावत्वेन, यथा रज्ज्वां सर्पप्रत्ययस्य । अत एव क्लेश-गणोऽत्यन्तसमुद्भूतोऽपि नैरात्म्यदर्शनसामर्थ्यमस्योन्मूलयितुमसमर्थः ; आगन्तुक-प्रत्ययकृतत्वेनादृष्टत्वात् । नैरात्म्यज्ञानं तु स्वभावत्वात् प्रमाणसहायत्वाच्च बलवदिति तुल्येऽपि विरोधित्वे आत्मदर्शने प्रतिपक्षो व्यवस्थाप्यते । न चात्मदर्शनं तस्य; तद्विपरीतत्वात् ।

यस्यापि न बाह्योऽर्थोऽस्तीति पक्ष, तस्यापि मते नैरात्म्यग्रहणस्वभावमेव ज्ञानम्, नात्मादर्शनात्मकम्; तस्यात्मनोऽसत्त्वात् । तथा हि—यदि नाम तेन विष-यस्याभावात् तद्ग्रहणाद्यर्थं ज्ञानं नेष्टम्, स्वसंवेदनात्मकं तु तदवदयमङ्गीकर्त-व्यम्; अन्यथा ज्ञानमपि व्यवस्था न स्यात् । स चारता विद्यमानेनैवानात्माह्या-दिरूपेण सवेद्य, नान्यथा; पूर्ववद्वोपपन्नत्वात् । तस्मात् प्राणिधर्मत्वमेवामसिद्धम् ।

नापि तत्रोत्पद्यत इत्येतावता स्वभावत्वे परिकल्पिते महाणासम्भव; अनेकान्तात् । तथा हि—रज्ज्वां सर्पज्ञानमुत्पद्यते, अथ न तत्सम्पन्नानौत्पादाच्चिद्वर्तते ।

नापि क्षयोपायासम्भव; स्वहेतुविरुद्धस्वभावपदार्थाभ्यासस्य क्षयोपायत्वेन सम्भवात् । तथा हि—ये सम्भवत्स्वहेतुविरुद्धस्वभावाभ्यासाः, ते सम्भवदत्यन्त-सन्तानविच्छेदाः, तद्यथा व्रीह्यादयः, तथा चानी रागादय इति सम्भवयेवैर्ष्या क्षयोपायः ।

नापि तदपरिज्ञानम्, यतो हेतुस्वरूपज्ञानादेव यत् तद्विपरीतात्मनकारं

१-३. ०मेवेति तत्रा०—पा०, गा० ।

२-२. स्यातिमूदानाद्य—पा०; स्यातिमूदानात्—गा० ।

वस्तु स तस्य प्रतिपक्ष इति स्फुटमवसीयत एव । नैरात्म्यदर्शनं च तत्र विपरीता
लम्बनाकारत्वात् प्रतिपक्ष इति प्रदर्शितमेतत् ।

नापि लङ्घनादिवद् व्यवस्थितोत्कर्षता, पूर्वपूर्वाभ्यासाहितस्य स्वभावत्वेनात
पायादुच्चरोत्तरमगलस्यापूर्वविशेषाधानैकनिष्ठत्वात्, स्थिराश्रयत्वात्, पूर्वसनातीय
बीजमभयवाच प्रज्ञादे । न त्वेव लङ्घनादिरिति पश्चात् प्रतिपादयिष्यते ।

नापि जन्मान्तरासम्भव, पूर्वजन्मप्रसरस्य प्रसाधितत्वात् । नापि ताम्रादि
काठिन्यादिवत् पुनरुत्पत्तिसम्भवो दोषाणाम्, [G ४71] तद्विरोधिर्नैरात्म्यदर्श
नस्यात्यन्तसात्म्यमुपगतस्य सदाऽनपायात् । ताम्रादिकाठिन्यस्य हि यो विरोधी
बहिस्तस्य कादाचित्सन्निहितत्वात् काठिन्यादेस्तदभाव एव भवत पुनस्तदपाया
दुत्पत्तिर्युक्ता, न त्वेव मलानाम् । अपायेऽपि वा मार्गस्य भस्मादिभिरनैका तत्रा
वदयं पुनरुत्पत्तिसम्भवो दोषाणाम्, तथा हि—काष्ठादेरमितसम्बन्धाद् भस्मसाद्भूतस्य
तदपायेऽपि न प्राचनरूपानुवृत्ति, तद्वद् दोषाणामपीत्यनैकान्त । किञ्च—आगन्तु
कृतया प्रागप्यसमर्थाना मराना पश्चात्साम्यगूत तत्रैरात्म्यं बाधितुं कुत शक्ति ।
न हि स्वभावो यत्नमन्तरेण निवर्त्तयितुं शक्यते । न च प्रागप्यपरिहर्तव्ययोर्वस्तुनो
र्गुणदोषदर्शनमन्तरेण प्रेक्षावता दानुम्, उपादानु वा प्रयत्नो युक्त । 'न च
विषमम्यात्मन ' दुरपस्य गेषु गुणदर्शनम्, प्रतिपक्षे वा दोषदर्शनं सम्भरति,
अपिपर्यस्नत्वत् । न हि निर्दोषं वन्तविपर्यस्तापियो दुष्टत्वेनोपाददते, नापि
दुष्टं गुणवत्त्वेन । न च नैरात्म्यदर्शनस्य कदाचिद् दुष्टता, सर्वोपद्रवहितत्वेन
गुणवत्त्वान् । तथा हि—नि शेषरागादिमलम्यापगमज्ञ भूतार्थदर्शननिवन्धोपद्रव ।
नापि रागादिपर्यारम्यानवृत्त कायचित्तपरिदाहोपद्रवोऽस्ति । नापि जन्म
प्रतिरुद्धो व्याधिजगुपद्रव^१, जन्महेतो क्तेऽशम्याभावात् । नापि साधवमुक्षोप
भोगदद् वैशम्योपद्रव, प्रदागमुन्वसाम्यैकान्ततयाऽनुद्वेगकरत्वान् । तत्रात्म्य
दाप्रय दत्ते युक्त । अपि तु यदि भवेदपरिदाहापैव भवेत्, बुद्धे प्ररुत्वा
गुणपक्षपातात् ।

१-१ निरुत्तमात् —ता०, न चातिपर्यगात्—ता० ।

२. व्याधिजगुपद्रव—ता०, गा० ।

नापि दोषोपादानाय प्रयत्नः, तेषां सर्वोपद्रवास्पदत्वेन दुष्टत्वात् । तस्मात् सम्भविनी नैरात्म्यभावना । तस्याश्च प्रकर्षपर्यन्तगमनात् स्फुटप्रतिमासज्ञानफलत्वं दृष्टम्, यथा कामिनी भावयतः क्रामातुरस्य । तथा हि—तस्य सविभ्रमाः पद्या-
भ्युपगृह इत्येवं वाचः कायक्यापाराश्चाभिप्रायानुरूपाः साक्षात्कारनिबन्धनाः प्रवर्तन्ते । तस्मान्नासिद्धो हेतुः । नाप्यनैकान्तिकः; यतो नैरात्म्यदर्शनस्य मृतार्थ-
विषयत्वेन बलवत्त्वम्; आत्मदर्शनस्य तु विपर्ययाद् विपर्यय इति भवति विपक्ष-
प्रतिपक्षभावः । रामद्वेषयोरप्यमृतात्मग्रहसंस्पर्शेन प्रवृत्तेर्न तयोर्विरुद्धरूपग्रहण-
निमित्तो विपक्षप्रतिपक्षभावः ।

नापि विपर्यासात्; अविपर्यासहृत्तेर्द्वयोरपि विपर्यस्तत्वात् । नाप्यनयोर्वि-
रोधः सिद्धः; द्वयोरप्यात्मग्रहैक्योनिश्चान्, कार्यकारणभावाच्च । तथा हि—सत्या-
त्मात्मीयामिवद्वे तदुपरोधिनि द्वेषो जायते, नान्यथा । न चाभिन्नकारणयोः कार्य-
कारणमृतयोर्वाध्यवापकभावो युक्तः, यथा बहिष्कृतयोरेकेन्द्रधनप्रभवयोः, यथा
वात्मग्रहसोहयोः; अतिप्रसङ्गात् । युगपदनुत्पत्तिस्तु तदुपादानचित्तस्य युगपत्
सजातीयचित्तद्वयाद्येपासामर्थ्यात् । [G. ४75] नापि सुखदुःखयोः परस्परं विरोधः,
तथा हि द्विविधे सुखदुःखे—मानसे, विषयने च । तत्र ये साधनमानसे, तयोर्द्वेषा-
नुनयसम्प्रयोगित्वाद् रामद्वेषाम्यामेक्योर्गोशेननया तद्विपर्यस्तत्वमभिन्नत्वरूपमादित्त-
मात्मग्रहैक्योनित्वं कार्यकारणभावश्चेति न परस्परं विरोधः सम्भवति । ये च
विषयजे, तयोरेपि परस्परं कारणमेदाप्रतिनियमात् विरोधः । तथा हि—यत्
एव सुखमुत्पद्यते तत् एवाविसेज्यमानत्वाद् दुःखमपीति नानयोः^१ कारणमेद-
प्रतिनियमोऽस्ति, न त्वेवं नैरात्म्यदर्शनमप्येतरेण । किञ्च—द्वयोरप्यनयोर्विषय-
बलमावित्वेन तुल्यपलत्वम्, न तु मार्गदोषयोः; मार्गस्यैव मृतार्थविपक्षत्वेन
बलवत्त्वात्, न दोषाणाम् । अपि^२ अत्र सुखदुःखेऽचिरस्थितिके, न तु
पुनरेवं नैरात्म्यदर्शनम्; तस्य सात्मत्वेन सदानपायादिति पूर्वमुक्तम्, अतो न
व्यभिचारः । युगपदनुत्पत्तेस्तु कारणमुक्तम् ।

१. सम्प्रमानाद्—पा०, गा० ।

२. न तयोः—पा०, गा० ।

३. अत्र च—पा० ।

साक्षात्कृतिविशेषाच्च दोषो नास्ति सवासनः ।

सर्वज्ञत्वमतः सिद्धं सर्वावरणमुक्तितः ॥ ३३३८ ॥

यत् पुनरुक्तम्—अनुमानबलावधारितनैरात्म्यानामपि समुत्पद्यन्ते रागादय इति, तदुक्तम्; यस्माद् भावनामर्थं स्फुटप्रतिभासतया निरात्मकवस्तुसाक्षात्कारि-
ज्ञानमविकल्पक प्रमाणप्रसिद्धार्थविषयतया चाप्रान्त तन्नैरात्म्यदर्शनमात्मदर्शनस्या-
त्यन्तोन्मूलनप्रतिपक्षो^१ वर्णित, न श्रुतचिन्तामयम् । यस्मादनादिकालाभ्यासाद-
त्यन्तोपाहृतमूलत्वान्मराना वमेणैव विपक्षवृद्ध्याऽवहसता शय, न तु सकृच्छ्र-
वणेन । यथा शीतस्पर्शस्य वह्निरूपसम्पर्कमात्रज्ञ क्षय ।

न चापि श्रुतचिन्तामयनैरात्म्यज्ञानसम्मुखीभावे सति रागादिसमुदय सिद्धो
येन व्यभिचार स्यात् । तथा हि—समुत्पन्न रागादिपर्यवस्थानमशुभादिमनस्कार-
बलेन विनोदयन्त्येव सौगताः । अत एवासिद्धितमहिमत्वभेदानसिद्धम् । विरोधो-
ऽपि नैरात्म्यदर्शननैषामत एव व्यवस्थाप्यते, तत्सम्मुखीभावे सत्यपकर्षात् । तथा
हि यदुपधानादपकर्षपरिमाणस्ते तदत्यन्तवृद्धौ निरन्वपसमुच्छित्तिपरिमाणो भवन्ति,
यथा सत्त्विरादिवृद्धावग्निज्वाला^२ । नैरात्म्यज्ञानोपधान चापकर्षपरिमाणो दोषा इति
तदत्यन्तवृद्धौ कथमवस्था लभेरन् । व्यतो गानैकान्तिरुक्ता हेतो । सपक्षे भवाद्य
न विरुद्धता ॥ ३३३७ ॥

एव केशावरणप्रहाण प्रसाध्य शेषावरणप्रहाण प्रतिपादयन्नाह—साक्षा-
त्कृतिविशेषादिति । [C 876] साक्षात्कृति^३ = साक्षात्करणम् । कस्य ?
नैरात्म्यस्येति प्रकृतवाद् गम्यते । तस्माद्विदोष = बहुगुणो बहुगुणार्थ^४ कश्चेन
बहुना सर्वाकारेण तत्र तद्विषये च गुणदोषाणामत्यन्तप्रकाशीभाव । अत
एव श्रावकादेर्नैरात्म्यदर्शनेऽपि न सर्वज्ञत्वम् । तथापिचान्तराभ्यासविशेषामावेन
शेषावरणम्यापहाणान् । प्रयोग—या सादरनैरन्तर्यदीर्घकालविदोषणा भावना सा
करतरायमानमादावभासमानजानरणा, तदया क्रमाहुरस्य कामिनीभायना । यथोक्त-

१ •न्मूलनेन प्रतिपक्षो—ता०, गा० । २. गडिटाश्रद्धा—पा०, गा० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्भासित ।

४ बहुगुणार्थ—गा० ।

एतच्च सुगतस्येष्टमादौ नैरात्म्यकीर्तनात् ।

सर्वतीर्थकृतां तस्मात् स्थितो मूर्ध्नि तथागतः ॥ ३३३९ ॥

विशेषणत्रययुक्ता च सर्वाकारसर्वगतनैरात्म्यभावन^१ कारुणिकस्येति स्वभावहेतुः । न चासिद्धो हेतुः; कारुणिकस्यार्थित्वेन तथा प्रवृत्तिसम्भवस्य प्रतिपादितत्वात् । नाप्यनैकान्तिकत्वम्; यतः सर्वधर्मगतनैरात्म्यालम्बनस्य मनोविज्ञानस्य धर्मिणो यथोक्तविशेषणत्रययुक्तभावनसंसृष्टत्वेन हेतुना स्फुटप्रतिभासित्वं साध्यम् ।

एतेन च साध्यपर्येण यथोक्तसाधनधर्मस्य व्याप्तिः सिद्धा । कारणान्तरानपेक्षित्वात् स्फुटप्रतिभासित्वस्य । ततश्च सामर्थ्यात् सर्वज्ञत्वेनापि व्याप्तिः सिद्धा । यस्मात् सर्ववस्तुगतनैरात्म्यालम्बनस्य मनसो धर्मिणो^२ यत् स्फुटप्रतिभासित्वं तदेवास्य सर्वज्ञत्वम्, नान्यत् । तथा हि—भाव्यमानवस्तुस्फुटप्रतिभासित्वेन भावनायाः सामान्येन व्याप्तौ सिद्धार्थां सामर्थ्यात् सर्वज्ञत्वेनापि सिद्धैव; यथोक्तधर्मिण्यन्यस्य स्फुटप्रतिभासित्वस्यासम्भवात् । एतेन ये सत्तासाधने दोषाः प्रोक्तास्ते प्रत्युक्ताः; सर्वज्ञसत्ताया असाध्यत्वात् । प्रसिद्धे मनसि धर्मिणः स्फुटप्रतिभासित्वस्य साध्यत्वात् । एवमनेन प्रकारेण प्रसिद्धात् साक्षात्कृतिविशेषात् कायवान्बुद्धिवैगुण्यलक्षणाया दोषवासनायाः प्रहाणात् सिद्धभावरणद्वयप्रहाणम् । अतः सर्वावरणविमुक्त्या सिद्धं सर्वज्ञत्वम् ॥ ३३३८ ॥

स्यादेतद्—यदि नाम सामान्येन सिद्धम्, सुगते तु न सिद्धम् ? इत्याह—एत वेत्यादि । एतद् = यथोक्तं सर्वज्ञत्वं सुगतस्यैवेष्टम् = सिद्धम्, न कपिल्यदेः । कस्मात् ? आदौ नैरात्म्यकीर्तनात् । एतदुक्तं भवति—येनेदं सर्वपदार्थानां स्कन्धपञ्चकत्वादिदेशनया सर्वाकारमादौ प्रथमतो नैरात्म्यं कीर्तितम्, स एवादौ सर्वधर्माणां विचित्रप्रभेदनैरात्म्यकीर्तनात् कार्यलिङ्गात् सिद्धं पुराणविशेषोऽस्माभिः सुगत इत्युच्यते । तस्यानया देशनया साम्युपायहेतोपादेयतत्त्वस्थिरज्ञोपज्ञानं साध्यते । तेन^३ ज्ञानयोगादेवासी [G. ४७७] सर्वज्ञः प्रमाणमूत्रथेति तदुक्तप्रतिपत्तिर्नामैः साधयितुं युक्तः, न तु क्रीटसङ्ख्यादिज्ञानात् । किन्तु क्रीट-

१. सर्वगतम्—पा०, गा० ।

२. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३. न—वे०, पा० ।

तेन प्रमाणसंबाधितत्त्वदर्शनयोगिना ।
 न तुल्यहेतुताऽन्वेया^१ विरुद्धार्थोपदेशिनाम् ॥ ३३४० ॥
 प्रमाणगोचरा येया प्रमावाधाकुर्त्त वच ।
 तेयामत्यक्षविज्ञानशक्तियोगो हि दूरतः ॥ ३३४१ ॥
 सम्बद्धानुगुणोपाय पुरुषार्थाभिधायकम् ।

सङ्घघादावपि तस्य ज्ञानसम्भव साध्यते । तत्त्वस्थिराशेषज्ञान त्वाहृत्य । तथा हि—प्रमाणसंबाधिनैरात्म्यदर्शनया तत्त्वज्ञान यस्य सिद्धम्, तस्यैव नैरात्म्यस्य पूर्वापराव्याहृतदेशक्या स्थिरज्ञानम्, नत्राङ्गेऽपि शास्त्रप्रवचने प्रियानुविषयायानपि^२ देशनाया दु स्वादिलक्षणसत्यदेशनाया एक्याक्यत्वात् । विचित्रैश्वोपायैश्चतु सत्य-प्रकाशनादेशेपज्ञानमस्यानुमीयते, शेषस्य सर्वाकारज्ञानप्रतिपादनासामर्थ्यलक्षणस्य प्रहाणात् । न ह्यविदितसर्वाकारगुणदोषतःप्रतिपादनाकुशलश्च तथा प्रतिपादयति । नापि वेदाद् विज्ञाय प्रतिपादयतीति युक्तम्, तस्य वैरुपेयत्वप्रतिपादनादिति भाव । अतोऽशेषतीर्थकरमूर्ध्नि भगवान् ज्ञानतिशययोगात् स्थित इति सिद्धम् ॥ ३३३९ ॥

अत एव यथोक्तज्ञानतिशययोगिना भगवता सहान्यथा न तुल्यत्वमस्तीति दर्शयन्नाह—तेनेत्यादि । न शेषा ज्ञानतिशययोगिताप्रसापक कश्चिद्वेतुरस्ति । तथा हि—हेतुर्भवत् वचनाख्यमेव लिङ्ग भवेत्, तच्चैषा प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिपादकमिति कथं ततो ज्ञानतिशययोगिताऽमीषा प्रतीयेत ! ॥ ३३४०—३३४१ ॥

सुगतस्यापि वचन प्रमाणविरुद्धमिति चेत् ? आह—सम्बद्धेत्यादि । सम्बद्धम् = वाक्यानामेकार्थोपसंहारेण परस्परं सङ्गत्या^३, न तु दशदाडिमादिवाक्यवत् परासङ्गतम् । अनुगुण = शकवानुष्ठानतया नैरात्म्यभावनादिलक्षण उपायो यस्मिन्नुपदिष्टस्तत् तथोक्तम्, न तु विषयसामनाय तसकचचारलालङ्कारोपदेशकदेशकयोपायम् । पुरुषार्थ = अम्युदयनि श्रेयसलक्षण, तस्याभिधायकम्, न तु काकदन्तपरीक्षावद-

१ तुल्ययोगता—गा० ।

२ प्रियानविश०—वे०, पा० ।

३ सङ्गतम्—पा०, गा० ।

दृष्टेऽप्यर्थे प्रमाणाभ्यामीपदप्यप्रयाधितम् ॥ ३३४२ ॥
 तापाच्छेदात्प्रियादा कलधौतमिवामलम् ।
 परीक्ष्यमाणं यन्नैव विक्रियां प्रतिपद्यते ॥ ३३४३ ॥
 समस्तपुमत्त्वान्तविध्वंसानुगुणोदयम् ।
 तयागतयचोरत्नमलम्बं बहुकलमयैः ॥ ३३४४ ॥

पुरार्थपत्रम् । ननु धैतःसर्वं कृत्वादिवाग्येव्यप्यस्ति ! इत्याह—दृष्टेऽपीत्यादि ।
 [G 878] दृष्टे = प्रत्यक्षानुमानविषयाविषयत्वेनाभिप्रेते । प्रमाणाभ्याम् =
 प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, अत्राप्यधितम् ; यथानिर्दिष्टस्यार्थस्य तथाभावात् । तथा हि—
 नीत्यद्विसुसदुःखादिनिमित्तोद्भवदणरागादिवुद्धिलक्षणस्य स्वरूपपञ्चकस्य प्रत्यक्ष-
 स्वेनाभिमनस्य नान्यथात्वं सम्भवति, अप्रत्यक्षत्वेन चाभिमतानामप्रत्यक्षतेव ।
 यथा परैः प्रत्यक्षाभिमताना रूपशब्दादिसत्त्वित्तिदेशानां सुखादीनां द्रव्यकर्मसामान्य-
 संभोगादीनां च । तथा— वस्तुपलप्रवृत्तानुमानविषयत्वेनाभिप्रेतानां तथा भाव
 एव । तथा चतुर्णांशसत्यानामतद्विषयत्वेनेष्टानां चातद्विषयत्वमेव, यथा परैर्वस्तु-
 पलानुमानविषयत्वेनाभिमनानामात्मादीनाम् । अपिगच्छाददृष्टेऽपि न विक्रियेति
 दर्शितम् । तथा हि—अत्र रागादिरूपं तापमत्वं वा धर्ममुद्दिश्य तत्प्रदाण्याय
 तद्विदानात्मदर्शनविरोधेन नैरात्म्यदर्शनमेव प्रतिपद्ये देशितं, न तु कृत्वादि-
 शास्त्रवत् तद्विदानाविरुद्ध स्नानान्निहोत्रादिरुपदिष्टं ॥ ३३४२ ॥

अत एव “विशुद्धसुवर्णवत् परीक्ष्य ब्राह्मणेनद्विचक्षणैः” इति भगवतोक्तम् !
 इत्येतत् सूचयन्नाह—तापादित्यादि । यथा कलधौतम् = सुवर्णम्, कमलम् =
 सर्वदोषरहितं परीक्ष्यमाणं तापादिभिर्न विक्रियां प्रतिपद्यते, तथा भाग्यचोरत्नं
 प्रत्यक्षेण तापसहशेन वस्तुपलप्रवृत्तानुमानेन, निकृष्टपदरूपेणागमापेक्षानुमानेनापि
 छेददृष्टान्तसूचितेन न विक्रियते । अतः प्रेक्षापूर्वकारिण एवम्भूतादेवागमात् प्रवृत्ति-
 सुक्ता, नान्यत इत्यभिप्रायः ॥ ३३४३ ॥

रत्नसाधर्म्यमस्य दर्शयन्नाह—समस्तैत्यादि । कुमतेमेव ध्वान्तम् = जन्म-
 कारम्, तस्य विध्वंसः = विनाशः, तस्मिन्ननुगुण उदयो [G 879] यस्य

ततः सुगतमेवाहुः सर्वज्ञमतिशालिनः ।
 प्रधानपुरुषार्थज्ञं तं चैवाहर्षभपग्वरम् ॥ ३३४५ ॥
 सुगतस्तेन सर्वज्ञः कपिलो नेति तु प्रमा ।
 अनन्तरोदिता व्यक्ताऽप्येया मूर्धनं लक्षिता ॥ ३३४६ ॥
 यथोदितान्तरादेव विशेषोऽप्यवधार्यते ।
 ऋषभादिक्रुतीर्थेभ्यः स्मरभङ्गविधायिनः ॥ ३३४७ ॥
 को हि नि.शेषशाम्भार्यतत्त्वज्ञं मन्यते जडः ।
 समानभोजनज्ञानान्मातृकामात्रवेदनात् ॥ ३३४८ ॥
 तद्येन हेतुनैकस्य सर्वज्ञत्वं प्रसाध्यते ।
 तद्वेतुवस्तुनोऽसत्त्वात्त सौऽन्यस्पोपतिष्ठते ॥ ३३४९ ॥

तत्त्वयोकम् । बहुकल्पपरिति लपुष्पवद्धि । अनन्तरोदितेति यथोक्तवचनाख्य-
 कर्ष्यल्लिङ्गना ॥ ३३४४-३३४६ ॥

“गणिताद्येकदेशेषु” (तत्त्व० ३१४९) इत्यादावाह—यथोदितान्त-
 रादित्यादि । यथोक्तज्ञानातिशययोगाद्भवतो मारजितो ऋषभ-पर्यमानादिभ्यो
 विशेषे सिद्धे सति न युक्त सत्यवचना भवता वक्तुम्—न विशेषोऽवधार्यत इति
 समुदायार्थ ॥ ३३४७ ॥

स्यादेतद्—गणिताद्येकदेशार्थे ऽविसत्त्वादादुभयेषामस्माभिरविशेष उच्यते
 इत्याह—को हीत्यादि ॥ ३३४८ ॥

“यैनैव हेतुना” (तत्त्व० ३१५०) इत्यादावाह—तद्येनेत्यादि । तदिति
 तस्मात् । तद्वेतुवस्तुन इति । यदि नाम शब्दमात्रमस्ति—स्याद्वादा-
 दीनामविपरीतार्थानां सर्वार्थेभ्योपिनामुपदेष्टृत्वादिति, तथापि तस्य वस्तुपतिवद्भ्यस्य
 हेतुवस्तुन = हेत्वर्थप्रमाणावाज्ञासौ हेतुरन्यस्य कपिलादेरुपतिष्ठते, वस्तुवैव हि
 वस्तुपतिवद्भ्यस्त्वं वस्तु गमयाति, न शब्दमात्रम् ॥ ३३४९ ॥

१. इति इति—गा० ।

२. मातृकादिदिरस्तु षडङ्गम्—

तद्द्रूपणान्यसंरम्भाः सर्वज्ञजिनसाधने ।

शाक्या यानि वदन्त्येवं तान्यशक्ता द्विगम्बराः ॥ ३३५० ॥

यत् सिद्धप्रतिबन्धेन प्रमाणेनोपपादितम् ।

तत्त्वं सौगतसिद्धान्ते सिद्धं नान्यमते तथा ॥ ३३५१ ॥

तेन व्यवस्थितंस्तेषां भिन्नैः साधनद्रूपणैः ।

प्रतिबिम्बोदयाप्रस्तौर्निर्णयः त्रियतामलम् ॥ ३३५२ ॥

सर्वाकारज्ञतायास्तु न कश्चिदपि विद्यते ।

साक्षादितरथा वापि विरोधो ज्ञेयताविभिः ॥ ३३५३ ॥

अज्ञेयत्वादिविश्लेषात् ज्ञेयत्वादि व्यवस्थितम् ।

न सर्वज्ञत्वविश्लेषात् तत्पुनः स्थितलक्षणम् ॥ ३३५४ ॥

“द्रूपणानि” (तत्त्व० ३१५१) इत्यादावाह—तद्द्रूपणानीत्यादि । असंरम्भा इति संरम्भरहिताः । रूपयैव परानुग्रहाय तेषां प्रवृत्तेर्न भवतामिव रोषमानादिभिः । एवमिति । तदुपदिष्टस्य स्याद्वादादेर्दुष्टत्वप्रतिपादनात् ॥ ३३५० ॥

“तत्रानवस्थितै” (तत्त्व० ३१५२) इत्यादावाह—यदित्यादि । [G. 880] यदिति यस्मात् । सिद्धप्रतिबन्धेनेति । वस्तुबलप्रवृत्तेर्न सिद्ध-
तादात्म्यतदुत्पत्तिक्षणप्रतिबन्धेनेत्यर्थः । तेनेति तस्मात् ॥ ३३५१-३३५२ ॥

“यस्य ज्ञेय०” (तत्त्व० ३१५६) इत्यादावाह—सर्वाकारज्ञताया-
स्त्वित्यादि । अर्थान्तरविधानेनार्थान्तरस्य निषेधं प्रतिपादयितुमिच्छता साक्षात् पार-
रम्प्येण वा विरुद्धस्यैव विधानात् प्रतिपादनीयः, न विरुद्धस्य; अन्यथा हि यस्य
कस्यचिद् विधानेन सर्वस्य निषेधः स्यात् । न च सर्वज्ञत्वस्य ज्ञेयत्वादिभिः सह
कश्चिद् साक्षात् पाररम्प्येण वा विरोधोऽस्ति । तथा हि—द्विविध एव भावानां विरोधो
निरूप्यमाणोऽवलिष्टते—परस्परपरिहारस्थितलक्षणो वा, यथा भावाभावयोः क्रमा-
क्रमयोर्वा; सहानवस्थानलक्षणो वा, यथाग्निशोतस्पर्शयोः । तत्रायस्तावज्ज्ञे-
यत्वादिभिः सह सर्वज्ञत्वस्य न सम्भवतीति दर्शयति—अज्ञेयत्वादीत्यादि ।

सर्वज्ञत्वं न चाप्येतत् कश्चित् सम्पूर्णकारणम् ।
 सत्त्वादिसम्भवे पश्चात् प्राक्प्रवृत्त निवर्तते ॥ ३३५५ ॥
 नै स्वाभाव्येऽस्ववित्त्तौ' च न हि तज्जातु जायते ।
 प्राक्प्रवृत्ते. प्रसिद्धेयमेव सर्वज्ञता भवेत् ॥ ३३५६ ॥
 नाविरुद्धविधाने च युक्तमन्यनिवर्तनम् ।

यद्व्यवच्छेदनान्तरीयको यस्य परिच्छेदस्तथोरेव परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो विरोध इति पूर्वमुक्तम् । न च ज्ञेयत्वादि सर्वज्ञत्ववच्छेदेन स्थितम्, किं तर्हि ? अज्ञेयत्वादिव्यवच्छेदेन ॥ ३३५३-३३५४ ॥

नापि द्वितीयो विरोध सम्भवीति दर्शयन्नाह—सर्वज्ञत्वमित्यादि । यस्य द्व्यवच्छेदकारणस्य भवतो यस्मिन्निधानादभावस्तथोरेव सदानवस्थानलक्षणो विरोध, न चैतत् सर्वज्ञत्वमविरुद्धकारणं प्राक् प्रवृत्तं दृष्टम्, येन पश्चात् सत्त्वादिसम्भवे सति निवर्तते इति स्यात् ॥ ३३५५ ॥

कस्मात् प्रवृत्तम् ? इत्याह—नःस्वाभाव्य इत्यादि । [G 881] यदि सर्वज्ञत्व सर्वज्ञेयत्वसद्भावे सति निवर्तते इति भवताऽभ्युपगम्यते, तथा च सति सत्त्वादिसन्निधानात् पूर्वमभ्याममस्वज्ञेयत्व च स्वसन्निधापीत्यगमुपगतं भवेत्, ततश्चासत्त्वेन नै स्वाभाव्ये सत्त्वज्ञेयत्वाच्चास्ववित्त्तौ सत्या नेतत् सर्वज्ञत्व जायते = भवतीति, तत्रैव प्राक्प्रवृत्त पश्चान्निवर्तते इति स्यात् । न हि निःस्वभावस्योत्पत्ति सम्भवति । नाप्यनुपलभ्य सत्त्वव्यवस्थानिबन्धनमस्ति, ज्ञाननिबन्धनत्वाद् वस्तु-सत्त्वव्यवस्थाया । उष्मात् स्ववचनग्यापात इत्यभिप्रायः ।

किञ्च—यदि प्राक्प्रवृत्तिरस्याभ्युपगम्यते, तदा प्रवृत्ते प्रयत्नमन्तरेणैव सर्वज्ञता सिद्धा, अतो न तत्रावक्ष्यो युक्तः, अन्यथा स्ववचनग्याहति स्यादिति दर्शयन्नाह—प्राक्प्रवृत्तेरित्यादि । प्राक्प्रवृत्ते, सर्वज्ञत्वस्याभ्युपगमे सतीति शेषः ॥ ३३५६ ॥

अथापि स्यात्—मा भूद् विरुद्ध ज्ञेयत्वादि, तथापि सर्वज्ञसत्त्व गमयति ? इत्याह—नाविरुद्धेत्वादि ॥ ३३५७ ॥

अन्यथा रूपसद्भावाद् रसाभावोऽपि गम्यते ॥ ३३५७ ॥
 तदत्रादिपदाक्षिप्ते वक्तृत्वे योऽभिमन्यते ।
 निश्चयं व्यतिरेकस्य परस्परविरोधतः ॥ ३३५८ ॥
 विकल्पे सति वक्तृत्वं सर्वज्ञश्चाधिकल्पतः ।
 न ह्याविष्टाभिलाषेन वस्तु ज्ञानेन गम्यते ॥ ३३५९ ॥
 अत्रापि ये प्रवक्तृत्वं वितर्कानुविधानतः ।
 सर्वज्ञस्याभिमन्यन्ते न तैर्वचनसम्भवे ॥ ३३६० ॥
 सर्वज्ञ इष्यते नापि विकल्पज्ञानवृत्तितः ।
 तस्मिन् क्षणे विकल्पे तु वक्तृत्वं न प्रसिद्धयति ॥ ३३६१ ॥

यस्तु मन्यते—यद्यपि ज्ञेयत्वादयो न विरुद्धयन्ते सर्वज्ञत्वेन, वक्तृत्वं तु विरुध्यत एव; पारम्पर्येणैतत्कारणेन विकल्पेन सर्वज्ञत्वस्य सहानवस्थानात् । तथा हि—'नावितर्क्यं नाविचार्यं वाचं भाषते' इति न्यायाद्वचनस्य विकल्पो हेतुः, विकल्पानां च सर्वेषामभिलाषसंसृष्टतया न वस्तुस्वरूपग्रहणमस्ति; तस्य निर्विकल्पज्ञानगोचरत्वात् । अतो विकल्पावस्थायां वस्तुस्वरूपपरिज्ञानाभावात् सर्वज्ञत्वमस्तीति सिद्धाम्य वक्तृत्वस्य विपक्षात् सर्वज्ञत्वलक्षणात् कारणानुपलब्ध्या व्यतिरेकनिश्चितिरिति नानैकान्तिकता हेतौ । अयं च वक्तृत्वाद्यो हेतुः 'यस्य ज्ञेय-प्रमेयत्ववस्तुसत्त्वादिलक्षणा.' (तत्त्व० ३१५६) इत्यादिशब्देनाक्षिप्त एवेति । तदेतत् तदत्रादिपदाक्षिप्त इत्यादिनाऽऽशङ्क्य, अत्रापि ये प्रवक्तृत्वमित्या-परिहरति ।

[G ४६२] केचिद् भगवतो वक्तृत्वं विकल्पसम्मुखीभावादेवेति प्रतिपत्ताः, अन्ये तु 'पूर्वविगवशादेवाविकल्पयतोऽपि वचनप्रवृत्तिर्भगवत इति वर्णयन्ति । तत्र प्रथमे दर्शने यदि विकल्पावस्थायामसर्वज्ञत्वं साध्यते, तदा सिद्धसाध्यता; इष्यत एव तैस्तस्यामवस्थायाम् भगवतोऽसर्वदर्शित्वम् । अथाविकल्पावस्थायाम-सर्वज्ञत्वं साधयितुमिष्टम्^१ ? तदा हेतौरसिद्धता । न हि तस्यामवस्थायां वचन-प्रवृत्तिरस्ति; समुत्थापकस्य विकल्पस्य तदानीमभावात् ॥ ३३५८-३३६१ ॥

१. पूर्वविषयज्ञा०—पा० ।

२. भावयितु०—पा०, गा० ।

असर्वज्ञप्रणीतत्वं न चैवं तस्य युज्यते ।
 सर्वज्ञतासमाक्षेपादतः संवादनां भवेत् ॥ ३३६२ ॥
 अनुभूय यथा कश्चिदोष्यं पश्चात् प्रभायते ।
 तस्माद् वस्त्वविसंवादस्तदर्थानुभवोद्भवात् ॥ ३३६३ ॥
 तेन सर्वज्ञताकाले हेतोरस्याप्रसिद्धता ।
 व्याहारवृत्तिकाले तु भवेद् सिद्धप्रसाधनम् ॥ ३३६४ ॥

ननु यदि विकल्पावस्थायामसर्वज्ञत्वमिष्यते, तदा तद्वचनस्यासर्वज्ञमापित-
 त्वादप्रामाण्यमेव प्राप्नोति ? इत्याशङ्क्याह—असर्वज्ञप्रणीतत्वमित्यादि ॥ ३३६२ ॥

यद्यपि तस्यामवस्थायामसर्वज्ञ, तथाप्यसर्वज्ञप्रणीतत्वमप्य न भवति, कुतः ?
 सर्वज्ञत्वा समाक्षिप्तत्वात् तस्य । अत एव सर्वज्ञज्ञानबलोल्लेखविकल्पसमुत्थापित-
 त्वात् तस्य पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिरन्मादनुमानविकल्पवत् प्रामाण्यमपि भवति ।
 अत्रैव दृष्टान्तमाह—अनुभूयेयादि । तस्मादिति तस्यानुभववन्मादिनो वचनात् ।
 तदर्थानुभवोद्भवादिति । तस्योप्यर्थस्यानुभवत् पारम्पर्येण विकल्पस्योद्भवा-
 दित्यर्थः ।

स्यादेतन्न—यदि सर्वज्ञस्य विकल्पप्रययोऽस्ति, तदा ज्ञान्त प्राप्नोति;
 विकल्पस्य प्रकृत्या स्वप्रतिभासनेनार्थेऽप्याप्यवसायेन^१ प्रवृत्तेर्भ्रान्तत्वादिति ? नैत-
 दस्ति; यदारोपितस्य तत्त्विकस्य च रूपस्य विभागं न जानीयान्, तदा भ्रान्तो भवेत्,
 यावता विकल्पविषयमारोपितत्त्वरं निश्चिन्वन् वास्य च वस्तु निर्विकल्पकज्ञानगोचरं
 पृथगेव तत्त्विकं तत्त्विकमना पश्यन् कथं विवर्यन्तो नाम । यद्यविपर्यस्तः,
 कथमारोपयति विकल्पवन्मायामिति चेत् ? न, शब्दमवृत्तुपायज्ञत्वात् । यतो
 नान्यमारोपकविकल्पव्यतिरेकेण [G 883] शब्दस्य समुत्पादक पश्यति,
 नापि शब्दार्थमारोपितदन्त्यमुपलभते, अतः शब्दप्रवृत्तुपायज्ञो जगदनुकम्पया
 यथावदधिगतं तत्त्वमप्रतिपाद्य परमैः शक्ति^२ समर्थं सैक्यप्रतिपादयिषया शब्द-
 प्रवृत्तुपायमारोपक विकल्पमारोप्यं च शब्दमित्येवमारयति । एतच्च पश्चादा-

१. भाष्येनायेऽत्रयां०—गा० ।

२. नाशितु—वा०, गा० ।

समस्तवस्तुविज्ञानशक्त्यपाकरणेऽपि ते ।
 सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं तदवस्थं प्रसज्यते ॥ ३३६५ ॥
 व्याहारवृत्तिसामर्थ्ये हेतुत्वेनापि सम्मते ।
 सन्दिग्धव्यतिरेकित्वदोष एवानुवर्त्तते ॥ ३३६६ ॥
 "चक्रभ्रमणयोगेन निर्विकल्पेऽपि ताधिनि ।
 सम्भारावेगसामर्थ्याद् देवाना सम्प्रवर्त्तते" ॥ ३३६७ ॥

शङ्क्य चोद्यं परिहरिष्यति । अस्माभिस्त्वत्र प्रस्तावगतत्वादित्यभिहितम् । अत एव वक्तृत्वाद् रागित्वानुगानमप्युक्तम् ; अन्यथापि वचनप्रवृत्तिसम्भवाद् । न हि रागादीनामेव कार्यं वचनस्वन्दादयः ; वक्तुकामत्वासामान्यहेतुत्वात् । सा^२ च^३ वक्तुकामता वीतरागस्य कल्पयापि सम्भवतीति व्यभिचारः । सैव फरणा राग इति चेत् ? न^३ ; न नामकरणे^३ किञ्चिदनिष्टमापद्यते । किन्तु नित्यसुखालीय-दर्शनाक्षिप्तं साधववस्तुविषयं चैतसोऽभिप्रेतं रागनाहुः । तत्पूर्वकश्चरमात्मीयो-परोधिनि प्रतिहतिः = द्वेषः । आत्मरामीयग्रहश्च मोहः ; न चैव कृपा ; तस्या असत्यप्यात्मग्रहे तु स्वविशेषदर्शनमात्रेणाभ्यासचलेनैवोत्पादात् । तथा हि वीत-रागाणां धर्माद्यालम्बना भैरव्यादयः श्लाखे वणिताः ॥ ३३६३-३३६४ ॥

स्यादेतद्—यदि सर्वविषयज्ञानासम्मुखीभावमात्रं साध्यते, तथापि सिद्ध-साध्यता भवेद्, यावता समस्तवस्तुतत्त्वविस्तरज्ञानाशक्तता साध्यितुमिष्टा, अतो न सिद्धसाध्यता; नापि हेतोरसिद्धता, व्याहारसामर्थ्यमात्रस्य हेतुत्वेन विवक्षित्यात् ? इत्यत आह—समस्तेत्यादि । उभयत्रापि एते साध्यविषयमे हेतोर्वाधकप्रमाणा-भावात् । सन्दिग्धव्यतिरेकित्वेनानैकान्तिकता हेतोः ॥ ३३६५-३३६६ ॥

अथ येषामविकल्पवजोऽपि^४ भगवतो वचनमवृत्तिरिति पक्षः, तत्राह—चक्रे-त्यादि । [G 884] यथा हि चक्रस्योपरतेऽपि दण्डपेरणव्यापारे पूर्वविगवशाद् अगणम्, एवं भगवति प्रत्यस्तमितरूपनाजालेऽपि स्थिते मवर्त्तत एव पूर्वपुण्य-

१. सरम्भावेप—वै० ।

२-२. माय—या० ।

३-३. नामकरणे—पा० ; न नामकरणथा—गा० ।

४. मविचल्पयतो०—या० ।

इति ये मुधिय प्राहुस्तान् प्रत्यपि न सिध्यति ।

वक्तृत्व यत् लोकेन मतमाध्यवसायिकम् ॥ ३३६८ ॥

तत्र तादृश हेतो र्यात् सन्दिग्धव्यतिरेकिता ।

ननु चासिद्धता केन मतेऽत्रानुपपत्तिके ? ॥ ३३६९ ॥

उच्यते यदि वक्तृत्व स्वतन्त्र साधन मतम् ।

तदानीमाश्रयासिद्ध सन्दिग्धासिद्धताऽस्ति वा ॥ ३३७० ॥

ज्ञानसम्भारावेगवशाद् देशनेति मुधिय सौगता केचन विज्ञानयादिन प्रति पत्ता, तान् प्रति स्फुटतरमसिद्धतादोषो हेतोरवसीयत एव ।

स्यादेतद्—जस्मिन् दर्शने सर्वेषामेव स्वप्रतिभासानुभवमात्रत्वात् परमार्थतो न कस्यचिद् वक्तृत्वमस्ति, किन्त्वध्यवसायवशादवद्यपि परस्मिन्स्तथा प्रतिभासि विज्ञानोत्पत्तावधिपतिप्रत्ययभावेन स्थिते वक्तृत्वाभिमानो लोके, तदेवाध्यवसायिक लोकप्रतीत वक्तृत्व हेतुत्वेनाभिप्रेतम् । न हि सिद्धान्तप्रसिद्धो हेतुर्धर्मा वा क्रियते, किं तर्हि ? लोकप्रतीत एवेत्यतो नासिद्धता हेतो र इत्याशङ्क्याह—वक्तृत्वमित्यादि । अत्रापि पूर्ववत् सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिकता हेतो ।

नन्यत्वादिना परो यदसिद्धत्वमत्र विज्ञानवादनये प्रोक्त तद्विपद्यति । एव मन्यते—य एव सूमयनिश्चितवाची, स एव साधन दूषण वा, नान्यतरमसिद्ध सन्दिग्धवाची, पुन साधनापेक्षणादिति न्यायात् । अप्रमाणोपपत्तेऽस्मिन् विज्ञान यादमते कथमसिद्धतोद्धान्यते, न हि स्वेच्छामात्रेण सिद्धत्वासिद्धत्वपरिकल्पनया दूषण भवति, किं तर्हि ? प्रमाणबलोपपादिताया सिद्धावसिद्धौ वा, न च प्रमाणबलाद् विज्ञाननयः सिद्ध, विस्तरेण निरस्तत्वात् ॥ ३३६७—३३६९ ॥

उच्यते इत्यादिना प्रतिविषत्ते । [G 885] अत्र विकल्पद्वयम्—कदाचिद् वक्तृत्व स्वातन्त्र्येण साधन वाभिप्रेत भवेत् प्रसङ्गसाधन वा । तत्राद्ये पक्षे विशेषणाभयो न सिद्ध इत्याश्रयासिद्धता हेतो । अथ सामान्येनाधयो विवक्षित र तथापि यावत् प्रतिपादिन प्रति प्रमाणेन वक्तृत्व साध्यते तावत् सन्दिग्धासिद्धता, य एव सूमयनिश्चितवाची स एव साधनमिति न्यायात् ।

अस्य चार्यस्य सन्देहात् सन्दिग्धासिद्धता स्थिरा ।
 प्रसङ्गसाधनं तस्मात् त्वया वक्तव्यमीदृशम् ॥ ३३७१ ॥
 तत्र चागममात्रेण सिद्धो धर्मः प्रकाशयते ।
 न तु तद्भावासिद्धयर्थं ज्ञापकं विद्यते परम् ॥ ३३७२ ॥
 एवं यस्य प्रमेयत्ववस्तुसत्तादिलक्षणाः ।
 निहन्तुं हेतवोऽशक्ताः को न तं कल्पयिष्यति ॥ ३३७३ ॥
 वेदवादिमुखस्यैवं युक्तिलौकिकवैदिकी ।
 न काचिदपि शाब्दयोप्रसर्पज्ञानविषयापहा ॥ ३३७४ ॥
 वृग्विपरिहृ इष्टोऽपि स्वल्पशक्तिद्विजो जडः ।
 उच्छ्वासमपि नो कर्तुं शक्नोति किमु वाधितुम् ॥ ३३७५ ॥
 वेदवादिमुखस्या तु युक्तिः साध्यपि दुर्भगा ।
 कण्ठिका चरणस्थेव जघन्याथयसंस्थितेः ॥ ३३७६ ॥
 पायकाव्यभिचारित्वं घूमस्यापि न शक्यते ।
 वक्तुं तेन यतो घूमस्तन्मतेऽन्यत्र वक्तंते ॥ ३३७७ ॥

अस्येति वक्तृत्वस्य । तस्मान्मा मूढयं दोष इति प्रसङ्गसाधनमङ्गीकर्तव्यं त्वया ।
 तत्रापि प्रसङ्गसाधने य एवाविचाररमणीयतयाऽऽगममात्रात् परस्य प्रसिद्धो धर्मः
 स एव साधनत्वेन प्रकाशनीयः परम्परविरोधोद्भावनाय, न त्वसौ प्रमाणेन साध-
 नीयः; निष्प्रयोजनत्वात् । न च वक्तृत्वं परस्यागममात्रेण प्रसिद्धम्-इत्युभयथाऽ-
 प्रसिद्धता हेतोः ॥ ३३७०-३३७२ ॥

एयमित्यादिनोपसंहारान् परोक्षेष्वर्थविषयप्रमादर्थयति । को न तं कल्प-
 यिष्यतीति । सम्भित्वेनेति शेषः । यतो वाक्कानुपलम्भादेव तस्य सम्भावना
 सिद्धयतीति भावः । आस्तां तावदेतत्—यदसाध्वी युक्तिवैदवादिमुखस्या नैव
 शोभत इति, नैवात्र चित्रम्; किन्तु साध्यप्याश्रयदोषेण भवतोच्यमाना न
 भावते ॥ ३३७३-३३७६ ॥

कथम्? इत्याह—पायकाव्यभिचारित्वमित्यादि । [G 336] घूमस्य

इति ये सुधिय प्राहुस्तान् प्रत्यपि न सिध्यति ।
 वक्तृत्व यत् लोकेन मतमाध्यवसायिकम् ॥ ३३६८ ॥
 तत्र तादृशि हेतो भ्यात् सन्दिग्धव्यतिरेकिता ।
 ननु चासिद्धता केन मतेऽत्रानुपपत्तिके ? ॥ ३३६९ ॥
 उच्यते यदि वक्तृत्व स्वतन्त्र साधन मतम् ।
 तदानोमाश्रयासिद्ध सन्दिग्धासिद्धताऽस्ति' वा ॥ ३३७० ॥

ज्ञानसम्भारावेगवशाद् देशनेति सुधिय सौमता केचन विज्ञानवादिन प्रति
 पत्ता, तान् प्रति स्फुटतरमसिद्धतादोषो हेतोरवसीयत एव ।

स्यादेतद्—अस्मिन् दर्शने सर्वेषामेव स्वप्रतिभासानुभवमात्रत्वात् परमार्थतो
 न कस्यचिद् वक्तृत्वमस्ति, किंत्वध्यवसायवशादवत्यपि परस्मिस्तथा प्रतिभासि
 विज्ञानोत्पत्तायपिप्रत्ययभावेन स्थिते वक्तृत्वाभिमानो लोके, तदेवाध्यवसायिक
 लोकप्रतीत वक्तृत्व हेतुत्वेनाभिप्रेतम् । न हि सिद्धान्तप्रसिद्धो हेतुर्धर्मा वा
 क्रियते, किं तर्हि ? लोकप्रतीत एवेत्यतो नासिद्धता हेतोः इत्याशङ्क्याह—वक्तृ
 त्वमित्यादि । अत्रापि पूर्ववत् सन्दिग्धविषयव्यापृत्तिकचादनैकान्तिकता हेतोः ।

नन्विद्यवादिना परो यदसिद्धत्वमत्र विज्ञानवादनगे प्रोक्त तद्विद्यत्यति । एव
 मन्यते—य एव तुमयनिश्चितवाची स एव साधन दूषण वा, नान्यतरमसिद्ध^२
 सन्दिग्धवाची पुन साधनापेक्षणाविति न्यायात् । अप्रमाणोपपत्तेऽस्मिन् विज्ञान
 वादमते कथमसिद्धतोद्भाष्यते, ? हि स्वेच्छामात्रेण सिद्धत्वासिद्धत्वपरिकल्पनाया
 दूषण भवति, किं तर्हि ? प्रमाणबलोपपादिताया सिद्धावसिद्धौ वा, न च
 प्रमाणबल्यद् विज्ञाननय सिद्ध, विस्तरेण निरस्तवात् ॥ ३३६७—३३६९ ॥

उच्यते इत्यादिना प्रतिविपत्ते । [G 885] अत्र विकल्पद्वयम्—कदा
 चिद् वक्तृत्व स्वातन्त्र्येण साधन वापिप्रेत भवेन प्रसन्नसाधन वा । तत्राद्ये
 पक्षे विशेषणाश्रयो न सिद्ध इत्याश्रयासिद्धता हेतोः । अथ सामान्येनाश्रयो
 विवक्षितः ? तथापि यावत् प्रतिवादिन प्रति प्रमाणो वक्तृत्व साध्यते तावत्
 सन्दिग्धासिद्धता, य एव तुमयनिश्चितवाची स एव साधनगति न्यायात् ।

१ • सिद्धताप—वा०, गा० ।

२ नान्यतरमसिद्ध — गा० ।

अस्य चार्थस्य सन्वेहात् सन्दिग्धासिद्धता स्थिरा ।
 प्रसङ्गसाधनं तस्मात् त्वया वक्तव्यमीदृशम् ॥ ३३७१ ॥
 तत्र चागममात्रेण सिद्धो धर्मः प्रकाशयते ।
 न तु तद्भावासिद्धार्थं ज्ञापकं विद्यते परम् ॥ ३३७२ ॥
 एवं यस्य प्रमेयत्ववस्तुसत्ताविलक्षणाः ।
 निहन्तुं हेतवोऽशक्ताः को न तं कल्पयिष्यति ॥ ३३७३ ॥
 वेदवादिमुखस्यैवं युक्तिर्लौकिकवैदिकी ।
 न काचिदपि शाक्योप्रसर्पज्ञानविपापहा ॥ ३३७४ ॥
 वृग्विपरिहृ दृष्टोऽपि स्वल्पशक्तिद्विजो जटः ।
 उच्छ्वासमपि नो कर्तुं शक्नोति किमु 'वाधितुम् ॥ ३३७५ ॥
 धेववादिमुखस्था तु युक्तिः साध्यपि दुर्भगा ।
 कण्ठका चरणस्थेव जघन्याश्रयसंस्थितेः ॥ ३३७६ ॥
 पावकाव्यभिचारित्व घूमस्यापि न शक्यते ।
 वक्तुं तेन यतो घूमस्तन्मतेऽन्यत्र वक्तंते ॥ ३३७७ ॥

अस्येति वक्तृत्वस्य । तस्मान्मा भूदयं दोष इति प्रसङ्गसाधनमङ्गीकर्त्तव्यं त्वया ।
 तत्रापि प्रसङ्गसाधने य एवाविचारमणीयतयाऽऽगममात्रात् परस्य प्रसिद्धो धर्मः
 स एव साधनत्वेन प्रकाशनीयः परस्परविरोधोद्भावनाय, न त्वसौ प्रमाणेन साध-
 नीयः; निष्प्रयोजनत्वात् । न च वक्तृत्वं परस्यागममात्रेण प्रसिद्धम्—इत्युभयथाऽ-
 प्रसिद्धता हेतोः ॥ ३३७०—३३७२ ॥

एवमित्यादिनोपसंहारम्, परोक्तेष्वर्थविपर्ययमादर्शयति । को न तं कल्प-
 यिष्यतीति । सम्प्रवित्त्वेनेति शेषः । यतो बाणकानुपलम्भादेव तस्य सम्भावना
 सिद्धयतीति भावः । आस्तां तावदेतत्—यदसाप्ती युक्तिर्वेदवादिमुखस्था नैव
 शोमत इति, नैवान चित्रम्; किन्तु साध्यप्याश्रयदोषेण मन्त्रोच्यमाना न
 भाजते ॥ ३३७३—३३७६ ॥

कथम् ? इत्याह—पानकाव्यभिचारित्वमित्यादि । [G. 880] घूमस्य

एकवस्तुस्वरूपत्वादुदन्वत्यपि वस्तुते ।
 तत्राप्यनलसद्भावे व्यतिरेकः किमाश्रयः ॥ ३३७८ ॥
 तद्रूपकार्यविज्ञप्तिः किं वा तत्रापि नो भवेत् ।
 विलक्षणात्मभावे वा वस्तुभेदोऽस्तु तात्त्विकः ॥ ३३७९ ॥
 समस्तवस्तुसम्बद्धतत्त्वाभ्यासवलोद्गतम् ।
 सार्वज्ञ मानस ज्ञान मानमेक प्रकल्प्यते ॥ ३३८० ॥
 न तु नेत्रादिविज्ञान ततः किमिदमुच्यते ।
 नूनं स चक्षुषा सर्वाङ्गं रसादीन् प्रतिपद्यते ॥ ३३८१ ॥
 सिद्धं च मानस ज्ञान ह्याद्यनुभवात्मकम् ।
 अविवादः परस्यापि यस्तुन्वेतावति स्फुटः ॥ ३३८२ ॥

दहनप्रतिबद्धजन्मतया^१ तदव्यभिचारित्वमागोपालमतिश्रुतीतमेव, तस्यापि त्वया सर्वस्य जगतो वस्तुत्वादिना पारमार्थिकमैक्य चर्णयता दहनाव्यभिचारत्वं न शक्य प्रतिपादयितुम्, वस्तुरूपत्वेनोदकेऽस्य^२ भवन्मतेन धूमस्य परमार्थतो वृत्ते ।

स्यादेतत्—तत्राप्युदन्वति^३ धूमवद्वस्तुरूपत्वेनानरस्यापि सद्भावात्^४ अव्यभिचारितैः । इत्याह—तत्रापीत्यादि । तत्राप्युदन्वति तादात्म्येन यद्यनलस्वभावोऽङ्गीक्रियते, तदाऽनले साध्ये जलादिर्न विपक्ष स्यात्, ततश्च विपक्षाभावाद् धूमादेर्लिङ्गस्य किमाश्रयो विपक्षाद् व्यतिरेको भवेत् ॥ ३३७७—३३७८ ॥

यदि जलधौ परमार्थतो दहनोऽवस्थित इति मतम्, किमिति तद्रूप-लविधर्दाहपात्रादिलक्षणकार्यनिर्मासा च विज्ञप्तिर्न जायते । वैलक्षण्यमपीष्टमिति चेद् । आह—विलक्षणात्मैत्यादि । एतच्च विस्तरेण स्याद्वाद्दपरीक्षाया विचारितमित्याग्ता तावदेतत् ॥ ३३७९ ॥

यदुक्तम्—“एकैर्नैव प्रमाणेन” (तत्त्व० ३१५७) इत्यादि, तत्राह—समस्तेत्यादि । [G 887] यदि चक्षुरादीन्द्रियधिया सर्वाङ्गपरिज्ञानमभ्युगतं भवेत्, तदा भवेद् यथोक्तदोषमसङ्गं, यावता समस्तवस्तुगतानिरवत्वादिलक्षणाशेष-

१-१ सर्वाङ्गान्—या० ।

२. ०अन्म तथा—या०, गा० ।

३, वस्तुस्वरूप०—या०, पा० । ४-४. पाठोऽप पा०, गा० पुस्तकधोर्नास्ति ।

- १ वृष्यते हि स्मृतिस्तेन रूपशब्दाविगोचरा ।
 स्वप्ने च मानसं ज्ञानं सर्वार्थानुभवात्मकम् ॥ ३३८३ ॥
- ॥ ततश्चानियतार्थेन मानसेन प्रकल्पिते ।
 सर्वज्ञे चक्षुषा कस्माद् रसादीन् प्रतिपद्यते ॥ ३३८४ ॥
- १ चाक्षुषेणैव तत्त्वसृष्ट्याद्यं दोषो भवेदपि ।
 मानसेन^१ तु चित्तेन वेत्येव स^२ रसादिकम् ॥ ३३८५ ॥
- ॥ यत्राप्यतिशयो दृष्टः स्वस्वार्थानतिलङ्घनात् ।
 दूरसूक्ष्मादिवृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तितः ॥ ३३८६ ॥
- ॥ इत्यादिकमतोऽनिष्टं^३ परेरुक्तं न नो यतः ।
 स्वार्थाविलङ्घनेनैव मानसेऽतिशयो मतः ॥ ३३३८७ ॥
- १ यज्जातोयैः प्रमाणंश्च यज्जातोयार्थदर्शनम् ।
 दृष्टं सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽपि नः ॥ ३३८८ ॥
- १ विशुद्धं वा भवेज्ज्ञानं सर्वं सर्वार्थगोचरम् ।

उक्तव्यासकर्मपर्यन्तं^१ येन^२ मनोविज्ञानेन सत्त्वार्थगोचरेण स्फुटप्रतिभासाविर्-
 वादिस्वाम्यां मत्स्यक्षतासुपगतैः युगपद्देशोपवस्तुग्रहणात् सर्वविदिष्टः, न तु चक्षुरा-
 दिष्वपि । न च मनोज्ञानं सर्वार्थगोचरतया न प्रसिद्धमिति युक्तं वक्तुम्; यतो
 भवताऽपि रूपशब्दादिविषयं स्मार्त्तं ज्ञानमुपवर्णितम्, तच्च मनोज्ञानमेव ।
 स्वप्ने च रूपादिप्रतिभासमतिप्रतीतमेवेति नाभ्यापहव शक्यक्रियः । तेन स्वार्था-
 विलङ्घनेनैवातिशयस्येष्टत्वाच्चात्माकं किञ्चिदनिष्टमापादितं भवता ॥ ३३८०-८८ ॥

यस्यापि ज्ञानवाटिनोऽक्षयिणा सर्वविदिष्टः, तस्यापि दोषः^३; दौष्ट्यवास-
 नायाः^४ प्रहाणे सति सर्वार्थवृत्तित्वेन सर्वविषयां विमुक्ततामस्येष्टव्यात् । दौष्ट्य-
 वासनैव हि विषयां नियमकारणम्, तद्वहाणे सति युतो नियनार्थविषयत्वमासां
 सम्भवेत् १—इति मन्यमान आह—विशुद्धं वैयादि । अत्रणमैदेन हि भावानां

१. समानेन—पा०, गा० ।

२. च—पा०, गा० ।

३. ०८८—ये० पुस्तके पाठा० । ४-४. ०९०—पा०, गा० ।

५-५. दोषादौष्ठ्य—गा०, दोषादौष्ठ्य—गा० ।

हेतोः सम्भाव्यते कश्चित् फलेऽप्यतिशयः कश्चित् ॥ ३३८९ ॥
 न हि सूक्ष्मफला वृष्टा आमलक्यो मराविति ।
 सर्वास्तत्त्वेन तद्रूपा अन्यत्रापि भवन्ति ताः ॥ ३३९० ॥
 'शृण्वन्ति चक्षुषा सर्पाः' इत्येवापि श्रुतिस्ततः ।
 सम्भाव्यार्या विचित्रा हि सत्त्वानां कर्मशक्तयः ॥ ३३९१ ॥
 यस्याध्यत्रितयस्यं हि सर्वं वस्त्ववभासते ।
 तथा नियतसामर्थ्यं यत्तुमित्यं स शोभते ॥ ३३९२ ॥
 यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।
 भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥ ३३९३ ॥
 इदानीमपि लोकस्य शक्तिर्जातुं न शक्यते ।
 भवता जन्तुमात्रेण सर्वशक्त्यविनिश्चयात् ॥ ३३९४ ॥
 निःशेषसत्त्वशक्तीनां जाने सर्वजता घत ।
 न चानुमानतः सिद्धिरन्यथाभावशङ्कया ॥ ३३९५ ॥

स्वभावभेदपतिनियमात्रं शक्यते कचिदेकदा दृष्टस्य वस्तुन सर्वत्र सर्वदा तस्या
 भावो निश्चेतुम्, न हि सूक्ष्मफला आमलक्यो मरुतु ससुपलब्धा इत्येतावता सर्वत्र
 देशे सत्यपि कारणभेदसम्भवे तथात्वेनानुवधारयितुं दर्शनमात्रेण प्रेक्षावन्तो युक्ताः ।
 तेन चक्षुषापि योगाभ्यासविशेषवल्गलाकोन्मीलितेन कश्चिदपि सर्वार्थान् पर्य-
 लोत्यविशदम् ॥ ३३८९-३३९१ ॥

[G 888] "यज्जातीयै" (तत्त्व० ३१५८) इत्यादावाह—यस्येत्यादि ।
 तथा नियतसामर्थ्यमिति । तेनेष्टरूपेण नियतसामर्थ्यं सर्वं वस्त्ववभासत इति
 सम्बन्धः ॥ ३३९२ ॥

कीदृशं तद्वक्तुं शोभते ? इत्याह—यज्जातीयैरित्यादि । स्यादेतत्—न
 वयं प्रत्यक्षतो शक्तैर्ब्रूम—'तथा कालान्तरेऽप्यभूत्' (तत्त्व० ३१५८) इति,
 किं तर्हि ? अनुमानतः, यद्यमाण यज्जातीयार्थमाहि दृष्टम्, तत्कालान्तरेऽपि
 तथैवामूत् प्रमाणत्वादिति ! तत्राह—न चानुमानतः सिद्धिरिति । आमलक्यादि-

- अतीन्द्रियार्थविज्ञानयोगेनाप्युपलभ्यते ।
 १३ प्रज्ञादिगुणयोगित्वं पुंसां विद्यादिशक्तिः ॥ ३३९६ ॥
 अस्ति हीक्षणिकाद्याख्या विद्यायां सुविभाविता ।
 १४ परचित्तपरिज्ञानं करोतीहैव जन्मनि ॥ ३३९७ ॥
 श्रुतानुमितदृष्टं च यन्न यस्त्वन्न जन्मनि ।
 १५ नूतं भवद् भविष्यच्च तद् विदन्ति वदन्ति च ॥ ३३९८ ॥
 ससंवादमभिव्यक्तमाविष्टाः पुण्या इह ।
 १६ विचित्रमन्त्रनागेन्द्ररक्षोयक्षादिशक्तिः ॥ ३३९९ ॥
 मा वा मूढं दृष्टमित्यादि तथाप्यत्र न वाचकम् ।
 १७ किञ्चित् प्रमाणमस्तोति तदभावो न सिद्धयति ॥ ३४०० ॥
 उक्तेन च प्रकारेण वेदकारे प्रसाधिते ।
 अवश्याम्युपगन्तव्यस्त्ययाऽतीन्द्रियदृग् नरः ॥ ३४०१ ॥

‘वदेलुविशेषेण’ कार्यस्य’ विशेषदर्शनात् । अन्यथापि विज्ञातीयार्थग्रहणद्वारेण सम्भाव्यमानत्वादनैकान्तिकता हेतो ॥ ३३९३-३३९५ ॥

“शेषेऽपि सातिशया दृष्टा” (तत्त्व० ३१५९) इत्यादावाह—अतीन्द्रियार्थविज्ञानयोगेनापीत्यादि । [G ४४७] न त्वतीन्द्रियार्थदर्शनादित्यसिद्धमेतत्, तथा हि—ईक्षणिकादिविद्यापलेन ढाकिन्यादीनां परचित्तज्ञानं मृतमवद्भविष्यद्भस्तुपरिज्ञानं चोपलभ्यत एव । आदिशब्देन गान्धारीप्रसृतीनां ग्रहणम् ।
 १ विचित्रमृतमहापापेश्वरनलाबातीन्द्रियार्थपरिज्ञानदर्शनादन्यत्राप्यप्रतिशेषः । मा मूढा व्यभिचारविषयदर्शनम्, तथाप्यदर्शनमात्रेण सर्वविदो नाभावो निश्चेतुं युक्तः ।
 तदभाव = अतीन्द्रियार्थदृग्भावो न सिद्धयति ॥ ३३९६-३४०० ॥

“प्राज्ञोऽपि हि” (तत्त्व० ३१६०) इत्यादाह—उक्तेन चेत्यादि ।
 उक्तेनेति । श्रुतिपरीक्षायाम् ॥ ३४०१-३४०२ ॥

१-९. विशेषणकार्यस्य—या०, गा० । २. ०ग्रहाण्चापेच०—या० ।

३. ०प्यप्रतिमाशेष—या०, ०व्यप्रतिलम्भमात्रेण—या० ।

४. अतिपरीक्षायाम्—या० ।

अतः प्राज्ञो नरः सूक्ष्मानर्थान् द्रष्टुं क्षमो भवेत् ।
 सजातीरूपतिक्रामन् परानभिभवेन् नरान् ॥ ३४०२ ॥
 यथा स्वविषये शक्तिः श्रोत्रादेः प्रविशिष्यते ।
 गतियोगविशेषाद्यैर्मनसोऽपि तथा भवेत् ॥ ३४०३ ॥
 तथा हि वीक्ष्यते रूपं गृध्रैर्दूरतरस्थितम् ।
 तिरस्कृतं निधानादि तथा सिद्धाङ्गनादिकैः ॥ ३४०४ ॥
 एव गतिविशेषेण देवादेर्दर्शनं भवेत् ।
 सूक्ष्मव्यवहितादीनां स्वोपपत्त्यानुरूप्यत ॥ ३४०५ ॥
 योगाभ्यासविशेषाच्च योगिना मानसं तथा ।
 ज्ञानं प्रकृष्टरूपं स्यादित्यत्रास्ति न बाधकम् ॥ ३४०६ ॥
 गतियोगादिवैकल्ये ज्ञाने स्वतिशयो यदि ।

अत्रैवोपपत्तिमाह—यथा स्वविषय इत्यादि । यथा गतिविशेषेण च
 श्रोत्रादेः स्वार्थशक्तिर्विशिष्यते, तथा मनसोऽपि हेतुविशेषेण शक्तिः प्रविशिष्यते
 इति सम्भाव्यम् ॥ ३४०३ ॥

तत्र गतिविशेषतः श्रोत्रादेर्विशेषं दर्शयति—तथा हीत्यादि । योग-
 विशेषकृतमप्याह—तिरस्कृतमित्यादि । सिद्धाङ्गनादिकैरिति । वीक्ष्यते इति
 सम्बन्धः । हेतौ क्रमेण वा तृतीयेणम् ॥ ३४०४ ॥

एव गतिविशेषस्य ज्ञानशक्तिविशेषं मति हेतुमात्रं प्रसाध्य दार्ष्टान्तिकेऽर्थे
 योजयन्माह—एवमित्यादि । स्वोपपत्त्यानुरूप्यत इति । अथस्तादेया ज्ञान-
 दर्शनं श्रवणं नोर्ध्वमित्येव [G 890] यथास्वसुषुप्त्या आनुरूप्येण ज्ञानं
 भवच्चतुर्भङ्गराजक्रियिन्नादीनां देवानां केन वार्यते ॥ ३४०५ ॥

योगकृतमपि विशेषं योजति—योगाभ्यासेत्यादि ॥ ३४०६ ॥

यदि तु पुनर्यथोक्तगतियोगादिकारणासम्भवसुषुप्तदर्यातिशयनिषेधं कियते,
 तदा सिद्धसाध्यतेति दर्शयन्माह—गतियोगादिवैकल्यं इति । देवानाम् ।

१. सोपपत्त्यं—जै० पुत्रने पाठा० ।

२. भवच्चतुर्भङ्गा—पा०, भवच्चतुर्भङ्गा—गा० ।

सिष्यतेऽयुक्तमेतद्धि हेत्वभावात् फलं न हि ॥ ३४०७ ॥
 यथा शाम्भ्रान्तरज्ञानं तन्मात्रेण न लभ्यते ।
 उत्तरोत्तरतद्देतुवैकल्येऽतिशयस्तथा ॥ ३४०८ ॥
 न चैकदेशविज्ञानाद् सर्वज्ञानास्तितोच्यते ।
 येन वेदादिविज्ञानाद् स्वर्गाद्यध्यक्षता भवेत् ॥ ३४०९ ॥
 किन्तु प्रजाकृपादीनामभ्यासाद् वृद्धिदर्शनात् ।
 अन्योऽप्यतिशयस्तस्माद् वर्धमानात् प्रतीयते ॥ ३४१० ॥
 मनोगुणतयाप्येषां काष्ठापर्यन्तसम्भवः ।
 नैर्घृण्यवद् महाम्यासान्निष्ठाशेषार्थबोधनात् ॥ ३४११ ॥
 धर्मावबोधस्या' हि प्रज्ञा लक्षणतः स्थिता ।
 एकस्याप्यपरिज्ञाने साऽसमाप्तौ वृत्तंते ॥ ३४१२ ॥

यच्चोक्तम्—“श्रोत्रगम्येषु” (तत्त्व० ३१६१) इत्यादि, तदप्यनेनैव
 प्रयुक्तम्; अदर्शनमात्रेण तथाविधस्यातिशयस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ॥
 ३४०७-३४०८ ॥

यच्चोक्तम्—“एवं शास्त्रविचारेषु” (तत्त्व० ३१६३) इत्यादि, तत्राह—
 न चैकदेशोत्थादि । न ह्यस्माभिरैकदेशपरिज्ञानमात्रादशेषपदार्थपरिज्ञानमभ्युप-
 गम्यते, येनाभ्युपायि भवता—‘न’ शास्त्रान्तरज्ञानं तावन्मात्रेण लभ्यते’ इति;
 किन्त्वभ्यासवशात् प्रज्ञाप्रकर्षोपलम्भादन्योऽप्यतीन्द्रियार्थपरिज्ञानकृतो^३ विशेष-
 स्तस्मादभ्यासाद् वर्धमानाद् प्रकर्षविशेषं प्राप्ताद् भवतीति सम्भाव्यते । एतच्च
 पूर्वं प्रसाधितं पुनरपि भूयः प्रमाणयति । प्रयोगः—ये ये मनोगुणास्तेऽभ्यासा-
 तिश्ये सति सम्प्रकर्षपर्यन्तवृत्तयः, यथा [G. 891] श्रोत्रियजोद्विज्ञ-
 नैर्घृण्यम् । मनोगुणश्च प्रज्ञेति स्वभावहेतुः । न चानैकान्तिकता हेतोः, प्रज्ञायाः
 पदार्थस्वभावोपलक्षणायाः प्रकर्षपर्यन्तगमनं नाशेषार्थपरिज्ञानमन्तरेण सम्भवति ।
 नाभ्युपसिद्धविशेषणतया हेतोरसिद्धता, पूर्वमभ्यासविशेषसम्भवस्य विस्तरेण
 प्रसाधितत्वात् । काष्ठाशब्दः प्रकर्षपर्यायः ॥ ३४०९-३४१२ ॥

१. अर्थावबोध०—गा० ।

२ न तु—गा० ।

३. तीन्द्रियपरि०—पा०, गा० ।

ये वा समानजातीयपूर्वबीजप्रवृत्तयः । १
 तेऽत्यन्तवृद्धिधर्माणः संस्कारोत्कर्षभेदतः ॥ ३४१३ ॥
 व्रीह्यादिवत् सम्भविनो दयामत्यादयोऽपि च ।
 यथाभिहितधर्माणः प्रवृद्धौ सर्वदर्शिता ॥ ३४१४ ॥
 ये चापचयधर्माणः प्रतिपक्षस्य सन्निधौ ।
 अत्यन्तापचयस्तेषां क्लृप्तमलादिवत् ॥ ३४१५ ॥
 सम्भाव्यते तथा चामी क्लेशज्ञेयानृतादयः ।
 यथोपदिष्टधर्माणस्तत्प्रहाणेऽमला धियः ॥ ३४१६ ॥
 यथोक्तधर्माणामेषां सम्भाव्यो यदि वा मलः ।
 अत्यन्तोन्मूलने दक्षः प्रतिपक्षस्तथैव हि ॥ ३४१७ ॥

अथ वा—ये तुल्यजातीयपूर्वबीजप्रवृत्तयः, ते संस्कारविशेषे सत्यत्यन्तवृद्धि-
 धर्माणः सम्भविनः, यथा व्रीह्यादयः । यथोक्तधर्माणश्च दयामत्यादय इति स्वभाव-
 हेतुः । अत्रापि पूर्ववदसिद्धानैकान्तिकता न भवति । मति = प्रज्ञा । यथाऽ-
 भिहितधर्माण इति । समानजातीयपूर्वबीजप्रवृत्तय इत्यर्थः ॥ ३४१३-३४१४ ॥

अथ वा—ये प्रतिपक्षसन्निधावपचयधर्माणो दृष्टाः, ते प्रतिपक्षात्यन्तवृद्धौ
 सत्या सम्भवदत्यन्तापचयधर्माणः, यथा क्लृप्तमलादि । नैरात्म्यादिरक्षणप्रतिपक्ष-
 संमुखीभावे^१ चापचयधर्माणो रागादय इति स्वभावहेतुरिति । न चासिद्धता हेतोः^२
 नैरात्म्यज्ञानेन सद्वृत्तेषां विरोधस्य प्रसाधितत्वात् । नाप्यनैकान्तिकता, प्रति-
 पक्षात्यन्तवृद्धौ सत्या विस्तृत्यावस्थानासम्भवात् । अन्यथा योऽत्यन्तमुन्मूलयितुं^३
 मत्समर्थः स कथमल्पमपचयं कुर्यात् । न हि स्फुटतरस्फुरत्स्फुल्लिङ्गमालोज्ज्वल-
 ज्वलनकल्पपान्तरगतमपि यज्जमपचयमनुभवति कदाचित् । न चापि विपक्षस्यात्यन्त-
 वृद्धस्य^४ भवादनैकान्तिकता, पूर्वं विस्तरेणत्यन्तवृद्धिसम्भवस्य प्रसाधितत्वात् ।

अथ वा—ये प्रतिपक्षसन्निधावपचयधर्माणः, ते [G 892] सम्भवदत्ये-
 नोन्मूलनप्रतिपक्षाः, यथा क्लृप्तमलादि । यथोक्तधर्माणश्च क्लेशज्ञेयावरणा-

- तत्त्वदृष्टिनिबन्धत्वादत्यन्तापचयः क्वचित् ।
 ॥ बाह्यस्वेवास्य तमस आन्तरस्यापि गम्यते ॥ ३४१८ ॥
 तस्य चापचये जाते ज्ञानमव्याहृतं महत् ।
 १ स्वातन्त्र्येण प्रवर्तते सर्वत्र ज्ञेयमण्डले ॥ ३४१९ ॥
 ये वा स्थिराश्रये वृत्ताः कथञ्चिदपि चाहिताः ।
 १ तद्भावायापुनर्यत्नव्यपेक्षा वायुकेऽसति ॥ ३४२० ॥
 संस्कारोत्कर्षभेदेन काष्ठापर्यन्तवृत्तयः ।
 १ ते सम्भवन्ति विस्पष्ट शातकुम्भविशुद्धिवत् ॥ ३४२१ ॥
 १ यथाऽभिहितघर्माण इमे मतिदयादयः ।
 १ तेषां पर्यन्तवृत्तौ च सर्ववित्त्वं प्रभास्वरम् ॥ ३४२२ ॥
 लङ्घनोदकतापान्यां न चेह व्यभिचारिता ।
 १ न हि तल्लङ्घनादेव लङ्घनं बलयन्नयोः ॥ ३४२३ ॥

दय इति स्वभावहेतुः । अत्रापि पूर्ववदसिद्धानैकान्तिकते परिहार्ये । आदिशब्देन
 कर्मावरणादिपरिमहः ॥ ३४१५-३४१७ ॥

अथ वा—ये तत्त्वदर्शननिबन्धकारिणस्ते सम्भवदत्यन्तापचया, यथा बाह्य
 आर्धरं तमः । तत्त्वदर्शननिबन्धकारिणश्च बलेशज्ञेयावरणादय इति स्वभावहेतुः ।
 न चास्यानैकान्तिकतेति दर्शयन्नाह—तस्य चेति । तस्य = आन्तरस्य तमसः ॥
 ३४१८-३४१९ ॥

अथ वा—ये स्थिराश्रयवर्तिनः सकृच्च यथाकथञ्चिदाहितविशेषा सन्तो-
 ऽसति विरोधिप्रत्यये तद्भावायापुनर्यत्नव्यपेक्षिण, ते संस्कारोत्कर्षभेदेन सम्भवत्कर्ष-
 पर्यन्तवृत्तयः, तद्यथा कनकविशुद्धिदायः । यथोक्तघर्माणश्च प्रज्ञाकृपादय इति
 स्वभावहेतुः । लङ्घनोदकतापान्यां न चेह व्यभिचारितेति । सविशेषण-
 तादित्यभिप्रायः । न हि लङ्घनोदकतापौ सकृदादितौ पुनरापानाय यत्नादिनिर्देशी
 वर्तेते । नापि स्थिराश्रयो । यदि वाऽत्रापि समानजातीयशीबृत्तिले सतीति

यदि वा लङ्घनस्यापि काष्ठापर्यन्तवृत्तिता ।
 समाधिबलगत्यादिविशेषात् स्याद् स्वहेतुत ॥ ३४२४ ॥
 ऋद्धिर्मनोजयासता^१ तथा च श्रूयते परा^२ ।
 यथा^३ चिन्तितमात्रेण याति दूरमपि प्रभु ॥ ३४२५ ॥
 न चाप्यदृष्टिमात्रेण तदभाव प्रसिद्धयति ।
 न चात्र बाधक किञ्चिद् बलतुमत्र पर क्षम ॥ ३४२६ ॥

विशेषणापेक्षणादव्यभिचारो लङ्घनेनेति मन्यमान आह—न हि तल्लङ्घनादेवेति ।
 तल्लङ्घन न हि लङ्घनादेव जायते । कस्मिन् सति नाम जायते ? इत्याह—लङ्घन
 बलपत्नयोरिति । बले यत्ने च सति लङ्घन भवति, नतु लङ्घने सति । तयोश्च
 बलपत्नयो स्थितशक्तितया लङ्घनस्यापि [G 893] स्थितात्मनेति भाव ।

स्वादेतद्—यदि बलपत्न्याभ्यामेव लङ्घन भवति न लङ्घनात्, एव
 सत्यभ्यासे यादृश लङ्घन पुरुषस्य भवति तादृगभ्यासात् प्रागपि प्राप्नोतीति । नैव
 दोष, प्राक्तनस्य श्लेष्मादिना देहस्य विगुणत्वात् पश्चाद्बल लङ्घनमुपजायते ।
 पश्चात्तु शनैः प्रयत्नेन देहवैगुण्येऽपनीते सति यथाबलमेवावतिष्ठते लङ्घनम् ।
 अत्रार्थं चैतदेव विशेषम्, अन्यथा यदि लङ्घनादेव लङ्घन स्यात्, तदा लङ्घनस्य
 व्यवस्थितोत्कर्षता न स्यात् ॥ ३४२०-३४२३ ॥

अथ वा—लङ्घनस्यापि हेतुविशेषापेक्षिणः स्थितोत्कर्षताया अतिद्वेर्न तेन
 व्यभिचार इति दर्शयति—यदि चैत्यादि । तथा हि—समाधिबलविशेषपदयो
 गल्लङ्घनस्यास्माभिरिष्यत एवात्यन्तपरकर्षवक्तित्वम्, यथा भगवत 'मनोजवा' नाम
 सिद्धि पन्वते, यस्या स्थितस्य मनस इव जवो भवति । अत एव सा 'मनो-
 जवा' इति प्रकृत्या । न चास्या बाधक प्रमाणमस्ति । नाप्यदर्शनमात्रेण प्रतिक्षेपो
 युक्त, अतिमसङ्गात् ॥ ३४२४ ३४२६ ॥

१ सिद्धि—पा०, गा० ।

२ प्रमा—पा०, गा० ।

३ यथा—पा०, गा० ।

राजहंसशिशुः शक्तो निर्गन्तुं न गृहादपि ।

॥ याति चाभ्यासभेदेन पारमम्भ.पतेरपि ॥ ३४२७ ॥

आश्रयोपाधिकाम्यासभेदादस्य गतिर्यथा ।

१ तादृशी तादृशादेव किं न सम्भाव्यतेऽधिका ॥ ३४२८ ॥

बोधिसत्त्वदशायां हि न शक्तस्तादृशी गतिम् ।

प्राप्तुं प्राप्ते समाधौ तु विशिष्टे शक्यन्यान्मुनिः ॥ ३४२९ ॥

दशहस्तान्तरव्योम्नस्तद् यदुत्प्लुरस्य गच्छति ।

शक्तिः स्यादौदृशी हेतोस्तस्य दूरगतावपि ॥ ३४३० ॥

अपि च—दृश्यत एवाश्रये विशेषोपाधिकदभ्यासविशेषाद् गतेरत्यन्तविशेष, ततोऽपि भगवतस्तादृशी गति सम्भवितीति दर्शयन्नाह—राजहंसशिशुरित्यादि । यथा च राजहंसशाव प्राक् स्वकुलायादपि निर्गन्तुमशक्त पश्चादश्रयीयस्यप्यभ्यासे [G. ४१] सति समुपजातपक्षो जल्पेरेपि पारसुत्पतति, तद्वदन्योऽप्याश्रयविशेषोपाधिकदभ्यासाद् विशिष्टामपि गतिमासादयतीति सम्भाव्यम् । पक्षविशेषलाभादेवासौ दूरतरदेशगमो भवतीति नाभ्यासभेदेनेति चेत् ? न हि सञ्जातपक्षोऽपि सहस्रैवोद्धीय गच्छन् दृश्यते शकुनिशाव, किं तर्हि ? शास्त्रान्तराच्छास्त्रान्तरगमनक्रमेणाभ्यस्य कियन्मात्र गमन पश्चादपास्तशब्दो दूरतरमपि देशं भवति ।

११ किञ्च—आश्रयविशेषलाभे सति यथा हसादे प्रागशक्तस्यापि सत पश्चाद् गतिर्विशेष्यते, तथा भगवतोऽपि बोधिसत्त्वावस्थायामशक्तस्यापि सत पश्चात् समाधिविशेषलाभादासादित्वाश्रयविशेष तथापि गति सम्भाव्यत इत्येवम्परमेतत् । अभ्यासग्रहणमतन्त्रम् । प्रयोग—य सम्मत्पदाश्रयविशेषोपाधिरभ्यास स सम्भवदत्यन्तदूरगमनफल, यथा राजहंसशिशोरभ्यास । सम्मत्पदाश्रयविशेषोपाधिर्मनुन्याणामभ्यास इति स्वभावहेतु ॥ ३४२७-३४२९ ॥

तेन यदुक्तम्—दशहस्तान्तरम्” (तत्त्व० ३१६७) इत्यादि, तदपास्तमिति दर्शयति—दर्शयति ॥ ३४३० ॥

उष्णता नोपमानस्य क्षयो भवति चाम्भस ।
 अस्यैर्वादाश्रयस्यात कस्य कस्मिन् प्रकृष्टता ॥ ३४३१ ॥
 मानसाना गुणाना तु चित्तसन्ततिराश्रय ।
 साऽऽधारयोगतो^१ वृत्तेन^२ कथञ्चिन्नवत्तते ॥ ३४३२ ॥
 यावद् यावद्गुणोघोऽस्यामाभिमुख्येन वत्तते ।
 प्रभास्वरतरा तावत् सुतरामेव वत्तते ॥ ३४३३ ॥
 प्रभास्वरमिदं चित्तं तत्त्वदर्शनसात्मकम् ।
 प्रकृत्यैव स्थितं यस्मात् मलास्त्वामन्तवो मता ॥ ३४३४ ॥

स्थिराश्रयत्वे सतीति विशेषणोपादानादुदकतापेन नानैकान्तिक इति दर्शयति—उष्णतामित्यादि ॥ ३४३१ ॥

स्यादेतत्, प्रज्ञादेस्तु स्थिराश्रयत्वमेव कथं सिद्धम् ? इत्याह—मानसानामित्यादि^३ । सेति^४ चित्तसन्तति^५ । आधारयोगतो वृत्तेति^६ । बोधिसत्त्वाश्रयलक्षणाधारसम्बन्धेन प्रवृत्तेरित्यर्थः, विशिष्टस्याधारस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि—परलोकस्य प्रसाधितत्वाद् बोधिसत्त्वानां च सात्मीयूतमहाकृपाणामाससारमशेषसत्त्वोद्धरणायवस्थानात् तदाश्रयवर्तिनी चित्तसन्ततिरितिरा स्थिराश्रया । या तु यावकादीनां सन्तानवर्तिनी सा न स्थिराश्रया, तेषां शीघ्रतरं परिनिर्वाणान्मन्दत्वात् कृपायास्तेषामवस्थाने यत्नाभावादिति भावः ॥ ३४३२ ॥

[G 895] द्वितीयमपि विशेषणं कथं सिद्धम् ? इति चेदाह—यावदित्यादि ॥ ३४३३ ॥

एतदेव कथं सिद्धम् ? इत्याह—प्रभास्वरमित्यादि । एतच्च पूर्वमेव व्याख्यातमस्माभिः । एते च प्रकृत्या तत्त्वदर्शनसात्मकतया चित्तस्य स्वभावमूला प्रज्ञादयो विशेषा इति प्रतिपादितमिति स्वभावत्वेन प्रज्ञादीनां सकृदाहितानां स्वरसत एव प्रवृत्तिर्भवतीति^७ सिद्धम् ॥ ३४३४ ॥

१ आधारयोगतो—वे० ।

२ वृत्तात्—पा०, गा० ।

३ सागमना—वे० ।

४-५ सा चित्तं—वे० ।

६ वृत्तादिति—पा०, गा० ।

७ प्रकृति—पा०, गा० ।

- परबोधोधात्मनियतं चेतो यदि हि सम्भवेत् ।
 ॥ तदाऽसिद्धोपलम्भत्वादर्थवित्तिर्न सम्भवेत् ॥ ३४३५ ॥
 तस्मात् स्वसवेदनात्मत्वं चेतसोऽस्ति प्रकाशनात् ।
 ॥ अनारोपितरूपा च स्वसंवित्तिरियं स्थिता ॥ ३४३६ ॥
 मार्गं सात्त्विकमती याते चेतसोऽभिभवो न हि ।
 ॥ रागाद्वेषादिभिर्दोषैस्ते हि प्रागेव दुर्बलाः ॥ ३४३७ ॥
 सात्त्विकीभावाच्च मार्गस्य सर्वापक्षालनाशिनः ।
 न यत्नेन विना हानिर्यद्भो न गुणदर्शनात् ॥ ३४३८ ॥
 अतो निर्मलनिष्कम्पगुणसम्बोहसूयणः ।
 दोषवाताविकम्प्यात्मा सर्वज्ञो गम्यते जिनः ॥ ३४३९ ॥

द्वितीयमपि विशेषणं तत्त्वदर्शनात्मकमेव विज्ञानस्य कथं सिद्धमिति चेद् !
 आह—परबोधोधात्मैत्यादि । मुख्यं हि तावच्चित्तस्य स्वसवेदनमेव रूपमित्यवश्यं
 सर्ववादिभिरभ्युपेयम् ; अन्यथा यदि परेण ज्ञानान्तरेण बुध्यत इति स्यात्,
 तदाऽपसिद्धोपलम्भत्वेनार्थवित्तिर्न सिद्धयेत् । तस्मान्मुख्यं चेतस आत्मप्रकाशानमेव
 रूपम् । स चात्मा तस्यानित्यादिरूप इति सामर्थ्यात् तत्त्वदर्शनात्मकमेव चित्तं
 सिद्धमिति भावः ॥ ३४३५-३४३६ ॥

स्यादेतत्—भवतु तत्त्वदर्शनात्मकं चेत, तथापि प्रहीणानामपि बलानां
 पुनरुपचितिसम्भवात् सर्वेषामेव यथोक्तानां हेतूनामनैकान्तिकता दुर्निवारैत्याद्युच्यते—
 मार्गं सात्त्विकमित्यादि । [G. 896] मार्गं सात्त्विकीभावात् प्रागपि यदा
 रागादयो मला व्यागन्तुकृतया दुर्बलत्वान्मार्गमभिभवितुमसमर्थाः, तदा सात्त्विकीभाव-
 युक्ते मार्गे कथं तमभिभवित्व्यन्ति ।

किञ्च—सात्त्विकीभाववृत्तस्य चेतोगुणस्य श्रोत्रियस्य बोधिज्ञानैर्दृश्यवन्न
 मूलः सम्भवति । कस्मात् ? गुणदर्शनात् । एतच्च पूर्वभावैदितमेव । अप-
 क्षालः = दोषः ॥ ३४३७-३४३९ ॥

१. वेदस्याभि०—ता०; तैल्लस्यादि०—गा० ।
 २-२. मार्गवातनी०—गा० ।

किञ्च ये येऽति भाव्यन्ते ते ते भ्रान्तिपरिस्फुटम् ।
 भावनापरिनिष्पत्तौ कामादिविषया इव ॥ ३४४० ॥
 सर्वधर्माश्च भाव्यन्ते दीर्घकालमनेकधा ।
 शून्यानात्मादिरूपेण तात्त्विकेन महान्मति ॥ ३४४१ ॥
 शून्यानात्मादिरूपस्य भायिकत्व च साधितम् ।
 भूतार्थभावनोद्भूते प्रमाण तेन तन्मतम् ॥ ३४४२ ॥
 प्रत्यक्ष व्यक्तभासित्वात् प्रमाण वस्तुसम्भते ३ ।
 चक्षुराद्याश्रयोद्भूतनीलादिप्रतिभासवत् ॥ ३४४३ ॥

अथ वा—यद्य वस्तुत्वादि त्वया सर्वज्ञपतिपेधायोक्तम्, तदेव तत्साधने
 पर्याप्तमिति दर्शयितुं व्याप्तिं तावद् वस्तुत्वादहेतो साधयन्नाह—किञ्चेत्यादि ।
 तत्रार्थं मौल प्रयोगो वक्ष्यमाण—ये वस्तुत्वज्ञेयत्वादिधर्मयोगिनस्ते सम्भवद्भाव
 नाप्रकर्षपर्यन्तवर्त्येकानसुप्रराशना, तत्रथा—कामिनीपुत्रचोरादय कामा
 द्युपप्लुतैर्नान्यमानाः । सर्वधर्माश्च वस्तुत्वादिधर्मयोगिन इति स्वभावहेतु । न
 चायमनैकान्तिक । तथा हि—यद्यद् भूतमभूत् वा भाव्यते तद् सर्वं भावनापरि
 निष्पत्तौ स्फुटप्रतिभासज्ञानफल सिद्धम्, यथा कामुकादेरङ्गनादयो विषया ।
 सर्वे च धर्मा भाव्यन्ते दीर्घकाल सागीभूतकूपैस्तात्त्विकेन रूपेणेति स्वभावहेतु ।
 अनेन स्फुटप्रतिभासज्ञानफलत्वेन भावना व्याप्तेति दर्शितम् ।

अर्थान्तरानपेक्षितत्वात् स्फुटप्रतिभासस्य तात्त्विकत्वमेव शून्यादिरूपस्य कथं
 सिद्धम् २ इत्याह—शून्यैरथादि ॥ ३४४०—३४४२ ॥ ॥

एतच्च शून्यादिज्ञान प्रत्यक्षप्रमाण साधयन्नाह—प्रत्यक्षमित्यादि ।
 [G 897] स्फुटप्रतिभासित्वेनाविस्वरूपतया प्रमाणमसिद्धार्थविषयत्वेनाविस्ववादि
 स्या चक्षुरादिज्ञानवद प्रत्यक्षप्रमाणमेतत् । ततश्च भावनामात्रभाविनि स्फुट
 प्रतिभासित्वे सिद्धे सिद्धमेव सर्वधर्माणामेकज्ञाने युगपत्स्फुटप्रतिभासनमिति सिद्धा

१-१ ये विभाव्यन्ते—गा० ।

२ भ्रान्ति परि—गा० ।

३ सङ्गते—वा०, गा० ।

४ भावनानिष्पत्तौ—वा०, गा० ।

५ स्फुटप्रतिभासन शानदत्तेन—वा०, गा० ।

- सम्भवत्येकविज्ञाने सकृत् स्पष्टावभासनम् ।
 ॥ सर्वेषामपि धर्माणामतश्चैवं प्रतीयताम् ॥ ३४४४ ॥
 तथा विभाव्यमानत्वाद् अङ्गनात्मजचोरवत् ।
 ॥ इच्छामात्रमुखीभावा भावनापि न दुर्लभा ॥ ३४४५ ॥
 भावनोत्कर्षनिष्ठैकबुद्धिस्पष्टप्रकाशनाः ।
 ॥ वस्तुसत्त्वादिहेतुभ्यः सर्वधर्माः प्रियाविवत् ॥ ३४४६ ॥
 एवं च यस्य वस्तुत्वसस्वोत्पादादिलक्षणाः ।
 ॥ निश्चये हेतवः शक्ताः को न तं साधयिष्यति ॥ ३४४७ ॥
 एकज्ञानक्षणव्याप्तनिःशेषज्ञेयमण्डलः ।
 नरामरशिरोरत्नभूतः^३ सिद्धोऽत्र सर्वविवत् ॥ ३४४८ ॥
 ज्ञाता धर्मादयो वै ते केनचिद् यचनाद् ऋते ।
 सत्यात्मनोपदिष्टत्वात् कनकादिविशुद्धिवत् ॥ ३४४९ ॥

व्याप्तिः । एवं^३ प्रतीयतामिति^३ सम्भवत्येकविज्ञाने सर्वधर्माणां सकृत्स्पष्टावभासन-
 -मिति । प्रयोगः—ये ये विभाव्यन्ते ते सम्भवत्सकृदेकविज्ञानस्फुटप्रतिभासनाः,
 यथाऽङ्गनादयः । सर्वधर्माश्च भाव्यन्ते इति स्वभावहेतुः । न चायमसिद्धो
 मन्तव्य^४ इत्यादर्शयन्नाह—इच्छेत्वादि । पूर्वं च विस्तरेण भावनासम्भवस्य
 प्रतिपादितत्वादिति नासिद्धो हेतुः ॥ ३४४३—३४४५ ॥

। एवं स्फुटप्रतिभासित्वस्य भावनामात्रानुबन्धितव्यवृत्तिपादनेन व्याप्तिं प्रसाध्य
 साम्प्रतं मौलं प्रमाणार्थं दर्शयन्नाह—भावनेत्यादि । भावनोत्कर्षस्य निष्ठा यस्या-
 मेकबुद्धौ सा तथोक्ता । गमकत्वाद्द्वैयधिकरण्येऽपि बहुनीहिः । भावनोत्कर्ष-
 निष्ठायामेकबुद्धौ स्पष्टं प्रतिभासनं येषां ते तथोक्ताः । यस्य च ज्ञाने ते तथा
 भासन्ते सं सकृदेकज्ञानव्याप्तनिःशेषज्ञेयमण्डलः सकलनरामरबूढामणिमूत^५ सिद्धः
 सर्वज्ञ इति ॥ ३४४६—३४४८ ॥

१. तथाप्रतिभाव्य—वे० ।

२. सुरासुर०—पा०, गा० ।

३-३. पा०, गा० पुलकयोर्नास्ति ।

४. हेतुर्मन्तव्यः—पा०, गा० ।

५. सकलसुरासुर०—पा०, गा० ।

वेदाना पौरुषेयत्वे सिद्धे सिद्ध न साधनम् । १-
 अज्ञातस्योपदेशोऽस्ति तस्यो यादृच्छिको नर ॥ ३४५० ॥
 मुद्रामण्डलमन्त्रादेर्यत् सामर्थ्यमतीन्द्रियम् । १ १
 पिशाचवाकिनीभोक्षयिषापनयनादिषु ॥ ३४५१ ॥
 श्रुतानुमानभिन्नेन साक्षाज्ज्ञानेन निर्मलम् । १ १
 मुनिताक्षर्यादिविज्ञान न चेत् तद्गदित कथम् ॥ ३४५२ ॥
 न चानुमानतो ज्ञान तस्य पूर्वमदृष्टित । १ १
 तेन लिङ्गस्य सम्बन्धदर्शनानुपपत्तित ॥ ३४५३ ॥
 श्रुत्वा न चान्यत् प्रोक्त तुल्यपर्यनुयोगत । १

अथ वा—ये सत्यात्मनोपदिष्टास्ते केनचिद् विदिता, यथा कनकविशुद्ध्या
 दय । सत्यात्मना चोपदिष्टा पर्मादय इति स्वभावहेतु ॥ ३४४९ ॥

स्यादेतत्—वेदतोऽपि ज्ञात्वोपदेशसम्भवात् सिद्धसाध्यतेति चेद् ॥ आह—
 वेदानामित्यादि । [G 898] पूर्वं श्रुतिपरीक्षाया वेदाना पौरुषेयत्वस्य
 प्रसाधितवान् सिद्धसाध्यता । अथापि स्याद्—अज्ञात्वा यदृच्छयाऽप्युपदेशसम्भ-
 वादनैकान्तिकतेर्याद्—अज्ञातस्येत्यादि । न ज्ञात्वा यदृच्छया प्रमाणाविरुद्ध
 नियमेन बहु शक्यं भाषितुम् ॥ ३४५० ॥

किञ्च—यदेतन्मन्त्रादीना विषापनयनापिसामर्थ्यमयन्तपरोक्षम्, तद्यदि बुद्ध्या
 दिमि साक्षात् विदित तत् कथं तैर्मापितमिति वक्तव्यम् ॥ ३४५१-३४५२ ॥

अनुमानतो ज्ञात्वा मापितमिति चेद् ॥ आह—न चानुमानत इत्यादि ।
 न ह्यविदितलक्षणसम्बन्धं यस्त्वनुमानविषय, न च तेनात्यन्तपरोक्षेण वस्तुना सह
 कस्यचिन्नित्यस्य सम्बन्धं शक्यते निश्चेतुम् ॥ ३४५३ ॥

परत श्रुत्वा प्रोक्तमिति चेत् ॥ न, तस्यापि तुल्यपर्यनुयोगात् । तथा हि—
 तथाप्ययं विचारोऽवतरति—तेनापि परेण कथं ज्ञातम् ॥ न ज्ञात्वा तथोपदेश
 सम्भवेत्—तेनाप्यन्यतो ज्ञातमिति चेत् ॥ एव तर्धानवस्था स्यात्, ततश्चान्धपरम्पराया
 सत्या संस्थागनमिश्रत्वात् अन्यमुपदेश स्यात् । यथोक्तम्—“नवज्ञातीयके-

- न यदृच्छाविसवादिरूपमोदृक् च भाषितम् ॥ ३४५४ ॥
 ॥ देशनैवम्परंवेपं नान्यहेतूपकल्पना ।
 हेत्वन्तरकृतायां हि वृत्तौ तन्नाम शङ्क्यते ॥ ३४५५ ॥
 ॥ पिपासाकुलचित्तस्य बाहिनीमुपसर्पतः ।
 तथा विद्रुमसम्प्राप्तेर्वृक्ता घादृच्छिकी स्थितिः ॥ ३४५६ ॥
 १ विक्षिप्तचेतसामेतन्मूढानां न च भाषितम् ।
 नियतानुक्रमं होवं प्रकृष्टं फलसाधकम् ॥ ३४५७ ॥
 योऽधृतानुमितं सत्यं तत्परोऽर्थं प्रकाशते ।
 प्रत्यक्षजातद्रूपः स तादृक्प्रतिपादकः ॥ ३४५८ ॥

प्वेषु पुरुषवचनं प्रामाण्यमुपैति, अन्यानामिव वचनं रूपविशेषेषु" (मी० ६०, श्य० भा० १. १. २) इति । स्यादेतत्—असिंवादिक् [G 899] गुणा-
 सारवद् घादृच्छिकमपि सम्भाव्यते । इत्याशङ्क्याह—न यदृच्छेत्यादि । यदृच्छया
 'अविसवादस्तदेव रूपं यस्मेति विग्रहः । अन्यार्थसमीहया प्रवृत्तस्यार्थान्तरसंवादे
 यादृच्छिकं सम्भाव्यते । यथा नदीदेशोपसर्पणमिमात्रेण प्रवृत्तस्य दृशमूलोप-
 सर्पणम् । न चात्रान्यार्थमिमात्रेण प्रवृत्तिः सम्भवति, तथा हि—“धर्मं यो विदधो
 देशमिष्यामि" (म० व० १६१२) इत्येव प्रतिज्ञाय प्रवृत्तेर्मात्रोपदेशपरिवेयं
 देशान्ता, नान्यार्थपरा—इत्यवसीयते । बाहिना = नदी । विद्रुम = वृत्त, प्रवाल
 वा ॥ ३४५४—३४५६ ॥

मोहादप्युपदेशसम्भवादनेकान्तिकृतेति चेद् : आह—विक्षिप्तचेतसा-
 मित्यादि । न हि नियतानुपूर्वाकं पूर्वापरान्यादतं पुनर्गर्भसाधकं वाक्यं विक्षिप्त-
 चेतोभिरनरूपं भाषितुं शक्यम् । तस्मात् सिद्धं केनचित् साक्षाद् धर्मदयो विज्ञाना
 इति ॥ ३४५७ ॥

स्यादेतत्—यदि नाम सामान्येन सिद्धम्, तत्रापि सुगते धर्मपुत्र साध-
 पितृमिष्टम्, तत्रे कथं सिद्धयति : इत्याशङ्क्य भगवति धर्मन्त्र साधयन्नाह—
 योऽधृतानुमितमित्यादि । प्रयोग — यस्मात्तत्रोऽधृतानुमितस्य धर्मदेशी स^१

प्रत्यक्षदृष्टनीरादिर्यथाऽग्य प्रतिपादकः ।
 अश्रुतानुमित सत्य तत्परस्वार्थमुक्तवान् ॥ ३४५९ ॥
 अतीन्द्रियं पराज्ञातसामर्थ्यं परिनिश्चयात् ।
 मुद्रामण्डलकल्पादि लक्षणं मुनिसत्तमः ॥ ३४६० ॥
 तस्मादतिशयज्ञानरूपायबलवर्त्तिभिः ।
 सर्वं एवाधिको ज्ञातु शक्यते योऽप्यतीन्द्रियः ॥ ३४६१ ॥
 एकापवरकत्थस्य प्रत्यक्ष यत् प्रवर्त्तते ।
 शक्तिस्तत्रैव तस्य स्यान्नैवापवरकान्तरे ॥ ३४६२ ॥
 इत्येतत् सर्वसत्त्वस्थसामर्थ्यानुभवे सति ।
 निश्चेतु भवतो युक्तमन्यथा किञ्चिद्वन्धनम् ॥ ३४६३ ॥
 आत्मोदाहरणेनान्यसामर्थ्याभाषानिश्चये ।
 पुरुषत्वादिहेतुभ्यः कार्ये चातिप्रसज्यते ॥ ३४६४ ॥

साक्षाद्विदितदर्थतत्त्व^१, यथा प्रत्यक्षज्ञातसल्लिलादिस्तदुपदेष्टा । तथा च भगवानिति
 स्वभावहेतु । सत्यत्वादे प्रसाधितत्वान्नासिद्धता हेतो । नाप्यनैकान्तिकतेति प्रति-
 षादितमेतत् । सर्वेषां च हेतूनां सपक्षे सत्त्वात् विरुद्धतेति मन्तव्यम् । पराज्ञात-
 सामर्थ्यमिति । परैरज्ञात सामर्थ्यं यस्य मुद्रादेस्तत्तथोक्तम् ॥ ३४५८-३४६० ॥

यदुक्तम्—'तस्मादतिशयज्ञानै' (तत्त्व० ३१६८) इत्यादि, तत्राह—
 तस्मादित्यादि ॥ ३४६१ ॥

[G 900] एतत्प्रतिज्ञामात्रप्रमाणक्रमेवोक्तं भवता^२, न क्षर्वादर्शिनागनु
 परम्प्रमाणेण सर्वपुसामतीन्द्रियार्थज्ञानाशक्तिर्निश्चेतु पार्यते ॥ ३४६२-६३ ॥

स्यादेतत्—नानुपरम्प्रमाणेणास्माभिरशक्तिनिश्चयं कियते, किं तर्हि !
 पुरुषत्वादिभ्यो हेतुभ्यः । तथा हि—सर्वं एव पुरुषा दूरव्यवस्थितादिपदार्थ-
 परिज्ञानासमर्था^३ पुरुषत्ववस्तुत्वज्ञेयत्वादिभ्यः, यथाऽहमिति । अत्राह—आत्मो-
 दाहरणेत्यादि । निश्चये इत्येतस्य कार्ये इत्येतेन सामानाधिकरण्यम् ।

१ साक्षाद्विदित०-या० ।

२ भगवता-या० ।

३ अपरार्थ०-या०, गा० ।

एवं हि भवतो जाड्ये निश्चिते सर्वमूरयः ।
 त्वदुदाहरणेनैव भवेद्युजंडबुद्धयः ॥ ३४६५ ॥
 "नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरये ऋचिद्" ।
 (म० मा०, व० प० ७२८)
 उतीदमपि वाङ्मात्रमहेतुकमुदाहृतम् ॥ ३४६६ ॥
 स्वसमानय वा सत्त्वानविशुद्धधियो जडाद् ।
 अधिकृत्य तथा वाक्यमृतुपर्णेन कीर्तितम् ॥ ३४६७ ॥
 प्रमाणं विस्तरेणोक्तं सर्वज्ञस्य च सम्भवे ।
 वाधकं च प्रतिक्षिप्तं तस्य पूर्वं परोदितम् ॥ ३४६८ ॥
 अनुक्तेऽप्यय वा तस्मिस्तस्य सम्भवसाधने ।
 वायकापोहमात्रेण गम्यते तस्य सम्भवः ॥ ३४६९ ॥
 तथा हि वायकेऽदृष्टे साधके चाप्रकाशिते ।
 संशयो जायते येन याति सम्भावनामसौ ॥ ३४७० ॥
 तस्मिन् सम्भाव्यमाने च नियमस्तेन सिद्धयति ।
 वेदेनैव स्वतन्त्रेण धर्मो लक्ष्यत इत्ययम् ॥ ३४७१ ॥
 अनागते च विज्ञेये प्रत्यक्षस्य तथा भवेत् ।

अत्रानैकान्तिकता; हेतूनामतिप्रसङ्गात् । तथा हि इदमपि शक्यं वक्तुम्—'सर्वं
 एव पुरुषा जलबुद्धयः, पुरुषत्वादिभ्यः; यथा भवान्' इति । न चैवं भवति । न
 शक्ये पुरुषेऽदृष्टस्य धर्मस्य सर्वज्ञत्वम् । शक्योऽवसानुम्; पुरुषाणां विशेष-
 दर्शनात् । यच्च श्रुतुपर्णेनोक्तम्—'सर्वः सर्वं न जानाति" (म० मा०, व०
 प० ७२.८) इत्यादि, तदपि प्रतिज्ञानात्रमेवाप्रमाणकं तेनोक्तमित्यादर्श-
 यत्वाद्—नैकत्रेत्यादि ॥ ३४६४-३४६६ ॥

अथ वा—आत्मसमान् पुरुषानभिसन्धाय श्रुतुपर्णेन भाषितम्,
 तेनाविरोधादज्ञापकमेतदित्यादर्शयत्वाद्—स्वसमानित्यादि । स्वेन = आत्मना,
 समाः = तुल्याः स्वसमाः ॥ ३३६७-३४७१ ॥

"अनागते न दृष्टम्" (तत्त्व० ३१७३) इत्यादावाद्—अनागते चेत्यादि ।

सामर्थ्यं योगिनामुक्तं तत् त्रैकाल्यपरीक्षणे ॥ ३४७२ ॥

सौत्रान्तिकाभीष्टमतम्

यदि वा योगसामर्थ्याद् भूताजातनिभ स्फुटम् ।

लिङ्गागमनिराशस मानस योगिना भवेत् ॥ ३४७३ ॥

स्वात्मावभाससवित्तेस्तत् स्वलक्षणगोचरम् ।

तत्रैकाल्यपरीक्षण इति । तत्र द्वेषमुक्तम्—सर्व एव हि भावा साक्षात् पारम्पर्येण वा कार्यकरणता गता, अत्र वर्तमानमेव वस्त्वतीतस्य साक्षात् पारम्पर्येण वा कार्यमूलम्, अनागतस्य^१ तु कारणभूतम् । प्रत्यक्षेण यथावत् सर्वाकारमनुभवन्तस्तत्पृष्टत्वे शुद्धलौकिके परमार्थतो निर्विषयैर्वस्तुप्रतिबन्धादविसर्वादि निर्विकल्पैर्हेतुफलभूतामतीतमनागता च भावसन्ततिभारुन्ध्यातीतानागता वस्तुव्यवस्थापयन्ति योगिन इति । यदाह —

“पारम्पर्येण साक्षाद् वा कार्यकारणता गतम् ।

यद् रूप वर्तमानस्य तद् विजानन्ति योगिन ॥

अनुगच्छन्ति पश्चाच्च विकल्पानुगतात्मनि ।

शुद्धलौकिकविज्ञानैस्तत्त्वतो विषयैरपि ॥

तद्वेतुफलयोर्भूता भाविनी चैव सन्ततिम् ।

समाश्रित्य प्रवर्चन्तेऽतीतानागतदेशना ॥”

(तत्त्व० १८५० १८५४) इति ॥ ३४७२ ॥

एतच्च सौत्रान्तिकाना नेष्टम्, सर्वत्र भगवत साक्षाद्दर्शित्वाभ्युपगमादित्यतः सौत्रान्तिकदृष्टाभीष्टमतमादर्शयताह—यदि वेत्तादि । यथा हि सत्यस्वप्नदर्शिनो ज्ञानमविषयमपि परमार्थतो लिङ्गागमानपेक्ष [G 902] चाश्रयविशेषशब्दादुत्पद्यमानमविसर्वादि भवति, तथा योगिना योगवनेन यथैव तदमूर्त् भविष्यति चातीतमनागत^२ वस्तु तथैव स्फुटमतिभ्रस लिङ्गागमानपेक्ष जायते । तच्च प्रत्यक्ष प्रमाणमिष्यते ॥ ३४७३ ॥

स्यादेतद्—स्वलक्षणविषयं प्रत्यक्षमिष्यते, न चातीतमनागत स्वलक्षणतोऽस्ति, तत् कथं स्वलक्षणविषयं युज्यते ? इत्याह—स्वात्मेत्यादि । यद्यप्यतीतादि

१ अनागमस्य—ने० ।

२ वातीत०—पा०, गा० ।

स्पष्टावभाससंवेदात् तच्च प्रत्यक्षमिष्यते ॥ ३४७४ ॥

तस्मादतीन्द्रियार्थानां साक्षाद् द्रष्टव्यं विद्यते ।

० नित्यस्य बचसोऽसत्त्वात् तेन कश्चिन्न पर्यति ॥ ३४७५ ॥

अतीन्द्रियार्थविज्ञानं पूर्वोक्तादनुमानतः ।

॥ मुनेः सुमतयः प्राहुर्नान्यतस्त्वागमात् कृतात् ॥ ३४७६ ॥

कर्तृकृत्रिमवाक्यानामुच्यते न त्वनादिता ।

१ प्रामाण्यसिद्धये यत्नात् साऽप्रमाणेऽपि वर्तते ॥ ३४७७ ॥

तथा हि नास्तिकादीनां तथा तद्वचसामपि ।

वेदानां च प्रवक्तॄणां नानादित्वेऽपि मानता ॥ ३४७८ ॥

बचनकृत्रिमवाक्यानामुच्यते या' त्वनादिता' ।

वस्तु स्वलक्षणतो नास्ति, तथाप्यात्मसंवेदनात् स्वलक्षणविषयत्वेन शाले निर्दिष्ट-
मित्यविरोधः । तच्च स्फुटप्रतिभासतया प्रकरणापोष्ठं तथाविषयस्त्वविसंवादाच्चा-
ग्रान्तमित्यतः प्रत्यक्षलक्षणोपेतत्वात् प्रत्यक्षमिति सिद्धम् ॥ ३४७४-३४७५ ॥

“एतदक्षममाणो यः” (तत्त्व० ३१७५) इत्यादावाह—अतीन्द्रियार्थ-
विज्ञानमित्यादि । पूर्वोक्तादनुमानात् सिद्धमागमनिरपेक्ष भावनावरनिष्कलमर्थसाक्षा-
त्कारि यदतीन्द्रियार्थविज्ञानं तन्मुनेर्भगवतः सुधिप सौगताः प्राहुः, नान्यम्मात्
कृत्वादागमादित्यतः तदनन्त्युपगमाद्दूषणमेव ॥ ३४७६ ॥

यद्योक्तम्—“कर्तृकृत्रिमवाक्यानाम्” (तत्त्व० ३१७७) इत्यादि,
तत्राह—कर्तृकृत्रिमैत्यादि । न अनादितास्मामि प्रामाण्यसिद्धये साधनत्वेनोच्यते ।
तस्याविषयेऽपि वृत्तेरनैकान्तिकत्वात् । अतोऽप्यारोप्य दूषणं भवत्रामि-
हितम् ॥ ३४७७-३४७८ ॥

किञ्च—भवतामेव वेदप्रामाण्यसिद्धये वेदप्रवक्तॄणां वेदानां चानादित्वं
साधनं भवतां सर्वमेतद् दूषणं स्फुटतरमवनरतीति दर्शयन्नाह—बचनकृत्रिम-
वाक्यानामित्यादि [G 903] बकारश्चाकृत्रिमवाक्यानि चेति द्वन्द्वः । तत्र
बकारः = वेदानां व्याख्यातारः ॥ ३४७९ ॥

प्रामाण्यसिद्धयर्थं साऽऽत्माभिः स्पर्धयैव निषिध्यते ॥ ३४७९ ॥
 वक्तारः ऋतुं भिस्तुल्यपास्तदपेक्षा च मानता ।
 वेदानां तत्कृतारयानादर्थप्रत्ययजन्मत ॥ ३४८० ॥
 अतो न वेदवाक्यानां पारतन्त्र्यात् प्रमाणता ।
 अपश्यता स्वयं धर्मं वक्तव्यामपि नैव सा ॥ ३४८१ ॥
 तदीदृशा प्रवक्तव्या कल्प्यमानाप्यनादिता ।
 अप्रामाण्यपदस्थत्वात्प्रतिस्तिक्तादेर्न भिद्यते ॥ ३४८२ ॥
 तदज्ञानविशेषत्वात् सर्वं यात्यत्र तुल्यताम् ।
 न मानत्वाप्रमाणत्वे स्यातामेवमनादिनी ॥ ३४८३ ॥
 वेदतदध्यायिभ्यो बुद्धतद्वाच्यैश्चिन्त्यम्
 यद्वाऽस्त्येव विशेषोऽयं मुनी तद्वचनेषु च ।
 स दृष्टवान् स्वयं धर्ममुक्तवांश्च कृपामय ॥ ३४८४ ॥

कथं निषिद्धपन्ते ? इत्याह—वक्तार इत्यादि । तदपेक्षेति वक्तव्यपेक्षा ।
 कथम् ? इत्याह—तत्कृतारयानादिति । तैर्न कृभिः शृताद् व्याख्यानादर्थमती
 सुतत्ते कारणत् तदपेक्षा मानता वेदानाम् ॥ ३४८० ॥

ततश्च को दोषः ? इत्याह—अत इत्यादि । नैवेति । प्रमाणतेति सम्बन्धः ।
 यदा चैव वेदवाक्यानां पारतन्त्र्यात् प्रमाणता नास्ति तदवक्तव्या च सर्वेषामप्य
 परस्परम् धर्ममपश्यतामप्रामाण्यम्, अतो यन् परेणोक्तम्—“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे
 स्यातामेवमनादिनी” (तत्त्व० ३१८१) इति, तदयुक्तमित्यादर्शयन्नाह—न
 मानत्वाप्रमाणत्वे स्यातामेवमनादिनी इति । सिद्धे हि वक्तव्यविमलवचनार्
 माणां प्रमाणव्यवहारिणो म्याः, यावत् तद्वै न सिद्धमित्युक्तद्वयोरप्यदि
 त्वमिति भव ॥ ३४८१-३४८३ ॥

टिप्पण्य—यद्वैतशास्त्रेण वेदवाक्यानां बुद्धतद्वाच्ये सत् तुल्यवचनव्यवहारम्,
 तत् स्पर्धयैव, न पुनर्मगवना तद्वाक्यानां धर्मव्युत्पन्नत्वमिति, अतितु विशेषो महानिति
 दर्शयन्नाह—यद्वैत्यादि । तथा हि प्रमाणत्वमेतत् यथा भगवन् साक्षात् धर्मं दृष्ट
 वद्विदिष्टवाञ्छेति । अतः, अपश्यता स्वयं धर्मम् १ इत्येवमिदमिति भावः ॥ ३४८४ ॥

यतोऽभ्युदयनिष्पत्तिर्यतो निःश्रेयसस्य च ।
 स धर्म उच्यते तादृक्सर्वरेव विचक्षणः ॥ ३४८५ ॥
 तदुक्तमन्त्रयोगादिनियमाद् विधिवत् कृतात् ।
 प्रजारोग्यविभुत्वादिदृष्टधर्मोऽपि जायते ॥ ३४८६ ॥
 समस्तधर्मनैरात्म्यदर्शनात् तत्प्रकाशितात् ।
 सत्कार्यदर्शनोद्भूतबलेऽशौघस्य निवर्तनम् ॥ ३४८७ ॥
 आत्मात्मोद्यद्गुणाकारसत्त्वदृष्टिः प्रवर्तते ।

[G 90:] स्यादेतत्—'धर्ममुक्त्वात् स' इत्येतद्वच कथं सिद्धम् ! इत्याह—
 यतोऽभ्युदयेत्यादि । निःश्रेयसस्य चेति । यतो निष्पत्तिरिति सम्बन्ध । तत्र
 भ्युदय = सुप्तम्, मोक्षः = नि श्रेयसम् । स धर्म उच्यते तादृगिति । 'यतोऽ-
 अभ्युदयनि श्रेयससिद्धि स धर्मः' (वै० द० १.१.२) इति वचनात् ॥ ३४८५ ॥

भवतु नामाभ्युदयनि श्रेयससिद्धिहेतुर्धर्म, अस्य तु सुगतवचनस्य कथं
 तद्वेतुत्वं सिद्धम्, येनास्य धर्मज्ञत्व भवेत् इत्याह—तदुच्यते यादि । तेन भगवतो-
 क्त्वासी मन्त्रयोगादिश्रेति^१ विप्रद । योग = समाधिः । आदिशब्देन मुद्रामण्डल-
 दिपरिग्रहः । दृष्टधर्मोऽपीति^२ अस्मिन्नेव जन्मनि । न केवलं परलोक इत्यपि-
 शब्देन दर्शयति ॥ ३४८६ ॥

एवमभ्युदयहेतुत्वमुपदर्श्य नि श्रेयसहेतुत्वं दर्शयन्नाह—गमस्तेत्यादि ।
 [G. 905] जन्मप्रत्यागत्यन्तोपशमो हि सर्वेषामेव मोक्ष इतीष्टम्, तस्य च
 प्राप्तिहेतुर्मगवत्प्रवचनमेव; जन्महेतुःश्रेयसनिपक्षमूलस्य नैरात्म्यदर्शनम्प्राप्तौपदेशात्,
 नान्यत्र । सर्वेषामेव चान्यतीर्थ्याना वितथात्मदर्शनाभिनिरिष्टत्वात् । अतो भगवद्-
 वचनमेवाभ्युदयनि श्रेयसप्राप्त्युपायभूतत्वाद् धर्मलक्षणं सुप्तम्, नान्यत् । तेनैतदेष
 श्रेयोऽर्थिमिश्राश्रेयम्, नान्यदिति समुदायार्थः ।

अवयवार्थमनुच्यते—सत्कार्यदर्शनोद्भूतव^३ श्रेयोपम्य कथं सिद्धम् ! इति
 चेदाह—आत्मात्मोद्येयादि । एतन्नाम्नाभि पूर्वमेव व्याख्यातम् । यदि नाम

१. दृष्टधर्मोऽपीति—या०, गा० । २. योगादिनिष्पत्ति—या० ।

३. दृष्टधर्मोऽपीति—या०, गा० । ४. अन्वयार्थ—या०, गा० । एवमुत्तरं ।

अहं ममेति माने च बलेशोऽशेषः प्रवर्तते ॥ ३४८८ ॥
 सत्त्वद्वेषप्ररयनोक्तं च तन्मैरात्म्यनिदर्शनम् ।
 अभ्यासात् सात्म्यमायाते तस्मिन् सा विनिवर्तते ॥ ३४८९ ॥
 तन्मूलबलेशराशिश्च हेत्वभावात् प्रतीयते^१ ।
 तस्मिन्नसति तद्धेतुनं पुनर्जायते भवः ॥ ३४९० ॥
 तदत्यन्तविनिर्मुक्तोरपवर्गश्च कीर्त्यते ।
 अद्वितीयशिवद्वारमतो नैरात्म्यदर्शनम् ॥ ३४९१ ॥
 सर्वेषामपि तीर्थानामहङ्कारनिवर्तनात् ।
 मुक्तिरिष्टाऽऽत्मसत्त्वे च नाहङ्कारो निवर्तते ॥ ३४९२ ॥

क्लेशीषः सत्क्रमदर्शनोद्भूतः, तथापि कथमसौ नैरात्म्यदर्शनाद्विचर्तते ? इत्याह—
 सत्त्वदृगित्यादि । सत्त्वदृक् = सत्त्वदर्शनम् । सत्क्रमदृशिरिति यावत् । तस्यै-
 प्रत्यनीकम् = प्रतिपक्ष । एतदपि पूर्वं दर्शितमेव निदर्शनम्^२ । तस्मिन्निति
 नैरात्म्यनिदर्शने । सैति सत्त्वदृक् । तन्मूल इति सत्त्वदृक्मूलः । हेत्वभावा-
 दिति सत्त्वदर्शनात्म्यस्य हेतोरभावात् । तस्मिन्निति क्लेशराशौ । तद्धेतुरिति
 क्लेशराशिहेतुः । न जायते इति । न हि कारणाभावे^३ कार्यस्योत्पादो युक्तः ;
 निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । तदत्यन्तविनिर्मुक्तिरिति । तेषां क्लेशानां तस्य वा
 पुनर्भवस्यात्यन्तं पुनरत्यन्तितो विमुक्तिस्तदत्यन्तविनिर्मुक्तिः । यथाहुः—‘तदत्य-
 न्तविमोक्षोऽपवर्गः’ (न्या० ६० १.१.२२) इति ।

ननु चान्यमतेष्वपि तत्त्वदर्शन निःश्रेयसहेतुः, अभ्युदयहेतवश्च दश बुधव्यः
 कर्मण्या मोक्षः, तत् कथं नैरात्म्यदर्शनमेवाद्वितीयं मोक्षद्वारमित्युच्यते ?
 इत्याह—सर्वेषामित्यादि । तथा हि—अदृशरोद्भवत्वात् स्फुरणानां तन्निवृत्तौ मुक्तिरिति
 सर्वेषामेव मुमुक्षुणामपारिवादः । सा चादृशरनिवृत्तिरन्यतीर्थानां न^४ सम्भवतीति;
 विदुषात्मदर्शनाभिनिविष्टत्वात् तेषाम्, अदृशरस्य चात्मदर्शनमूलत्वात् । तत्कथम-

१. प्रतीयते—गा० ।

२. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३. पारत्यभावे—गा० ।

४. गम्भर्षा—पा०, गा० ।

- शक्तकारणसद्भूताद् विषयस्याप्यदूषणात् ।
 ॥ तद्दूषणे त्वभावेन विपर्यासः प्रसज्यते ॥ ३४९३ ॥
 न युक्तं नाहमित्येवं यद्यहं नाम विद्यते ।
 ॥ निरमात् तत्त्वविद् याति निर्वाणमिति वा मृषा ॥ ३४९४ ॥

यमात्मसत्त्वे = आत्मसत्त्वाभिनिवेशे स्थिते सत्यविकलकारणे, स्वविषये चात्मन्य-
 विद्वृषिते निवर्तते । यथोक्तम्—

- ॥ “साहङ्कारे मनसि न शम याति जन्मप्रबन्धो
 नाहङ्कारश्चलति हृदयादात्मदृष्टी तु सत्याम् ।
 अन्य शास्ता जगति भयतो नास्ति नैरात्म्यवादी
 ॥ -
 नान्यस्तस्मादुपशमविषेस्त्वन्मनादस्ति मार्गः” ॥

( ) इति ।

तथा हि—मनोधर्मा न कण्टकादिवदुत्कील्यापनेतव्या, किं तर्हि ! यथा-
 मूलविषयाभिनिवेशेन ते प्रवृत्ता; तद्वेतुदूषणात् । विदूषयत्येवात्मानं योगीति
 चेद् ? आह—तद्दूषणेत्वादि । तथा हि स विदूष्यमाणो नास्तीत्येवमभावाकारेण
 । दूष्य, अन्यथा तद्दूषणवैयर्थ्यं स्यात् । तथा हि—यदि सत्त्वेनात्मानमभिनिवेश्य
 दुःसहेतुत्वं तद्दूषयेत्, तदाऽनर्थकमेव दूषणं स्यात् । त्यागार्थं हि तद्दूष-
 णम् । न च स्वतो नित्यस्य स्वभावभूतस्य त्याग सम्भवतीत्यतोऽनर्थकमेव
 तद्दापयते । न चाभावाकारेण [G 906] दूष्यस्तीरात्मा; आत्मनि सत्यासत्य-
 त्वाभिनिवेशेन तेषां विपर्यासप्रज्ञात् ॥ ३४८७—३४९३ ॥

किञ्च—भवतु नाम दुःसहेतुत्वादिनाऽन्येनाकारेण तस्य दूषणम्, तथा-
 प्यात्मदर्शनमात्रप्रमत्तव्याहङ्कारस्य निवृत्तिर्न युक्तेति दर्शयन्नाह—न युक्तमि-
 त्यादि । नाहमित्येवमिति । नाहमित्येव दर्शनं न युक्तमित्यर्थः । यद्यहं नाम
 विद्यते इति । यथात्माऽस्तीत्यर्थः । तस्मात् तत्त्वविद् भवद्दीपो निर्वाणं प्राप्तीत्येत-
 न्मृषा, यतोऽहङ्कारविगमाम्मुक्तिरिच्छा, न चात्मनि विषयभूते स्थितेऽहङ्कारनिवृत्ति-
 युक्तेति कुतो मुक्तिः ? ॥ ३४९४ ॥

तस्मादन्येषु तीर्थेषु दशाकुशलहानितः ।
 लेशतोऽभ्युदयप्राप्तिर्षद्यप्यस्ति लघीयसी ॥ ३४९५ ॥
 अपवर्गस्य तु प्राप्तिर्न मनागपि विद्यते ।
 सत्त्वदृष्टिनिविष्टत्वात् क्लेशमूलानपोद्धृतेः ॥ ३४९६ ॥
 दश कर्मपथाः प्रोक्ताः शुभा ये तामिना पुनः ।
 सम्यग्दृष्ट्युपगूढास्ते बलवन्तो भवन्त्यलम् ॥ ३४९७ ॥
 सत्त्वदृष्ट्युपगूढास्तु विपर्यासानुपङ्गतः ।
 अविशुद्धास्ततः शुद्ध फलं तेभ्यो न जायते ॥ ३४९८ ॥
 तदेवं धर्मतत्त्वस्य देशके मुनिसत्तमे ।
 अपश्यत् स्वयं धर्ममिति कः स्वस्यघोर्वदेत् ॥ ३४९९ ॥

तस्मादित्यादिनोपसहरति । दशाकुशलहानित इति । प्राणातिपातादचा-
 दानकामनिध्याचारमृगावादैर्धुन्यपारुण्यासम्मिन्नप्रलापामिव्यापादमिप्यादृष्टयो दशा-
 कुल्य । यद्वा—परेषामपरिश्रणमदानमपरिचरणमसत्यमप्रियवचनमहितमस्वाध्याय
 अश्रद्धा अदया^१ सृष्टा चेति दशाकुशलानि पठ्यन्ते । तद्विपर्ययात् कुशलानि
 दस्य । तेषामकुशलाना हानि = ततो विरति, दशकुशलानुष्ठानमिति यावत् ।
 लघीयसीति । विपर्यासपूर्वकत्वात् तस्या शिष्यत्वं अशात् । क्लेशमूल सत्त्व-
 दृष्टिरेव ॥ ३४९५-३४९६ ॥

अभ्युदयहेतुत्वेनापि भगवद्ब्रह्मण्यं विशेषं दर्शयति—दशेत्यादि ।
 बलवन्त इति स्थितोदात्तत्वात् ॥ ३४९७ ॥

इतरेऽपि कस्माद् बलवन्तो न भवन्ति । इत्याह—सचरेत्यादि ।
 [G 907] परिशुद्धादेव हि कारणात् परिशुद्ध फलं जायते, नाविशुद्धात् ।
 मुनिमत्तम इति । मुनोनाम् = बाह्यशैल्याशैल्याणा मध्ये सत्तम शोभनतम^२
 मुनिसत्तम ॥ ३४९८-९९ ॥

१ शिष्यत्वात्—पा०, शा० । २ कर्मपथा—पा० ।

३ न अदया—दे० । ४-६ वचनविशेष—पा०, शा० ।

५, धामल—पा०, शा० ।

स्यान्मत यो ध्व्यतीतोऽध्वा स शून्यस्तव दक्षिणा' । १ ।

॥ कालत्वात् तद्यथा कालो वर्तमान प्रतीयते ? ॥ ३५०५ ॥

सन्दिग्धव्यतिरेकित्वाद् युक्तमेतन्न साधनम् । ॥

१ वर्तमानश्च कालोऽय तेन शून्यो न निश्चित ॥ ३५०६ ॥

हेतुसामग्र्यभावाच्च भूतो नाम न सम्प्रति ।

॥ रामादिवदतीते तु काले केन न सम्भवेत् ॥ ३५०७ ॥

प्रज्ञादीना च धर्मित्व कृत्या लिङ्गमुदीरितम् ।

१ 'न नाम' दृश्यते लिङ्ग न च सत्ता प्रसाध्यते' ॥ ३५०८ ॥

[G 908] स्यान्मतमित्यादिना परोपन्यस्त साधनमाशङ्कते । प्रयोग—
योऽयमतीत काल स सर्वज्ञशून्य, कालत्वात्, सामप्रतकालवत् । तत्र साध्य
विपर्यये बाधकप्रमाणानुपदर्शनात् सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमित्यतोऽनैकान्तिकता हेतो ।
दृष्टान्तोऽपि सन्दिग्धधर्मत्वादिसिद्ध ॥ ३५०५ ३५०६ ॥

'भवतु वा दृष्टान्तस्य सिद्धि, तथापि' न दृष्टमात्रेणैष्टसिद्धिर्युक्तेति दर्शय-
न्नाह—हेत्वित्यादि । क पुनरत्र प्रतिबन्धो य इदानीं नास्ति सोऽतीतेऽपि
काले नामुदिति । न हि राममरतादय इदानीं न सन्तीत्यतीतेऽपि ते' काले
नाभूवन्निति शक्यमनुमातुम् । अतो रामादिभिरनैकान्त्यादनैकान्तिकता
हेतो ॥ ३५०७ ॥

१ यच्चोक्तम्—'दृष्टो न चैकदेशोऽपि लिङ्ग वा' (तत्त्व० ३१८५)
इत्यत्राह—प्रज्ञादीनामित्यादि । 'ये चासमानजातीय' इत्यादिना प्रज्ञादीना
धर्मित्व विधाय लिङ्गमुदीरितम्, अतो लिङ्ग न्यस्तीत्येतदसिद्धम् । नापि सत्ता
साध्यते, किं तर्हि ? प्रज्ञादीनामत्यन्तोत्कर्षाक्यो धर्म, तदेव च सर्वज्ञत्वम्, अत
सत्तासाधनेऽपि ये दोषास्तेऽप्यत्र नावतरन्त्येव ॥ ३५०८ ॥

१ १ सर्वदक्षिणा—पा०, गा० । २-२ तत्राम—गा० ।

३ प्रमिष्यते—पा० ।

४ तथापि—पा०, गा० ।

५ पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

आगमेन च^१ सर्वज्ञो नास्माभिः प्रतिपाद्यते । ।

११ लिङ्गे^२ सति हि पूर्वोक्ते को नामागमतो वदेत् ॥ ३५०९ ॥

सुगतस्य सार्वश्ये श्रुतेरपि प्रामाण्यम् . . .

१२ किन्तु वेदप्रमाणत्वं यदि युष्माभिरिष्यते ।

तत् किं भगवतो मूढः सर्वज्ञत्वं न गम्यते ॥ ३५१० ॥

१३ निमित्तनाम्नि सर्वज्ञो भगवान् मुनिसत्तमः ।

शास्त्रान्तरे हि विस्पष्टं पठ्यते ब्राह्मणैर्बुधैः ॥ ३५११ ॥

१४ योऽसौ पङ्क्तमात्मानमवदातद्विपात्मकम् ।

स्वप्ने प्रदर्श्य सञ्जातो बोधिसत्त्वो गुणोदधिः ॥ ३५१२ ॥

विघुष्टशब्दः सर्वज्ञः कृपात्मा स भविष्यति ।

प्राप्तामृतपदः शुद्धः सर्वलोकपितेति^३ च ॥ ३५१३ ॥

“न चागमविधिः कश्चित्” (तत्त्व० ३१८६) इत्यादावाह—आगमेन त्वित्यादि । न हि वस्तुबलप्रवृत्तानुमानसम्भवे सति कश्चिदिच्छामात्रानुविपायिनो वचनाद् वस्तुसिद्धिमन्विच्छेत् । अतो न वयमागमात् सर्वज्ञं साधयामः, किं तर्हि ! अनुमानात् । तच्च पूर्वोक्तमेव ॥ ३५०९ ॥

[G 909] न चाप्येत सिद्धम्—“न चागमविधिः कश्चित्त्वित्य. सर्वज्ञ-बोधने अस्ति” (तत्त्व० ३१८६) इति^४ दर्शयन्नाह—किन्त्वित्यादि । तथा हि—निमित्तं नाम शास्त्रान्तरमस्ति, तत्र स्पुष्टतरमयमेव भगवान् शाक्यमुनिः सर्वज्ञं पठ्यते, तत्किमिति मूढैर्बुधैः प्रमाणयद्विरपि भगद्विरसौ भवतिक्षिप्यते ॥ ३५१०-३५११ ॥

कथमसौ तत्र पठ्यते ? इत्यादर्शयन्नाह—योऽस्माकित्यादि । विघुष्टशब्द इति सकलजगत्प्रख्यातकीर्तिः । प्राप्तामृतपद इति प्राप्तसत्त्वासनारोपकेशोप-शमलक्षणनिर्वाणपद इत्यर्थः । शुद्ध इति अनाश्रवधातुमयः । एतावता भगवतोऽ-ज्ञानप्रहाणलक्षणा स्वार्थसम्पत् परिदीपिना । परार्थसम्पत् दीपयन्नाह—सर्वलोक-

१. तु—पा०, गा० ।

२. हेतु—पा०, गा० ।

३. पितृपि—पा०, गा० ।

४-५. इति—पा०, इति इति—गा० ।

अथ शास्त्रान्तरं नेदं वेदान्तगतमिष्यते ? ।

। तदत्र न निमित्तं वो द्वेषं मुक्त्वाऽवधार्यते ॥ ३५१४ ॥

स्वरादयश्च ते धर्माः प्रसिद्धाः श्रुतिभाविन ।

कर्तुमत्रापि शक्यास्ते नरेच्छामात्रसम्भवात् ॥ ३५१५ ॥

ननु नैव 'परो' नित्यं शक्यो लब्धुमिहागमः ।

नित्यश्चेदर्थवादत्व तत्परे स्यादनित्यता ॥ ३५१६ ॥

आगमस्य हि^१ नित्यत्वे सिद्धे^२ तत्कल्पना^३ वृथा ।

यतस्त प्रतिपत्स्यन्ते धर्ममेव ततो नरा ॥ ३५१७ ॥

न खल्वस्मिन् प्रसिद्धेऽपि वेदे नित्यत्वमस्ति यत् ।

प्रयज्ञानन्तरज्ञानक्रमिज्ञानादि तत्फलम् ॥ ३५१८ ॥

पितेति । पिता = शास्ता । सर्वस्य जगतो ज्ञानत्रयस्रुगतिप्रतिष्ठापनात् ॥

३५१२-३५१३ ॥

अथेत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । इदमिति निमित्ताख्यं शास्त्रान्तरम् ।

तदत्रेत्यादिना प्रतिविधत्ते ॥ ३५१४-३५१५ ॥

नन्दित्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । [G 910] एवम्पर इति सर्वज्ञ-

प्रतिपादनपर । कथं न शक्यो लब्धुम् ? इत्याह—नित्यश्चेत्यादि । यद्यसौ सर्वज्ञ-

प्रतिपादनपर आगमो नित्यं स्यात्, तदा नियमेनार्थवादत्वम् = अन्यार्थत्वमस्य

द्रष्टव्यम् । अर्थार्थवादत्व तस्य नेष्यते, तदा नियगादनित्यत्वमस्याप्येते ॥ ३५१६ ॥

कस्मात् पुनर्नित्यत्वे सत्यर्थवादत्वमापद्यते ? इत्याह—आगमस्य हीत्यादि^४ ।

तत्कल्पनेति सर्वज्ञकल्पना । किमिति वृथा ? इत्याह—यत् इत्यादि । तत्

इति नित्यादागमात् ॥ ३५१७ ॥

न खल्वित्यादिना प्रतिविधत्ते । यद्यप्ययमूगादिवेदे स्वरूपोऽतिप्रसिद्धः,

तथाप्यस्य नित्यत्वमसिद्धम् । कथम् ? इत्याह—यदिति यस्मादर्थे । यत्परतन्त्र-

ज्ञानं क्रमज्ञानफलं वा तदनित्यम्, यथा घटादि । तथा च वेदे इति स्वभावदेहे ।

१-१ नैतत्परो—पा० ।

२ च—पा०, गा० ।

३-१. गित्कथना—पा० ।

४ चेत्यादि—पा०, गा० ।

किन्वेतस्य प्रसिद्धस्य प्रामाण्योपगमे सति ।

- शाखान्तरेऽपि वेदत्वात् प्रामाण्यं ते प्रसज्यते ॥ ३५१९ ॥
 ज्ञापनीयमवेदत्वं यद्वा युक्त्या ध्रुवं त्वया ।
 • अन्यथाश्रुत्यनुवृत्तत्वं सन्दिग्धं तस्य ते भवेत् ॥ ३५२० ॥
 नित्यत्वं चास्तु वेदस्य तत्परत्वं च तन्न तु ।
 तत्परं स्यादनित्यत्वं कस्मान्नाशयर्थसङ्गतेः ॥ ३५२१ ॥
 यद्येवम्, आज्यनीवारचामीकरजटादयः ।
 अनित्याः कथमुच्यन्ते तेन नित्यात्मना सता ॥ ३५२२ ॥
 जातिस्तत्रापि नित्या चेन्ननु साऽपि निराकृता ।
 तन्मात्रवचने वाचो न चाज्यादौ मतिर्भवेत् ॥ ३५२३ ॥

अस्य च श्रुतिपरीक्षायामसिद्धतादि विस्तरेण निरस्तमिति नात्रमिधीयते ।
 एतस्येति वेदस्य ॥ ३५१८-३५१९ ॥

शाखान्तरस्य वेदत्वमसिद्धमिति चेद् ? आह—ज्ञापनीयमित्यादि ।
 अन्यथेति । यद्यवेदत्वमस्य न आप्यते, तदा यत् त्वया श्रुतो = वेदे, अनुकृत्यं
 तस्य सर्वज्ञस्योक्तम्, तत् सन्दिग्धासिद्धं भवेत् ॥ ३५२० ॥

यचोक्तम्—“तत्परं स्यादनित्यता” (तत्त्व० ३५१६) इत्यत्राह—नित्यत्वं
 चास्तित्वव्यादि । [G 911] कस्मादिति पृष्टं सन् पर आह—नाशयर्थ-
 सङ्गतेरिति । नाशिनार्थेन सङ्गते सम्बन्धात् वारणादनिश्चयत्वं प्राप्नोति ॥ ३५२१ ॥

यद्येवमित्यादिना नैकान्तिवृत्तमुद्गाहयति । आज्यम् = घृतम् । नीवार =
 मीहिबिण्ण । चामीकरजट = अग्नि । तेनेति वेदेन ॥ ३५२२ ॥

जातिरित्यादिना परस्योचरमाह्वते । तत्राज्यादौ जातिरिति, सा शब्दवाच्या,
 तेनातिपसङ्गो न भविष्यतीति ? तदेकदस्यम्बु, सामान्यपरीक्षायां जातेर्विस्तरेण
 निराकृतत्वात् । भवतु वा जाति, तथाप्याज्यादिशब्दात्जातिमात्रमिषायिनो
 व्यक्तौ मत्स्यो न प्राप्नोति, तत्रश्च व्यक्तिसाध्यार्थवियार्थिनो जात्यभिधानमनर्थकमेव
 स्यात् । नान्तरीयकृतया व्यक्तिः प्रतीयत इति चेत् ? न, प्रतीतिविषयकत्वात् ।
 न हि शब्दादगन्तर जातौ प्रथमतःमुपजायते मतिः, पश्चात्तान्तरीयकृतया व्यक्ति-

- तस्यापि यत्ने वाचो नित्यता किं न ह्यीयते ।
 ॥ सर्वज्ञेऽप्याकृतिर्वास्तु' तेन तत्परनित्यता ॥ ३५२४ ॥
 यदा' च वेदवाक्यानां स्वातन्त्र्येणार्थनिश्चयः । ७११;
 ॥ वेदात् स्वतः परस्माच्च मोहादिविवशात्मनः ॥ ३५२५ ॥
 तेनाग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुते । ॥
 ॥ जित सर्वज्ञ इत्येव नार्थं इत्यत्र का प्रमा ॥ ३५२६ ॥

प्रतीति, किं तर्हि : अन्यवचनेनेनैवार्थत्रियाकारिपदार्थाध्यवसायो लोके शब्दा-
 दिति । यदि च जातिमेव शब्दोऽभिदधीत, न व्यक्तिम्, तदा बलीवर्ददोहचो-
 दनावदसम्बन्धाभिधायित्वमवगम्य प्रेक्षावान्मैव व्यक्ती शब्दात् प्रवर्तते । अथ मा भूदेव
 दोषमसङ्ग इति 'तस्याभिव्यक्तिरूपस्याभिधानमङ्गीक्रियते, तदा नित्यताहानि-
 बंदस्य कथं न प्रसज्यते ।

किञ्च—भरतु नाम मुग्यतो ज्ञात्यभिधान शब्दानां नान्तरीयक तद्वचनस्य-
 मिधानम्, तथापि सर्वस्य परस्याप्यागमस्य' निश्चिता न विरोधिनीति दर्शयति—
 सर्वज्ञेऽपीत्यादि । एकस्मिन्नपि हि सर्वज्ञेऽवस्थामेव परिकल्पितानात्वेन जातिशब्द-
 वाच्यत्वमुपपद्यते, किं पुनरपरिमितानादिसर्वज्ञपरम्परासु ॥ ३५२३-३५२४ ॥

[G 912] किञ्च—यदि नाम निमित्ताख्य शास्त्रान्तरं वेदत्वेन नाङ्गी-
 क्रियते भवद्भि, तथापि श्रुत्यनुक्तत्वं सन्दिग्धं भरतयनेनेवेति दर्शयन्नाह—यदा '
 चेत्यादि । वेदवाक्यानां हि निरूपयतया स्वातन्त्र्ये सति न ततो वेदार्थनिश्चयो जायते,
 न ह्ययं वेद—'अयं ममार्थो नान्य' इत्येव विरीति । नापि प्रतिपत्तु स्वतः =
 आत्मन' परस्माद्वा व्याख्यातुर्थनिश्चयो भवति, सर्वेषामेव भवन्मत्या मोहादि-
 मिर्विच्छुक्त्वात् । तेनाग्निहोत्रादिवाक्याद् भगवान् सर्वज्ञ इत्ययमप्यर्थं सम्भाव्यत
 एव । का प्रमेति नैव काचित् ॥ ३५२५-३५२६ ॥

१ सर्वज्ञेऽप्याकृतिः—३० पुस्तक पाठा ।

२. तदा—पा०, गा० ।

३. तत्परि व्यक्तिः—गा० ।

५ तदा—पा०, गा० ।

४ शरत्वा—गा० ।

६ रवात्मन—पा०, गा० ।

स्वर्गापियर्गमात्रस्य विस्पष्टमुपदेशतः ।

प्रधानार्थपरिज्ञानात् सर्वज्ञ इति गम्यते ॥ ३५२७ ॥

समुद्रसिकतासङ्घघावित्तानं फोपयुज्यते ।

तस्यास्माकमतोज्ञ्यार्थज्ञानसंवेदनेन किम् ! ॥ ३५२८ ॥

गौणत्वेनैव वक्तव्यः सोऽपि मन्त्रार्थवादवित् ।

इत्यर्थं नियमः सिध्येत् सर्वज्ञे तु निराकृते ॥ ३५२९ ॥

पूर्वोक्तवाधकायोगे साधिते तु सविस्तरम् ।

सन्दिग्धो गौणनियमो मुर्यार्थस्यापि सम्भवात् ॥ ३५३० ॥

धर्मादिगोचरज्ञानमात्राप्रतिधत्ता यदि ।

सफला वप्यन्ते ध्यवतं तदा बुद्धैर्जितं जगत् ॥ ३५३१ ॥

यस्मादन्युदये मोक्षे सहैतः साधिते' पुरः ।

ज्ञानमप्रतिघं तेषामावैगिः मतिस्फुटम् ॥ ३५३२ ॥

यथात्मन्येव विज्ञानं ध्याताभ्यासप्रवर्तितम् ।
 तस्याप्यप्रतिघातित्वं तेषां पूर्वं प्रसाधितम् ॥ ३५३३ ॥
 एतदेव हि तज्ज्ञानं यद् विशुद्धात्मदर्शनम् ।
 आगन्तुकमलोपेतचित्तमात्रत्ववेदनात् ॥ ३५३४ ॥
 अवेद्यवेदकाकारा बुद्धिः पूर्वं प्रसाधिता ।
 द्वयोपह्ववशून्या च सा सम्बुद्धेः प्रकाशिता ॥ ३५३५ ॥
 संसारानुचितज्ञानास्तेन सिद्धा महाधिपः ।
 यदाधिपत्यभाविन्यो भासन्तेऽद्यापि देशनाः ॥ ३५३६ ॥
 प्रकृत्या भास्वरे चित्ते द्वयाकारकलङ्किते ।
 द्वयाकारविमूढात्मा कः कुर्यादन्यथामतिः ॥ ३५३७ ॥

यद्योक्तम्—“यद्वाऽऽत्मन्येव विज्ञानम्” (तत्त्व० ३२०४) इति,
 तत्रापि भगवत्येव तथाविज्ञानसम्भवात् किञ्चिदनिष्टभाषादितमित्यादर्शयन्नाह—
 यच्चात्मन्येवेत्यादि । तस्यापीति आत्मज्ञानस्य । तेषामिति बुद्धानां
 भगवताम् । पूर्वमिति “यावद् यावद्गुणौघोऽस्याम्” (तत्त्व० ३४३३)
 इत्यादिना ॥ ३५३३ ॥

ननु च तत्रात्मज्ञानं स्ववेदनात्मकं वर्णितम्, न त्वन्तर्व्यापारपुरुषज्ञानम्,
 तत् कथं सिद्धसाध्यता भवति ? इत्याह—एतदेव हीत्यादि ॥ ३५३४ ॥

चित्तमात्रवेदनमेव कथं सिद्धमिति चेद् ? आह—अवेद्येत्यादि । पूर्वमिति
 बाहिरर्थपरीक्षायाम् । संसारानुचितमनुकूलं ज्ञानं तेषां ते तथोक्ताः ॥
 ३५३५-३५३६ ॥

काः पुनस्तास्तदाधिपत्यभाविन्यो देशना ध्रूयन्ते ? इत्याह—प्रकृत्या
 म्प्रसर इत्यादि श्लोकद्वयम् ।

१. • इत्यथामतिम्—पा०, गा० ।

२. स्ववेदात्मर्ष—पा० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

- ॥ द्वयनैरात्म्यबोधे च रज्यादिसङ्कल्पभाविनः ।
 रागद्वेषादयो बोधा. सक्षीयन्तेऽप्रयत्नतः ॥ ३५३८ ॥
- ॥ इदं तत् परमं तत्त्व तत्त्ववादी जगद् यत् ।
 सर्वसम्पत्पदं चैव केशवादेरगोचर. ॥ ३५३९ ॥
- । जायते हि स्थिरात्माऽन्यः शुद्धस्फटिकसन्निभः ।
 स च तेषां विपर्यासो नित्यात्मप्रतिषेधनात् ॥ ३५४० ॥
 आत्मग्राहि च विज्ञानमात्मनो यवि जायते ।
 ततः सर्वात्मविज्ञानं युगपत् सम्प्रसज्यते ॥ ३५४१ ॥
 अथ तस्मान्न जायेत नित्यं बान्धुपगम्यते ।
 तदा तद्विषयं न स्यात् पुरुषान्तरचित्तवत् ॥ ३५४२ ॥
 ग्राह्यलक्षणवैधुर्याद् विस्मरेण च साधितात् ।

[G 914] द्वयाकाराविमूढात्मेति प्रहीणब्राह्मणमाहकामिनिवेश । द्वय-
 नैरात्म्यबोधे इति पुद्गलधर्मनैरात्म्यबोधे । यद्वा—द्वयम् = मास्य ग्राहक
 च, तस्य नैरात्म्यम् = नैस्वभाव्यमिति विग्रहः । केशवादेरगोचर इति ।
 केशव = हरिः । आदिशब्देनेधरादिपरिमद् ॥ ३५३७-३५३९ ॥

अथ केशवादेरपि विशुद्धमात्मदर्शनं कस्मान्नेष्यते ? इत्याह—जायते
 हीत्यादि । अन्यैरिति केशवादिभिः । आत्मपरीक्षायामात्मनो निरस्तत्वात्
 तद्विषयं ज्ञानं विपर्यस्तत्वादविशुद्धम् । किञ्च—यदेतन्नित्यात्मविषयं तेषां ज्ञानमुप-
 यन्ति, तत् किं तत्र आत्मनो जायते, बाहोस्त्विन्न—इति पक्षद्वयम् । तत्र प्रथमे
 पक्षे युगपदशेषं तद्विषयं ज्ञानमविकल्पाकारणतया जायते । अथ द्वितीयं पक्षं,
 तत्रापि तन्नित्यं वा स्यात् ? अनित्यं वा ? उभयत्रापि तेनात्मना तन्मानुकार्यत्वा-
 दन्यचिच्छेत् तद्विषयं न प्राप्नोति ॥ ३५४०-३५४२ ॥

यच्चोक्तम्—“एतदेव हि तज्ज्ञानं यद्विशुद्धात्मदर्शनम्” (तत्त्व० ३२०६)
 इति, तत्राह—ग्राह्येत्यादि । [G 915] यदि तावदात्मा बटुत्सोऽम्बुपगम्यते,
 तदा तद्विषयं ज्ञानमविशुद्धमेव, प्रकृत्या सर्वज्ञानानां मास्यग्राहकवैधुर्यस्य बहिरर्थ-

नंतदेव हि तज्ज्ञानं यद् विशुद्धात्मदर्शनम् ॥ ३५४३ ॥

अथापि ज्ञानरूपत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते ।

दृश्यदर्शनानात्वाभावाच्चैवमपि ग्रहः ॥ ३५४४ ॥

स्वप्नप्रकाशरूपत्वं तज्ज्ञानस्येष्यते यदि ।

स्वसंवित्तिस्तदा प्राप्ता प्रत्यक्षा च मतिर्भवेत् ॥ ३५४५ ॥

ब्रह्मादीनां वेददेहत्वमसङ्गतम्

ब्रह्मादीनां च वेदेन सम्बन्धो नास्ति कश्चन ।

भेदान्नित्यतयाऽपेक्षाद्ययोगाच्च तदन्यत्रत् ॥ ३५४६ ॥

ततश्च वेददेहत्वं ब्रह्मादीनामसङ्गतम् ।

सर्वज्ञानमयत्वं च वेदस्यार्थाविनिश्चयात् ॥ ३५४७ ॥

स्वातन्त्र्येण च सम्युद्धः सर्वत्र उपपादितः ।

न पुनर्वेददेहत्वाद् ब्रह्मादिरिथ कल्प्यते ॥ ३५४८ ॥

परीक्षायां प्रसाधितत्वात् । अथ चिद्रूप आत्मेति पक्षः; तत्रापि दृश्यदर्शनमोरभेदाद्
प्रायःसाहक्यभावानुपपत्तेस्तद्विषयं ज्ञानमिति न स्यात्, भेदे हि विषयविषयिणो-
र्विषयविषयिभावः स्यात् । अथ प्रदीपवत् प्रकाशतयाऽऽत्मविषयत्वमस्याभ्युपगम्यते,
तदा स्वसंविचेरनभिमततयाः प्रसङ्गः स्यात्, ज्ञानस्य चाप्रत्यक्षत्वमिष्टं व्याहन्येत ।
तद् दर्शयति—प्रत्यक्षा च मतिर्भवेदिति ॥ ३५४३-३५४५ ॥

यदुक्तम्—“अथापि वेददेहत्वाद्” (तत्त्व० ३२०७) इत्यादि,
तत्राह—ब्रह्मादीनां चेत्यादि । सम्बन्धे सति ब्रह्मादीनां वेददेहत्वं भवेत्,
न च वेदेन सादृ ब्रह्मादेः सम्बन्धोऽस्ति । तथा हि—तादात्म्यतदुत्पत्तिरक्षणी
द्विविध एव सम्बन्धो भावानामिति प्रतिपादितम्, तत्र भेदाभ्युपगमाच्च तादा-
त्म्यसम्बन्धः । नापि तदुत्पत्तिः; द्वयोरपि निरन्तरानुपकार्यतया परस्परमपेक्षाया
अभावात् । सर्वज्ञानमयत्वं च वेदस्येति । असङ्गतमिति प्रकृतेन सम्बन्धः ।
कस्मात् ? अर्थानिश्चयात् । विनिश्चिते अर्थे वेदस्य सर्वज्ञानमयत्वं कल्पयितुं
युक्तम्, स च सम्बन्धतया न सम्भवतीत्याद्येदितमेतत् । न च भवद्भिरिवास्माभि-

पञ्चगत्यात्मसंसारबहिर्भावात् मर्त्यता ।

'बुद्धानामिष्यतेऽस्माभिर्निर्माणं' तु तथा मतम् ॥ ३५४९ ॥

अकनिष्ठे पुरे रम्ये शुद्धावासविवर्जिते ।

'बुद्धधन्ते तत्र सम्बुद्धा निर्मितस्त्विह बुध्यते ॥ ३५५० ॥

स्वातन्त्र्येण तु मर्त्यत्वं त्वया निश्चीयते कथम् ।

'परकीयागमद्वारान्न तस्यैवमवस्थिते ॥ ३५५१ ॥

न च तत्स्पर्धयाऽस्माभिस्ते सर्वज्ञा इतीष्यते ।

आकाशकुसुमंः को हि स्पर्धा सत्येषु कल्पयेत् ॥ ३५५२ ॥

वेदद्वारेण सर्वज्ञोऽभ्युपगम्यते, किं तर्हि ? स्वयमुज्ज्वलत्वात् स्वयमेव भगवान् सर्वज्ञ इति प्रतिपादितमेतत् ॥ ३५४६-३५४८ ॥

यत्चोक्तम्—“हं च बुद्धादयो मर्त्या” (तत्त्व० ३२०८) इति, तत्र मर्त्यत्वं भगवतोऽसिद्धम्—इति दर्शयन्नाह—पञ्चेत्यादि । [G 916] नरक-मेततिर्यग्देवमनुष्यमेदेन पञ्चगत्यात्मकं संसारं, तद्बहिर्भावात् बुद्धा भगवन्त इत्यसिद्धं मर्त्यत्वगोषाम् । कथं तर्हि शुद्धोदनादिदुरोत्पत्तिरेषा श्रूयते ! इत्याह—निर्माणं तु तथा मतमिति ॥ ३५४९ ॥

एतदेवागमेन सस्पन्दयन्नाह—अकनिष्ठ इत्यादि । अकनिष्ठा नाम देवा २, तेषामेकदेशे शुद्धायासकायिका नाम देवा ३, अत्र हि भार्या एव शुद्धा आवासन्ति । तेषामुपरि माहेश्वरमयनं नाम स्थानम्, तत्र चरमभक्तिका एव दशमूमिप्रतिष्ठिता बोधिसत्त्वा उत्पद्यन्ते । इह तु तदापिपत्येन तथा निर्माण-मुपलभ्यत इत्यागमः ॥ ३५५० ॥

नास्माकमिद् सिद्धमिति चेद् ? आह—स्वातन्त्र्येणेत्यादि । यदि हि स्वातन्त्र्येण मर्त्यत्वं भवतोपादीयते, तदा सन्दिग्धासिद्धता । न हि भगवतो मर्त्यत्वं प्रसाधकं किञ्चिद् भवत प्रमाणमस्ति, येन स्वातन्त्र्येण मर्त्यत्वं सिद्धं भवेत् । तस्मान्

१-१ तत्त्व०—पा०, गा० ।

२. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३. देवा—गा० ।

सर्वशक्तिवियोगेन नीरूपत्व हि साधितम् ।
 नित्याना तेन नो सन्ति परेष्टास्त्र्यम्बकादय ॥ ३५५३ ॥
 किञ्च—तेषा चिन्मयस्त ज्ञानमात्मादिदर्शनात् ।
 बुद्धाना त्वचिपर्यस्त विस्तरेणोपपादितम् ॥ ३५५४ ॥
 तत्स्पर्धा क्रियते तैस्तु न दूरान्तरभावत ।
 को हितैमिरिकै स्पर्धा कुर्यात् स्वस्वेषु नरे ॥ ३५५५ ॥
 गुणकर्मेश्वरादीना वेदाना चापहस्तिता ।
 नित्यतास्तश्च नास्माभिर्नित्य आगम इष्यते ॥ ३५५६ ॥
 उपमानेन सर्वज्ञसत्तासिद्धिर्न चेज्यते ।
 तस्याप्रमाणताप्रोक्ते सत्तासिद्धिस्ततो न च ॥ ३५५७ ॥

परकीयागमद्वारेण त्वया मर्त्यत्व वक्तव्यम्, स च परस्यागम एवम् = यथोक्त-
 रूप स्थित इत्यसिद्धमेवा मर्त्यत्वम् ॥ ३५५१-३५५२ ॥

क्रयमाकाशकुसुमप्रत्यत्वमेवा सिद्धम् इत्याह—सर्वशक्तिवियोगेनेत्यादि ।
 परेण हि शङ्करादयो नित्यत्वेनेष्टा । नित्याना च क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रिया
 विरोधात् सर्वसामर्थ्यरहितत्व प्रसाधितम् । सर्वसामर्थ्यविरहलक्षण चासत्त्वमिति
 परेष्टास्त्र्यम्बकादयो नित्या न सन्त्येव—इत्याकाशकुसुमप्रत्यत्वमेवा सिद्धमेव ।
 त्र्यम्बक = शङ्कर ॥ ३५५३ ॥

किञ्च—सन्तु नाम त्र्यम्बकादय, तथाप्यतिनिकृष्टतया तेषाम्, न भगवत्
 वै सह स्पर्धा क्रियतेऽस्माभिरित्यादर्शयन्वाह—किञ्चेत्यादि । [G 917]
 सुषोपम् ॥ ३५५४-३५५५ ॥

यथोक्तम्—“नित्येऽपि चागमे वेदे” (तत्त्व० ३२०९) इति, तत्राह—
 गुणकर्मैत्यादि । सर्ववस्तुव्यापिन क्षणभङ्गस्य प्रसाधनान्न कस्यचिन्नित्यमस्तीति
 सर्वमेतदसन्नतमुक्तम् ॥ ३५५६ ॥

यथोक्तम्—“सर्वज्ञसदृश” (तत्त्व० ३०१४) इत्यादि, तत्राह—
 उपमानेनेत्यादि । न ह्युपमानस्य प्रमाण्यमस्ति, येन तत्र सर्वज्ञसिद्धिमभिव्यञ्जेद्
 बौद्धः । सात्यपि वा प्रमाण्ये तस्य सत्तासिद्धावनुपयोग एव । तथा हि—

प्रसिद्धायां हि सत्तायां सादृश्यं गम्यते ततः ।
 साधनं प्रकृतं चेदं सत्तायाः सर्ववेदिनः ॥ ३५५८ ॥
 तन्नोपमानतः सिद्धिः प्रतिषेधोऽफलः कृतः ।
 नरा दृष्टास्त्वसर्वज्ञाः सर्वे चेद् भवता ततः ॥ ३५५९ ॥
 तत्रैव सर्ववित्ता स्याद् दूरव्यवहितेषणात् ।
 अन्यसन्तानसम्बद्धज्ञानशक्तेश्च दृष्टितः ॥ ३५६० ॥
 पुरःस्थितेऽपि पुंसि स्यात् कथं तत्र विनिश्चयः ।
 नायं सर्वज्ञ इत्येवम्भावेऽतीन्द्रियविद् भवात् ॥ ३५६१ ॥
 आत्मासर्वज्ञतादृष्टी शेषासर्वज्ञनिश्चये ।

प्रसिद्धे परिणि गवादी गवयादिसामर्थ्यमात्रं तेन साध्यते । न च सर्वज्ञो धर्मा
 प्रसिद्धः; तस्यैव भवन्मतेन साध्यत्वात् । तेन भवन्मत्या सर्वज्ञसत्तायां साध्यत्वेन
 प्रस्तुतायामुपमानस्य प्रसङ्गाभावात् तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः; माप्यभावात् । प्रसिद्धपूर्व-
 कत्वात् प्रतिषेधस्येति भावः ।

“नरान् दृष्ट्वा त्सर्वज्ञान्” (तत्त्व० ३२१५) इत्यादावाह—नरा दृष्टा-
 स्त्वसर्वज्ञा इत्यादि । यदि हि सर्व एव नरा दृष्टा भवता, तदा सर्वज्ञतिषेये
 स्ववचनव्यापातः । तथा हि—दूरव्यवहितेशेपनरदर्शनाभ्युपगमादन्यसन्तानसम्ब-
 न्धिज्ञानशक्तिनिश्चयाभ्युपगमाद्यात्मनि सर्वज्ञत्वं [G. 910] स्फुटतरमेवाभ्युपेतं
 स्यात्; देशकालस्वभावविभक्त्यर्थदर्शनाभ्युपगमात् । न प्रसर्वज्ञस्यैवं परिज्ञानं
 सम्भवेत् । तत्प्रतिषेधाय च साधनोपादानात् तदेष प्रतिषिध्यत इति स्ववचन-
 व्यापातः; यथा—माता मे वन्द्येति ॥ ३५५७-३५६० ॥

असिद्धता च हेतोरिति दर्शयन्नाह—पुरःस्थितेऽपीत्यादि । तथा हि—
 पुरोऽवस्थिते पुंसि शरीरमात्रदर्शनाज्जायं सर्वज्ञ इत्येवमसर्वविदा निश्चेऽप्यत्रयम्,
 किमुत देशकालव्यवस्थिते पुंसि । एवम्मान इति । नायं सर्वज्ञ इत्येवं निश्चयस्य ।
 अथ मा मूढसिद्धता हेतोरित्यात्मासर्वज्ञतया शेषासर्वज्ञनिश्चयोऽभ्युपगम्यते,
 तदातिप्रसङ्गादनैकान्तिरुक्तेत्यादर्शयन्नाह—आत्मासर्वज्ञता दृष्टानिन्यादि ।
 आत्मन्यसर्वज्ञताया दृष्टिरिति विमटः ।

अतिप्रसङ्गोऽजायतेः सर्वेषामपि^१ निश्चयात् ॥ ३५६२ ॥

वाघादृष्टेर्न चेत् सर्वधर्मनिश्चय इष्यते ।

वाघाशङ्का ननुक्तेऽपि वाघादृष्टेर्न मिद्यते ॥ ३५६३ ॥

स्वर्गापवर्गमार्गोक्तिरनवद्या^२ प्रसाधिता^३ ।

बुद्धानां तां जडात् कोऽप्यो व्यामोहादभिमन्यते ॥ ३५६४ ॥

दृष्टेऽप्यभ्युदयं चित्तदोषशान्ति परां तथा ।

ततश्चाप्नुवतां तेन परं व्यामोहनं कृतम् ॥ ३५६५ ॥

स्यादेतत्—सर्वधर्मसाधनं क्रियमाणं दृष्टेन प्रज्ञादिभेदेन बाध्यत इत्यतस्तस्य साधनं क्रियते^१, तत् त्वसर्वज्ञत्व साध्यमानं^२ केनचिद् बाध्यत इत्यतोऽतिप्रसङ्गो न भविष्यतीति^३ तदेतदसम्भङ्गः; यथैव दृष्टवाद्य साध्य हेतुर्न साधयति, तथा शङ्कानानवापमपीत्यतो वाघाशङ्का वाघादृष्टेर्न मिद्यते; तेतासर्वज्ञत्वसाधनमपि मा गृह्ण; आशङ्क्यमानवापत्वात् ॥ ३५६१-३७६३ ॥

यच्चोक्तम्—“उपदेशो हि बुद्धादेरन्यथाप्युपपद्यते” (तत्त्व० ३२२२) इत्याह—स्वर्गोत्यादि । अन्यथोपपन्नत्वमुपदेशस्यासिद्धत्वं । न हि स्वर्गापवर्गमार्गास्य निरवद्य उपदेशो व्यामोहात् सम्भवति । निरवद्यत्वं च भगवद्बचनस्य सर्वाभिपरीक्षामि प्रसाधितम् । जडादिति बुभारिस्तात् । स एव यदि परं मन्यत इत्यर्थः ॥ ३५६४ ॥

“शिष्यव्यामोहनार्थं वा” (तत्त्व० ३२२४) इत्यत्राह—दृष्टेऽपीत्यादि । [C 619] दृष्ट इति अस्मिन्नेव जन्मनि । अभ्युदयम् = नित्यारोग्यै-श्वर्यादिलक्षणम् । अथाप्नुवतामिति सम्बन्धः । दोषशान्ति चेति । रागाद्विदोषो-पशमम् । ततः = मन्त्रध्यानसमयाभ्युपदेशात् क्लृप्त्वाद् यथाविहितानुष्ठानाद्वाप्नुवतीं शिष्याणां परं व्यामोहनं कृतमित्यतिशयोक्तिरियम् । यदीदृशं व्यामोहं भवान् मन्येत, तदा भवानेव व्यामूढः स्यादव्यामोहमेव व्यामोहमिति गृह्ण ॥ ३५६५ ॥

१. सर्वधर्मनि—गा०, सर्वधर्मसाधनि—गा० ।

२-२. ०मार्गोक्तिं निरवद्या प्रसाधिताम्—गा०, गा० ।

३. न क्रियते—गा० । ४. न केनचिद्—गा० ।

वेदमूलं च नैवेदं बुद्धानामुपदेशनम् ।
 निष्कलङ्कं हि तत् प्रोक्तं सकलङ्कं श्रुतो पुनः ॥ ३५६६ ॥
 स्वार्थसंसिद्धये तेषामुपदेशो न तादृशः ।
 आरम्भः सकलस्त्वेष परार्थं कर्तुमीदृशः ॥ ३५६७ ॥
 तस्माज्जगद्धिताधानदीक्षिताः करुणात्मकाः ।
 अनिबन्धनबन्धुत्वादाहुः सर्वेषु तद् पदम् ॥ ३५६८ ॥
 ये हि लोभभयद्वेषमात्सर्यादिवशीकृताः ।
 प्रादेशिकी भवेत् तेषां देशना निःकृपात्मनाम् ॥ ३५६९ ॥
 करुणापरतन्त्रास्तु स्पष्टतत्त्वनिर्वाचिनः ।
 सर्वापवादनिःशङ्काश्चक्रुः सर्वत्र देशनाम् ॥ ३५७० ॥
 यथायथा च मीर्ष्यादिदोषदुष्टो भवेज्जनः ।
 तथातथैव नाथानां दया तेषु प्रवर्तते ॥ ३५७१ ॥
 नैवावाहबिबाहादिसम्बन्धो बाञ्छितो हि तैः ।
 उपकारस्तु कर्त्तव्यः साधुगीतमिदं ततः ॥ ३५७२ ॥
 “विद्याचरणसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

“यद्यसौ वेदमूलं स्यात्” (तत्त्व० ३२२५) इत्याह—वेदमूलं च नैवेदमिति । न हि निष्कलङ्कमुपदेशनं सकलङ्कमूलं युक्तम् ॥ ३५६६ ॥

“यतस्तु मूर्खशत्रेभ्यः” (तत्त्व० ३२२६) इत्याह—स्वार्थसंसिद्धये तेषामित्यादि । पदमिति । सर्वगुणसम्पत्तिद्वार्येणाम्युदयनि श्रेयसमार्गः पदमुच्यते ॥ ३५६७-६८ ॥

यैस्तु मन्वादिभिर्वेदादिभ्य एवोपदेशनं कृतम्, तेषामेव व्यामोहार्यं तद् सम्भाव्यत इति दर्शयति—ये हीत्यादि ॥ ३५६९ ॥

या पुनर्भगवतामाकुमारं देशना, सा तेषां माहात्म्यमेरोद्धवयतीति दर्शयति—करुणेत्यादि । [G 920] कृताया योपितो भर्तृपृहागमनम् = आवाहः ॥ ३५७०-३५७२ ॥

किं तद् गीतम् ! इत्याह—निघेत्यादि ॥ ३५७३ ॥

शुनि चैव इवपाके च पण्डिताः समदर्शिनः" ॥ ३५७३ ॥

(म० गी० ४. ३९)

श्राद्धणत्यादिजातिखण्डनम्

शतशाः प्रतिपिष्टायां जातो जातिमदश्च किम् ।

तदन्यातिशयासिद्धी विशिष्टा सा च किं मता ॥ ३५७४ ॥

वदित्वादिगुणाधाराः प्रक्षीणाशेषकल्पयाः ।

सर्वेऽप्यत्राविशेषेण तद्योगे च विजातयः ॥ ३५७५ ॥

भवेद्युर्मदि सिद्धयन्ति विशिष्टास्तत्समाश्रयाः ।

वैशिष्ट्यमन्यया नैव लुब्धकद्विजजातिवत् ॥ ३५७६ ॥

जातकर्मादिषो धे च प्रसिद्धास्ते तदन्यवत् ।

अपि च—मन्वेव 'मूर्खशूत्रेभ्यः' इत्यतिप्रकृतमुच्चैरसद्भूतजातिमद्रीकृतेन चेतसा ब्रुवता मूढतरमात्मन एव प्रकटितमिह विद्वज्जनसदसि महागौरव्यम् । तथा हि—कदाचिद् ब्राह्मणत्वान्त्र्यं सामान्यं नाम चम्वन्तरमस्तीत्येवमुपकल्पयन्तस्तत्रभवन्तो विप्रा गार्वावुदमुदहन्ति ! यत्रा जातकर्मादिभिः संमृत्तवभात्मन समीक्ष्य ! ब्राह्मणविरुद्धतां चालनो ब्राह्मणोर्भयवृत्तिमालम्ब्य ! तत्र प्रथमे पक्षे केवलमाकाशकृत्येद्यमण्डनमेतद् भवतामिति दर्शयति—शुतश इत्यादि ।

अपि च भवतु नाम सा ज्योतिः, तथापि तन्मृतमाश्रयस्य यदि वैशिष्ट्यप्रपञ्चयेत् तदा म्याद्भवता गर्वः, भावता क्विञ्चिदतिशयं पदयाम इत्यादर्शयति—तदन्वेष्यादि । तेभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽन्यन्तदन्यः = शूद्रादि, तस्मादतिशयः, तस्यासिद्धिरिति विप्रदः । तथा हि—शूद्रादिभ्यो न प्रज्ञामेषादिभिर्विष्णुमूर्त्तमांसशोणित्वादिभिर्धर्मविशेषामतिशयमुपलभ्यमाने, तन् क्रयमतिशयासिद्धौ सत्यां सा तदाधारव्यक्तिर्विशिष्यते, येन भवता ज्योतिःशब्देपोद्धनेनैवमभिधीयते—'वेदवादिभ्य एव तं पक्षच्छेयुर्धया मन्वादयः' इति । यदि तु ब्राह्मणजातिसमाश्रयेण भवन्तः प्रकृत्यैव वदित्वेतिवत्प्रकाशयकरत्यादिगुणाधारा प्रक्षीणाशेषकल्पिता भवेयुः, तदा भवेद् भवता वैशिष्ट्यम्, अन्यथा लुब्धकद्विजवर्चसमकारादिब्राह्मणस्यैव सत्यापि ब्राह्मणजातिधर्मो कर्मानव वैशिष्ट्यं सिद्धयेत् ॥ ३५७४-३५७६ ॥

[G. 921] द्वितीयेऽपि पक्षे दोषमाह—जातकर्मादय इत्यादि । तद-

आचाराः सांपृतास्ते^१ हि कृत्रिमेष्वपि भाविनः ॥ ३५७७ ॥

अतीतश्च महान् कालो योषितां चातिचापलम् ।

तद् भवत्यपि निश्चेतुं ब्राह्मणत्वं न शक्यते ॥ ३५७८ ॥

अतीन्द्रियपदार्यज्ञो न हि कश्चित् समस्ति वः ।

त्वदन्ययविशुद्धिं च नित्यो वेदोऽपि नोक्तवान् ॥ ३५७९ ॥

अतो मन्वादयोऽप्येषामविज्ञातद्विजातयः ।

नोपदेशं प्रयच्छेयुर्द्विजेभ्यस्तदनिश्चयात् ॥ ३५८० ॥

निर्युक्तिकत्वं वेदार्यं ज्ञापनाशक्तताऽऽत्मनि ।

न्ययदिति । कृत्रिमाभिमतब्राह्मणेष्विव । सांपृता इति । नामकरणदिवत् सांख्यब-
हारिकाः । तृतीयेऽपि क्लेशे न युक्तो मदः, न हि ब्राह्मणब्राह्मणीशरीराणां शूद्रादि-
शरीरतः शुक्रशोणितघञ्चुचिमयत्वेन कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्युक्तमेतत् ॥ ३५७७ ॥

अपि च—सन्दिग्धमेव भवतो ब्राह्मणपितृकृत्वमित्यतोऽपि न युक्तो मद-
इत्यादर्शयन्नाह—अतीतश्चेत्यादि । कालान्तरेण कदाचिद्ब्राह्मणगोत्रकोऽपि सन्
भवान् ब्राह्मणः संबुधः^२—इत्यपि सम्भाव्यते । सत्यपि ब्राह्मणपूर्वत्वे भवतो
मातृचारित्रदोषेण नारजातत्वमपि सम्भाव्यत एव । तथा हि—प्रायेण योषितो
मन्मयावुराक्षयलचेतसः स्वकुलव्रतसीमानमतिपत्यापि वर्त्तमानाः समुपलभ्यन्ते । न
चातीन्द्रियार्थदर्शी भवद्भिः कश्चिन्नरोऽभ्युपेयते, यतो निश्चयः स्यात् । नापि
वेदो निवेदयति भवतोऽन्ययशुद्धिम् ॥ ३५७८—३५७९ ॥

क्रिय—न केवलं भवतामात्मन्यपरिनिश्चितब्राह्मण्यानां जातिमदाक्लेशो न
युज्यते, अपि च—मन्वादीनामप्यविदितद्विजातीनां द्विजातिभ्य एवोपदेशो
मोहादिति दर्शयति—अत इत्यादि । अविज्ञाताः^३ = अविधिता द्विजातयो रेषां
ते तथोक्ताः । तदनिश्चयादिति तेषां द्विजातीनामनिश्चयात् ॥ ३५८० ॥

अपि च—मन्वादिभिरस्मभ्यमेवोपदेशं कृत्वमिति नैतद् भवतां महत्त्वकारणम्,
अपि तु परं^४ नदत्वमेव सूचयतीति दर्शयन्नाह—निर्युक्तिकत्वमित्यादि ।

१. संबुधा—वे० ।

। ३. अविधिता—वे० ।

२. संबुध—पा०, गा० ।

४. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

वेदाधीतिजडा विप्रा न परीक्षाक्षमा इति ॥ ३५८१ ॥
 कुतश्चिन्निश्चित शङ्के नून मन्वादिभिस्तत् ।
 विप्रेभ्य एव वेदादे कृत तंरूपदेशनम् ॥ ३५८२ ॥
 पुराण मानवो धर्मं साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।
 आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभि ॥ ३५८३ ॥
 मन्ये तेनैव वत्तेय जडेभ्यस्तैविभोषिका ।
 आज्ञासिद्धत्वमन्यत्र वाङ्मात्रात् किनु वा भवेत् ॥ ३५८४ ॥
 यं पुन स्वोक्तिषु स्पष्ट युक्तार्थत्वं विनिश्चितम् ।
 तत् प्रत्यायनसामर्थ्यमात्मनश्च महात्मभि ॥ ३५८५ ॥
 कुतोर्यमत्तमातङ्गमदग्लानिविधायिनम् ।
 एवमस्याखिलनासा सिंहनाद नदन्ति ते ॥ ३५८६ ॥

[G 922] वेदाधीतिजडा इति । वेदाधीत्या कृता जडा वेदाधीतिजडा ।
 वेदाध्ययनेन दूरीकृतवस्तुबोधशक्तय इति यावत् । कृतविदिति हेतो ॥
 ३५८१-३५८२ ॥

अत एव वेदादीनामयुक्तिकत्वमवेत्य मन्वादिभिराज्ञासिद्धत्वमात्मवचनेपूक्त-
 मिति' दर्शयति—पुराणमित्यादि । पुराण नाम शास्त्रम् । मानवो धर्म इति
 'मनुना विरचित । साङ्गो वेद इति सह व्याकरणादिभि षड्भिरङ्गैर्वर्तत इति
 साह । चिकित्सितमिति चिकित्साशास्त्रम् । तेनैवेति अरण्येन । निर्युक्तिकत्व
 मेषा पुराणादीना भवता च नादयमवधार्येति यावत् । अत्रैवोपपत्तिमाह—
 आज्ञासिद्धत्वमन्यत्रेत्यादि ॥ ३५८३-३५८४ ॥

बुद्धास्तु मगवन्तश्चतुर्वेदशरघसमन्वागततया नैवासिद्धत्वमात्मवचनेषु
 समादिशन्ति, अपि तु पर्षदि सिंहनाद सम्यगेव नदन्तीति दर्शयति—
 यैतित्यादि । कुतोर्य्या एव मत्तमातङ्गा, तेषा मदग्लानि विषातु शील यस्य
 सिंहनादस्य स तथोक्त । एयमिति वक्ष्यमाणम् ॥ ३५८५-३५८६ ॥

“तापाच्छेदाच्च निकपात् सुवर्णनिव पण्डितैः ।

परोक्ष्य भिक्षवो ग्राह्यं मद्ब्रह्मो न तु गौरवात्” ॥ ३५८७ ॥

ये च बाहितपापत्वाद् ब्राह्मणाः पारमार्थिकाः ।

अन्यस्तामलनैरात्म्यास्ते मुनेरेव शासने ॥ ३५८८ ॥

इहैव श्रमणस्तेन चतुर्धा परिकीर्त्यते ।

शून्याः परप्रवादा हि श्रमणैर्ब्राह्मणैस्तथा ॥ ३५८९ ॥

नरः कोऽप्यस्ति सर्वज्ञ इत्याद्यपि न साधनम् ।

प्रतिज्ञान्यूनतादोषदुष्टमित्युपपादितम् ॥ ३५९० ॥

निःशेषार्थपरिज्ञानसाधने विफलेऽपि हि ।

सुधियः सौगता यत्नं कुर्वन्तीत्यादिना पुरा ॥ ३५९१ ॥

कः पुनरसौ सिंहनादः ? इत्याह—तापादित्यादि ॥ ३५८७ ॥

-- अपि च—मगवद्विरेव परमार्थब्राह्मणोन्म्यः कृतमुपदेशनम्, न मन्वादिमि-
रित्येतदाह—ये चैत्यादि । [G 923] “बाहितपापधर्मत्वाद् ब्राह्मणाः” इति
नितक्तिः । ते चेद्देव नैरात्म्याम्यासोपदेशान्मुनेर्मगवतः शासने युक्ता, नान्यत्र;
पापशयोपाध्विकलत्वात् । अतएव मगवतोक्तम्—“इहैव श्रमणः, इहैव ब्राह्मणः,
शून्याः परप्रवादा, श्रमणैर्ब्राह्मणैः” ( ) इति । तत्र चत्वारः श्रमणाः
‘फलस्या स्रोतमापत्तादयः’ । ब्राह्मणा अपि तत्प्रतिपन्नकाश्चत्वार एव ॥
३५८८—३५८९ ॥

“नरः कोऽप्यस्ति” (तत्त्व० ३२२९) इत्यादावाह—नर, इत्यादि
॥ ३५९० ॥

केन ग्रन्थेनोपपादितम् ? इत्याह—निःशेषार्थेत्यादि । किञ्च—नास्माभिः
सर्वज्ञोक्तत्वमवगम्य तदनुष्ठानाय सर्वज्ञः प्रसाध्यते, किं तर्हि ? ये सर्वज्ञवद्-
भासीच्छब्दस्तदर्थं दोषशयो गुणोक्तार्थं प्रसाध्यते; यतो बस्तुबलमवृष्टानुमानत
एव सौगताः पुरुषार्थेषु घटन्ते, न प्रवादमात्रेण । प्रमेयत्वादीनां च यथा साधनं
भवति तथा प्रतिपादितमेव ।

१. श्रोत आपत्तादयः—या० ।

एकदेशज्ञगीत तु न स्यात् सर्वज्ञभाषितम् ।
 इत्यत्रापि पुरा प्रोक्त सर्वज्ञानान्वयादिति ॥ ३५९२ ॥
 यथैवेष्टादिकानर्थान् अनुभूयाल्पदर्शन ।
 चेतस्पारोप्य तान् पश्चात् प्रवक्तव्यनुभवाश्रयात् ॥ ३५९३ ॥
 न च तद्वचन तस्य तद्वस्तुज्ञानजन्म न ।
 एव सर्वज्ञवाक्य स्याद्धेतुभेदात् तु भिद्यते ॥ ३५९४ ॥
 समस्तवस्तुविज्ञानमस्य कारणता गतम् ।
 किञ्चिन्मात्रार्थविज्ञान निमित्त तस्य तु स्थितम् ॥ ३५९५ ॥
 विकल्पास्तन्भवे तस्य विद्यता ननु कीदृशी ।
 प्रहीणावरणत्वाद्धि' विकल्पो नास्य वक्तंते ? ॥ ३५९६ ॥

यद्योक्तम्—“दशभूमिगत” (तत्त्व० ३२३७) इति, तदपि सिद्धान्ता-
 नमिज्ञेन भवतीत्यम् । न हि दशभूमिगतो भगवानित्येते, किं तर्हि ? योपि सत्त्वा
 वस्थाऽसौ^१ यादृशभूमि, तत्र ऊर्ध्वं बुद्धभूमिरित्येते ॥ ३५९१ ॥

यद्योक्तम्—“एकदेशज्ञगीत तत्र स्यात् सर्वज्ञभाषितम्” (तत्त्व० ३२३९)
 इति, तदपि प्रतिविहितमेवेति दर्शयन्नाह—एकदेशेत्यादि ॥ ३५९२ ॥

एतद्वच पुनरपि प्रतिपादयन्नाह—यथैवेत्यादि । [७ १२] अल्पदर्शन
 इति अर्थादर्शन, अस्मिन् इति यावत् । तद्वस्तुज्ञानजन्मेति । तस्योप्या
 देवंस्तुतो ज्ञानमनुभव, तद्वस्तुज्ञान ततो जन्मोत्पत्तिस्य वचनस्य हन् तयोक्तम् ।
 न मेति प्रतिपादयेन तद्वस्तुज्ञानजन्मैव भवतीति दर्शयति । एवमिति ।
 तदपि तद्वस्तु ज्ञानजन्मतया प्रमाणम् । यथैवम्, को विशेषोऽल्पदर्शनवचनाद् बुद्ध
 वचनस्य ? इत्याह—हेतुभेदात्तु भिद्यते इति ॥ ३५९३-३५९४ ॥

एतद्वच स्पष्टयति—समस्तोत्यादि । अस्मिन् बुद्धवचनस्य । तस्य
 स्थिति एकदेशवचनस्य ॥ ३५९५ ॥

विकल्पेयादित्य परमोदयति । न अस्मिन्भवद्विकल्पस्य विवक्षा सम्भवति,

१ प्रहीणावरणत्वाद्—गा० ।

२ योपि सत्त्वावस्था—ता०, गा० ।

- नैवम्; क्लिष्टो हि सङ्कल्पस्तस्य नास्त्यावृत्तिक्षयात् ।
 । जगद्धितानुकूलस्तु कुशलः केन वार्यते ! ॥ ३५९७ ॥
 न च तस्य विकल्पस्य सोऽर्थवत्तामवस्यति ।
 । त्रं हि वेत्ति निरालम्बं मायाकारसमो ह्यसौ ॥ ३५९८ ॥
 मायाकारो यथा कश्चिन्निश्चिताश्वादिगोचरम् ।
 । चेतो निर्दिष्यं वेत्ति तेन भ्रान्तो न जायते ॥ ३५९९ ॥
 इत्यादि कीर्त्यमानं तु श्रद्धानेषु शोभते ।
 । प्रकृतार्थानुरूपेण प्रोक्तं नैतद् द्विजातिना ॥ ३६०० ॥

तस्या विकल्पविशेषत्वात् । अतोऽसौ विकल्पत्वेन व्याप्ता सती तद्भावे^१ कथम-
 वस्थां लभेत ! न हि वृक्षाभावे शिक्षणायाः सम्भवोऽस्ति । न च सर्वज्ञस्य
 विकल्पसम्भवः; तस्य प्रहीणारोपकलेशविशेषाघावरणत्वात्, विकल्पस्य^२ च प्रकृत्या
 भ्रान्तत्वात् । तत्समुदाचारे भ्रान्तं प्राप्नोति सर्वविदिति ॥ ३५९६ ॥ । ।

नैवमित्यादिना प्रतिविषये । द्विविधो हि विकल्प — संकलेशायनुकूलतया
 क्लिष्टः, अलोभादिसम्प्रयोगसमुत्थानतया कुशलः । तत्र य. क्लिष्टं, स प्रहीणकले-
 शाघावरणानां नास्त्येव; कारणभावात् । यस्तु कुशलः, स प्रहीणारणस्या-
 प्यविरोधीति तेन भगवतां कृपयासप्रवर्तितो जगद्धितोदयानुकूलतया कुशलो
 विकल्पः सम्मुखीभवन् केन वार्यते ॥ ३५९७ ॥

स्मादेतत्—सर्वस्यैव विकल्पस्य प्रकृत्या स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन
 प्रवृत्तेर्भ्रान्तत्वात् [G 925] प्रहीणज्ञेयावरणस्य तत्समुदाचारे विरुद्ध एव !—
 इत्याशङ्क्याह—न च तस्येत्यादि । यदि हि तस्य विकल्पस्याविषयस्य
 विषयवत्तां गृहीयात्, तदा भ्रान्तो भवेद्; यावता मायाकारवदसौ तज्ज्ञानविषय-
 तयैवागच्छतीति कथं भ्रान्तो भवेत् ! ॥ ३५९८—३५९९ ॥

यदुक्तम्—“इत्यादि कीर्त्यमानं तु श्रद्धानेषु शोभते” (तत्त्व० ३२४२)
 इति, तत्राह—इत्यादीति ॥ ३६०० ॥

१. तदभावे—या० ।

२. कल्पस्य—या० ।

- तथाऽव्याप्तश्च सर्वायैः शक्तो नैयोपदेशने ।
 इत्येतत् प्रकृतं ह्यत्र तत्र चाहुर्महाधिपः ॥ ३६०१ ॥
 तस्योपदेशने शक्तिर्न स्याच्चेत् किं तदा भवेत् ।
 ततो भवद्भ्रूवंक्तव्यम्—आगमो न भवेदिति ॥ ३६०२ ॥
 तत्राप्याहुर्भवंत्वेवं किं वृष्टोऽसौ त्वया वदतु ।
 प्रसङ्गसाधनेनेदमनिष्टं चोद्यते यदि ॥ ३६०३ ॥
 न चेद् वक्तृत्वमिष्येत नागमोपगमो भवेत् ।
 तत्प्रणोतागमेष्टो तु तस्य वक्तृत्वमिष्यताम् ॥ ३६०४ ॥
 यद्येवमीदृशो न्यायः प्रसिद्धो न्यायवादिनाम् ।
 प्रसङ्गसाधने धर्मः श्रद्धामात्रात् परैर्मतः ॥ ३६०५ ॥

कमम्, किं तत्रकृतम् ! यदनुरूपमेतन्न भवति ! इत्याह—तथाऽव्याप्त-
 श्येत्यादि । एतच्च प्रसङ्गसाधनं मयोक्तं न स्वातन्त्र्येणेत्येवं स्ववाचैव परोऽभिधा-
 स्यतीति मन्यमानः प्रसङ्गसाधनत्वमेव तावदस्य प्रकृतस्य समर्थयितुमाह—
 तत्र चाहुर्नित्यादि । यदेतद् भवतोक्तम्—सर्वार्थव्यावृत्तस्योपदेशने शक्तिर्न
 प्राप्नोतीति, अत्र तावद् भवान् प्रष्टव्यः—‘मा भूदुपदेशने तस्य शक्तिः, कोऽत्र
 दोष आपद्यते ?’ इति । एवं पृष्टस्य परस्योत्तरं स्वयमेवाविष्करोति—‘तत् इत्यादि ।
 अत्राप्यभिधीयते’—‘भवत्येवमागमाभावः, कोऽत्र विरोधः, न हि भवताऽसौ
 भ्रूवाणः समुपलब्धः, येन दृष्ट इति विरोधः स्याद्’—इत्येवं [G 926] पृष्टेन स्वया
 सामर्थ्यादिदमभिधानीयम्—न मया स्वयमागमस्य तत्प्रतीतत्वमुपलभ्य तस्य
 वक्तृत्वं प्रसाध्यते, किं तर्हि ! भवद्भिरेवागमस्य तत्प्रतीतत्वमिष्टम्, तच्च
 भवतां नोपपद्यते, यदि तस्य वक्तृत्वं गेन्येत । तस्मादवश्यमागमस्य
 तत्प्रतीतत्वमिच्छद्भिर्ब्रूवन्मपि तस्मैष्टव्यम्—इत्येवमनिष्ठापादनं प्रसङ्गेन कियत्
 इति ॥ ३६०१—३६०४ ॥

एवं प्रसङ्गसाधनत्वं समर्थ्य साध्यतः प्रकृतार्थानुरूप्यान्भिधानं योक्तवितुमाह—
 यद्येवमित्यादि । य एव हि धर्मः परेणागममात्रादभ्युपेतः, स एव प्रसङ्गसाधने-

- पुक्तिप्रसिद्धतायां च स्वतन्त्रं साधनं भवेत् ।
 ' ईदृशश्च परेणोष्टस्तत्प्रणीतः स आगमः ॥ ३६०६ ॥
 सम्भारावेधतस्तस्य पुंसश्चिन्तामणेरिव ।
 ' निःसरन्ति यथाकामं कुट्यादिन्प्योऽपि देशनाः ॥ ३६०७ ॥
 आधिपत्यप्रपत्याऽतः प्रणेता सोऽभिधीयते ।
 ' विकल्पानुगतं तस्य न वक्तृत्वं प्रसज्यते ॥ ३६०८ ॥
 वयमश्रद्धानास्तु ये पुक्तीः प्रार्यंयामहे ।
 ' ह्यतीदं गदितं तस्मात् प्रसङ्गार्थमज्ञानता ॥ ३६०९ ॥
 कुट्यादिनिःसृतानां च कस्मान्नाहोपदिष्टता ।
 तदाधिपत्यभावेन यदा तासां प्रवर्त्तनम् ॥ ३६१० ॥
 सम्भिन्नालापरिहासादिकुत्सितार्थविवर्जिताः ।
 क्रीडाशीलपिशाचादिप्रणीताः स्युः कथं च ताः ॥ ३६११ ॥

ऽभिधीयत इति न्याय । तत्र यदि परेण वक्तृत्वानुगमेन तत्प्रणीतत्वमागमस्येष्टं स्यात्, तदा भवेद् वक्तृत्वाभावादागमस्यातत्प्रणीतत्वप्रसङ्ग, यावताऽऽधिपत्य-
 मात्रेणासौ तस्यागमस्य प्रणेताऽभ्युपगत, न वक्तृत्वोपगमात् । अतो यत्प्रणीता-
 गमोपगमेव वक्तृत्वापादनम्, तत्प्रसङ्गार्थनिमित्तेन भयताम्यथापि ॥ ३६०५-९ ॥

यच्चेदमुक्तम्—“कुट्यादिनिःसृतानाम्” (तत्त्व० ३२४३) इत्यादि,
 तत्राह—कुट्यादीत्यादि । यदि हि तदाधिपत्येन तासां देशनाना न स्यात्
 प्रवृत्ति, तदाऽऽहोपदिष्टता न भवेत् । [G 827] यदा तु तदाधिपत्येन ताः
 प्रवर्त्तन्त इत्युपात्तम्, तदा किमिति तदुपदिष्टत्वमासा न भवेत् ॥ ३६१० ॥

यच्चेदमुक्तम्—“विधासश्च न तासु स्यात्” (तत्त्व० ३२४३) इति,
 तत्राह—सम्मिन्नेत्यादि । यदि हि चृत्यगीर्वाहिसागम्भगमनादे तत्कर्तव्यतया
 तत्रोपदेश स्यात्, तदा क्रीडाद्यभिरतपिशाचादिकार्योपलम्भात् तासां तत्प्रणीतत्वं,
 सम्भावनापथमवतरेत्, यावता प्रमाणाविरुद्धमपरस्परपराहतमार्थजनोचितम्—
 करुणादिशुणेषु नियोजयितृ स्वर्गापकर्णफलवाहकमेतद् भगवतो वचनमित्युपपादित-
 मेतत् । तदीदृशं कथं क्रीडनशीलस्य पिशाचादे सम्भाव्यते । अग्नि मज्ज-

सम्भिन्नालापहिंसादिकुत्सितार्थोपवेशनम् ।
 श्रोडाशीलपिशाचादिकार्यं तासु न विद्यते ॥ ३६१२ ॥
 प्रमाणद्वयसवादि मत तद्विषयेऽखिले ।
 यस्य बाधा प्रमाणाभ्यामणीयस्यपि नेक्ष्यते ॥ ३६१३ ॥
 यथात्यन्तपरोक्षेऽपि पूर्वापरविबाधितम् ।
 करुणादिगुणोत्पत्तौ सर्वपुसा प्रयोजकम् ॥ ३६१४ ॥
 सर्वाकारधरोपेत सद्बृत्तप्रतिपादकम् ।
 इहामुत्र च भव्यानां विविधाभ्युदयावहम् ॥ ३६१५ ॥
 सर्वानुशयसन्दोहप्रतिपक्षाभिधायकम् ।
 निर्वाणनगरद्वारकपाटपुरभेदि च ॥ ३६१६ ॥
 तच्चेत् श्रीडनशीलानां रक्षसा वा यत्रो भवेत् ।
 त एव सन्तु सम्बुद्धा सर्वतल्लक्षणास्थिते ॥ ३६१७ ॥
 न हि नामान्तरकलृप्तौ वस्तुरूप निवर्तते ।
 विशिष्टेऽशिष्टसत्ता तु कुर्वन् निन्द्य सता भवेत् ॥ ३६१८ ॥^२

भूतवचनप्रणेतृणामपि भवता पिशाच इति नाम क्रियते, काम क्रियताम्, न हि नामकरणे वस्तुस्वभावहानि । किन्तु भवानेव विशिष्टे भगवत्यशिष्टव्यवहारं कुर्वन् सता निन्द्यतामापद्येतेति समासार्थः ।

अवयवार्थस्तूच्यते^१ समिन्नालाप = गीताद्युपदेश । हिंसा = मणि
 वध । कुत्सितार्थ = काममिथ्याचारादि । [G 928] प्रमाणद्वयसवादीति ।
 प्रमाणद्वयम् = प्रत्यक्षानुमाने, तान्म्या सवाद = तदविरुद्धार्थता, सोऽस्यास्तीति
 तत्त्वोक्तम् । मतमिति निश्चिनम् । तद्विषयेऽखिल इति प्रमाणद्वयविषये ।
 प्रमाणद्वयसवादीति सम्बन्धः । सद्बृत्तम् = आदिमध्यातेकल्याण ब्रह्मचर्यम् ।
 सर्वानुशयसन्दोह = दृग्भावनादेवकलेशीय^२ । तल्लक्षणस्थितेरिति सम्बुद्ध
 लक्षणस्थिते ॥ ३६११-३६१८ ॥

१ तृणामपि—पा० गा० ।

२ कलेयौपात्—वे० ।

२ तूच्येते—गा० ।

काममिथ्यासमाचारप्राणिहिंसादिलक्षणाः ।

असम्यास्तु क्रिया येन वचसा सम्प्रकाशिताः ॥ ३६१९ ॥

तद् भुजङ्गपिशाचादिप्रणीतमिति शङ्क्यते ।

तच्चेष्टाभिरताना हि तादृक् सम्भाव्यते वचः ॥ ३६२० ॥

सामद यशदमतखण्डनम्

युगपच्छुच्यशुच्यादिस्वभावाना विरोधिनाम् ।

ज्ञानमेकधिया दृष्टं न विरुद्धा विदा हि ते ॥ ३६२१ ॥

अन्योऽन्यपरिहारेण स्थितलक्षणतोऽथ वा ।

एकस्मिन्न सहस्थान विरोधस्तेषु सम्भवेत् ॥ ३६२२ ॥

एकज्ञानावभासित्व न तु तेषा विरोधिता ।

यथोक्तम्—

“अभिज्ञातमभिज्ञेय भावनीय च भावितम् ।

प्रहातव्य च प्रहीण च तेन बुद्धो निरुच्यते” ॥” ( ) इति ॥

वेदस्यैव कीदृशील्पिशाचादिमणीत्व युक्त सम्भावयितुम्, येन गोसवा-
दिव्यागम्यगमनादयोऽसमाचारा सम्प्रकाशिता इत्येतदर्शयन्नाह—कामेत्यादि ।
भुजङ्ग = धूर्त ॥ ३६१९—३६२० ॥

यथोक्तम्—“युगपच्छुच्यशुच्यादि” (तत्त्व० ३२, ४८) इत्यादि, तत्राह—
युगपदित्यादि । यद्यपि भावा केचित् परस्पर विरोधिन, तथापि ते विदा =
ज्ञानेन सहाविरुद्धा एव, युगपदेकेनापि ज्ञानेन विरुद्धानेकार्थग्रहणोप-
लम्भात् ॥ ३६२१ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—अन्योऽन्यपरिहारेणेत्यादि । द्विविध एव हि
भावाना विरोध — परस्परपरिहारस्थितलक्षणा, सहानवस्थानता च । तत्र ये
परस्परपरिहारेण स्थितलक्षणा, तेषामैक्य विरुद्धम् । ये तु [G 929]
सहानवस्थायिन, तेषामैकदेशावस्थान विरुद्धम् । न नैकविज्ञानभासनादेवामैक्यम्,
एकदेशत्व वा प्रसज्येत । तेन नैकविज्ञानभासित्वेनैषा विरोध । इष्ट च

१. निरुच्यते—पा० ।

शश्व० ३६

शुच्यशुच्यहिशिष्यावेश्वक्षुपा सकृदीक्षणात् ॥ ३६२३ ॥
 सुखदुःखादिभेदे तु यत् सकृन्नास्ति घेदनम् ।
 हेत्वभावादसाग्निध्यात् तज्जेयं न विरुध्यते ॥ ३६२४ ॥
 नीलपीतावदात्तादिरूपभेदाविरोधिनः ।
 देशप्रकृतिभेदेन' वीक्ष्यन्ते युगपद् यतः ॥ ३६२५ ॥
 एकज्ञानक्षणव्याप्तनिःशेषज्ञेयमण्डलः ।
 प्रसाधितो हि सर्वज्ञः क्रमो नाधीयते ततः ॥ ३६२६ ॥

विरुद्धानामपि सत्तामेकज्ञानभासनम्, यथा शुच्यशुचिनोश्चक्षुज्जनिन परस्पर-
 परिहारस्थितरक्षणयोरेर्हेर्मयूरस्य च सद्दानवस्थायिनोसुंगपद् ग्रहणम् । आदि-
 शब्देन छायातपदीनां ग्रहणम् । यदि तर्हि विरुद्धानामप्येकज्ञानभासनमविरुद्धम् ॥
 ३६२२-३६२३ ॥

एव सति सुखदुःखयो रागद्वेषयोरेकज्ञानभासनं प्राप्नोति । इत्याशङ्क्याह—
 सुखेत्यादि । तज्जेयमिति । यत्सुखादीनां सकृद्वेदनम्, तत् कारणभावेनानुसन्ने-
 सन्निहितत्वात् सुखादीनां विरुद्धत्वादित्येवं ज्ञेयम्, बोद्धव्यमित्यर्थः । एतदुक्तं
 भवति—कारणवैकल्यादसाग्निध्व तत्र कारणत्वं, न परस्परविरोध इति ॥ ३६२४ ॥

येषां च वास्तवो विरोधः, न तु शुच्यशुच्यादिवत् कल्पनाकृतः, तेषामप्येकज्ञाने
 भासनमस्तीति दर्शयति—नीलपीतेत्यादि^१ । देशप्रकृतिभेदेन विरोधिन इति
 सम्बन्धः । तत्र देशभेदः—तदतद्देशत्वम् । प्रकृतिभेदः—नीलपीतादिस्यमावत्त्वम्,
 यद्वा नीलपुष्पादानशरणात्वम् ॥ ३६२५ ॥

यद्योक्तम्—“भूतं भवद्भविष्यच्च” (तत्त्व० ३२४९) इत्यादि, तत्राह—
 एकज्ञानैत्यादि ।

अत्र केचित् स्वयुष्या एव विज्ञानयादिमत्तगुणोद्दलयन्तश्चोदयन्ति—
 “यदि युगपदेकज्ञानरूपेण अविरोध^२ ज्ञेयमण्डलं व्याप्यते”, तदा भावानामि-

१. भेदेऽपि—वे०, पा० ।

२. तत्—पा०, न तु—पा० ।

३. नीलपीतादि—वे० ।

४. विरोध—वे०, पा० ।

५. व्याप्यते—पा० ।

यत्ताऽपरिच्छेदादानन्त्यमभ्युपेतं^१ वाच्येत । तथा हि—एकज्ञानारूढाद् भावादन्वो भावो नास्तीत्येवं परिच्छिद्यमानाः कथमन्तवन्तो न भवेयुः । आह च— ।

‘एकज्ञानसमारूढान्नान्यो भावोऽस्ति कश्चन ।

इयन्त इति विज्ञानादन्तवन्तः ॥’ ( ) इति,

ततश्च क्रमपक्षे यो दोषः स युगपज्जानपक्षेऽपि” इति; तदेतदसारम्; यदि तावन्निराकारविज्ञानवादिमतमाश्रित्य चोधते, तदा सर्वमसङ्गतम् । तथा हि— यावत् किञ्चिद्वस्तुवातं^२ [G. 930] सत्तामनुभवति, तस्य सर्वस्य सत्तामात्रेण सर्वज्ञचेतसा परिच्छेदात् तेन तद्द्रव्यात्मिति व्यवदिश्यते, न तु पटेनेव घटानां देश-पर्यन्ततया व्याप्तेः । न चैकेन ज्ञानेन परिच्छिन्नानीत्येतावता वस्तूनामारम्भस्व-भावहानिः, येन तान्येकज्ञानपरिच्छेदवशादनन्तरमात्मस्वभावं लक्ष्यः । न हि नीलपीतादयो भावा बहवो युगपच्चित्रास्तरणादिष्वेकज्ञानक्षणावसीयमानतनवोऽ-नेकत्वं ब्रूहि, नापि परस्परमन्वाविशन्ति; अपि तु यथैव सन्ति तथैव ज्ञानेन परिच्छिद्यन्ते, नान्येन रूपेण । तद्वत् सत्त्वभान्नलोकोऽपि यथैव सत्तामनुभवति तथैव सर्वज्ञचेतसा गृह्यते । अपर्यन्तश्च दिक्षु विदिक्षु सत्त्वादिलोकोऽवस्थित इत्यपर्यन्ततया^३ तस्य ग्रहणम्, न तु पर्यन्तवर्तितयेति कुतोऽन्तवत्त्वप्रसङ्गः ।

स्यादेतत्, सकलप्रदृशान्मुपगमे कथं पर्यन्तग्रहणं न स्यादिति ? नैवदस्ति; को ह्यत्र प्रतिबन्धः—यत्र साकल्यग्रहणं तत्रावश्य पर्यन्तग्रहणमिति । तथा हि— यावन्तस्ते सन्ति भावाः, तेषां मध्ये नैकोऽपि सर्वज्ञज्ञानाविदितस्वरूपः सत्तामनु-भवति; अपि तु सर्व एव सर्वज्ञचेतसा विदितस्वरूपा एवोदयन्ते व्ययन्ते च, नैकोऽपि परिरक्त इत्ययं सकलप्रदृशस्यार्थः । इयमेव च तेषामेकज्ञानेन व्याप्तिः; अन्यथा सकलज्ञान्द्रव्यान्वयत्वमपि तेषां नाश्रीर्च्यं मा गूढन्तवत्त्वप्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतत् ।

यच्चोक्तम्—एकज्ञानारूढाद् भावादन्वो नास्तीत्येवं परिच्छेदात् कथमन्तवन्तो न भवेयुरिति; तदप्यसम्यक्; न हि निराकारज्ञानवादिपक्षे ज्ञानात्मनि भावानामा-रोहणमस्ति, अपि तु सत्तामात्रेण तेन निवेद्यन्ते । नापि भावानां ज्ञानपरिच्छेद-

१. भावानानि यत्ता०—वै०, पा० । २. ज्ञान-पा० । ३. इत्यपर्यन्ततया-पा० ।

स्वभावतयाऽनन्तत्वमभ्युपेतम्, येन ज्ञायमानतया तेषामन्तवत्त्वं प्रसज्येत;
किन्तु देशवितानापर्यन्ततयाऽनन्तो भावनलोकः, सत्त्वलोकस्तु सङ्ख्यानापर्यन्त-
तयापि । न च देशावष्टभाय पर्यन्तत्वे सति^१ प्राद्वविरोधः कश्चिद्, येनामाहृत
मवेत् । यदि पर्यन्ततया न गृह्णाति, कथं सर्वज्ञः स्यादिति चेद् ? अत एव । यत्
एवासौ पर्यन्ततया न गृह्णाति तत एव सर्वज्ञो भवति; अन्यथाऽनन्तं वस्त्वन्त-
वत्त्वेन गृह्णन् भ्रान्तो भवेत् । तथा हि—यदस्ति तदस्तित्वेन, यत्रास्ति तत्रा-
स्तित्वेन गृह्णन् सर्वविदुच्यते । न च सत्त्वभागलोकस्य पर्यन्तोऽस्ति । तस्मात्
पर्यन्तमविद्यमानमविद्यमानतया^२ गृह्णन्, सर्वज्ञज्ञानपरिच्छेदकत्वं तु पर्यन्तं विद्य-
मानं विद्यमानतया पश्यन् कथमसर्वज्ञो नाम ।

स्यादेतत्—निराकारज्ञानपक्षे विषयग्रहणमनुपपन्नम्; सर्वत्राविशिष्टत्वात्
तस्य, तेन प्रतिकर्मविभागानुपपत्तेः; अतो निराकारपक्षोऽनुपन्यसनीय एव, सर्वदा
तस्य दुष्टत्वादिति ? तदेतदसम्भक्; [G. 931] न हि सर्वज्ञज्ञानस्य प्रतिकर्म
विभाग इष्यते, तस्य सर्ववस्तुविषयत्वात्; यतो न तन्नीलमथैव संवेदनम्, पीत-
स्यैव वा, अपि तु सर्वस्यैवेतीष्टम् । यस्य ह्यर्वाग्दर्शनस्य ज्ञान प्रतिनियतार्थविषयम्,
तं प्रति निराकारज्ञानपक्षे सर्वत्राविरोधात् प्रतिकर्मविभागानुपपत्तिर्वाप उच्यते ।
तथा हि—‘नीलस्येदं संवेदनं न पीतस्य’ इति नियमाभावात् सर्वस्य पृथग्जनस्य
सर्वज्ञत्वप्रसङ्गापादनं क्रियते, सर्वज्ञस्य तु तद्विष्टमेवेति कस्य किमनिष्टमाप्स्यताम् ।
तेन सर्वज्ञावस्थायां निराकार योगनलेनोत्पद्यमानमविरुद्धमेव । विभागेन हेयोपादेय-
वस्तुपरिज्ञानं न स्यादिति चेत् ? न; यदि हि युगपदन्ते वस्तुनि प्रतिभास-
माने हेयोपादेयवस्तुनः प्रतिभासविरोधः स्यात्, अविरोधे चान्यैः प्रतिभासमानस्य
तस्य हेयोपादेयवस्तुनः सत्त्वप्रच्युतिः स्यात्, प्रच्युतत्वस्यापि^३ विभागेना-
वभासनमेव^४ वा न स्यात्, विरुद्धावभासनम्यापि^५ यदि परिच्छेदकः शुद्धलौ-
किको विमर्शपरवयः पृष्ठभाषी नोत्पद्यते, तदैतत्सर्वं स्याद् वक्तुम्; भावजा विधरिग्न

१. •ऽपि—ना० ।

२. पर्यन्तं गमनवृत्तमविद्यमानतया—जे०, पा० ।

३. प्रच्युतत्वस्यापि—ना० ।

४. •भासमेव—ना० ।

५. निरुक्तावभास—ना० ।

जगत्प्रवृत्तिसामाने तदपि हेयोपादेयं वस्त्वविरुद्धप्रतिमासमप्रच्युतात्मतत्त्वं विरुद्ध-
मेवावभासते । पश्चाच्च सर्वज्ञानबलोत्पन्नशुद्धलौकिकमत्प्रवृत्तिसामान्येन परि-
च्छिद्यत एवेति कथं विभागेन तदपरिज्ञानं नाम । तदेवं निराकारज्ञानपक्षे
तावदचोद्यमेतदिति प्रतिपादितम् ।

अथ साकारज्ञानवादपक्षे चोद्यते । तत्राप्यविरोध एव । तथा हि—
यथैव तदनन्तं वस्त्वनन्ताकारानुगतमात्मसत्त्वं सत्त्वानुभवति, तथैव तत् सार्वज्ञं
चेतोऽपरिमितवस्तुगताकारोपग्रहेणोत्पद्यमानमविरुद्धमेव; एकस्य ज्ञानस्थानेक-
वस्त्वाकारोपग्रहेणोत्पत्त्यविरोधात् । एकस्थानेकाकारविरोध एवेति चेत् ? न; आका-
राणामसत्यत्वात् । यदि द्वेकस्य पारमार्थिका आकारा भवेयुः, तदा स्यादेकस्य^१
विचित्रत्वविरोधः^२, यावता अस्य^३ भूता^४ एवाकारा इतीष्टम् । यथेवन्, ^५अन्तःज्ञान-
सङ्गित्वात् भ्रान्तः प्राप्नोति सर्वज्ञ इति चेत्, न, यथानूतपरिज्ञानाददोष एव ।
यदि ह्यसत्यं सत्यत्वेन गृहीयात्, तदा भ्रान्तः स्यात्; यदा त्वसत्यभूत्सत्त्वाकारान-
सत्यत्वेनैव जानाति तदा कथं भ्रान्तो भवेत् ! अथान्यतिरिक्तज्ञानारूढकारग्रहे
सत्यर्थेषु दृष्टादिव्यवहारं कुर्वन् कथं न^६ भ्रान्त^७ इति चेत् ? न; सम्यगुपायपरि-
ज्ञानात् । यदि ह्युचितं ग्रहणोपायमपास्योपायान्तरेणानुस्यूनेनार्थं^८ गृहीयात्, तदा
भ्रान्तो भवेत् । यावता साकारज्ञानवादिपक्षे ज्ञानम्याकारानुभवव्यतिरेकेण
नान्योऽर्थग्रहणव्यापारोऽस्ति, तत् कथमुचितेन ग्रहणव्यापारेणार्थं गृह्णन् भ्रान्तो
भवेत् । अतो ज्ञेयवदेकस्यापि [G 932] ज्ञानस्थानन्तवस्तुगताकारोपग्रहेणो-
त्पत्तेरनन्तं वस्तु तेन व्याप्तमित्युच्यते । येनैव चालम्ना ज्ञानात्मनि भावाः समा-
रोहन्ति, तेनैव तत्पृष्ठमाविष्टममरुचेतसा परिच्छिद्यन्ते न च सार्वज्ञचेतसि
परिमितमेदानुगता. समारोहन्ति भावाः, किं तर्हि ? यावत् किञ्चिदस्तित्वमनुभवति
तत् सर्वमेव समारोहति । सर्वस्यैव सर्वज्ञानोपादानं प्रत्याख्यानभावेनाप्रतिवृत्तदृशक्ति-

१ निरुक्तमेवाव—गा ।

२-२. स्यादिति न—पा०, गा० ।

३-३ अस्वभूता—गा० ।

४. •ज्ञानमसङ्गित्वाद्—वे०, •ज्ञानसङ्गित्वा—पा० ।

५-५. भ्रान्त—पा०, अभ्रान्त—गा० । ६. •मुत्पत्तेनार्थे—२० ।

यद् यदिच्छति बोद्धुं वा तत्तद् वेत्ति नियोगतः ।
शक्तिरेवंविधा तस्य प्रहीणाचरणो ह्यसौ ॥ ३६२७ ॥

स्वेच्छासर्वज्ञमतसमर्थनम्

युगपत् परिपाठ्या वा स्वेच्छया प्रतिपद्यते ।
लब्धज्ञानं च सत्यो हि सक्षणं ह्यादिभिः प्रभुः ॥ ३६२८ ॥
यद्वा षोडशभिश्चित्तंश्चतुःसत्यस्वभावकम् ।

त्वात् । मनोविज्ञानस्य च सर्वार्थविषयत्वात् । अतः सार्वज्ञचेतस परिमित-
वस्त्वाकारोपग्रहणेऽननुपपत्तेः, पृष्ठलब्धेन च शुद्धलौकिकेन परामर्शप्रत्ययेन देश-
पर्यन्तवर्तित्वेनापरिच्छेदात् कथम् 'इयन्त' इति परिच्छेदो भवेत्, येनान्तवस्त्वं
स्यात् । यदि नाम प्रतिभासनादन्यत्रास्तीत्येवं परामर्शो वातः, तथापि नान्त-
वत्त्वप्रसङ्गः । तथा हि—यदि प्रतिभासमानमन्तवदेव निर्विकल्पसर्वज्ञचेतसि
प्रतिभासेत, तदा तत्पृष्ठलब्धेन परामर्शचेतसा अनन्तत्व भावान्मा परिच्छद्यत ।
तद्व्यवच्छेदाच्चानन्तत्वहानिर्भवेत्^१; यावता परिभासमानं वस्तु सर्वज्ञचेतस्य-
नन्तमेव प्रतिभासते; सर्वज्ञस्यापतिदत्तशक्तित्वात्^२ । तस्मादन्यद्प्रतिभासमान-
मन्तवदेव । तस्यैव च परामर्शचेतसा व्यवच्छेदः कियत इति सुतरामेव भवताऽ-
नन्तत्वं भावानामुपपादितमिति यत्किञ्चिदेतत् ।

ये तु पुन "सर्वमेव योगिविज्ञानमगालम्बन सत्यस्वमदर्शनवद् वस्तुसर्वा-
दितया प्रमाणम्" इति प्रतिपन्ना, तान् मल्यन्तवत्त्वबोधं दूरीकृत्वावकाशमेवेत्तलं
बहुना ॥ ३६२६ ॥

यैः स्वेच्छासर्वज्ञो बर्ण्यते, तन्मतेनाप्यसौ न विरुध्यत इत्यादर्शयन्नाह—
यद्यदित्यादि ॥ ३६२७—३६२८ ॥

यद्वेत्त्यादिना क्रमज्ञानपक्षेऽप्यविरोधमाह । [G. 993] षोडशभि-
श्चित्तरिति क्षान्तिज्ञाने । अष्टौ क्षान्तय — दुःखे^३ धर्मज्ञानक्षान्त्याद्य^४, अष्टौ

१ प्रत्यालम्बनमात्रो—३० । २. अपरिमित—३० । ३. प्रतिभासमाना—३० ।

४. नन्तत्वानि—३० । ५. परिभासमान—३० । ६. सर्वज्ञस्याप्रति—३० ।

७-७. दुःखधर्म—३०, ३०; एवमुपर्यधि ।

क्रमेण वेत्ति विज्ञेयं सर्वं सर्वविदितपतः ॥ ३६२९ ॥
 तत्र तादृशि विज्ञाने क्रमेण भवति प्रभोः ।
 लवमात्रोऽपि नापेक्ष्यः किमङ्गाब्दशतावधिः ॥ ३६३० ॥
 स्वभावेनाविभक्तौ यः सर्वमवबुध्यते ।
 स्वरूपाण्येव भावानां सर्वेषां सोऽवबुध्यते ॥ ३६३१ ॥
 सात्मकाक्षणिकादिभ्यो^१ घट्टचावृत्तं स्वलक्षणम् ।
 शमोत्प्रेक्षानिमित्तत्वात् सामान्यं तदिहोच्यते ॥ ३६३२ ॥
 तद्ग्राहकं च विज्ञानं भावनावलभावि यत् ।
 योगीशानामभिव्यक्तं तत्स्वलक्षणगोचरम् ॥ ३६३३ ॥

च ज्ञानानि—दु खे धर्मज्ञानानीति, 'दोदशमित्तोऽय सत्याभिसमय' इति
 वचनात् । लवमात्रोऽपीति । 'कटापर्यन्त'^२ क्षण, विशक्षणशतमेक तत्क्षण,
 षष्टि तत्क्षणा एको लव' इति समय । अङ्गोत्थामन्त्रणे । अन्द इति
 सक्तरपर्याय ॥ ३६२९—३६३० ॥

"स्वभावेनाविभक्तेन" (तत्त्व० ३२५०) इत्याद्यावाह—स्वभावेनेत्यादि ॥
 ३६३१ ॥

ननु योगिनामनाश्रय ज्ञान शास्त्रे सामान्यविषयमेवोपर्यन्ते, न तु स्व-
 लक्षणविषयम्, तद् कथं सामान्यविषयेण योगिचेतसा भावानां स्वरूपाण्येव च
 बुध्यन्ते ? इत्यत आह—सात्मकेत्यादि^३ । तदेव हि स्वलक्षण विनातीयव्यावृत्त-
 मभिन्नाकारप्रत्ययहेतुतया द्वाले सामान्यलक्षणमित्युच्यते, अतस्तद्ग्राहक योगि-
 ज्ञानं भावनावलेन स्फुटप्रतिभासयुत्पद्यमान स्वलक्षणगोचरमेवेत्यचिरुद्धमेतत्^४—
 यत्^५ सामान्यगोचरं तत् कथं स्वलक्षणमाहि^६ तद्भवेतीति ।

यच्चोक्तम्—“तदेकाकारविज्ञानम्” (तत्त्व० ३२५२) इत्यादि, तत्सर्व-
 मेतेनैव प्रत्युक्तम्, स्वलक्षणविषयत्वाद् योगिज्ञानस्येति ॥ ३६३२—३६३३ ॥

१. स्वात्मकाक्षणि—पा० ।

२. स्वात्मकेत्यादि—पा० ।

५ तद्यत्—पा०, गा० ।

२ कटापर्यन्त—पा० ।

४. चिरुद्धमेव—पा०, गा० ।

६ न स्वलक्षण०—गा० ।

तत्त्वान्यत्वाद्यनिर्देश्य यत्परैश्च प्रकल्पितम् ।
 सामान्य तस्य नैतेन ग्रहण योगिचेतसा ॥ ३६३४ ॥
 अधिकल्पमविभ्रान्त तद्योगीश्वरमानसम् ।
 विकल्पविभ्रमाक्रान्त तद्ग्रहे च प्रसज्यते ॥ ३६३५ ॥
 विकल्पात्मा च सामान्यमवाच्य यत् प्रकीर्तितम् ।
 नित्यानुगतिरूप तन्निरूप प्रतिपादितम् ॥ ३६३६ ॥

अथ यत्तु सावृत तत्त्वान्यत्वादिभिराकारैरनिर्देश्य सामान्यमस्माभिरुपवर्णितम्, यच्च परैस्तैरर्थिकैः पारमार्थिकमेव प्रकल्पितम्, तद्ग्राहित्वेन योगिज्ञानस्य स्वलक्षणविषयत्व साध्यते, तदसिद्धमित्यादर्शमत्राह—तच्चैत्यादि । आदिशब्देन नित्यत्वादिभिरनिर्देश्यगिति ग्रहीतव्यम् ॥ ३६३४ ॥

कस्मात् तेन तस्य ग्रहण नास्ति ? इत्याह—अविकल्पमित्यादि । [G 934] योगिज्ञानमविकल्पाक्रान्ततया प्रत्यक्ष प्रमाणमिष्यते । यदि च तद् यथोक्तसामान्यविषयं स्यात्, तदा सावृतार्थविषयत्वाद् विकल्पाक्रान्तं प्राप्नोति । परपरिकल्पितालीकसामान्यविषयत्वाद् विभ्रनाक्रान्तं च प्रसज्यते । यद्वा—प्रत्येकमुभयविषयत्वे दोषद्वयमापतति ॥ ३६३५ ॥

एवमध्यारोपितालीकार्थविषयत्वाद् विकल्पविभ्रमाक्रान्तं तत् प्रसज्यत इति प्रतिपादितम् । इतश्च विकल्पविभ्रमाक्रान्तं तद्ग्राहिं प्रसज्यत इति भङ्गान्तरेण प्रतिपादयताह—विकल्पात्मा चेत्मादि । यदेतदनन्तरोक्तमवाच्यम् = तन्त्वान्यत्वाद्यनिर्देश्य सामान्यमुक्तम्, तद्विकल्पस्यामेति यद् यस्मात् प्रकीर्तितम् = प्रतिपादितमन्यापौहे । तस्मात् तद्ग्रहे विकल्पविभ्रमाक्रान्तं प्रसज्यत इति प्रकृतेन सम्बन्ध । तथा हि—विकल्पात्मतया सामान्यस्य तद्ग्राहियोगिज्ञानं विकल्पात्मकमेव स्यात्, तादात्म्येनैव तस्य ग्रहणात् । विकल्पस्य च प्रकृत्या स्वमतिभाक्तेऽर्थोऽर्थान्ध्यवसायेन प्रवृत्तेर्विपर्ययस्तत्त्वगिति विभ्रमाक्रान्तं च प्रसज्येत । यच्च परपरिकल्पित सामान्यं नित्यानुगतिरूपम्, तदपि सामान्यपरीक्षार्थं नीरूपस्वभावमेव प्रतिपादितमिति तद्ग्रहे स्पृष्टतरमेव विकल्पविभ्रमाक्रान्तत्वं मासज्यते ॥ ३६३६ ॥

- ॥ सहेतु सकलं कर्म ज्ञानेनालौकिकेन यः ।
समाधिजेन जानाति स सर्वज्ञोऽपदिश्यते ॥ ३६३७ ॥
- ॥ पुरस्तादनुमानेन तस्य सत्ता प्रसाधिता ।
प्रमाणमस्य सद्भावे तदस्तीत्यस्ति तादृशः ॥ ३६३८ ॥
- ॥ युगपत्परिपाठ्या वा ज्ञानं कार्यात् प्रकाशितात् ।
सामर्थ्यमपि तस्यास्ति देशनां कुरुते यदा ॥ ३६३९ ॥
स्वभ्यस्तधर्मनैरात्म्या यस्येयं देशनाऽमला ।
साधिता सर्वशास्त्रेण^१ सर्वमानंरवाधिता ॥ ३६४० ॥
संसार्थनुचितज्ञाना केशवादेरगोचरः ।
शिरोभिरच्यंते भक्त्या^२ या चातीव मनीषिभिः ॥ ३६४१ ॥
समस्तदुरितारतिवर्गभङ्गविधायिनी ।
चित्राम्बुदयनिष्पत्तिनिर्वाणप्राप्तिकारणम् ॥ ३६४२ ॥
लब्धासाधारणोपायोऽशेषपुंता विलक्षणात्^३ ।

यच्चोक्तम्—“सहेतु सकल कर्म” (तत्त्व० ३२५५) इत्यादि, तत्राह—
सहेत्वित्यादि ॥ ३६३७—३६३८ ॥

“युगपत् परिपाठ्या च” (तत्त्व० ३२५७) इत्यादावाह—युग-
पदित्यादि । [G. 935] सुबोधम् ॥ ३६३९ ॥

“लब्धासाधारणोपायः” (तत्त्व० ३२५९) इत्यादावाह—स्वभ्यस्तधर्म-
नैरात्म्येत्यादि । विस्तर^४—सर्वशास्त्रेणेति । सकलेनसुना तच्चसङ्ग्रहेण ।
संसार्थनुचितज्ञानेति ससारिणामनुचितम् = असहजं संसार्थनुचितं तत् तादृशं
ज्ञानं यस्मां देशनाया सा तथोक्ता । केशवादेरगोचर इति । स्वलिङ्गेनैव देशना-
समानाधिकरणमेतत् । समस्तदुरितारतिवर्गभङ्गविधायिनीति । दुरिता-
न्येवारातयस्तेषां वर्गः = समूहः, तस्य भङ्गं विधातुं शीलमस्या इति विग्रहः ।
चित्राम्बुदयनिष्पत्तिनिर्वाणप्राप्तिकारणमिति । कारणशब्दः प्रत्येकमभि-

१. सर्वशास्त्रेषु—पा० ।

२. विद्येयः—पा०; विलक्षणः—पा० ।

३. यस्या—पा०, गा० ।

४. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

स एक सर्वविन्नाथ इत्येतत् सप्रमाणकम् ॥ ३६४३ ॥

इत्य यदा च सर्वज्ञ कश्चिदेवोपपद्यते ।

धर्माद्यधिगमे हेतु पौरुषेय तदा वन्न ॥ ३६४४ ॥

निराकारादिचिन्ता तु सर्वज्ञे नोपयुज्यते ।

यथा हि भयता ज्ञान कचिदर्थे तथा परम् ॥ ३६४५ ॥

श्रीशान्तरक्षितचिचितस्तत्त्वसंग्रह समाप्त

सम्बध्यते । चित्राभ्युदयनिष्पत्तिकारण चेत्यर्थ ॥ ३६४०-३६४३ ॥

“इत्थ यदा न (तत्र० ३२६०) इत्यादावाह—इत्थमित्यादि । कश्चिदेवेति । सुगत एव, न क्वपिऽपि । यथोक्त प्राणित्यभिप्राय । यश्च निराकारसाकारज्ञानविकल्पेन दोष उक्त, तदपि पूर्वमेवास्माभि प्रतिविहितम् ॥ ३६४४ ॥

ननु चोक्तम्—

“अनिर्भास सनिर्भासमन्यनिर्भासमेव च ।

विज्ञानाति न विज्ञान बाह्यमर्थं कथञ्चन ॥’ (तत्र० १९९८) इति, तत् कथमुपयपक्षाश्रयणऽपि दोषापसङ्ग उच्यते ?—इत्येतदाशङ्क्य आह—निराकारादीत्यादि । [G 936] येयमस्माभिविज्ञानवाद्स्थितैर्निराकारचिन्ता प्रागकारि, सा साम्प्रत बाह्यार्थाभिनिविष्टान् भवतो भीमासक्तान् प्रति बहिरर्थमन्युषेत्य सर्वज्ञे प्रतिपाद्यमाने भवता बहिरर्थ्यादिना कथमपि नोपयुज्यत एव कर्तुम् । कथम् ? इत्याह—यथा हीत्यादि । अवश्यं हि भवद्विर्बहिरर्थस्य साकारेण वा निराकारेण वा ज्ञानेन ग्रहणमुपवर्णनीयम्, अन्यथा बहिरर्थोच्छेदः स्यात्, तत्र यथा = येन प्रकारेण भयता कचिदर्थे ज्ञान प्रवर्त्तते, तथा तेनैवाकारेण परम् = उच्छेद्यम् सार्वज्ञमिति सम्बध्यते, प्रवर्तिष्यते इत्यचोद्यमेतदिति ॥ ३६४५ ॥

इति बुद्धलक्ष्यार्थं यन्मयाप्रापि शुभ्र निरुपमञ्जितलक्ष्मीसङ्घतामेत्य निरुपम् । सकलजनमनांसि प्रीणयन् दीप्तकान्ति सुगतकमलशीलस्तेन सर्वोऽस्तु लोक ॥

इत्यतीन्द्रियदर्शिपुण्यपरीक्षा

कमलशीलरिचिता पञ्जिका समाप्ता

परिशिष्टानि

तत्त्वसंग्रहकारिकासूची

शान्तरक्षितपादैर्या ग्रन्थेऽस्मिस्तत्त्वसंग्रहे ।

नियद्धाः कारिकास्तासां सूचीयं क्रमशालिनी ॥

अंशो ह्येतस्य जात्याख्यो	२३३३	अणुसंहतिमात्रं च	७८
अकनिष्ठे पुरे रम्ये	३५५०	अग्वन्तराभिमुख्येन	१९९०, १९९१
अकल्पनाकृगम्येऽपि	५८७	अण्वाकाशदिगादीनां	८१३
अकार्याविशयं यत्तु	१२	अतः कारक एवायं	१२६
अकृतत्वाविनाशाभ्यां	२१०४, २४३०	अतः परीक्षकज्ञानं	३०११
अकृताभ्यागमोऽपि स्यात्	५३८	अतः पूर्वोक्त्या युक्त्या	३०२८
अक्षव्यापारसद्भावाद्	७२१	अतः प्रतिपदं भिन्नाः	२७०२
अक्षीणावृत्तिराग्निस्तु	३०३०	अतः प्रमाणता तस्मिन्	३०७८
अक्षय्याद्यफलं तु स्यात्	३०६	अतः प्रागपि तद्भावाद्	८६३
अगकारपरावृत्तं	२४८०	अतः प्राज्ञो नरः सूक्ष्मान्	३४०२
अगोतो विनिवृत्तिश्च	१०८४	अतः सत्यत्वमिष्यात्यं	२३४४
अगोनिवृत्तिरन्यत्वं	१०७४	अतः सर्वजगत्सूक्ष्मं	३३१३
अगोनिवृत्तिः सामान्यं	९१४	अतः सर्वत्र विषये	१२५२
अगोमिर्ज्ञं च यद् वस्तु	१०६०	अत उन्नेक्षितो भेदो	१३४६
अगोशब्दाभिधेयत्वं	९४०	अत एव तुरङ्गादी	१५४८
अगौणे चैवमेकत्वे	१३३, ३१७	अत एव द्वयं प्राद्यं	२३१
अगौरपोहो यश्चायं	९८९	अत एव न दृश्योऽयं	३२७४
अग्निधूर्मादिदुद्धीनां	१३१०	अत एव स्वयेद्यत्वं	२०६१
अग्निधूर्मान्तरत्वे तु	१४४५	अत एवायमिष्टस्व	७४
अग्निहोत्रादिवचनां	१४९८	अत एवाविशेषत्वाद्	२५२९
अग्निहोत्राद् भवेन् स्वर्गः	३०८६	अतत्कारणभेदेन	१०४०
अचेतनत्वकार्यत्वं	५३	अतदात्मकमेवेदं	१२८३
अचेतनात्मिका बुद्धिः	३०३	अतद्वेतोरहेतोश्च	१६२९
अजन्पाकारमेवादी	७२९	अतद्भावनिषेधश्च	३४२
अज्ञातार्थप्रकाशत्वाद्	१४८५	अतद्रूपपरावृत्तं	१४२, ६३०
अज्ञातत्वा कमसौ शब्दम्	२२३८	अतद्रूपपरावृत्तं	६७, १०५१
अमेयत्वादिद्विष्टेषान्	३३५४	अतद्वस्त्व्यात्मकत्वं तु	

अतश्च कल्पितत्वेन	१८०७	अतोऽनादित्वसामान्यं	३१८०
अतश्च गम्यतां व्यक्तम्	२३४५	अतो निर्मलनिष्कम्पं	३४३९
अतश्च प्रथमं ज्ञानं	२९७१	अतोऽनैकान्तिको हेतुः	२०३
अतश्च व्यञ्जकास्तासां	१६३९	अतोऽभिव्यक्त्ययोगेन	२५५८
अतश्च शक्यते यक्तुं	२९२६	अतो मन्वादयोऽप्येषाम्	३५८०
अतश्चाज्ञानसन्देहं	३११९	अतो यत्र परैर्बाह्ये	१५२२
अतश्चापौरुषेयत्वं	२४०६	अतो यत्रापि मिथ्यात्वं	२९१५
अतस्तद्द्वारकोऽप्यत्र	२५५०	अतो यदनपेक्षत्वाद्	२८९५, ३०७१
अतस्तस्य रवतः सम्यक्	२९६०	अतोऽर्थप्रत्ययायोगात्	१५०७
अतिरोहितधर्मादिं	३२१३	अतो चिनाज्ञसद्भावाद्	३७७
अतीतभयनामार्यं	१२१५	अतो विरुद्धता हेतोः	१४७०
अतीतत्र पदार्थोऽयम्	१८२१	अतोऽविशेषनिर्दिष्टे	२०३९
अतीतश्च महान् कालो	३५७८	अतो ज्येष्ठस्थितं रूपं	३८४
अतीतानागतयोर्ज्ञानम्	१७८७	अत्यक्तपूर्धं रूपं हि	२५४४
अतीतानागतं कर्म	७४३	अत्यन्तभिन्नता तस्माद्	१०१५
अतीतानागतानां च	१८३९	अत्यन्तभिन्नावात्मानो	७०३
अतीतानागतावस्थम्	१८१८	अत्यन्तभेदिनोऽप्येते	२६११
अतोतानागती कालौ	२३४३	अत्र धूमो यदा तावद्	२२१५
अतोतानुपजातेषु	७८०	अत्रापि यः पुनः शङ्का	३०२०
अतीन्द्रियं पराज्ञातं	३४६०	अत्रापि ये प्रयत्नत्वं	३३६०
अतीन्द्रियपदार्थज्ञो	३५०९	अत्रापि व्यभिचारित्वं	२०५७
अतीन्द्रिया यतरतेऽर्थाः	२३८०	अत्रापि सुविद्यः प्राहुः	२९८७
अतीन्द्रियार्थदृक् तस्माद्	३१०२	अत्रामिधीयते येषां	२९१९
अतीन्द्रियार्थविज्ञानं	३३९६	अत्रामिधीयते सर्वं	५०१
अतीन्द्रियार्थविज्ञानं	१४७६	अत्रोच्यते द्वितीये हि	५०९
अतीन्द्रियार्थसम्बन्धां	२७७१	अथ क्रियानिषेधाऽयं	३६६
अतो गगनराजीवं	२४३१	अथ अणिपमेवेद	१८८५
अतो गुणनिपिद्धैर्था	२८८७	अथ तद्वचनेनेव	३१८७
अतो गौरिवि शब्देन	९०१	अथ तस्मात्त्र जायते	३५४३
अतोऽतीन्द्रियपदेते	२१७२	अथ देशवितानेन	१९७६
अतो दूरमपि ध्यात्या	२८५९	अथ नाङ्गीक्रियेतेऽ	४१७
अतो न द्रव्यसिद्धोऽयम्	२४८४	अथ नापेक्षते नित्यः	४०९
अतो न वेदवाक्यानां	३४८१	अथ नार्थं क्रियात्रक्तिः	१८४१

अथ निर्विषया एताः	१०२	अथापि प्रकृतं किञ्चित्	३१३०
अथ पञ्चादपि ज्ञानं	२४२८	अथापि बाधरामाद्यान्	३००६
अथ भावस्वरूपस्य	३७४	अथापि वेददेहत्वात्	३२०७
अथ यद्ब्राह्मणे रूपे	२०६३	अथापि सन्धि नित्यस्य	३९६
अथ वर्णास्तिरोभूत०	२७२६	अथापि सहकारोणि	२३६२
अथ बाध्यात्मिकाः सर्वे	२१८	अथापि सार्थकत्वेन	२४६३
अथ वा भाविकत्वेऽपि	८९९	अथापौन्द्रियसंस्कारः	२१८५
अथ वाऽभूतमाकारं	२०४४	अथाप्यक्षणिकास्ते स्युः	१८३०
अथ वा यत्समीपस्थः	२५६६	अथाप्यक्षणिकं ज्ञानं	२९२४
अथ वाऽन्यतिरिक्तोऽयं	९९३	अथाप्यतीन्द्रियो वायुः	२५३३
अथ वाऽस्थान एवायम्	३५०, १७००	अथाप्यनन्तरः पक्षः	१३१
अथ शक्तिः स्वदेतुभ्यः	२८२६	अथाप्यवान्व एवायं	९९९
अथ शब्दादिना तस्य	१६४३	अथाप्याकाशमाधारः	२१५८
अथ शरत्तान्तरं मेढं	३५१४	अथाप्रमाद्वयासत्ता	३०४८
अथ सत्यार्थविज्ञान०	२३५८	अथाविभक्त एवायं	१२७८
अथ सम्भूतितं रूपं	३२५	अथाविभागमेवेदं	१४४
अथ सा नैव सञ्जाता	१५६५	अथासत्यपि सात्त्व्ये	९३६
अथ स्वरभावतो वृत्तिः	१६४	अथास्त्यतिशयः कश्चित्	१९
अथागन्त्रादिरूपं तत्	७००	अथास्मदिष्टः पक्षः स्यात्	२३१२
अथाऽनाकारधीवेशं	५३३	अथेदं छद्मं हेतोः	१३८५
अथानाश्रित एवाय	९९२	अथोन्यते परार्थत्वं	१४६६
अथानिर्वचनीयत्वं	६७८	अथोच्यते प्रधानस्य	९७
अथानुरूपयत्नेन	२८६८	अथोत्पलत्वसम्बन्धि	११११
अथान्य एव संयोग०	८६४	अथोपगमरूपेण	१६२१
अथान्यथा विज्ञेय्येऽपि	९४९	अट्टनस्वो लोकस्तु	४४७
अथान्यापोहवद् वस्तु	९७१	अट्टशक्तेर्हेतुते	५२४
अथान्योऽपि स्वभावेन	२२३६	अट्टाश्रुतवृत्तान्ताः	१९५७
अथापि कणक्षणुल्या	२५३५	अट्टव्यत्वात् सद्गुणानि	६३९
अथापि कार्यरूपेण	१४०	अट्टव्यादिषियो हेतुः	७७७
अथापि क्षान्तरूपत्वम्	३५४४	अट्टव्यज्ञानपक्षे तु	१९१०
अथापि तेन सम्बन्धात्	४०१	अट्टिनीय शिवद्वारं	३३२१
अथापि मिश्रयोऽभूतः	२५	अट्टिष्ठानानुसृत्यात्	२२२१
अथापि पाचकत्वादि०	७५७	अट्टिष्ठाने त्वनिचेऽपि	२५४८

अप्यारोपितमेवातो	१२६१	अनुगान्यन्यथाभावान्	१७४३
अध्येत्तारश्च वेदानां	२४१७	अनुभूय यथा कश्चिद्	३३६३
अनन्तरं फलादृष्टिः	२७६६	अनुमानं प्रमाणं चेद्	१४८४
अनन्तरीदितं न्यायं	२४४४	अनुमानवष्टेनापि	७१४
अनन्तोपायजन्याश्च	१५८७	अनुमानविरोधश्च	८६
अनन्यत्ववियोगेऽपि	१६३४	अनुमानविरोधस्य	१४५८
अनन्यत्वेऽपि कारित्रं	१७७८	अनुमानविरोधादिः	१४७२
अनन्यत्वेऽपि सत्त्वस्य	४९८	अनुमानविहीनोऽपि	२०८८
अनन्यापोदशब्दादी	१७८, ११६२	अनुमाप्रतिभासेन	२०५५
अनपेक्षत्वमेकैकं	२८१३, २८४३	अनुमावत् प्रमाणत्वात्	१५८४
अनपेक्षप्रमाणत्वं	३००५	अनुरूपो हि संसर्गा	७७४
अनपेक्षोऽपि यद्यप	३५६	अनेकत्वेऽपि चानन्त्यं	१९५५
अनपेक्षप्रमाणत्वं	३००८	अनेकदेशवृत्तौ वा	२२२४, २१९३
अनपेक्षोपपत्त्या स्याद्	२९९९	अनेकवस्तुसङ्घादे	६७२
अनर्थान्तरपत्रेऽपि	२५५६	अनेकव्यक्तिनिष्ठत्वान्	२४६८
अनवस्थामयादेय	२८८२	अनेकसमयावश्च	७७८
अनाग्निप्रान्यभेदेन	१८०५	अनेकवाग्मना वृत्तौ	६१०
अनागते च विशेषे	१४७७	अन्तरालप्रवृत्तस्य	४५३
अनागतैर्न दृष्टं च	३१७३	अन्तर्माध्याममानुष्टम्	७३५
अनात्मरूपिणस्त्यादि	३३३१	अन्त्यवर्णं हि विशाने	२७२०
अनातोद्बन्धुदासेन	१०८	अन्त्यस्य तु मृतः सिद्धी	२०२७
अनित्यं तप मर्षेषां	२३१३	अन्धानन्वसमापस्यः	२२०
अनित्यता विपरित्येयं	२३३४	अन्वेषणः समावृष्टः	२३७०
अनित्यत्वं च नाशित्वं	२३५४	अन्य एव भवेद् वेदः	२६७२
अनित्यत्वेन चान्याश्च	३४६	अन्यस्य ज्ञानया भिन्ना	२१८८
अनित्यस्य तु पुद्गादिः	३२११	अन्यस्यैव यथानन्दस्य	३५
अनित्यादित्यनन्तेऽपि	७७	अन्यस्यैव यथानन्दस्य	३५
अनित्येषु च वर्णेषु	२३३३	अन्यस्यैव यथानन्दस्य	३५
अनिर्दिष्टविशेषाऽपि	३३३६	अन्यस्यैव यथानन्दस्य	३५
अनिर्माणं गनिर्माणम्	१००८	अन्यस्यैव यथानन्दस्य	३५
अनित्यतामत्तरपत्तु	१००	अन्यस्यैव यथानन्दस्य	३५
अनुष्णेऽप्यथ वा तस्मान्न	२५६९	अन्यस्यैव यथानन्दस्य	३५
अनुगच्छन्ति पञ्चाश	१८०३	अन्यस्यैव यथानन्दस्य	३५

अन्यथा गुणजात्यादि०	८४७	अन्यरागादिसंविती	२०४७
अन्यथा च तमेवार्थं	२४८९	अन्यरूपनिपेधोऽयं	११४८
अन्यथाज्ञानसन्देह०	३१२५	अन्यलक्षणसंसिद्धी	१६१०
अन्यथा तु परिच्छेद०	२००९	अन्यवस्तुनि विज्ञानं	१६६७
अन्यथात्वे स्थितौ नाशे	१८०७	अन्यवस्तुनि विज्ञाने	१६६४
अन्यथा नित्यतापत्तिः	१७९५	अन्यवृत्त्युपलम्भेन	१९५६
अन्यथा नित्यरूपा सा	२७१८	अन्यस्वतित्वाद्यो नान्ति	१८२६
अन्यथा निर्विशिष्टत्वात्	१७६२	अन्यस्माज्जनकात् तेषां	१७६१
अन्यथानुपपत्तिस्तद्०	२६६४	अन्यस्मिन् ज्ञानसम्बन्धे	२२३५
अन्यथानुपपत्त्या च	२२६२, २६५०	अन्यस्मिन्न हि सर्वत्रे	३२३३
अन्यथानुपपत्त्या चेत्	३०६४	अन्यस्यापि प्रमाणत्वे	२८९७, ३०७३
अन्यथानुपपत्त्यापि	१४१०	अन्यद्व्युत्पत्तिशेषाद्	१८९७
अन्यथानुपपत्त्या हि	१३८३	अन्याकारमपि ज्ञानं	२०३९
अन्यथानुपपत्त्यैव	१३७७, १४१४	अन्यानन्तरभावेऽपि	५३०
अन्यथानुपपत्तयं	१३६४, १३६७-६८	अन्यान्यत्वेन ये भावाः	१०६८
अन्यथानुपपत्तये	१३६३	अन्यान्यरूपसम्भूतो	१४१
अन्यथाद्युपपत्तत्वात्	३२०१	अन्यापोहश्च किं चान्यः	९९६
अन्यथा प्रत्यभिज्ञानं	२७६१	अन्यापोहात्मकस्यापि	२४७९
अन्यथा बाह्य एवार्थः	२०५८	अन्यापाहापरिज्ञानाद्	१००२
अन्यथा योजनाभावाद्	१२३०	अन्यार्थं प्रेरितो वायुः	२१९४
अन्यथा योगपक्षेन	१६७	अन्यार्थविनिवृत्ति च	११९१
अन्यथा रूपगन्धादेः	१२५०	अन्यार्थासक्तचित्तोऽपि	१३२१
अन्यथा संशयो युक्तो	३२८८	अन्यार्था शक्तिविगुणे	१९०४
अन्यथा सर्वबुद्धीनाम्	०४६५	अन्ये तु चोदयन्त्यत्र	२२१८
अन्यथा हि न नित्या स्याद्	२८२५	अन्ये त्वांशसमर्माणं	१५३
अन्यथा हि न सा बुद्धिः	१७१३	अन्येन च विना हेतुः	५६५
अन्यथा एतदुत्पात्ता०	२५०२	अन्येनामातिता चेन्मान	२००७
अन्यथा ह्यात्मनो भेदो	१७७४	अन्येऽपि सर्वभावाः स्युः	४०६
अन्यथैवोपपत्तत्वाद्	२६११	अन्ये पुनरिहाज्ञान०	२०८४
अन्यदेवासमर्थं तु	१६७०	अन्ये पुनरिहात्मानम्	१७१
अन्यदेशादिभाषिन्यो	२५०	अन्ये प्रमान्तरास्तिर्न	१५८३
अन्यधर्मनिमित्तधोग्	०४४	अन्यः प्रत्यक्षमित्दत्	२१२
अन्यधर्मसमावेशे	५७७	अन्यन्तात्वादिर्मंगाः	२१९५

अन्योऽन्यपरिहारेण	३६२२	अप्रमाणेऽपि येनैतत्	२८३४
अन्योऽन्यानुपकारेऽपि	४३६	अप्रमाणे प्रमाणत्व०	२९४७, २९५३
अन्योऽन्यामिसराश्चैवं	५८३	अप्रमाद्विषयासत्त्वे	३०६३
अन्योऽन्याथयदोषश्च	१३८७	अप्रसिद्धोपलम्भस्य	२०७३
अन्योपलम्भतस्तस्य	३२८३	अप्राप्तकर्णदेशत्वाद्	२१८६
अन्यव्यतिरेकान्यां	६३, ७७३, ११४०, २०७०	अप्राप्तिमात्रज्ञान्येऽपि	२५१८
अन्वयानुविधानं च	७७६	अप्रामाण्यद्वयाशङ्का	२९३७
अन्वयासत्त्वतो भेदाद्	१३०४	अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्था	२०९५, २४२३
अन्वयासम्भवे सैध	५०५	अप्रामाण्यव्यवच्छेदः	२९३६
अन्वयो प्रत्ययो यस्मात्	७३८	अप्रामाण्ये परायत्ते	३००२
अन्वयो न च शब्दस्य	१४९३	अपूर्वदर्शिनी नित्यं	२२२०
अपवर्गस्य तु प्राप्तिः	३४९६	अवहितस्वरूपाणि	१८८९
अपवादापधिः काल०	२८७७	अथाधेकाश्रयत्वे हि	४६७
अपास्ता च स्थितिः पूर्व	७७२७	अबुद्धिपूर्वकस्तेषां	२३२३
अपि च स्तनपानादौ	१९३९	अबोधरूपभेदं तु	२६३
अपि चानादिता सिद्धयेद्	२७२५	अभावकारणत्वे तु	४२७
अपि चानेकवृत्तित्वं	७९७	अभावगम्यरूपे च	२५०
अपि चापीरुपेयस्य	२३९७	अभावपक्षे निश्चित०	१५४९
अपि चास्य कथावत्तु	२३३७	अभावशब्दवाच्यत्वान्	१६५७
अपि चैतत्त्वमित्यत्व०	१०००	अभावस्य च कार्यत्वे	३६४
अपूरितान्तरालत्वान्	२२१२	अभावस्य च योऽभावः	९५६
अपृथग्वेदनात् पूर्वं	२०६८	अभावस्य च वस्तुत्वे	१६७७
अपेक्षानेदतश्चैवं	६९८४	अभावा अपि विज्ञेयाः	११७३
अपेक्षभागभेदश्च	१९९२	अभावानुपलम्भेन	३०५९
अपोद्धारण्यवृत्तिः	६५०	अभावान्दर्गतं नो चेत्	१५५९
अपोद्दमात्रवान्यत्वं	९६६	अभावेऽप्यनुमानस्य	३२२५
अपोद्दश्चाप्यनिष्पन्नः	९३४	अभावो निरुपाद्यत्वं	११०५, १९३२
अपोद्दशल्पनायां च	९७९, ११७८	अभावोऽपि न युज्योऽयं	९८७
अपोद्धानपि चारवादीन्	९३२	अभावोऽभाव इत्येव	७८६
अप्रतीतान्यशब्दानां	२२४२	अभावो वा प्रमाणेन	१६५८, १६९०
अप्रमाण पुनः स्वार्थं	२९१२	अयासमानो वेशश्च	२०६०
अप्रमाणेन चरेन	१४८३	अभिधा नान्यथा सिद्धयेद्	१५९९
		अभिप्रेते निवेत्तार्य	११४३

अभियुक्ता हि ये यत्र	२११४	अर्थस्यानुभवो रूपं	२०१७
अभिलापानुरूपेण	२१२	अर्थान्तरनिवृत्त्या हि	१०६७
अभिव्यक्तेरयोगे च	२६९२	अर्थान्तरपरावृत्त०	१०७२
अभिव्यक्त्यन्यथात्वं चेत्	३१२१	अर्थान्तरपरावृत्त्या	११७१
अभिसम्बुद्धतत्त्वास्तु	५४१	अर्थान्तरव्ययच्छिन्न०	१२६५
अभेदमनुमन्यन्ते	१८१५	अर्थान्तरव्ययच्छेदं	१०१५
अभेदाध्यवसायेन	४५०	अर्थान्यथात्वहेतूत्थ०	२९५२
अभेदो ह्येकरूपत्वं	१०३०	अर्थोपस्थान्तरेणैव	१६००
अभ्यनुज्ञादिवाक्येन	१४३२	अर्थोपस्थैव सर्वज्ञम्	३२१८
अभ्यस्तलक्षणानां च	१४७४	अर्थोभिधानसामर्थ्यम्	२३०५
अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः	८९१	अर्थिप्रत्यर्थिनी तत्र	३०२४
अर्थं च भवतां पक्षो	२९४१	अर्थं चासम्भवात् कार्यं	३१२९
अर्थं मगार्थसम्यग्धः	२३८३	अर्थोपभोगकाले च	२९४
अयःशलाकाकल्पा हि	४२	अलक्षितविशेषा च	२०७५
अयस्कान्तप्रभाप्राप्या	२५१९	अलातेऽपि सकृद् भ्रान्तिः	१२५३
अर्थक्रियावभासं च	२९५९	अल्पीयस्यास्यमल्पीयो	२५८७
अर्थक्रियावसाये चेत्	२०५३	अवधारणसामर्थ्याद्	१२००
अर्थक्रियासमर्थं च	१६७४	अवधोक्तवस्तुभ्यो	१७१६
अर्थक्रियासमर्थं हि	१६०९	अवधीनामनिष्पत्तेः	२९
अर्थक्रियासमर्थत्वं	१७३७	अवर्तमानतार्यां तु	१८३५
अर्थक्रियासमर्थाः स्युः	१८३४	अवस्तुविषयेऽप्यस्ति	१०८५
अथ क्रियासु शक्तिश्च	३४७	अवस्थादेशकालानां	१४५९, १४७५
अर्थगत्यनपेक्षेण	१६२०	अवस्थाभेदभावेऽपि	१७८६
अर्थद्योतनशक्तेश्च	२६५५	अवस्थाभेदभेदेन	२६४
अर्थद्योतनहेतोश्च	२६५७	अवस्थायां च मध्यायां	१८१६
अर्थेप्रतीतितो नो चे०	१५०३	अविकल्पमपि ज्ञानं	१३०५
अर्थप्रतीतिसामर्थ्यः	२३०६	अविकल्पमाद्यभ्रान्तं	२६३५
अर्थवद्ग्रहणाभावाद्	२२५०	अविकार्युपकारित्व०	३०९
अर्थवान् कतरः शब्दः	२२४८	अविचारप्रसिद्धोऽर्थो	२०३७
अर्थवान् पूर्वदृष्टश्चेद्	२२४१	अविज्ञातवदर्याश्च	२८०७
अर्थशून्याभिजल्लोत्थं	१२०३	अविज्ञातार्थत्वरस्तु	६०२
अर्थसंवादाकृत्वे च	४६०	अविद्यमानसास्नादिः	१२५७
अर्थस्यानुभवो नाम	२०२१	अविनष्टाच्च तज्जाता०	४८९

अचिनाभायसम्बन्ध	१३६६	असार तदिद कार्य	७२०
अविश्विभोद च	१०५६	असिद्धे पक्षधर्मत्वे	२३१७
अविशेषेण साध्ये तु	१९६२	अस्ति चात्रापि विस्पष्ट	१४०३
अवेदका परस्यापि	१३३०	अस्ति हीक्षणिकाद्याख्या	३३१७
अवेद्यनाह्यवत्त्वापि	१०६५	अस्ति ह्यालोचनाज्ञान	१२८५
अवेद्यवेदकाकारा	३५३५	अस्तु तर्हि ससारूप्य	२०३५
अ यक्त्यक्तिकत्वेन	३०९४	अस्तु नामैवमेकत्र	६४१
अव्यक्तो व्यक्तिकाक		अस्तु वाऽक्षणिक ज्ञान	२९१७
वेभ्य	२६	अस्तु वातिशयस्तस्मिन्	२५४२
अज्ञक्यसमय चेद	८७५	अस्तु वातीन्द्रियो वायु	२५३४
अज्ञक्यसमयो हा मा	१०६३	अस्तु वाऽपरिणामोऽस्य	१६६१
अज्ञान्योत्पादनरताद्	१८२५	अस्तु वा वस्तु सादृश्य	१५५०
अज्ञेयशक्तिप्रथितात्	७	अस यथ सवज्ञानानाम्	८८७
अज्ञेयस्तबकादौ हि	२९६३	अमत्वेन किन्तु साकल्ये	४११
असकान्तिमनाद्यन्त	४	अस्थिरस्तु न सम्बन्ध०	९१२८
असत् प्रागसामर्थ्यात्	५१४	अस्थिर वा स्थिरे वैच	७०५
असतो नरुष्टज्ञादे	१०५४	अस्माक तु न जन्वेन	१११७
असत्त्वे सर्वभावाता	३७१	अस्मादेव न ते न्यायाद्	३०६५
असत्यपि च बाह्यऽथ	९२२	अस्माभिरुक्त आकार	११८२
असत्यपर्ययभेदे च	३८९	अस्माभि सशयस्त्वत्र	३२९९
असत्योपाधि यत् सत्य	८८८	अस्मिन् सति भवत्येव	१६९१
असद्रूप तथा चेद	१०५५	अस्य चार्थस्य सन्देहात्	३३७१
असन्नचययोग्योऽत	१९९६	अस्यापि गम्यते केन	३०५५
असमान तु तद्रूप	१९८२	अस्यापीदवरवत् सधं	१५५
असम्बद्धस्तु चिद्धिष्ट	२०९०	अस्यापिचौ हि नीलादे०	१३४
असम्बद्धान्तदुद्भूताद्	१७०६	अस्याश्च न धिय कानिद्	२३९२
असम्बन्धात् साक्षाद्भि	१४३०	अस्यम्यलोचनेदृष्ट	२०७४
असम्बन्धो त्रिवरुक्त	१०९६	अह वेदी गहम्बुद्धि	२२९
असर्वज्ञत्वमेव तु	३३२७	अहङ्काराभयत्वेन	२०४
असर्वज्ञप्रणीतत्व	३३६२	अहीनसत्त्वदृष्टीनां	५४०
असर्वज्ञप्रणीतानु	३१८२	अद्वैतकवसिद्ध्यर्थ	१२३
असर्वद्विभिन्नित्ते	३०८०	अहत्तुत्वात् त्रिध्यायम्	३७०
असाधारणमेव	२०४१	अहं चव्यापक चोक्त	३३०५

आकारवति विज्ञाने	२७२५	आश्रयोपाधिकाभ्यासाद्	३४२८
आकाराव्यतिरिक्तत्वात्	२०३७	आश्रयो वदरादीनां	१९३
आकाशमपि नित्यं सद्	०३२९	आह केन निमित्तेन	०२१४
आकाशश्रोत्रपक्षे च	२१६०	आहुः स्वभावसिद्धं हि	२३२४
आख्यातेषु च नान्यस्य	९७३	आहोपुरुषिण्याऽप्यत्र	२४१०
आगमस्य हि नित्यत्वे	३५१७		
आगमस्योपनायाश्च	२४२२	इच्छादयश्च सर्वेऽपि	१७८
आगमाद्धि स सम्यग्ध्वं	१५६८	इच्छारचितरूपादी०	७८८
आगमार्थविरोधे तु	३४८	इच्छारचितरूपेषु	७४८
आगमेन च सर्वज्ञो	३५०९	इच्छारचितसंकेत०	६३८, ६४४
आज्ञोषितान् समुत्पन्न	३०१६	इति नैव प्रवर्त्तेत	४८१
आत्मकार्याख्यलिङ्गाच्च	३०९२	इति मीमांसका प्राहुः	३०६१
आत्मप्राहिं च विज्ञानम्	३५४१	इति यस्य हि संख्याः	३१०९
आत्मलाभे घटादीना	०९२०	इति ये सुधियाः प्राहुः	३३६८
आत्मलाभे हि भावानां	०८४७	इति व्यञ्जकसद्भावान्	२६८९
आत्मात्मीयदृगाकार०	३४८८	इति सञ्जयते येऽपि	१२९
आत्मा सूर्यशतादृष्टौ	३५६१	इतिहासपुराणेषु	३१९८
आत्मोदाहरणेनान्य०	३४६४	इत्यमात्माप्रसिद्धी च	००१
आदित्यादि क्रियाद्रव्य०	६०२	इत्थ कारणसमुद्गी	२९९१
आद्या एतेऽनुवृत्तत्वात्	१७२०	इत्थ च वस्तुरूपत्वे	१६८९
आद्यार्थविषयं तावत्	१७०३	इत्थ च शब्दवाच्यत्वाद्	१०७९
आद्ये ह्यवस्तुविषये	२९६२	इत्थ चापौरुषेयत्वे	०८००
आधारावेयनियमः	८४०, ८४५	इत्थ मानेऽस्तियते वेदे	०३७७
आधिपत्यप्रपत्त्या च	३६०८	इत्थ यदा च सर्वज्ञः	३६४४
आधेयातिशयार्थत्व	३०८	इत्थं यदा न सर्वज्ञः	३२६०
आनर्थक्यमतः प्राप्तं	२३५५	इत्यत्यक्षेषु सर्वोऽपि	०५४३
आनुपूर्वी च वर्णानां	०२९८	इत्यस्मिन् न्यमिचारोक्तिः	७७६
आप्तान्मन्त्रीकृतेरेव	१५०९	इत्याक्षपादकानादाः	५४७
आभिप्रायिकमतेषां	३३३०	इत्यादिकमतोऽनिष्टं	३३८७
आमोगशुभचिन्तादि	१९०२	इत्यादि फौर्त्त्यमान तु	३२४०, ३६०
आभ्यासिक यथा ज्ञान	३०९९	इत्यादि गदितं सर्वं	१३०८
आशुवृत्तेः सकृद्भ्रान्तिः	१३३४	इत्यादिना प्रभेदेन	१०४२
आश्रयानुविधानेन	२५८९	इत्येतन् सधंसत्त्वस्थ०	३४६३

इत्येतदपि तेनात्र	२७११	वक्तव्यायेन वात्पादेः	१३५३
इत्येतदपि नो युक्तम्	१७७९	उत्स्य वक्ष्यमाणस्य	३५१
इत्येतद्धि भवेत् सर्वं	२७७९	वक्त्रेण च प्रकारेण	३४०१
इत्येतेन त्वदुक्तेन	२७९३	उच्छेददृष्टिनाशाय	१८५१
इत्येवमिष्यतेऽर्धञ्चेत्	२८१६	उच्यते क्षणित्वेन	६६३
इत्येव निश्चयस्वस्माद्	३२८७	उच्यते न ह्ययादन्यन्	१४८७
इदं च क्लिप्त नाध्यक्ष	१४८९	उच्यते प्रतिविम्बस्य	२९८
इदं च वर्धमानादे	३३२४	उच्यते प्रथमावस्था	४३५
इदं तत्परमं तस्य	३५३९	उच्यते यदि वक्तव्यं	३३७०
इदं दृष्ट्वा च लोकेन	१०६१	उच्यते वस्तुसंवादे	२१५८
इदानोन्तनमस्तित्वे	४५२	उच्यते विषयोऽर्मापां	८६८
इदानोमपि लोकस्य	३३९४	उच्यते संज्ञयेनेव	२९७४
इन्द्रियार्थबलोद्भूत	१९००	उत्कटं शक्तिरूपं च	१०५
इन्द्रियेर्नाप्यगोऽपोहः	९३८	उत्तर श्रोत्रसंस्काराद्	२१६८
इयं च त्रिभिधा दृष्टिः	३२७७	उत्तरायणयथै रुद्धे	२७५५
इष्टकार्यसमर्थं हि	२८१७	उत्पत्तिशक्तिबन् सौऽपि	२१७९
इष्टसिद्धिस्तदाधारः	१९०	उत्पत्तवस्यमेवेदं	३१०१
इष्यते च जगन् सर्वं	३११३	उत्पत्तस्यैव चेष्टोऽयं	६८९
इष्यते हि जगन् सर्वं	००७४	उत्पादमान एवातो	२८४८
इहत्वाभ्यासपूर्वरेवे	१९६१	उत्पादात्यन्तविघ्नोऽप्यो	२०४८
इहत्वाभ्यासरहिताः	१९४८	उत्पादागन्तरस्यस०	४६५
इह धामानुरूपेण	२४२२	उत्पादानन्तरास्यापि	३८८
इहनुद्धयाविशेषाथ	८०४	उत्पादो वस्तुभावास्तु	३२
इहेति समवायात्थ०	८४१	उत्पादः प्रसवार्थोपा	११२६
इहेय क्षमणस्तेन	३५८२	उत्पात्तार्थकथाधर्मम्	२७७५
इहोच्यते तयोरेक०	१०१	उत्प्रेक्षत हि यो मोहाद्	२८७१
इहक् च परमं उत्तरं	३३०३	उदयत्ययधर्माणः	३२४
इहर्ता वा प्रकाशार्थं	००१३	उदयानन्तरस्यसि	१९११
इहृताः पुद्गलानां च	३१७७	उदयानन्तरात्तथापि	३९०
इहृतेन प्रमेनेते	२७०३	उद्भूतशक्तिसत्त्वं	९८
इहृदयकृतकरने च	०७७	उद्भूतशक्तिरूपेण	९९
इहृदयरादिषु भक्तानां	०८०	उपज्ञाने गृहीते च	८७६
इहृदयसंज्ञितेऽप्युत्पत्त्या	०२१७, २१९१	उपदेत्ताम मर्षमे	३२८४

उपदेशो हि बुद्धादेः	३२१६,	एकज्ञानावभासित्वं	३६२३
	३२२२	एकत्रैव च शब्दादी	, ३७
उपमानप्रमाणस्य	१६३२	एकत्वनित्यतादिश्च	११९९
उपमानेन सर्वज्ञ०	३५५७	एकत्वेनावकलुप्तत्वान्	१८७७
उपमायाः प्रमाणत्वे	१६३१	एकदेशज्ञगीर्तं तु	३५९२
उपयुक्तोपमानश्चेत्	१५६७	एकधर्मान्वयासत्त्वे	१०४९
उपलब्ध्या यथा योऽर्थो	१६९३	एकप्रत्ययवमर्शस्य	१००४,
उपलब्ध्यस्वभाषानां	२४१८		१०३६, १७५८
उपात्तादिमहाभूत०	६२६	एकप्रत्ययवमर्शे हि	१०५०
उपादानतद्वादेय०	१८९४	एकमित्युच्यते तद्वि	१७२७
उपादानमभीष्टं चेत्	१८९३	एकमेव ततो जातं	१७४०
उपादानासमाने च	१६१७	एकरूपतयोक्तानां	१४१३
उपाधिगतसामान्य०	७६७	एकरूपतिरोभावे	१३९
उपाथरहितत्वेन	२७७७	एकरूपे च चैतन्ये	२८८
उपेवार्थपरित्याग०	२०१८	एकवस्तुस्वरूपत्वाद्	३३७८
उभयानुभवात्मा हि	१७०१	एकवस्तुधनुपातित्वे	३८
उभे वाप्येकविषये	२१२३	एकविक्षानकाले वा	२३६०
उप्यता नीयमानस्य	३४३१	एकव्यापिभ्रुव्ययोम०	६२७
उप्यतादिप्रतिभासा च	८७८	एकव्यापिनभःपक्षे	२५३८
		एकव्योमात्मकं श्रोत्रं	२५३९
उर्ध्वसृष्टिं तदेकत्वाद्	२२२२	एकसन्तानभावेन	१९१४
		एकसन्तानसम्बद्ध०	२४०
ऋणादिव्यवहारस्तु	३०२३	एकसन्वन्विताशेऽपि	८५८
ऋणादिव्यवहारेऽपि	२८८१	एकसामप्रयर्षान्तत्वं	२०४२
ऋद्धिर्नभोजवा संज्ञा	३४२५	एकस्तु वास्तवो नैव	२६२५
		एकस्मान् तर्हि गोपिण्डान्	९४१
एकं नित्यस्य भावं च	१८८२	एकस्माद् वस्तुनोऽनेकत्वे	१७४९
एककर्तुरसिद्धौ च	९३	एकस्मिन्नविशिष्टेऽस्मिन्	१८१२
एककार्योपयोगित्व०	५८०	एकस्य कस्य संबन्धत्वात्	१६८६
एककार्योपयोगित्वान्	२०१	एकस्यापि ततो युक्ता	१७३१
एकगोशब्दजन्यः स्युः	२१२४	एकस्यार्थस्वभावस्य	२७५०
एकज्ञानक्षणन्यास०	३४४८, ३६२६	एकस्यैव शरीरस्य	३१३६
एकज्ञानात्मकत्वे तु	३३१	एकाकारं भवेदेकम्	१९८६

इत्येतदपि तेनात्र	२७११	उपन्यायेन वास्यादे	१३५३
इत्येतदपि नो युक्तम्	१७७९	उक्तस्य चक्ष्यमाणस्य	३५१
इत्येतद्धि भवेत् सर्वं	२७७९	उक्तं च प्रकारेण	३४०१
इत्येतेन त्वदुक्तेन	२७९३	उन्नेदृष्टिनाशाय	१८११
इत्येवमिष्यतेऽर्थश्चत्	२८१६	उच्यते क्षणिकत्वेन	६६३
इत्येव निश्चयस्तस्माद्	३२८०	उच्यते न द्वयादन्यत्	१४८७
इदं च क्लिप्तं नाध्यक्ष	१४८९	उच्यते प्रतिधिस्यस्य	२९८
इदं च वर्धमानादे	३३२४	उच्यते प्रथमावस्था	४३५
इदं तत्परमं तत्त्व	३१३९	उच्यते यदि चकृत्य	३३७०
इदं दृष्ट्वा च लोकेन	१०६१	उच्यते वस्तुसवादे	२९५८
इदानीन्तनमस्ति	४५२	उच्यते विषयोऽनीपां	८६८
इदानीमपि लोकस्य	३३९४	उच्यते सशयेनैव	२९७४
इन्द्रियार्थबलोद्भूत	१९२०	उत्कृष्ट शक्तिरूपं च	१०५
इन्द्रियेनाव्यगोऽप्योद्	९३८	उत्तर श्रोत्रसंस्काराद्	२१६८
इयं च त्रिनिधा दृष्टि	३२७७	उत्तरावयवै रद्वे	२७५५
इष्टकार्यसमर्थं हि	२८१७	उत्पत्तिशक्तिवत् सोऽपि	२१७९
इष्टसिद्धिस्तदाभार	१९२	उत्पत्त्यवस्थमेव	३१०१
इष्यते च जगत् सर्वं	३११३	उत्पन्नस्यैव चेषोऽयं	६८९
इष्यते हि जगत् सर्वं	२७७४	उत्पादमान एवातो	२८४८
इहत्याभ्यासपूर्वत्वे	१९६१	उत्पादात्यन्तविघ्नोऽन्यो	२७४८
इहत्याभ्यासरहिता	१९४८	उत्पादानन्तरध्वंस०	४६५
इह वाङ्मनुरूपेण	२४२२	उत्पादानन्तरास्थापि	३८८
इहयुद्धधाविज्ञपात्र	८७४	उत्पादो वस्तुभावस्तु	३२
इहवि समवायोऽयं	८४१	उत्पाद प्रसवश्रैणी	११२६
इहैव क्षमणस्तेन	३५८९	उत्पादाथकयाधर्मम्	२७७५
इहोच्यते वयोरकं	१०१	उत्प्रेक्षत हि यो मोहाद्	२८७१
ईदं च परमं तत्त्व	३३०३	उदयन्ययधर्माण	३२४
ईदं वा प्रकाशात्	२०१३	उदयानन्तरध्वंसि	१९११
ईदं पुद्गलानां च	३१७७	उदयानन्तरात्प्रापि	३९०
ईदं श्रमेणैते	२७०३	उद्भूतपृथिसत्त्व	९८
ईदं यद्वृत्तत्वं च	२७९७	उद्भूतशक्तिरूपेण	९९
ईदं वरादिषु मत्तानां	२८२	उपजाते गृहीते च	८७६
ईदं सम्मालितेऽहुन्वा	२२१७, २१९१	उपदेशात् सर्वमे	३२८४

उपदेशो हि युद्धादेः	३२१६,	एकज्ञानावभासित्वं	३६२३
	३२२२	एकत्रैव च शब्दादौ	३७
उपमानप्रमाणस्य	१६३२	एकत्वनित्यतादिश्च	११९९
उपमानेन सर्वज्ञ०	३५५७	एकत्वेनावकल्पत्वात्	१८७७
उपमायाः प्रमाणत्वे	१६३१	एकदेशज्ञगोतं तु	३५९२
उपयुक्तोपमानश्चेत्	१५६७	एकधर्मान्वयासत्त्वे	१०४९
उपलब्ध्या यया योऽर्थो	१६९३	एकप्रत्ययमर्शस्य	१००४,
उपलब्धस्वभावानां	२४१८		१०३६, १७५८
उपात्तादिमहाभूत०	६२६	एकप्रत्ययमर्शे हि	१०५०
उपादानतदादेय०	१८९४	एकमित्युच्यते तद्धि	१७२७
उपादानममीष्टं चेत्	१८९३	एकमेव ततो जातं	१७४०
उपादानासमाने च	१६१७	एकरूपतयोक्तानां	१४१३
उपाधिगतसामान्य०	७६७	एकरूपतिरोभावे	१३९
उपायरहितत्वेन	२७७७	एकरूपे च चैतन्ये	२८८
उपैवार्थपरित्याग०	२०१८	एकवस्तुस्वरूपत्वाद्	३३७८
उभयानुभयात्मा हि	१७०१	एकवस्तुयुपात्तित्वे	३८
उभे चाप्येकविषये	२१२३	एकविज्ञानकाले या	२३६०
उष्णतां नीयमानस्य	३४३१	एकव्यापिभ्रुवव्योम०	६२७
उष्णादिप्रतिभासा च	८७८	एकव्यापिनभम्पक्षे	२५३८
		एकव्योमात्मकं भ्रोत्रं	२५३९
ऊर्ध्ववृत्तिं तदेकत्वाद्	२२२२	एकसन्तानभावेन	१९१४
		एकसन्तानसम्बद्ध०	२४०
शृणादिव्यवहारस्तु	३०२३	एकसम्बन्धिनाशेऽपि	८५८
शृणादिव्यवहारेऽपि	२८८१	एकसामग्यधीनत्वं	२०४२
शृद्धिर्भनोजवा संज्ञा	३४२५	एकस्तु वास्तवो नैव	२६२५
		एकस्मात् तर्हि गोपिण्डात्	९४१
एकं नित्यत्वभावं च	१८८२	एकस्माद् वस्तुनोऽनेकत्वे	१७४९
एककर्तुरसिद्धी च	९३	एकस्मिन्नविंशतिष्टेऽस्मिन्	१८१२
एककार्योपयोगित्व०	५८०	एकस्य कस्य संघित्ता०	१६८६
एककार्योपयोगित्वात्	२०१	एकस्यापि ततो युक्ता	१०३१
एकगोशब्दजन्याः स्युः	२१२४	एकत्वार्थस्वभावस्य	२७५०
एकज्ञानक्षणन्यास०	३४४८, ३६२६	एकस्त्वैव शरीरस्य	३१३६
एकज्ञानात्मकत्वे तु	३३१	एकाकारं भवेदेकम्	१९८६

एकाकारा यतस्तस्य	२६३४	एतेनैव नियेद्धव्या	२५१६
एकात्मानुगतत्वात्	१७६७	एतेनैव प्रकारेण	५००, ८८०, १११६, १७३६
एकाद्यसबमिति चेत्	९८२		
एकाधिकरणावेती	४९९	एतेनैव विचक्षापि	९०६
एकाधिकरणौ सिद्धी	५४४	एतेषामस्त्वनित्यत्व	२३११
एकानन्तरविज्ञानात्	१२८	एतेषु दोषा पूर्वोक्ता	८९३
एकानुगामिकार्यत्वे	१९७	एव गतिविशेषेण	३४०५
एकान्तेनान्यताभावाद्	१२९७	एव च पौरुषेयत्वे	२८१०
एकापररक्तस्थस्य	३१६९, ३४६२	एव च प्रतिपत्तव्य	११७३
एकार्थसमवायादे.	६४२	एव च यस्य वस्तुत्व०	३४४७
एकाद्यसमवायेन	६४८	एव च सत्त्वनित्यत्व०	१८७
एकाद्यन्यनुगता	६०४	एव च साधनै. सर्वे	२११
एकाद्यस्थापरित्यागे	१८१३	एव च हेतुमानेप	३६८
एतेनापि तु बाक्येन	३०८५	एव चापीरुपेयोऽपि	२४०५
एतेनैव प्रमाणेन	३१५७	एव चार्थप्रियाज्ञानाद्	२९९५
एतेनैव हि बाक्येन	२९०३	एव ज्ञानजन्यस्यैव	२८८३
एको ज्ञानाश्रयस्वरमाद्	१८७०	एव ज्ञेयप्रमेयत्व०	३१३२
एकोऽपि जनकस्तस्य	१७३८	एव तद्विषय ज्ञान	२५०८
एतच्च फलवज्ज्ञान	३२०२	एव तु युज्यते तत्र	१५४६
एतच्च भुगतस्येष्टम्	३३३९	एव ध्वनिगुणान् सर्वान्	२२९७
एतदक्षममाणो च	३१७५	एव नानेन्द्रियाधीन०	३०८३
एतदागूर्यं सफलं	१२३४	एव न्यायमुख्यप्रन्धो	१२३६
एतद्वच प्रसक्तव्य	२१६४	एव परीक्षकज्ञान०	२८७०
एतदेव यथायोग०	८०	एव प्रतीतिरूपा च	१२३८
एतदेव हि वज्ज्ञान	३२०६, ३५३४	एव ग्राहन्तया वृत्त्या	२२२३
एतस्मिन्नुपमानत्व	१५०६	एव यदि गुणाधीना	२८५५
एतावता च भीमासा०	३३१६	एवं यत्र गजत्वादि०	८३९
एतावता च छेदेन	१५५५	एव यस्य प्रमेयत्व०	३३७३
एतावतीव भीमासा०	३१४२	एव चा व्यवहार्यं स्थान्	१२३१
एतावत् क्रियते शब्द.	१०६६	एव ज्ञास्यविचारेषु	३१६३
एतावत् भवेदत्र	१९०, ३०९७	एव सति तयोर्नेदाद्	११०७
एतावत् भवेद्द्वान्यं	६१६	एव सति त्रये कस्मान्	३०१३
एतावत् भवेदन्त्यप्र	२८३०	एवं सन्तमसै काले	२८७८

एवं समूहशब्दायं	९८३	करुणापरतन्त्रास्तु	३५७०
एवं सर्वज्ञकल्पेपु	३१५३	कर्णज्योमनि सम्प्राप्तः	२१७८, २५३०
एवं सर्वज्ञता पुंसां	३२४६	कर्तर्यसत्यपि ह्येषा	२३५२
एवं सर्वप्रमाणानां	३१२३	कर्ता तावददृष्टश्च	२०८७
एवं स्थितेऽनुमानत्वं	१५२४	कर्तुं नाम प्रजानाति	३०
एवं स्वतः प्रमाणत्वम्	२८५१	कर्तृकृत्रिमवाक्यानाम्	३१७७, ३४७७
एवं हि भवतो जाड्ये	३४६५	कर्तृत्वप्रतिषेधाच्च	९१
एवमत्यन्तभेदेऽपि	७२५	कर्तृत्वादिव्यवस्था तु	५०४
एवमर्थक्रियाज्ञानात्	२९८५	कर्मात्तत्फलयोरेवम्	४७९
एवमित्यादिशब्दानां	११८३	कर्मातीतं च निःसर्चं	१७८८
एवमेकान्ततो भिन्नं	८११	कर्मान्वयद्विद्वं च	७५१
एवमेवेन्द्रियंस्तुल्यं	२२७१	कर्माहात्वादिहेतूनां	१४१६
एष वा ह्यस्ततो धाता	२३९	कललादिषु विज्ञानम्	१८६४, १९१९
एषा स्यात् पुरुषाख्यानाद्	२३५६	कल्पनारचितस्वैव	१७७५
		कल्पपादपवत् सर्वं	२०४८
ऐक्यं स्यान्न द्विरूपत्वात्	१७३४	कल्पितं चैतदेकत्वं	१४४७
ऐतिलप्रतिभादीनां	१६९९	कपायकुंडुमादिभ्यो	५६७
		कस्माच्च नियतान्येष	१
औदासीन्यमतश्रैव	११४६	करमादाप्तं न काष्ठादि	२५२०
		कस्य किं दुर्वलं को वा	३१०८
कञ्चुशान्तर्गते पुंसि	५५७, २६६	कस्यचित् तु यदीष्येत	२८५४
कतमस्य च वाक्यस्य	२०६०	कस्य चैकस्य सादरयाद्	२२४०
कतमेन च शब्देन	११९४	काचिन्नियतमर्यादा	१८७२
कथं तेषु विशेषेषु	८१५	कादाचित्कं कथं नाम	२५११
कथञ्चन सदात्मत्व	१४०४	कादाचित्कः हि संस्कारे	२५०९
कथञ्चन सदात्मानः	१३७५	काममिथ्यासमाचार	३६१९
कथञ्चिदसदात्मत्व	१४०२	कायादेव ततो ज्ञानं	१८५३
कथञ्चिदसदात्मानो	१३७४	कारणव्यापकभावे	३२७०
कथञ्चिदुपलभ्यत्वम्	१३९३	कारणानुपलब्धेश्च	८२५
कदाचित् स्यादपीत्वेवं	२८७४	कारणान्तरसापेक्षं	१६१६
कदाचिदुपलब्धेऽर्थे	३२०६	कारित्रं गर्वदं नाति	१८०१
कन्धुपीठादिपिज्ञान	२०७७	कारिप्रारया कलाश्रेप	१८०९
करामलकवद् यस्य	२८०५	कारिप्रान्तरसापेक्षा	१

कारिप्राण्यतिरेकाद्वा	१८००	किञ्च शब्दवदाकारो	१२६०८
कारिरे चर्तते यो हि	१७९१	किञ्च शब्दस्य नित्यत्वं	२११६
कार्यकारणता नास्ति	१८६०	किञ्च सर्वप्रमाणानां	२०४३
कार्यकारणतामाव०	१६९५	किञ्चाकारणमेवेदम्	३२६७
कार्यकारणताख्याप्य०	३२७९	किञ्चातीतादयो भावाः	१८३०
कार्यकारणभावश्च	२६२०	किञ्चाप्रामाण्यमप्येवं	२८४०
कार्यकारणभावोऽपि	४९१	किञ्चासुना प्रकारेण	२७८९
कार्यकारणभूताभ्यां	२६२३	किञ्चाविवादमेवेदं	२८३८
कार्यकारणभूताश्च	५४३	किञ्चाव्याहृतशक्तीनां	२७५७
कार्यताव्यवहारस्तु	१३२८	किञ्चञ्चोऽपि हि शक्नोति	३१९५
कार्यताव्यवहारान्नं	२७३२	किञ्चिद्वशाद्ब्रह्ममानोऽसौ	११६९
कार्यमात्रोपयोगित्व०	७२६	किन्तु गौर्गवयो हस्ती	९१०
कार्यस्यैवमयोगाच्च	१३	किन्तु नित्यैकसर्वज्ञ०	७२
कार्या चैन्द्रियरुत्वादी	२३१९	किन्तु प्रज्ञाकृपादीनाम्	३४१०
कार्याणि हि विलम्बन्ते	३९५	किन्तु बाह्यार्थसद्भाव०	१३५८
कार्यात् कारणसंसिद्धिः	१४२२	किन्तु रूपादिभावेऽपि	१४००
कार्यादीनामभावो हि	१६७०	किन्तु विध्यवसाय्यस्माद्	११६३
कार्यार्थोपपत्तिगम्यं चेद्	१६११	किन्तु वेदप्रमाणत्वं	३५१०
कार्यावभासिविज्ञान०	१०७८	किन्त्वनेरोऽपि यत्के०	१०३३
कार्यावभासिविज्ञाने	२९६७	किन्त्वस्य विनिवर्तन्ते	२०५
कालवपुरुषत्वादी	२७७८	किन्त्वारेकविपर्यास०	११६६
कालश्रैको विमुर्नित्यः	२२९२	किन्त्वैतस्य प्रसिद्धत्व	३५१९
कालान्तरेण तद्दृष्टौ	१५८०	किमस्य वचनं मानं	३०४९
कालोऽप्येको विमुर्नित्यः	२६९३	किमुतावगत्वसंस्तृष्टम्	९३०
किं तु बुद्धप्रणीताः स्युः	३०४४	कीदृगवय इत्येवं	१५२५
किं वा छद्रपिशाचारीः	३०४५	कुट्यादिनिःसृतानां च	३२४३, ३६१०
किं वा निवर्त्तयेद् योगी	३३४	कुख्यादिप्रतिबन्धोऽपि	२१८०
किं वैकृतकवाऽर्यानां	२४०४	कुण्डलघ्नोश्च संयोगः	८५२
किं वै भावादिभिद्यन्ते	१८१४	कुण्डलीति मतिश्चेवं	६६०, ६६९
किञ्च केनाभ्युपायेन	२६४८	कुतश्चिन्निश्चिवं शङ्के	३५८२
किञ्च तेषां विपर्ययं	३५५४	कुतीर्थ्यंमत्तमातङ्ग०	३५८६
किञ्च ये येऽतिभाज्यन्ते	३४४०	कृपादिषु कुतोऽप्यस्तात्	२२१९
चे	२३९९	कृत्वकत्वपिनाशित्व०	२४३२

कृतकाकृतकत्वेन	३५२	क्रमेणापि न शक्तः स्यात्	१६३
कृतनाशो भवेदेवं	५३७	क्रमेणैवोपजायन्ते	१२४६
कृतौ वा तत्स्वरूपस्य	३९९	क्रियते तत्र नैवेदं	४२३
कृत्रिमत्वे च सम्बन्धः	२१३२	क्रियाकारकभावेन	२०००
कृत्स्नैकदेशद्वयाभ्याम्	६१९	क्रियाकालादियोगोऽपि	११४१
कृतानुपादपाभावे	३२७१	क्रियागुणव्यपदेशा०	७३५
केचित्तु सौगतम्मन्याः	३३६	क्रियात्वज्ञातिसम्बन्ध०	७३४
केचित् स्थितक्रमा एव	२६५२	क्रीडार्थां तस्य वृत्तिश्चेत्	१६१
केचिदवर्गादृशो वापि	३२९२	क्रीडासाध्या च या प्रीतिः	१६२
केचिदेव निरात्मानो	११८६	क वस्य समवायरच	६३४
केचिदेव हि संस्काराः	२७६	क च युद्धादयो मर्त्याः	३२०८
येन ह्यगौत्वभासक्तं	११९३	कचित् क्वाचित् कस्मिञ्चित्	११६
केवलस्योपलम्भे या	११७६	कचित्तु विविधभ्रान्ति०	३०९३
केवलस्योपलम्भे या	७९०	कचित् समाश्रितत्वं च	१९१
केपलाश्रीलशब्दादेः	११०१	कचिद् विप्रतिसम्बद्धः	१४०६
केपलापि मनोबुद्धिः	१९३६	क्षण त्वेकमवस्थान	६८७
केवलैन्द्रियकत्वे च	२३१६, २७४३	क्षणक्षयिषु भावेषु	६९१
केशादिप्रतिभासे च	१३२५	क्षणभङ्गेषु भावेषु	४९३
केशोण्डकाटिचिह्नान०	१३११	क्षणभेदविपरुषेण	४३९
केपाञ्चिदेव चिन्ताना	५४२	क्षणस्थायी घटादिञ्चेत्	४२०
को वा ज्ञानस्य सम्बन्धः	२५०६	क्षणावस्थितरूप हि	३८७
को वा व्यवस्थितः कर्ता	४२०	क्षणित्वात्तु तत्कार्यं	५१०
को हि ज्येष्ठप्रमाणेन	४५६	क्षणित्वात् पदार्थानां	६८४
को हि तस्याः समुत्पन्नः	२५५०	क्षणित्वादिरूपेण	११०२
को हि निःशेषशस्त्रार्थ०	३३४८	क्षणिका इति भावाच्च	१९७३
को हि मूढहरं पक्षं	२८१४	क्षणिराक्षणित्वादि	३८६
क्रमभाषविरोधो हि	४७४	क्षणिकानित्यवालीढ	४७६
क्रमभाषोऽपरहानं	७७	क्षणिरा हि यथा बुद्धिः	५०८
क्रमान्नमविरोधेन	७६	क्षणिवेष्यपि भावेषु	४०८
क्रमिणां त्वेकहेतुत्वं	१०९	क्षणभोजनसम्बन्धी	१६०२
क्रमेण जायमानाश्च	२६३०	क्षित्यादिभेदतो भिन्नं	५४८
क्रमेण तु प्रयोगेऽस्य	२५९९	क्षित्यादिरूपगन्धादेः	५५९
क्रमेण युगपन्चापि	३९४, ४३१	क्षित्यदीनामवैशिष्ट्ये	५०७

क्षीणाम्रवस्य विज्ञानम	१९१५	गुणवत्त्वादतो वक्तुः	२८८९
क्षीरादिषु च दध्यादि	३४	गुणाः सन्ति न सन्तीति	२३५३
क्षीरे दध्यादि यत्रास्ति	१६५०	गुणेभ्यश्च प्रमाणत्वं	३०३७
क्षुदाद्यनुपघातादि०	२९९३	गुणैश्चाज्ञायमानत्वाद्	३०६९
क्षेत्रबीजजलादीनि	६५४	गृहीत इति कोऽप्येवं	२०७६
क्षोणोतेजोजलादिभ्यो	१८८३	गृहीतप्रतिसन्धानात्	१५७९
गकारव्यतिरिक्तं च	२४७८	गृह्णन्ति चह्वेतानि	२१५२
गकारोऽत्यन्तनिष्कृष्ट०	२१०२	गेहाभावस्तु यः शुद्धो	१६०५
गजादिप्रत्ययेभ्यश्च	६४३	गेहाभावास्तु चैत्रस्य	१६४०
गजादिष्वपि गोत्वादि	८३५	गोचरान्तरसञ्चारः	२०२५
गणिताद्येकदेशे तु	३१४९	गोतश्चार्थान्तर गोत्वं	७१९, ७९५
गतिमद्वेगवत्त्वाभ्यां	२०१३	गोत्व नित्यमपास्तं च	२४७१
गतियोगादिवैकल्ये	३४०७	गोत्वशब्दविशिष्टार्थ०	८९४
गमनप्रतिबन्धोऽपि	७९९	गोत्वादय इत्येतेऽपि	११३०
गर्भादावादिविज्ञानं	१८८०	गोशब्दज्ञानगम्यत्वाद्	२१२५
गवयस्योपलम्भे च	१५५८	गोशब्दवान्यतामात्राद्	७०
गवयस्योपलम्भेऽपि	१५७७	गोशब्दविषयत्वेन	२१२२
गवयेन तु सादृश्य०	१५५२	गोशब्देऽवस्थिते योग्ये	२६६७
गवयोपमिता या गौः	१५९८	गौण साङ्केतिक चैवम्	१४७९
गवादिविषयत्वे हि	७१६	गौणत्वेनैव च लभ्यः	३१९९, ३५२९
गवादिशब्दप्रज्ञान०	७१५	गौरवर्णादिनिर्मासो	२१४
गवादिष्वनुवृत्तं च	७१८	गौरित्युत्पाद्यमानत्वात्	२१२१
गवा सदृशरूपोऽयं	१५०९	गौत्रेऽस्ति विधादोऽयं	९८६
गवि योऽश्वत्थमावश्च	१६५१	गोः शुक्लश्चलतोत्पादो	१३०२
गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति	९४४	मास तद्प्राहृक्काचैव	२०६४
गां दृष्ट्वायमरण्या	१५०७	प्राज्ञघर्मस्तदशेन	१३८४
गादेरप्येकतापत्तौ	२४५९	प्राज्ञलक्षणवैधुर्वात्	३५४३
गावोऽगावश्च संसिद्धा	१०६३	प्राज्ञलक्षणसमुक्त	३२९
गुणकर्मरवरादीनां	३५५६	प्राज्ञसाधारणाकार	१३५५
गुणज्ञानं गुणायत्त०	२८५८	प्राज्ञान्तरव्यवच्छिन्न०	१२६७
गुणतज्जातिसम्बद्धं	११०८	घट इत्यादिका बुद्धिः	७६८
गुणतज्जातिसम्बद्धा	१११०	घटत्वादि च सामान्यं	७७९
गुणत्रयक्रियाजाति०	२	घटपृष्ठादिशब्दाश्च	११९७

षट्स्य प्रागभावोऽयं	७६६, ७८४	चैत्र गामानयेत्यादि०	११६१
षटादावपि नैवन्ति	२४७४	चैत्रज्ञानं तदुद्धृत०	२०६७
षटादावपि सामान्यं	२६३५	चैत्रोऽद्युद्धृत इत्येवं	६६२
षटादिप्रहणार्थं हि	२४९४	चोदनाजनित। बुद्धिः	२३४७, २७४०,
षटादिजातिभेदाश्च	८०४		२९४२
षटादिभ्योऽपि शब्दैभ्यः	११७७	चोदनाजनिते ज्ञाने	३०८८
षटादिरचना यद्वत्	२२८०	चोदनाप्रभवं ज्ञानम्	३१०५
षटादिषु समानं च	२२०		
षटादीनां च यत् कार्यं	१०३५	छेदने खदिरप्राप्ते	१३४४
षटादंशकतोत्पत्तौ	२१३०		
षटादेर्व्यतिरेकेऽपि	२६३८	जगत् सदेदशं चेति	३११७
षटान्तरव्यवच्छिन्न०	१२६६	जनकाद्धि परापृत्तः	१७६१
		जनने हि स्वतन्त्राणां	२८४९
षडभ्रमणयोगेन	३३६७	जन्मातिरिक्तकालं हि	६९२
षडुरादिविभिन्नं च	६२५	जन्मातिरिक्तकालश्च	२९५४
षडुराद्यतिरिक्तं तु	६३०	जन्मातिरिक्तकालेन	५२०
षडुर्ज्ञानाद्विज्ञेयं	११७०	जन्मैव योगपणेन	१३३३
षडुषा दृश्यते चासा०	१५५८	जन्यतां व्यम्यतां यापि	२७१२
षडुषापि च दूरस्थ०	३१६०	जलादिव्यातिरिक्तो हि	१६१२
षडुषो धर्मिरूपस्य	१३९९	जलादिषु न चैकोऽयं	२५७६
षडुःस्थानं विज्ञानं	५८	जलादिषु यद्यकोऽपि	२२८९
षड् रूपग्रहे कार्ये	१३७२	जलाद्यन्तर्गतं वेदं	२५७८
षट्पट्टं च प्रमाणानां	१५८५	जलानलादि नैवेदं	६०
षट्त्वमाधने हेतौ	१३९५	जलो बुद्धिम्य पयायं	८९९
षट्त्वेनापदिष्टत्वं	१३९४	जातकर्मादयो ये च	३५७७
षट्त्वेनापदिष्टत्वान्	१३७१	जातिमात्रमहे तु रयान्	१२०४
षाणुपेणैव कल्कलुप्तौ	७३८५	जातिमात्रमत्र सामान्यम्	११३१
षादीनामपि नध्योगो	९७७	जातिसम्बन्धयोः पूर्वं	८८२
षिन्तोऽप्रेक्षादिक्वाले च	६२१६	जातिमन्बन्धरूपाणां	२६०१
षैतन्यमन्ये मन्यन्ते	२८५	जातिमत्रप्रापि नित्या चेत्	३५२३
षैतन्यमन्ये नित्यं हि	२९०	जातेरपि न मद्गयामि	११३७
षैतन्याद्यन्यतरेऽपि	४४	जातोऽप्यामे दक्षिणोऽमी	३०३१
षैतन्ये चान्मनाद्यन्य	३०५	जातौ वा न विजातीयं	२९६४

जातो ज्येष्ठी कृताया चेद्	२७१५	ज्ञानस्यात्मगत कश्चित्	११८१
जातो सवात्मना सिद्धे	४२०	ज्ञानान्तरनिषेधस्तु	११८०
जात्यादियोजना येऽपि	१२२९	ज्ञानादव्यतिरिक्तत्वाद्	२०३६
जात्यादियोजनायोग्याम्	१२१८	ज्ञानाधारात्मनोऽसत्त्वे	१८६७
जात्यादियोजना शब्द	१२३२	ज्ञानान् च मदीयानि	१७७
जात्यादीनामदृष्टत्वात्	१०१९	ज्ञानान्तरेणानुभवे	२०२२
जात्यादेर्नि स्वभावत्वम्	५४६	ज्ञानालोकव्यपास्तान्त	२८०९
जात्यादेर्नि स्वभावत्वात्	४७०	ज्ञानोत्पत्तावयोग्यत्व	२५६२
जात्याद्यन्यदपि प्रोक्त	२४३७	ज्ञानोत्पत्ती तु सामर्थ्ये	२५६३
जाया यथा घटादीनां	२२९१	ज्ञानोत्पादनयोग्यश्च	२५६५
जायमानश्च गन्धानि	४८६	ज्ञापकत्वाद्धि सम्बन्ध	२२६५
जिज्ञासितविज्ञप्ते हि	१४३६	ज्ञापके लिङ्गरूप च	१४११
जीवितश्च गृह्यभावा	१६०४	ज्ञापनीयमवदत्थ	३५००
जीवितश्चेद् गृह्यभावो	१६४१	ज्ञायते हि स्थिरामान्ये	३५४०
जैमिनीया इय प्राहु	३११	ज्योतिरिच्छ प्रकृष्टोऽपि	३१६५
ज्ञातरि प्रत्यभिज्ञान	२८०	ज्वालादे क्षणित्वेऽपि	२११८
ज्ञात्वाऽज्ञाता च मित्रा चेत्	२६४७	ज्वालादरपि नाशित्व	२७५२
ज्ञातान् व्यतिरिक्त चेत्	१०८		
ज्ञाता धर्मादयो चै ते	३४४९		
ज्ञाते चाविद्यमानाद्	४५४	त हि शक्तमशक्त वा	२५६४
ज्ञातेऽपि यथा चैको	२२२७	तच्च प्रत्यक्षतुल्यत्वात्	२१०६
ज्ञात्वा व्याकरण दूर	३१६४	तन्चेत् मोहनज्ञालानां	३६१७
ज्ञान ज्ञयत्रमात् सिद्ध	१४२	तज्ज्ञान यन्मनियता	२६४६
ज्ञान वैराग्यमैश्वर्यम्	३२०१	तज्ज्ञान ज्ञानवाती चेद्	२०२३
ज्ञान ग्याप्त न गृह्णाति	२०३६	तज्ज्ञानशेषरूपोऽय	२५०१
ज्ञान हि पुन्यपापार	२२६८	तज्ज्ञानात्मा न ज्ञानश्चद्	२५०५
ज्ञान हि व्यक्तिरित्याहु	२७९	तदो नन् वदन्ति	११२२
ज्ञानसायायसेयश्च	२५१०	तत कालेन महता	३१११
ज्ञानज्ञयस्यभावो तो	२५३	तत दोऽतिशयो ह्य	२८४५
ज्ञानप्रमाणभाव च	२६१	तत पर पूर्ववस्तु	१२८३
ज्ञानमात्रेऽपि निदिष्ट	३-३५	तत परमतो ज्ञान०	२३६१
ज्ञानमात्रेऽपि नैवाय	१५०	तत प्रतिनर वर्णा	२६८०
ज्ञानयत्नादिसम्बन्ध	१७३	तत प्रत्यक्षवाचय	४४५
ज्ञानरूपव्यतिरिक्तश्च	१६८०	तत प्रसूति चै ज्ञाता	४३७

तदः सर्वप्रमाणेषु	२८४	तत्त्वान्यत्वप्रकाराभ्याम्	१८०६
ततः सुगतमेवाहुः	३३४५	तत्त्वान्यत्वाद्यनिरुद्धं	३६३४
ततश्च चोदनाजन्यम्	२९३०	तत्त्वान्यत्वोभयात्मानः	१३०३
ततश्च बाधकाभावे	३३०९	तत्पञ्चभिरगन्धोऽपि	२४१२
ततश्च घासनाभेदाद्	१०८६	तत्परिच्छेदरूपत्वं	२००८
ततश्च वेददेहत्वं	३५४७	तत्परतन्त्रद्वयोपोऽयं	१०९९
ततश्च व्यतिमाश्रित्य	२५१७	वत्पुत्रत्वादिहत्तना	१४१५
ततश्च शिष्यसर्वज्ञं	३२५३	तत्पूर्वापरयोः कोट्योः	२४२९
ततश्चाजातवाचेन	३०१५	तत्प्रतिक्षेपमात्रात्मा	१६६०
ततश्चात्यन्तभेदेऽपि	१७५३	तत्र चागममात्रेण	३३७२
ततश्चाध्वयिभागोऽयं	१७९९	तत्र जातिविशेषं कं	१८२४
ततश्चानियतार्थेन	३३८४	तत्र तादृशि विज्ञाने	३६३०
ततश्चातुपलम्बस्य	३३०१	तत्र तादृशि हेतोः स्यात्	३३६९
ततश्चापीरुपेयत्वं	२३६६	तत्र गाल्वादिसंयोगं	२२९४
ततश्चापीरुपेयेषु	२७९४	तत्र तेनैव नान्यत्र	६०७
ततस्तन्मयसम्भूतं	१५	तत्र दूरसमीपस्थं	२१७४
ततो गुणपरिच्छेदि	२८५६	तत्र देशान्तरे वस्तु	८०५
ततो न व्यञ्जकं किञ्चिद्	२४५०	तत्र नित्याणुरूपाणाम्	५५०
ततो नावस्थितं किञ्चित्	३१९	तत्र नो चेद्वरधानां	२६८
ततो निरन्वयो ध्वंसः	३२१	तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद्	१५८७
ततो निरपवादत्वात्	२८६९	तत्र बोधात्मकत्वेन	२४७
ततोऽपि यदपक्रम्य	२७५४	तत्र यद्यपि गां स्मृत्या	१५३०
तत्कस्माद्भाव्यसावेवं	२५७९	तत्र यद्यप्यसिद्धा स्याद्	२३१८
तत्कार्यं वा यदाऽदृश्यम्	३३०३	तत्र यन्नाम केपाञ्चित्	४२०
तत्कार्यव्यवहारादि०	२४१९	तत्र ये कृतका भावाः	३५३
तत्कार्यहेतुविरलेपात्	१०४१	तत्र शक्तातिरेकेण	१६०६
तत्किमत्रानया शक्त्या	१६३३	तत्र शब्दान्तरापोद्दे	९६१
तत्कृतः प्रत्ययः सन्ध्या	२३४६	तत्र सम्यन्धनास्त्वित्ते	२२६४
तत्तन्मयवतीत्याहुः	५१९	तत्र सर्वजगत्सुक्ष्मं	३१४०
तत्तुल्ययोग्यरूपस्य	१६६५	तत्र सर्वैः प्रतीयेत	२१५६
तत्त्वज्ञानं न घोत्पाद्यं	३३५	तत्र सामान्यवचनाः	१०३७
तत्त्वतस्तु तदेवोक्तं	१४८२	तत्र स्वलक्षणं तावद्	८७१
तत्त्वदृष्टिनिबन्धत्वाद्	३४१८	तत्राकर्णकवाच्यस्य	१४९९

तत्राऽऽद्ये विषये ज्ञाते	२३३	तत्त्वाभाविकयादोऽयं	११८
तत्रानवस्थितैस्तेषां	३१५२	तथा च यामुद्वेपेन	२८७२
तत्रान्योऽपोह इत्येषा	१००८	तथा चाज्ञानमूलस्य	३१२०
तत्रापि त्वपवादस्य	२८६६	तथा चानावधिज्ञानं	७६५
तत्रापि रूपशब्दादि०	२८७	तथा चाबाह्वभेदेर्दं	१२९३
तत्रापि वेद्यते रूपम्	१४५	तथाविभाव्यतानत्वात्	३४४५
तत्रापि शक्तिनित्यत्वं	२७६९	तथा दृष्टविन्दुत्वं	२१३१
तत्रापि संज्ञासम्बन्ध०	१५६३	तथानामप्रणीतोपित०	२३४८
तत्राम्लोक्तेर्द्वयं दृष्टं	२८८८	तथाऽनेकार्थकारित्वात्	१०३८
तत्राप्यन्यन्यपेक्षायां	४०३	तथा परिगृहीतार्थ०	१५६४
तत्राप्यधिकृतं द्रव्यं	३१२	तथापि व्यभिचारित्वं	१०९१
तत्राप्याहुर्भवत्वेयं	३६०३	अथापि स्मृतिरूपत्वं	१५५१
तत्राप्रमाणसाधर्म्यं०	२९१६	तथाप्याहुवित्तः सिद्धा	२२५९
तत्रायं प्रथमः शब्दैः	१०१०	तथा बोधात्मकत्वेन	३००१
तत्रासतोऽपि भावत्वं	९५८	तथा मावेन्द्रजालादि०	३१९७
तत्रासाधारणसिद्ध०	२३२०	तथाविधिविषक्षायाम्	५९७
तत्रास्त्यर्थोऽभिधेयोऽयं	८९२	तथाविधे क्रमे कार्ये	२७८४
तत्रास्य भवये दृष्टं	१५४७	तथा वेगेन धावन्तो	२१५०
तत्रेयं द्विविधा जातिः	७०८	तथा वेदेतिहासादि०	३१६६
तत्रैकलक्षणो हेतुः	१३७०	तथाव्याप्तश्च सर्वार्थैः	३६०१
तत्रय भवतोऽयेयं	२५५१	तथा पद्भिः प्रमाणैः	३१३४
तत्रैय हि विवाधोऽयं	२७३८	तथासौ नास्ति तत्रेन	११८९
तत्रोत्पादे न नाशोऽस्ति	११२७	तथा हि कारणाश्लेषः	६९३
तत्संघेतमनस्कारान्	७२८	तथा हि चन्द्रद्रिगमोह०	२८७९
तत्सन्देहविपर्यासी	३०४५	तथा हि ज्ञातवान् पूर्वं	२३१
तत्समुत्पापकप्राहि०	२७०१	तथा हि ज्ञापको हेतुः	१२५
तत्सम्प्रद्वन्वभावस्व ४१०, ६०९, ७५९		तथा हि तदभावोऽयम्	२९९८
तत्सम्बन्धसि सर्वज्ञः	३३३५	तथा हि देशजालादी	३०२२
तत्सामर्थ्यवियोगे तु	१०४	तथा हि द्विविधोऽपोहः	१००३
तत्सामर्थ्यसमुद्भूत०	५९	तथा हि न विकल्पानाम्	१९३०
तत्सामान्यविशेषात्म०	१९८०	तथा हि न स्वभावस्य	१०८
तत्सिद्धये च हेतुश्रेण्	१२४	तथा हि नाशको हेतुः	३५८
तत्पर्या क्रियते तस्मिन्	३५५५	तथा हि नाम्निकादीनां	३४७८

तथा हि नित्यसत्त्वोऽयं	२७०८	तदत्र क्षणमङ्गस्य	१४४६
तथा हि निश्चयात्माऽयं	२१६	तदत्र चिन्त्यते नित्यं	२४१
तथा हि पञ्चतीत्युक्ते	११४५	तदत्र न विरोधोऽस्ति	१३०७
तथा हि पारसीकादि०	२७९६	तदत्र न विवादो नः	२८२७
तथा हि प्रतिसन्धानं	१२५४	तदत्र नित्यसत्त्वस्य	१६५९
तथा हि वाचकाभावात्	३००३	तदत्र परलोकोऽयं	१८७१
तथा हि बाधकेऽदृष्टे	३४७०	तदत्र प्रथमे तावन्	१८८
तथा हि भिन्नं नैवान्यैः	५७१	तदत्र वृत्तिर्नास्तीति	६१८
तथा हि विस्तरैणोपा	२४७०	तदत्र सुधियः प्राहुः	१६
तथा हि वीक्ष्यते रूपं	३४०४	तदत्र हेतुधर्मस्य	१४२१
तथा हि वेदनादिभ्यः	३४५	तदत्रादिपदाक्षिप्ते	३३५८
तथा हि वेद्भूम्यादेः	३२९३	तदत्रासिद्धता हेतोः	५६
तथा हि ह्ययहारीऽयं	२६६२	तदनन्तरमुत्तिष्ठम्	७४६
तथा हि मंस्कृताः श्रोत्र०	२५७२	तदनन्तरसम्भूत०	१८६८
तथा हि सन्तो ये नाम	३९२	तदनालम्बना एव	१९५२
तथा हि सर्पशब्देन	३२९०	तदन्यस्य तदाभावे	१८९१
तथा हि सलिलज्ञानम्	३०८४	तदपेक्षा तथावृत्तिः	११७
तथा हि सौगतादीनां	२३९१	तदप्यकारणं यस्मान्	५९१
तथा हि सौधसोपान०	७३	तदप्ययुक्तं हेतुभावे	७३६
तथा हि स्वरसेनैव	३०१०	तदप्यर्थक्रियायोग्यम्	१७५२
तथा हि हस्तकम्पादेः	२६१६	तदभिव्यक्तरूपत्वात्	२७९०
तथा ह्यभुततर्महो	१५६६	तदयुक्तं यदि ज्ञानं	१२९२
तथा ह्यसति सम्यग्चे	१६२५	तदयुक्तमहङ्कारे	२१३
तथा होद्येन शब्देन	११०४	तदस्य योधरूपत्वात्	२००१
तथैव नित्यचैतन्य०	२०४	तदाकारोपरक्तेन	१९०
तथैव नित्यचैतन्याः	२५५	तदा पार्थक्या भावो	३०९८
तथैव यत्नमांपर्यैः	२२०५	तदा तन्नामममर्गो	१२४४
तथैवाधारभेदेन	९२९	तदात्मनो निवृत्तौ हि	२१०
तथैवोष्ठापनेकान्तो	६८०	तदाप्यह्लादिभेदेन	१२३९
तदकारणमत्रयं	१९२६	तदा न व्याप्तिपन्तो तु	३०५३
तदक्रियानियाध्रंती	१८१७	तदानुपूर्वो वर्णानां	२६०५
तदज्ञानविशेषत्वात्	३१८१, ३४८३	तदापि रोदानुगत्यं	३६५४
तदन्यन्नविनिर्मुक्तैः	३४९१	तदारन्तरपञ्चदश्या	५५५
तदत्र कर्म नास्ति	३७३		

तदारूढास्ततो वर्णाः	२७२४	तद्दशैकवृत्तिभाजैव	१ ६०६
तदाश्रयनराभावे	१५०२	तद्ध्यनेभिन्नदेशत्वं	२६०२
तदाश्रयेण सम्भूतेः	१९१२	तद्भावभावित्वा मुक्त्वा	१६९६
तदाश्रितत्वस्थानादि	८४९	तद्भावभावित्वा चात्र	२२०७
तदास्य गवये ज्ञानं	१५२८	तद्भावभावित्वात्प्राद्	५२२
तदा हि मोहमानादि०	२३९४	तद्भावभावित्वा साक्षाद् १३१४, १३२०	१३२०
तदिदं लक्षण हेतोः	१३७९	तद्भावव्यवहारे तु	१६९७
तदिदं विषय यस्मात्	२००७	तद्भावश्चाप्यतद्भावः	१७२८
तदिदानीमभूत्वं च	१८१९	तद्भावसाधनेऽप्यस्ते	२४२६
तदिष्टविपरीतार्थ०	२६५९	तद्भुजङ्गपिशाचादि०	३६२०
तदीदृशा प्रवक्तृणां	३४८२	तद्भ्रान्त्या व्यवहर्तारो	२६१४
तदीयमेव येनेदं	३०२७	तद्यथा कुण्डदम्भोश्च	८४३
तदुक्तमन्त्रयोगादि०	३४८६	तद्यथा चाक्षुषत्वस्य	१३८१
तदुच्चारणमात्रेण	१५९७	तद्यथा पौरुषेयस्य	२३८४
तदेकपरिहारेण	३२९१	तद्येन हेतुनेकस्य	३३४९
तदेकाकारविज्ञानं	३२५२	तद्रूपकार्यविज्ञप्तिः	३३७९
तदेतदिह विज्ञानं	८२६	तद्रूपप्रतिविम्बस्य	१०११
तदेवं धर्मतत्त्वस्य	३४९९	तद्रूपव्यतिरिक्तश्च	५६४
तदेवं शङ्कया नास्य	३२९४	तद्रूपेव्यतिरेकेण	१४६
तदेव सर्वपक्षेषु	१९९५	तद्रूपस्पर्शने चापि	१२८०
तदेव चेत् फयं नाम	१८११	तद्रूपस्यानुवृत्तौ तु	४१५
तदेव चैत्र वस्तुत्वं	१७४१	तद्रूपस्यैव चार्थस्थ	४२१
तद् गम्यगमकत्वं चेत्	१०९०	तद्दर्शनरविज्ञान०	२५७४
तद् गद्यारवादयः शब्दाः	२६६६	तद्विकारविकारित्वं	१३१५
तद्गमाहकं च विज्ञानं	३६३३	तद्विच्छिन्न इति ज्ञान०	२५२५
तद्गमाहावस्त्वपेक्षं हि	२९८३	तद्विजातीयविरलेपि	७६१
तद्गदूपणान्यस्तरम्भाः	३३५०	तद्विशेषणभावोऽपि	१०७४
तदेतस्येन तेनैव	१४४३	तद्वृत्तिलक्षणस्यैव	८६१
तद्द्रव्यसमवेदा चेत्	६४०	तद्व्यक्त्याकृतिजातीनां	८८३
तदेहस्य विनाशोऽपि	१९३५	तन्तुष्वेव पटोऽमीषु	८२२
तद्विद्यामपि तद्द्वारा	३०८१	तन्तोर्थः समवायो हि	८३८
तद्वेनुत्वात् प्रमाणं चेत्	१६७९	तत्र कायस्य हेतुत्व	१९०१
—योर्भूतां	१८५३	तत्र तज्जातयो भिन्नाः	२६८३

तत्र तात्प्रादिसंयोग०	२६८४	तस्मान् सर्वेष्वयद्रूपं	९१७
तत्र ध्वनिगुणान्सर्वान्	२६८७	तस्मान् सहेतवोऽन्येऽपि	१२७
तत्र सामर्थ्यनियमो	२५५७	तस्मात् स्वतः प्रमाणत्वं २८६१, ३१०६	३१०६
तत्राध्यवसिताकार०	१३२४	तस्मात् स्वतोऽप्रमाणत्वं	३०००
तत्रामसस्तथाभ्यास०	१९४२	तस्मात् स्वलक्षणे ज्ञानं	१२८४
तत्रासतोऽपि संबन्धेः	१९८७	तस्मात् स्वसंबेदनात्मत्वं	३४३६
तत्राहम्प्रत्ययो भ्रान्तिः	२८१	तस्मादकृत्रिमः ज्ञेयो	२१३४
तन्नित्यशब्दवाच्यत्वं	२७३	तस्मादतिशयज्ञानैः	३१६८, ३४६१
तत्रैव ज्ञानकादीना	२६६८	तस्मादतीन्द्रियार्थानां	३१७४,
तत्रोपमानतः सिद्धिः	३५५९		३२६७, ३४७५
तन्नात्राद्योक्तकाले	१२०४	तस्मादननुमानत्वं	१४९७
तन्मूलकलेशराशिश्च	३४९०	तस्मादनष्टात्तद्देवोः	५१७
तन्वादीनामुपादान	४९	तस्मादन्येषु तीर्थेषु	३४९५
तमस्युक्तमुक्छष्टौ च	१४२०	तस्मादभिज्ञतायां च	२०७१
तयोरासत्तिमाश्रित्य	७८३	तस्यादयमहङ्कारो	२३७
तयोर्भावेऽपि नीलादिः	१९३१	तस्मादर्थक्रियाज्ञानम्	७८३५
तरुपवत्यादिसन्दष्टा०	१५५६	तस्मादर्थक्रियाभासं	२९६५
तर्धैय सर्वचित्ता स्याद्	३५६०	तस्मादालोक्तवद् वेदे	२३५०
तस्माच्छब्दार्थसम्बन्धो	२२५१, २६६९	तस्माद्विच्छादयः सर्वे	७१७
तस्माच्छ्रोत्रिवहष्टेयं	२५३६	तस्मादुच्चारणं तस्य	२१५४
तस्माच्छ्रोत्रिवहष्टषापि	२१७५	तस्मादुत्पत्त्यभिभवक्त्योः	२१९६, २५५९
तस्माज्जगद्धिताधीन०	३५६८	तस्मादेकस्य या दृष्टिः	१६८२
तस्मात् कर्मफलादीना	५०८	तस्मादेते यद्भ्यास०	१९६०
तस्मात् किमस्ति नास्तीति	१४५४	तस्माद् गुणेष्वो दोषाणाम्	३०५६
तस्मात् खपुष्पातुल्यत्वम्	१७१२	तस्माद् दिग्द्रव्यमागो यः	२२०२
तस्मात् तत्राद्विधिज्ञानं	१८९६	तस्माद् दृढं यद्दुत्पन्नं	२९०४
तस्मात् तद्द्वयमेष्टव्यं	१०९३	तस्माद् दोषेष्वो गुणानाम्	३०६६
तस्मात् प्रत्यक्षतः पूर्वं	२०१९	तस्माद् द्विजातिना प्रोक्तं	२६१५
तस्मात् प्राक् कार्यनिष्पत्तेः	४८७	तस्माद् सुद्धिरियं भ्रान्ता	२०६२
तस्मात् प्राग्यत्र तेनेद्	१५७१	तस्माद् मिश्रत्वमर्थानां	१७१८
तस्मात् सपेतदष्टोऽर्थो	८७३	तस्माद् भूतविशेषेष्वो	१८५८
तस्मात् समस्तसिद्धान्त०	१२३३	तस्माद् भ्रान्तिरियं तेषु	२६२
तस्मात् सर्वज्ञसद्भाव०	३३०६	तस्माद् यत् स्मर्यते तत्स्यात्	१५३४

तस्माद् या सर्वकालेषु	२११७	तस्याभावे भवेत् किं हि	८२३
तस्माद् येष्वेव शब्देषु	१००१	तस्यामेव त्ववस्थायां	१५३३
तस्माद् वाक्यान्तरेणायं	१५९४	तस्या वस्तुनिवद्धायाः	२४३८
तस्मान्न पदधर्मोऽपि	२३०१	तस्याश्चाध्यवसायेन	१२१७
तस्मान्न पदधर्मोऽस्ति	२६९६	तस्यासौ समवायश्च	८४६
तस्मान्न विधिदोषोऽस्ति	११९८	तस्या हि बाधकं प्रोक्तं	३५०१
तस्मिन् ज्ञानसमापन्ने	३२४०	तस्यैव प्रतिभासोऽपि	१९६५
तस्मिन् सफेतसापेक्षा	२६५६	तस्यैव चात्र खिन्नत्वं	१४०८
तस्मिन् सति हि कार्याणां	४००	तस्यैव प्रतिपत्तिश्चेद्	२५८०
तस्मिन् सत्यपि नैवास्य	२४०७	तस्यैव प्रतिपत्तिः स्वात्	२५८१
तस्मिन् सदपि नानत्वं	२९७०	तस्यैवान्यस्य वैकस्य	२७१७
तस्मिन् सम्भाष्यते वेदे	२६७१	तस्योपदेशने शक्तिः	३६०२
तस्मिन् सम्भाष्यमाने च	३४७१	तादवस्थं च नित्यत्वं	२७४२
तस्य च क्रमवृत्तित्वात्	२१८१	तादवस्थप्रतिज्ञेप०	२७५१
तस्य च प्रतिविम्बस्य	१०१८	तादवस्थे तु रूपस्य	५६९
तस्य चापचये जाते	३४१९	तादात्म्येन स्थितिवृत्तिः	१९०७
तस्य तेनैव तुल्यत्वात्	३१७६	तादात्म्ये हि यथा काशो	१९०८
तस्य धर्मिणि सद्भावः	१३८२	तादृक् प्रत्ययमशेषश्च	१०५१, १०६२
तस्य नार्थानपेक्षत्वं	१००६	तादृगेव यदीश्वरेत	६२
तस्य पक्षावहिर्भावे	७३२	तादृज्येयत्वमत्पेषा	११७४
तस्य योग्यमयोग्यं वा	७९४	तादृशः प्रतिभासश्च	१०२१
तस्य व्यक्तौ समर्थात्मा	१०५८	तादृशः प्रोच्यमानस्तु	६१
तस्यां च प्रतिपाद्यायां	१४०९	तानाश्रित्यैषु विज्ञानं	८३३
तस्यां चाश्वादिचुद्धीनां	९१९	तानुपाश्रित्य यज्ज्ञाने	१००५
तस्याः कार्यतया वै हि	२६१९	तान् प्रत्ययमसिद्धश्च	१९१७
तस्या ध्यानश्रयः को तु	२३२	तापाच्छेदाच्च निकपान्	३१८७
तस्यातोऽध्ययसायेन	१०७८	तापाच्छेदाजिनः पात्रा	३३४३
तस्यात्मावयवानां च	२१७७	तामिजिहासितानर्थान्	३२४१
तस्यानयवत्वाच्च	२१६२	ताभ्यां यदेव सम्यग्दं	११०९
तस्यापि बाधकाभावात्	३००४	ताममापोत्पित्तमन्या०	१६०२
तस्यापि यत्ने वाचौ	३५०४	तामेव वासनां चेतः०	१८५०
तस्याप्यनुभवे सिद्धे	२०२४	तायिनः सर्वविह्वलं	३५००
तस्याप्यस्तित्वमित्येषं	५७६	ताल्यादिजातयत्नस्माद्	२६८२

वाल्वादिजातयस्तावत्	२२९२	तेनादृष्टिविशेषोऽयं	३२७६
वावता चैव मिथ्यात्वं	२९१४	तेनायमपि शब्दस्य	१०१४
वावत्कालं स्थिरं चैनं	२१३८	तेनार्यापत्तिलक्षणेन	३२६६
वावदेव हि साशङ्का	२९३२	तेनार्चिच्छन्नरूपेण	२२११
वाश्च व्यावृत्तयोऽर्थानां	१०४५	तेनासदृशसन्नानो	२३२७
तासां हि बाह्यरूपत्वं	१०४६	तेनासम्बन्धनश्रुत्वान्	२२४४
विकर्षावादिरूपेण	२४८७	तेनेयं व्यवहारात् स्यात्	६२८७
विमिरोपदवाङ्मो हि	१२१०	तेनैकत्वेन वर्णस्य	२१४५
तुर्थे तु तद्विविक्तोऽसौ	११५७	तेनैकलक्षणो हेतुः	१३७८
तुल्यं रूपं यदा ग्राह्यम्	१२७९	तेनैकरिमन्नविद्यमाने	२५४०
तुल्यः पर्यनुयोगोऽयं	२७७	तेनैवासां स्वभावेन	१७५७
तुल्यजाताश्रयत्वे हि	२८६४	तेनैवेतप्रतिक्षेपे	२४०८
तुल्यपर्यनुयोगाश्च	१८३६	तेनापनेनृत्तरम्भ०	२४६
तुल्यप्रत्ययमर्शस्य	१६३५	तेनोपलम्भकार्यादि	३६१
तुल्ययोगात्मनस्तरमाद्	१६८५	तेभ्यः समानकालस्तु	५८२
तुल्यापरक्षणोत्पादाद्	१९७१	तेभ्यः स्वरूपं भिन्नं हि	१७१७
ते च प्रत्येकमेकात्म०	२६०४	तेभ्योऽस्माकगियानेव	१२३५
तेजः प्रत्यक्षोपत्वाद्	२७३९	ते यान्याः पुद्गलो नेह	३३८
तेजस्त्वादि च सामान्यं	२४५४	तेषां च जातयो भिन्नाः	२२९३
ते तु जात्यादयो नेह	१२२८	तेषां च ये विजातोयाः	११६०
तेन च प्रतिषिद्धत्वान्	२९१८	तेषां चैवधिवे ज्ञाने	३३३४
तेन प्रमाणसंवादि०	३३४०	तेषां तद्गोचरत्वेऽपि	१५०४
तेन व्यवस्थितेस्तेषां	३३५२	तेषां संपृक्तिसत्त्वेन	६७७
तेन श्रोत्रमनोभ्यां स्यात्	२७२३	तेषामपि तदुद्भूतो	८९
तेन सर्वज्ञताकाले	३३६४	तेषामपि बिबहायाः	१५१९
तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद्	१४९६	तेषामन्वयापरार्थं तु	३३०
तेन सामयिकः प्रोक्तः	२६२२	तेषामात्मवधार्थं च	२९१७
तेन न्यतःप्रमाणत्वे	२८८४	तेषामुत्तरकालं हि	२९५५
तेनाकाशोक्तेः शो वा	२१८३	ते हि नित्यैर्गुणैर्नित्यं	३२१०
तेनागमानुमानाभ्यां	२१०९	ते हि यावन्त आकाराः	१७४८
तेनाग्निहोत्रं जुहुयान्	३२५६	नैः कारिप्रसिद्धं धर्माद्	१७९३
तेनात्र ज्ञायमानत्वं	२९११, ३०९६	तैस्तु कण्ठाधिभवत्या	१०२४
तेनाग्नेर्षं परोपाधि०	२०३०	तौ पुनस्मान्विति ज्ञानं	८३१
तेनादर्शनमध्याहुः	२०४९		

त्रयपर्यनुयोगस्य	१६८४	हृदयपरिहृ दष्टोऽपि	३३७५
त्रिरूपलिङ्गपूर्वत्वं	१४६७	दृश्यते च प्रमाणानां	२८२१
त्रिरूपलिङ्गपूर्वत्वान्	१४५६	दृश्यते न च सर्वज्ञः	३५०२
त्रिरूपलिङ्गवचसः	१४७८	दृश्यत्वाभिमतं कर्म	७०४
त्रिरूपलिङ्गवचन	१३६२	दृश्यत्वाभिमतं नैवं	५२६
त्रिरूपतुनिर्देश०	१४३९	दृश्यत्वेनाभ्युपेतस्य	५७
त्रिसत्याताऽपि देवानां	३०२६	दृश्यस्यादृष्टितश्चास्य	२७०५
त्रैरुप्यस्याविभेदेऽपि	२८	दृष्टमात्रसुखासक्तैः	१८७३
त्रैरुप्यानुपपत्तश्च	१५३८	दृष्टान्तनिरपेक्षत्वाद्	२१०८, २४४०
ध्या करं वस्तुनो रूपम्	३९	दृष्टेऽप्यभ्युदयं चित्त०	३५६५
खदीयो वापि तत्रास्ति	१३७६	दृष्टौ वा कश्चिदेतस्याः	६१५
त्वयापि यदि विज्ञानम्	२०४५	दृष्टौ कदानुमानेन	१४५१
		देश कालनरावस्था०	२८७५, ३०२१
		देशकालप्रयोक्तृणां	२१४०
दण्डाद्गदादिजातीनाम्	७५६	देशकालस्वभावानाम्	३१३
दर्पणाभिमुखं त्रिम्बं	२१८८	देशकालादिभिन्नानां	२२४६
दश कर्मपथाः प्रोक्ताः	३४२७	देशकालादिभिन्नाश्च	२१२०
दशभूमिगतश्चासी	३२३७	देशकालादिभिन्ना हि	२४६२
दशहस्तान्तरं व्योम्नो	३१६७	देशनैवम्परिवेयं	३४५५
दशहस्तान्तरव्योम्नः	३४३०	देशभेदेन भिन्नत्वम्	२२२५
दाहादीनां तु यो हेतुः	१६०७	देशान्तरोपलब्धेस्तु	७०६
दाह्यार्थमग्निधावेव	२५६	देशात्सादृशलोत्साद०	२२७६, २६७०
दिक् च सर्वगतकैव	२२००	देहयुद्धीन्द्रियादीनां	१८५७
दिदक्षाद्यातुषुल्येन	२९९	दोषाप्रमाद्वयासत्ता	३०६०
दिवाभोजनवाक्यादेः	१०१९	दोषाभावः प्रमाभावान्	३०४०
दिशः श्रोत्रमिति होवत्	२५९८	दोषाभावस्य चाहानाद्	३०४७
दीपस्तु ह्यापको नैव	१४१०	दोषाभावाप्रमाभाव०	३०५०
दीर्घां प्रसादमालेति	६५७	दोषाभावेऽपि सत्यत्वं	२३५७
दुर्भणत्वानुदात्तत्व०	२७८७	दोषाभावेऽप्यथाज्ञाने	३०४६
दुष्टकारणजन्यत्व०	२९९४	दोषाभावे प्रमासत्त्वम्	३०४८
दूरदेशव्यवस्थानाद्	२८७६	दोषाभावो गुणेभ्यश्चेद्	२८९०
दूरमध्यसमीपस्यैः	२५२१	दोषाः सन्ति न सन्तीति	२०८६, २०७०
दूरासन्नादिभेदेन	२५२२		२८९४, ३०७०
दूषणानि ससरंभ्याः	३१५१	दोषेऽप्यज्ञानमानत्वान्	२८९३

द्रव्यत्वादि तु सामान्यं	७०९	धर्मिभेदयिकल्पेन	२७३६
द्रव्यत्वादिनिमित्तानां	८४२, ८४८	धर्मिसत्त्वाप्रसिद्धेस्तु	१४८
द्रव्यपर्याययोरेवं	३१५	धर्मा धर्मविशिष्टो हि	१४२०
द्रव्याणां प्रतिपेक्षेन	६३३	धारणाध्ययनव्याख्या०	२११३
द्रव्यादियोगयोः प्राक्तु	८८१	विद्योऽसितादिरूपत्वे	२०५०
द्रव्यादिषु निषिद्धेषु	७०७	धूमसामान्यभागोऽपि	२४५८
द्रव्ये महति नीलादिः	६३५	धूमात्मा धवलो दृष्टः	६८
द्रव्येषु नियमावुक्ता	५७४	ध्यानापन्नश्च सर्वार्थ०	३२३८
द्रुतमध्याविभेदाद्धि	२४८८	ध्वंसनाम्नः पदार्थस्य	३८१
द्वयं परस्परैरेव	२०६५	न खलु प्रत्यभिज्ञानं	४४६
द्वयं प्रतीत्यविज्ञानं	१८४६	न खल्वस्मिन् प्रसिद्धेऽपि	३५१८
द्वयनैरात्म्ययोषे च	३५३८	न गम्यगमकत्वं स्याद्	९६३
द्वयसिद्धस्तु घर्णात्मा	२१४४	न च कर्तृत्वभोक्तृत्वे	२२७
द्वितीययाक्यनिर्भासा	१६३०	न च क्रमस्य कार्यत्वं	२२८५
द्वितीयादस्य कः पक्षाद्	१६६३	न च क्रमाद्भिना धर्माः	२२८१
द्विविधाः क्षणिका भावाः	४४१	न चक्षुराश्रितेर्न च	११०१
द्विपन्तोऽपि च वेदस्य	२११२	न च जातं पुरस्तेन	५११
द्वीन्द्रियमाह्नमप्राज्ञं	४८	न च तत्सर्धं यास्माभिः	३५५२
द्वेषमोहादयो दोषाः	१५०१, ३०४२	न च तद्वचनं तस्य	३५२४
द्वेषादसम्मत्तत्वाद्वा	२१११	न च तस्य तदुत्पत्तिः	४०२, २५०७
द्वे हि रूपे कथं नाम	१९८३	न च तस्य विकल्पस्य	३५९८
द्वेषिभ्यमनुमानस्य	१४४१	न च देशविभागेन	६३६
द्वयादिशब्दा इहेष्टाश्च	९८४	न च नाशात्मकाविष्टौ	२०४७
		न च निर्विपर्यं स्थानं	१४४८
धर्मं प्रति न सिद्धाऽतः	२८०८	न च पर्यनुयोगोऽत्र	२१७०
धर्मशतबनिपेधश्चेत्	३१२७	न च वेदोपवेदाह्न०	३१४५
धर्ममात्रमिदं तेषां	२२८४	न च व्यक्तिक्रमां धारयं	२०६६
धर्मादिगोचरज्ञान०	३५३१	न च व्यञ्जकभेदेन	२४७७
धर्माधर्माणवरसर्वं	५०	न च व्यञ्जकगद्गाथो	२४२३
धर्माधर्मोपकार्यं हि	२५४६	न च शक्यनिपेधोऽसौ	१०३७
धर्माधर्मोपदेशोऽयम्	३२२०	न च सर्वेनज्ञान०	३१०४
धर्मार्थकामभोगेषु	३२००	न च सर्वैः क्रमः गुम्भिः	२१७५
धर्मापमोपरूपा हि	३४१२	न च स्यादपवहारोऽयं	१६५३

न चागमविधिः कश्चिद्	३१८६	न चेत् तद्भ्युपेयेत्	२७२२
न चातीन्द्रियदृक्तेषाम्	२३०१	न चेद् भेदविनिर्मुक्ते	१११४
न चादर्शनमात्रेण	९३५	न चेद् बकृत्वमिष्येत	३६०४
न चादृष्टार्थसम्बन्धः	२२३३	न चैकदेशविज्ञानात्	३४०९
न चानर्शे समुद्भूते	३१९	न चैवं तेन नैवेवं	४४९
न चानर्शकता तस्य	२३४०	न चेधमिह मन्तव्यम्	१७९०
न चानवस्थितिप्राप्तिः	२९५६	न चोत्पाद्य कथारूप०	२७६८
न चानित्या ब्रवीत्येषा	२३०४	न चोद्भव्ययाजान्ताः	३२०
न चानुमानतो ज्ञान	३१५३	न चापलभ्यरूपस्य	३२२
न चानुयायि तेष्विष्टम	७८७	न ज्ञानात्मा परात्मेति	२०३१
न चान्यतो विज्ञिष्टास्ते	४३०	न नञ्चापि नञा युक्तः	११५३
न चान्यरूपमन्यादृक्	९४८	न नञायोगे नञो ह्यर्थो	११५४
न चान्यरूपसंक्रान्ता	२७१	न तत्प्रत्यक्षतः सिद्धम्	१४७
न चान्ययविनिर्मुक्ता	९३३	न तत्त्वभावनिष्पत्त्ये	२८४१
न चापरं परैरिष्टम्	१०६	न तदात्मा परात्मेति	१०१३, ११९३
न चापि वासनाभेदाद्	९१९	न तदाभिसुखाभूत०	१२४७
न चापि शक्तिरूपेण	१८६६, १२२२	न तद्विषयसंबन्धि	२७
न चाप्यदृष्टिमात्रेण	३२६९, ३४२	न तस्मिन् साधितेनाद्यः	४२४
न चाप्यपोक्षता तस्माद्	९८०	न तावत् तत्र देशोऽसौ	१४९५
न चाप्यद्वादिज्ञानेभ्यो	९४७	न तावत् परमाणूनाम्	१९६७
न चाप्याधारभेदेन	२१५७	न तावद्धर्षवन्त स	२२४९
न चाप्रमाणं तद्विज्ञानम्	१५४१	न तावदानुपूर्वस्य	२२८३
न चाप्रसिद्धता हेतोः	१२१९	न तावदिष्ट तादात्म्य	२०९
न चाप्रसिद्धसारूप्या०	९३१	न तु वातन्यैकदेशाभ्यां	६१४
न चायं प्रलयं कुर्यात्	१५९	न तु ज्ञानफलः शब्दाः	९१२
न चार्थावगतेरन्यद्	१८६५	न तु नष्टक्रिये तत्र	७१५
न चालुप्तस्मृतिः कश्चित्	२२७७	न तु नेत्रादिविज्ञानं	३३८१
न चावस्तुन एते स्युः	१६५४	न तु स्वच्छणात्मान	१०१७
न चावस्थान्तरोत्पादे	२६६	न तेषु विद्यते निश्चित्	७२३
न चासां पूर्णसम्बन्धो	१५८९	न त्वन्यापोहवद् वस्तु	१०९८
न चासाधारणं वस्तु	९४५, ९५२, ९७०	न त्वेष निश्चितः शब्दः	२५९७
न चास्याकृतितः सिद्धा	९६३६	न दिदृशादयो भिन्नाः	२८९
		न दृष्टेऽनुपपन्न च	१७६४

न द्रव्यापोहविषयाः	१७८९	ननु वाहो न तत्रास्ति	२७७०
न नराकृतमित्येष	२४०२	ननु धीजांकुरादीनां	५०६
न नाम द्रुष्यते वाक्यं	३०३५	ननु सार्वविधाहादेः	३२९८
न नाम रूपं वस्तूनां	३१, १५५४	ननु यत्स्य द्वयं श्रोत्रं	२१४६
न नाम रूपमभ्यस्तम्	१९४१	ननु येनात्मना वस्तु	१७५४
न नाशेन विना शोको	१७७८	ननु ये लोकतः सिद्धा	५९५
न निमित्तानुरूपा चेत्	७७०	ननु रक्षादिरूपेण	५६३
ननु कोऽविशयस्तस्य	२१५७	ननु व्यक्ती च जाती च	११३४
ननु च प्रतिविम्बेऽपि	२०७९	ननु शब्दोपमानादि०	१४८६
ननु च प्रत्यभिज्ञान	४४४	ननु सत्येतरूपत्वे	१७२५
ननु चानंशके द्रव्ये	६००	ननु हस्त्यादिज्ञान्यायां	२४९
ननु चापोहपक्षेऽपि	१२०७	ननुपधानसम्पर्के	५५६
ननु चापोहभेदेन	९२७	न नेति ह्युच्यमानेऽपि	९७४
ननु चार्थक्रियाभासि	२९७९	नन्वनेकालकं वस्तु	१७०८
ननु चार्थक्रियास्रक्ताः	४०५	नन्वनेनानुभावेन	४६१
ननु चार्थस्य संबन्धिः	२०१६	नन्वन्यत्र न संज्ञायाः	१५६९
ननु धान्यमिचारित्वम्	१४१८	नन्वन्यापोहदृष्टच्छब्दो	९०९
ननु धान्याप्यवृत्तित्वात्	५९९	नन्वन्यापोहवाच्यत्वाद्	१२२६
ननु चासुचिभावोऽर्थ	८१८	नन्वप्रमाणतो वृत्तौ	२९४८
ननु चैकस्वभावत्वात्	५२४	नन्वय पौन्यो धर्मः	२४५३
ननु चैतेन विधिना	११३६	नन्वसम्बन्धगम्यत्वे	१६७७
ननु जात्युत्तरमिदं	६६	नन्वानुपूर्वनित्यत्वाद्	२२७८
ननु तद्देशसम्बन्धो	२५१	नन्वादेकादिनिर्मुक्ता	२३८६
ननु तस्य प्रमाणत्वे	२९७३	नन्विदानीन्तनास्त्वत्वं	४५७
ननु तेन विना किञ्चिद्	२०९३	नन्वेकस्मिन्नभिधाने	२१८७
ननु द्वैरूप्यमित्येष	७-६	नन्वेवं तद्वनोऽर्थस्य	८०५
ननु नादैरभिव्यक्तिः	२१५५	न परामिताद् योगाद्	६७१
ननु नामात्रिकं भा भूत्	१२६४	न परार्थानुमानत्रं	१४६४
ननु नीलादिविज्ञान०	१७५९	न पाचकादिवुद्धीनाम्	७४९
ननु नैवम्परो नित्यः	३५१६	न प्रमाणमिति प्राह	१४५५
ननु नैव विनाशोऽर्थ	३६७	नमसो निरुपायत्वान्	२६०७
ननु पर्यनुयोगोऽर्थ	२७७३	नमन्तलारविन्दानी	२०५
ननु प्रमाणमित्येवं	२९०८	न भासो नापि चामावो	११८८

न भेदो येन तद्वाच्य	१५९३	न समारोपविच्छेद०	१३००
न युक्त नाहमित्यथ	३४९४	न सम्बन्धव्यतिरिक्तञ्च	१५७७
न युक्ता क०पनाऽऽद्यस्य	९६	न साधनाभिधानेऽस्ति	१४३४
नर कोऽप्यस्ति सब्रह्म ३२२९, ३५९०		न सिद्धमस्य चासिद्धौ	२०२६
नरसिंहादयो ये हि	५७३२	न स्मरामि मया कोऽपि	२०७०
नरसिंहाऽपि नैवैको	३०७	न हि क्रमेण युज्येते	२७१३
न रात्र्यादिपदार्थञ्च	१५९२	न हि चित्ताद्गदे कश्चित्	१५७०
नरान दृष्ट्वा त्वसर्वज्ञान्	३२१५	न हि तत्कार्यमात्मीय	५१६
नराधिकातरुपायै	२८०६	न हि तरुक्षणमप्यास्ते	२९२३
नरेच्छामानसकैत०	२३९३	न हि तत्पररूपेण	१०३
नरेच्छामात्रसम्भूत-	२६६३	न हि तत्र परस्यास्ति	२०१९
नरेच्छायां त्रयप्रज्ञाया	२३९६	न हि तद्रूपमन्यस्य	२००२
नरापदशापक्षत्वात्	२८००	न हि वायुस्त्रियतौऽप्येव	२३६५
नर्तकीदृष्टय वम्यादौ	१२४९	न हि तेन सहोत्पन्ना	८०६
नर्तकाभ्रूताभ्रू	१८१	न हि तेषामत्रयान	२८३१
नर्तकाभ्रूतवाभ्रू	५००	न हि तेष्वस्ति सामान्य	१०९२
नलतुर्पण्याश्चासौ	३१७१	न हि दण्डापरिज्ञाने	३०३९
न वन्ध्यासुतर्ग-यत्वे	२८	न हि दीपान्निस्त्रावाद्	८५१
न वर्णमित्रज्ञानाभ०	५७३१	न हि द्रुतादिभेदेऽपि	२१४१
न वर्णव्यतिरिक्त च	१३२६	न हि नामान्तरवत्तौ	३६१८
न वस्तुनि यदवद्वि	३४१	न हि प्रत्यक्षता तस्य	१५३७
न वाच्य वाचक वापि	१०८९	न हि प्रतिष्ठमात्राणाम्	१२८९
न वा तथेति प्रथमो	४५	न हि षालय इत्यथ	३८०
न वा तथेति यद्याद्य	१३०	न हि मातृविगाहादौ	२४४६
न विवक्षितविज्ञान०	१८६१	न हि शीयत इत्युक्त २४३६, २८०४	
न विनादास्पदाभूत	८०१	न हि सकेतभावऽपि	१५०६
न वित्ताया न सामान्य	१०८६	न हि सत्तायशाद् युद्धि	७, ९
न व्यवस्थाप्रयत्नेन	१३४५	न हि समनिषत्वाणि	१८०४
न व्यावृत्तरतवो धर्म	७	न हि सागरावरूपेण	२१५९
न शीद्वोदमित्याख्यानां	३१७८	न हि सूक्ष्मपला दृष्टा	३३००
न स तस्य च शब्दस्य	८७०	न हि रजभाय कार्यं वा	१४७७
न सत्तायिमिदृच्छिञ्चत्	१३१८	न ह्यन्यमहण वस्तु	१०६४
न सन्देहविपर्यासी	२४	न शष्पुत्पादकं तस्य	१७६६

न ह्यप्रतिघटामात्रान्	३२०१	नाभिप्रायपरिज्ञानाद्	२९५०
न ह्यर्थस्यान्वथामावः	२९१३	नाभिमुख्येन कुरुते	१०२०
न ह्यलघ्वात्मकं बस्तु	४८३	नाभिमुख्येन तद्दृष्टेः	२०८०
न ह्यालम्बनसाम्निध्यान्	१९४९	नामजात्यादयः सर्वे	१२२२
न ह्युपायाद्विना कश्चिद्	२९७८	नामादियोजना चैयं	१२२१
नागौरिति च योऽपोहो	९८५	नामापि वाचकं नैव	१२६०
नागौर्गौरिति शब्दार्थः	९८८	नामाभ्यासबलादेव	१९४४
नातीन्द्रिये हि युज्येते	२३८९	नामूर्तरवाद् यथा शब्दः	२४२८
नातो ह्यष्टार्थसम्बन्धः	२६१२	नायं स्वभावः कार्यं वा	१४१७
नातोऽसतोऽपि भावत्वम्	१०८३	नावयन्त्यात्मता तेषा	१८८८
नातः साध्यं समस्तीति	२१	नावलन्वेत तां कुर्वन्	२३८७
नाहम्ना वेदवाक्यानि	३२२८	नाबद्ध्य भोजनमाकाशम्	२१८२
नादेन संस्कृताच्छ्रोत्राद्	२१४७, २४८६	नाधिकल्पं विकल्पे चेत्	१३०६
नादेनाहितवीजायाम्	२७१०	नाधिरुद्धविधाने च	३३५७
नाऽनागतो न वातीतो	४८२	नाशनाम्ना पदार्थेन	३६२
नानात्मत्वं तु शक्तीनां	१७२६	नाशोत्पादसमत्वेऽपि	४८५
नानात्वलक्षणे हि स्यात्	८२७	नाशोत्पादासमालीढं	१२८
नानार्थशोतमायैव	२६५४	नाशयान्तरवृत्ताद्धि	७८०
नानार्थशोतने शक्तिः	२६५८	नाशितः स कपाले चेत्	८३७
नानुमानं न हीदं हि	१५९६	नासतस्तद्विशिष्टं चेत्	१२८२
नानुमानं प्रमाणं चेद्	१४८०	नासावेवं विग्रहो हि	१२४३
नान्यकल्पितजातिभ्यो	८०९	नासिद्धेर्हश्यते येन	५५३
नान्यत्र प्रत्ययामावात्	१५११	नासी न पचतीत्युक्ते	११५६
नान्यथा तद्ग्रहोऽयं स्यात्	२६०१	नास्वभावान् यनाशी च	२७४२
नान्यथेति न नाप्येवम्	२९७७	निरायेन विशिष्टाभिः	१७४
नान्ययोदयवानेष	६८८	निजस्तस्य स्वभावोऽयं	४१०
नापि गाढं समालिङ्ग्य	५१७	नित्यं कार्यानुमेया च	२१७१
नापि ज्ञानान्तरेणैव	३१०२	नित्यज्ञानविधत्तोऽयं	३२८
नापि तत्रैतदस्वस्माद्	९६८	नित्यतायां तु सर्वेषाम्	२६९८
नापि नित्यमनःकाल०	१८८१	नित्यसर्वं चास्तु वेदस्य	३५२१
नापोहस्त्यमभावानाम्	९५५	नित्यत्वं वस्तुरूपं यत्	२१०१, २४३४
नाभावोऽपोहते छेयं	१०८०	नित्यत्वादनपेक्षत्वाद्	२५४५
नाभिधानविफलानां	७३३	नित्यत्वेनास्य सर्वेऽपि	८५३

नित्यत्वेऽपि महत्स्थानं	३७०	निरालम्बन एवायं	२७५
नित्यत्वे सकलाः स्थूलाः	५५१	निरालम्बनता चैव	२८३
नित्यत्वेऽस्ते च वाक्यस्य	२८०१	निरालम्बनमेवेदम	४२६
नित्यनित्यार्थसम्पन्नं	२७४१	निरुपाख्याच्च सामान्य	१२८१
नित्यमात्रप्रणीतं वा	२८८५	निर्द्वातशस्त्रेण्यस्य	१४६०
नित्यज्ञानमयत्वे च	१३८	निर्दोषिण हि कर्त्रायं	२४८०
नित्याम्य वचसः शक्तिः	३०६३	निर्धारितस्वरूपाणां	८९७
नित्यस्य हेतुता पूर्णं	१७९६	निर्निगन्धा हि सामग्री	३५५
नित्यस्याजनकत्वं च	८१०	निर्वीजा न च सा युक्ता	९०४
नित्यहेतुसमुद्भूतं	१८७९	निर्भासिज्ञानपक्षे तु	२००४
नित्यालम्बनपक्षे तु	२७८	निर्भासिज्ञानपक्षे हि	१२५९
नित्या सती न चाग्युक्ता	२७३५	निर्युक्तिरत्य वेदार्थे	२५८१
नित्ये तु नभसि प्राप्ताः	६३१	निर्विज्ञेप गृहीतश्रेद्	१२७५
नित्येऽपि प्राग्मे धेदे	३२८९	निर्द्वासातिशयो दृष्टी	१९०३
नित्येऽपि प्राग्मे धेदे	१८४७	निवृत्तावपि मानानाम्	२४२७
नित्येऽपि प्राग्मे धेदे	८१	निवृत्तिरुपताऽप्यस्मिन्	३८३
नित्येऽपि प्राग्मे धेदे	१३८८	निश्चयात्मक एवाय	७४१
निमित्तनाम्नि सर्वज्ञो	३५११	निश्चयारोपमनसोः	२५३०
निमित्तनिरपेक्षा वा	६०३	निश्चितोक्तानुमानेन	३०९०
नियतधुतियोग्यां नेन्	२५७३	निःशेषशक्तिः शून्य तु	४२२
नियताचिन्त्यशक्तीनि	४३८	निःशेषसत्त्वशक्तीनां	३३९५
नियतानवयो सर्वः	२६४४	निःशेषाणि च कार्याणि	४१४
नियतार्थत्रियाशक्तिः	१८२८	निःशेषार्थपरिज्ञानं	३३०३, ३५२१
नियते यस्य नैवास्ति	२०५१	निषेधमात्ररूपाश्च	९१८
नियतो देशकालौ च	११५	निषेधम्यापररतय	११५५
नियमादात्महेतूस्थान्	५१८	निष्कृष्टगोत्वयाचित्वं	२४७०
नियमार्थक्रियाशक्तिः	१८३७	निष्पन्नरमरोहस्य	११४९
निरंशिकस्वभावत्वात्	६५९	निष्पन्नानशरूपस्य	२८००
निरन्तरमिदं यन्तु	६५३	निष्पादितत्रिये शार्थे	४५१
निराकरणवच्छ्रया	३५०४	निष्पदेशोऽपि चात्मा	२१८९, २४४२
निराकारादिचिन्ता तु	३६४५	निःसन्देहविपर्ययांसः	११६७
निराकाराऽपि यः सधोः	२५७७	निःस्वभावतया तस्य	६७९
निकाटे हि चिन्ताने	२४९०	नीरूपस्य च नाज्ञस्य	१९४

नोरूपस्य हि विज्ञान०	१६७८	नैवमप्रतिबद्धे हि	१६३८
नोरूपस्य स्वभावस्य	२०४३	नैव वा महणे तेषां	२१४८
नीलजातिर्गुणो षाऽपि	११०६	नैव सन्ततिशब्देन	१८७६
नीलपीतादिभावानां	१४३	नैवावाहविवाहादि०	३१७२
नीलपीतावदातादि०	३६२५	नैव दोषो गुणज्ञानं	२८९१
नीलश्रुत्या च तत्प्रोक्तं	१११३	नै स्वभाव्येऽस्वविची च	३३५६
नीलादिः परमाणूनां	५८४	नोत्पत्तिपारतन्त्र्येण	७९१
नीलादिज्ञानजनकात्	१७६०	नोपलब्धौ स गोग्यश्चेत्	२४९७
नीलादिप्रतिभासस्य	२०५१	न्यायज्ञैर्न तयोः कश्चित्	१५०८
नीलाद्येव च वस्तुत्वम्	१७३९	न्यायानुसरणे सर्व०	१३५६
नीलोत्पलादिसम्बन्धः	१०९७		
नीलोत्पलादिसम्बन्धाद्	२५७	पचतीत्यनिपिद्धं तु	११४७
नृदोषविपर्यं ज्ञानं	३०४१	पचनादिक्रियायाश्च	७६१
नृसिंहभागानुस्यूत०	१७३५	पञ्चगत्यात्मसंसार०	३५४९
नेत्रादीनां हि वकल्ये	३३००	पटस्तन्तुषु योऽस्तीति	८३६
नेत्रयोर्जन्मिनां हेतुः	८७	पटीयसापघातेन	१९४५
नेत्रोऽसाधारणस्तावद्	९१६	पतदोऽस्येति कार्यं हि	१३९६
नेत्रं परिनिष्ठास्ति	३४६६	पतत्कीटकृतत्वस्य	१३९३
नैकात्मतां प्रपद्यन्ते	१०४८	पतत्कीटकृत्यैर्न मे	१३७२
नैकान्तेन विभिन्ना चेत्	१६१३	पद वर्णातिरिक्तं तु	२२८२
नैतदेवं भवेन्नाम	३११४	पदार्थपदसम्बन्ध०	२३३५
नैतो हेतू द्वयोः सिद्धौ	३०४	पदार्थव्यतिरिक्ते तु	३६०
नैरन्तर्यप्रवृत्ते हि	१३३१	पदार्थशब्दः क हेतुं	७४३
नैरात्म्यवादपक्षे तु	४८०	पदार्थां यैश्च यावन्तः	३१३३
नैयं क्लिष्टो हि सङ्करपः	३५९७	परतो वेदवत्त्वज्ञाः	२३८०
नैयं चित्रत्वमेकत्वम्	१७४७	परदुःखात्माने च	१३३८
नैयं तस्य हि शक्तस्य	३३६३	परधर्मोऽपि चाद्भर्त्सं	२३०२, २६९७
नैयं तेषामनिष्पत्त्या	३०	परपक्षे ननु ज्ञानं	१९००
नैयं प्राह नतया वृत्त्या	२५८४	परबोधात्मनियतं	३४३५
नैयं ध्रान्ता हि सावस्था	२९८०	परमाणोरयोगाद्य	१९९७
नैयं संशयसंख्यातेः	२३८८	परव्यपाम्रवेणापि	१७०५
नैयं वस्तुपटादीनां	८२८	परस्परविभिन्ना हि	६५१
नैव धान्यन्तरकोड०	६०८	परस्परविरुद्धात्म०	१९८५

परस्परविरुद्धौ च	१४७३	पिपासाकुलचित्तस्य	३४५६
परस्परस्वभावत्वे	१७०१	पीडाहेतुमदृष्टं च	१६०
परस्परालम्बतायां तु	१९८४	पीतनाङ्गाद्विबुद्धौनां	१३२३
परस्परविनिर्भागान्	३०८०	पीनो दिवा न भुंक्ते०	१५२१, १५१२
परस्परसम्बन्धभावत्वे	१७२२	पुंवाक्यादपि विज्ञानं	२४३९
परापराभिधानादि	६७४	पुंसां देहप्रदेशेषु	२१८८, २५४१
परायनेऽपि चैतन्मिन्	२८:२	पुंसामध्यवसायश्च	२५९४
परार्थमनुमान तु	१४६२	पुद्गलादिपरोक्षासु	४०८
परिच्छेदफलत्वेन	१३४०	पुनः पुनर्विकल्पेऽपि	१२८८
परिच्छेदः स कस्येति	२०१०	पुनर्जलादिसापेक्षान्	५६८
परेणोक्तान् ब्रवीमीति	२२१०, २६७८	पुमानेवविधश्चायं	२२८
परेणोक्तान् नोच्यन्ते	२६७९	पुरस्तादनुमानेन	३६३८
परैरेवं न चेष्टं चेत्	२७९१	पुरःस्थितेऽपि पुंसि स्यात्	३५६१
परोक्षविषयत्वेऽपि	१७०४	पुराणं मानवो धर्मः	३५८३
परोक्षविषया यावत्	१७०७	पुरुपाधीनवा चास्य	२२८०
परोपगतभेदादि०	१७०५	पूर्वं संविदिताकार०	४४८
पर्यायादविरोधश्चेद्	२२२८	पूर्वकेभ्यः स्वहेतुभ्यो	५३४
पर्यायेण च यः कश्चिद्	२६०५	पूर्वक्षणविनाशो च	४८४
पर्यायेण यया चैको	२२२६	पूर्वदेशावियुक्तस्य	२६०६
पर्युदासात्मकं तन्चेत्	३०६१	पूर्वप्रमितमात्रं हि	४५३
पर्युदासात्मकाभ्यां चेत्	२४३३	पूर्ववर्णविदुद्गत०	२७००
पश्चिमाग्निगदेक्षाभ्यां	६९५	पूर्वापराद्विबुद्धिभ्यो	६२४
पाचकादिमतिर्न स्यात्	७५२	पूर्वा वेदस्य या कोटिः	२१०२
पाचकादिषु च हानं	७४७	पूर्वोक्तवापकायोगे	३५३०
पादपार्थविवशावान्	१५२१	पूर्वोक्तं प्रत्ययेन	९३९
पारम्पर्यापिर्तं सन्तम्	२५८३	प्रत्यक्त्वमुभयत्मात्मत्वं	२८२४
पारम्पर्येण साक्षाद्वा	५०३, १८५२	प्रयिव्यायात्मकास्तावद्	५४२
पारार्थ्यं चक्षुरादीनां	३०७	पौरुषेयत्वसिद्धेश्च	३१०४
पार्थिवद्रव्यसत्त्वादि०	२१३३	पौरुषेया इमे सद्भ्याः	२४५१
पार्थिवविषयत्वे हि	४६३	पौर्यापर्यविवेकेन	५८५
पाद्वर्द्धितयसंभ्याश्च	२६०	प्रकाशकत्व बाह्येऽर्थे	२०१५
पायकाव्यभिचारित्वं	३३७७	प्रकाशकानपेक्षं च	१८९
पिकाञ्जनाद्यपोहेन	११०२	प्रकाशतमसो राशे०	१६८७
पिष्टस्यैवैवैर्वापि	१४०५	प्रकृतार्थाश्च सापि	१४३५

प्रकृतीशादिजन्यत्व	८१००	प्रत्यक्ष व्यक्तभासित्वात्	३४४३
प्रकृतीशोभयात्मादि०	१	प्रत्यक्षतः प्रसिद्धास्तु	७१३
प्रकृतीखरयोरेव	९४	प्रत्यक्षत्वे स्थिते चास्याम्	१६१४
प्रकृत्या जडरूपत्वाद्	२०००	प्रत्यक्षदृष्टनीरादिः	३४५६
प्रकृत्या दीनको दीपो	१५०५	प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्ध	१४४२
प्रकृत्या मास्वरे चित्ते	३५३७	प्रत्यक्षदृष्टः सम्बन्धो	१५५०
प्रकृत्यैव पदार्थानाम्	२४६६	प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यो	१६३६
प्रकृत्यैवाशुहेतुत्व	१६२	प्रत्यक्षपक्षनितिप्र	२१०७
प्रज्ञाकृपादियुक्तानां	२४०१	प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञा तु	२४४७
प्रज्ञादीनां च धर्मित्वं	३५०८	प्रत्यक्षमनुमानं च	१२१२
प्रतिज्ञादिवचोऽप्यन्वैः	१४०६	प्रत्यक्षमनुमानं वा	३२५६
प्रतिज्ञानभिधाने च	१४३७	प्रत्यक्षस्तु स एवेति	२६०४
प्रतिज्ञायैकदेशत्वाद्	१५४०	प्रत्यक्षादेरनुवृत्तिः	१६४८
प्रतिपादितरूपस्य	३३३३	प्रत्यक्षादीं निषिद्धेऽपि	३२१७
प्रतिदिम्ब तु शब्देन	११५६	प्रत्यक्षाद्यवतारश्च	१६७२
प्रतिदिम्ब हि शब्दार्थः	११६६	प्रत्यक्षानन्तरोद्भूत०	१३०१
प्रतिदिम्बकवित्तान	२५८६	प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां	११४
प्रतिदिम्बात्मकोऽपोहः	१०२७	प्रत्यक्षाच्छ्रुतनैरात्म्ये	३३३७
प्रतिदिम्बोदयद्वारा	२६७	प्रत्यक्षेण च वाषायाम्	४५०
प्रतिदिम्बोदयस्त्वत्र	२५६२	प्रत्यक्षेशानुमानेन	२७७४
प्रतिभाऽपि च शब्दार्थो	६०१	प्रत्यक्षोणावबुद्धे च	१५३५
प्रतिभाव च यद्येकः	१३६	प्रत्यक्षेऽपि यथादेशे	१५३६
प्रतिभावमपोहोऽयम्	६६४	प्रत्यक्षान्तरसद्भावे	१६६२
प्रतिभासश्च शब्दार्थः	१०७७	प्रत्यक्षचाराणनिर्वृत्ति	२२७३
प्रतिभासान्तराद् भेदात्	१००६	प्रत्यक्षचाराणमेव च	२२२८
प्रतिव्यक्ति तु भेदेऽस्य	१३७	प्रत्यक्षे यत्र सम्बन्धः	२६२९
प्रतिसङ्ख्यानिरोधादि	१८२३	प्रत्यक्षे वापि सम्बन्धो	२०५४
प्रतिसङ्ख्यानिधुत्तौ च	१६५०	प्रत्यक्षामिहिता दोषाः	०१६७
प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्या०	२३२२	प्रथमेनैव शब्देन	११५
प्रतिसङ्ख्यानकारी च	४६५	प्रथमेभ्यश्च तन्तुभ्यः	५७८
प्रत्यक्ष कल्पनापोढम्	१२४२	प्रदीपादिप्रभाषाश्च	८२०
प्रत्यक्ष कल्पनापोढ०	१२१३	प्रधानकारणत्वस्य	२०६८
प्रत्यक्ष न तदिष्ट चेद्	६१७	प्रधानपरिखामेन	१५२

प्रधानपुरुषार्थज्ञः	३०६५, ३३१२	प्रसङ्गसाधनत्वेन	१९६४
प्रधानह्रस्वभावेऽपि	४५	प्रसज्यप्रतिषेधञ्च	१००६
प्रधानेनोपनीतं च	२८६	प्रसादोद्वेगवरण०	४०
प्रध्वसस्य तु निरात्म्यान्	४७८	प्रसिद्धायां हि सत्ताया	३५५८
प्रध्वंसो भवतीत्येव	१०९	प्रसुप्तिकायवम्यासु	१६३३
प्रध्वन्वृत्त्या गन्धादेः	५९६	प्राक् च ज्ञात्वा घटादीनां	०६८१
प्रमञ्जनविशेषश्च	१४०३	प्राग्प्रमेयस्य सादृश्य	१४३९
प्रमास्यरमिष्ठं चित्त	३४३४	प्राक्स चेत् पक्षधर्मत्वान्	१४६०
प्रभूतं वर्तिदेशे हि	२७५३	प्रागगौरिति विज्ञान	६१३
प्रमाणं ग्रहणान् पूर्णं	०६०६	प्रागवस्थनपि ज्ञान	१६१३
प्रमाणं तस्य चक्रीय	१५६५	प्रागशक्तः समर्थञ्च	२३६४
प्रमाणं विस्तरेशौक	३४६८	प्रागात्ताभिर्त्रियोगस्तु	१०५
प्रमाणं हि प्रमाणेन	०८६३	प्रागासौदृ यत्प्रावेद्य	०
प्रमाणगोचरा येषां	३३४१	प्रागुक्ते भावमात्रे च	१५३०
प्रमाणतः प्रवृत्तस्तु	२५४६	प्राज्ञोऽपि हि नर-सूक्ष्मान्	३१६०
प्रमाणद्वयस्यैवादि	२९१३	प्राणादिभिर्वियुक्तञ्च	१८९
प्रमाणपञ्चकं यत्र	१६३०	प्राणादीनां च सम्प्रत्ययो	००७
प्रमाणपट्टकविज्ञातो	१५८६	प्राधान्यं किमिदं नाम	७६२
प्रमाणाणां निवृत्त्यापि	२७२१	प्राप्तावस्थाविशेषा हि	५०६
प्रमाणाणां प्रमाणात्	२६०६	प्राप्तावस्थाविशेषे हि	६६५
प्रमाणाणां स्वरूपं चेद्	२८२२	प्राप्तिप्रहणपक्षे तु	२४०४
प्रमाणान्तरमासक्त	१४१०	प्रामाण्यनिश्चयो यस्मान्	२६०८
प्रमाणान्तरमेवेयम्	१६६२	प्रामाण्ये परतः प्राप्ता	३०५४
प्रमाणान्तरमेवापि	१६६४	प्रामाण्ये परतः प्राप्ते	३०५२
प्रमाणाभावनिर्णयः	१६०१	प्रायः सम्प्रत्ययो दृष्टो	१५१०
प्रमाणेऽवस्थिते वेदे	०३७६	प्रासादश्चेत्यन्ते योगो	६१६
प्रमाणाबाधश्च वस्तुनाम्	१६४६		
प्रमेयत्रेयशब्दादेः	११६५, ११७५	पलाक्षेपश्च कारिणम्	१०००
प्रमेयत्वाद्भिहेतुभ्यः	३०५६		
प्रमेयस्त्वभावेन	१५७०	पलासादिप्रमावेण	१६१६
प्रयत्नान्तरं ज्ञानं	२३३०, ०३३१	पलिसुप्त्युत्प्रेक्ष्य०	२९३९
प्रयत्नान्तरज्ञानं	२५४६	यद्विरथं अस्तेष्टिः	६०७
प्रलये लुप्तविज्ञानं	८४	यद्विदशविशिष्टेऽर्थे	१६०३

बहुदेशस्थितिस्तेन	६०१	बुद्धपाकारश्च बुद्धित्यो	८८४
बहुभिः श्वरोरेप	२१३६	बुद्धपाकारोऽपि शब्दार्थः	६०
बहुव्यक्त्याश्रिता या च	११३६	योद्धा सामान्यरूपस्य	३२११
बह्वल्पधिपयत्वेन	१०४४	बोधरूपतयोत्पत्तेः	२००३
बाधकः मत्स्यश्चाथम्	३००७	बोधानुगतिमात्रेण	१८४८
बाधकप्रत्ययस्तावत्	२८६५	बोधिसत्त्वदशार्था हि	३४२६
बाधकप्रत्ययाभावाद्	३०५३	ब्रह्मादयो न वेदानां	२३४४
बाधकानभिधानाच्च	१६१८	ब्रह्मादीनां च वेदेन	३५४६
बाधकान्तरमुत्पन्नं	२८६७		
बाधकारखटुष्टत्व०	२६६७, ३१००	भवद्विरपि वक्तव्यं	५३६
बाधिर्यादिव्यवस्थानम्	२१६०	भवद्विः शब्दभेदोऽपि	६६०
बाधिर्याद्यवस्थानम्	२१४३	भवन्मते हि नाकारो	२५२
बाध्यतां काममेतत्तु	१८८६	भवानेव तदा सिद्धः	३२७३
बाध्यते च भ्रुतिः स्पष्ट	२८०३	भवेयुर्यदि सिद्धयन्ति	३१७६
बाध्यबाधकभावस्तु	४४३	भार्कं तदभिधानं चेद्	१६८
बाह्यरूपाधिमोक्षेण	६०३	भागानां परमाणुत्वम्	१६६३
बाह्यार्थप्रापणं यद्वा	२०५२	भारते तु भवेदेवं	२३४२
बाह्यार्थाध्यवसायेन	१०१६	भाषतः शृणिकत्वात्	२४७३
बोत्रोद्कपृथिव्यादि	६५३	भाषतस्तु न पर्यायाः	१०३२
बुद्धिचित्तादिशब्दानां	२०२	भावत्कोऽनुपलम्भो हि	६६०३
बुद्धितीव्रत्वमन्दत्वे	२२३१	भावध्वसात्मनश्चैवं	३८२
बुद्धिमत्पूर्वकृत्यं च	८०	भाषनाख्यस्तु संस्कारः	६८५
बुद्धिमत्त्वान् प्रधानस्य	३०१	भावनोत्कर्षनिष्कैः	३४४६
बुद्धिमद्वेतुमात्रे हि	७५	भावपक्षप्रसिद्धयर्थम्	२०६६, २४२५
बुद्धिरभ्यवसायो हि	३०२	भावसामान्यबुद्धीनां	१३१२
बुद्धिरस्योऽपि न चेतस्याम्	१५७६	भाषस्य हि तदात्मत्व	१३६०
बुद्धीनामपि चेतन्य०	२४२	भाषाबाध्यतिरिक्त्वात्	२५१३
बुद्धीन्द्रियादिसहात०	१८२	भाषादननुम नेऽपि	१४५०
बुद्धेस्तु परतः सिद्धिः	१६८	भाषान्तरात्मकोऽभावो	९१५
बुद्धेयया च जन्मैव	५२७	भाषाभावस्वरूपं वा	१३३१
बुद्धी ये वा विवर्त्तन्ते	१०७०	भाषाभावात्मको नाराः	३६३
बुद्धपन्तराद् व्ययच्छेदो	६२३	भवामावाविमी सिद्धी	५३२
बुद्धपपेक्षा च सङ्गवाथाः	६४५	भावे सति हि दृश्यन्ते	५२३

भावो भावान्तरातुल्यः	१०७६	भ्रान्तिहेतोरसङ्गवात्	२६७२
भासमानः किमात्मार्यं	१६६६		
भासमानोऽपि चेद्देय	७४०	महद्वक्त्रसयाक्ताक्षाः	२१११
भिन्नदेहप्रवृत्तं च	१८६६	मतिः सामयिकी वेदे	२३३६
भिन्नदेहाश्रितत्वेऽपि	१६३८	मदीयेनात्मना युक्तं	१८६
भिन्नसामान्यवचनाः	६२४	मधुर तिक्तरूपेण	२१४६
भिन्नाक्षप्रह्लादिभ्यो	१४१३	मनोगुणतयाप्येषां	३४११
भिन्नाभाना मतीना चेद्	२५२३	मनोऽपि प्राप्यकारोति	२५२६
भिन्नेष्वन्यथिनोऽसत्त्वे	७१०	मनोयोगात्मना पूर्वं	६१०
मुक्तचिन्तितमुद्रित्यं	३१६६	मन्त्रीषधादिशक्त्या च	२५४७
भूत भवद्विष्यच्च	३०४६	मन्दप्रकाशिते मन्दाः	२२३२
भूतादिबोधने शक्ता	३३११	मन्ये तेनैव दृष्टोऽयं	३४८४
भूतायं दधौतने शक्तिः	१५०४	ममाप्रमाणमित्येवं	२११०, २४४२
भूतार्थभावनोद्भूत	१३४०	मयेति प्रतिसन्धानम्	१६५
भूतार्थभावनोद्भूतं	३३१८	मरणक्षयविमानं	१८६८
भूत्वा यद्विगतं रूपं	१८४३	महदोर्षादिभेदेन	६४६
भूयोऽप्ययवसामान्यं	१५६१	महामूलादिकं व्यक्तं	५२
भेदः प्रत्युपधानं च	२६१	मान कथमभावश्चेत्	१६५६
भेदजात्यादिरूपेण	८६८	मानस तदपीत्यैके	१३१२
भेदज्ञाने सतीच्छा हि	७७२	मानसानां गुणानां तु	३४३२
भेदद्वन्द्विस्तु यत्रो	२११६, २४५६	मानसेनैव तद्देहयम्	१३३२
भेदाभेदविकल्पस्य	३४०, ४००	मानसेन्द्रियविज्ञानं	१३२६
भेदाभेदविनिर्मुक्तं	२४१५	मानस्यो भ्रान्तयः सर्वाः	१३१६
भेदाभेदादयः सर्वे	११६	मानेस्थितेऽपि वेदंऽताः	२३८५
भेदेऽपि जनकः कश्चित्	१७७०	मा भूत् प्रमाखतः सिद्धिः	१६८८
भेदे सग्न्यदोपस्तु	२६३७	मा भूद्वा साधन तत्र	३३१०
भेदोऽप्यग्रास्ति चेदस्तु	१७२१	मायाकारो यथा कश्चित्	३५६५
भेदो यैशिष्ट्ययुक्तं हि	१२०१	मार्गं सात्त्विकमतो याते	३४१७
भोजने सति पीनत्वं	१६२३	मा वा प्रमाणसत्ता भूत्	११६
भ्रान्तं च प्रत्यभिज्ञानं	४४०	मा वा मूद्रुषदेशोऽन्य	३२८६
भ्रान्तस्थान्यविषयायां	१५१५	मा वा मूद् टण्टमित्वादि	३४००
भ्रान्ताग्रान्तप्रयुक्तानां	१५१६	मिथ्याज्ञानं समानं च	१४६८
भ्रान्तिस्तदभिमानश्च	१२४८	मिथ्यानुरागसंज्ञातं	२४४५

मिथ्यायुद्धिश्च सर्वेषु	६५६, ६६७	यतः प्रत्यय इत्येव	२२३७
मिथ्यावभासिनो ह्येते	२६१३	यतः सर्वात्मना ताभ्यां	१११८
मिथ्याविकल्पतश्चात्मान्	१९६	यतस्तु मूर्खशूद्रैभ्यः	३२२६
मिश्रीभूतात् परात्मानो	८१४	यतः स्थाणुनरो ह्यष्टौ	३२९७
गुण्यतोऽर्थं न गृह्णाति	२०२३	यतः स्वलक्षणं जातिः	८७०
मुद्रामण्डलमन्त्रादेः	३४५१	यतो दुरवधारास्य	२७१६
मूर्च्छास्वेदप्रलापादि०	२८३७	यतो बाधात्मकत्वेन	३०६८
मूर्च्छस्य प्रतिविम्बस्य	१४२७	यतोऽभ्युदयनिष्पत्तिः	३४८५
मूलप्रभेदरूपायाः	३२७८	यत्तत्र जडचेतोभिः	११६८
मृत्पिण्डवृण्वचकादि	२८५०	यत्तादात्म्यतदुत्पत्त्या	१४७१
मृद्धिकारादयो भेदाः	४३	यत्तु ज्ञान त्वयापीष्ट	२९२१
मृषात्वे त्वेकवोधस्य	३२५४	यत्तु बाह्येन्द्रियत्वादि	२५२७
मेयवोधादिके शक्तिः	२८१२	यत्मेनानुमितोऽप्ययः	१४६१, १४७६
मोक्षमासादयन् हृष्टो	४६८	यत्पूर्वापरयोः क्रोडयोः	२१००
मोक्षो नैव हि बद्धस्य	४६७	यत्र त्वेषामभीष्टेय	१५२३
मोहमानादिभिर्दोषैः	२३७०	यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्नेः	१४९४
मौलिके च प्रमाणात्वे	२८५२	यत्रापि स्यात् परिच्छेदः	२८९८
		यत्राप्यतिशयो ह्यष्टः	३३८६
यं करोति नयं सोऽपि	२२५७	यत्संवेदनमेव स्याद्	२०२६
यं चात्मानमभिप्रेत्य	१७७३	यत्सन्वेहविपर्यास०	२६४०
यः कश्चिद्रूपदेशो हि	३२१६	यत्सर्वं नाम लोकेऽस्मिन्	३९३४
यः क्षणः कुरात्तादीनां	४७७	यत्सिद्धप्रतिबन्धेन	३३५१
यः क्षणो जायते क्षत्र	१८३१	यत् स्वारम्भकावयव०	४७
यः प्रतीत्यसमुत्पाद	६	यथाकथञ्चिदिष्टा चेद्	२३१५
यः फलस्य प्रसूती च	४७८	यथाकथञ्चिद् घृत्तिचेद्	१६९
यः सन्वेहविपर्यास०	२६३८	यथा कल्पापवर्णात्वं	१७४४
य भ्रानन्तर्यनियमः	५२१	यथा घटादेर्दीपादिः	२१६९
यच्चात्मन्येव विद्वानं	३५३३	यथा च चक्षुषा सर्वांन्	३१३८
यच्चात्यन्तपरोक्षेऽपि	३६१४	यथा चाविदितैरेव	२६१०
यच्छेदमीत्यते रूपं	१८१०	यथा यत्र भवन्नेव	२१९१
यज्जातीयैः प्रमाणीश्च	३३८८	यथा त्वयं विरोधेऽपि	१४६१
यज्जातीयैः प्रमाणीस्तु	३१५८, ३३९३	यथा त्वाभासनाश्रेण	१२९०
यत एव च वेदादि०	३३१९	यथा त्वेकेन्द्रियाधीन०	२६०२

यथा धाव्यमयादीनां	७२२	ययैवाये वतञ्चैवम्	२२५७
यथा घूमादिद्विज्ञेय्यः	२१३५	ययैवायस्वितो हर्कः	२५८४
यथा नकुलदन्ताम०	३१५४	ययैवाविरमानस्य	१०२९
यथा न भ्रमणादीनां	२६२५	ययैवास्त्य परेरुक्तः	२२८६, २६७७
यथा नीलधियः स्वात्मा	२०३०	ययैवैष्टादिकानर्थान्	३५९३
यथा नीलादिरूपाणि	६०५	ययैवोत्पद्यमानोऽयं	२२०४
यथा पात्रादिसंस्तरस्य	६२०	ययोक्तशोषदुष्टानि	६२
यथा प्रकाशको ह्यपो	८७	ययोक्तधर्मास्त्राभेदा	३४१७
यथा वाह्यजलादीनां	२०५४	ययोदितान्तरादेव	३३४७
यथाभिहितधर्माणां	३४२२	यदर्थमपरः शब्द	११०५
यथा महत्यां खातायां	२२२६	यदा च योगिनोऽन्येषाम्	१२२६
यथा महानसे चेद्	१०५३	यदा च वेदवाक्यानां	३५२५
यथा यथा च मौन्यादि०	३५७१	यदा च ज्यञ्जकः शब्दे	२६०९
यथार्याज्ञानहेतुर्न	२४०६	यदा च मंशुक्तिर्नैवम्	२४५३
यथायंघोषहेतुकान्	२३७६	यदा चाराचद्वाच्यत्वाद्	९५४
यथा लोके त्रिपुत्रः सन्	१२६५	यदा चोपदिगेदेकं	३२३६
यथावस्थितविज्ञेय०	२८३३	यदा तु शबल वस्तु	१०४५
यथा वा दर्पणः स्वच्छो	२४४	यदा विलक्षणो हेतुः	२३२६
यथा वृद्ध्यादयः शब्दाः	२७६७	यदा सूर्यादिराब्दाश्च	४६९
यथा शस्त्रादिमिच्छेदाद्	२६३९	यदा हि गादिकं वर्णं	२५९८
यथा शास्त्रान्तरमानं	३४०८	यदि कर्तृत्वमोक्तत्वे	२७
यथासंकेतमेवालः	७६४, १०४३	यदि कारणशुद्धत्वं	३००६
यथा संयोगमाये तु	८१७	यदि गन्त्रादिरूपं हि	६९८
यथा सप्रतिपं रूपं	१०३६	यदि गौरिति शब्दश्च	६११
यथा स्वविषये शक्तिः	३४०३	यदि चाप्यस्य भावस्य	१२५६
यथा हि निश्चया शक्तिः	५०२	यदि चोत्पद्यते शब्दा०	२०१२
यथा हि भवतां ज्ञाने	२०४०	यदि ज्ञानाविरंकेण	१६६४
यथा हि विषयवादेः	२८२६	यदि वृद्धयत्रिराच्यतु	१८७४
यथाऽदेः कुण्डलावस्था	२२३	यदि तस्यापि सामान्य	२२६०
यथेन्द्रियस्य भावाच्च	१४६५	यदि तु प्रतिबन्धोऽस्मिन्	७१
यथैव कण्टकादीनां	११२	यदि तु ज्योमकालायाः	३९१
यथैव प्रथमं ज्ञानं	८८५३	यदि तु स्यादगन्ताऽप्यम्	७०२
	२२६५	यदि त्वदृष्टिमात्रेण	३२८१

यदि त्वसद्भवेत् कार्यं	८	यद्यप्यन्यतिरिक्तोऽयम्	१०२५
यदि त्वालोक्य सम्मील्य	१०६१	यद्यसौ वेदमूलः स्यात्	३२२५
यदिर्द-वस्तुनो रूपम्	३३	यद्यस्ति सर्गकालेऽपि	१०२
यदि दध्यादयः सन्ति	१७	यद्याकारमनादयः	१३२७
यदि नानुगतो भावः	१८५२	यद्यात्मा विषयस्तथाः	२३०
यदि नाम गृहीत नो	१५५३	यत्पुरुः समवायः स्यात्	८३४
यदि नामाध्रुवा व्यक्तिः	७६०	यद्येवं कथमस्ति त्वम्	१९२७
यदि नोपाधयः केचिद्	८६६	यद्येवं ये विनश्यन्ति	८५६
यदि न्यायानुरागाद्	१८८७	यद्येवं धैदिकेऽप्येषा	२४४१
यदि प्रत्यक्षगम्यश्च	२१५	यद्येव संशयो न त्यात्	३०४४
यदि प्रत्यक्षशब्देन	१२४१	यद्येव समयान्यत्वे	१३४०
यदि बुद्धातिरिक्तोऽन्यः	३०३६	यद्येव सर्वदा ज्ञान	२३५९
यदि वस्तु प्रमाभावो	१६६९	यद्येवमद्विजा भाषाः	१६५
यदि वा तेऽपि पर्यायाः	३१८	यद्येवमभिधीयेत	११३८
यदि वा भिद्यमानत्वाद्	९२६	यद्येवमाश्वनीवार०	३५२२
यदि वाभिमतं द्रव्यं	६०५	यद्येवमियमेष्वेव	७७१
यदि वा योगसामर्थ्याद्	३४७३	यद्येवमिष्टवाञ्छाया	२६३
यदि वा लङ्घनस्यापि	३४२४	यद्येवमीदृशो न्यायः	३६०५
यदि वा सर्वमेवेदं	९०५	यद्रूपनिश्चयो यस्माद्	२९३४
यदि संवादिबिज्ञान	३०७२	यद्वात्मन्येव तज्ज्ञानं	३२०४
यदि स्वतः प्रमाणत्व	२६६९	यद्वातुवृत्तिव्यावृत्ति०	१६५५
यदि ह्येकान्ततो भिन्न	१२६५	यद्वाऽभ्यासवती वृत्तिः	३०७७
यदीत्यं भवतस्तासु	१९२४	यद्वा विशेष्यं भेदो	१२६७
यदीयागमसत्यत्व०	३२३१	यद्वा वेदानुसारेण	०१६७
यद्यच्छाशब्दवाच्यायाः	१२२५	यद्वा षोडशभिश्चितैः	३६२१
यद्वात् परमाण्वादी	७१२	यद्वा सर्वात्मना वृत्ता०	६१२
यद्वाथ प्रति यन्नैव	३५४	यद्वा सामान्यतो दृष्टं	३२१८
यद् यदिच्छति बोद्धुं वा	३६२७	यद्वास्त्वेव षशिष्टोऽयं	३४८४
यद्यन्येन प्रयुक्तत्वाद्	१५६	यद्वा स्वमतसिद्धैव	१२२३
यद्यपि ज्ञातसामर्थ्या	००५८	यद्वादी क्रियते वेदः	२१०३
यद्यपि न्यापि शैकं च	२१८४	यद्वात वाकिंको द्रूयात्	००६६
यद्यप्यन्येषु शब्देषु	६५७	यद्वात संस्तवाभ्यास०	१९४३
यद्यप्यपोहनिर्मुक्ते	६५१	यद्वातोत्तरकालं हि	२८२८

यन्मनोशामनोतादि०	२४६१	युगपत्तुच्यशुच्यादि०	३२४८, ३६२१
यश्च नैवविधो भावः	१२१	युगपत्परिपाट्या वा	३२४७, ३२४७, ३६२२, ३६२२
यश्चात्र कल्प्यते धर्मो	१४९१		
यश्चापि चणु इत्यन्नः	८७७	ये च वाहितपापत्वान्	३५८८
यश्चास्या विषयो भासी	१०५५	ये चापचवधर्माणः	३४१५
यस्त्वेरपेक्ष्यते भावः	६५५	ये चार्था दूरविच्छिन्नाः	३१३०
यस्मान्तद्विपयानेव	२३०५	ये चेह सुधियः के चिद्	१९१६
यस्मान् सम्बन्धसद्भावाद्	२६४२	ये तु ब्रह्मद्विपः पापाः	२९१५
यस्मादतीन्द्रियार्थानां	२३७७	ये तु मन्वादयोः सिद्धाः	३२०७
यस्माद्भ्युदये मोक्षे	३१३२	ये तु ह्योमादयो भावाः	३८५
यस्मादर्थस्य सत्तायाः	१२०	ये तु श्रीत्रादयो भावाः	१६१५
यस्मादुत्सर्गभावोऽय	२०६७	ये तेषामनवस्थाने	८६२
यस्मादेकोऽपि तन्मये	२१७८	ये त्वत्रिच्छिन्नमूलत्वान्	३७१६
यस्माद् गत्यादिभावेऽपि	७०१	येन तद्विनिवृत्त्यर्थं	२६३३
यस्माद् गत्यप्यनवस्थेऽपि	६९९	येन त्रिभुवनान्तरायाः	२४१५
यस्मान्निर्मलनिष्कम्ब०	३२६८	येन त्विष्टं न विज्ञान०	१३६०
यन्मिन्नधूमवो भिन्न	१०५०	येन त्विष्टं न विज्ञानम्	२००५
यस्मिन् प्रागुपलब्धश्च	१४०७	येन रूपेषु विज्ञान	१८९३
यस्य क्षेत्रप्रमेद०	३१५६	येन शब्दमयं सर्वं	१३२
यस्य तद्धि न बाह्योऽर्थो	१२०१	ये निररा नमः प्राहुः	२१३७
यस्य यस्य हि शब्दस्य	८१५	येनेकः स्वत एवेति	२९४४
यस्याध्वत्रियस्य हि	३३६७	येनेव हेतुनेकस्य	३१५०
या वेद्य सान्दरे बुद्धिः	६०८	येऽप्येऽप्यर्थैव शब्दार्थं	८५
यादृशाऽप्यान्तरायांशो	१०८७	येऽपि विच्छिन्नमूलत्वान्	३१४३
यावदापविज्ञान	२२०३	येऽपि सादिराया दृष्टाः	३१५९
यावद् युद्धो न सर्वज्ञः	३२३२	ये पुनः कल्पिता एते	८१२
यावद् यावद्गुणोपोऽप्याम्	३४३३	ये प्रमाणतदाभास०	३१८२
यावन्न कार्यमथादः	२०१४	ये वा क्लेश जायन्ते	८८
यावोश्च कथन न्यायो	२२०१, २५६०	ये वा समानजातीय०	३४३३
यावानेवापवादोऽनो	२८५३	ये वा स्थिराभये वृत्ते	३४२०
युक्तिद्योतिभवेऽप्यग्नि	१३१६	ये विद्यागुरवस्तत्र	२८८६
१) युक्तिप्रतिद्वेषाया च	३६०६	येषां त्वन्नात्र भावोऽय	२१०३
युक्तिवापपि मन्त्रमेव	१८३३	येषु सन्तु मन्त्रदृष्टं	१०

ये हि तावदवेदज्ञाः	३२२३	राजीवकेसरादीनां	१११
ये हि लोभभयद्वेष०	३५६९	रात्रिर्वा प्रलयो नाम	२२७५
यैः पुनः स्वोक्तिषु स्वष्टं	३५८५	रवि न मण्डलं यस्माद्	२५९६
यो गवा सदृशोऽसौ हि	१५७५	रदितस्तनपानादि०	१२४०
योगाध्यासाविरोपाच्च	३४०६	रूपकुम्भादिशब्दा हि	८३२
योग्यकारणसद्भावाद्	२४९६	रूपत्वाद्याश्रयाः सर्वे	४६४
योग्यरूपस्य हेतुत्वे	३९८	रूपमर्थगतोरन्यद्	१९२१
यो जनः क्षणमध्यास्ते	६६६	रूपशब्दादियुद्धानां	१३०९
यो नाम न यदात्मा हि	१०८१	रूपादयो घटदचेति	३१४
योऽप्यतीन्द्रियहृक् पश्येत्	३०३२	रूपादित्वमतीतादेः	१८४५
योऽप्यथ हेतुरत्रोक्तः	१३८९	रूपादिप्रत्ययाः सर्वे	१८०
यो यत्र व्यापृतः कार्ये	५३१	रूपादिबिम्बितो भिन्नं	३३२
यो यद्विवक्षासम्भूत०	२६६९	रूपादीन्दीवरादिभ्यः	५५८
यो वार्थो युद्धिविषयो	८९०	रूपाभावाद्भावान्ता	१२०२
योऽयुवानुमित सत्य	३४५८	रूपाभावेऽपि चैकत्वं	१०३१
योऽसौ पद्दन्तमात्मानम्	३८१२	लङ्घनोदकतापाभ्यां	३४ २३
यो हि भावः क्षणस्थायी	३०४	लतावालादियुद्धानाम्	१२५०
योगपद्यप्रसङ्गोऽपि	५१४	लब्धापचयपचन्त	१९७०
यो सयोगविभागी च	६५२	लब्धासानारणोपाय०	३६ ४३
रक्तं नीलसरोजं हि	२४०३	लब्धासाधारणोपायो	३२५९
रक्तं वासोऽपिलं सर्वं	५९६	लाघवान् क्रमभावेऽपि	२५३२
रक्ते च भाग एकस्मिन्	५९३	लिङ्गं चन्द्रोदयो हृष्टः	१४१९
रजःसत्त्वादिरूपादि	१००	लिङ्गसङ्घादियोगस्तु	११२१
रसनेन्द्रियसम्बन्धाद्	३३१७	लिङ्गसङ्घादिसम्बन्धो	९७२
रसः शीतो गुरुश्चेति	७८१	लिङ्गाश्च प्रतिविम्बाराद्याद्	१४२५
रागद्वेषमदोन्माद०	२०८०	लोचनानी यथा रूप०	१०३४
रागद्वेषादयः क्लेशाः	१९५४	लौकिकं लिङ्गमिष्टं चेन्	१४८१
रागद्वेषादयश्चामी	१९४७	वक्तव्यं चैव कः शब्दो	२३०९
रागद्वेषादियुक्तस्तु	३११२	वक्तारः कर्तृभिस्तुल्याः	३४८०
रागद्वेषादियुक्ता हि	३१०७	वक्षुरन्यो न सम्यन्यो	०६३२
रागादिनिगर्हयद्दः	४२६	वक्तृश्रोतृधियोर्मैदाद्	०८५५
राजहंसशिपुः शफो	३४२७	वक्तृभोग्रोनं हि ज्ञानं	१२०८

वक्रकृत्रिमवाक्यानां	३४७९	वस्त्वित्यध्यवसायत्वात्	१०८८
वक्षसां प्रतिबन्धो वा	१५१२	वस्त्वित्यध्यवसायाच्च	१०२२
वचोभ्यो निरिलेभ्योऽपि	१५१४	वस्त्वित्यध्यवसायान्त्वेत्	११५०
वनशब्दः पुनर्ब्यक्तीः	११३५	वस्त्वेकत्वमेवेदम्	१७१९
वयमक्षदधानान्तु	३६०९	वस्त्वेव कल्प्यते तत्र	११७७
वर्णत्वाद्यापि साध्योऽय	०१४३	वानय नित्य पुराणाभिः	३००९
वर्णादन्योऽय नादात्मा	०३१०	वाग्यस्याऋत् कत्व च	३०३६
वर्णानां क्रमशस्यानां	२७६१	वाग्यार्थेऽन्यनिवृत्तिश्च	११५९
वर्णानामपि न त्वेवम्	२०८८	वाचकानां यथा नैव	९६२
वर्णाः सर्वगतत्वाद्बो	२२७९	वास्तवी चानुमा सर्वा	२४८१
वर्णेषु च तेष्वेव	०४५५	वाद्दोहादिरूपेण	७२७
वर्णेषु व्यज्यमानस्य	०६२४	वाहावादिप्रसिद्धेऽस्मिन्	३३२६
वर्णेषु व्यज्यमानेषु	०३००	विकल्पनमतो ज्ञान०	१२४५
वर्णोत्था पार्थवीरेषा	०७३०	विकल्पत्मा च सामान्यम्	३६३६
वर्ण्यते हि स्मृतिस्तेन	२२८३	विरूपासम्भावे तस्य	३५९६
वर्तमाने तु विषये	०-४	विषये सति धक्त्वय	३३५९
वर्धमानरभङ्गेन	१७७६	विनिवायाश्च सद्भावे	००५
वर्धमानरभावस्य	१०८१	विश्रित्येतसामेतन्	३४५७
वटोपलितनार्हस्य०	६२३	विधुष्टान्दः सर्वज्ञ	३५१३
वशित्वादिगुणाधारः	२५७५	विनिऽत्रमन्यया चैव	६६६
वस्तुतस्तु न सम्बन्ध	०४६०	विजातिभ्यश्च सर्वभ्यः	७१०
वस्तुतस्तु निरालम्बो	१३०८	विजातीयपरावृत्त	१००७
वस्तुत्वमहणादेव	१७९	विज्ञानिमात्रतासिद्धिः	२०८३
वस्तुनोऽनेररूपस्य	१७४६	विज्ञातार्थप्रकाशत्वात्	१५४९
वस्तुनो हि निवृत्तस्य	१७११	विज्ञातार्थाधिमान्त्वान्	१४५२
वस्तुभूतो हि यो पक्षो	००७	विज्ञातोऽप्यंतरैरर्थः	४५५
वस्तुरूपा च मा मुद्धि	००८	विज्ञान जडरूपेभ्यो	१९९९
वस्तुस्थित्या प्रमाणं तु	७ ०५	विज्ञान जनयद् रूप	२००८
वस्तुस्थित्या हि वक्ष्यामम्	१४२९	विज्ञानित्वे प्रकाशाय	००८१
वस्तुत्वलक्षणे नैव	१३१७	विज्ञानस्यैव निर्माणं	१८९०
वस्तुत्वन्तरभाषाश्च	३२०	विज्ञानेन विज्ञातार्थे	१७५५
वस्तुत्वन्तरभाषास्त्य	२७६	विज्ञानस्य पार्थस्य	०२६६
वस्तुत्वभाषान् प्रमाणस्य	१६८१	विज्ञापारजमग्नये	३५७३

विधानप्रतिषेधो हि	१७२९	विधादपदमारूढाः	४७३
विधिनैवमभावश्च	३६५	विधाद्विषया ये च	४६६
विधिरूपश्च शब्दार्थो	२६५, १०९४	विधादास्पदमारूढं	२०७८
विध्यात्मनाऽस्य वाच्यत्वे	९९७	विधादो ध्रान्ततो यस्मात्	२९४५
विध्यादार्थराज्ञी च	९७६, ११५२	विधिवार्थक्रियायोग्याः	३२३
विनष्टान्तु भवेत् कार्यं	५१३	विवेकालक्षणात् तेषां	५८९
विनाशो यद्यहेतुः स्याद्	४३३	विशिष्टविषयो बोधः	१२६९
विनिश्चितरूपं हि	२४३५	विशिष्टसंस्कृतिः शब्दान्	२५६९
विपक्षोऽपि भवत्यत्र	१६४६	विशिष्टमंस्कृतेर्जन्म	२५६८
विपर्यस्ताविपर्यस्त०	३३३	विशिष्टसमयोद्भूत०	६२८
विपाकहेतुः फलदो	१८४९	विशुद्धं वा भवेज्ज्ञानं	३३८९
विप्रकृष्टे हि विषये	२९८९	विशुद्धकारणोत्पादान्	२९९२
विप्लवे प्रत्यभिज्ञायाः	२४७५	विशुद्धज्ञानसन्ताना	१५१
विमार्गेऽपि यथायोगं	६७३	विशुद्धिकारणाभाधान्	३०१७
विभिन्नकर्तृशक्त्यादेः	५६०	विशेषणविशेष्यत्वं	७८५
विभिन्नदेहवृत्तित्वम्	१९०५	विशेषणविशेष्यत्व०	७८९, ११००
विभिन्नस्य हि सम्बन्धः	२५५५	विशेषणानयन्निष्ठं	१२७३
विभिन्नोऽप्याश्रितोऽयं स्यात्	९९०	विशेषा एव केषिन्तु	७११
विमतेरास्पदं यस्तु	५५	विशेषात्मातिरेकेण	१२७९
विमुक्तस्योपदेष्टृत्वं	८५	विशेषाद्दि विशिष्टं तत्	१२७४
विरुद्धधर्मसङ्गश्च	१७४२	विशेषान्तरयैकल्याद्	१७६८
विरुद्धधर्मसङ्गे तु	२६९	विशेषणं तु सर्वार्थ०	३१३५
विरुद्धधर्मसङ्गो हि	३५, २८२९	विशेषाऽन्वष्टसामान्यो	१२६८
विरुद्धधर्मसङ्गपो	३४४	विश्लेष्यमाणसन्धौ च	१३४७
विरुद्धो सदसद्भावो	२२६७	विषयस्यापि संस्कारे	२२०३, २५६१
विलक्षणकपालादेः	४४०	विषयाधिगतिश्चात्र	१३४३
विलक्षणव्यभासेन	२५९०	विषयेन्द्रियसंस्कार०	२७१८
विचक्षानुगतत्वे वा	११०३	विषयोपनिषते तु	१९५३
विचक्षानुमितिद्विष्टम्	९०८	विषयगमभूत्यादि	२७८८
विचक्षायाम् च गम्यायां	१५२०	विर्मधादनमामर्ष्य	२८४४
विचक्षायतिनार्थेन	२६२१	वृश्नादोनाहृतान् ध्यानः	१०६९
विचक्षितप्रमातान०	३०६२	वृक्षे साताः शिलाध्यागः	६३०
विचक्षितार्कचन्द्रादि०	४६२		

वृत्तावभ्यासवर्त्या च	२९६८	न्यक्तेश्च प्रतिपिद्धत्वाद्	२७९९
वृद्धानां दृश्यमाना च	२७७८	व्यक्त्यात्मानोऽनुबन्त्येते	८७२
वृद्धेभ्यो न च तद्गोधाः	२७७२	व्यङ्गव्यञ्जकसामर्थ्ये	८४४, ८५०
वृष्टिमेघासतोर्दृष्ट्या	९६४	व्यञ्जकध्वन्यधीनं च	२६००
वेगात्स्यो भावनासंज्ञः	६८३	व्यञ्जकध्वन्यधीनत्वात्	२२१०
वेदकारसदृक कश्चिद्	२०९१	व्यञ्जकानां हि वायूनां	२१९३
वेदकारादृते किञ्चिद्	२०९२	व्यञ्जकभावतश्चासां	१६३७
वेदमूलं च नैवेदं	३५६६	व्यञ्जनकरूपत्वात्	३४२०
वेदवाक्यार्थमिव्यात्वं	२१०५	व्यतिरिक्ते तु कार्येषु	१६०८
वेदवादिमुद्रस्था तु	३३७६	व्यतिरेके तु तस्येति	२५१४
वेदवादिमुखस्थैश्च	३१५५, ३३७४	व्यतिरेकेऽपि सम्बन्धः	२६४०
वेदस्याध्ययनं सत्यं	२३४१	व्यतिरेके हि संस्कारे	२५५४
वेदस्यापि प्रमाणत्वं	३१२४	व्यतोत्ताहं कृतिप्रमाणो	२३८
वेदाध्ययनवाच्यत्वे	२७८३	व्यपेक्षयाऽप्यतश्चैवं	४१३
वेदानां पीतपेयत्वे	३४५०	व्यपेतमागभेदा हि	१९६८
वेदार्थेऽन्यप्रमाणैर्था	२८९६	व्यभिचारी ततो हेतुः	७४५
वेदे तु बाधकं मानं	३१०३	व्यवस्थायां त जातया	१३४८
वेदो नरो निराज्ञसं	२३७३	व्यवहारोपनीते च	११८४
वेदमन्यपरयतश्चैव	१६४२	व्यस्ताः पूर्वं च संयोगे	२५२८
वेदतथ्यान् स तथा नो चेत्	१९७७	व्याधिनातिद्रव्यशोकादि	१५७
वैलक्षण्यमसिद्धं च	७३७	व्यापकत्वं च तस्येदम्	१२११
वैलक्षण्यप्रतीतिं तु	२९६९	व्यापाः कारणानां हि	२९२२
वैलक्षण्येन हेतूनां	१५१७	व्यापृतं ह्यर्थवित्त्वात् च	२०१२
वैषम्यसमभावेन	१२७६	व्याप्तेर्नित्यतया चैवा	२७६२
वैषम्यसमभायोऽर्थ	१२७७	व्यावर्तमानरूपश्च	२४४८
व्यक्तं प्रकानरूपत्वात्	१३४१	व्यावृत्तावन्य एवामी	२५७५
व्यक्तिरूपस्य भासोऽपि	१४४५	व्यावृत्तिरचक्षुरादीनां	१७६३
व्यक्तिरूपावसायेन	११४२	व्यावृत्त्यनुगमात्मानम्	२२२
व्यक्तिसम्यक्कृपाणां	२६९०	व्याहारवृत्तिसामर्थ्ये	३३६६
व्यक्तिहेतुपन्तरापेक्षे	२८२३	प्रीत्यादिवत् सम्भविनो	३४१४
व्यक्तीनामपि नो सीक्ष्याद्	२६८६	शक्तं रूपं न चैदस्य	१७५०
व्यक्तीनामेष तापसां	२४६०	शक्तकारणसद्भावाद्	३४९३
व्यर्णानामेष वा सीक्ष्याद्	२२९६		

शक्तयः सर्वभावातां	१५८८	२८३९	शक्तशृङ्गादिविज्ञानैः	११७
शक्तश्चेत् सर्वदेवायं		२३६८	शातकुम्भात्मकौ भावौ	१७८३
शक्तावनन्दरे ज्ञाने		२०८२	शाताज्ञातादिरूपा च	१३३५
शक्ताशक्तत्वभाषस्य		११००	शायलेयाश्च भिन्नत्वं	९३७
शक्तिनित्यत्वपक्षे च		२६५२	शायलेयादिसण्डादि०	२१३७
शक्तिराधीयते श्रोत्रे		२५१२	शिरसोऽवयवा निम्नाः	१६५२
शक्तिरेव च सम्यन्धो		२६३९	शित्यन्यामोहनार्यं वा	३२२४
शक्तिरेव हि सम्यन्धो	२२६१,	२६४३	शुक्लादयस्तथा वेदा	५६५
शक्तीनां निवनादेयां		११	शुद्धरफटिकसङ्काश०	२०३४
शक्त्यशक्त्योर्नराणां तु		२२७०	शुद्धाच्छेदभ्युदासीनाः	३११०
शक्यदर्शनवस्त्वाम०		१६६६	शुद्धे च मानसे कल्पे	१२५१
शङ्क्येतायं तथा वेदो		२६७४	शुभात्मीयस्थिरादींश्च	१९५१
शवशः प्रतिपिद्धायां		३५७४	शुभाशुभं च कर्मास्ति	२२१
शबलापत्यता भेदे		१०५७	शुभाशुभानां कर्त्तारं	१७२
शब्दं ताषवतुधार्यं		२२४३	शून्यानात्मादिरूपस्य	३४४२
शब्दज्ञानान् परोक्षार्थ०		१४८८	शृण्वन्ति चक्षुषा सर्पाः	३३२१
शब्दयोधस्वभावं वा		२५००	शैशवादर्शान्तरत्वाच्च	२७२९
शब्दघृद्धामिवेयानि		२६४९	शैश्यात्मजादयो वेऽपि	१७०
शब्दस्तु धापयत्यर्थं		१४०८	श्रुतातिदेशवागवस्य	१५६२
शब्दस्याज्ञेयतैवं स्वात्		२४९९	श्रुतानुमानमिमेन	३४५२
शब्दानित्यत्वपक्षोऽवः		२१२९	श्रुतानुमितदृष्टं च	३३९८
शब्दार्थः किमपोहो वा		११९५	श्रुतेः स्वतन्त्रतैपा हि	२४२४
शब्दार्थघटनायोग्या		१२१४	श्रुत्वा न चान्यतः प्रोक्तं	३४५४
शब्दार्थप्रतिमासित्वान्		१९३२	श्रोतुः कर्तुं च सम्यन्धं	२२५६, २६३३
शब्दायानादितां मुक्त्वा		२७७६	श्रोतृत्वपेक्षयाप्येतत्	१४६३
शब्दावधानमेतस्य		२५३१	श्रोत्रगम्येषु शब्देषु	३१६१
शब्देनागम्यमानं च		९४३	श्रोत्रज्ञप्रत्यभिज्ञानाद्	२३०८
शब्देकत्वप्रमिद्धयर्थं		२४५७	श्रोत्रज्ञानान्तरेणास्याः	२९००
शब्दोच्चारणसम्यन्ध०		२०४५	श्रोत्रमुद्धरेपि व्यक्ता	३०७९
शब्दोत्पत्तेनिषिद्धत्वाद्		२२०६	श्रोत्रशब्दाश्रयाणां च	२१९२
शब्दोपधाना या बुद्धिः		२५४	श्रोत्रत्व चैवमेतत्त्वं	२१६१
शब्दोपलम्बवेलायाम्		२४८५	श्रोत्रादिशक्तिपक्षे वा	१५९०
शरीरचक्षुरादीनां		१०६	श्रोत्रियाणां तु निष्कम्या	२९०३

श्रोत्रोपलब्धी योग्यश्चेद्	२४५५	संस्कारोत्कर्षभेदेन	३४२१
पठते धर्मिणः प्रोक्ता	५७३	संस्कृतश्चैकदा शब्दः	२५७०
पङ्कज-श्लेषम-गान्धार०	२४७६	संस्कृतप्रवणोत्पाद्य०	२५०४
पट्टजादिभेदनिर्वासः	२४६३	संस्कृतासंस्कृतत्वे न	२१६६
पृष्ठीवचनभेदादि	५७०	संस्थाने न द्वयं चान्यत्	११२८
मंकेतप्रहणान् पूर्व	२६४५	स एव च तदाकार०	१०२३
संकेतमात्रभाविन्यो	२०६	स एव भाषिकश्चायौ	१७७२
संकेतानवबोधेऽपि	२७००	स एव भाषिको भावो	१८२०
संकेतासम्भवो ह्यत्र	१२०६	स एव व्यवविष्टे	५६०
संस्ते च व्यपेक्षार्या	२६६०	सहच संस्कृतं श्रोत्रम्	२१६३
संक्रान्तावपि नैतेषां	२७५६	संस्कृज्जातविनष्टे च	२८९५, ३०७५
संक्षेपोऽयं विनष्टान्चेत्	४८८	सहृदेव वृत्तां तु	२६३१
संख्यादिद्वयतोऽन्यत्वं	६८१	स चेदगोनिवृत्त्वात्मा	९४३
संख्यापि सामयिक्येव	११३३	स चैवम्मासमानत्वाद्	२०५२
संख्यायोगादयः सर्वे	६७६	सजातीयविजातीय०	१२७०
संज्ञापकप्रमाणस्य	५७२	सजातीयविजातीया०	१७३०
संयुक्तं दूरदेशार्थं	१९८९	सजातीयाममानोऽपि	१७५६
संयुक्ते आहारेत्युक्ते	६५६	स तथा कृष्यमाणश्च	२३७४
संयोगमात्रसापेक्षा	६६५	सति प्रकाशशब्दे च	२०१४
संयोगस्य विनाशश्च	६९४	सत्तामात्रेण तःज्ञानं	२७०६
संयोगादिवदेवं हि	८६५	सत्तामात्रेण ते सर्वे	२८९२
संवाद्युपविहसने	२८६०	सत्तासम्बन्ध इष्टश्चेद्	४१८
संविदनामदं सर्वं	२०३२	सत्त्व एव प्रत्यनीकं च	३४८९
संशयं न यतो पृक्तः	२१७५	सत्त्वदृष्ट्युपगृह्णान्ते	३४९८
संसर्गिणोऽपि चाधाराः	९२८	सत्त्वाद्यनुगतं व्यक्तं	३६
संसारानुचितज्ञानाः	३५३६	सत्ये तु यत्मानत्वम्	१८४४
संसारानुचिता धर्माः	१०५८	सत्यं लोचानुपुष्टयेदं	१२२७
संशयंनुचिं ज्ञानं	३३००	सत्यप्येकस्यभावत्वे	१७२३
संसारंनुचितज्ञाना	३६४१	सत्यप्येषा निरर्थाऽतो	२३६७
संस्मृष्टैकधनानाम्	९२५	सत्यापनिन्द्यसम्बन्ध०	२३८१
संस्कारद्वयपत्रे तु	२००८	स त्वर्नधादकान्नाहम्	११६४
संस्कारद्वयपत्रेऽपि	२५७१	सदादिमविधयो रन्	७५८
		सदाभावोऽथ वाऽभावो	२८२०

सदा सत्त्वमसत्त्वं वा	१८२२	समवायात्मिका वृत्तिः	६११
सद्ग्राहकप्रमाभवात्	५५४	समस्तकल्पना जाल०	१८५५
सद्गर्मोपगतं नो चेद्	५५२	समस्तकुमवर्णान्त०	३३४४
सप्राना यो ह्यसंसृष्टो	१६४५	समस्तदाहाररूपाणा	२५५
सद्योजाताद्यविज्ञान०	१८५	समस्तदुरितारारि०	३६४२
सन्निनिचैव तेनेयम्	३०१८	समस्तधर्मनैरात्म्य०	३४८७
सन्ततेर्नन्वस्तुत्यात्	१८७५	समस्तनरधर्माणा	२७८५
सन्तध्यामी त्वयेष्यन्ते	३९३	समस्तवस्तुप्रलये	१५४
सन्तानान्तरविज्ञानं	१८९२	समस्तवस्तुविज्ञान०	३३६५
सन्तानोच्छेदरूपस्तु	४३९	समस्तवस्तुविज्ञानम्	३५९५
सन्तानोऽपि न तद्वाह्यो	२३६	समस्तवस्तुसम्बद्ध०	३३८०
सन्तु तेऽपि सन्नस्वानाम्	३३३२	समस्ताद्यव्यव्यक्ति०	३१३७
सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं	४७५	समानं तत्र यद्दूरं	१९८१
सन्दिग्धव्यतिरेकित्वात्	३५०६	समानकालताप्राप्तेः	१७८०
सन्दिग्धमानवपुपो	१५१८	समानवालासम्भूतेः	५८८
सन्दिग्धमानसद्भाव०	१४५४	समानशब्दान्वयत्वं	४७१
सन्वेहेन प्रवृत्तौ मे	२९७६	समारोपे व्यञ्जच्छेद०	१२९९
सन्निरुद्धे हि विषये	२९८८	समाश्रिता फरिच्छब्दाः	६०१
सन्निधानं च तस्येदं	१८०८	समुच्चयार्थभिन्न तु	६८२
सन्निवेशविशिष्टत्वं	६१	समुच्चयार्थद्विअर्थः	११४८
सन्निवेशविशेषस्तु	६४	समुत्पन्नेऽपि विज्ञाने	२९८६
सन्निवेशविशेषे च	१८५९	समुदायव्यवस्थायाः	१६९८
सपक्षादिव्यवस्था चेत्	१४३३	समुदायादिचिन्तेन	३४९
सपक्षोऽपि विकल्पोऽत्र	२३३१	समुदायाभिधानेऽपि	८९६
स पञ्चभिरनान्यत्वाद्	२०९४	समुदायोऽभिधेयो वा	८८७
स पाठस्यापि तुल्यत्वं	३११६	स मुद्गरप्रदारादि०	२३२८
स पदिदेशसम्बद्धः	२०६९	समुद्रसिफतासद्भावा०	३५२८
समयः प्रतिमत्यं च	२६२६	सम्बद्धस्य प्रमाणत्व	१६२६
समयः प्रतिमत्यं वा	२२५३	सम्बद्धानुगुणोपायं	३३४२
समयात् पुरुषाणां हि	२३३६	सम्बद्धैरेव वचनैः	१४४०
समयान्तरभावे च	२६४३	सम्बन्धः समवाययोगे	४०४
समयो हि न सम्बन्धो	२६०७	सम्बन्धकथनेऽयस्य	२०८७
समर्थरूपभावाय	१८२९	सम्बन्धवर्जनं चास्य	२२३४

सर्वात्माना च निष्पत्तेः	२२	सांज्ञत्वेऽपि यथा वर्णाः	२७१४
सर्वात्मना च सारूप्ये	२०३८	साकल्येनाभिधानेन	५८१
सर्वात्मना हि सारूप्ये	१३५७	साकारं तन्निराकारं	२०४६
सर्वा दृष्टिश्च सन्दिग्धा	१२२	साकारज्ञानपक्षेऽपि	२४९१
सर्वानुग्रयसन्दोहः	३६१६	साकारे ननु विज्ञाने	५३५
सर्वार्थज्ञो यतोऽदृश्यः	३३०४	साकारेऽपि हि विज्ञाने	२५८२
सर्वार्थबोधरूपा च	२५३	साक्षाच्छब्दा न बाह्यार्थः	२६१८
सर्वार्थविषयं ज्ञानं	३२७५	साक्षात्कृतिविशेषाच्च	३३३८
सर्वावित्तिप्रसङ्गेन	१३५१	साक्षात्तु विषया नैव	१९५५
सर्वे च यस्य पुरुषाः	३११५	साक्षात्प्रत्यक्षदर्शित्वात्	३१४४
सर्वे धर्मा निरात्मानः	११८५	साक्षादाकार एतस्मिन्	१०१९
सर्वे प्राणभूतो यस्माद्	२५९५	साक्षाद्भि ज्ञानजनकः	१७०२
सर्वेषां च प्रसिद्धेयम्	२७४५	सा चानादिरनन्ता च	१८७८
सर्वेषामनभिज्ञत्वात्	२६६५	सा चानित्येदृशो शक्तिः	२८१८
सर्वेषामनभिज्ञानां	२२७२	सात्मकत्वे हि नित्यत्वं	२१९
सर्वेषामेव तीर्थानाम्	३४९२	सात्मकाक्षणिकादिभ्यो	३६३२
सर्वेषामेव धातूनां	५८६	सात्मीभावाच्च मार्गस्य	३४३८
सर्वेषु चैतदर्थेषु	२७२१	सादृश्यस्य च वस्तुत्वं	१५३२
सर्वे सर्वावयवेषु च	३२५८	सादृश्यस्य विवेको हि	१५६०
सर्वोत्पत्तिमतामोक्षम्	४६	सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं	४२४
सर्वोऽपि क्षणमद्वित्वात्	२७४	साधनान्तरजन्या तु	२९,०१, ३०८२
सर्विकल्पकभावस्य	१२५८	साधितक्षणमङ्गं हि	२९२५
स श्यामस्तस्य पुत्रत्वाद्	१३६९	साधितक्षणमङ्गात्	२८३०
स संयोगविभागी च	२१०६	साध्यत्वप्रत्ययश्चात्र	९७४
स मन्वाद्मभिव्यक्तम्	३३९९	साध्यत्वप्रत्ययस्तरमान्	११५१
स सर्वव्ययहारेषु	३०१९	साध्यसाधनधर्मस्य	१४३१
सहकारिकृतश्चेयं	४३२	साध्यस्यापत्तिपत्तौ हि	१३८६
स हि वाक्यनिरासः	३०३३	साध्या न चानुमानेन	२९,०५
स हि सन्नपि नेह्येत	३३०२	साध्येन विकलं वायद्	४६८
सहेतु सकलं कर्म	३२५५, ३६३७	साध्वेतत् किन्तु ते तस्य	३९७
सहैकप्र द्वयासत्त्वात्	१४२६	सापि एतान्मिषैवेति	१६६८
स ह्यनेकाशुसन्दोहः	१७३३	सापेक्षं हि प्रमाणत्वं	२८१५
स ह्यर्थप्रतिपत्त्यर्थं	२७०४	साऽप्रमाणं प्रमाणं वै	३०५१

सामान्यनियमो यत्र	७७५	मिसाद्यधिपितो योऽयः	३०३०
सामानाधिकरण्यं च	९६९	सुखदुःखादिभेदे तु	३६०४
सामानाधिकरण्यं चेद्	४७२	मज्जदुःखाद्यवस्थाश्च	२६५
सामानाधिकरण्यादि० ११०३, ११००	११०३, ११००	सुरादीत्येव गम्यन्ते	१३३९
सामान्यं न च तत्रैकम्	२६१७	सुखाद्यन्वितमेतच्च	१४
सामान्यं वस्तुरूपं हि	९२०	सुगतस्तेन सर्वज्ञः	३३४६
सामान्यप्रतिरन्ध्रे तु	६९	सुगतो यदि सर्वज्ञः	३१४८
सामान्यवद्वि सादृश्यं	१५३१	सुतास्य कार्यदृष्ट्या चेद्	३०८०
सामान्यवस्तुरूपत्वं	१००५	सुसमूच्छाद्यवस्थासु	१९२३
सामान्यस्य च वस्तुत्वं	१५५४	सुवर्णं व्यवहारसाम्	३१८३
सामान्यस्यापि नीलादि०	७३०	सूक्ष्मप्रचयरूपं हि	१०७५
सामान्यानि निरस्तानि	१५४३	सूर्यमस्य यथा चक्षुः	२१९९
सामान्येऽतिशयः कश्चित्	७०४	सृष्टेः प्रागनुकम्प्यानाम्	१५८
सामान्येन गते तस्मिन्	१३८०	संचेति नोच्यते बुद्धिः	२४८
सामान्येन तु पाराय्यं	३१०	सोऽपहृष्य ततो धर्मः	१०७६
सामान्येनैष साध्यम्	१९६३	सोपपानेतरावस्थाः	२५८
सामान्येऽपि हि संस्कारः	२५६७	सोऽयं व्यञ्जकभेदाच्चेद्	२४४९
सारूप्याभियमोऽयं चेन्	१७१४	सोऽयमित्यमिसम्बन्धाद्	८८९
सार्थकप्रतिभक्तार्थ०	२७८०	सोऽवस्थादिशयन्ताहृक्	६७०
सार्थकाः प्रविभक्तार्थाः	२७८१	सौगतापरनिर्वृति०	६३२
साहित्यं महकारित्वान्	९५	स्वन्वादिन्यतिरिक्तस्य	१०७७
साहित्येनापि जानाम्ते	१९६०	स्वन्वेभ्यः पुद्गलो नान्यः ३३७, ३४९	
सा हि प्रमाणं सर्वेषां	२०८५	स्थाणी नर इति भ्रान्तः	३३०८
सितगोप्यक्रियाराप्त्वा	२०९०	स्थापकत्वविवक्षायाः	११५४
सितानपत्राःपिहित०	१५८१	न्यतस्यापकरूपानु	६८६
सिद्धं च मानसं ज्ञानं	३३८०	न्यता रेखादयभ्रान्ते	२७६४
सिद्धपर्यायमिन्द्रवे	१८३	न्यतिप्रसयमस्यान०	११०५
सिद्धश्चागौरापोऽन	९५०	न्यतिरतत्समावाशेन	८००
सिद्धमर्षोपमहार०	२७८०	न्यते हि तस्य मानस्ये	३०७७
सिद्धार्थं प्रसुप्तं व्यक्ते	४१	न्यतो स्थितिः स्वभावश्च	११०९
सिद्धेऽप्यन्यनिमित्ते	८५०	न्यत्वा प्रवृत्तिरणादः	८३
सिद्धे स्वतः प्रमाणवे	२९३१	न्यतरथाप्रतिभ्रान्तत्वात्	२५९
सिद्धाःपस्याधितानस्य	२६६१	न्यतरूपं परेरिदं	१८८४

स्थिरवाय्वपनोत्पा च
स्थिरात्मनो विशेषत्वात्
स्थूलत्वं वस्तुधर्मो हि
स्थूलवस्तुन्वपेक्षो हि
स्थूलस्यैकत्वभावत्वे
स्थूलार्थासम्भवे तु स्यात्
स्थैर्यं तु वस्तुनः सर्वे
स्पष्टलक्षणसंयुक्तं
स्यातां किंप्रिययावेतौ
स्यातामत्यन्तनाशे हि
स्यादाधारो जलादीनां
स्यादाश्रयो जलादीनां
स्याद्वादाश्रणिकत्वादि
स्यान्नामोत्पलतायोगि०
स्यान्मतं परतस्तस्य
स्यान्मतं यदि विज्ञानं
स्यान्मतं यो ज्यतीतोऽध्वा
स्यान्मतं विषयाकारा
स्यान्मतिर्दन्तिदाहादेः
स्वकार्यारम्भण इमे
स्वग्रन्थेष्वनिबद्धोऽपि
स्वज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वे
स्वतः प्रामाण्यपक्षे तु
स्वतः प्रामाण्यपक्षे हि
स्वतः प्रामाण्यथादे च
स्वतः सत्यार्थबोधस्य
स्वतः सर्वप्रमाणानां
स्वत एवानुचित्वं हि
स्वतन्त्रश्रुतिनिःसङ्गो
स्वतन्त्रस्य च विज्ञानं
स्वतन्त्राः पुरुषाश्चेह
स्वतन्त्रा मानसी बुद्धिः
स्वतन्त्रस्य प्रमाणानां

२१६५	स्वतो नैवास्ति शक्यत्वं	२२५२
१६१८	स्वतो भावे हाहेतुत्वं	१०७
१९७५	स्वतो वाक्यं प्रमाणं वद्	३०३८
५६२	स्वतो ह्रस्वादिभेदस्तु	२१५३
५९२	स्वदेशमेव गृह्णाति	२२१६
५६१	स्वधर्माधर्ममात्रह०	३१३९
६९७	स्वनिर्भासीन्त्रियज्ञानं	२७४४
३	स्वपरार्थविभागेन	१३६१
८६७	स्वप्नमूर्च्छाद्यवस्थासु	१९२८
२२६	स्वर्वाजानैकपिशिलष्ट०	१०४७
८०१	स्वभावात्त च भावानां	१७६४
१९०६	स्वभावापरनिर्देशोऽपि	१२७२
३३२५	स्वभावाभेद एकत्वं	३१६
१११२	स्वभावेनाधिभक्तेन	३२५०, ३६३१
२९८२	स्वभ्यस्तघर्मनैरात्म्या	३६४०
१९२५	स्वयं तु जडरूपत्वात्	३०९५
३५०५	स्वयं स्वगन्धमानत्वं	२४१६
२९६	स्वयमेवात्मनात्मानम्	३०८९
२००६	स्वयमेवाप्रमाणत्वात्	२०८९
१८२८	स्वयम्प्रकाशरूपत्वं	३५४५
३१४६	स्वराद्यत्र ते धर्माः	३५१४
८०२	स्वरूपपररूपाभ्यां	१६७१
३११८	स्वरूपमेव वस्तुनां	१६७३
३००९	स्वरूपवेदनाधान्यद्	२०११
३०३४	स्वरूपसत्त्वमात्रेण	९४६
२३९८	स्वरूपाद्वयतिरिक्तोऽपि	१८०३
२९४६	स्वरूपाप्रच्युतिस्वाद्यत्	७९८
८१६	स्वरूपेण यथा वक्षिः	२४३
५	स्वरूपेण हावन्त्यानाम्	२६७
२३७५	स्वरूपेणैव लीयन्ते	२७०
२३६९	स्वरूपोत्पादमात्राद्दि	१०२८
१९२९	स्वर्गाद्यागाद्यपरतमाम्	३२६४
२८४६	स्वर्गाद्यागादिसम्बन्धो	३१२६

स्वर्गादी मतभेदश्च	३०८७	स्वामाधिको विनाशस्तु	२३२५
स्वर्गापवर्गमात्रस्य	३५२७	स्वामाधिक्यां हि शक्तौ स्वात्	२८१९
स्वर्गापवर्गमार्गावित्तः	३५६४	स्वारम्भकविभागाद्वा	८५४
स्वर्गापवर्गसंसर्गः	१८४०	स्वार्थसंसिद्धये तेषाम्	३५६७
स्वर्गापवर्गसम्प्राप्ति०	३३०८	स्वार्थाभिधाने शब्दानाम्	१०९५
स्वल्पक्षणास्य सद्भावे	१२६२	स्याश्रयेन्द्रिययोगादि०	७९२
स्वल्पीयस्यपि नेत्रादेः	१९३४	स्वाश्रयेन्द्रिययोगादेः	८०७
स्वल्पीयानपि येषां तु	१९४६	स्वेच्छया रचिते वास्मिन्	८२९
स्ववाक्यादिविरोधश्च	२३०३	स्वेनेष्वेव वेद्यते चेतो	१९०९
स्ववाक्यादिविरोधानाम्	२७३४	स्वोपलम्भस्य चार्थेषु	३२७२
स्वव्यापारबलेनैव	१९७२	स्वोपादानबलोद्भूते	१८९५
स्वसचित्तिफलत्वं चेत्	१३५०	हिमाचलादयो येऽपि	८७४
स्वसचिदितरूपाश्च	२९८१	हेतवो भावधर्मास्तु	१८४२
स्वसमानध वा सत्त्वान्	३४६७	हेतावाद्येऽपि वैफल्यं	७३१
स्वसाध्यायां समर्थं चेद्	१६७५	हेतुजन्यं न तत्कार्यं	१८
स्वसामान्यात्मनोर्युक्तं	१२९६	हेतुधर्मप्रतीतिश्च	१४२४
स्वस्मिन्नपि हि दुःस्वल्प	१३३७	हेतुसामग्र्यभावाच्च	३५०७
स्वस्व स्वस्यावभासस्य	१२०९	हेतोः पूर्वोदितत्वादेव	२१२६
स्वहेतुनियतोद्भूतिः	१४०१	हेतोः प्रत्यक्षमर्शाच्च	२४६७
स्वहेतुबलसम्भूता	१६६	हेत्वर्थः करणार्थश्च	१०७३
स्वहतोयेदि भावानाम्	४३४	हेमात्तुगमसामान्ये	१७८५
स्वातन्त्र्येण च सम्बद्धः	३४४८	हेमार्थिनस्तु माध्यस्थ्य	१७७७
स्वातन्त्र्येण तु मर्त्यत्वं	३४४१	हेम्नोऽवस्थितरूपत्वे	१५८४
स्वातन्त्र्येण प्रसंगेन	६१३	हेयोपादेयविषय०	१२२०
स्वातिरिक्तक्रियाकारि	१३५२	ज्ञः समर्थः समर्थात्सा	८०३
स्वात्मनि ज्ञानजनने	७९३	हस्तनाद्यतनाद्याश्च	२४८३
स्वात्मभावभाससंवित्तेः	३४७४	हस्तनाद्यतनाः सर्व	२४६४
स्वाधारैस्समवायो हि	८५५	गौरित्येकमतित्वं हि	२७२८
स्वामाधिके क्रमे चंयां	२७६३		

तत्त्वसंग्रहस्थ-
परकारिकाणां सूची

प्रथिता ग्रन्थकर्त्रेह परेषां कारिका अपि ।
स्वकृतेरविभागेन, तासां सूची प्रदर्शयते ॥

व० क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
२२२३	अशो ह्येतस्य जाल्याख्यो	श्लो० वा०	श० नि०	२५२
११४	अगोनिवृत्तिः सामान्य	"	अशोह०	१
१४०	अगोशब्दाभिधेयत्व	"	अशोह०	८१
१३१०	अग्निधूमान्तरत्वे तु	"	अनुमान०	१४५
२२३८	अशत्वा कर्मसो शब्द	"	श० नि०	२४६
२१७२	अतोऽतीन्द्रियवैवेते	"	श० नि०	४५
२११५	अतो यत्रापि मिथ्यात्व	"	चो० सू०	८८
२२१५	अत्र ब्रूमो यदा तावद्	"	श० नि०	१८०
२०६३	अथ यद्ग्राहक रूपे	"	दूत्य०	१०२
१४९	अथान्यथा विशेष्येऽपि	"	अशोह०	९०
१७१	अथान्यापोहयद् वस्तु	"	अशोह०	१२०
२२३६	अथान्योऽपि स्वभावेन	"	श० नि०	४४४
२१८५	अथापीन्द्रियसंसारः	"	श० नि०	६९
२१५८	अथाप्यासादाभाषारः	"	श० नि०	५४
१३६	अथासत्यपि साहच्ये	"	अशोह०	७६
२३१२	अथास्मदिष्टः पक्षः त्वाद्	"	श० नि०	२२१
२२२१	अधिग्रानानुसप्तत्वाद्	"	श० नि०	१८७
१७८	अनन्यापोहशब्दादीं	"	अशोह०	१४४
२३१३	अनित्य तन्न गर्देषा	"	श० नि०	२२०
२३३४	अनित्यता निरूप्येन	"	श० नि०	२५६
२११४	अनित्यत्व च नाशित्व	"	श० नि०	२२६
२२२४	अनेकदेशवृत्तौ वा	"	श० नि०	१९०
२२६९	अन्यानन्धसामीपस्थ	"	श० नि०	३०
२३३२	अन्याये धर्मादिदेनां	"	श० नि०	२५१

सं क्र०	कारिका	ग्रन्थ.	प्रकरणम्	क्रमः
२२६२	अन्यथानुपपत्त्या च	श्लो० वा०	सम्य० प०	२९
२२६५	अन्यस्मिन् ज्ञानसम्बन्ध	"	श० नि०	२४३
२८९७	अन्यस्यापि प्रमाणात्	"	चो० सू०	७३
२९९८	अन्यार्थं प्ररितो वायु	"	श० नि०	८०
२९९८	अन्य तु चोदयन्त्यत्र	"	श० नि०	१८३
२९९५	अन्यैस्त्वादिस्वयमेव	"	श० नि०	८९
२०७२	अन्यथातिरेकाभ्या	"	बून्य०	८५
२०३७	अथ नास्य व भावस्तु	"	बान्या०	१०९
१०००	अपि चैत्रदानवप०	"	असोह०	१६३
२२९२	अपुत्रितान्तरालात्	"	श० नि०	१७४
९६६	अपोहमानराच्यन्	"	अपोह०	११५
९३४	अपोहभाष्यनिष्पन्न	"	अपोह०	७४
९७९	अपोहमल्पनाया च	"	अपोह०	१४५
९३०	अपोहानान्नाभासीन्	"	असोह०	७२
२२४२	अप्रतीतान्यशब्दाना	"	श० नि०	२५०
२१८६	अप्रतिफलदेशात्	"	श० नि०	७०
२२२०	अप्युपदेशिना निय	"	श० नि०	१८०
२२२३	अनुद्धिपूर्वकस्तां	"	श० नि०	२३
९५०	अभावाम्यरूपं च	"	असोह०	९९
१६५०	अभावशब्दवाच्यत्वात्	"	अभाव०	५४
३६४	अभावरूपं च योऽभाव	"	असोह०	९७
१६०८	अभावो वा प्रमाणेन	"	अभाव०	५५
१५९९	अभिधा नाप्या सत्त्वपद्	"	अथापत्ति०	६
२३०६	अभिप्रतीतसामर्थ्ये	"	श० नि०	३१६
२२५०	अभ्यन्तर्ग्रहणमावात्	"	श० नि०	२६२
२२४८	अभ्यन्तर्गतं शब्द	"	श० नि०	२६०
२२४९	अभ्यन्तर्गतं शब्द	"	श० नि०	२४९
१६००	अभ्यन्तर्गतं शब्द	"	अथापत्ति०	७
२३०५	अभ्यन्तर्गतसामर्थ्यम्	"	श० नि०	३१५
१६५९	अभ्यन्तर्गतसामर्थ्यम्	वा० प०	श० वा०	३२
९२२	अभ्यन्तर्गतं च शब्दोऽपि	श्लो० वा०	असाह०	४०
२३१०	अभिद्ध पक्षधमत्त	"	श० नि०	२४४

परकारिकाणां सूची

५९

सं क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
१२८५	अस्ति ह्यालोचनाज्ञान	श्लो० वा०	प्र० सू०	११२
२३२९	आकाशमपि नित्यं सद्	"	श० नि०	३०
२१६०	आकाशश्रोत्रपक्षे च	"	श० नि०	५६
१७३	आख्यातेषु च मान्यस्य	"	अपोह०	१२९
३५१७	आगमस्य हि नित्यत्वे	"	सो० सू०	१२०
२८४७, } २९२० }	आत्मलाभे हि भावानां	"	सो० सू०	४८
२२९८	आतुपूर्वां च वर्णानां	"	श० नि०	६०२
२२९४	आह केन निमित्तेन	"	श० नि०	१७९
२३२४	आहुः स्वभावसिद्धिं हि	"	श० नि०	२४
१३८	इन्द्रियैर्नाप्यगोपेहः	"	अपोह०	७८
२१२२	इयं वा तं विज्ञानाति	"	श० नि०	४१९
२०१३	ईदृशं वा प्रमाद्यत्	"	शून्य०	१८५
२२१७	ईपत्सम्मीलितेऽहुल्या	"	श० नि०	१८२
२१६८	उत्तर भ्रान्तं स्फुराद्	"	श० नि०	६५
२०५५	उत्तरावयवै ऋते	"	श० नि०	४३७
२१०९	उत्पत्तिश्चित्तवत् सौऽपि	"	श० नि०	१२५
२७७७	उपापरहितत्वेन	"	सम्प्र० प०	१३७
२२२२	ऊर्ध्ववृत्तिं तदेकत्वाद्	"	श० नि०	१८८
२४०	एकसन्तानागम्भ्रद०	"	आत्म०	१२९
१४१	एवस्मात्सिद्धिं गोविण्डात्	"	अपोह०	८२
१९८६	एषाकार मपेदेक	"	शून्य०	२१९
२१६४	एतदेव प्रसक्तव्य	"	श० नि०	६१
१५२६	एतन्मिन्नुपमानत्व	"	उपमान०	२
२३११	एतेषामस्यनित्यत्व	"	श० नि०	२२०
२२९७	एष ध्वनिगुणान् गर्भान्	"	श० नि०	२०१

सं क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
२२२३	एष प्रादुनतया कृत्या	श्लो० वा०	श० नि०	१८९
२२७१	एषमेवेन्द्रियैस्तुल्य	"	सम्प० प०	३९
२३५६	एष वा हस्तनो जाता	"	आत्म०	१३८
२१७८	कर्णवीमनि सम्प्राप्त	"	श० नि०	१२४
२८५४	कल्पवित्तु पदीप्येत	"	चो० सू०	७६
२२४०	कल्प चैकस्य सादस्यात्	"	श० नि०	२४८
२३१९	कार्या नैन्द्रियमत्वादी	"	श० नि०	३४६
१६७०	कार्यादीनाममानो हि	"	अभाव०	८
२२९९	कार्यचैको तिसृमित्य	"	श० नि०	३०३
९३०	किमुतावस्त्वसदृशम्	"	अपोह०	६९
१५२५	कीटमावय इत्यत्र	"	उपमान०	१
२१८०	कुब्जादिप्रतिशब्धोऽपि	"	श० नि०	१२८
२२१९	कृपादिषु कुतोऽथस्तात्	"	श० नि०	१८४
२१३३	कृदिमत्वे च सम्बन्ध	"	श० नि०	३५९
२३१६	केवलैन्द्रियकत्वे च	"	श० नि०	३४३
१६५०	क्षीरे दध्यादि यत्रास्ति	"	अभाव०	२
२१४४	गकारोऽल्पन्तनिष्पृष्ट०	"	स्रोत०	३२
२२१३	गतिमद्देशरत्नान्मा	"	श० नि०	१७५
१५९८	गन्धोपमिता या मौ	"	अर्थापत्ति	४
१६५१	गवि योऽभ्यागभाःश्च	"	अभाव०	३
९४४	गव्यसिद्धे त्वगौर्नाम्नि	"	अपोह०	४५
२१५२	गृह्णन्ति यद्गदेवानि	"	स्रोत०	४४
१६०५	गेहामावस्तु य मुदा	"	अर्थापत्ति०	२१
२१२१	गोशब्दयुद्धया शम्भन्त्या	"	श० नि०	४१८
२६६७	गोशब्देऽवशिपते योग्य	"	श० नि०	२७६
२०६४	प्राद्य तद्प्राद्वकान्तैव	"	शून्य०	१७३
२२८९	पगदिरचना यद्गत्	"	श० नि०	२९१
१७७०	चादीनामपि नश्योषो	"	अपोह०	१४३

परकारिकाणां सूची

६१

तं क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
२०६७	चैत्ररान तदुद्भूत०	दलो० वा०	शून्य०	१७६
२३४७	चोदनाननित्त बुद्धिः	"	चो० सू०	१८४
२२०९	बलादिषु यथैकोऽपि	"	श० नि०	१७८
२२९९	जात्वा यथा घटादीना	"	श० नि०	२९५
४८६	जायमानश्च गन्धादिः	"	श० नि०	४३२
१६०४	जीवतश्च गृहामावः	"	अर्थापत्ति०	१९
२८०	ज्ञातरि प्रत्यभिज्ञान	"	आत्म०	१२४
२२२७	ज्ञातैकत्वो यथा त्वैको	"	श० नि०	१९९
२०३६	ज्ञान स्वास्त न गृह्णाति	"	शून्य०	१७५
२२६८	ज्ञान हि पुरुषाधार	"	सम्ब० प०	३५
२२६५	ज्ञापकत्वादि सम्बन्ध.	"	सम्ब० प०	३२
२१९८	ज्वालादेः क्षणिकत्वेऽपि	"	श० नि०	४१४
२७५२	ज्वालादेरपि नाशित्व	"	श० नि०	४३४
१२८७	ततः पर पुनर्वस्तु	"	प्र० सू०	१२०
२०५४	ततोऽपि यदपक्रम्य	"	श० नि०	४३६
२२९४	तत्र सात्वादिसयोग०	"	श० नि०	२९८
२१७४	तत्र दूरस्थमीपस्थ०	"	श० नि०	१२०
१५८७	तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद्	"	अर्थापत्ति०	३
२४७	तत्र बोधात्मकत्वेन	"	श० नि०	४०९
१५३०	तत्र यद्यपि गा स्मृत्वा	"	उपमान०	३६
२३९८	तत्र यद्यप्यधिष्ठा स्याद्	"	श० नि०	३४५
१६१	तत्र शब्दान्तरापरोहे	"	अपोह०	१०४
२१५६	तत्र सर्वैः प्रतीयेत	"	श० नि०	५२
२२६४	तत्र सम्बन्धनास्तित्वे	"	सम्ब० प०	३१
२७६९	तत्रापि शक्तिनित्यत्व	"	सम्ब० प०	१२१
१५८	तत्रास्ततोऽपि भावत्व	"	अपोह०	९९
२३२०	तत्रासाधारणासिद्ध०	"	श० नि०	३४७
२३४८	तत्रानाप्तप्रणीतोक्ति०	"	चो० सू०	१८५
२२५९	तत्राप्याकृतितः सिद्धा	"	सम्ब० प०	२६
२४५	तत्रैव नित्यचैतन्या-	"	श० नि०	४०७

सं क्र०	कारिका	प्रस्य,	प्रकरणम्	श्लो०
२२०५	तथैव यत्समीपस्थै	श्लो० वा०	श० नि०	८५
१२९	तथैवाधारभेदेन	"	अपौह०	४८
२०४२	तदा न व्याप्रियते तु	"	चो० सू०	६७
१५९७	उदु-चारणमादेग	"	अर्थापत्ति०	६९
१४४३	तद्देशस्थन तनेन	"	अनुमान०	१४२
२२०७	तद्भावभाविता चार	"	श० नि०	१२७
२८१	त गहम्व्रत्ययो भ्रान्ति	"	आत्म०	१२५
२१७५	तस्माच्छ्रोत्रियहृत्पाणि	"	श० नि०	१२९
४८७	तस्मात् प्राक्कर्माभिषत्ते	"	श० नि०	४३३
२१३४	तस्माद्बुद्धिम शब्दो	"	श० नि०	३६९
१०७१	तस्मादभिनताया च	"	शूय०	८४
२१५४	तस्मादुच्चारण तस्य	"	रसो०	५९
२१९६	तस्मादुत्सर्गि-यस्त्वो	"	श० नि०	८१
३०५६	तस्माद् गुणेश्चो दोषाणाम्	"	चो० सू०	६५
२२०२	तस्माद् दिग्ब्रह्मभागो य	"	श० नि०	१५४
१५३४	तस्माद् यत् स्मर्यते तत् स्यात्	"	उपमान०	३७
१५९४	तस्माद् वाक्यान्तरेणाय	"	अर्थापत्ति०	५८
१००१	तस्माद् केवेव शब्देषु	"	अपौह०	१६४
२३०९	तस्मात् षट्श्रमोऽस्ति	"	श० नि०	३०५
२१८१	तस्य च त्रयस्त्रित्वात्	"	श० नि०	१२९
११९	तस्या चास्वादिनुद्वीना	"	जपोट०	३७
२१७७	तस्यात्मावयवाना च	"	श० नि०	१२३
२१६२	तस्यानवयवत्वाच्च	"	श० नि०	५८
१६०२	तानभाषोक्तिनाम वा०	"	अर्थापत्ति०	९
२२९२	तान्वादि-ज्यतयस्तावत्	"	श० नि०	२९६
२९१४	तानता चैव मिथ्यात्व	"	चो० सू०	८७
२१३८	तान्वात् रिधर चन	"	श० नि०	३६६
२२३९	तेन प्रत्यक्षदीपत्वात्	"	श० नि०	२४७
२१८३	तेनानाशैवदेशो वा	"	श० नि०	६७
२९११	तेनान्न ज्ञापमानत्व	"	चो० सू०	८४
२२३०	तेनानैव परागधि०	"	श० नि०	२१८
२२११	तेनानिच्छत्प्ररूपण	"	श० नि०	१७३

परकारिकाणां सूची

६३

सं क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
२३२७	तेनासदृशसन्तानो	श्लो० या०	श० नि०	२८
२२४४	तेनासम्बन्धनश्रुत्वात्	"	श० नि०	२५६
२२८७	तेनेय व्यवहारत् स्यात्	"	श० नि०	२८९
२१४५	तेनैकत्वेन वर्णस्य	"	श्लो०	२३
२४६	तेनोपनेतृसम्भ०	"	श० नि०	४०८
२२९३	तेषां च जातयो भिन्नाः	"	श० नि०	२९९
२२००	दिव्य सर्गमतेनैव	"	श० नि०	१५२
२२०४	दिग्देशादिविभागेन	"	श० नि०	८५
२१९८	दिग्. श्रोत्रमति होतत्	"	श० नि०	१५०
२२४६	देशलादिभिन्नाना	"	श० नि०	२५८
२४६२	देशमालादिभिन्ना हि	"	श० नि०	४२०
२२२५	देशभेदेन मित्रत्वम्	"	श० नि०	१९७
२०६५	द्वय परस्परैर्गैव	"	शून्य०	१७४
२१४४	द्वयसिद्धस्तु वर्णात्मा	"	श्लो०	२८
२१११	द्वेषादसम्भतत्वाद्वा	"	चो० श्ल०	९३
२१८४	धर्ममात्रमिदं तेषां	"	श० नि०	१८६
९६३	न गम्यगमकत्व स्यात्	"	अपोह०	१०८
२२७	न च कर्तृत्वभोक्तृत्वे	"	आत्म०	२९
२२८५	न च क्रमस्य कार्यत्व	"	श० नि०	२८७
२२८१	न च क्रमाद् विना वर्णां	"	श० नि०	२८२
२१७०	न च पर्वण्युपयोगेऽन	"	श० नि०	४३
१६५३	न च स्याद् व्यवहारोऽय	"	अभाव०	७
९३५	न चादर्शनमात्रेण	"	अपोह०	७५
२२२३	न चादृष्टार्थसम्बन्ध	"	श० नि०	२४१
२३०४	न चानित्यं ब्रवीत्येषा	"	श० नि०	३१४
९४८	न चान्यरूपगन्ताहक्	"	अपोह०	८९
९३३	न चान्वयिनिर्मुक्ता	"	अपोह०	७३
९५९	न चानि वासनाभेदाद्	"	अपोह०	१००
९८०	न चान्यसोक्षता तस्माद्	"	अपोह०	१४६

सं क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	ग्रन्थः
१४७	न चाप्यश्वादिशब्देभ्यो	श्लो० वा०	अपोह०	८८
२१५७	न चाप्याधारभेदेन	"	श० नि०	५३
१३१	न चाप्रसिद्धसारूप्या०	"	अपोह०	७१
१६५४	न चावस्तुन एतो स्तु	"	अभाव०	८
२६६	न चावस्थान्तरोत्तादे	"	आत्म०	३०
१४५	न चासाधारण वस्तु	"	अपोह०	११९
१५२	न चासाधारण वस्तु	"	अपोह०	९३
१७०	न चासाधारण वस्तु	"	अपोह०	८६
२२४९	न तावदर्थवन्त सः	"	श० नि०	२६१
२२८३	न तावदानुपूर्व्यता	"	श० नि०	२८४
१२७	ननु चापोहभेदेन	"	अपोह०	४७
११२	न तु ज्ञानपटाः शब्दाः	का० छ०	पठ०	१८
३५१६	ननु नैवमरो नित्य	श्लो० वा०	चो० सू०	११९
२९०८	ननु प्रमाणमित्येव	"	चो० सू०	८२
२१४६	ननु यस्य द्वय शीघ्र	"	स्फोट०	३८
११३४	ननु ध्वनौ च बाती च	"	वन०	९२
१७४	न नैति ह्युच्यमानेऽपि	"	अपोह०	१४०
२२७८	नन्यानुपूर्व्यनित्यत्वाद्	"	श० नि०	२७८
२१८७	नन्वेवमित्यभिप्राये	"	श० नि०	७१
१५९३	न धेरो येन उदात्तस्य	"	अर्थापत्ति०	५७
१५९२	न राभ्यादिपदार्थश्च	"	अर्थापत्ति०	५६
१२८६	न विज्ञेयो न सामान्य	"	प्र० सू०	११३
१०७०	न ह्यसामि मया कोऽपि	"	द्वय०	८३
२९२३	न हि लक्षणमन्यास्ते	"	चो० सू०	५५
१२८९	न हि प्रतिश्रुताप्रणाम्	"	प्र० सू०	१२६
२१५९	न हि सामान्यरूपेण	"	श० नि०	५५
२९१३	न ह्यर्थग्यान्यथाभावः	"	चो० सू०	८६
४८१	न ह्यलभ्यामक वस्तु	"	श० नि०	४३१
२१४७	नादेन मन्वृताच्छ्रोत्राद्	"	श्लो०	३९
१५९६	नानुमानं न चेद् हि	"	अर्थापत्ति०	६०
१६८	नाति लघ्वेतराज्याद्	"	अपोह०	११७
१५५	नारोह्यमभाषाणाम्	"	अपोह०	९६

परकारिकाणां सूची

६५

श्र० क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
२८७२	नाय लोकोऽस्ति कौन्तेय	म० गी०	चतुर्थ०	४०
२९८२	नावश्य ओत्रनाकाश	श्लो० वा०	श० नि०	६७
१२८	नाश्रीत्पादासमाठीट	"	श० नि०	४३०
३५०४	निराकरणवच्छक्त्वा	"	चो० सू०	११७
२९७९	नित्य कार्यानुमेया च	"	श० नि०	४४
१४६०	निर्शातशतोरप्यस्य	वा० प०	ब्र० का०	३३
२९८९	निष्प्रदेशोऽपि चाग्ना न	श्लो० वा०	श० नि०	७३
९९६	नेमोऽनाधारणस्तावद्	"	अपोह०	३
४८०	नैरात्म्यवादपक्षे तु	"	आत्म०	३२
२९४८	नैव वा ग्रहणे तोषा	"	स्फोट०	४०
२२८२	पद वर्णातिरिक्तं तु	"	स० नि०	२८३
२३३५	पदार्थपदसम्बन्ध०	"	वाक्या०	१
२३०२	परधर्मोऽपि चाङ्गत्व	"	श० नि०	३०६
१३४९	परिच्छेदपठत्वेन	"	प्र० सू०	७८
२२९०	परेणोक्तान् श्रुतीमीति	"	श० नि०	२९३
२२२८	पर्यायादविरोधश्चेत्	"	न० नि०	२००
२२२६	परायेण यथा चैको	"	श० नि०	१९८
२१३३	पार्थिवद्रव्यमत्त्वादि०	"	श० नि०	३६०
१५९१	पीनो दिवा न मुक्ते चै०	"	अर्थापत्ति०	५१
२१८८	पुष्पा देहप्रदेशेषु	"	श० नि०	७२
१२८८	पुन पुनर्विचल्पेऽपि	"	प्र० सू०	१२५
२२८०	पुरुषाधीनता चास्य	"	श० नि०	२८०
४८४	पूर्वक्षणविनाशे च	"	श० नि०	४२८
९३९	पूर्वोक्तेन प्रपन्नेन	"	अपोह०	७९
२०१५	प्रकाशकत्व बाधोऽर्थ	"	शून्य०	१८७
१५४०	प्रतिशार्थैकदेशत्वाद्	"	उपमान०	४४
२७४८	प्रतिमङ्गलानिरोधो यो	अभि० कौ०	प्र० फो०	६
२३२२	प्रतिसङ्ख्याप्रतिमङ्गला०	श्लो० वा०	श० नि०	२२
१४४२	प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्ध	"	अनुमान०	१११
१६३६	प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यो	"	श० नि०	३९५
१६४८	प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः	"	अभाव०	११

सं क्र०	कारिका	ग्रन्थ	प्रकरणम्	क्रम
१६७२	प्रत्यक्षाप्रकारश्च	श्लो० वा०	जभाव०	१७
१६७५	प्रत्यक्षेणावतुष्टे च	,	उपमान०	३८
१५१६	प्रत्यक्षेऽपि यथा देधे	,	उपमान०	३९
२२७२	प्रत्युच्चाराणानिर्वृत्ति	,	सम्ब० प०	४२
२२५८	प्रत्यक्षं वापि सम्ब० चो	,	सम्ब० प०	१४
२१६७	प्रत्यक्षानिदिता दोगा	,	श० नि०	६४
१७१३	प्रभूतं वनिदेधे हि	,	श० नि०	४३५
२९०९	प्रमाणं ग्रहणात् पूर्णं	,	चो० सू०	८३
१५९५	प्रमाणं तस्य वक्तव्य	,	अभाषति०	५९
१६३७	प्रमाणपञ्चकं यत्र	,	जभाव०	१
१५८६	प्रमाणपर्यन्तिकात्वा	,	अभाषति०	१
१५०१	प्रमाणाभाषानिर्णीत०	,	अभाषति०	८
२७८६	प्रवचनान्तरज्ञान०	,	श० नि०	३१
९१३	प्रागगीरिति विज्ञान	वा० ल०	पठ०	१९
१५३९	प्राक्प्रमत्तस्य ग्राह्यत्वं	श्लो० वा०	उपमान०	४३
१६०३	बहिर्देशनिमित्तेऽर्थे	,	अभाषति०	११
२१३६	बहुभिः अवगौरय	,	श० नि०	३६४
२१९०	त्रिरिधाऽप्यवस्थानम्	,	श० नि०	७६
१५०१	बुद्धितीव्रतमत्त्वं	,	श० नि०	२१९
२८०	बुद्धानामपि चैतन्य०	,	श० नि०	४०४
९६०	भारद्वाजोऽपि	,	आह०	१०९
२३४५	भाष्येऽपि भवदेव	,	वाक्या०	३६७
९१५	भाष्येऽपि भवदेव	,	अहो०	१
९२४	भिरगामान्यवचना	,	अहो०	४३
२११९	भक्त्युद्दिष्टं यथापि	,	श० नि०	४१५
२१५१	महत्त्वं तदभाषा	,	श्लो०	४३
२१५९	महत्त्वं तदभाषा	,	श्लो०	४१
२०१८	महत्त्वं तदभाषा	,	श० नि०	२२०
२११०	महत्त्वं तदभाषा	,	वा० सू०	९३

परकारिकाणां सूची

६७

तं क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
१६५६	मानं कथमभावश्चेत्	इलो० वा०	अभाव०	४५
२२५७	यं करोति नवं सोऽपि	"	सम्प० प०	२३
२२३७	यतः प्रत्यय इत्येवं	"	श० नि०	२४५
१४६१	यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः	या० प०	प्र० वा०	३४
२८९८	यत्रापि स्यात् परिच्छेदः	इलो० वा०	चो० सू०	७४
२३१५	यथाऽभक्तिदिष्टा चेद्	"	श० नि०	३२७
१७४४	यथा कल्पापर्यन्तम्	"	शाङ्गि०	५७
२१६९	यथा यद्वादेर्दोषादिः	"	श० नि०	४२
२१९१	यथा तत्र भवन्नेव	"	श० नि०	७७
१२९०	यथा त्यागाममात्रेण	"	प्र० सू०	१२७
२९०२	यथा त्वेकेन्द्रियाधीन०	"	चो० सू०	७९
२२२९	यथा महर्ष्यां गताया	"	श० नि०	२१७
२४४	यथा वा दर्पणः स्वच्छो	"	श० नि०	४०६
११५०	यथा वेगेन घातन्तो	"	सो० ट०	४२
२१३९	यथा धम्मदिभिदष्टेदाद्	"	श० नि०	४४३
२१९५	यथैव भ्रमणादीनां	"	श० नि०	२९९
२२८६	यथैवात्म परैरुक्तः	"	श० नि०	८४
२२०४	यथैवोपयमानोऽप्य	"	श० नि०	८४
१५४	यदा न्यासन्दवाप्यन्वाद्	"	अंगो०	९५
१७४५	यदा तु शपथं परतु	"	आङ्गि०	६२
२३२६	यदा निष्कृणो हेतुः	"	श० नि०	२७
१११	यदि गौरिति धन्वश्च	वा० लं०	पठ०	१७
२२६०	यदि तस्यापि सामान्य	इलो० वा०	सम्प० प०	२७
१२९१	यदि न्यासोऽप्य समीक्ष्य	"	प्र० सू०	१२८
१२६	यदि वा भिन्नमानन्वात्	"	अंगो०	४६
१२९५	यदि द्वैतान्तो निम्नं	"	प्र० सू०	१४२
२२५८	यद्यपि शतशामस्यं	"	सम्प० प०	२५
२१८४	यद्यपि सर्वाणि वीरू च	"	श० नि०	६८
१५१	यद्यप्यसौदनिर्मुक्तं	"	अंगो०	९०
११५५	यद्वातुर्हनिष्ठाङ्गि०	"	अंगो०	९
२२०१	यद्यपि चानुष्ठाङ्गो	"	श० नि०	१०३

सं क्र०	कारिका	ग्रन्थ	प्रकरणम्	क्रम
२१७२	येषा त्वप्रातःकालोऽथ	श्लो० वा०	१० नि०	१११
१७२	तिष्ठच्छङ्खपादिसम्प्रथो	"	अपोह०	१२५
२३०९	वत्स्य चैव क शब्दो	"	१० नि०	३१८
२२५५	वस्तुभोदृषिभेदात्	"	सम्प्र० प०	२१
११३५	वनस्य पुनर्व्यर्त्ती	"	वन०	९२
२१४३	वर्णात्वाच्चापि साध्योऽथ	"	स्यो०	३४
२३१०	वर्णादयोऽथ नादामा	"	श० नि०	३१९
२२८८	वर्णानामपि न त्वेव	"	श० नि०	२९०
२२७९	वर्णा वर्णवत्त्वाद् यो	"	श० नि०	२७९
२६९४	वर्णेषु व्यन्यमानस्य	"	श० नि०	३०४
९२१	वस्तुरूपा च सा बुद्धि	"	अपोह०	३९
९६२	वाचकाना यथा नैवम्	"	अपोह०	१०५
२२६६	विद्यमानस्य चार्थस्य	"	सम्प्र० प०	३३
३५७३	विशेषरणाद्यन्ते	म० शी०	पद्यमा०	१८
९६५	विधिरूपश्च शब्दाद्यो	श्लो० वा०	अपोह०	११०
९७६	विष्णोर्नामस्यैव च	"	अपोह०	१४२
२२६७	निरुद्धो मन्त्रज्ञानो	"	सम्प्र० प०	३४
९६७	विशेषविशेषत्वम्	"	अपोह०	११६
२२०३	विशेष्यमपि स्वकारे	"	श० नि०	८३
२७७८	वृद्धानां हृदयमाना च	"	सम्प्र० प०	११८
९६४	वृद्धिमयागतोऽङ्गा	"	अपोह०	१०९
२३४१	वेदस्याभ्यस्त सप्त	"	वाक्या०	३६६
२१३०	वृष्टीनामस्यैव च	"	१० नि०	४४३
२०९६	वृष्टीनामेव वा गौर्स्याद्	"	श० नि०	३००
२२१०	वृष्ट्याभ्यस्तस्यैव च	"	१० नि०	१०२
२१९३	वृष्ट्याभ्यस्तस्यैव च	"	१० नि०	७९
१६३७	वृष्ट्याभ्यस्तस्यैव च	"	श० नि०	३९६
२३८	वृष्ट्याभ्यस्तस्यैव च	"	आम०	१३७
२९२०	वृष्ट्याभ्यस्तस्यैव च	"	वा० गू०	५४
२०१२	वृष्ट्याभ्यस्तस्यैव च	"	गू०	१८६

तं क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
२२६१	शक्तिरेव हि सम्बन्धो	श्लो० वा०	सम्भ० प०	२८
२२६०	शक्त्यशक्त्योर्नाराणां तु	"	सम्भ० प०	३८
२२४३	शब्द तावदनुच्चार्य	"	श० नि०	२५५
२७७६	शब्दाधार्मनादिता मुक्त्वा	"	सम्भ० प०	१३६
१५३	शब्देनागम्यमान च	"	अपोह०	९४
२२४५	शब्दोच्चारणसम्यग्	"	श० नि०	२५७
२२०६	शब्दोत्पत्तेर्निषिद्धत्वाद्	"	श० नि०	१२६
१३७	शावलेयाच्च भिन्नत्व	"	अपोह०	७७
२१३७	शावलेयादिलण्डादि०	"	श० नि०	३६५
१६५२	शिरसोऽवयवा निम्ना	"	अभाव०	४
२२५६	श्रोत्रं कर्तुं च सम्बन्ध	"	सम्भ० प०	३२
२१९२	श्रोत्रशब्दाभयाणां च	"	श० नि०	७८
२१६१	श्रोत्रस्य चैवमेवत्व	"	श० नि०	१७७
२७५६	समान्तावपि नैतेषां	"	शु० नि०	६३८
१९८५	सवितेक्ष विषद्वानाम्	"	शून्य०	२१९
१२८	ससर्गिणोऽपि चाधारा	"	अपोह०	५२
१२५	सख्यैकत्वनानात्व०	"	अपोह०	४५
२५७१	सख्यारह्यपक्षेऽपि	"	श० नि०	८६
२१६६	सख्यतासख्यतत्वे न	"	श० नि०	६३
२१६३	सख्यच्च सख्यत श्रोत्रम्	"	श० नि०	६०
१४३	स चेदगोनिवृत्त्याग्रा	"	अपोह०	८४
२०१४	राति प्रकाशकत्वे च	"	शून्य०	१८६
२२६	सन्तानोऽपि न तद्वाहो	"	आत्म०	१२०
१४४४	सन्दिह्यमानसद्भाव०	"	अनुमान०	१४३
२३३१	सपक्षोऽपि विरहरोऽन	"	श० नि०	३५०
२०६९	न त्रिद्वैशसम्बद्ध	"	शून्य०	७९
२२५३	समय प्रतिमत्यं वा	"	सम्भ० प०	१४
२३३६	समयात् पुरागणा हि	"	वाक्या०	१०८
२३२८	स मुद्गरत्प्रहारादि०	"	श० नि०	२९
२०३४	सम्बद्धदर्शनं चास्य	"	श० नि०	२४२
१६२६	सम्बद्धस्य प्रमाणत्व	"	अर्थावृत्ति०	८०

परकारिकाणां सूची

७१

सं क्र०	कारिका	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
२१५२	त्वतो नैवास्ति शक्तत्वं	श्लो० वा०	सम्ब० प०	१२
२१५३	त्वतो ह्रस्वादिभेदस्तु	"	स्फोट०	५०
२२१६	स्वदेशमेव गृह्णाति	"	श० नि०	१८१
१६७१	स्वरूपपररूपाभ्या	"	अभाव०	१२
१४६	स्वरूपसत्त्वमात्रेण	"	अपोह०	८७
२४३	स्वरूपेण यथा वह्निः	"	श० नि०	४०५
२६७	स्वरूपेण ह्यवस्थानाम्	"	आत्म०	३१
२३०३	स्वयाक्यादिविरोधश्च	"	श० नि०	३१३
१३५०	त्वमत्रिच्छिद्वत्त्वं चेत्	"	प्र० सू०	७९
२३२५	स्वाभाविको विनाशस्तु	"	श० नि०	२६
२१२१	हस्तनोञ्चारणो वापि	"	श० नि०	४१६

त० पृ०	उद्धरणम्	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
१६२	अनित्याः सर्वसंस्काराः	भगवान्	...	...
४१	अनुत्पन्ना महामते सर्वधर्माः	ठ० सू०	...	८० पृ०
५१६	अनुमान शततन्त्रग्रन्थस्य	शा० भा०	प्रथम०	१.५
३५७	अनुमान विवक्षायाः	...	...	...
१६	अनुमानाश्रयो लिङ्गम्	प्र० वा०	प्रथम०	२८७
२१५	अनेनैव वृत्त कर्म	भगवान् (१)	...	...
३३७	अन्यतरकर्मज्ञ उभयकर्मजः	वै० द०	सप्तम०	२.१०
५८४	अन्यथार्थस्य नास्तित्व	प्र० वा०	चतुर्थ्य०	२७५
१०३२	अन्यथैकानित्युत्पन्नान्य०	प्र० वा०	तृतीय०	२३
४२३	अन्यथैकेन शब्देन	प्र० वा०	तृतीय०	५०
३४५	अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्	...	...	...
२२९	अन्वस्मरणमगौगादि०	प्र० वा०	प्रथम०	२७१
४५४	अन्ये तु अर्गशून्यैः शब्दैरेव	आचार्यः	...	...
२५६	अपरस्मिन् पर युगपद०	वै० द०	द्वितीय०	२.६
३६३	अपीद्वारे पदस्याथ	..	..	...
३६५, ३७९	अपीद्वारेदाद्विद्वार्याः	...	..	...
४९०, ७०५	अप्रत्यक्षोपलम्भस्य	..	..	...
५७६.	अप्तु गन्धो रसश्चाग्नौ	इलो० वा०	अनाल०	६
३९०	अप्रकृत्यो मामचूकरः	..	..	...
५७४	अमावोऽपि नास्तीत्यर्थस्या०	शा० भा०	प्रथम०	१.५
७३८	अभिषातेन प्रेरिता नाथव	शा० भा०	पञ्चम०	१.१३
११२१	अभिज्ञातमभिज्ञेय	...	...	...
६६३	आभ्यासयोगेन शुभाशुभानि	जा० मा०	पञ्चदश०	१
८६६	आम्नाप्नोति यदा बाळः	वा० प०	ब्रह्म०	१.१२
४८९	अर्थात्रियार्थं हि सर्वं. प्रमाणम्	आचार्यः.	...	...
१११, ५६४	अर्थक्रियाऽन्वयस्य	प्र० वा०	तृतीय०	२१०
४२७	अर्थजात्यभिधानेऽपि	वा० प०	तृतीय०	१.११
९३९	अर्थस्यासम्भवेऽभावात्	...	...	..
४०९	अर्थान्तरनिवृत्त्या कश्चिदेव	आचार्यः.	...	...
५००	अर्थापत्तेश्च शास्त्र्याः	...	...	...
१०६	अवनिजलानिलमनासि निप्रतिपत्ति०	अभिद्वेषर्षः	...	...
३४१	अवाचकात्वे शब्दाना प्रतिहाहेलौ.	उद्द्योतकर.	...	...

सं. पृ०	उद्धरणम्	ग्रन्थः	प्रकरणम्	कर्मः
८०९	अविनाशी वा अरेऽवमात्मा	बृ० उ०	चतुर्थ०	५.१४
५०	अविभागाद्वैश्वर्यस्य	सा० का०		१५
८०८	अयीषो न हि दीर्यते	बृ० उ०	चतुर्थ०	५.१५
२०४, ६७९	असतः प्रागसामर्थ्यात्	प्र० वा०	द्वितीय०	२४६
२३	असदकरणादुपादानग्रहणात्	सा का०		९
४१७	असम्भवो विधे	हेतुमु०	.	...
२१५	अस्ति कर्मास्ति फल	भगवान्	.	.
६३१	अस्ति तत्कर्म यत्क्षीण	भगवान्	.	.
१६४	अस्ति सत्य उपपादकः	दी० नि०	शील०	१.१
२२७	अस्तिरत्नाच्चिन्तस्य न कर्माभिः	उद्घोतकरः	..	...
७०५	आकारवान् याज्ञोऽर्थः	शा० भा०	प्रथम	१.५
३४७	आकृतिर्शांतिरिङ्गाख्या	न्या० द०	द्वितीय०	२.७०
५५३	आगमात् सामान्येन प्रतिपद्यते	अविद्वन्वर्षः	..	.
१७९	आत्मलाभानन्तरविनाशी क्षणः	.	..	...
१६५	आत्मानमनभ्युपगच्छता	उद्घोतकरः	.	...
१०५	आत्मेति पद शरीरेन्द्रियमनो०	उद्घोतकर	^	..
७८२	आद् शुणः	पा० सू०	षष्ठा०	१.८७
८९६	आमन्द्रेन्द्रि हरिमिषांदि	वेद	...	...
२५२	आध्यायितधर्मोनिर्देशमात्रमेतत्	उद्घोतकर०	.	..
९८०	आसीदिद तमोभूतम्	.	.	..
	दृच्छादयः क्वचिदाश्रिताः	शङ्कररवामी	.	...
२५७	इत इदमिति यत्तादाश्रितो	नै० द०	द्वितीय०	२.१२
४५०	इतिकर्तव्यता लोके	वा० प०	ब्रह्म०	१२३
११४	इति हि भिद्यवोऽस्ति कर्मफल	ल० सू०	दशम०	१.८५
७०१, ११९	इधाम्भूतलक्षणे	पा० सू०	द्वितीय०	३.२३
१८	इत्येते, आनन्द, पौष्ट्या	दी० नि०	शील०	२.३४
३३७	इन्द्रियार्थमत्रिकर्षोत्सव ज्ञानम्	न्या० द०	प्रथम०	१.४
७०३	इह पीण्डिचन्द्रादिज्ञाने व्यभिचार०	कुमारिल	.	...
६६३	इहलोकपरलोकशरीरयोः	वार्द० सू०		१८
११५५	इदं चमणः इदं ब्राह्मणः	भगवान्	...	...

सं० पृ०	सुद्धरणम्	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
७७३	उच्चरितामात्रे हि नष्टे शब्दे	शा० भा०	प्रथम०	१.१७
२८८	उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चन	वै० द०	प्रथम०	१.६
५१४	उदाहरणानेकस्तथैत्युपसहारो	आ०दिङ्नागः		...
१०१५	उपदेशो हि व्यामोहादापि भवति	शा० भा०	प्रथम०	१.२
५१४	उपनयनचन न साधनम्	आ०दिङ्नागः		...
११६	उपगोपायने शरीरेऽयमात्मो०	उद्द्योतकरो	गाविविच्छो वा	...
५४३	उपमानमपि सादृश्यम्	शा० भा०	प्रथम०	१.५
१०४३	उपलब्ध्यनुपलब्ध्यवस्थातो	न्या० द०	प्रथम०	१.२३
८१६	उपहा उदकं चूपति वृषानि छिनत्ति	वेदः	...	...
९०१	उभयमिह चोदनया लक्ष्यते	शा० भा०	प्रथम०	१.२
१६	ऊर्णनाम इवाशूना	..	...	...
२८७	शृङ्खनो बाह्यादिद्रव्यस्य	वै० द०	प्रथम०	१.६
१६०	एकः पुद्गलो लोक उत्पद्यमानो	भगवान्	...	...
११२३	एकज्ञानवमारूढाद्	..	...	...
२६१	एकद्रव्यमस्युष सयोग०	वै० द०	प्रथम०	१.१६
६५७	एकमेवेद मान यदुत महायानम्	भगवान्	..	...
१३१	एकयाऽनैरभिधाने	प्र० वा०	प्रथम०	१०८
५१०	एकग्रामप्रथमीनस्य	प्र० वा०	तृतीय०	८
२५५	एकस्मिन्नव्यतिनि कृत्स्नैकदेश०	न्या० वा०	चतुर्थ०	२.१०
७२	एवाधिष्ठानाः ब्रह्मादयः	प्रथस्तमतिः	..	...
८७८	एवावयवगत्या च	प्र० वा०	तृतीय०	२५०
६३७	एवावानेव पुरतो वावानि०	वाहं० ह०	...	...
२४०	एव धर्मोदिना धर्मिणाम्	प्र० भा०	...	...
४०२	एव समानेऽपि विवरणमात्रे	श्लो० वा०	प्र० गू०	२५४
८६६	एव साधो प्रयौतव्ये	वा० ए०	ब्रह्म०	१५३
११३	एवमपि यथोक्तविशेषणाभिद्धेः	भारिविक्तः	..	...
२२९	एकमस्य वेदत्रय हेतोः	म० व०	महा०	१
७१३	एवामैन्द्रियकत्वेऽपि	श्लो० वा०	चो० ह०	१४
६८४	एव तद् ग्राहक तन्चेत्	भदन्तगुणगुप्तः	...	...

तं० पृ०	उद्धरणम्	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
१०९	चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते	भगवान् (?)	...	..
५९	चक्षुःस्पर्शनाभ्या यथास्त०	आचार्यः	.	..
६३४	चक्षुरादीनि विपर्याय रूपादीन्	..	..	...
१६, ६११	चक्षुःकल्पमानं न कुतश्चिदागच्छति	भगवान्	.	..
१०८	चतुर्भिक्षिचनैत्ता हि	अभि० को०	द्वितीय०	६४
५०३	चन्द्रता शशिनोऽनिच्छन्	प्र० वा०	चतुर्थ०	१२०
२३०	चिच्चमेव हि स्मरते	भगवान् (?)	...	...
११२	चिच्चमेवाहङ्कारसंभवादास्मेति	.	.	.
१०२	चैतन्य पुरुषस्य स्व रूपम्	कपिला.	..	...
९३५	चोदनागनिता बुद्धि.	श्लो० वा०	चो० सू०	१८४
९९३	चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म.	मी० द०	प्रथम०	१.२
१०४५	चोदना हि भूत भवन्ता	शा० भा०	प्रथम०	१.२
७१२	चोदनेष धर्माधर्मादिव्यवस्था०	शा० भा०	प्रथम०	१.२
६६०	छेदसम्भानवैराग्य.	अभि० को०	तृतीय०	४२
४८८	छेदेन स्मरिरे प्राप्ते	श्लो० वा०	प्र० सू०	७५
६६५	आतिस्मरणमस्मिद्धम्	चार्यक.	.	.
४५४	जाती पदार्थे आतिर्वा	वा० प०	तृतीय०	१.१२
५३८	जात्यभेदादभेदो	श्लो० वा०	प्र० सू०	१५७
४५५	जात्या विशिष्टोऽर्थ उच्यते	आचार्य	.	...
९३	ज्ञानमात्रार्थकरणे	प्र० वा०	द्वितीय०	५०
८३१	ज्ञानानामाशुत्वत्ते. कालमेदस्य	उद्द्योतकर.	.	.
७४९	उत एतद्भवेदेव	श्लो० वा०	श० नि०	१८६
५१२	उत्पन्नवचनं यत्तु	प्र० वा०	चतुर्थ०	१६
१३४	उत्त बोधात्मकत्वेन	श्लो० वा०	श० नि०	४०८
४८९	उत्तापि हि प्रत्यक्षलोपचारोऽपि रूढ.	आचार्य.	..	.
४८७	उत्ताप्यनुभवान्मत्वात्	प्र० वा०	द्वितीय०	३६६
८२१	उत्ताप्यस्त्वान्तमणिप्रभावेध०	शङ्करस्वामी	...	...
७४९	उत्तैव बोधयेदर्श	श्लो० वा०	श० नि०	१८५
६३४	उत्तसमुदाये विषयेन्द्रियसशा	यार्ह० सू०	.	२

त० पृ०	उद्धरणम्	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमाः
९३५	तथानात्माप्रणीतोक्ति०	श्लो० वा०	चो० सू०	१८५
९२	श्वेदममृतं ब्रह्म०	....	...	...
१०९४	तदल्पन्तमिमोक्षोऽपवर्गः	न्या० द०	प्रथम०	१.१२२
७०८	तदपेक्षा च सवितेर्मता	...	...	...
९६३	तदा न व्याप्रियन्ते तु	श्लो० वा०	चो० सू०	६७
३५२	तद्रूपारोपगत्यान्य०	प्र० वा०	द्वितीय०	१६९
५४	तदुभयनकरणोपादानानि	उद्धृतम्	...	...
३७९	तन्नानानांक्षयाद्भेदः	.	...	...
१०३२	तस्मात् तन्मानसम्बद्धं	प्र० वा०	तृतीय०	२२
९२६	तस्मात् प्रमाणमनपेक्षत्वात्	शा० भा०	प्रथम०	१.५
७९२	तस्मादाद्योक्तवद् वेदे	श्लो० वा०	चो० सू०	९५
१२२	तस्माद्बुभयहानेन	श्लो० वा०	आत्म०	२८
३१२	तस्मादेकस्य मित्रेषु	श्लो० वा०	आहु०	२४
५१७	तस्मादेवं प्रचक्षते	श्लो० वा०	अनुमान०	१४०
९६४	तस्माद् गुणेषु दोषाणाम्	श्लो० वा०	चो० सू०	६५
९५४	तस्माद् बोधात्मकत्वेन	श्लो० वा०	चो० सू०	५३
६११	तस्माद् यतो यतोऽर्थाः	सौमताः	...	...
१८२	तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्तो	प्र० वा०	तृतीय०	२५
३१७	तस्य सत्तिरूपत्विचो	प्र० वा०	द्वितीय०	२२
४०५	तस्य स्वपररूपार्थ्या	...	...	...
१४८	तस्यैव व्यभिचारादी	प्र० वा०	प्रथम०	२२
७१३	ताद्रूप्येण च धर्मत्व	श्लो० वा०	चो० सू०	१४
१०००	तृतीया	पा० सू०	द्वितीया०	१.३०
१०३	तंनारम्भात् प्रवर्धितानात्	श्लो० वा०	आत्म०	१३६
६३३	तेभ्यश्चैक्यम्	बाह्य० सू०		३
२२	त्रिगुणमरिचिके निरव्यः	शा० वा०		११
५७७	विश्वत्वेन वा बुद्धिः	श्लो० वा०	अभाव०	४४
६०९	दिग्भयमेवैव न्यायि०	...	...	...
१८	दीर्घा वाटस्य शृङ्गारः	धम्म० प०		५.६०
५५८	दृष्टः भुवो वायोऽन्यथा०	शा० मा०	प्रथम०	१.५
१६४	दृष्टिदृष्ट्यमेव च	अभि० शो० भा०	(१)	

त० पृ०	उद्धरणम्	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
१०४२	दृष्टिन्या वण्यते सन्धिः	..	...	...
१०४	देवदत्तस्य रूपरत्नगन्धस्पर्शं	उद्घोषितकण्ठ	.	..
१५१	देशकालस्वभावमेदादमेदो	..	...	...
६४६	देहात् सङ्गुत्पन्ना घीः	प्र० वा०	प्रथम०	११५
२६१	द्रव्याभ्यगुणवान् संयोग०	वै० द०	प्रथम०	१.१५
६१६	द्वय प्रतीय विज्ञाननुत्पद्यते	भगवान्	.	..
८२५	द्वितीयाश्रित०	पा० सू०	द्वितीया०	१.२४
५१६	द्विविधमनुमानम्	कुमारिल'	.	.
५२	द्वीन्द्रियप्राप्ताप्राप्त	अविद्वर्कणः	...	...
५५६	द्वे एव प्रमाणे	आ० दिव्नागः (?)	..	..
१०८७	धर्मो वो भिक्षुवो देशयिष्यामि	म० व०	प्रथम०	६.१२
६१६	धर्माणा कारितमुच्यते	आचार्यसहितभद्रः	...	..
५०४	धर्मो विरुद्धोऽभावस्य	प्र० वा०	तृतीय०	१११
१८४	धीप्रमाणाता, प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात्	प्र० वा०	प्रथम०	५
७१०	धीमात्रत्वेन सहाये	भदन्तशुभगुप्तः	..	.
१६	धूमेन शायते वहि	...	...	..
३७६	न सत्वगोहमेदाद्	बौद्धः (?)		
५२३, ७८५ } ७१५ }	न च स्वर्गकामो यजेतेत्यतो	शा० भा०	प्रथम०	१.२
३११	न चात्र कारणदोषोऽस्ति	....	...	....
३११	न चात्र बाधक प्रत्ययोऽस्ति	---	...	---
५२६	न चादर्शनमात्रेण	प्र० वा०	तृतीय०	१२
५३८	न चात्रेनेन्द्रियप्राप्त	श्लो० वा०	प्र० सू०	१५६
३६१	न चावास्तुन एते स्यु	श्लो० वा०	अभाव०	८
११७	न चावस्थान्तरोत्पत्तये	श्लो० वा०	आत्म०	३०
७११	न चास्य बौद्धना स्वादा न वेति	शा० भा०	प्रथम०	१.५
९०१	न चैव देशान्तरे कालान्तरे वा	शा० भा०	प्रथम०	१.२
३४२	न जातिशब्दो भेदाना वाचक	आ० दिव्नाग	..	..
४८६	न ज्ञानस्वभावा मुखादय	उद्धरणसामी	...	....
८१६	न नर्मयुक् क्षत्रं हिमलि	...	..	....

त० पृ०	सद्वरणम्	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
७२६	नित्ये तु सलु यै शब्दे बहुवचनः	शा० भा०	प्रथम०	१.१९
४२२	निरंशे षस्त्रिणि सर्वात्मना	उद्द्योतकरः	....	....
१०९७	निराकरणवच्छ्रया	इलो० वा०	चो० सू०	११७
१६०	निरात्मानः सर्वे भर्माः	भगवान्	....	..
४७५	निश्चयारोपमगसोः	प्र० वा०	तृतीय०	४८
८९, ९४७	निश्चयैः, यत्र निश्चीयते रूपं	....	....	....
७२८	निःसामान्यानि सामान्यानि	....	....	....
७०८	नीलपीतादिव्यञ्जानात्	....	....	....
३७१, ४०८	नीलोत्पलादिशब्दा अर्धांतर०	आ०दिद्नागः	....	....
१०५	नेदं निराकारात्मक जीवच्छरीरम्	उद्द्योतकरः	....	..
३१८	नैकरूपा मतिर्गोत्रे	इलो० वा०	का०	४९
७१३, ८६५, १०८६	नेवञ्जातीयवेत्त्वर्थेषु पुरुषवचनं	शा० भा०	प्रथम०	१.२
२१	पञ्चविंशतितत्त्वधौ	....	....	....
२३३	परमाणूनामुत्सादकभिमत्	अविद्वर्कः	....	....
६३३	परलोकिनोऽभावात् परलोकभावात्	वार्ह० सू०	....	१७
९९	परानुग्रहार्थमीश्वरः प्रपतति	प्रशस्तमतिः	....	....
४९	परिणामाच्छचितः	सां० का०	....	१५
१०५२	परोक्षोपेतद्वेसोः	....	....	....
३०५	पाचकाद्यनुष्ठितिप्रत्ययस्तत्कर्म०	शङ्करस्वामी	....	३०५
३१८	पिण्डमेतेषु गोत्रुदिः	इलो० वा०	वन०	४४
६३७	पुनरुक्तदेशान्तरं कालान्तरम्	शा० भा०	....	....
९६	पुरुष एवैक सकललोक०	....	....	....
९६	पुरुष एवैतत् सर्वं	श्रु० मे०	दशम०	९०, २
१४४	पुरुषस्य दर्शनार्थं	सां० का०	....	२१
६९४	पूर्विकैव तु सामग्री	....	....	....
२३१	पृथिव्यापरतेजो वायुराग्नायं	वै० द०	प्रथम०	१.४
६३३	पृथिव्यापरतेजो वायुरिति चत्वारि	वार्ह० सू०	....	२
२१	प्रकृतेर्महोस्ततोऽष्टाङ्गः	सां० का०	....	२२
८८६	प्रतिबहुभानिरोषो भो	अभि० वो०	प्रथम०	६
१९७	प्रत्यक्षं कल्पनासौदमभ्रान्दम्	न्या० वि०	....	१.४

सं पृ०	सङ्करणम्	ग्रन्थ	प्रकरणम्	क्रम
११५	प्रत्यक्षत एवामा सिद्ध	उद्घोषकरो	भाविविक्तो वा	
१५३	प्रत्यक्षत एवानुगतो द्रव्यामा			
५५०	प्रत्यक्षमतुमान च			
५५६	प्रत्यक्षमनुमानव्यनिरिक्तप्रमाणा०	अविद्वकण		
७२०	प्रत्यक्षास्तु वचनवचनप्रत्यय	गा० भा०	प्रथम०	१२
६७२	प्रत्येक न चाणूना	भदन्तशुभरुत		
८७८	प्रत्येक साधकवचनं	प्र० वा०	तृतीय०	२४९
३१८	प्रत्येकसमवताप	श्लो० वा०	वन०	४७
३१८	प्रत्येकसमवताप०	श्लो० वा०	वन०	४६
९४९	प्रमाणमवित्वादि ज्ञानम्	प्र० वा०	प्रथम०	२
५५१	प्रतिद्वसाधक्यात् साध्यसाधनम्	या० द०	प्रथम०	१६
२२२	प्राक्यानिष्पत्तव्यापारो	श्लो० वा०	श० नि०	४३३
८	प्रत्य प्राकृतसत्ति	प्र० वा०	प्रथम०	२
८९६	गहनानि नियुचते			
१८	बाह्यो न विद्यते ह्यर्था	ल० सू०	द्वयम्	१५४-५५
१४१	बुद्धि प्रधानम्यमात्रा			
१३७	बुद्धिजननि पुसध	प्र० समु०		४८
२२३	बुद्धिजननेति च प्राद	श्लो० वा०	चो० पृ०	५३-५४
४७३, ५३९, ६०१	बुद्धिभेदात् चैतन्य	श्लो० वा०	प्र० सू०	१५८
५५	बुद्धिमत्त्वावस्थाभिन्न	या० वा०	चतुर्थ०	१२१
३८०	बुद्धिरपलभिसंज्ञानमिति	न्या० द०	प्रथम०	११५
९३३	बुद्धीनामपि चैतन्य०	श्लो० वा०	श० नि०	४०४
१००९	ब्रह्मणो ज्ञानप्रतिषेधे चैतन्यं च	पुण्यम् (?)		
१७	भोग्यभूतस्य ज्ञानस्य			
१६५	भार या भिद्यता दग्धिण्यापि	स० नि०	स० स०	२२
१६५	भाषाया काम पुद्गल	स० नि०	स० स०	२२
१०४७	भाषाया प्रति प्रमाणार्थि शब्द एव			
४६	गुणनदत्तय प्रधानात्मावच्छेद	उद्घोषकरो		

पृ० पृ०	उद्धरणम्	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रम.
८१७	भूतिर्विभूतिरैश्वर्यम्	अम० वी०	प्र० का०	१,३६
२६	भेदाना परिमाणात्	सा० का०		१४
३९	भेदे हि कारणं निश्चित्	प्र० या०	तृतीय०	१७३
४८३	भ्रान्तिः संवृत्तिः सा	आ०दिद्विनाग		...
११	मयूरव्यंसकादयश्च	पा० सू०	द्वितीय०	१,७२
५३, ५७, २३४ }	महत्पनेन्द्रव्यासव्याख्या	वै० द०	चतुर्थ०	१,६
१०६	मातृरुद्रनिष्प्रमाणकालोत्तर	अविद्वर्ण.	...	....
११६	मा भिक्षवः पुद्गल. पुद्गल			...
७११	मा भूत् सर्वथात्म्यप्रतिषेधे	आ०दिद्विनाग.		...
२६९	मालादौ च महत्वादिः	प्र० वा०	द्वितीय०	१५७
२६८	मालानुत्वे तच्छब्दः	प्र० वा०	द्वितीय०	१५६
११२	मुख्यात्मव्याहृत्पचाये न युक्त.	उद्घोतर		...
२९	मूलप्रकृतिरिति	सा० का०		३
१००६	य. सत्यात्क सत्यमङ्गला.	उपनिषद्		...
१०९३	यतीऽभ्युदयनि. श्रेयससिद्धि	वै० द०	प्रथम०	१,२
१६	यत्किञ्चिद्विज्ञायः समुद्रपथर्मक	म० व०	प्रथम०	७,१८
४५६	यत् शानार्थरूपादौ विशेषणा०	न्यायसु०	...	...
७९८	यत्तु लौकिक वचन तच्चेत्	शा० भा०	प्रथम०	१,२
८१३	यत् स्वातन्त्र्यमिच्छया	.		....
५०३	यत्राप्यसाधारणत्वादनुमानाभावे	...	..	...
४५७	यत्रैवा कल्पना नास्ति	लक्षणकार	.	...
१४९	यत् सङ्घातरूप तत् परार्थ			...
६८	यथा बुद्धिसत्तायाभीभ्यस्त	उद्घोतर		....
४८९	यथा यथा व्यर्थत्वात्	आचार्य	.	...
८९	यथा निशुद्धमात्रा	...	...	...
३५२	यथा श्रमागादीना स्वन एता-	प्र० भा०	म० प्र०	...
६७८	यथैवस्व भावस्यासद्व्यवहारे	भट्टनागभण्डु	...	...
६९८	यथैव मरणा निमित्ततादिना	मदन्तनुमन्तु	...	...
७१०	यदन्तर्गतं तु	आ०दिद्विनागः	...	...

त० प०	उद्धरणम्	ग्रन्थः	प्रकरणम्	क्रमः
८	स्वयमप्येव प्रतिपत्तिर्भवति	न्या० वि०	द्वितीय०	४४
१७६	स्वरूपस्य स्वतो गतिः	प्र० वा०	प्रथम०	६-७
७१३, ९०५	स्वर्गकामोऽग्निश्रेणेन यजेत	...	....	....
४९०	स्वसवेदनस्य निषेधात् तस्य	कुमारिणः	...	....
३६१	स्वसवेदाननिर्देश्यम्	...	....	...
२५३	स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गमुखेन वा	शङ्करस्वामी	...	—
३१६	स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकर्षाप्रैश्च०	...	....	....
२२	हेतुमदनित्यमव्याप्ति	सां० का०		१०
३०७	हेत्वर्थापरिज्ञानादिदमुच्यते	उद्द्योतकरः	....	....

ग्रन्थ-ग्रन्थकृतां सूची

स्वयूय्याः परयूय्याश्च ग्रन्थाः ग्रन्थकृतश्च ये ।

स्मृताः श्रीगुरुशिष्याभ्यां, तेषां सूची विधीयते ॥

अनाकारज्ञानवादी	६८७	ईश्वरकृष्णः	२०
अपोहवादिनः	३३८, ३५२	ईश्वरवादी	६३
अविद्वक्कर्णः	५२, १०३, १०६, १७२, २३३, २६५, २७९, ५१९, ५५३, ५५६	उद्योतकरः	५४, ५५, ५८, ६८, ६९, ९९, १०४, ११५, ११८, १६५, १७२, १७९, २०४, २१६, २२७, २३४, २५५, २७०, २२५, ३०७, ३१३, ३४१, ३४२, ३८९, ३९४, ४२२, ७०२, ८३०
आक्षपादाः (नैयायिकाः)	२३१	उद्योतकर-कुमारितादय	८३२
आगममात्रकाः	२३१	उद्योतकरादयः	५१५
आचार्यः	४४०	उपनिषदादिः	१००६
आचार्यः (दिङ्नागः)	४०८, ४०९, ४५७, ४८२, ४८९, ७११	उन्वेयकः	९८२
आचार्यदिङ्नागः	३०१, ३८९, ३९४, ४१८	ऋषभ-वर्धमानादय	१०६४
आचार्यदिङ्नागपादाः	१३८, ५१४, ५१५, ७१०	औपनिषदिकाः	१५६
आचार्यधर्मकीर्तिः	६९३, १०३७	औपलम्भिकदर्शनम्	६९९
आचार्यवसुधन्वुप्रभृतिभिः	१६४	कणादः	६०१
आचार्यमहत्तमत्रः	६१७	कन्वलाक्षरः	६३५
आचार्याः ८, १०, ८४, ८५५, १०४२		काणादाः (वैशेषिकाः)	२३१, ७७५, ८३४
आचार्यायः	६२१	कात्यायनः	३४८
आचार्यायवाक्यम् (दिङ्ना- गवाक्यम्)	३२४	कापिलाः	१०२, ७७६
आचार्यायो वृत्तिग्रन्थः	४५२	कोश-परमार्थसप्तविकादिषु	१६४
आर्यसूरपादाः	८४		

कुमारिलः १२२, १२६, १३८, १४० १४१, २२२, २२३, २२७, ३१५, ३८९, ४२१, ४६३, ४८९, ४९०, ५१७, ५१८, ५३८, ५७५, ६०१, ६८२, ६८५, ७०३, ७०४, ८६१, ८६६, ९०१, ९३३, ९५४, ९६३, ९६४, १०२०, १०९७, १११०	मित्यवादी ८०६ निराकारज्ञानवादिमतम् ११२३ निराकारज्ञानवादी ६२१, ८२० निराकारवादी ६९७ निराकारविज्ञानवादिनो बौद्धा २२६ निरुक्तकारावि ५३६ नैयायिकमतम् ३२७ नैयायिकाः ३४७, ५५१ नैयायिकादयः १६७, १७१ नैरात्म्यवादी १५२
कुमारिलमतम् १९९, ३६०, ४२८, ४७०, ४८८, ४९०, ६११, ८७६	न्यायमुखग्रन्थः ४५६
कुमारिलोक्तम् ५१६	पदार्थप्रवेशकः
कुमारिलोक्तम् ३८६, ७०४	(वैशेषिकदर्शनस्य भाष्यम्) २४०
चक्रो वैद्यः ५८८	परमार्थसून्यतासूत्रम् ६३१
चार्वाकः ६६३, ६६५	पाणिनिः ३४८
चार्वाकाः ५२०, ५२८, ६३९	पात्रस्वामिमतम् ४९५
जैन-जैमिनीय-साङ्ख्यपादयः ३२३	पातञ्जल भाष्यम् ७७५
जैनाः १५०, ९२६	पुरन्दरः ५२८
जैमिनिः १२६	पूर्वाचार्या १०
जैमिनीयाः ७३, १२१, १५०, ७०४, ७१२, ९०३	प्रज्ञापारमितापाठः ७०८
जैमिनीयादिमतम् १९६	प्रज्ञास्तमतिः ५४, ५५, ७२, ९९, ३२५, ३३१
ज्ञानवादिनः १०७३	बार्हस्पत्यादयः ५२०
उपवटीका (अविद्वर्णकृता) ५२१, ५२९	वाचस्पत्यवादी ६२३, ८३१, ९४९
दिगम्बराः ७७५, ९२६	बुद्धो भगवान् ६९२, ६९३
	बुद्धवाक्यवादी ३५२
	बौद्धः १४८, २१५, ३६५, ३७६, ७२०, ८२७, ९२२, ९७७, ९८१
धर्मशास्त्रदर्शनम् ६१५	बौद्धाः १२२, ५४७, ६५७, ७३६, ७७५, ७८२, ८५६, ८५७
धर्मशास्त्रमृतिभिषोद्वेः ६१४	बौद्धादयः ७७७, ७८६, ७९६, ९३१, ९२३, ९२४, १००२

भक्तिवादः	१०४५	मीमांसकाः	५७२, ७७५, ७७६,
भगवान्	१४-१४-१८, १८९, १६०,		९५२, ९८८, १०४५,
	१६५, ६१६, ६१८,		१०४६, ११३०
	६३१, १००६		
भदन्तधोषरुः	६१२	योगाचारमतम्	४७२
भदन्तधर्मत्रातः	६१४	योगाचारः	९४२
भदन्तबुद्धदेवः	६१५	लक्षणकारः	१४५५-४५७
भदन्तयोगसेनमतम्	१२२	लोकायतः	५२४, ६५७,
भदन्तब्रह्मसूत्रिः	६१४		९३८, ९४५
भदन्तशुभगुप्तः	६७३, ६७८, ६८४,	लौकिकाः (वैयाकरणाः)	७७५, ८८०
	६९२, ६९६, ६९८,		
	७०१, ७१०		
भर्तृहरिः	५२१, ८६६	वाल्मीकिपुराणाः	१५२
भर्ग-भारद्वाजप्रभृतयः	४५७	विज्ञानमाप्रवादिनः	६५५
भाषिविर्कः	११३, ११५, २०२,	विज्ञानवाद्स्थिताः	११३०
	२३४, २९४, ३०९	विज्ञानवादिनः	१०७, ६५५, ८२५,
			८३१, १०७०
भाषिविच्छादयः	४७८	विज्ञानवादिमतम्	११२२
भाष्यकारः (शबरस्वामी)	१२६,	विधिवादिनः	३३८
	५१८, ७३५, ७४६		
भाष्यकृत शबरः	७०५, ८३४	विधिशाब्दार्थवादी	४१२
भाष्यम् (शबरम्)	७७३, ९०१,	विन्ध्यवासी	७७५
	९२६, ९३४, ९५३	वृत्तिकाराः	
महायानिकाः	६५७	(बार्हस्पत्यारूपाणाम्)	६३३
माध्यमिकाः	६५७	पृथ्वीयायिकाः	५४३
मारजित्	१०६४	वेदवादिनः	९६
		वैभाषिकाः	१७६, २१८,
			३५७, ८७५
मीमांसकः	१३०, ५३६, ५३७, ७३७,	वैयाकरणादयः	८७४
	७७८, ७८१, ८०२, ८४४	वैशेषिकाः	७१७
	९३२, ९३८	वैशेषिकाणां मतम्	२२७
मीमांसकप्रशयः	१०४०	वैशेषिकादयः	७८१
मीमांसक-निरुक्तकारादयः	८६८	न्यायिः	३४८
मीमांसकादिः	५३४, ७४१	शास्त्रस्यामिमत्तम्	८२८

शङ्करस्वामी	१०४, २४८, ३०१, ३०५, ३०९, ३१४, ३१४, ४८६, ४९०	साङ्ख्यमतम् साङ्ख्याः	६१५ ७४, ७१७, ७७५, ७८२, ९३९,
शबरस्वामी	५१२, ५२०, ५३३, ५४३, ५५८, ७९८	सामट-यज्ञटी	१०२०
शब्दब्रह्मवादिन	८५	साख्यादयः	५०२
शब्दब्रह्मवाद.	९५	सुमतिर्दिगम्बरः	४६३, ५९७, ६७५
शाक्यमुनि	१००२	सौगततीर्थिकयो	२१०
शाक्या.	९९४	सौगताः	२६१, ६११, ८१०, १११५
शबर भाष्यम्	५४३, ७२३, ७९५, ८६५, १०१५	सौगतोपवर्णितम्	३३३
शिक्षाकारः	७७५, ८३४	सौत्रान्तिका	१०९०
श्रीद्वोदनिवाक्यानि	१००३	स्मृतिकारः (मनु)	९८०
सर्ववादिनः	७७६	स्याद्वादः	३२७
साकारज्ञानवादिपक्षः		स्याद्वादद्वय	९९४ १०५१, १०६५
साकारवादिनः	८२५	स्वभाववादिन	७८
साङ्ख्यबौद्धादिभिः	९९३	हेतुमुखम्	३८५

शोधनपत्रम्

किञ्चिच्छैघ्रचान्मतेर्मान्धात् प्रमादाच्चैव चक्षुषः ।

स्वलनं कुत्रचिज्जातं शोध्यं तद्धि विचक्षणः ॥

४०	५०	अशु० पा०	शु० पा०
१५	४	विकृतवात्म०	विकृतावात्म०
१०३	५	शरीरचक्षुरादीनां	शरीरचक्षुरादीनां
१०३	११	प्रमिहान-सिद्धातिद०	प्रत्यभिहानसिद्धद०
१३३	२	वदेषोऽपि	वदेषोऽपि
१५६	१३	०दर्शनावलम्बिना०	०दर्शनावलम्बिन०
१६२	७	प्रकारान्तरेण सण्डवम्	प्रकारान्तरेण सण्डनम्
१६४	१५	दृष्टिद्रष्टवभेदं	दृष्टिद्रष्टवभेदं (?)
१७२	९	बन्ध्यासुतादिवत्	बन्ध्यासुतादिवत्
१८५	२	उपकारी भवँ०	उपकारी भवँ०
१९१	२	ननुचार्य०	ननु चार्य०
२०९	३	०क्रियारम्भे	०क्रियारम्भे
२९	२१	समर्थमाह	समर्थनमाह
२१०	१४	कथमनपे०	कथमनपे०
२२१	१	दृश्यते	दृश्यन्ते
२२४	५	यो तत्र	यो यत्र
२२५	२	भावाभावादिनी	भावाभावाविमी
२४०	८	घर्मेविना	घर्मेविना
२५२	३	'उद्योतकरमतसण्डनम्' इति शीर्षकमावश्यम्	
२५२	५	चानिष्ठा	चानिष्ठा
२९५	८	गोतत्रवार्थान्तरं	गोतत्रवार्थान्तरं
३१३	१४	०प्रोद्द्योतकरस्य	०प्रोद्द्योतकरस्य
३५१	३	अभिजल्पत्वा०	अभिजल्पत्वा०
३५२	८	शब्दार्थोऽर्थः	शब्दार्थार्थः
३५२	८	(प्र० वा० २.१७१)	(प्र० वा० २.१६९)
३५२	२२	"	"
३७९	२	०मात्रपार्थ्यं	०मात्रपार्थ्यं
३७९	१०	०द्विपार्थाः	०द्विपार्थाः
३८५	११	क्षयेऽनु०	क्षयेऽनु०
३९७	८	(तत्त्व० १०६)	(तत्त्व० ११०६)
५६४	१	घटान्तरं व्यय०	घटान्तरव्यय०
४७६	४	तत्त्वान्योभया०	तत्त्वान्योभया०

नीलाद्येव च वस्तुत्वमनुगामि यदीष्यते ।
 सितपीताद्यपि प्राप्तं नीलसंसाध्यकार्यकृत् ॥ १७३९ ॥
 एकमेव ततो जातं द्वितीयात्मविवाजितम् ।
 सर्वं विश्वमतो नैकमनेकाकारमस्ति चः ॥ १७४० ॥
 तदेव चेन्न वस्तुत्वं कणाशिमतसत्त्ववत् ।
 नैकस्यानेकरूपत्वमेव वः स्याद् विभेदतः ॥ १७४१ ॥
 विरुद्धधर्मसङ्गश्च वस्तूनां भेदलक्षणम् ।
 कथञ्चिदन्वयेष्टोऽपि न भेदो नीलपीतयोः ॥ १७४२ ॥
 अनुगाम्यन्यथाभावात् स च सामान्यभेदयोः ।
 विद्यते तत् कथं नास्ति तयोर्भेदः परिस्पृष्टम् ॥ १७४३ ॥

रूपेण सर्वे जनका इष्यन्ते । तस्य च सर्वत्राविशिष्टत्वादिति यत्किञ्चिद् यतः
 कुतश्चिदुत्पद्येत । किञ्च—यदेतन्नीलपीतादि, तदेव किं वस्तुत्वम्, आहोस्विदन्यत् ?
 यदि तदेव, तदा तस्यानुगामित्वात् सितपीताद्यपि नीलसाध्यवस्त्ररत्नानाद्यर्थक्रिया-
 कारि प्राप्नोति । अपि च—द्वितीयस्य स्वभावस्याभावात् 'एकस्यैव च भावे'^१
 सर्वं जगदेकमेव वस्तुजातमिति 'एकमनेकाकारम्' इति प्रतिज्ञानार्थहानिः स्यात् ।
 अथान्यदेव वस्तुत्वं नीलादिभ्यः, कणादाभिमतसत्त्ववत् यथा कणादस्य
 अभिमतं सत्तास्य व्यतिरिक्तं वस्तुत्वं नास्ति, एवमपि सुतरामेकस्यानेकरूप-
 युक्तम्; एकान्तेनैव मेदात् । किञ्च—यौ विरुद्धधर्मसंसर्गिणौ तौ भिन्नौ, यथा-
 शीतोष्णौ । विरुद्धधर्मसंसर्गश्च सामान्यविशेषयोर्बिधत्ते; अनुगाम्यन्यथाभावादिति
 स्पष्ट एव तयोर्भेदः । अन्यथाभावः = अननुगामित्वम् । यदि च विरुद्धधर्म-
 संसर्गेऽपि भेदो नेष्यते, तदा नीलपीतयोर्गोऽप्ययं कथञ्चिद्विशेषरूपेण भेद
 इष्टः, स न स्यात्, "बुद्धिभेदात्तत्र चैकत्वं रूपादीनां प्रसज्यते" (श्लो० व्य०,
 प्र० सू० १५८) इति वचनात् कुमारिलेन नीलादीनां भेदस्योपवर्णितत्वात् ॥
 १७३७-१७४३ ॥

कोमारिडमतनानैकान्तिकत्वोद्गायनम्

यथा कल्माषवर्णस्य यथेष्टं 'रूपनिग्रहः ।
 चित्रत्वाद् वस्तुनोऽप्येवं भेदाभेदावधारणे ॥ १७४४ ॥
 यदा तु शबलं वस्तु युगपत् प्रतिपद्यते ।
 तदाऽन्यानन्यभेदादि सर्वमेव प्रलीयते ॥ १७४५ ॥
 वस्तुनोऽनेकरूपस्य रूपमिष्टं विवक्षया ।
 युगपत्कमवृत्तिभ्या नान्योऽस्ति चक्षसा विधिः ॥ १७४६ ॥

यथेष्टादिना कोमारिडमतेन पुनरप्यनैकान्तिकत्वमुद्गायति । [G. 494]
 कल्माषवर्ण = शम्लो वर्ण । तस्य यथा नीलमिति वा, पीतमिति वा, लोहित-
 मिति वा—इत्यादिना यथेष्टं रूपनिग्रहः^१ = रूपवधारणम्, तथा चित्रस्य = अनेक-
 रूपस्य वस्तुन स्वपररूपान्याम् = सदसदात्मन सामान्यविशेषरूपान्यां दृश्यात्मन
 इच्छावशाद् भेदाभेदावधारणम्^२ । यदा 'भेदमवधारयितुमिच्छति तदा तमवधार-
 यति, यदा 'त्वभेद सामान्यमवधारयितुमिच्छति तदा तमवधारयति' । यदा तु
 युगपत्सामान्यविशेषात्मकं वस्तु 'ज्ञमिति प्रतिपद्यते, तदाऽन्यानन्यभेदादि चोद्य
 प्रलीयते, भावतरतीत्यर्थ, प्रत्यक्षेण शबलस्य वस्तुन प्रतीपमानत्वात् ।

उत्प्रेदमन्यानन्यादिसौच्यम्—मिलेभ्योऽथाद्विभिन्नेभ्योऽनन्वत्वात् सामान्य-
 स्यापि पिण्डवत् स्वरूपभेदमसङ्ग, सामान्याद्याप्यभिन्नत्वाद्भेदो भेदाना
 सामान्यस्येव प्रसज्यते । तथा भेदाभेदौ परस्पर सामान्यविशेषयो कथं किरुदौ
 स्यात्वम् । आदिशब्देन 'एकत्वानेकत्वे परस्परविरुद्धे', तथा 'तदेव सामान्यं स
 एव विशेष'—इत्येवमादि ग्रहीतव्याम् ॥ १७४४-१७४५ ॥

यद्येवम्, सर्वत्रैव शबलस्य पतीति स्यान्नतु क्रमभोगपद्याभ्याम् * इत्याश-
 ङ्गचाह—वस्तुन श्ल्यादि । युगपत् वरणे वा यदस्य सामान्यविशेषादिरूप व्यव-
 स्थाप्यते, तद्विवक्षावशात् । यथा योगवधेन सदसद्रे विवक्षति सामान्यविशेषरूपं वा,

१. यथेष्टमिदं रति विष्णु पुस्तकपु पाठ । २. वर्णनिग्रह—रा०, गा० ।
 ३. * रघराए—रा०, गा० । ४. विशेषमिदमर्थः ।
 ५-५६ पा०, गा० पुस्तकान्तराणि । ६. कुमिति—रा० ।

तद्व्यतिविधानम्

नैवम्; चित्रत्वमेकत्वं प्रतिपिद्धं ह्यनन्तरम् ।

अनेकरूपं वैचित्र्यमेकत्वेनासहस्थितम् ॥ १७४७ ॥

ते हि यावन्त आकारास्तस्मिन् वस्तुनि भाविकाः ।

तावन्त्येवोपजातानि^१ वस्तुनोत्प्रेकतास्ति^२ न^३ ॥ १७४८ ॥

एकस्माद् वस्तुनोऽन्यत्वे तादात्म्यविकलं भवेत् ।

नाकाशपुष्पसङ्काशं तद्व्यप्यर्थक्रियाक्षमम् ॥ १७४९ ॥

तदा तस्य रूपं व्यवस्थाप्यते । अथ क्रमेण विवक्षति सद्रूपमसद्रूपं सामान्य-
विशेषं च, तदास्य तद्व्यवस्थाप्यते । सर्वमेव हि तस्य स्वरूपं स्वेच्छया^४ क्रमा-
क्रमान्यां व्यपदिश्यते, विचित्ररत्नकौश इव मरकतपद्मरागादिरिति । अथ क्रमा-
क्रमौ मुखत्वाऽन्येन प्रकारेण कस्मान्न निर्दिश्यते ? इत्याह—नान्योऽस्ति वचसां
विधिरिति । युगपत्कमवृत्तिभ्यामित्यपेक्षणीयम् । विधिः = प्रकारः ॥ १७४६ ॥

नैवमित्यादिना प्रतिविधत्ते । [G 495] 'एकं चित्रम्' इति परस्परविरुद्ध-
मेतदिति 'यच्चित्रं न तदेकम्' (तत्त्व० १७२७) इत्यादिना प्रतिपादितम् ।
यतो विचित्रमित्यनेकत्वमुच्यते । एकत्वानेकत्वयोश्च परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो
विरोधः । तस्मान्नैकस्मिन् भाविका^५ बहव आकारा सम्भवन्ति ।

अथापि स्युः, तथाप्येकस्यानेकत्वं न प्रतिपादितमेव । तथा हि—
तावन्त्येवोपजाणि वस्तुनि जातानीति, यदि परं भाविकत्वेन प्रतिपादितं स्यात् । न
त्वेकस्यानेकत्वम्; परस्परविरोधात् ॥ १७४७—१७४८ ॥

यदुक्तम्—“वस्तुनो हि निवृत्तस्य काऽन्या सम्भाविनी गतिः” (तत्त्व०
१७११) इत्याह—एकस्मादित्यादि । यदि हि वस्तुमात्रात् परावृत्तिहेतुत्वेन
क्रियते सपुष्पाविशेषत्वे साध्ये तदा हेतुरसिद्धः । न हि घटस्य वस्तुमात्राद् व्या-
वृत्तिः सिद्धा, किं तर्हि ? स्वस्वभावं मुखत्वाऽन्यस्माद् वस्तुविशेषात् । अथ वस्तु-

१. ०वा जातानि—पा०, ०वाप जातानि—गा० ।

२-२. ०तस्तिता—पा०, तास्थिता—गा० ।

३ पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. पारमार्थिका इत्यर्थः ।

परोद्गाहितयस्तुत्वानुपपत्तिपरोद्धारः

शक्तं रूपं न चैकस्य वस्तुष्वन्येषु वर्तते ।
 कार्योपलम्भनिर्भासभेदादेरिति वर्णितम् ॥ १७५० ॥
 अतद्वस्त्वात्मकत्वं तु तदश्लेषेण युज्यते ।
 नाविशेषमवस्तुत्वं वस्तुलक्षणभावतः ॥ १७५१ ॥
 तदप्यर्थक्रियायोग्यमिति यस्त्विति कल्पने ।
 असमर्थपरावृत्तिः सादृश्यं तद्विकल्पितम् ॥ १७५२ ॥
 ततश्चात्यन्तभेदेऽपि तुल्यताऽस्ति विकल्पिता ।
 भावो भावान्तरस्तुल्यः लघुप्यात् तद्विशिष्यते ॥ १७५३ ॥

निरोधाद् व्यावृत्तिहेतुत्वेनोपादीयते, तद्व्यभिचान्तिको हेतुः । तथा हि—एकस्माद्
 ध्यदेर्वस्तुनो व्यावृत्त ध्यादिकं वस्तु यदि पर तादात्म्यविक्रमं सिद्धयेत्, न तु
 सर्वथा निःस्वभावम्; तस्याप्यर्थक्रियाकारित्वात् ॥ १७४९ ॥

शक्तमित्यादिनैतद्वानैकान्तिकत्वं समर्थयते । यदि ध्यर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं
 वस्तुत्वं नामानुयायि स्यात्, ततो व्यावृत्तस्य निःस्वभावता स्यादर्थक्रियासामर्थ्य-
 लक्षणत्वाद्वास्तुनः; यावता शक्त रूप ध्येकस्य नीलादेस्तद्व्येषु सितादिषु न वर्तत
 इति पूर्वमुक्तम्—“नीलाद्ये च वस्तुन्वमनुगामि यदीयते” (तत्त्व० १७३९)
 इत्यादिना । इत्थात् = ध्यर्थमेवाद्, उपलम्भनिर्भासमेवाच्च । उपलम्भः = ज्ञानम्,
 तस्य निर्भासः = आकारः । आदिसब्देनोत्पादस्थितिनिरोधाया गृह्यन्ते ।
 तस्मात्तदश्लेषेण [७ ४९६] हेतुनाऽतद्वस्त्वात्मकमित्येव सापचितं युज्यते,
 नाविशेषम् = निर्विशेषणम्, अवस्तुन सापचितं युक्तम् । कुतः ? तत्राप्यर्थ-
 क्रियाकारित्वस्य वस्तुलक्षणस्य भावत् ॥ १७५०—१७५१ ॥

तु चात्यन्तभेदे सति कथमनुगामी 'वस्तु वस्तु' इति प्रत्ययो भवेत् ? कथं
 च लघुप्यादेवो वस्तुन सिद्धयति, यदि सादृश्यं न भवेत् ? इत्याह—
 तदर्थोपादि । असमर्थपरावृत्तिरिति । असमर्थः = वन्ध्यामुक्त्वात्, तेभ्यः

१. पा०, ग० पुनश्चानांति ।

२. निरोधश्चो—ग०, ग० ।

सुमतेश्वोचम्

ननु येनात्मना वस्तु समानापरवस्तुनः ।
व्यावृत्तं तत्सजातीयैस्तेनैव सदृशं यदि ॥ १७५४ ॥
विज्ञायेत विजातीयैरपि तुल्यतया तदा ।
तस्यात्मनोऽविशिष्टत्वान्न च तज्जायते तथा ॥ १७५५ ॥
सजातीयासमानोऽपि तस्माद् येन भवत्प्रथमम् ।
आत्मना तत्समानश्च तयोर्भेदः स्वभावयोः ॥ १७५६ ॥

तत्प्रतिविधानम्

तेनैवासी स्वभावेन समान इति गम्यते ।
एकप्रत्ययवमर्शस्य हेतुत्वेनान्यभेदतः ॥ १७५७ ॥

परावृत्तिः = अतदात्मता । यतश्च सादृश्यं कल्पितमस्ति, तस्माद्यदुक्तम्—“भावो
भावान्तरातुल्यः” (तत्त्व० १७०९) इति, तदसिद्धम् ॥ १७५२-१७५३ ॥

नन्यत्यादिना सुमतेश्वोचमाशङ्कते । स आह—येनात्मना सजातीय-
विजातीयाभ्यां व्यावृत्तं वस्तु तेनैवात्मना तद्वस्तु यदि सजातीयैः सदृशं भवेत्,
तदा विजातीयैरपि तुल्यतया विज्ञायेत; तस्यात्मनोऽविशिष्टत्वात् । न च ज्ञायते,
तस्माद्येन स्वभावेन सजातीयासमानोऽपि भवति, येन च स्वभावेन तत्सदृशो
भवति, तयोः स्वभावयोर्भेदोऽभिवाञ्छितव्यः । ननु स यदि सजातीयः, कथं
तेनासमानो भवति; अथ तेनासमानो भवति कथं सजातीयः—इति परस्परव्याह-
रमेव ? नैष दोषः; यतः परेण सर्वमेव वस्तु सामान्यविशेषात्मकमिष्टम्,
तस्माद् वस्तुत्वादिना सामान्येन सर्वमेव सजातीयमित्युच्यते, विशेषरूपेण तदेव
विजातीयमिष्टमिति, तदपेक्षया पुनरसमान इत्यभिधीयत इत्यदोषः । समानापर-
वस्तुन [G +97] इति । समानं च तदपरं चेति समानापरवस्तु । अपर-
मिति समानम् । शेषं सुगमत्वात् विमर्कम् ॥ १७५४-१७५६ ॥

तेनैवेत्यादिना प्रतिविधत्ते । तेनैव स्वभावेन समान इत्युच्यते; एकमत्व-
वमर्शप्रत्ययकारणत्वात् । एतदुक्तं भवति—ये ह्येकप्रत्ययवमर्शं प्रति कारणभाव

अन्यथा निविशिष्टत्वाद् भेदेन श्रवणाद्यपि ।
 जनकं तस्य किं नेष्टं चक्षू रूपादिभेदवत् ॥ १७६२ ॥
 तत्प्रतिविधानम्
 व्यावृत्तिश्चक्षुरादीनां न सिद्धा जनकादियम् ।
 अविशेषेण यत् तेषामात्मापि जनको मतः ॥ १७६३ ॥
 स्वभावान्न च भावानां व्यावृत्तिरुपपद्यते ।
 स्वभावाद्धि परावृत्तौ नःस्वाभाव्यं प्रसज्यते ॥ १७६४ ॥
 अन्यस्माज्जनकात् तेषां व्यावृत्तिरुपवर्ण्यते ।
 अतज्जनकरूपत्वं वाच्यं तच्चेष्टमेव नः ॥ १७६५ ॥

देव्यावृत्तं चक्षुरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः । न चैवं भवति, तस्माद्विपर्ययः ।
 यो हि यज्जनकः स तज्जनकस्वभावापरावृत्तः; यथा नीलज्ञानजनकं नीलं स्वस्मात्
 स्वभावात् । नीलज्ञानजनकं च चक्षुरिति स्वभावहेतुः । एवं नीलादयोऽपि
 पक्षत्वेन वाच्याः । तस्माद् 'अस्ति भावानामन्वय' इति प्रसङ्गविपर्ययेण दृष्टान्ता-
 सिद्धिमाह ॥ १७५९-१७६१ ॥

अथापि स्यात्—ततो व्यावृत्तं च भविष्यति तज्जनकं च—इत्यनैकान्तिकं
 प्रसङ्गसाधनम् ? इत्याह—अन्यथेत्यादि । श्रोत्रादीनामपि नीलदिज्ञानजनकत्व-
 प्रसङ्गो विपर्यये वापक्वे प्रमाणम्; भेदेनविशिष्टत्वात् = नीलदिभ्यो यो भेदव्य-
 क्षुपस्तेन भेदेन श्रोत्रादीनां चक्षुरादिना तुल्यत्वात् । यथा चक्षुर्नीलदेव्यावृत्तं
 तथा श्रोत्रमपीति यावत् ॥ १७६२ ॥

व्यावृत्तिरित्यादिना प्रतिविषत्ते । [G. 499] अविशेषेण तज्जनकस्व-
 भावात् परावृत्तिमात्रं यदि हेतुत्वेन वर्ण्यते तदा न सिद्धो हेतुः । न हि चक्षुरा-
 दीनां नीलदिज्ञानजनकात् स्वभावात्विशेषेण व्यावृत्तिः सिद्धा; यतस्तेषामपि
 चक्षुरादीनां यः स्वभावः सोऽपि जनक इष्टः । को ह्यत्र नियम—तेनैव तत्कार्यं
 कर्तव्यम्, नान्येनेति । अन्योऽपि कुर्यात्, सोऽपीति न विरोधं पश्यामः ।
 यदि तु पुनरविशेषेण व्यावृत्तिः स्यात्, तदा स्वस्वभावादपि स्यात्, ततश्च
 निःस्वभावात्प्रसङ्गः स्यात् । तस्मान्न स्वभावाद् भावानां व्यावृत्तिरुक्ता ।

ननु भेदादसक्तास्तेऽभेदे वा विकला कथम् ॥ १७६८ ॥
 यथा त्वय विशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारणम् ।
 नानात्वस्याविशेषेऽपि तथैव नियमो भवेत् ॥ १७६९ ॥
 भेदेऽपि जनकः कश्चित् स्वभावनियमाद् भवेत् ।
 अन्वये त्वेक एकस्य जनकोऽजनकश्च किम् ॥ १७७० ॥
 भेदोऽप्यत्रास्ति चेदस्तु स किं तस्यैव वस्तुन ।
 न हि तस्यान्वयादन्यो ननु भेदादकारकः ॥ १७७१ ॥

यायिन स्वभावाद्, अन्यत्वादिति यावत् । न चाशक्तस्य वैकल्ये कार्यानुत्पत्तिर्युक्ता,
 कस्यचिदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथापि स्यात्—न ह्यस्माभि सामान्यविशेषाणां
 परस्परमख्यन्त^१ भेद^२ इष्ट, ततश्च 'भेदात्' इत्यसिद्धो हेतु इत्याह—अभेदे वा
 विकलाः कथमिति । सामान्याद्विशेषाणामभेदेऽङ्गीक्रियमाणे न तर्हि वक्तव्यम्—
 “विशेषान्तरवैकल्यादेक न जनकम्” (तत्त्व० १७६८) इति । अतस्तस्मिन्
 सामान्ये तिष्ठत्यविकले सति तदव्यतिरेकिणा विशेषाणामपि वैकल्यासिद्धि । न
 हि यो यदेकयोगक्षेमो न भवति, स तत्स्वभावो युक्त ।

अपि च—समान एवाय प्रसङ्गो भवतामपि, अन्ययस्याधिष्ठित्वात्
 किमिति सर्वं सर्वं न जनयेत् ? यथा भवतामन्वयस्याविशेषेऽपि सर्वं सर्वस्य
 जनक न भवति, तथाऽस्माकमपीति यत्किञ्चिदेतत् । किञ्च—भेदाविशेषेऽपि
 कश्चिज्जनयति नापर इति जनकस्वभावप्रतिनियमादेव भवेत्, एकस्य य स्वभावो
 नासौ परस्थेति कृत्वा, न चैव सति किञ्चिद् विरुध्यते ।

यदा त्वनुगतस्यैकात्मनो जनकत्वम्, तदैकस्यैकस्मिन् कार्ये जनकत्वमजनकत्व
 चेति कथं विधिप्रतिषेधौ युक्तावेकाधारौ । मित्राधिकरणौ तु न विस्त्वाकित्त
 एकस्येत्याह ।

अथापि स्यात्—नास्माभिरैकान्तेनान्वय एवेष्ट, येनैकस्यैकत्र जनकत्वाजन
 कत्वविरोध स्यात्, किं तर्हि ? भेदोऽप्यत्रास्ति, तेनाजनकत्व न विरुद्धमिति ?

१ भेदो न कारक —पा०, गा० ।

२-२ मत्वन्तमेद—पा०, गा० ।

तत्त्व० : २

स एव भाविकश्चार्थो यो नामार्थक्रियाक्षमः ।
 स च नान्वेति, योऽन्वेति कार्यं तस्मान्न जायते ॥ १७७२ ॥
 यं चात्मानमभिप्रेत्य पुमानेयं प्रवर्तते ।
 चिन्त्येते' तद्गतत्वे च भेदानेदावकल्पितौ ॥ १७७३ ॥
 अन्यया ह्यात्मता भेदो व्यावृत्त्या च समानता ।
 यस्त्येव वस्तु नान्वेति प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः ॥ १७७४ ॥

अस्तु भेदः, स किं जनकत्वभावाद् भेदस्तस्यैवानुगतस्य जनकात्मनोऽनीष्टः, आदोस्विदन्मस्येति वक्तव्यम् ? न तावत्स्यैव, न हि स्वभावाद् भावस्य परावृत्तिर्युक्ता; नि.स्वभावत्प्रसङ्गात् । नाप्यन्यस्य भेदे तस्य जनकत्वभावस्याविकलत्वाच्चनक्रवं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् । भवतु वा तस्यैव स्वस्वभावाद् भेदः, तथाप्येकस्य जनकत्वाजनकत्वविरोधो न परिहृत एव । तथा हि—भेदादपि तस्यैकस्याक्र-
 रको भवेत् । ननु नान्योऽन्वयात्, किं तर्हि ? स एवान्वयः, ततश्च स एवैकस्य [C. 501] जनकत्वाजनकत्वविरोधस्तदवस्थ एव । अन्वेतीत्यन्वयः = जनक एव स्वभाव उच्यते । नन्विति अभिसुसीकरणम् ।

अपि च—अन्वयतिरेकान्यां विदोपेय एव कार्यसिद्धेस्त एव वस्तुलक्षण-
 युक्तः, न सामान्यार्थम्; क्रियाकारिलक्षणत्वाद् वस्तुत्वस्य, ततश्च किं सामान्यं स्वलक्षणद्वयम्, आदोस्विदमिलमिति किमर्थं क्रियार्थिनस्तत्र भेदाभेदचिन्तया; यस्माद् यमेव स्वभावनमर्थक्रियायोग्यमभिसन्धायैष पुमानर्थक्रियार्थो प्रवर्तते, तद्-
 गतावेव भेदानेदौ चिन्त्येतेऽर्थक्रियार्थिभिः, न व्यसन्नितया ! अन्यथा हि यव-
 कल्पितौ भेदानेदौ नेष्येते, तदा तस्यार्थक्रियायोग्यस्यात्मन्त्र = स्वेन रूपेण भेदः
 पारमार्थिकोऽन्वयेव, व्यावृत्त्या च विच्छेदवृत्तिप्रतिमासाऽनुरोधिन्त्या वृत्तव्यवस्था
 सामान्यताऽप्यवसितद्वाऽन्वयेव—इत्यविवाद एव । इयैतैवार्थक्रियार्थिनो भेद-
 सामान्यचिन्त्या समाप्तेति किमनर्थक्रियाकारिणः सामान्यस्य भेदानेदचिन्तया !

अथापि भ्याद्—वन्त्वेव सामान्यमस्तु, किं परिकल्पितया व्यावृत्त्या ?
 इत्याह—यस्त्वित्यादि । यदि पद्यादिरूपं पद्यादिरन्वियात्, तदा मधुरकाभाहरणार्थी

१. चिन्त्येते—पा०, गा० ।

२. स्वलक्षण०—पा०, गा० ।

कल्पनारचितस्यैव यंचिन्मस्योपवर्णने ।
 को नामातिशयः प्रोक्तो विप्र-निग्रन्थ-कापिलैः ॥ १७७५ ॥
 वर्द्धमानकभङ्गेन रुचकः क्रियते यदा ।
 तदा पूर्वार्थिनः शोकः प्रीतिश्चाप्युत्तरार्थिनः ॥ १७७६ ॥
 हेमार्थिनस्तु माध्यस्थ्यं तस्माद् वस्तु त्रयात्मकम् ।
 नोत्पादस्थितिभङ्गानामभावे स्यान्मतित्रयम् ॥ १७७७ ॥
 कुमारिलमतम्
 न नाशेन विना शोको नोत्पादेन विना सुखम् ।
 स्थित्या विना न माध्यस्थ्यं तेन सामान्यनित्यता ॥ १७७८ ॥

स्यादावपि प्रवर्तेति प्रवृत्त्यादेः प्रसङ्गः स्यात् । आदिशब्दात् तुस्योत्पत्तिनिरोधा-
 दिप्रसङ्गः ॥ १७६३-१७७४ ॥

अथ सौमतेरिव परंपरीदमिव्यते—

“तस्माद्यतो यतोऽर्थो नान्यावृत्तस्तन्निकन्धनाः ।

जातिभेदाः प्रकल्पन्ते तद्विशेषावगाहिनः” ॥ ( ) इति ?

अत्राह—कल्पनारचितस्येत्यादि । वैचिन्मस्येति भेदस्य ॥ १७७५ ॥

वर्द्धमानकभङ्गेनेत्यादिना कुमारिलमतमाशङ्कते । स ङाह—उत्पादस्थि-
 तिनाशस्वभावत्वात् सर्वमेव वस्तु त्रयात्मकम् । एकस्मादपि प्रीत्यादिकार्यत्रयदर्श-
 नात्, तथा हि—यदा वर्द्धमानकं भङ्क्त्वा रुचकः क्रियते, तदा [G 502]
 वर्द्धमानकार्थिनः शोक उत्पद्यते, रुचकार्थिनः प्रीतिः, सुवर्णार्थिनस्तु माध्यस्थ्यम् ।
 यदि च वस्तुकेरूपमेव स्यात्, तदैकाकारैव बुद्धिः स्यात्, न त्रिमकारा ।
 वर्द्धमानकरुचकौ = भाजनविशेषौ ॥ १७७६-१७७७ ॥

स्यादेतत्—यदि नाम त्रयात्मकं वर्तित्वेति सिद्धयति, तथापि नाशादि-
 रूपेण त्रयात्मकमित्येतां कुतः ? इत्याह—न नाशेन विनेत्यादि । तेन सामा-
 न्यनित्यतेति । यस्मात् स्थित्यादिना न माध्यस्थ्यस्य स्थित्यविनाभावित्वेन,
 सामान्यस्यापि = सर्वणत्वस्य, नित्यता प्रतीयते ॥ १७७८ ॥

१. जातिभेदादिरूपस्येत्यर्थः ।

तत्प्रतिविधानम्

इत्येतदपि नो युक्तमसमानाश्रयत्वतः^१ ।
 उत्पादस्थितिभङ्गानामेकार्थाश्रयता न हि ॥ १७७९ ॥
 समानकालताप्राप्ते. परस्परविरोधिनाम् ।
 इदं तु क्षणभङ्गित्वे सति सर्वगनाकुलम् ॥ १७८० ॥
 वर्द्धमानकभावस्य कलधौतात्मनः कथम् ।
 अनन्वये विनाशे हि कस्यचिच्छोकसम्भव ॥ १७८१ ॥
 सर्वथा पूर्वरूपस्य रुचकस्य तदात्मन ।
 जन्मन्युत्पद्यते प्रीतिर्नावस्थान तु कस्यचित् ॥ १७८२ ॥
 शातकुम्भात्मको भावो यदा पश्यति मूढघो ।

इत्येतदित्यादिना प्रतिविधेत् । असामान्याश्रयत्वत इत्येतद्ग्रहणकनाक्यम् ।
 अस्य व्याख्यानम्—उत्पादस्थितीत्यादि । यदि हि वस्तुकेकगप्युत्पादादिस्वभावेन
 व्यात्मकं स्यात्, तदा युगपत्परस्परविरोधिना उत्पादस्थितिविनाशं प्राप्नुवन्ति ।
 न च विरोधिनामेकत्र युगपद्भावो युक्तः, अन्यथा हि विरोधिस्त्वमेव न स्यात् ।
 कथं तर्हि । मन्त्रियस्योत्पत्तिर्युक्तेति चेत् ? यथा युक्ता तथा श्रूयतामिति
 दर्शयन्नाह—इदं त्विति वर्द्धमानकभावः । स किंचिन्निष्टः कलधौतात्मा =
 कलधौतं सुवर्णम्, स एवात्मा स्वभावो यस्येति विग्रहः, तस्य स्वतः = स्वरसेन,
 विनाशे सति कस्यचित्तदार्ढ्यं शोक उत्पद्यते । अपूर्वस्य तु रुचकस्त्वभावस्य
 तदात्मनः = हेमात्मनः जन्मनि = उत्पादे सति, कस्यचिद् रुचकाध्यवसितस्य
 प्रीतिरुत्पद्यते । न तु कस्यचित् सुवर्णात्मनोऽवस्थानमस्ति, निरन्वयत्वादुत्पादविना-
 शयो ॥ १७७९—१७८२ ॥

[G 503] यद्येवम्, कथं तर्हि माध्यस्थ्यबुद्धिः ? इत्याह—शातकुम्भे
 त्यादि । शातकुम्भात्मको सुवर्णस्वभावो वर्द्धमानरुचकाख्यो भावो क्रमेण यदा
 पश्यति मूढमति । पश्यन्नपि स्वभावविवेकसदृशापरोत्पत्तिविमल्लघ, विवेचयितु-
 मशक्यमात् । अत एव समानपरभावेन भ्रान्तिनिमित्तेन विपन्नघोऽवस्थाद्वयेऽपि

१. •सामान्याश्रयत्वत—या, गग० ।

समानापरभावेन स्थिरत्वं मन्यते तदा ॥ १७८३ ॥

हेम्नोऽवस्थितरूपत्वे तद्रूपं रुचकाद्यपि ।

पूर्वोत्तराद्यवस्थामु दृश्येतानेकताऽन्यथा ॥ १७८४ ॥

त्रैकाल्यपरीक्षा

बोद्धैकदेशिनो वस्तुभिन्नस्य

भावत्रैकाल्यमतम्

हेमानुगमसामान्ये^१ त्रिकालानुगतो ननु^२ ।

अवस्थामेदवान् भावः कंश्चिद् बोद्धंस्पोष्यते ॥ १७८५ ॥

हेम्नः स्थिरत्वं मन्यते । समानापरभावेनेति^३ । अहेमभ्यावृत्तिगात्रसाधर्म्येण समानस्यापरस्य भावः = उत्पादः समानापरभावः । कथं पुनरवसीयते— समानापरभावेन विप्रलक्ष्यः स्थिरत्वं मन्यते, न तु पुनर्वस्तुन एव तथाभावात् ! इत्याह—हेम्न इत्यादि । यदि हेम्नः स्थिरत्व स्यात्, तदा तदव्यतिरिक्तं रुचकाद्यपि वर्द्धमानावस्थामु दृश्येत; उपबिधिलक्षणप्राप्तत्वात् । अन्यथा = यदि रुचकस्य वर्द्धमानावस्थायां न दृष्टिर्वर्द्धमानस्य च^४ रुचकावस्थायामुपलब्धिपक्षेण प्राप्तस्य, तद्गतो तयो. परस्परतो मेदः, ततश्च व्यतिरेकश्च उत्त्वभाववद्देम्नोऽपि मेदः सिद्धः स्यादित्यालोच्याह—अनेकताऽन्यथेति । यच्च “अवधीकृतवस्तुभ्यः” (तत्त्व० १७००) इत्यादिना^५ मेदसाधनमुक्तम्, तत्र सिद्धसाध्यतैवेति दूषणमुच्यते ॥ १७८३-१७८४ ॥

इति स्याद्वादपरीक्षा

“असङ्कान्तिम्” (तत्त्व० ४) इत्यस्य समर्थनार्थमाह—हेमेत्यादि ।
“नावस्थान तु कस्यचित्” (तत्त्व० १७८०) इत्यत्रेद चोद्यम्—ननु कथमिद-

१-२. हेम्नोऽनुगमसामान्येन स्थिरत्व मन्यते तदा—पा०, गा० ।

२. ०भावन इति—बै० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. इत्यादि—पा०, गा० ।

अवस्थामेदभावेऽपि यथा वर्णं जहाति न ।

हेमाध्वसु तयानावो द्रव्यत्वं न त्यजत्ययम् ॥ १७८६ ॥

अतीताजातयोर्ज्ञानमन्यथाऽविपर्यं भवेत् ।

द्वयाश्रयं च विज्ञानं ताग्निना कथितं कथम् ॥ १७८७ ॥

मुच्यते 'नावस्थानं तु कस्यचित्' इति, यावत्ता कैश्चिद् धर्मश्रातमश्रुतिभिर्बोद्धैरिति
कालत्रयावस्थितो भाव इष्ट; अवस्थामेदात्, हेमानुगमसाधर्म्येण ॥ १७८५ ॥

एतदेव द्वितीयेन उक्तेन दर्शयति । तत्र भावान्यथावादी भदन्तधर्म-
त्रातः । स क्रियाह—“धर्मोऽध्वसु वर्तमानस्य भावोऽध्वसुमेव केवलम्, न
तु द्रव्यस्य” इति । यथा सुवर्णद्रव्यस्य कटक्रेयूरकुण्डलाद्यभिमाननिमित्तस्य गुणस्या-
न्यथात्वं न सुवर्णस्य, तथा धर्मस्यानागतादिभावादप्यभावात् । तथा हि—अना-
गतभावपरित्यागेन वर्तमानभाव प्रतिपद्यते धर्म, वर्तमानभावपरित्यागेन चातीत-
भावम्, न तु द्रव्यान्यथात्वं; सर्वत्र द्रव्यस्याप्यभिचारात् । अन्यथाऽन्य एवा-
नागत, अन्यो वर्तमान, अन्योऽतीत — इति पस्यन्ते । क पुनर्भावस्तेनेष्ट ।
गुणविशेष, यतोऽतीतामभिधानज्ञानप्रवृत्ति ।

लक्ष्यान्यथावादी भदन्तयोपकः । स क्रियाह—धर्मोऽध्वसु वर्तमानो-
तीतोऽतीतलक्षणशुद्धोऽनागतप्रत्युत्पन्नान्यां लक्षणाभ्यामवितुक्त । यथा—पुरुष
एकस्यां विधां रक्त शोषास्वविरक्त, एवमनागतप्रत्युत्पन्नावपि वाच्यौ ।

अस्य अतीतादिच्छणशुद्धिभाषेणो व्यवहार इति पूर्वोक्तम् भेदः ।

अवस्थान्यथावादी भदन्तवसुमित्रः । स क्रियाह—“धर्मोऽध्वसु वर्तमानो-
ऽध्वसुभवस्या श्वाभ्यान्योऽन्यो निर्विद्यतेऽवस्थान्तरत, न द्रव्यत, द्रव्यस्य
त्रिविधि कालेष्वभिन्नतात् । यथा मृद्गुडिका एकाहे मक्षिका एकमित्युच्यते,
इतकिं शक्यं, सदस्यके सदस्यम्, तथा अरिःऽरिस्थितो भयो वर्तमान, ततः
प्रत्युत्तोऽतीत, तदभातोऽनागत” इति । अस्य व्यवस्थापेशया व्यवहार, यथा
मृद्गुडिकायाम् । न हि तस्या स्वभागाव्यथात्वं भवति; किं तर्हि : स्थानविशेष-
सम्बन्धात् सदुत्थाभिव्योक्त संज्ञान्तरमुपपद्यते ।

कर्मातीतं च निःसत्त्वं कथं फलदमिष्यते ।

अतीतानागतं ज्ञानं विभक्तं योगिनां च किम् ॥ १७८८ ॥

अन्यथान्यथिको 'भदन्तबुद्धदेवः । स क्लिष्ट—“धर्मोऽध्वसु वर्त्तमानः पूर्वापरमपेक्ष्यान्योन्य उच्यते” इति । यथैका स्त्री माता चोच्यते, दुहिता चेति । अस्य पूर्वापरापेक्षो व्यवहारः । यस्य पूर्वमेवास्ति नापरः सोऽनागतः, यस्य पूर्वमस्ति अपरं च स वर्त्तमान, यस्यापरमेव न पूर्वं सोऽतीत इति ।

एते चत्वार 'सर्वास्तिवादा भावलक्षणाऽवस्थान्यथान्यथिकसञ्ज्ञिताः ।

तत्र प्रथमः परिणामवादित्वात् साङ्ख्यगतान्न भिद्यते । [G 505] यस्तस्य प्रतिषेध. सोऽस्यापि द्रष्टव्य. । तथा हि—पूर्वस्वभावापरित्यागेन वा परिणामो भवेत्, परित्यागेन वा ? यद्यपरित्यागेन, तदाऽध्वसद्वरप्रसङ्ग. । अथ परित्यागेन, तदा सदाऽस्तिर्बिबिरोधः ।

द्वितीयस्यापि वादिनोऽयं सङ्कर एव; सर्वस्य सर्वलक्षणयोगात् । रूप-स्वर्थान्तरभूतरागसमुदाचाराद्रक्त उच्यतेऽविरक्तश्च समन्वागममात्रेण, नतु धर्मस्य लक्षणसमुदाचारो लक्षणसमन्वागमो वा प्रातिलक्षणोऽस्ति, अन्यत्वप्रसङ्गालक्ष-णास्य प्राप्तिवदिति न साम्यं दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकेन ।

तृतीयस्य कारित्रेणाध्वस्ववस्थेति^१ तस्य विस्तरेण दूषणं वक्ष्यते ।

चतुर्थस्याप्येकस्मिन्नेवाध्वनि त्रयोऽध्वानः प्राप्नुवन्ति । तथा हि—अतीते-ऽध्वनि पूर्वपश्चिमौ क्षणावतीतानागतौ, मध्यमः क्षण प्रस्तुत्यत्र इति । एषा वृषादिगोषां स्पष्टा ।

तृतीयमेवारभ्य भूयत्त्रैकाल्यपरीक्षाऽऽरभ्यते—

हेमदण्डनेन तु सिद्धान्तोपक्षेपमात्रं कृतम्, न तु धर्मत्रातदर्शनमेवाभि-मतम् । तथा च वक्ष्यति—“कारित्रेण विभागोऽयमध्वनां यत् प्रकल्प्यते” (तत्त्व० १७९०) इति । न च धर्मत्रातस्य कारित्रेणाध्वव्यवस्था, किं तर्हि ? धसुमित्रस्य । तत्र यद्यतीतानागतं न स्यात्, 'अभून्महासम्मतो भविष्यति

१. बुद्धदेवः—पा०, गा० । २. सर्वेऽस्तिवादाः—पा०, गा० ।

३. ०ध्वव्यवस्थेति—पा०, गा० ।

न द्रव्यापोहविषया अतीतानागतास्ततः ।

अध्यसंग्रहस्यादिभावादेवर्तमानवत् ॥ १७८९ ॥

न चंचमिह मन्तव्यमध्वनेदः कुतो न्वयम् ।

ग्रहसंग्रहवर्ती इत्यतीतानागतयोर्विज्ञानं निराख्यन्मेव स्यात्, ततश्च विज्ञानमेव न स्याद्; आख्यन्नाभावादिति भावः । तथा हि—प्रतिवस्तु विज्ञाप्यात्मकं विज्ञानम्, असति च ज्ञेये न किञ्चिदनेन ज्ञेयमित्यविज्ञानमेव स्यात् । किञ्च—“द्वयं प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यते” ( ) इति भगवतोक्तम्—“कतमद् द्वयम् ? चक्षुरूपानि यावन्ननोपमां” ( ) इति । असति चातीतानागते तदाख्यन्तं विज्ञानं द्वयं प्रतीत्य न स्यादित्यागमविरोधः । अपि च—अतीतं कर्म फलदं न स्यात्, यदि तत्रि.सत्त्वं सत्त्वशून्यं भवेत् ; फलोत्पत्तिफलं विनाकहेतो-रभावत् । न चासतः कार्योत्पादनशक्तिरस्ति; सर्वसामर्थ्याविरहलक्षणत्वाद्स-त्त्वस्य । किञ्च—“आसन्नान्धाता” ब्रह्मदत्तः, भविष्यति ग्रहसंग्रहवर्ती भवेत्तदागतः’ इत्यादिना विभागेन योगिनामतीतविषयं विभक्तं विज्ञानं न स्यात् । न ह्यसतां विभागोऽस्ति यस्मादतीतानागता भावाः श्रीहर्षादयो न द्रव्यप्रतिषेधरूपा; अध्यसंग्रहीतरूपदित्तेनोपदिष्टत्वाद्, वर्तमानवत् । उक्तं हि भगवता—“वर्तितं चेद् मिश्रवो रूपं भवतिष्यत्, न श्रुतवानार्यंश्चावकोऽतीत-रूपेऽनपेक्षोऽभविष्यत् । यस्मात्तर्हस्यतीतं रूपम्, तस्माच्छ्रुतवानार्यंश्चावकोऽ-तीतरूपेऽनपेक्षो भवतीति विस्तरः” तथा—“यत्किञ्चिदपमर्तितमनागतादि तत्स-र्वमनिसंश्लिष्य ‘रूपस्करम्.’ इति सङ्ख्या गच्छति” ( ) इत्यादि । अध्यस्य संग्रहो येषां तेष्वसंग्रहा रूपादयः । आदिसङ्घेन वेदनादिपरिग्रहः । तेषां भावा [G 506] रूपादित्वम् । अत्राप्यादिसङ्घेन दुःखसमुदयानित्या-नरूपादित्तेनोपदिष्टत्वादिनि गृह्यते ॥ १७८६-१७८९ ॥

अद्यापि स्यात्—आद्यशब्दस्य सदावस्थितत्वादतीतविषयवस्था तर्हि कथम् ? इत्याह—न चरमित्यादि । यतः सम्प्रतकारित्रो वर्तमान उच्यते, उपरतकारि-

१. •रूपादिभावात्—पा०, या० ।

२. •मान्धाना—वे०; •मान्धानो—पा०, या० ।

॥ कारित्रेण विभागोऽयमध्वनां यत् प्रकल्प्यते ॥ १७० ॥

कारित्रे वर्तते यो हि वर्तमानः स उच्यते ।

॥ कारित्रात् प्रच्युतोऽतीतस्तदप्राप्तस्त्वनागतः ॥ १७१ ॥

फलाक्षेपश्च कारित्रं धर्माणां जनकं न तु ।

न वाक्षेपोऽस्त्यतीतानां नातः कारित्रसम्भवः ॥ १७२ ॥

तत्प्रतिविधानम्

तैः कारित्रमिदं धर्मादन्यत् तद्रूपमेव वा ।

त्रोऽतीतः, अप्राप्तकारित्रोऽनागत इत्यध्वानः कारित्रेण व्यवस्थितः । किं पुनत्र कारित्रमभिप्रेतम् ? यदि दर्शनादिलक्षणो व्यापारः, यथा पञ्चानां चक्षुरादीनां दर्शनादिकम्—यतश्चक्षुः पश्यति, श्रोत्रं शृणोति, घ्राणं जिघ्रति, जिह्वा स्वाद-यतीत्यादिविज्ञानस्यापि विज्ञातृत्वम् विज्ञानतीति कृत्या रूपादीनामिन्द्रियगोच-रत्वम् । एवं सति प्रत्युत्पन्नस्य तत्सभागस्य चक्षुषो निद्राद्यवस्थायां कारित्रा-भावाद् वर्चमानता न स्यात् ।

१) अथ फलदानग्रहणलक्षणं कारित्रम्, यथा—चक्षुष्य सहभवा धर्मा ज्ञाना-दयः पुरुषाकारफलम्, अनन्तरोत्पन्नं चक्षुरिन्द्रियं पुरुषकारफलमधिपतिफलं निष्पन्दफलं च, एतत् फलं जननात् प्रयच्छद्देतुभावावस्थानाद् गृह्यच्चसुर्वर्चमान-मुच्यते इति ? एवं तर्हतीतानामपि सभागसर्वत्रगविपाकहेतूनां फलदानाभ्युप-गमाद् वर्चमानत्वप्रसङ्गः । अथ समस्तमेव फलदानग्रहणलक्षणं कारित्रमिष्यते, एवमतीतस्य सभागहेत्वादेरर्धवर्चमानत्वप्रसङ्गः ?—इत्येतद्दीपमयादाचार्यसंहतभद्र^२ आह—“धर्माणां कारित्रमुच्यते फलाक्षेपशक्तिः, न तु फलजननम् । न चातीतानां सभागहेत्वादीनां फलाक्षेपोऽस्ति; वर्चमानावस्थायामेवाक्षिप्तत्वात् । न चाक्षिप्तस्वा-क्षेपो युक्तः; अनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मादतीतानां न कारित्रसम्भव इति नास्ति लक्षणसङ्करः” ( ) इति ॥ १७१-१७२ ॥

तैरित्यादिना प्रतिविषये । [G. 507] तत्कारित्रं धर्मादन्यद्वा स्याद्, अन-न्यद् वा !—इति तैरभ्युपगन्तव्यम्; अन्यानन्ययोरन्योऽन्यपरिहारस्थितलक्षणत्वात्,

अम्पुपेयं यदन्याऽस्ति गतिः काञ्चिन्न वास्तवी ॥ १७९३ ॥
 अन्यत्वे वर्त्तमानानां प्रागूर्ध्वं वाऽस्वभावता ।
 हेतुत्वसंस्कृतत्वादेः कारित्रस्येव गम्यताम् ॥ १७९४ ॥
 अन्यथा नित्यतासत्तिः^१ स्वभावावस्थितेः सदा ।
 नैतद् रूपातिरिक्तं हि विद्यते नित्यलक्षणम् ॥ १७९५ ॥
 नित्यस्य हेतुता पूर्वं क्रमाक्रमविरोधतः ।
 निषिद्धा संस्कृतत्वं हि व्यक्तां नित्ये निरास्पदम् ॥ १७९६ ॥
 स्कन्धादिव्यतिरिक्तस्य कारित्रस्योपवर्णनम् ।
 स्वसिद्धान्तविरोधश्च दुर्निवारः प्रसज्यते ॥ १७९७ ॥
 अनन्यत्वेऽपि कारित्रं धर्मादिव्यतिरेकतः ।

एकनिषेधस्यापविभिन्नन्तरीयकत्वात् । नान्या वस्तुनो गतिरस्ति । तत्र यद्य-
 न्यत्, तदा वर्त्तमानानां प्रागूर्ध्ववस्थयोः निःस्वभावता प्रामोति; हेतुत्वसंस्कृतत्वादे-
 र्हेतोः^२, कारित्रवत् । आदिशब्देन वस्तुत्वादयो गृह्यते । अन्यथा यदि प्रागूर्ध्वं
 च निःस्वभावता न स्यात्, तदा सर्वस्य संस्कृतस्य नित्यता प्रामोति; स्वभावस्य
 सर्वदा व्यवस्थितत्वात् । न च सदासत्त्वव्यतिरेकेण नित्यत्वलक्षणमस्ति ।
 यदाह—“नित्यं उभाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यति” ( ) इति ॥
 १७९३-१७९५ ॥

स्वादेतत्—यदि नाम नित्यता शक्तिः, हेतुत्वसंस्कृतत्वादेस्तु हेतोः कथं
 साध्यविषयेण विरोधः ? इत्याह—नित्यस्येत्यादि । पूर्वमिति स्थिरभावपरी-
 धायम् । सर्वस्य च संस्कृतस्यानित्यत्वान्मुपगमात् संस्कृतत्वं नित्ये न सम्भवतीति
 स्पष्टमेवावसीयते । किञ्च—स्कन्धाद्यतनव्यतिरिक्तस्य कारित्रस्योपवर्णने सिद्धान्त-
 विरोधः । तथा हि भगवतोक्तम्—“सर्वं सर्वमिति ब्राह्मण यदुत पञ्चस्कन्धाः,
 द्वादशावतमानि, अष्टादश च^३ धातवः^३” ( ) इति ॥ १७९६-१७९७ ॥

१. नित्यतासत्तिः—पा०, गा० ।

२. न्वादेवोः—पा०, गा० ।

३-३. चाभयः—पा०; आभयः—गा० ।

- स्वरूपमिव धर्मस्य प्रसक्तं सार्वकालिकम् ॥ १७९८ ॥
 ॥ ततश्चाध्वविभागोऽयं तद्वशात् प्रकल्प्यते ।
 न हि तस्य च्युतिः प्राप्तिरप्राप्तिर्वा विभागतः ॥ १७९९ ॥
 ॥ कारित्राव्यतिरेकाद्वा धर्मः कारित्रवद् भवेत् ।
 पूर्वापरव्यवच्छिन्नमध्यमात्रकसत्त्ववान् ॥ १८०० ॥
 कारित्रं सर्वदा नास्ति सदा धर्मस्तु वर्ण्यते ।
 धर्मान्नान्यच्च कारित्रं व्यक्तं देवयिचेष्टितम् ॥ १८०१ ॥
 कारित्रान्तरसापेक्षा तत्राप्यध्वस्थितिर्यदि ।
 तुल्यः पर्यनुयोगोऽयं ननु सर्वत्र धावति ॥ १८०२ ॥

[G 508] अथानन्यात्कारित्रमभ्युपगम्यते, तदा धर्मस्वरूपवत् तदव्यतिरेकात् तदपि सार्वकालिकं प्राप्नोति । ततश्च कारित्रात् प्रच्युतोऽतीतः, लप्साक्षो वर्त्तमानः, तदप्राप्तोऽनागतः—इति कारित्रवशादयमध्वविभागो न स्यात्; यतोऽस्य कारित्रस्य यदि विभागेन च्युतिमाप्स्यथास्यः स्युः, तदा स्यादयमध्वविभागः, न च तानि विभागेन सम्भवन्ति; सदावस्थितैकरूपस्य विभागाभावात् ॥ १७९८—१७९९ ॥

क्रिद्ध—कारित्रादव्यतिरिक्तत्वाद् धर्मोऽपि पूर्वापरकोटिशून्यसत्तायोगी प्राप्नोति कारित्रवत् । पूर्वापरव्यवच्छिन्नम् = पूर्वापरकोटिशून्यम्, मध्यमात्रकं च तत्सत्त्वं^१ चेति विग्रहः । तदस्यास्तीति तद्वान् ॥ १८०० ॥

कारित्रमित्यादिना परस्परविरुद्धाभ्युपगमोद्भावेनोपहसति । एवं तर्हि रूपादिधर्मो न सदास्तीति प्रसक्तम्, कारित्रादव्यतिरिक्तत्वात् ? इत्याह—सदा धर्मश्चेति । एवमपि धर्मादन्यत् कारित्रं प्रसज्यते ? इत्याह—धर्मान्नान्यच्च कारित्रम् । देवाः = ईश्वरादयः, ते हि युक्तयुक्तमनालोच्य स्वातन्त्र्येणैव वर्त्तन्ते इति तेषा यथाचेष्टितं मुक्तिरिरेषुं स्वातन्त्र्येण भवति, तद्वदेतदिति यावत् । क्रिद्ध—यदि कारित्रस्य कारित्रमन्तरेणानागतादित्वमिष्यते, न तर्हि वक्तव्यम्—अध्वान् कारित्रेण

१. सत्त्वान्—पा०, गा० ।

२. धर्मश्च— पा०, गा० ।

३. यदि प्राप्य—पा०, गा० ।

४. तत्तत्—पा०, गा० ।

स्वरूपाद् व्यतिरिक्तोऽपि दृष्टः सप्रतिघत्ववत् ।
 विशेषश्चेद्विदं नैव प्रकृतस्योपकारकम् ॥ १८०३ ॥
 न हि सप्रतिघत्वाविः पदार्थस्यानुगामिनः ।
 कादाचित्को मतः कश्चिद्भावस्यैव तयोद्भवात् ॥ १८०४ ॥
 अनाक्षिप्तान्यभेदेन भाव एव तयोच्यते ।
 सद्रूपस्येति शब्देन चेतसो वासनापि च ॥ १८०५ ॥

व्यवस्थिता इति; व्यभिचारात् । यथा कारित्रस्य स्वरूपसत्तापेक्षयाऽनगतादित्वं व्यवस्थाप्यते, एव भावानामप्यनागतादित्वं भविष्यतीति किं कारित्रकल्पनया ! अथ मा मूद् व्यभिचारदोष इति कारित्रस्यापि कारित्रमभ्युपगम्यते ? तद्य तत्रापि व्यतिरेकादिचिन्तया तुल्य. पर्यनुयोग, अनवस्थादोषश्च ॥ १८०१-१८०२ ॥

यदुक्तम्—अनन्यत्वेऽपि कारित्रं सार्वकालिकं प्राप्नोति धर्मस्वरूपवद्विशेषादिति । अत्र मदन्तसंहतभद्र आह—स्वरूपादित्यादि । [G 509] “स्वरूपाद् व्यतिरिक्तोऽपि विशेषको धर्मो दृष्टः, यथा—सप्रतिघत्वादिः पृथिव्यादीनाम्, ते हि पदार्थत्वेनाविशिष्टा अपि सप्रतिघा अप्रतिघा, सनिदर्शना अनिदर्शना इति स्वरूपाद् व्यतिरिक्तैर्धर्मैर्विशिष्टा. प्रतीयन्ते, तद्वत्कारित्रेणापि धर्मः” इति । तदेतत् प्रकृतानुपकारकम् । तथा हि इदमत्र प्रकृतम्—‘पदार्थात् कारित्रस्याभेदेऽभ्युपगम्यमाने सत्येकस्यैव पदार्थस्यात्मभूतकारित्रस्याविशेषतद्द्रशादथमध्वविभागो नावकल्पते’ इति । पृथिव्याद्यस्तु परस्परमन्योऽन्यलक्षणमेदासङ्गामिना इति युक्तं तत्र येन सप्रतिघा भवन्ति केचिदप्रतिघा एव, यथा—वेदनादयः, न तु य एवाप्रतिघास्त एव सप्रतिघा इति, यतो न कश्चिदेकोऽनुगामी पदार्थात्मास्ति पृथिव्यादीना मसप्रतिघत्वादिधर्म कार्याचित्को भवेत्, किं तर्हि ! भावस्य निरवयवस्य तथा सवातीनविज्ञातोयव्यावृत्तस्योद्भव इति न स्वरूपाव्यतिरिक्तो धर्म एकस्य भेदको युक्तः ॥ १८०३-१८०४ ॥

यथा रूपस्य सप्रतिघत्वमिति व्यतिरेकीव व्यपदेशः, यदि स्वरूपाव्यतिरिक्तो धर्मो भेदको न भवेत् ? इत्याह—अनाक्षिप्तान्यादि । अनाक्षिप्तान्यभेदेनेति

१. उद्भव—पा०, गा० । २. वा—वे० । ३. पा०, गा० गुस्तकयोर्नास्ति ।

पुनस्तत्प्रत्ययवस्थानस्य निरसनम्

१. तत्त्वान्यत्वप्रकारान्यामवाच्यमय वर्णयते ।
 सन्तानादीव कारित्रं स्यादेवं सांबृतं ननु ॥ १८०६ ॥
 अतश्च कल्पितत्वेन तत् कच्चिन्नोपयुज्यते ।
 २. कार्ये सन्ततिवद् यस्माद् वस्त्वेवार्थक्रियाक्षमम् ॥ १८०७ ॥
 सन्निधानं च तस्येदं भाविकं नेति तत्कृतम् ।
 ३. अध्वन्नयव्यवस्थानं तात्त्विकं नोपपद्यते ॥ १८०८ ॥

मेदान्तरप्रतिषेधेणेत्यर्थः । तथोच्यत इति व्यतिरेकीव । तदिति सप्रतिष-
 त्वम् । शब्देनेति रूपस्य सप्रतिषत्वमित्यनेन । अत्र दृष्टान्तमाह—चेतसो
 वासनापिचेति । अपिचेति समुदायो निपात इवार्थे दृष्टव्यः ॥ १८०५ ॥

पुनः स^२ एवाह—“न कारित्रं धर्मादन्यत्, तद्व्यतिरेकेण स्वभावानुपलब्धे ।
 नापि धर्ममात्रम्, स्वभावास्तित्वेऽपि कदाचिदभावात् । न च न विशेष, कारित्रस्य
 प्रागभावात्, सन्तानवत् । तथा धर्मनैरन्तर्व्योत्पत्तिः सन्तान इत्युच्यते, न चासौ
 धर्मव्यतिरिक्तस्तदविभागेन गृह्यमाणत्वात् । न च धर्ममात्रम्, एकक्षणस्यापि
 सन्तानत्वमसङ्गात् । न च नास्ति, तत्कार्यसद्भावात्” इति । आह च—

“सन्ततिकार्यं चेष्टं न विद्यते सापि सन्ततिः काचित् ।

तद्गदवगच्छ युक्त्या कारित्रेणाऽध्वससिद्धिम्” ॥ ( ) इति ।

१. अत्राह—तत्त्वान्यत्वेत्यादि । [G 510] सन्तानादीचेति । आदि-
 शब्देन समूहादिपरिमहः । यथा सन्तानिभ्यस्तत्त्वान्यत्वेनाववाच्यत्वात् पुद्गलवत्
 सन्तानो नि स्वभावः, ‘तद्वत् कारित्रमपि निस्वभाव’ स्यात् । स्वभावे हि सति
 तत्त्वमन्यत्वम्, ततश्च तत्कारित्रं कल्पितत्वात् कचित् कार्ये सन्ततिवदुपयुज्येत ।
 न हि कल्पितस्य सन्तानस्य कचित् कार्येऽस्त्युपयोगः; तस्य नि स्वभावत्वात् ।
 स्वभावप्रतिबद्धत्वात् कार्योदयस्य । तस्माद् वस्त्वेव सन्तानिस्वभावमर्थक्रियाक्षमम्,

१. प्रतिषत्व०—गा० ।

२. भदन्तसहस्रभाद्र इत्यर्थः ।

३-३. पा० पुराफ नास्ति; तथा कारित्रं निस्वभाव—गा० ।

कारिद्राख्या फलाक्षेपशक्तिर्या शब्दगोचरा^१ ।

शक्तिरेव च वस्तुत्वात् सा प्रज्ञप्तिसती कथम् ॥ १८०९ ॥

विस्तरेण भावानां वैकाल्यनिरसनम्
यच्चेदमीक्ष्यते^२ रूपं दाहपाकादिकार्यकृत् ।

अतीतानागतावस्थं किं तदेवाम्बुपेयते ॥ १८१० ॥

तदेव चेत् कथं नाम तस्यैवंकात्मनः सतः ।

अक्रिया च क्रिया चापि क्रियाविरतिरित्यपि ॥ १८११ ॥

एकस्मिन् निर्विशिष्टेऽस्मिन् परस्परपराहृताः ।

प्रकाराः कथमेते हि धुञ्जन्ते नाम वस्तुनि ॥ १८१२ ॥

एकावस्थापरित्यागे परावस्थापरिग्रहात् ।

नैवंतत् निर्विशिष्टं चेद् वस्त्वध्वस्विति कल्प्यते ॥ १८१३ ॥

न सन्तानः कल्पितः । ततश्च कारित्रस्य प्रज्ञप्तिसत्त्वात् प्राप्तवत्^३ पश्चादपि न परमार्थतः सविधानमस्तीति तद्वशादध्वत्रयव्यवस्थानमपि कल्पितमेव स्यात्, न भाविकम् ॥ १८०६-१८०८ ॥

अथपि^४ स्याद्—भगवु कारित्रं प्रज्ञप्तिसत्, तद्वत् चाप्यध्वव्यवस्थानं प्रज्ञप्तिसत्, ततश्च को दोषः^५ इत्याह—कारिद्राख्येति ।

[G 511] फलाक्षेपशक्तिर्हि धर्माणां कारित्रमिति वर्णितम् । या^६ च फलाक्षेपशक्तिः सा^७ नान्या वस्तुस्वरूपात्, किं उर्हि^८ तदेव । अत एवासौ न शब्दगोचरा; असाधारणत्वात् स्वरूपेण शब्दापवृत्ते । ततश्च शक्तिरेव वस्तु नाम्नदिति कथं सा शक्ति^९ प्रज्ञप्तिसती^{१०} भवेत् । नैव भवेदिति । ततश्च तद्व-
शादध्वव्यवस्थानं तात्त्विकमेवेष्टं भवतीति^{११} भावः । किञ्च—यदेतदाहपाकार्य-
क्रियाकारि बहुपादिरूपमुपलभ्यते, किं तदेवातीतानागतावस्थम्^{१२} आहोस्वित्यन्यत् !

१. शब्दगोचरा—वे० ।

२. प्रागनु—पा०, गा० ।

३. सा—पा०, गा० ।

४. मती कथ—गा० ।

५. यच्चेदभिष्यते—पा०, गा० ।

६. तथापि—पा०, गा० ।

७-९. पा०, गा० पुस्तकानोनासिद ।

८. मन्तीति—पा०, गा० ।

किं वै भावाद् विभिद्यन्तेऽवस्था नाकर्तृतासितः ।
 तासामेव हि सद्भावात् कार्यसत्तोपलभ्यते ॥ १८१४ ॥
 अभेदमनुमन्यन्ते कथमध्वसु वस्तुनः ।
 ता अनूत्वा भवन्त्यश्च तदात्मिकाः ॥ १८१५ ॥
 अवस्थायां च मध्यायां स्वरूपेणैव कारकम् ।
 तत् तदेव स्वरूपं च दशयोरन्ययोरपि ॥ १८१६ ॥
 तदक्रियाक्रियाभ्रंशौ कथमस्य तयोर्मतौ ।
 पररूपेण कर्तृत्वे प्राप्ताऽस्याकर्तृता पुनः ॥ १८१७ ॥

यदि तदेव, कथमेकस्मिन्नविशिष्टेऽस्मिन् रूपादिके वस्तुन्यक्रियादयः परस्परवि-
 रुद्धां घर्मा युज्यन्ते, येन यथाक्रमनागतवर्तमानातीतव्यवस्था स्यात् ! यदि
 हि विरुद्धधर्माध्यासेऽप्येकत्वं स्यात्, उक्तत्रा तर्हि मेदव्यवस्था, ततश्च सर्वमेव
 अगदेकमेव स्यात्, एकत्वे च सहोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः ! अथाप्यवस्थापरित्यागपरिग्रह-
 भेदेन भिन्नत्वादध्यसु वस्तु न निर्विशिष्टमिति कल्प्यते, एवमपि किं ता अवस्था
 भावाद्विज्ञाः ? आहोस्विदभिन्नाः ?—इति वक्तव्यम् । पर आह—नेति । भिद्यन्ते
 भावादिति सम्बन्धः । कस्मात् ? भावस्याकर्तृत्वासितः^१ = अकर्तृत्वप्रसङ्गात् । अन्य-
 व्यतिरेकाम्यां तासामेवावस्थानां कार्यं प्रति सामर्थ्यासिद्धेः ॥ १८०९-१८१४ ॥

अत्र दूषणमाह—अभेदमित्यादि । वस्तुनः सकाशादभेदं कथमवस्थास्व-
 नुमन्यन्ते^२ = प्रतिपद्यन्ते ! नैव; यस्मादभूत्वा भवन्त्यवस्थाः, भूत्वा च विन-
 श्यन्ति । न च तथा वस्त्विष्टम्; सर्वदाऽस्तित्वाभ्युपगमात् । ततश्च कथं ता
 अनूत्वा भवन्त्यो विनश्यन्त्यश्च तदात्मिका युक्ताः ? नैव; भिन्नयोगशेमतत्वात् ।
 अन्यथा हि तद्गतमत्वेनासामपि सदास्तित्वप्रसङ्गो वस्तुत्वभाववत्, [७ 512]
 ततोऽप्यतिरेकाद् वस्तुनो वाऽभूत्वाभावादिप्रसङ्गोऽवस्थास्वरूपवत् ।

भवतु चावस्थानेदपरकल्पना, तथापि विरुद्धधर्माध्यासो न परिहृत एव ।
 तथा हि—वस्तु मध्यावस्थायां किं स्वरूपेण कारकम् ? आहोस्वित् पररूपेण ! यदि

१. कर्तृतासितः—पा०, गा० । २. अवस्थासुमन्यन्ते—पा० ।